CRNA GORA

MINISTARSTVO ODRŽIVOG RAZVOJA
I TURIZMA

NACIONALNA STRATEGIJA ODRŽIVOG RAZVOJA DO 2030.GODINE

PODGORICA, JUL 2016. GODINE

PRIPREMILI/E

prof. dr **Gordana Đurović**
koordinatorka stručnog tima i članica stručnog tima

mr **Jelena Knežević**
koordinatorka procesa i članica stručnog tima

doc. dr **Olivera Komar**
članica stručnog tima

mr **Vladimir Vulić**
član stručnog tima

dr **Alessandro Galli**
naučni saradnik, Mreža za globalni ekološki otisak

Biljana Gligorić
arh., članica stručnog tima

UČESTVOVALI/E:

Nebojša Jablan, dipl. el. inž.

mr **Olivera Kujundžić**, dipl. pravnica

mr **Mirjana Ivanov**, dipl. meteorološkinja

mr **Srđan Sušić,** dipl. biolog

prof. dr sc. med. **Dragan Gjorgjev**

CEED Consulting d.o.o.
(priprema Platforme i Polazišta za izradu NSOR)

ISSP
(priprema DMC analize)

Branislav Gregović, dipl. inž. arh.
(priprema ulazne analize o stanju prostora)

Aneta Milutinović
Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Marija Mijušković
Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Poštovani,

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030. godine (NSOR) *predstavlja dugoročnu razvojnu strategiju Crne Gore kojom se definišu rješenja za održivo upravljanje sa* četiri grupe nacionalnih resursa: ljudskim, *društvenim, prirodnim i ekonomskim, kao prioritet ukupnog održivog razvoja crnogorskog društva. Objektivno i integralno sagledavajući održivost nacionalnog razvoja, Crna Gora je među prvim državama u svijetu koja je u potpunosti prihvatila i u nacionalni sistem integrisala zahtjeve Ujedinjenih nacija utvrđene Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine*

Kritički smo sagledali probleme s kojima smo se do sada suočavali, a na temelju najboljih međunarodnih iskustava definisali detaljan plan za omogućavanje progresa u sljedećim prioritetnim pitanjima NSOR do 2030. godine: unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanja socijalne inkluzije; podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva; očuvanje prirodnog kapitala; uvođenje zelene ekonomije; upravljanje za održivi razvoj i finansiranje za održivi razvoj. Na taj način omogućićemo da se ukupan razvoj Crne Gore bazira na odgovornosti i stavljanju znanja i tehnoloških inovacija u službu održivog upravljanja nacionalnim resursima.

Uz promjenu ustaljenih obrazaca djelovanja odnosno donošenja i sprovođenja razvojnih odluka, sprovođenje NSOR do 2030. godine zahtijeva unapređenje postojeće institucionalne organizacije i sistema finansiranja za održivi razvoj, te sistemsku organizaciju praćenja napretka u sprovođenju NSOR primjenom indikatora održivog razvoja. Istovremeno implementacija NSOR do 2030. godine je dio novog ekonomskog upravljanja koje postaje obavezujuće ne samo za države članice EU, nego i za države proširenja, kojim pripada i Crna Gora.

Objektivno sagledavanje stanja znači prije svega kvantitativno mjerenje da li smo i koliko narušili odživost prirodnih i društvenih resursa Crne

Gore. Uz podršku istaknutih evropskih i domaćih stručnjaka uveli smo sistemske pokazatelje održivosti nacionalnog razvoja, kao što su: indeks ljudskog razvoja, ekološki otisak, domaća potrošnja materijala (DMC), produktivnost resursa (RP), potrošnja prostora.

Prema dobijenim rezultatima u periodu od 2006-2015. godine zabilježen je primjetan porast za (+45%) ekološkog otiska Crne Gore. To znači da je rast ekonomske aktivnosti omogućen stavljanjem u funkciju prirodnih resursa odnosno biokapaciteta kojim Crna Gora raspolaže. Pri tome rezultati takođe pokazuju da je potrošnja resursa u CG niža nego u brojnim evropskim zemljama: Finskoj, Švedskoj, Norveškoj, Estoniji, Litvaniji, Danskoj, Bugarskoj, Hrvatskoj, Mađarskoj, kao i da su evropske zemlje u boljoj poziciji kada se mjeri koliko su smanjile potrošnju resursa na račun povećanja upotrebe znanja i tehnoloških inovacija. Upravo to je segment kome moramo posvetiti naročitu pažnju u predstojećem periodu kako bi nastavili s ekonomskim rastom, ali uz održivo i na najboljim pristupima zasnovano korišćenje prirodnih resursa.

NSOR definiše model za smanjenje domaće potrošnje materijala za 20% do 2020. godine u odnosu na prosjek 2005-2012, kroz povećanje produktvnosti odnosno efikasnije korišćenje sirovina, omogućavanje finalizacije prerade

sirovina i procesa proizvodnje, stavljanjem u funkciju domaće radne snage, usluga i servisa, prevashodno u sektorima turizma, poljoprivrede, proizvodnje hrane, industrije, drvoprerade. S tim u vezi pozivamo sve društvene subjekte da pruže doprinos u ostvarivanju ovog zahtjevnog cilja.

Značajno je istaći da nam ljudski kapital i znanje kojim raspolažemo u CG omogućava da planiramo takav razvojni put. Prema analizima UNDP-a Crna Gora spada u društva sa visokim ljudskim razvojem. U periodu 2006-2013 zabilježen je porast pokazatelja ljudskog razvoja za + 3%, što je znatno iznad trenda u državama našeg regiona.

NSOR definiše ciljeve za smanjenje potrošnje prostora i održivo planiranje namjene prostora što takođe treba da omogući iskorak prema održivom korišćenju resursa obalnog područja kakav do sada nije napravila ni jedna mediteranska turistička zemlja. Tako postavljeni ciljevi integrisani su i u Nacrtu Prostornog plana posebne namjene za obalno područje, uz očekivanje da će tako definisana rješenja biti prihvaćena u fazi donošenja ovog plana.

U NSOR-a do 2030. godine utvrdili smo realne okvire ekonomskog rasta. Srednjoročne projekcije rasta kretaće se prema prosječnoj realnoj stopi rasta od 4% godišnje do 2020. godine, odnosno do 4,5% do 2030. godine. Moguće je i mnogo više, ali smo plan postavili tako da bude objektivno izvodljiv u različitim okolnostima i da se ne ugrozi održivost prirodnih resursa. Ovaj realni rast znači da ćemo udvostručiti crnogorski BDP za 15 godina, a dohodak po glavi stanovnika u 2030. godini treba da dostigne nivo od oko 11.500 € (BDP/pc).

Taj rast doprinijeće rastu zaposlenosti u starosnoj dobi od 15-64. godine sa 52,5% na 56% do 2025.godine što znači 20.000 novozaposlenih i dohodak po glavi stanovnika od 10.000 € do 2025. godine, odnosno na 57,5% do 2030. godine što znači 32.000 novozaposlenih i 11.500 € BDP/ po glavi stanovnika do 2030. godine.

Zaposlenost u sektoru turizma rašće znatno brže nego što raste ukupna zaposlenost, odnosno brže nego što raste zaposlenost u drugim sektorima. Oslanjajući se na projekcije Svjetskog savjeta za turizam i putovanja, sektor turizma i putovanja povećaće relativno učešće u ukupnoj zaposlenosti u Crnoj Gori sa 10,3% (18.500 radnih mjersta) u 2015. godini na 13,8% do 2026. godine (26.000 radnih mjesta).

Navedeni parametri omogućiće smanjenje stope nezaposlenosti od 17,6 % u 2015. godini i kretanje u pravcu približavanja EU prosjeku odnosno jednocifrenoj vrijednosti.

Da bi dostigli tako postavljene ciljeve omogućićemo kvalitetno obrazovanje i cjeloživotno učenje za sve. Kroz nastavak reforme stručnog obrazovanja aktivnosti usmjeravamo na usklađivanje stručnog obrazovanja sa potrebama tržišta rada i uspostavljanje sistema kvaliteta u kojem su kvalifikacije bazirane na kompetencijama i uspješnoj primjeni stečenih znanja i vještina. Posebno ćemo se fokusirati na mogućnosti koje pruža neformalno obrazovanja, posebno mladih, kroz programe koje sprovodi biznis sektor, kao i programe neformalnog obrazovanja za mlade u zemlji i inostranstvu.

Prioritetno je ostvarivanje ekonomske i socijalne sigurnosti mladih kroz omogućavanje olakšanog pristupa tržištu rada i sticanju zaposlenja, te omogućavanje mladim ljudima da postanu aktivni i motivisani učesnici u razvoju Crne Gore. Zato smo NSOR utvrdili mjere pronatalitetne politike, uključujući mehanizme kao što su poreske i druge olakšice porodicama sa djecom, unapređenje kvaliteta života u urbanim sredinama kroz dostupnost priuštivih stanova za mlade, olakšavanje pristupa tržištu rada i sl.

Odgovornost prema budućim generacijama obavezuje nas na pristup shodno kome se čovjek nalazi u centru razvoja koji omogućava održivu i uzajamno uvezanu valorizaciju četiri grupe nacionalnih resursa. Zato sam uvjeren da ćemo doslednom primjenom NSOR omogućiti ostvarivanje deset ključnih elementa vizije održivog

razvoja Crne Gore, odnosno omogućiti održivost nacionalnih resursa, čuvajući pravo na razvoj svake naredne generacije. To uključuje pravo pojedinca, pravo porodice i očuvanje porodičnih vrijednosti, kao i prava najširih društvenih grupa u okvirima upravljanja na državnom nivou i nivou lokalnih zajednica.

Uspješna implementacija NSOR do 2030. godine zahtijeva aktivan odnos svih društvenih subjekata koje pozivam da daju svoj puni doprinos kako bi Crna Gora nastavila da se ubrzano kreće u pravcu dostizanja ciljeva održivog razvoja odnosno kako bi bila ispunjena naša očekivanja u kontekstu sprovođenja nacionalne politike održivog razvoja.

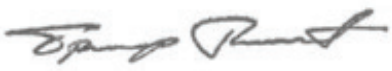

Branimir GVOZDENOVIĆ
MINISTAR ODRŽIVOG RAZVOJA I TURIZMA

SADRŽAJ:

1. Uvod 15

1.1. Opšte okolnosti od značaja za održivi razvoj Crne Gore 15
1.2. Značaj i mjesto nacionalne politike održivog razvoja Crne Gore 17
1.3. Struktura i sadržaj NSOR do 2030. godine 20
1.4. Vizija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine 23

2. Ocjena stanja nacionalnih resursa 27

2.1. Stanje ljudskih resursa 28
2.1.1. Demografski resursi 29
2.1.2. Zdravlje 34
2.1.3. Obrazovanje i vještine 41
2.2. Stanje društvenih resursa 51
2.2.1. O društvenom kapitalu 51
2.2.2. Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja 52
2.2.3. Vrijednosni sistem 52
2.2.4. Povjerenje u institucije i vladavina prava 53
2.2.5. Organizaciona kultura 53
2.2.6. Zapošljivost i socijalna kohezija 55
2.2.7. Ravnomjeran regionalni razvoj 57
2.2.8. Kulturni razvoj 60
2.2.9. Integralna zaštita kulturnih dobara i upravljanje kulturnom baštinom i predjelima 62
2.3. Stanje prirodnih resursa 63
2.3.1. Biodiverzitet 63
2.3.2. Šume 65
2.3.3. Usluge ekosistema 67
2.3.4. Vode 69
2.3.5. Vazduh 72
2.3.6. Zemljište 75
2.3.7. Životna sredina i zdravlje 78
2.3.8. Prostor i urbani razvoj 80
2.3.9. Metali i nemetali (metalične, nemetalične i energetske mineralne sirovine) 86
2.3.10. Prirodni i antropogeni hazardi, upravljanje rizicima, zaštitom i spašavanjem u vanrednim situacijama i sanacijom posljedica u vanrednim situacijama 87
2.4. Stanje ekonomskih resursa 92
2.4.1. Makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem 92
2.4.2. Stanje sektora koji su od ključnog značaja za održivi razvoj društva 95
2.5. Upravljanje za održivi razvoj 119
2.5.1. Izgradnja institucionalnog i strateškog okvira za održivi razvoj 119
2.5.2. Sistem upravljanja životnom sredinom 124

3. Ključni neodrživi trendovi razvoja i potrebe održivog razvoja do 2030. godine 129

3.1. Ključni problemi održivog upravljanja ljudskim resursima 130
3.2. Ključni problemi održivog upravljanja društvenim resursima 132
3.3. Ključni problemi korišćenja i upravljanja prirodnim resursima 137
3.4. Ključni problemi korišćenja i upravljanja ekonomskim resursima 145
3.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena 146
3.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti 148
3.4.3. Održiva potrošnja i proizvodnja 151
3.5. Problemi, slabosti i nedostaci sistema upravljanja za održivi razvoj 152

4. Strateški ciljevi i mjere 159

4.1. Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije 162
4.1.1. Unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita 162
4.1.2. Unapređenje zdravlja građana svih uzrasta i smanjenje nejednakosti u zdravlju 164
4.1.3. Obezbjeđivanje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve 165
4.2. Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva 166
4.2.1. Aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja 166
4.2.2. Razvoj sistema vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice 169
4.2.3. Razvijanje države kao efikasne vladavine prava 170
4.2.4. Prevazilaženje problema menadžerskog deficita i jačanje društveno odgovornog poslovanja 171
4.2.5. Stimulisanje zapošljivosti i socijalne inkluzije 172
4.2.6. Unapređenje značaja kulture kao temeljne vrijednosti duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja, koja značajno doprinosi kvalitetu života građana 174
4.2.7. Efikasan i savremen sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela 176

4.2.8. Postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju (s posebnim akcentom na razvoj sjevernog regiona) 177
4.3. Očuvanje prirodnog kapitala 179
4.3.1. Zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa 179
4.3.2. Efikasno upravljanje obnovljivim prirodnim resursima 181
4.3.3. Unapređenje stanja životne sredine i zdravlja ljudi 184
4.3.4. Održivo planiranje prostora 185
4.3.5. Efikasna upotreba metaličnih i nemetaličnih sirovina 187
4.3.6. Ublažavanje uticaja prirodnih i antropogenih hazarda 189
4.4. Uvođenje zelene ekonomije 191
4.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena 191
4.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti 193
4.4.3. Upravljanje otpadom primjenom pristupa u okviru cirkularne ekonomije 202
4.4.4. Održivo upravljanje resursima obalnog područja i podsticaj plavoj ekonomiji 205
4.4.5. Održiva potrošnja i proizvodnja 207
4.4.6. Društvena odgovornost 209
4.4.7. Rast konkurentnosti crnogorske ekonomije 210
4.5. Unapređenje sistema upravljanjanja za održivi razvoj 211
4.5.1. Jačanje sistema upravljanja u okviru održivog razvoja 212
4.5.2. Jačanje upravljanja životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine 213
4.5.3. Sprovođenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja u okviru održivog razvoja 215
4.5.4. Uspostavljanje sistema za praćenje održivosti nacionalnog razvoja, uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja 223

5. Finansiranje održivog razvoja 231

5.1. Osnovni principi finansiranja održivog razvoja 232
5.2. Izvori finansiranja održivog razvoja 235
5.3. Finansiranje u oblasti životne sredine 237
5.3.1. Ključni problemi sistema vrednovanja prirodnog kapitala i finansiranja životne sredine 243
5.4. Mogućnosti i obaveze u kontekstu sprovođenja Adis Abeba agende akcija 246
5.4.1. Domaći javni izvori 247
5.4.2. Domaći i međunarodni privatni biznis i finansije 249
5.4.3. Međunarodna razvojna saradnja 251
5.4.4. Međunarodna trgovina kao značajan podsticaj za razvoj 252
5.4.5. Upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža 254
5.4.6. Nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta 257
5.5. Pretpristupna podrška, programi Unije i strukturni fondovi 258
5.6. Strateški ciljevi finansiranja održivog razvoja 263
5.6.1. Održivo finansiranje životne sredine 263
5.6.2. Platforma za finansiranje održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine 268

6. Petnaestogodišnji Akcioni plan NSOR – platforma za mjerenje održivosti nacionalnog razvoja 275

Akcioni plan NSOR do 2030. godine 279

7. Praćenje sprovođenja NSOR i mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine 343

7.1. Mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine 345
7.1.1. Uvođenje indikatora održivog razvoja s UN liste u nacionalni sistem mjerenja održivosti razvoja Crne Gore 346
7.1.2. Dostupni nacionalni indikatori održivog razvoja koji se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja 366
7.1.3. Dostupni međunarodni indikatori koji se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja 367
7.1.4. Odabrani kompleksni indikatori za kumulativno praćenje trendova održivosti 371
7.2. Integrisani sistem za praćenje NSOR trendova održivosti 391
7.3. Informacioni sistem, praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR 393

8. Prilozi 399
8.1. Prilog I – Pregled problema i uzroka 400
8.2. Prilog II – Analiza pokretača, pritisaka, stanja i uticaja (DPSI) 414
8.3. Prilog III – Prikaz prepoznatosti UN zadataka u odnosu na prioritetne teme NSOR 436
8.4. Prilog IV – Pregled indikatora održivog razvoja s

UN liste, grupisanih u šest prioritetnih tema NSOR 441
8.5. Prilog V – Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja 477
8.6. Prilog VI – Pregled odabranih kompleksnih indikatora za kumulativno praćenje trendova održivosti 489
8.6.1. Indeks ljudskog razvoja (HDI) 489
8.6.2. Indeks društvenog progresa (SPI) 491
8.6.3. Indeks rodne nejednakosti (GII) 493
8.6.4. Ekološki otisak (EF) 494
8.6.5. Domaća potrošnja materijala (DMC) i produktivnost resursa (RP) 495
8.6.6. Potrošnja prostora (LC) 496
8.6.7. Indeks istinskog razvoja (GPI) 498
8.6.8. Indeks demokratije životne sredine (EDI) 499
8.6.9. Indeks performansi životne sredine (EPI) 500

1

Uvod

1.1. Opšte okolnosti od značaja za održivi razvoj Crne Gore

Opredjeljenje da se Crna Gora razvija kao ekološka država zahtijeva posvećenost, istrajnost, hrabre odluke i značajna finansijska ulaganja. U Deklaraciji o ekološkoj državi Crnoj Gori, koju je Skupština Crne Gore donijela 20. septembra 1991. godine, navodi se da se „svjesni duga prema prirodi, izvoru našeg zdravlja i inspiraciji naše slobode i kulture, posvećujemo njenoj zaštiti, u ime sopstvenog opstanka i budućnosti potomstva“. Slijedom tog opredjeljenja, u Ustavu Crne Gore iz 1992. godine sadržano je određenje o Crnoj Gori kao ekološkoj državi, što je potvrđeno i Ustavom iz 2007. godine.

Suočavanje s posljedicama neodrživih razvojnih tendencija, nastalih usljed naslijeđene strukturne neujednačenosti socijalističke planske ekonomije iz perioda prije 90-ih, oštrog pada ukupnih društveno-ekonomskih vrijednosti tokom 90-ih, kao i težnje da se

u tranzicionom periodu, tokom 2000-ih, sprovođenjem ekonomskih reformi obezbijedi ubrzani ekonomski rast, kontinuirani ubrzani prosperitet i nadomjeste propuštene prilike, zahtijeva odlučne i efikasne akcije. Te su akcije usmjerene na traženje puta ka održivoj budućnosti, a podrazumijevaju napuštanje neodrživih vrijednosti, normi i razvojnih obrazaca. Istovremeno, one predstavljaju odgovore na vodeće globalne izazove na putu ka dostizanju ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih nacija.

U proteklih sto godina u svijetu je došlo do značajnih promjena: broj stanovnika je učetvorostručen, očekivano trajanje života znatno uvećano, upotreba fosilnih goriva povećana je četrnaest puta, a obim proizvodnje na globalnom nivou čak dvadeset dva puta. Iako je u protekle četiri decenije broj stanovnika koji žive u ekstremnom siromaštvu smanjen, istovremeno su uvećane razlike između regiona i zemalja u pogledu društvenih i ekonomskih pokazatelja. Linearni model ekonomskog rasta „uzmi, proizvedi, potroši i baci“, zasnovan na pretpostavci da su materijali koji se ekstrahuju iz prirode neiscrpni, pokazao se kao neodrživ. Prema nekim projekcijama, svijet će uskoro dostići maksimum u proizvodnji nafte, što će biti praćeno godišnjim smanjenjem količine dostupne za eksploataciju za 1–7%. S druge strane, tražnja za energetskim resursima neprestano će rasti zbog ubrzanog rasta broja stanovnika i sve veće potrebe za višim standardom života.

Milenijumska procjena ekosistema Ujedinjenih nacija[1] potvrđuje da je 15 od ukupno 24 usluge ekosistema značajno degradirano u proteklih pedeset godina. Kapacitet nosivosti planete Zemlje već je premašen, a posebno zabrinjava brzina izumiranja vrsta, promjene u kruženju azota i emisije gasova s efektom staklene bašte. Prema proračunima OECD-a, globalni gubici i prijetnje biodiverzitetu uglavnom potiču od prenamjene zemljišta, što uključuje prenamjenu vrijednih područja prirode u poljoprivredno zemljište i poljoprivrednog u građevinsko zemljište, od sječe šuma, odnošenja zemljišta erozijom itd. Klimatske promjene su postale globalna prijetnja i pitanje opstanka.

Očigledno je da je čovječanstvo „trošilo više nego što ima”. Koristilo je i eksploatisalo prirodne resurse, koji pri tom nijesu imali sposobnost da se regenerišu i obnove. U tom procesu nijesu narušeni samo prirodni resursi, već su opterećeni i društveno-ekonomski sistemi. Naime, do druge polovine dvadesetog vijeka uspostavljene su metode proizvodnje i potrošnje koje nalažu ubrzanu eksploataciju prirodnih resursa (kao osnove ljudskog postojanja), što je dovelo do izumiranja brojnih biljnih i životinjskih vrsta, promjene klime, iscrpljivanja neobnovljivih resursa. Nakon tog perioda, postalo je izvjesno da s novim tehnologijama i postojećim ponašanjem u potrošnji nije moguće zadovoljiti potrebe ni današnjih sedam, a kamoli devet milijardi stanovnika, koliko se procjenjuje da će naša planeta brojati oko 2050. godine – planeta Zemlja, jednostavno, nije dovoljna za to. Stoga je nužno da dođe do promjene vrijednosti i ciljeva kojih su se zajednice do sada pridržavale – pored stvaranja i uvećavanja dobrobiti, važno je da se u

1 Milenijumska procjena ekosistema (The Millennium Ecosystem Assessment) – projekat Ujedinjenih nacija, sproveden u periodu od 2001 do 2005. godine, sa ciljem da se procijene promjene ekosistema na Zemlji nastale kao posljedice djelovanja čovjeka i pruže naučni dokazi o opravdanosti održivog razvoja i očuvanja ekosistema na Zemlji.

tom procesu uspostave i granični nivoi koje ne bi trebalo premašiti.

Uprkos širenju globalne ekonomije, održavanje i podizanje nivoa prihoda pojedinaca i zajednice ometa činjenica da se rastom međunarodne konkurencije smanjuju mogućnosti zapošljavanja. Briga o onima koji su isključeni s tržišta rada otežana je usljed smanjenih prihoda i uvećanih očekivanja zajednice. Sve veće razlike u prihodima stvaraju podlogu za nastanak društvenih krajnosti, uvećanje jaza u znanju, nejednakosti u pristupu informacijama, resursima, radnim mjestima, zdravstvenoj zaštiti, obuci i obrazovanju. Krajnji je trenutak da se sa ostvarivanja dobrobiti koje se temelji na eksploataciji prirodnih resursa pređe na pristup zasnovan na održivom upravljanju ljudskim i društvenim resursima. Na tom putu cjelokupno čovječanstvo mora da pruži doprinos, uključujući i Crnu Goru.

1.2. Značaj i mjesto nacionalne politike održivog razvoja Crne Gore

Vođena opredjeljenjem o uspostavljanju ekološke države, Crna Gora je jedna od prvih država jugoistočne Evrope koje su ustanovile strateški i institucionalni okvir za održivi razvoj u skladu sa standardima razvijenih zemalja Evropske unije. U saradnji s Univerzitetom za mir i razvoj Ujedinjenih nacija, 2001. godine pripremljen je sveobuhvatan dokument „Pravci razvoja Crne Gore kao ekološke države“. Ovaj dokument predstavljao je i nacionalni odgovor na ciljeve postavljene Agendom 21[2]. Nakon stabilizacije političkih prilika i otvaranja evropske perspektive za zemlje jugoistočne Evrope, Crna Gora je napravila značajan iskorak u izgradnji nacionalne politike održivog razvoja i uspostavljanju pratećeg institucionalnog okvira. Po uspješno završenom učešću na Samitu o održivom razvoju u Johanesburgu, osnovan je Nacionalni savjet za održivi razvoj – savjetodavno tijelo Vlade Crne Gore čiji je cilj jačanje kapaciteta za sprovođenje politike održivog razvoja. Savjetom je od njegovog osnivanja (2002. godine) do 2013. godine predsjedavao predsjednik Vlade, od kada tu dužnost preuzima predsjednik države.

2 Agenda 21 je globalni akcioni plan o održivom razvoju za XXI vijek, kojim se definiše obaveza preduzimanja akcija na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou od strane organizacija u sistemu UN-a, vlada i glavnih grupa u oblastima u kojima su evidentirani negativni uticaji čovjekovih djelatnosti na životnu sredinu. Agenda je usvojena na Konferenciji UN-a o životnoj sredini i razvoju – Prvom svjetskom samitu o održivom razvoju, koji je održan u Rio de Žaneiru, 1992. godine.

Uporedo s početkom realizacije programa i projekata održivog razvoja, započet je i proces izrade Nacionalne strategije održivog razvoja Crne Gore. Rađena u saradnji s Mediteranskom komisijom za održivi razvoj (engl. MCSD) i Mediteranskim akcionim planom Programa za životnu sredinu Ujedinjenih nacija (UNEP/MAP), Strategija objedinjuje najznačajnija opredjeljenja iz nacionalnih i evropskih dokumenata. Posebnu vrijednost ovog dokumenta čini petogodišnji akcioni plan za period 2007–2012. godine, kojim su definisane mjere za dostizanje ciljeva održivog razvoja u 24 prioritetne oblasti. Nakon petogodišnjeg perioda implementacije ostvareni su solidni rezultati – udio implementiranih mjera iznosi 53%. Pri tom je važno napomenuti da rezultati u oblasti životne sredine zaostaju u odnosu na one ostvarene u oblasti ekonomije, a nešto manje u odnosu na rezultate u oblasti društvenog razvoja. Iako se to dijelom može objasniti otežavajućim okolnostima s kojima se društvo suočavalo u periodu tranzicije sveukupnog društveno-ekonomskog ambijenta, svjesni smo neophodnosti ozbiljnog pristupa izazovima koji prate i dalje prisutne neodržive razvojne trendove.

Pripremu Trećeg svjetskog samita o održivom razvoju (Rio+20 samita) obilježila je intenzivna aktivnost na međunarodnom planu, pokrenuta potrebom da se iznađu odgovori na međusobno suprotstavljene razvojne tokove. Na 70. zasijedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, održanom u septembru 2015. godine, usvojena je Agenda za održivi razvoj do 2030. godine. Ona predstavlja okvir za sprovođenje ambiciozne agende postavljene završnim dokumentom Rio+20 samita. Po svom opsegu i značaju, Agenda za održivi razvoj do 2030. godine dokument je bez presedana, a prihvatile su je sve države članice Ujedinjenih nacija. Agenda se odnosi na sve zemlje, uzimajući pri tom u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i nivoe razvoja, uz poštovanje nacionalnih politika i prioriteta. Utvrđuje 17 univerzalnih ciljeva i 169 konkretnih zadataka koji se odnose na cijeli svijet, jednako na razvijene zemlje i zemlje u razvoju. Ovi ciljevi i zadaci integrisani su i nerazdvojivi, a obuhvataju ravnomjerno tri dimenzije održivog razvoja. Ciljevi i zadaci održivog razvoja definisani su kao aspiracioni i globalni. Pravo je svake vlade da, vođena globalnim ciljevima, utvrđuje sopstvene konkretne zadatke, uzimajući u obzir nacionalne okolnosti. Države treba samostalno da odlučuju kako da te aspiracione i globalne ciljeve uvedu u nacionalne planske procese, politike i strategije.

Novom Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine (NSOR) unapređuje se politika održivog razvoja Crne Gore. Strategijom se uspostavlja sveobuhvatan okvir za nacionalni odgovor na izazove koji se nalaze na putu ka održivom razvoju crnogorskog društva do 2030. godine, uzimajući pri tom u obzir rezultate sprovođenja prethodne NSOR i zahtjeve u procesu pridruživanja Crne Gore EU. Nova NSOR postavlja i platformu za prevođenje globalnih ciljeva i zadataka u nacionalne okvire. U izradi Strategije korišćena su pozitivna iskustva iz globalnih, evropskih i procesa u regionu Mediterana, a dokument je zasnovan i na principima i preporukama Deklaracije iz Rija i Agende 21, kao i Deklaracije i Plana implementacije iz Johanesburga. NSOR se takođe oslanja na Milenijumsku deklaraciju Ujedinjenih nacija[3] i rezultate sprovođenja Mileni-

3 Na Milenijumskom samitu lidera, održanom u sjedištu UN-a, 2000. godine, Generalna skupština donijela je Milenijumsku deklaraciju, politički dokument UN za XXI vijek.

jumskih razvojnih ciljeva. Strategija pri tom ostaje dosljedna široko prihvaćenoj definiciji iz Bruntlandskog izvještaja[4], koja značenje održivog razvoja određuje kao „zadovoljavanje potreba postojećih generacija bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe".

NSOR **je krovna, horizontalna i dugoročna razvojna strategija Crne Gore**, koja se ne odnosi samo na životnu sredinu i ekonomiju, već i na nezamjenljive ljudske resurse i dragocjeni društveni kapital, koji treba da omoguće prosperitetan razvoj. Tako pozicionirana, ova strategija pruža odgovor na niz problema: utvrđene neodržive razvojne trendove; neusaglašene sektorske politike, kako međusobno, tako i s NSOR i politikom zaštite životne sredine; neusklađenost institucionalnog okvira s potrebama politike održivog razvoja i zahtjevima dobrog upravljanja; neusklađenost sistema javnih finansija s potrebom horizontalnog i vertikalnog pozicioniranja prioriteta održivog razvoja u nacionalnim strateškim politikama, planovima i programima; neusklađenost stvarnih akcija sa iskazanom političkom podrškom i zvaničnim opredjeljima o održivom razvoju Crne Gore.

Ekološki, ekonomski i društveni aspekti razvoja Crne Gore posljednjih decenija ukazuju na moguću opasnost da potrebe budućih generacija budu ugrožene ne samo kvalitativnom i kvantitativnom degradacijom prirodnih resursa, već i sve manjom raspoloživošću ostalih resursa (ljudski resurs, kao pretpostavka razvoja, ekonomski kapital). Na temelju sopstvenog iskustva i naučenih lekcija, a imajući u vidu obaveze prema budućim generacijama, te iskustva ključnih međunarodnih aktera koji kroz dijalog na globalnom nivou trasiraju put prema održivosti, u ovom dokumentu je na inovativan način data ocjena stanja sveukupnih crnogorskih nacionalnih resursa – kroz četvorodimenzionalni razvojni koncept. Naime, temeljni princip NSOR jeste da proizvodnja dobara i pružanje usluga koje su od najvećeg značaja za unapređenje materijalnog, mentalnog i duhovnog blagostanja svake generacije zahtijeva **četiri osnovna, neophodna resursa: ljudski, društveni, prirodni i ekonomski.** Ti ključni nacionalni resursi moraju biti održivi, čuvajući pravo na razvoj svake naredne generacije. Pravo na razvoj odnosi se na pravo pojedinca/čovjeka, porodice i porodičnih vrijednosti, kao i najširih društvenih grupa posmatrano u okvirima upravljanja na državnom nivou i nivou lokalnih zajednica. Odgovornost prema budućim generacijama obavezuje nas na pristup shodno kome se čovjek nalazi u centru razvoja koji omogućava održivu i uzajamno uvezanu valorizaciju četiri grupe nacionalnih resursa. Zato je neophodno obezbijediti da suštinu održivosti čine konzistentne političke akcije, usmjerene na razvoj resursa naših potomaka i sprečavanje odluka koje umanjuju nacionalne resurse.

Tom prilikom ustanovljeni su i Milenijumski razvojni ciljevi za praćenje implementacije Milenijumske deklaracije.

4 Rezolucijom 38/161 od 19. decembra 1983. godine Generalna skupština UN potvrdila je osnivanje specijalne, svjetske komisije za životnu sredinu i razvoj u okviru UNEP-a. Komisija je pripremila izvještaj o stanju životne sredine „Perspektive životne sredine do i nakon 2000. godine", koji uključuje i predlog za izradu strategija za održivi razvoj. Ovaj izvještaj, poznat i pod nazivom Bruntlandski izvještaj ili „Naša zajednička budućnost" (engl. Our Common Future), prezentovan je 1987. godine. Njime se promoviše potreba integracije ekonomskog razvoja, upravljanja prirodnim resursima i njihove zaštite.

1.3. Struktura i sadržaj NSOR do 2030. godine

U skladu s metodologijom za izradu NSOR, usvojenoj na 26. sjednici Nacionalnog savjeta za održivi razvoj i klimatske promjene, te Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine, kao jednim od ključnih dokumenata za definisanje i sprovođenje nacionalne politike održivog razvoja, **struktura i sadržaj NSOR do 2030. godine** utvrđeni su na sljedeći način:

1. Prvo, uvodno poglavlje daje odgovor na pitanje zašto se i u kakvim nacionalnim i globalnim okolnostima realizuje izrada nove NSOR do 2030. godine. U njemu se takođe izlaže metodologija izrade Strategije.

2. U drugom poglavlju, koje daje ocjenu stanja nacionalnih resursa, obrađene su četiri cjeline: stanje ljudskih resursa, što se odnosi na demografske resurse, zdravlje, obrazovanje i vještine; stanje društvenih resursa, u okviru koga su obrađene teme kao što su društveni kapital, odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja, vrijednosni sistem, povjerenje u institucije i vladavina prava, organizaciona kultura, zapošljivost i socijalna kohezija, ravnomjeran regionalni razvoj, kulturni razvoj i integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i predjelima; stanje prirodnih resursa, koje obuhvata opis stanja biodiverziteta, šuma, usluga ekosistema, voda, vazduha, zemljišta, životne sredine i zdravlja, neobnovljivih resursa (prostora, metala i nemetala), te prikaz uticaja prirodnih i antropogenih hazarda; stanje ekonomskih resursa, u okviru koga su obrađeni makroekonomski trendovi, upravljanje razvojem i stanje sektora od ključnog značaja za održivi razvoj crnogorskog društva. U ovom poglavlju dat je i poseban osvrt na nacionalni institucionalni i zakonodavni okvir koji je značajan za sistem upravljanja za održivi razvoj.

3. U trećem poglavlju dat je pregled ključnih neodrživih trendova razvoja i potreba u kontekstu dostizanja strateških ciljeva održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine. Njime su obuhvaćene sve četiri grupe resursa – ljudski, društveni, prirodni i ekonomski. Pregled je dat u kontekstu potrebe da se omogući optimalan institucionalno-zakonodavni okvir za upravljanje i finansiranje za održivi razvoj.

4. U četvrtom poglavlju definisani su strateški ciljevi i mjere za: unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije; unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita; podršku vrijednostima, normama i obrascima ponašanja koji su od značaja za održivost društva; očuvanje prirodnog kapitala i uvođenje zelene ekonomije. Ovi ciljevi i mjere predstavljaju odgovore na probleme u dostizanju održivog razvoja Crne Gore koji su utvrđeni u trećem poglavlju. Kroz detaljnu DPSI analizu (analiza pokretača-pritisaka-stanja i uticaja) i rezultate praćenja sprovođenja NSOR u periodu 2007–2012. godine, sagledane su nacionalne potrebe, kao i slabosti i potrebe održivog razvoja crnogorskog društva koje su utvrđene u okviru priprema za učešće Crne Gore na Rio+20 samitu i tokom nacionalnih konsultacija o postmilenijumskim razvojnim ciljevima. Na taj način utvrđene potrebe dovedene su u vezu sa izazovima u procesu pristupanja Crne Gore EU,

s naglaskom na EU mapu puta do resursno efikasne Evrope i Strategiju EU 2020. Među dokumentima koji su uzeti u obzir važno mjesto zauzima Izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka[5] iz 2014. godine, posebno segment o resursnoj efikasnosti, odnosno preporuke Vlade Crne Gore u kontekstu primjene Izvještaja u razvoju nacionalne politike održivog razvoja. Tako postavljen strateški okvir doveden je u direktnu vezu sa izazovima koji se odnose na 17 ciljeva i 169 zadataka održivog razvoja koji su definisani Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine, tačnije, na njihovo prevođenje u nacionalni kontekst. Bilo je, naime, neophodno obezbijediti da propisane mjere i podmjere NSOR pruže odgovor na nacionalne potrebe, istovremeno ih povezujući s ispunjavanjem globalnih obaveza.

5. U petom poglavlju date su preporuke za uspostavljanje okvira **finansiranja za održivi razvoj** Crne Gore. Detaljno su obrađeni osnovni principi finansiranja za održivi razvoj i sagledani mogući izvori finansiranja u odnosu na zahtjeve sadržane u Akcionom planu iz Adis Abebe: domaći javni izvori, domaći i međunarodni privatni biznis i finansije, međunarodna razvojna saradnja, međunarodna trgovina kao motor razvoja, upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža, nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta. Dat je i pregled stanja i potreba u oblasti finansiranja za životnu sredinu kroz planirano uspostavljanje Eko-fonda i uvezivanje ovog okvira sa širim kontekstom finansiranja za održivi razvoj.

6. Šesto poglavlje predstavlja **Akcioni plan NSOR do 2030. godine**, kojim se utvrđuju **mjere i podmjere,** grupisane prema strateškim ciljevima održivog razvoja Crne Gore. Imajući u vidu horizontalnu i multisektorsku prirodu problema i u odnosu na njih utvrđene potrebe održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine, strateški ciljevi određeni su u okviru sljedećih prioritetnih tema: **unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije, podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja koji su od značaja za održivost društva, očuvanje prirodnog kapitala i uvođenje zelene ekonomije, upravljanje za održivi razvoj i finansiranje za održivi razvoj.**Ustanovljene prioritetne teme, strateški ciljevi i mjere, detaljno razrađeni kroz **podmjere i ciljne ishode,** uz subjekte koji su prepoznati kao odgovorni za njihovu implementaciju, projektovani su kao odgovori crnogorskog društva u periodu do 2030. godine na probleme, slabosti i nedostatke postojećeg stanja razvoja i sistema upravljanja. Istovremeno, oni predstavljaju **odgovor Crne Gore na izazove u kontekstu implementacije Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine.** S obzirom na to da NSOR do 2030. godine predstavlja okvir za prevođenje globalnih ciljeva i indikatora održivog razvoja

5 Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) priprema redovne godišnje izvještaje o razvoju po mjeri čovjeka (NHDR) čiji je cilj da se skrene pažnja na važna pitanja socio-ekonomskog razvoja u zemlji, podstaknu debate i mobiliše podrška za potrebna unapređenja i promjene. Vlada Crne Gore je 2014. godine usvojila Informaciju o Izvještaju „Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji – ispunjenje obećanja Crne Gore da postane ekološka država". Tom prilikom Vlada je donijela zaključke kojim je obavezala Ministarstvo održivog razvoja i turizma da Nacionalnu strategiju održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine dopuni preporukama sadržanim u ovom Izvještaju.

u nacionalni kontekst, pri definisanju strateških ciljeva uzete su u obzir nacionalne okolnosti, ali i nacionalne obaveze u kontekstu sprovođenja Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine. Od 169 pojedinačnih zadataka, strukturiranih u 17 ciljeva održivog razvoja, njih 167 prevedeno je u mjere Akcionog plana u skladu s nacionalnim okolnostima i definisanim budućim potrebama. Dva zadatka nijesu relevantna za Crnu Goru, i to 9.a i 9.c. Važno je napomenuti da je među prevedenim zadacima (167) znatan broj onih koji su prepoznati kao relevantni za više prioritetnih tema NSOR. To potvrđuje univerzalnu prirodu i međusektorski karakter Strategije, naglašavajući potrebu funkcionalne integracije svih dimenzija održivosti nacionalnog razvoja. Od svih relevantnih zadataka, njih 99 prepoznato je u jednoj prioritetnoj temi, 45 u dvije, 17 u tri, četiri zadatka prepoznata su u četiri prioritetne teme, a jedan u pet prioritetnih tema NSOR. Sve gorenavedeno **potvrđuje da je ovom strategijom postavljena osnova za praćenje sprovođenja Agende Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine u nacionalnom kontekstu.**

7. U sedmom poglavlju predložen je **sistem za praćenje sprovođenja NSOR do 2030.** godine i izvještavanje o napretku koji će se postići u tom procesu. Utvrđen je složeni set indikatora, koji treba da omogući efikasno praćenje i izvještavanje, a koji čine: indikatori održivog razvoja preuzeti s UN liste, specifični, nacionalni indikatori, relevantni indikatori pojedinih međunarodnih organizacija i složeni indikatori za kumulativno praćenje trendova održivosti razvoja Crne Gore. Primjenom odabranih kompleksnih pokazatelja došlo se do presjeka stanja potrošnje nacionalnih resursa. Presjek je dat kroz kvantifikovan prikaz stanja biološkog kapaciteta, domaće potrošnje resursa, razvijenosti ljudskih resursa, potrošnje prostora, te njihove uzajamne povezanosti.

Akcioni plan NSOR do 2030. godine definiše i neophodne upravljačke mjere za uspostavljanje informacionog sistema i baza podataka, kao ključnih instrumenata koji treba da omoguće primjenu mjerljivih indikatora za praćenje napretka u sprovođenju ciljeva održivog razvoja. Nadalje, u ovom poglavlju utvrđuju se zaduženja nadležnih subjekata u vezi s prikupljanjem i pohranjivanjem ulaznih podataka za proračun i statističku obradu indikatora, kao i način razmjene podataka i omogućavanje njihove uzajamne kompatibilnosti. Posebno je akcentovana potreba jačanja kapaciteta koji su neophodni za unapređivanje statističkih programa kako bi se odgovorilo potrebama izvještavanja primjenom indikatora održivog razvoja s UN liste.

1.4. Vizija održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine

Polazeći od vizije održivog razvoja koju je postavila NSOR Crne Gore 2007–2012. godine, te ocjena o prioritetima razvoja Crne Gore –onih koje su iskazali sami građani učestvujući u konsultativnom procesu „Crna Gora kakvu želim" u okviru postmilenijumskih konsultacija, kao i onih datih u konsultativnom procesu koji je pratio izradu nove NSOR – postavljena je vizija održivosti nacionalnog razvoja do 2030. godine. Tu viziju čini deset ključnih elementa:

1. Crna Gora je održivo, otvoreno, tolerantno, inkluzivno i prosperitetno društvo, u kome se kontinuirano unapređuje kvalitet života svakog pojedinca i ulaže u ljudski i društveni kapital.

2. Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore utemeljen je na skladnom odnosu čovjeka i prirode i efikasnom upravljanju ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim resursima.

3. Crna Gora je država izgrađenog crnogorskog identiteta, koja razvija tolerantan odnos prema svim različitostima, poštujući ih i tretirajući ih kao potencijale i resurse.

4. Crna Gora je država vladavine prava u kojoj se poštuje dostojanstvo svakog pojedinca, u kojoj nema diskriminacije ni po kom osnovu i u kojoj svi, bez obzira na različitosti, imaju priliku i podršku za punu realizaciju svog ljudskog potencijala.

5. Crna Gora je zajednica koja se temelji na otvorenosti i raznolikosti kulture – kako u pogledu očuvanja svih vidova kulturno-istorijskog nasljeđa, tako i kroz suživot različitih savremenih oblika kulture. To je država u kojoj su područja istaknutih prirodnih, predionih i kulturnih vrijednosti sačuvana i stavljena u funkciju održivog razvoja.

6. Crna Gora je država u kojoj su demografska kretanja unaprijeđena smanjenjem demografskog deficita i rastom stanovništva do 2030. godine za 1,4% u odnosu na 2015. godinu. To je postignuto zahvaljujući uspješnoj realizaciji strateških ciljeva i mjera definisanih Nacionalnom strategijom održivog razvoja do 2030. godine, prvenstveno onih koji su relevantni za uvođenje zelene ekonomije, unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije, kao i za podršku vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva.

7. Crna Gora je zemlja u kojoj svi imaju jednak pristup kvalitetnom i inkluzivnom obrazovanju, na svim nivoima i tokom cijelog života. Sistem zdravstvene zaštite kvalitetan je, efikasan i obezbjeđuje zdrav život građanima svih uzrasta. To se posebno odnosi na osjetljive i ugrožene grupe stanovništva, čime su i nejednakosti u zdravlju smanjene.

8. Crna Gora je ekološka država u kojoj je ostvaren sklad tradicionalnog načina života čovjeka i njegovog prirodnog okruženja, u kojoj je životna sredina zdrava, a vrijednosti biodiverziteta, voda, mora, vazduha, zemljišta, prostora, kao i vrijednosti ostalih prirodnih resursa, unaprijeđene i sačuvane za generacije koje dolaze. Očuvane su vrijednosti i usluge ekosistema, povećani obuhvati očuvanih prirodnih, kulturnih i predionih vrijednosti, kojima se održivo

i efikasno upravlja, povećan je adaptivni kapacitet čovjeka, ekosistema i ekonomskih sektora na uticaje klimatskih promjena i sanirano zagađenje na ključnim „crnim“ ekološkim tačkama. Udio energije iz obnovljivih izvora kontunirano raste, omogućena je energetska efikasnost i transfer tehnoloških rješenja kojima se doprinosi podizanju kvaliteta života u urbanim sredinama i smanjenju emisija gasova s efektom staklene bašte. Do 2030. godine, nivo emisija gasova s efektom staklene bašte smanjuje se za 30% u odnosu na 1990. godinu.

Crna Gora ostvaruje kontinuiran, inkluzivan, regionalno ujednačen i održiv ekonomski razvoj, punu zaposlenost i dostojanstven rad za sve. Razvojne putanje upotrebe prirodnih resursa, s jedne strane, i ekonomske aktivnosti i društvenog blagostanja, s druge strane, međusobno divergiraju, i inverzno su postavljene u odnosu na rast pritisaka na životnu sredinu i to tako što je: i) ekonomska aktivnost usmjerena na održivo korišćenje prirodnih resursa, uz smanjenje negativnih uticaja na prirodno okruženje, ii) primjenom obrazaca održive potrošnje i proizvodnje omogućeno ozelenjavanje ekonomije, resursno efikasne i cirkularne. Afirmiše se koncept održivog ekonomskog razvoja, koji uključuje: zdravlje, obrazovanje, zdravu životnu sredinu i održivost prirodnih resursa, društveno odgovorno djelovanje, socijalnu inkluziju i dobro upravljanje, kao alternativa konceptu koji je isključivo zasnovan na afirmisanju konkurentnosti ekonomskog ambijenta i ekonomskog rasta.

Crna Gora je ostvarila ciljeve i zadatke koji su postavljeni Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine i uspješno participira u globalnom partnerstu za održivi razvoj. Na temelju ostvarenog društvenog konsenzusa i pune političke podrške održivom razvoju Crne Gore, uspostavljen je efikasan sistem dobrog upravljanja i održivog finansiranja održivog razvoja crnogorskog društva.

2

Ocjena stanja nacionalnih resursa

Ekološki, ekonomski i društveni aspekti razvoja Crne Gore posljednjih decenija ukazuju na to da potrebe budućih generacija mogu biti ugrožene ne samo kvalitativnom i kvantitativnom degradacijom prirodnih resursa, već i sve manjom raspoloživošću ostalih resursa (ljudskih i društvenih resursa, kao pretpostavke ukupnog kapitala). Imajući u vidu obaveze prema budućim generacijama, a polazeći od naučenih lekcija, sopstvenog iskustva i iskustva ključnih međunarodnih aktera koji kroz dijalog na globalnom nivou trasiraju put prema održivom razvoju, kod ocjene stanja i analize crnogorskih nacionalnih resursa primijenjen je pristup koji se oslanja na evropske razvojne stubove (EU 2020), a zasnovan je na sva tri aspekta održivosti. Pri tom se resursima pristupa na inovativan način, kroz četvorodimenzionalni razvojni koncept. Naime, osnovni princip ove strategije jeste da proizvodnja dobara, kao i pružanje usluga koje su ključne za unapređenje materijalnog, mentalnog i duhovnog blagostanja sadašnjih i budućih generacija, zahtijeva četiri grupe neophodnih resursa: ljudske, društvene, prirodne i ekonomske.

To su najvažniji nacionalni resursi i oni moraju biti održivi kako bi se budućim generacijama obezbijedilo pravo na razvoj. Pravo na razvoj odnosi se na pravo pojedinca/čovjeka, pravo porodice, uključujući i očuvanje porodičnih vrijednosti, kao i pravo najširih društvenih grupa s aspekta upravljanja na državnom nivou i nivou lokalnih zajednica.

Odgovornost prema budućim generacijama obavezuje nas na kontinuiranu zaštitu, održavanje i razvoj ove četiri osnovne grupe nacionalnih resursa. Stoga suštinu održivosti čine konzistente političke akcije usmjerene na razvoj resursa naših potomaka, one koje stimulišu investicije s tako postavljenim ciljem, sprečavajući odluke koje umanjuju nacionalne resurse.

2.1. Stanje ljudskih resursa

Ljudski kapital predstavlja kumulativno znanje, vještine, vrijednosti, kvalitetne lične odnose i druge resurse kojima određeno društvo raspolaže. OECD definiše ljudski kapital kao skup znanja, vještina, kompetencija i osobina otjelotvorenih u pojedincu, koji omogućava stvaranje ličnog, društvenog i ekonomskog blagostanja.[6]

Ekonomski razvoj se u značajnoj mjeri oslanja na ljudski kapital – znanje, vještine, kompetencije i lične karakteristike koje ljudima omogućuju da doprinesu sopstvenom i društvenom blagostanju, kao i blagostanju svojih država. Ekonomski uspjesi pojedinaca i ekonomije u cjelini zavise od toga koliko ekstenzivno i efektivno ljudi investiraju u sebe.[7] Međutim, uticaj ljudskog kapitala seže dalje od ekonomije – njegov rast unapređuje nivoe zdravlja, učešća u zajednici, povećava izglede za zaposlenje. U osnovi koncepta ljudskog kapitala jeste kapital obrazovanja (formalno, neformalno i informalno učenje i obrazovanje), kapital zdravlja i kapital migracija, kao i ovladavanje značajnim ekonomskim informacijama.[8]

Crna Gora nije uključena u Izveštaj o ljudskom kapitalu za 2015. godinu, koji je sastavio Svjetski ekonomski forum i kojim su obuhvaćene 124 države.[9] Od zemalja u

6 Centre for Educational Research and Innovation, The Well-being of Nations - The Role of Human and Social Capital, OECD, 2001.

7 Gary S. Becker, "The Age of Human Capital", in E. P. Lazear: Education in the Twenty-First Century, Palo Alto: Hoover Institution Press, 2002.

8 Ibid.

9 World Economic Forum, "Human Cap-

okruženju, Bosna i Hercegovina takođe nije uzeta u razmatranje, Slovenija je na 15, Hrvatska na 36, Srbija na 50, Makedonija na 55, a Albanija na 66. mjestu. U izvještaju se naglašava da je u XXI vijeku talenat, a ne kapital, ključni faktor koji povezuje inovacije, konkurentnost i ekonomski rast.

Ljudski kapital se razvija ulaganjem države u poboljšanje kvaliteta života ljudi kroz javni sistem obrazovanja, zdravstvene i socijalne programe, programe zapošljavanja, kao i kroz dodatnu edukaciju zaposlenih koja doprinosi ekonomski snažnijem i socijalno zdravijem društvu. Za dobru demografsku politiku, zdravstvenu politiku i politiku tržišta rada, neophodno je da Crna Gora kreira mehanizme koji podstiču održivi razvoj ljudskih resursa i afirmišu društvenu koheziju.

2.1.1. Demografski resursi

Rezultati Popisa stanovništva Crne Gore iz 2011. godine pokazali su nastavak trendova starenja i sporijeg rasta crnogorskog stanovništva, uočenih osamdesetih godina prošlog vijeka. Ovi trendovi, u kombinaciji s internim i eksternim migracijama, značajno su uticali na promjenu demografske slike Crne Gore.

Starenje stanovništva javilo se kao posljedica opadajućih stopa prirodnog priraštaja i rasta očekivanog trajanja života u prethodnom periodu. To je rezultiralo kontinuiranim povećanjem udjela starijih stanovnika u ukupnoj populaciji i rastućom stopom mortaliteta. Dok je 1971. godine prosječna starost žena i muškaraca u Crnoj Gori bila 29,8 godina i 27,4 godine, 2011. godine te su vrijednosti iznosile 38,4 godine za žene i 36 godina za muškarce.[10] Prirodni priraštaj smanjio se sa 5.636, koliko je iznosio 1991. godine, na 1.368 u 2011. godini, kada je zabilježen najmanji prirodni priraštaj za posljednjih dvadeset godina. Dok je stopa prirodnog priraštaja 1951. godine iznosila 20,8‰, a 1961. godine 20,4‰, na posljednja dva popisa stanovništva brojke su bile znatno drugačije – 4,3‰ u 2003, odnosno svega 2,2‰ u 2011. godini.

U Crnoj Gori je 2011. godine bilo ukupno 620.029 stanovnika, dok je 2003. godine taj broj iznosio 612.267[11]. Dakle, u periodu između dva popisa, ukupan broj stanovnika uvećan je za 1,3%. Tokom posljednje decenije XX vijeka, rast stanovništva je usporen i praćen ukupnim starenjem stanovništva. Tome je, pored bioloških činilaca, doprinijelo i kretanje stanovništva, koje je u ovom periodu bilo uslovljeno i socio-ekonomskim dešavanjima. Pomenućemo najznačajnija: raspad bivše SFRJ i ratovi u okruženju, sankcije međunarodne zajednice, duboka ekonomska kriza, politički problemi i sl. Od 2003. do 2011. godine, ukupan prirodni priraštaj iznosio je 18.196, što ukazuje da je u tom periodu ostvaren negativan migracioni saldo od 10.434 stanovnika. Ako s državnog pređemo na regionalni i opštinski nivo, u istom periodu može se uočiti različita dinamika kretanja stanovnika. Tako je između dva popisa rast stanovnika zabilježen u primorskom (3,7%) i središnjem regionu (5,8%), dok sjever-

ital Report 2015", http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/.

10 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2016 – Neformalni rad: od izazova do rješenja, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Podgorica, 2016.

11 Obračunato po metologiji iz 2011. godine (Saopštenje Zavoda za statistiku MONSTAT br. 321, od 30. 11. 2012. godine).

ni region bilježi pad (7,2%). Od 21 opštine u Crnoj Gori, samo je šest zabilježilo rast broja stanovnika (Bar, Budva, Podgorica, Rožaje, Danilovgrad i Tivat), a u ostalima je taj broj smanjen. To se posebno odnosi na opštine sjeverne regije, u kojima je broj stanovnika smanjen i do 29% (Šavnik).

Od 1991. godine nastavlja se trend opadanja nivoa rađanja, karakterističan za drugu polovinu XX vijeka. Broj živorođene djece na godišnjem nivou konstantno je ispod onog koji je ostvaren 1991. godine (9.609). Ovakav trend rađanja ukazuje na dugoročni pad fertiliteta, što je direktan rezultat niskih reproduktivnih normi koje su već nekoliko decenija prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore. Fertilitet crnogorskog društva pokazuje se kao složen fenomen u kojem učestvuje niz prepletenih i uzročno-posljedično povezanih činilaca:

- Kada je riječ o biološkim faktorima, treba imati na umu da crnogorsko društvo stari (povećava se udio stanovnika preko 65 godina starosti), što može uticati na dalji pad nataliteta. Na smanjenje nataliteta takođe utiče promjena u društvenom položaju žena, nastala kao posljedica obrazovanja i zaposlenja, kao i veće uključivanje žena u sve segmente života.
- U dijelu ekonomskih i društvenih faktora, izvjesno je da prilična ekonomska iscrpljenost crnogorskih građana može negativno uticati na natalitet. U okviru bivše zajedničke i socijalističke države Crna Gora je dostigla visok nivo društvene razvijenosti, industrijalizacije i urbanizacije. Poboljšan je položaj i zdravlje žena, smanjena stopa mortaliteta odojčadi i uspostavljena kontrola rađanja. Nakon snažnog rasta koji je obilježio poslijeratne godine, došlo je do znatnog smanjenja broja djece u porodici, posebno u urbanim sredinama. Nedovoljna zaštita žena na tržištu rada, naročito onih koje rade u sivoj ekonomiji, dovodi do sve veće egzistencijalne nesigurnosti, što se negativno odražava na stopu rađanja. Tome doprinosi i visoka nezaposlenost mladih jer se usljed ekonomske nesigurnosti smanjuje broj onih koji se odlučuju da imaju djecu. Crna Gora do sada nije ozbiljno razmatrala pronatalitetnu politiku kroz mogućnost poreskih i drugih olakšica za porodice s djecom, mada se u posljednje vrijeme u ovoj oblasti pojavilo više inicijativa, od kojih su neke već u fazi realizacije.
- Kada su u pitanju psihološki faktori, iako su u Crnoj Gori zastupljeni pozitivni i relativno stabilni stavovi o značaju porodice, činjenica je da je osjećaj životne sigurnosti značajno narušen, što može uticati na spremnost da se preuzme briga o potomstvu. Osim toga, zbog sve izraženije pojave kontrole pola djeteta u ranoj trudnoći, Crna Gora, kao država s malim brojem stanovnika, može doći u poziciju neravnomjerene zastupljenosti polova.

Primjetan je i rast vrijednosti stope mortaliteta – od 6,8‰ u 1991, do 9,7‰ u 2014. godini. Uzrok ove pojave, u najvećoj mjeri, može se objasniti intenziviranjem demografskog starenja, ali i nedovoljnim smanjivanjem smrtnosti po starosti, a kod određenih starosnih grupa došlo je i do njenog povećanja. Dakle, starenjem stanovništva dolazi do povećanja udjela starih, čije su specifične stope mortaliteta više od specifičnih stopa za mlađe stanovništvo.

Ovakva demografska kretanja negativno se odražavaju na kupovnu moć, agregat-

Tabela 2-1: *Regioni Crne Gore, osnovni pokazatelji*

REGION	STANOVNIŠTVO*	POVRŠINA* (KM2)	GUSTINA NASELJENOSTI	STANOVNIŠTVO %	TERITORIJA %
Sjeverni	177.837	7.304	24,35	28,7	52,9
Središnji	293.509	4.917	59,69	47,3	35,6
Primorski	148.683	1.591	93,45	24,0	11,5

IZVOR: Popis stanovništva 2011, Zavod za statistiku MONSTAT i kalkulacije autora

nu tražnju i tehnološki razvoj. Starenje stanovništva je pojava usljed koje se Crna Gora suočava s rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom ljudskog kapitala i povećanjem udjela neproduktivnog na račun produktivnog stanovništva. Takva kretanja se u srednjem i dugom roku odražavaju na smanjenje dohotka po stanovniku, odnosno pad životnog standarda.

Tokom XX vijeka Crnu Goru su karakterisala iseljavanja stanovnika, koja se mogu objasniti niskim nivoom privredne razvijenosti i ratovima koji su u tom periodu vođeni. Emigranti iz Crne Gore najčešće su odlazili u ostale republike bivše Jugoslavije, a tokom 1990-ih i 2000-ih godina i u zapadnoevropske i neke prekomorske zemlje. S druge strane, u posmatranom periodu bilo je i doseljavanja u Crnu Goru, čiji je obim bio manji od emigracija. U posljednjoj deceniji XX vijeka bile su prisutne imigracije izazvane ratovima na prostoru bivše Jugoslavije.

Materijalna nesigurnost i bolji uslovi života u gradovima središnjeg i primorskog regiona značajno su uticali na interne migracije. Popisni podaci ukazuju na to da čitavu drugu polovinu XX vijeka karakteriše kontinuirano smanjivanje udjela stanovništva sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore, dok je s druga dva regiona situacija drugačija – udio stanovništva središnjeg regiona povećava se od Popisa iz 1948, a primorskog od Popisa iz 1961. godine. Od ukupnog stanovništva Crne Gore, 47,3% je 1948. godine živjelo u sjevernom regionu, da bi 2011. godine taj procenat iznosio 28,7%. S druge strane, udio stanovnika središnjeg i primorskog regiona bio je sve veći. Prema Popisu iz 1948. godine, u središnjem regionu je živjelo 34,2% ukupnog stanovništva Crne Gore, da bi 2011. godine taj procenat porastao na 47,3%. Učešće stanovnika primorskog regiona u ukupnoj populaciji Crne Gore takođe je raslo u posmatranom periodu, ali po nižoj stopi nego u središnjem regionu. Sa 18,5%, koliko je zabilježeno 1948. godine, udio stanovnika primorskog regiona povećao se na 24,0%, 2011. godine.

Za razliku od sporog rasta broja stanovnika, u periodu između dva posljednja popisa broj stanova je povećan za 27%. Pri tom je razlika između broja stanovnika i broja stanova smanjena – 2003. godine taj je odnos bio 2,49, a 2011. godine 1,98. U dvije opštine odnos broja stanovnika i broja stanova čak je i manji od 1 (Budva – 0,80; Šavnik – 0,95), s tim što su uzroci različi – u Šavniku je to posljedica raseljavanja, a u Budvi ekspanzije građevinarstva i prepoznavanja ovoga grada kao atraktivne turističke destinacije.

Ovi pokazatelji nas prirodno vode do problema neravnomjernog regionalnog razvoja. O nerazvijenosti sjevernog regiona najbolje govori činjenica da više od 50% državne ter-

itorije naseljava manje od trećine ukupnog stanovništva. S druge strane, skoro četvrtina stanovnika Crne Gore naseljava tek nešto više od 10% njene teritorije.

Prema rezultatima MONSTAT-ovih projekcija[12], 2061. godine broj stanovnika Crne Gore biće u intervalu od 747.000 (varijanta visokog fertiliteta) do 469.000 (konstantna varijanta).[13] U slučaju ostvarenja „maksimalne" varijante (značajno povećanje fertiliteta, smanjenje mortaliteta i pozitivan migracioni saldo), u tom poluvjekovnom periodu broj stanovnika Crne Gore povećaće se za 127.000 (za 20,5% u odnosu na Popis iz 2011. godine). S druge strane, ostvarenje pretpostavki na kojima je zasnovana „minimalna" varijanta (fertilitet, mortalitet i migracioni saldo ostaju nepromijenjeni tokom čitavog projekcionog perioda) dovelo bi do smanjenja broja stanovnika Crne Gore za 151.000 (bilo bi ih 24,3% manje nego na Popisu iz 2011, što približno odgovara broju stanovnika na Popisu iz 1961. godine). Ostvarenje tri preostale projekcione varijante ne bi rezultiralo bitnijim promjenama broja stanovnika u 2061. godini. Tako bi prema varijanti konstantnog mortaliteta, došlo do povećanja od 1,4%, varijanta nultog migracionog salda značila bi da se stanovništvo smanjilo za 0,2%, dok bi u slučaju realizacije varijante konstantnog fertiliteta broj stanovnika porastao za 6,3%.

Prema rezultatima navedenih projekcija, 2031. godine broj stanovnika Crne Gore može se kretati u intervalu od 642.000 (varijanta visokog fertiliteta i rast od 3,5%, tj. 22.000 stanovnika) do 578.000 (konstantna varijanta i smanjenje stanovništva za 6,8%, tj. za 42.000 lica). Ostvarenje tri preostale projekcione varijante ne bi rezultiralo bitnijim promjenama broja stanovnika u 2031. godini. Naime, ukoliko bi se ostvarila varijanta konstantnog mortaliteta, došlo bi do povećanja od 0,1%, prema varijanti nultog migracionog salda stanovništvo bi se povećalo za 2,6%, dok bi u slučaju realizacije varijante konstantnog fertiliteta broj stanovnika porastao za 1,4%. S obzirom na trend blagog rasta broja stanovnika u periodu 2011–2015. godine, stav izražen u okviru NSOR jeste da bi varijanta konstantnog fertiliteta i očekivani rast stanovništva do 2030. godine za 1,4%, ili 6.500 stanovnika (u odnosu na 2015. godinu) mogli predstavljati realnu projekciju u kontekstu ostvarivanja strateških ciljeva ove strategije, tj. ciljeva održivog razvoja do 2030. godine.

Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, do 2050. godine negativni demografski trendovi usloviće smanjenje broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2%. Tako bi 2050. godine u našoj zemlji živjelo 574.000 stanovnika, što približno odgovara populaciji s kraja 1970-ih

12 MONSTAT-ove projekcije demografskih kretanja u periodu 2011–2060. godine rađene su u sedam varijanti: 1) varijanta niskog fertiliteta, 2) srednjeg fertiliteta, 3) visokog fertiliteta, 4) konstantnog fertiliteta, 5) konstantnog mortaliteta, 6) konstantna varijanta i 7) varijanta nultog migracionog salda. Prve četiri varijante međusobno se razlikuju prema usvojenoj varijanti o fertilitetu, dok su kombinacije hipoteza o mortalitetu i migracijama za svaku od njih istovjetne. Za petu varijantu pretpostavljen je konstantan mortalitet po starosti i polu, dok su hipoteze o fertilitetu i migracijama iste kao kod varijante srednjeg fertiliteta. Šesta varijanta je zasnovana na pretpostavci da će fertilitet, mortalitet i migracioni saldo biti nepromijenjeni (konstantni) tokom čitavog projekcionog perioda. Za sedmu varijantu usvojena je hipoteza o nultom migracionom saldu, takođe po starosti i polu, dok su hipoteze o fertilitetu i mortalitetu iste kao i kod varijante srednjeg fertiliteta.

13 Zavod za statistiku MONSTAT, Projekcije stanovništva Crne Gore do 2060. godine sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore, Podgorica, mart 2014.

godina.[14] Ovaj podatak nas postavlja na 26. mjesto na listi država svijeta kod kojih se u navedenom periodu očekuje najveće procentualno smanjenje populacije. U izuzetno lošoj situaciji nalaze se i ostale države regiona – Bugarska je na prvom mjestu ove negativne liste, Rumunija na drugom, Bosna i Hercegovina na petom, Srbija na osmom, Hrvatska na devetom, Mađarska na desetom, a Grčka na šesnaestom mjestu. Ujedinjene nacije predviđaju da će do 2100. godine u Crnoj Gori biti još manje stanovnika, odnosno svega 437.000, što približno odgovara populaciji iz 1950-ih godina.

Projekcije MONSTAT-a do 2060. godine ističu četiri značajna faktora:[15]

- Proces starenja stanovništva biće jedna od najvažnijih karakteristika demografskog razvoja Crne Gore, koja će na kraju projekcionog perioda biti demografski starija nego pedeset godina ranije. Taj trend biće prisutan u svim regonima Crne Gore, tako da će stanovništvo svakog regiona, kao i cjelokupne države, biti u stadijumu duboke demografske starosti.
- Udio lica mlađih od 15 godina u ukupnom stanovništvu Crne Gore biće manji 2060. nego 2011. godine.
- Kao posljedica prva dva faktora, doći će do povećanja indeksa zavisnosti. U varijanti nultog migracionog salda, ovaj će se indeks značajno povećati – sa 0,47 u 2011, na 0,75 u 2060. godini.
- Udio sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore i dalje će se smanjivati, dok će udio središnjeg i primorskog regiona nastaviti da se povećava.

Imajući u vidu navedeno, da bi se ostvario sadašnji nivo ekonomskog razvoja, biće neophodno da se poveća radna aktivnost (prvenstveno stanovništva od 15 do 67 godina), odnosno da se ponuda radne snage nadoknadi radnom snagom iz inostranstva ili eventualnim radnim angažovanjem starije populacije (preko 67 godina starosti). Ukoliko se u ekonomjii ništa ne promijeni i ukoliko obrasci ponašanja na tržištu rada ostanu isti, doći će do smanjenja broja radno aktivnog stanovništva, do smanjenja BDP-a i do nižeg životnog standarda. Starenje stanovništva dovodi do povećanja troškova koji se izdvajaju iz tekućih fiskalnih prihoda, tj. do povećanja rashoda za penzije i zdravstvenu zaštitu, kao i do većeg opterećenja radno aktivnog stanovništva. Dugoročno, doći će do smanjenja nacionalne štednje, što može imati negativne posljedice na ekonomski rast jer bez štednje neće biti ni novih investicija.

Prema scenariju MONSTAT-a, do 2030. godine može se očekivati veće povećanje broja doseljenih nego broja odseljenih lica, što bi rezultiralo pozitivnim i rastućim migracionim saldom.[16] Na migracije u Crnoj Gori znatno će uticati predstojeća očekivana integracija u EU i globalna kretanja. Imajući u vidu klimatske pogodnosti Crne Gore, ali i EU integracije, može se očekivati da određe-

14 United Nations, Department of Economic and Social Affairs – Population Division, World Population Prospects – The 2015 Revision. Key Findings and Advance Tables, New York, 2015.

15 Zavod za statistiku MONSTAT, op. cit.

16 Zavod za statistiku MONSTAT, Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine, Podgorica, decembar 2008. godine.

ni broj imigranata bude starije životne dobi (kao što je to, na primjer, slučaj sa Španijom, ili sa Floridom u SAD).

Crna Gora ne treba da zazire od imigracionih tokova u okviru EU, ali bi trebalo da vodi promišljenu kulturnu politiku koja će zaštititi izvorne kulturne i identitetske vrijednosti, kao i djelove tradicije koji idu ukorak s konceptom održivog razvoja. Kao i ostale zemlje, i Crna Gora će biti izložena kulturološkom uniformisanju, koje se javlja kao posljedica globalizacijskih trendova i miješanja stanovništva. Imajući u vidu da je Crna Gora zemlja s malim brojem stanovnika, biće potrebno uložiti dodatne napore u okviru kulturne politike kako bi se očuvala samobitnost i izvorne identitetske vrijednosti crnogorskih građana. Imigranti svakako neće biti istog porijekla kao oni s kraja prošlog i početka ovoga vijeka, kada su u toj populaciji preovladavala lica raseljena iz bivših jugoslovenskih republika. Prema jednom od scenarija MONSTAT-a, u periodu koji slijedi većina imigranata dolaziće iz azijskih i afričkih zemalja, motivisani različitim razlozima, uključujući i zahtjeve za međunarodnu zaštitu.[17] Nova investiciona ulaganja sasvim sigurno će u Crnu Goru dovesti radnu snagu s drugih i udaljenih prostora, ali će nastaviti da privlače i ljude iz regiona. Iz svega navedenog možemo zaključiti da za Crnu Goru jeste važno da postoji pozitivan migracioni saldo, te da bi bilo poželjno da u toj radnoj snazi preovladavaju mlađe osobe u reproduktivnoj fazi života i sa što višim stepenom obrazovanja.

2.1.2. Zdravlje

Zdrava populacija je najvažniji resurs društva i svih njegovih segmenata razvoja budući da doprinosi sveukupnom socijalnom i ekonomskom napretku. Stoga je zdravlju potrebno posvetiti posebnu pažnju i angažovanjem svih društvenih sektora stvoriti uslove za njegovo očuvanje i unapređenje. Principi solidarnosti, univerzalnosti, jednakosti, dostupnosti i kvaliteta čine osnovu za izgradnju održivog i integrisanog sistema zdravstvene zaštite u čijem je centru građanin/ka. Ti su principi ujedno i nosioci socijalno orijentisanog evropskog sistema zdravstva, kakvom teži i Crna Gora, kao zemlja u procesu EU integracija. Zdravstvenom politikom definisani su sljedeći opšti ciljevi: produženje trajanja života, poboljšanje kvaliteta života u vezi sa zdravljem, smanjenje razlika u zdravlju i osiguranje od finansijskog rizika.

Prema podacima Eurostata za 2013. godinu, u Crnoj Gori je očekivano trajanje života na rođenju 74,1 godina za muškarce i 79,0 godina za žene, što je niže od prosjeka Evropske unije – 77,8 godina za muškarce i 83,3 za žene. Stopa mortaliteta odojčadi, koja je važan pokazatelj zdravstvenog stanja stanovništva i nivoa razvoja zdravstvene zaštite, ali i indikator cjelokupnog društveno-ekonomskog razvoja, iznosila je 4,3 (na 1.000 živorođene djece) u 2015. godini, prema podacima Svjetske banke. Iako je ova stopa među najnižima u regionu, ona je i dalje visoka u odnosu na EU prosjek (3,7). Prema podacima istog izvora, stopa mortaliteta djece do pet godina iznosila je 4,7 (na 1.000 živorođene djece) u 2015. godini, što je takođe više od EU prosjeka (4,4). Podaci o maternalnom mortalitetu za period 2002–2012. godine pokazuju da je zabilježen samo jedan slučaj smrti vezane za trudnoću porođaj i postporođajni period (2007. godine). Ipak, treba napome-

17 Ibid.

nuti da je vođenje mortalitetne statistike prepoznato kao problem, posebno u dijelu praćenja umiranja prema uzrocima smrti.

Registrovani demografski trend starenja stanovništva ukazuje na potrebu da se populacija starih lica u Crnoj Gori posmatra kao značajan ljudski i društveni resurs, što podrazumijeva napore koji mogu doprinijeti daljem razvoju cijelog društva. Ne bi, međutim, trebalo prenebregnuti činjenicu da će ovaj proces biti praćen i brojnim izazovima. Naime, jedan od ključnih ciljeva, zdrav život, blagostanje za sve i tokom cijelog života, nije moguće ostvariti ukoliko se posebna pažnja ne poklanja zdravlju starih lica. Takav pristup pretpostavlja kvalitetnu primarnu prevenciju. Loše zdravlje nije neizbježan ishod starenja – brojni zdravstveni problemi koji se javljaju u toku starosti povezani su s hroničnim oboljenjima koja se mogu prevenirati, odložiti ili staviti pod kontrolu. Razvoj medicine i nauke, kao i sve veća dostupnost asistivnih tehnologija, znatno umanjuju probleme starih osoba s oštećenjima čula ili motorike. Raznim intervencijama u životnoj sredini može se obezbijediti veća dostupnost i bolji kvalitet servisa kada je riječ o starim i onemoćalim osobama. Potrebno je usavršiti zdravstvenu zaštitu tako što će se kroz efikasne zdravstvene strategije ona učiniti i faktički dostupnom starim licima, u cilju punog zadovoljenja njihovih zdravstvenih potreba. Da bi se postigli konkretni ciljevi u okviru univerzalne zdravstvene zaštite, neophodno je da sistem zdravstvene zaštite prepoznaje posebne potrebe starih lica, koja nerijetko žive s hroničnim oboljenjima. To podrazumijeva i finansijsku zaštitu od troškova pogubnih po domaćinstvo, kako bi preduzete intervencije u zdravstvenom sistemu rezultirale jednakom distribucijom zdravstvenih benefita. Da bi se svima obezbijedili uslovi za dostojanstven život, čak i u okolnostima značajnog gubitka životne funkcionalnosti, neophodno je raditi na uvođenju održivih modela dugotrajne njege i zbrinjavanja.

Radi prevazilaženja višestrukih i kompleksnih izazova, a u skladu sa zdravstvenom politikom do 2020 godine, u Crnoj Gori je 2003. godine pokrenuta reforma zdravstvenog sistema. Cilj reforme bio je unapređenje kvaliteta, jednake dostupnosti, efikasnosti i finansijske održivosti sistema pružanja zdravstvene zaštite. Prvi reformski napori bili su usmjereni na jačanje primarne zdravstvene zaštite kao osnove zdravstvenog sistema, da bi se kasnije nastavilo s optimizacijom sekundarnog i tercijarnog nivoa. Proces osnaživanja zdravstvenog sistema podržan je kroz uvođenje zdravstvenog integralnog informacionog sistema. Uprkos reformskim intervencijama, u sistemu zdravstvene zaštite i dalje postoje brojni problemi. Oni se prepoznaju u dijelu pružanja usluga koji se odnosi na kvalitet zdravstvene zaštite i u nedovoljnoj integrisanosti preventivnih programa, uključujući i koordinaciju između nivoa zdravstvene zaštite i obezbjeđivanja kontinuiteta u pružanju usluga. Racionalna upotreba resursa i dalje predstavlja veliki izazov, budući da znatno utiče na finansijsku održivost zdravstvenog sistema.

Najčešći uzrok obolijevanja, invalidnosti i prijevremenog umiranja predstavljaju hronične nezarazne bolesti, koje su i glavni „krivac“ za veliki broj potencijalno izgubljenih godina života.[18] Prema dostupnim podacima o umiranju u Crnoj Gori u peri-

18 World Health Organization, Montenegro: WHO statistical profile, Last updated: January, 2015, http://www.who.int/gho/countries/mne.pdf.

odu 2008–2012. godine, hronične nezarazne bolesti učestvuju u ukupnim uzrocima smrti sa čak 80%, od čega preko 60% čine bolesti sistema krvotoka i tumori. Gotovo kod polovine ukupnog broja umrlih (44,3%) smrt je izazvana bolestima srca i krvnih sudova, a skoro kod četvrtine (23,4%) uzrok su maligni tumori. U više od 10% slučajeva uzrok smrti bio je nepoznat (simptomi, znaci i patološki klinički i laboratorijski nalazi).[19]

Ishemijske bolesti srca, cerebrovaskularne bolesti, rak pluća, afektivni poremećaji (unipolarna depresija) i dijabetes predstavljaju hronične nezarazne bolesti koje su odgovorne za skoro dvije trećine ukupnog opterećenja bolešću. Prema podacima o bolničkom liječenju u 2013. godini, bolesti sistema krvotoka na prvom su mjestu u strukturi bolničkog morbiditeta prema otpustima (15,2%), dok drugi po redu razlog hospitalizacije predstavljaju tumori (11,8%).[20] Bolesti sistema za disanje te su godine bile na trećem mjestu (11,4%), a bolesti sistema za varenje na četvrtom (10,4%). Naredne, 2014. godine, stopa bolničke hospitalizacije iznosila je 134,2 na 1.000 stanovnika. Od 2013. godine u Crnoj Gori postoje registri hroničnih nezaraznih bolesti: maligne neoplazme, dijabetes, akutni koronarni sindrom i cerebrovaskularne bolesti. Potpuniji podaci, koji će obuhvatiti ukupan broj oboljelih od navedenih bolesti, očekuju se u narednom periodu, kao i indikatori koji će se na osnovu registara generisati.

Upotreba duvana i duvanskih proizvoda, štetna upotreba alkohola, nezdrava/nepravilna ishrana i fizička neaktivnost zajednički su faktori rizika za većinu preventabilnih nezaraznih bolesti, a vezani su za ponašanje. Takvo rizično ponašanje dovodi do četiri ključne metaboličke (fiziološke) promjene: povećanja arterijskog krvnog pritiska, povećanja vrijednosti glukoze i holesterola u krvi i povećanja tjelesne mase, tj. gojaznosti. Navedeni faktori ujedno su i glavni faktori rizika za četiri grupe nezaraznih bolesti (kardiovaskularne bolesti, maligne neoplazme, šećerna bolest i hronične bolesti pluća) koje se izdvajaju po masovnosti obolijevanja, posljedičnoj invalidnosti i kao uzroci umiranja.

Prema podacima dobijenim iz Nacionalnog istraživanja o zdravlju stanovništva (za 2008. i 2012. godinu), u Crnoj Gori je 2008. godine 32,7% odrasle populacije (20 godina i više) imalo hipertenziju ili potencijalnu hipertenziju, a 55,1% prekomjernu tjelesnu masu. Samo 11,5% odraslih upražnjavalo je fizičku aktivnost više od tri puta nedjeljno. Prevalencija pušenja (redovno ili povremeno) među odraslima iznosila je 32,7% 2008, a 31% 2012. godine. U 2008. godini alkohol je konzumiralo 25,1% odraslog stanovništva, svakodnevno ili povremeno, a 2012. godine znatno više – 32%. U unapređenju zdravlja najveći značaj ima smanjenje faktora rizika, promocija zdravlja, prevencija bolesti, usavršavanje liječenja, kao i smanjivanje nesposobnosti i prijevremenog umiranja.

Crna Gora je prošla kroz „epidemiološku tranziciju“, te veću opasnost za stanovništvo predstavljaju nezarazne nego zarazne bolesti. Ipak, izazovi u oblasti zaraznih bolesti i dalje postoje. Pored svakodnevne potrebe za nadzorom, prevencijom, brzim otkrivanjem, liječenjem, kontrolom i suzbijanjem oboljenja zarazne etiologije, sve je veća potreba za saradnjom s drugim državama budući da veći broj putnika u međunarodnom saobraćaju znači i povećani rizik od importacije bolesti i izbijanja epidemija.

19 Izvještaji Instituta za javno zdravlje (IJZ) Crne Gore.

20 Ibid.

U Crnoj Gori su 2014. godine u strukturi obolijevanja od zaraznih bolesti dominirale: respiratorne zarazne bolesti (ne računajući grip), koje su činile 77,3% ukupnog broja prijavljenih slučajeva, crijevne zarazne bolesti (11,6%) i parazitarna oboljenja (9,2%).[21] Registrovano je 20 novih HIV/AIDS slučajeva, pri čemu je u momentu postavljanja dijagnoze HIV infekcije, sedam novoregistrovanih osoba već bilo u stadijumu AIDS-a, dok je 13 osoba registrovano u fazi asimptomatske HIV infekcije. Iste godine, registrovana su i dva slučaja smrtnog ishoda od AIDS-a.[22]

Posljednjih godina, u Crnoj Gori se broj novoregistrovanih slučajeva oboljelih od tuberkuloze održava na nivou niske notifikacione stope za EU region. Ova je stopa za 2014. godinu iznosila 18,2/100.000 stanovnika. Pri tom je procenat oboljelih od multirezistentne tuberkuloze u odnosu na ukupan broj oboljelih od tuberkuloze bio 3,5, a stopa smrtnosti lica oboljelih od tuberkuloze 0,32/100.000 stanovnika.[23] Shodno Nacionalnom programu kontrole tuberkuloze, uspostavljanje efikasnije kontrole obolijevanja od tuberkuloze kroz jačanje dijagnostičkih kapaciteta, bolju kontrolu infekcije i obezbjeđivanje adekvatne snabdjevenosti antituberkuloticima radi efikasnog i kvalitetnog liječenja svih oboljelih od TB, uključujući i oboljele od rezistentne TB, predstavljaju neophodne korake u pravcu eliminacije tuberkuloze kao javnog zdravstvenog problema u Crnoj Gori.
Neracionalna upotreba ljekova, naročito antibiotika, i dalje je jedan od ozbiljnih izazova našeg zdravstvenog sistema i generator značajnog dijela ukupne zdravstvene potrošnje u Crnoj Gori. Crna Gora je druga u Evropi po potrošnji antibiotika, odmah iza Turske, uprkos uvedenim mjerama kontrole propisivanja i izdavanja antibiotika.[24] Gotovo četvrtina zdravstvenog budžeta troši se na ljekove i medicinska sredstva. Neracionalna upotreba antibiotika ne samo da predstavlja ozbiljan generator troškova u zdravstvu i opterećenje za budžet, već i znatno doprinosi nastanku antimikrobne rezistencije (AMR), pa posljedično dovodi do povećanog umiranja. Osim toga, ona se negativno odražava na kvalitet zdravstvene zaštite, dovodi u pitanje uspjeh liječenja i hirurških intervencija, kao i živote pacijenata, otežava efikasnu kontrolu zaraznih bolesti, uključujući i kontrolu infekcija u bolnicama.

S druge strane, treba pomenuti značajne napore koji su uloženi u cilju uspostavljanja savremenog i održivog sistema transfuzije u Crnoj Gori kako bi se obezbijedile potrebne količine bezbjedne krvi za sve pacijente, u redovnim i vanrednim situacijama.

Vakcinacija protiv zaraznih bolesti u Crnoj Gori sprovodi se u skladu s godišnjim programom imunizacija koje su obavezne za sve u određenoj starosnoj dobi, kao i u slučajevima kada postoje specifične epidemiološke i kliničke indikacije. Značajan napredak predstavlja prvi prekid endemske transmisije dječjih boginja i rubeole, u trajaju od 12 mjeseci, dokumentovan u izvještajima za period 2012–2014. godine. Iako je nacionalni

21 Izvještaji IJZ Crne Gore.

22 Ibid.

23 Ministarstvo održivog razvoja i turizma (MORT), Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva (MRC) u Crnoj Gori: 1. januar–31. decembar 2014. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, septembar 2015.

24 A. Versporten et al. on behalf of the WHO/Europe-ESAC Project Group, "Antibiotic use in eastern Europe: a cross-national database study in coordination with the WHO Regional Office for Europe", The Lancet Infectious Diseases, Volume 14, No. 5, pp. 381–387, May 2014.

obuhvat obaveznim imunizacijama relativno visok, u slučaju pojedinih vakcina postoje poteškoće u održavanju očekivanog obuhvata (teško dostupne i socijalno ugrožene grupe stanovništva, kontinuitet u snabdijevanju vakcinama, djelovanje antivakcinalnih grupa itd.). U 2014. godini najveći pad u dostignutim vrijednostima bilježi indikator koji se odnosi na broj vakcinisane djece protiv boginja – on iznosi svega 76,1%, što predstavlja značajno smanjenje u odnosu na 2013. godinu.[25] Podizanje nivoa vakcinisane djece na najmanje 95%, s dvije doze MMR vakcine, mora biti shvaćeno kao jedan od prioriteta zdravstvene politike. Osim toga, preporuka je raditi na daljem jačanju kapaciteta za nadzor nad malim boginjama i rubeolom.

Komparativna iskustva pokazuju da incidenca (učestalost) i posljedice obolijevanja od zaraznih bolesti nijesu ravnomjerno raspoređeni u populaciji. Siromašni, osobe s nižim nivoom obrazovanja i stanovnici ruralnih oblasti suočeni su s većim rizikom obolijevanja[26]. Ne bi trebalo zanemariti ni nejednakosti u zdravlju koje su rezultat razlike u polu. Stoga je kroz platformu održivog razvoja potrebno intenzivirati napore kako bi se na integrisan i efikasniji način djelovalo na determinante zdravlja. U cilju implementacije pravno obavezujućeg Međunarodnog zdravstvenog pravilnika (IHR – The International Health Regulations) i odnosnih obaveza, potrebno je jačati kapacitete za integrisani nadzor nad zaraznim bolestima i drugim hazardima, kao i unapređivati sistem brzog odgovora na hitne situacije. Prevencija i smanjivanje vjerovatnoće izbijanja epidemija, rana detekcija prijetnji i brz, djelotvoran odgovor iziskuju međusektorsku saradnju i efikasnu komunikaciju o riziku.

Iako do sada nijesu sprovedena sveobuhvatna istraživanja kojima bi se kvalitativno i kvantitativno utvrdila međuzavisnost uticaja zagađenja i stanja zdravlja populacije, u odjeljku 2.3.7 ovoga dokumenta dat je pregled mogućih rizika po zdravlje koje zagađenje životne sredine generiše.

U Crnoj Gori se usluge zdravstvene zaštite obezbjeđuju u zdravstvenim ustanovama koje pripadaju mreži državnih zdravstvenih ustanova i u ustanovama koje su u privatnom vlasništvu. Zdravstvena zaštita se pruža na tri nivoa, pri čemu bi 80–85% potreba trebalo da zadovolji primarni nivo. Razvijanje doktrine javnog zdravlja u skladu sa evropskim smjernicama, sistem monitoringa zdravlja stanovništva prema uporedivim indikatorima, kao i analiziranje i predstavljanje podataka, ključni su elementi za kreiranje zdravstvene politike na bazi dokaza. Institut za javno zdravlje Crne Gore formira stručna tijela za izradu i sprovođenje aktivnosti u oblasti javnog zdravlja i organizuje edukaciju kadra za njihovu implementaciju.

Prema podacima Instituta o iskorišćenosti posteljnog fonda bolničkih ustanova u 2013. godini, imajući u vidu ukupni broj postelja (2.416), zdravstvene ustanove u Crnoj Gori svakodnevno su raspolagale sa ukupno 657 slobodnih postelja (u opštim bolnicama 391 od 1.120, u specijalnim bolnicama 56 od 504, u Kliničkom centru Crne Gore 156 od 696 i u stacionarima domova zdravlja 54 od 96).
Podaci istog izvora govore da je 2015. godine u Crnoj Gori bilo 239 ljekara na 100.000 stanovnika. To je znatno manje nego u zemljama EU, gdje je broj ljekara na 100.000 stanovnika

25 MORT, Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju MRC u Crnoj Gori: 1. januar–31. decembar 2014. godine, op. cit.

26 World Health Organization, Social determinants of health, http://www.who.int/social_determinants/en/.

bio 334 (2012. godine). Učešće nemedicinskih radnika u ukupnom broju zaposlenih u zdravstvu Crne Gore kontinuirano se smanjuje, ali je i dalje visoko – 1991. godine iznosilo je 28,8%, 2008. godine 25,3%, a 2015. godine 21,6%.[27] Kada su u pitanju ljudski resursi, zapaža se neujednačenost i nesrazmjer u odnosu obrazovanja i zapošljavanja, što je posljedica neadekvatnog planiranja u prethodnom periodu. Dovoljan broj zdravstvenih radnika nije jedini uslov da bi se ostvarila efikasnost zdravstvenog sistema i dobar kvalitet zdravstvenih usluga. Takođe je neophodno obezbijediti da stručan i odgovoran zdravstveni radnik bude adekvatno motivisan, da kadar bude na odgovarajući način distribuiran po nivoima zdravstvene zaštite i specijalnostima, kao i geografski, prateći zdravstvene potrebe populacije. Stoga, uz dosljednu primjenu mehanizma kontrole i obezbjeđivanja kvaliteta zdravstvene zaštite, jedan od imperativa jeste i obezbjeđivanje adekvatne naknade za rad i ostvarene rezultate zdravstvenih radnika.

Iako su smjernice dobre medicinske prakse za većinu dominantnih oboljenja usvojene, njihova dosljedna primjena još uvijek predstavlja izazov. Pored implementacije ovih smjernica, što je od suštinskog značaja za unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite, neophodno je i plansko usmjerevanje kontinuirane medicinske edukacije, odnosno stalno usavršavanje stručnih znanja i vještina pružalaca usluga u zdravstvu. Klinički putevi se, po mnogo čemu, razlikuju od kliničkih smjernica, plana njege (npr. sestrinski plan) i algoritama. Između ostalog, koriste ih multidisciplinarni timovi, a fokusirani su prvenstveno na kvalitet pružene zdravstvene zaštite, kao i na podršku kliničarima i bolesnicima u donošenju odluka o odgovarajućoj zdravstvenoj zaštiti u datim kliničkim okolnostima. U Crnoj Gori klinički putevi još uvijek nijesu u potpunosti razvijeni.

Prema posljednjim dostupnim podacima, preko 95% stanovništva s prebivalištem u Crnoj Gori obuhvaćeno je obaveznim osiguranjem, u skladu s pravima iz obaveznog osiguranja. Prava na zdravstvenu zaštitu jednako su dostupna svim stanovnicima Crne Gore, uključujući i osjetljive kategorije stanovništva i bez obzira na bilo koju karakteristiku (pol, nacionalnost, vjeru, invalidnost ...). Obim prava na zdravstvenu zaštitu definisan je osnovnim paketom usluga za sve nivoe zdravstvene zaštite. Iako je dostupnost zdravstvene zaštite obezbijeđena i regulisana u okviru Zdravstvene mreže, neophodno je raditi na unapređivanju integrisane zdravstvene zaštite. Vodeći se načelom rodne ravnopravnosti, država obezbjeđuje muškarcima i ženama jednaku dostupnost i pristupačnost zdravstvene zaštite . Uz to, zdravstveni sistem Crne Gore prepoznaje posebne potrebe žena za zdravstvenim uslugama, uzimajući u obzir specifične biološke, društveno-ekonomske i psihološke činioce. Nijesu, međutim, obezbijeđene sveobuhvatne analize postojećeg stanja zdravlja žena u zajednici, niti identifikacija zdravstvenih problema i potreba. Što se tiče romske populacije, prema istraživanju o zdravlju stanovništva iz 2012. godine, većina odraslih Roma (82%) ima svog izabranog ljekara, pri čemu prosjek za Crnu Goru iznosi 89%. Čak 93% pripadnika starije populacije, koja takođe pripada najosjetljivijim populacionim grupama, ima svog izabranog ljekara, što je iznad crnogorskog prosjeka.
Udio zdravstvene potrošnje u BDP-u Crne Gore 2013. godine iznosio je 6,49%.[28] Ovaj

27 Izvještaji IJZ Crne Gore.

28 World Health Organization (WHO), Regional Office for Europe, European Health for

je pokazatelj najviši nivo dostigao 2003. godine (8,91%), od kada bilježi značajan pad. U periodu 1995–2006. godine, udio zdravstvene potrošnje u BDP-u Crne Gore nijednom nije bio manji od 7,32%. U čitavom narednom periodu (2007–2013. godine) vrijednost ovog pokazatelja nije prelazila 7,25%, a s izuzetkom 2012. godine uvijek je bila manja od 6,92%. Poređenja radi, u istom periodu (2007-2013) prosječni udio zdravstvene potrošnje u BDP-u zemalja Evropske unije nijednom nije bio manji od 8,85%, a 2013. godine iznosio je 9,52%, dok u zemljama članicama SEEHN (South-eastern Europe Health Network)[29] nijednom nije bio manji od 7,06%, a 2013. godine iznosio je 7,34%. Možemo zaključiti da je do 2006. godine udio zdravstvene potrošnje u BDP-u Crne Gore bio približno na nivou prosjeka zemalja EU, a značajno iznad prosjeka članica SEEHN. Međutim, od 2007. godine Crna Gora bilježi znatan pad u udjelu zdravstvene potrošnje u BDP-u, tako da je u 2013. godini značajno zaostajala za prosjekom EU (32% manje), a prilično i za prosjekom SEEHN (12% manje).

Udio zdravstvene potrošnje u budžetu Crne Gore 2013. godine iznosio je 9,84%.[30] Treba naglasiti da je udio zdravstvene potrošnje u budžetu vitalni indikator – njime se potvrđuje da zdravlje predstavlja prioritet za jednu državu. Zato je svaka vrijednost ovog indikatora ispod 12% neprihvatljiva. Najviši nivo dostignut je 2003. godine, kada je udio u budžetu iznosio 17,75%. Od tada ovaj pokazatelj bilježi značajan pad. Dok u periodu 1995–2007. godine udio zdravstvene potrošnje u budžetu Crne Gore nijednom nije bio ispod 11,39%, u narednom periodu (2008–2013) njegova vrijednost nijednom nije bila iznad 9,84%. S druge strane, u zemljama Evropske unije prosječni udio zdravstvene potrošnje u budžetu, u periodu 2008 –2013. godine, nijednom nije bio manji od 15,11%, a u 2013. godini iznosio je 15,15%. U zemljama članicama SEEHN ovaj pokazatelj nijednom u navedenom periodu nije bio manji od 11,44%, dok je u 2013. godini iznosio 12,36%. Zaključujemo da je do 2004. godine udio zdravstvene potrošnje u budžetu Crne Gore bio značajno iznad nivoa prosjeka zemalja EU i članica SEEHN. Međutim, u narednom periodu Crna Gora bilježi oštar pad udjela zdravstvene potrošnje u budžetu, tako da je 2013. godine znatno zaostajala za prosjekom EU (35% manje), a prilično i za prosjekom SEEHN (20% manje).

Udio privatnih plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima (OPP – Out of Pocket Payments) u Crnoj Gori, kao pokazatelj nivoa finansijske zaštite građana kada posegnu za zdravstvenom uslugom ili potrebnim lijekom, 2013. godine iznosio je 42,67%[31]. Kada vrijednost ovog pokazatelja pređe 40%, to ne samo da ukazuje na ogroman trošak kome su izloženi pojedinac i domaćinstvo, već je neprihvatljiv i s obzirom na nivo razvoja zemlje. U periodu 1995–2006. godine, OOP u Crnoj Gori nijednom nije bio veći od 31%. Važno je napomenuti da u narednom periodu, 2007–2013. godine, vrijednost ovog pokazatelja nijednom nije bila manja od 32,55%. Na drugoj strani, u navedenom periodu (2007–2013), prosječni OOP u zemlja-

All – database (HFA-DB), http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-health-for-all-database-hfa-db.

29 Države članice Zdravstvene mreže Jugoistočne Evrope (South-eastern Europe Health Network – SEEHN) su: Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Izrael, Makedonija, Moldavija, Rumunija i Srbija.

30 WHO, Regional Office for Europe, European Health for All – database (HFA-DB), op. cit.

31 Ibid.

ma članicama SEEHN nijednom nije bio veći od 31%, a 2013. godine iznosio je 29,97%. Iz navedenog je jasno da je do 2006. godine OOP u Crnoj Gori bio na nivou prosjeka zemalja članica SEEHN. Međutim, u narednom periodu Crna Gora bilježi drastičan rast OOP, tako da je u 2013. godini znatno prevazilazila prosjek SEEHN (za 42% više).

Budžet koji se u Crnoj Gori izdvaja za zdravstvo iznosi 461 dolar po stanovniku, odnosno 926 dolara po stanovniku kada se u obzir uzme kupovna moć (PPP, $).[32] Ova izdvajanja su viša nego u Albaniji (240$ ili 539 PPP $) i Makedoniji (312$ ili 759 PPP $), u nivou Bosne i Hercegovine (449$ ili 928 PPP $) i Srbije (475$ ili 987 PPP $), ali značajno niža nego u Hrvatskoj (982$ ili 1.517 PPP $) i Sloveniji (2.085$ ili 2.595 PPP $). S aspekta nejednakosti, analiza plaćanja usluga iz džepa građana pokazuje da i dalje siromašni daju više novca za liječenje i ljekove.[33]

Na osnovu svega navedenog nameće se zaključak: s ulaganjima u zdravstvo koja opadaju i visokim OPP-om, uz hroničan problem neefikasnog raspolaganja resursima i rastućim potrebama populacije, neminovno se otvara pitanje održivosti zdravstvenog sistema. Stoga se neki od glavnih izazova u procesu reformi zdravstvenog sistema odnose na finansijsku stabilnost, održivost sistema, kao i efikasnost usluga kako na primarnom, tako i na bolničkom nivou. Poređenje vrijednosti relevantnih zdravstvenih pokazatelja s drugim zemljama ukazuje na postojanje prostora za povećanje efikasnosti i kvaliteta zdravstvenih usluga.

2.1.3. Obrazovanje i vještine

U svijetu koji se neprestano mijenja neophodno je držati korak s vremenom i stalno usvajati nova znanja. Izazovi tehnoloških promjena, procesi globalizacije, demografski trendovi i česte promjene potreba tržišta rada zahtijevaju bolji kvalitet sistema obrazovanja. Obrazovanje je jedan od temeljnih preduslova održivog razvoja. Zelena ekonomija, unapređenje životne sredine, smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti, te ostvarivanje održivog razvoja u cjelini, segmenti su jednog pristupa koji podrazumijeva kvalitetnu obrazovnu politiku, osmišljenu sa stanovišta ekonomičnosti i utroška sredstava. S obzirom na to da se savremena strategija obrazovanja temelji na načelu doživotnog obrazovanja i društva koje uči, cjeloživotno učenje ima ključnu ulogu u razvoju pojedinca i unapređenju ekonomskog potencijala države. Stoga je razvoj obrazovanja i učenja odraslih od presudnog značaja za povećanje nivoa znanja i osposobljenosti za različite životne zadatke, za poboljšanje kvaliteta života svakog pojedinca, obezbjeđivanje jednakih mogućnosti i socijalne uključenosti, kao i za uspješan razvoj privrede i demokratije.

U vremenu u kojem znanje postaje glavni resurs održivog razvoja, obrazovanje je prioritetni strateški interes Crne Gore, što zahtijeva najveću moguću odgovornost u pristupu svim nivoima obrazovanja. U strukturi bogatstva razvijenih zemalja čak 81% pripada tzv. neopipljivom kapitalu (koji obuhvata ljudski kapital, društveni kapital i institucionalni kapital), dok u zemljama s visokim srednjim dohotkom ovaj udio iznosi

32 World Health Organization, Global Health Observatory, Per capita total expenditure on health at average exchange rate (US$), data for 2013, http://www.who.int/gho/health_financing/per_capita_expenditure/en/.

33 World Bank, Montenegro After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government, World Bank Report No.65909-ME, 2012.

69%.[34] Ta činjenica govori u prilog stavu da sticanje novih znanja, vještina i vrijednosti kroz obrazovanje predstavlja garant da jedno društvo može da prati intenzivne društvene i tehnološke promjene i izazove.

Cilj obrazovanja jeste razvoj učenika kao samostalnih, svestranih ličnosti, sposobnih za kritičko razmišljanje, istraživanje i sticanje funkcionalnih znanja i vještina koje će im omogućiti aktivno uključivanje u društvo. Posljedično, cilj obrazovanja može se definisati kao stvaranje društva zasnovanog na znanju, a time i povećanje ukupnih ekonomskih kapacita države. Zato bi trebalo da obrazovni sistem kontinuirano promoviše jednakost i socijalnu koheziju, poboljšanje kreativnosti i inovativnosti. Preduslov ostvarenja zacrtanih društvenih ciljeva (rast BDP-a, zaposlenosti, poboljšanje životnog standarda i sl.), tj. ekonomskog napretka, jeste stalno unapređivanje obrazovanja kroz poboljšanje kvaliteta učenja i nastave. To podrazumijeva profesionalni razvoj nastavnog kadra na svim nivoima, primjenu savremene nastavne prakse, obezbijeđen pristup ranom obrazovanju i vaspitanju, uključivanje djece iz najosjetljivijih grupa i djece s posebnim obrazovnim potrebama, ostvarenje aktivne saradnje s roditeljima i lokalnom zajednicom, te uspostavljanje viših standarda uslova rada i učenja.

Predškolsko obrazovanje ima veoma važnu ulogu u razvoju djeteta, kao i značajne pozitivne socio-ekonomske efekte na društvo u cjelini.[35] Studija sprovedena u 34 zemlje članice Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) pokazuje da postoji povezanost između pohađanja predškolskog obrazovanja i dostignuća na PISA testiranjima.[36]
Tako su u oblasti čitalačke pismenosti bolje rezultate (u prosjeku) pokazali oni petnaestogodišnjaci koji su duže od jedne godine pohađali predškolsko obrazovanje nego oni koji nijesu. Brojna pozitivna iskustva u ovoj oblasti dovela su do globalnog zaokreta u razmišljanju unutar naučnih krugova i do sve značajnije podrške kreatora politika većem značaju i proširenju primarne uloge predškolskih obrazovnih ustanova. Ta bi uloga, naime, trebalo da bude prvenstveno obrazovna i razvojna.

Analiza strateškog i regulatornog okvira pokazuje da je u Crnoj Gori prepoznat značaj predškolskog obrazovanja za razvoj djeteta i da postoji dobra programska osnova za njegovo unapređenje. U proteklih deset godina Crna Gora je ostvarila značajne pomake u pogledu povećanja stope boravka djece u vrtićima (rast sa 26% na 40%, koji predstavlja ispunjenje cilja prethodne strategije). Stopa upisa djece uzrasta 3–6 godina iznosi 53%, dok je prosječna stopa pohađanja 40%. Vodeće načelo Strategije ranog i predškolskog vaspitanja i obrazovanja u Crnoj Gori (2016–2020) jeste da se za svu djecu, od rođenja do polaska u školu, obezbijedi zadovoljenje razvojnih potreba putem adekvatnih programskih i infrastrukturnih usluga. Za te usluge biće zaduženi kompetentni profesionalci i zaposleni, uz aktiv-

34 World Bank, The International Bank for Reconstruction and Development, The Changing Wealth of Nations – Measuring Sustainable Development in the New Millennium, WB, Washington DC, 2011.

35 J. J. Heckman, "Policies to foster human capital", Research in Economics, 54(1), 2000, pp. 3–56.

36 OECD, PISA in Focus: Does participation in pre-primary education translate into better learning outcomes at school?, Paris, OECD Publishing, 2011.

no angažovanje zajednica i roditelja. Ciljevi Strategije su: 1) povećati obuhvat predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem sve djece, posebno one uzrasta od tri godine do polaska u školu, u skladu s međunarodnim standardima; 2) unaprijediti kvalitet usluga predškolskog vaspitanja i obrazovanja; 3) uvesti inovativne, optimalne i održive modele finansiranja.

Ukupni budžet za predškolsko obrazovanje čini 0,38% BDP-a u Crnoj Gori, što je znatno niže nego u zemljama OECD-a, koje u iste svrhe u prosjeku izdvajaju 0,50% svog BDP-a.[37] Ako uporedimo različite uzrasne grupe, stopa obuhvata djece predškolskim obrazovanjem znatno je niža među djecom uzrasta 0–3 godine, gdje svega 15% pohađa jaslice, u odnosu na djecu uzrasta 3–6 godina, gdje više od 50% pohađa vrtić. Izražene su i regionalne razlike – od ukupnog broja djece uzrasta 3–6 godina, najveći je obuhvat u Budvi (94%), a najmanji u Rožajama (nešto preko 10%). Kada je riječ o veličini vaspitne grupe djece uzrasta 3–6 godina u javnim predškolskim ustanovama, i tu postoje izražene razlike po opštinama – od 41 djeteta po grupi u Herceg Novom i Podgorici, do samo 12 djece po grupi u Andrijevici. U primorskom i središnjem regionu Crne Gore postoji nedostatak prostornih kapaciteta, pa mnogi vrtići rade preko svojih kapaciteta. S druge strane, u sjevernom regionu vrtići rade ispod svojih punih kapaciteta. Još uvijek je značajan procenat onih roditelja koji smatraju da je djetetu bolje kod kuće nego u predškolskoj ustanovi i ne sagledavaju značaj predškolskog obrazovanja u razvoju djeteta. Bez sistemskih napora da se poveća svijest roditelja o koristima i značaju predškolskog obrazovanja, dostizanje univerzalnog obuhvata djece u Crnoj Gori predškolskim obrazovanjem neće biti moguće. Napomenimo i to da u strukturi kadra gotovo potpuno izostaju vaspitači muškog pola.

Relevantni legislativni i strateški okvir prepoznaje inkluzivno obrazovanje kao jedan od prioriteta u sistemu obrazovanja i vaspitanja. Cilj je da se djeca s posebnim obrazovnim potrebama obrazuju u uslovima koji odgovaraju njihovim potrebama i mogućnostima. Zapaženo je da sistem pružanja zdravstvenih, socijalnih i obrazovnih usluga djeci s posebnim obrazovnim potrebama nije podjednako razvijen niti ujednačen po opštinama. Da bi se postojeći sistem unaprijedio kako bi se moglo efikasno odgovoriti na individualne potrebe djece, neophodno je kontinuirano raditi na poboljšavanju uslova i kvaliteta inkluzivnog obrazovanja.

Obuhvat RE djece predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem iznosi 16% za dječake i 21% za djevojčice[38], što predstavlja poseban problem. Za djecu RE populacije predškolsko vaspitanje i obrazovanje je besplatno, a u devet crnogorskih gradova za njih se organizuju i pripremni vrtići kako bi se lakše adaptirali i uključili u prvi razred osnovne škole. Kada je riječ o osnovnoškolskom obrazovanju, broj upisane djece iz RE populacije povećan je sa 536 u školskoj 2001/2002. godini, na 1.809 u školskoj 2015/2016. godini.
I pored desetogodišnje reforme, povećanja ulaganja i određenog napretka u obrazovanju, još uvijek nema očekivanih rezultata u oblasti znanja i vještina učenika i studenata.

37 Ivana Prica, Lazar Čolić i Hana Baronijan, Studija o ulaganju u rano obrazovanje djece u Crnoj Gori, Podgorica, UNICEF Crna Gora, 2014.

38 Montenegro Roma Settlements – Multiple Indicator Cluster Survey (MICS) 2013 – Key Findings June 2014, Podgorica, Statistical Office of Montenegro (MONSTAT) and United Nations Children's Fund (UNICEF), 2014.

Na PISA testiranju[39] iz 2012. godine, prosječno postignuće naših učenika iz matematičke pismenosti bilo je 410 bodova (OECD prosjek iznosi 494 boda), što je Crnu Goru pozicioniralo na 54. mjesto liste koju čini 65 država. Prosječno postignuće iz čitalačke pismenosti bilo je 422 boda (OECD prosjek iznosi 496), što nas plasira na 53. mjesto. Kada je naučna pismenost u pitanju, prosječno postignuće naših učenika bilo je 410 bodova (OECD prosjek iznosi 499 bodova), na osnovu čega smo na pomenutoj listi država zauzeli 56. mjesto. U sve tri oblasti Slovenija, Hrvatska i Srbija bolje su rangirane od Crne Gore, dok se iza naše zemlje nalazi Albanija (u sve tri oblasti). Novo PISA testiranje obavljeno je 2015. godine, a njegovi rezultati biće objavljeni u decembru 2016. godine. Dosadašnji rezultati PISA testiranja pokazuju da učenici ne uče tako što povezuju znanja i stavljaju ih u novi kontekst, tj. da nijesu uspješni u primjeni znanja, vještina i sposobnosti stečenih u školi i van nje.

U cilju pripreme za PISA testiranje 2015. godine, Ispitni centar Crne Gore realizovao je pilot testiranje, a definisane su i mjere za poboljšanje postignuća učenika: unaprijediti metodologiju za utvrđivanje kvaliteta rada obrazovno-vaspitnih ustanova; unaprijediti profesionalne kompetencije nastavnika kroz programe obuke usmjerene na sticanje znanja i vještina za razvoj čitalačke, matematičke i naučne pismenosti učenika, kao i na uspješnu realizaciju revidiranih obrazovnih programa; unaprijediti nastavu i vannastavne aktivnosti iz oblasti prirodnih nauka; unaprijediti procjenjivanje i ocjenjivanje znanja učenika; unaprijediti udžbeničke komplete za osnovnu školu; unaprijediti primjenu informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi; promovisati PISA testiranje kako bi se učenici, kao i stručna i šira javnost, bolje informisali o njegovom značaju za obrazovnu politiku. Iz Ispitnog centra Crne Gore skreću pažnju na to da su testirani učenici samo treći ciklus završili po reformisanom programu. Stoga će upoređivanje starog i novog sistema obrazovanja biti moguće tek 2018. godine, tačnije, tek će se tada pokazati da li je reforma doprinijela osposobljavanju učenika za svakodnevni život.

U Crnoj Gori je još devedesetih godina XX vijeka prepoznata potreba osavremenjavanja sistema vaspitanja i obrazovanja u pravcu njegove veće inkluzivnosti kada je riječ o djeci sa smetnjama i teškoćama u razvoju. Prvi dokument kojim se dugoročno promoviše inkluzivno obrazovanje u Crnoj Gori bila je Strategija inkluzivnog obrazovanja za period 2008–2013. godine. Uslijedila je Strategija inkluzivnog obrazovanja za period 2014–2018. godine, čije je polazište definisano tzv. socijalnim modelom smetnje. Ustanovljeno je da emocionalne, socijalne karakteristike i očuvane sposobnosti djeteta treba da budu osnov za izradu individualnih razvojno-obrazovnih planova (IROP), pri čemu je akcenat na aktivnostima, metodama, oblicima i tehnikama rada kojima se postižu akademski i razvojni ciljevi. Osmišljen je i obrazac Individualnog tranzicionog

39 PISA (Programme for International Student Assesment), međunarodni program za procjenjivanje postignuća učenika, sprovodi se svake treće godine. Na PISA testiranjama ocjenjuje se, prije svega, sposobnost učenika da uspješno primjenjuju znanja, vještine i sposobnosti stečene u školi i van nje, a ne što su i koliko naučili iz pojedinih nastavnih predmeta na kraju obaveznog obrazovanja, odnosno osnovne škole. Osnovni cilj PISA testiranja jeste procjena kvaliteta i pravednosti obrazovnog sistema. Stoga su rezultati i analize ovih testiranja veoma značajne za definisanje obrazovne politike i kreiranje strategija unapređenja sistema obrazovanja.

plana (ITP), koji kroz podršku profesionalne orijentacije djetetu treba da omogući dalje obrazovanje i pripremu za zapošljavanje i nezavisan život. U lokalnim zajednicama formirane su komisije (18) za usmjeravanje djece s posebnim obrazovnim potrebama u okviru obrazovno-vaspitnog sistema. Obezbijeđena je i podrška za stalno obučavanje kadra angažovanog u ovim komisijama. U sedam škola postoje odjeljenja u koja su uključena djeca s umjerenim i težim smetnjama, koja nastavu iz pojedinih predmeta prate zajedno s vršnjacima u redovnim odjeljenjima. Posebne ustanove transformisane su u resursne centre, koji obezbjeđuju potrebnu profesionalnu podršku redovnom obrazovanju djece sa smetnjama u razvoju. Škole obezbjeđuju asistente u nastavi čiji se obim i opis definiše IROP-om, a eksterne provjere znanja prilagođavaju se djeci s posebnim obrazovnim potrebama. Zavod za školstvo organizuje mobilne službe radi pomoći djeci s posebnim obrazovnim potrebama u redovnom školovanju. Katalog akreditovanih programa za obuku nastavnika nudi niz programa koji se odnose na inkluziju. Uz to, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva uradio je niz tematskih priručnika namijenjenih za podršku nastavnicima i stručnim saradnicima u procesu inkluzivnog obrazovanja.

Reforma opšteg srednjeg obrazovanja, koja je započeta 2002, a nastavljena školske 2006/2007. godine, otkada učenici gimnazija uče po novom obrazovnom programu, unijela je značajne novine u obrazovni sistem Crne Gore.[40] Promjene se, prije svega, odnose na prelazak sa sadržajnog pristupa planiranju nastave na ciljno i procesno-razvojno planiranje, zamjenu koncepta nastavnog plana i programa konceptom obrazovnog programa, kao i na promjenu strukture predmetnih programa, koji sada sadrže teme, operativne ciljeve, aktivnosti, pojmove i korelaciju programa. Period implementacije pokazao je da određene oblasti treba unaprijediti da bi se svakom učeniku i učenici (bez obzira na socio-ekonomski položaj, pol ili etničku pripadnost) obezbijedili uslovi za razvoj kritičkog i kreativnog mišljenja, kvalitetno obrazovanje i dostizanje utvrđenih standarda znanja, kao i sticanje ključnih kompetencija. Nastavnici treba da koriste svoje vještine i znanja kako bi u procesu nastave izgrađivali partnerski odnos sa učenicima, prilogođavajući metode i oblike rada njihovim individualnim mogućnostima. Cilj Strategije opšteg srednjeg obrazovanja za period 2015–2020. godine jeste utvrđivanje smjernica za unapređenje gimnazijskog obrazovanja, kao jednog od najvažnijih segmenata obrazovanja, a na osnovu analize postojećeg stanja i definisanih prioritetnih oblasti, ciljeva i mjera. Ispunjenje ovoga cilja doprinijeće poboljšanju kvaliteta opšteg srednjeg obrazovanja, sticanju znanja i vještina, kao i profesionalnom i ličnom razvoju svakog pojedinca.

Kada je u pitanju stručno obrazovanje u Crnoj Gori, Strategija do 2020. godine kao osnovne ciljeve prepoznaje: uspostavljanje stručnog obrazovanja usklađenog s potrebama tržišta rada; uspostavljanje obrazovanja koje omogućava cjeloživotno učenje i mobilnost, lični i profesionalni razvoj mladih i odraslih; sistem obrazovanja koji podrazumijeva značajniju ulogu nastavnika; uspostavljanje sistema obezbjeđenja kvaliteta u kojem se kvalifikacije zasnivaju na kompetencijama i ishodima učenja; učešće u regionalnim inicijativama i programima cjeloživotnog

40 Ministarstvo prosvjete, Strategija razvoja opšteg srednjeg obrazovanja u Crnoj Gori (2015–2020), Vlada Crne Gore, Podgorica, jun 2015.

učenja EU.[41] Strategija stručnog obrazovanja za period 2015–2020. godine predstavlja nastavak aktivnosti definisanih u Strategiji razvoja stručnog obrazovanja za period 2010–2014. godine i u odgovarajućim akcionim planovima. Cilj projektovanih aktivnosti jeste razvoj inicijalnog i kontinuiranog stručnog obrazovanja koje će svakom pojedincu omogućiti da ovlada znanjima i vještinama potrebnim za veću zapošljivost, profesionalni i lični razvoj i socijalnu uključenost. Strateški cilj razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori jeste učiniti cjeloživotno učenje i mobilnost realnim, poboljšati kvalitet i efikasnost obrazovanja, promovisati jednakost, socijalnu koheziju i aktivno građanstvo i poboljšati kreativnost, inovacije i preduzetništvo. Cilj je, dakle, izgraditi kvalitetan i tržištu rada prilagođen sistem stručnog obrazovanja u Crnoj Gori, koji će pratiti potrebe pojedinca i ekonomije, te omogućiti konkurentnost i dalji razvoj demokratskog i naprednog društva.

Reforma visokog obrazovanja u Crnoj Gori započela je usvajanjem novog Zakona o visokom obrazovanju (2003), a nastavljena usvajanjem Statuta Univerziteta Crne Gore i podzakonskih akata. Time je stvoren normativni i institucionalni okvir za implementaciju principa Bolonjske deklaracije. Uvođenjem bolonjskih principa u sistem visokog obrazovanja Univerzitet Crne Gore i formalno je ustanovljen kao jedinstven organizacioni, pravni i obrazovni subjektivitet. Ostvarena je neophodna koncentracija u odlučivanju na nivou Univerziteta, a univerzitetske jedinice zadržale su određeni nivo autonomije u djelatnostima iz njihove nadležnosti i u saradnji s okruženjem. U vrijeme donošenja Zakona o visokom obrazovanju (2003), Univerzitet Crne Gore bio je jedina ustanova za više i visoko obrazovanje u Crnoj Gori. Reforma visokog obrazovanja, koju je ovaj zakon omogućio, pokrenuta je prvenstveno u cilju povećanja efikasnosti studiranja i usaglašavanja sistema sa evropskim tendencijama u visokom obrazovanju. Danas se visoko obrazovanje u Crnoj Gori realizuje na tri univerziteta (jednom državnom i dva privatna) i deset samostalnih fakulteta (devet privatnih i jedan državni).

Strategijom razvoja i finansiranja visokog obrazovanja za period 2011–2020. godine definisana je misija visokog obrazovanja i posebne mjere i aktivnosti za njenu realizaciju: obezbjeđenje i unapređenje kvaliteta visokog obrazovanja; povezivanje visokog obrazovanja i tržišta rada i podizanje preduzetničko-inovativnog karaktera obrazovanja; udio populacije s visokim obrazovanjem (starosti 30–34 godine) od najmanje 40% u 2020. godini; uspostavljanje modela cjeloživotnog učenja, utemeljenog na dobroj međunarodnoj praksi; istraživački orijentisano visoko obrazovanje; internacionalizacija visokog obrazovanja. U cilju boljeg usklađivanja visokog obrazovanja s potrebama društva i tržišta rada, urađena je Studija o potrebama tržišta rada u oblasti visokog obrazovanja (2014). Rezultati Studije koriste se u daljem sagledavanju upisne politike u okviru ustanova visokog obrazovanja u Crnoj Gori, kao i u unapređivanju studijskih programa. U Studiji se promoviše praksa i naglašava značaj uvođenja praktične nastave, kao obaveznog dijela studijskog programa, za profesionalni razvoj studenata i sticanje praktičnog iskustva. U tom procesu značajnu ulogu imaju poslodavci, koji treba da obezbijede uslove za obavljanje praktične

41 Ministarstvo prosvjete, Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori (2015–2020), Vlada Crne Gore, Podgorica, decembar 2014.

nastave. Prepoznata je i važnost rada na razvoju tzv. mekih vještina (savjesnost, odgovornost, otvorenost za učenje, komunikativnost, timski rad), kroz dodatne obuke.

Upisnu politiku u Crnoj Gori karakteriše nedostatak kvalitetne saradnje između njenih ključnih aktera – ustanova visokog obrazovanja, ministarstava, Zavoda za zapošljavanje, poslodavaca i drugih relevantnih institucija.[42] Taj problem je prepoznat i u strateškim dokumentima, koji postojeću saradnju ocjenjuju kao više formalnu nego suštinsku.[43] Takođe je naglašen značaj sprovođenja takve upisne politike koja će doprinijeti smanjenju broja studenata koji se upisuju na studijske programe za koje ne postoji interes poslodavaca, tj. postoji izraziti nesklad između ponude i tražnje na tržištu rada. S druge strane, neophodno je uspostaviti mehanizme za popularizaciju studijskih programa iz oblasti obuhvaćenih sektorima koji su od primarnog značaja za razvoj Crne Gore (poljoprivreda, energetika i turizam). U tom cilju, 2014. godine donijet je novi Zakon o visokom obrazovanju.

Neke od ključnih novina koje je ovaj zakon donio odnose se na unapređivanje standarda i procedura koje će omogućiti kontinuirano praćenje kvaliteta rada ustanova visokog obrazovanja. Ustanova je dužna da najmanje jednom u toku pet godina vrši istraživanje tržišta rada anketiranjem svršenih studenata, udruženja poslodavaca, privrednih subjekata i preduzetnika. Ta se istraživanja fokusiraju na primjenjivost stečenih znanja, vještina i kompetencija, neophodnih tržištu rada. Ustanova visokog obrazovanja pri tom ima obavezu da rezultate sprovedenih istraživanja objavi na svojoj veb stranici. Ona je takođe obavezna da studentima omogući sticanje praktičnih znanja, vještina i kompetencija koje su im potrebne radi uključivanja na tržište rada – bilo u svojim laboratorijama, ili kroz praksu kod poslodavaca.

Za unapređenje sistema visokog obrazovanja od presudne je važnosti rad na prevazilaženju četiri sistemske slabosti sektora visokog obrazovanja u Crnoj Gori: 1) preveliki broj malih ustanova; 2) previše ustanova koje se fokusiraju na obuku za poslovni menadžment ; 3) Univerzitet Crne Gore, kao najveća i najstarija ustanova visokog obrazovanja, kojoj prirodno pripada uloga lidera u toj oblasti, mora biti otvoren prema drugim ustanovama kako bi se kroz kvalitetniju saradnju obezbijedio visok kvalitet u cijelom sektoru; 4) potrebno je da sve ustanove visokog obrazovanja razviju svoje strateške kapacitete kako bi mogle da artikulišu i realizuju ciljeve u svim pomenutim oblastima.

Vlada Crne Gore nastoji da doprinese većoj usklađenosti obrazovanja s potrebama tržišta rada kroz više skupova reformskih mjera. U okviru jedne grupe mjera sprovodi se Program stručnog osposobljavanja lica sa stečenim visokim obrazovanjem, koji se realizuje već četvrtu godinu zaredom. Podaci navedeni u narednoj tabeli odnose se na broj korisnika Programa i broj oglašenih mjesta za stručno osposobljavanje od strane poslodavaca
U cilju daljeg unapređenja kvaliteta visokog obrazovanja i boljeg usklađivanja upisne politike s potrebama tržišta rada, Programom rada Vlade za drugi kvartal 2016. godine planirana je izrada Strategije razvoja

42 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2016 – Neformalni rad: od izazova do rješenja, op. cit.

43 Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Program reforme politike zapošljavanja u Crnoj Gori 2015–2020, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

	2013.	2014.	2015.	2016.
Broj korisnika	4.211	3.744	3.458	3.713
Broj oglašenih mjesta	5.317	5.800	6.930	9.014

visokog obrazovanja za period 2016–2020.

Univerzitet Crne Gore do sada nije uspio da se plasira ni na jednu od tri najuglednije rang-liste najboljih univerziteta na svijetu. Kada je riječ o plasmanu univerziteta u okruženju na Šangajskoj listi[44], Univerzitet u Beogradu nalazi se među 400, a Univerzitet u Ljubljani među 500 najboljih univerziteta na svijetu. Na QS World University Rankings listi[45], Ljubljanski univerzitet rangiran je između 551. i 600. mjesta, dok su se univerziteti u Beogradu i Zagrebu plasirali iza 700. mjesta. Prema listi Times Higher Education World University Rankings[46], najbolje rangiran univerzitet u okruženju jeste Univerzitet u Mariboru (između 501. i 600. mjesta), dok su se univerziteti u Beogradu i Ljubljani plasirali između 601. i 800. mjesta.

Na listi Webometrics Ranking of World Universities[47] nalaze se sva tri crnogorska univerziteta. Među njima je ubjedljivo najbolje rangiran Univerzitet Crne Gore, koji se nal-

44 Šangajska lista (Academic Ranking of World Universities (ARWU), skraćeno Shanghai Ranking), godišnja globalna rang-lista 500 najboljih univerziteta, prvi put je sastavljena 2003. godine. Na rang univerziteta utiče šest faktora: 1) Alumni as Nobel laureates & Fields Medalists (10% od ukupnog ranga), 2) Staff as Nobel Laureates & Fields Medalists (20%), 3) Highly cited researchers in 21 broad subject categories (20%), 4) Papers published in Nature and Science (20%), 5) Papers indexed in Science Citation Index-expanded and Social Science Citation Index (20%) i 6) Per capita academic performance of an institution (10%) (http://www.shanghairanking.com/).

45 QS World University Rankings, godišnja rang-lista najboljih svjetskih univerziteta, redovno se objavljuje od 2004. godine. Na rang univerziteta utiče šest faktora: 1) Academic peer review (40% od ukupnog ranga), 2) Faculty/Student ratio (20%), 3) Citations per faculty (20%), 4) Employer reputation (10%), 5) International student ratio (5%) i 6) International staff ratio (5%) (http://www.topuniversities.com/qs-world-university-rankings).

46 Times Higher Education World University Rankings, godišnja globalna rang-lista 800 najboljih univerziteta, sastavlja se od 2010. godine. Na rang univerziteta utiče 13 faktora: 1) Research income from industry (per academic staff) (2,5% od ukupnog ranga), 2) Ratio of international to domestic staff (3%), 3) Ratio of international to domestic students (2%), 4) Reputational survey (teaching) (15%), 5) PhDs awards per academic (6%), 6) Undergrad. admitted per academic (4,5%), 7) Income per academic (2,25%), 8) PhDs/undergraduate degrees awarded (2,25%), 9) Reputational survey (research) (19,5%), 10) Research income (scaled) (5,25%), 11) Papers per research and academic staff (4,5%), 12) Public research income/total research income (0,75%) i 13) Citation impact (normalised average citation per paper) (32,5%) (https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings).

47 Webometrics Ranking of World Universities (lista poznata i kao Ranking Web of Universities), globalni je sistem za rangiranje univerziteta koji se zasniva na četiri faktora: 1) vidljivost, 2) aktivnost, 3) otvorenost i 4) izvrsnost. Vidljivost se mjeri količinom eksternih linkova koji vode do veb domena ustanove. Aktivnost se odnosi na prisustvo na internetu, a mjeri količinom stranica na veb sajtu. Otvorenost podrazumijeva broj objavljenih i dostupnih dokumenata, a izvrsnost broj objavljenih naučnih radova u međunarodnim časopisima. Prvo ovakvo rangiranje urađeno je 2004. godine. Na listi se nalazi više od 12.000 univerziteta. Lista se ažurira dva puta godišnje – u januaru i u julu (http://www.webometrics.info/en).

azi na 2.786. mjestu. Univerzitet „Mediteran“ nalazi se na 11.740, a Univerzitet „Donja Gorica“ na 17.000. mjestu. Ipak, rang Crnogorskog univerziteta znatno je lošiji od svih vodećih univerziteta u regionu – Ljubljana je na 216, Beograd na 431, Zagreb na 458, Skoplje na 1.395, a Sarajevo na 2.270. mjestu. Jedino je lošije rangiran Univerzitet u Tirani, kao vodeći univerzitet u Albaniji, koji je zauzeo 6.184. poziciju.

Osnovno načelo Strategije obrazovanja odraslih u Crnoj Gori jeste stvaranje ambijenta za uključivanje građana u proces cjeloživotnog učenja, a u cilju razvoja konkurentne tržišne privrede, smanjenja nezaposlenosti i socijalne isključenosti.[48] Usmjerenost na cjeloživotno učenje trebalo bi da omogući uslove za radnu mobilnost i konkurentnost u procesu evropskih integracija. Strategija razrađuje principe propisane Zakonom o obrazovanju odraslih iz 2011. godine. Njenim donošenjem država je pokazala spremnost da podstiče učenje odraslih i time unaprijedi ljudske resurse koji će snažno doprinijeti razvoju ekonomije, smanjenju nezaposlenosti, razvoju civilnog društva i kvalitetu života građana. Strategija daje smjernice koje u narednoj deceniji treba slijediti kako bi se ostvarilo kvalitetno obrazovanje odraslih. Radi dostizanja ciljeva Strategije, definisani su prioriteti, koji su zasnovani na strateškim pravcima razvoja sveukupnog obrazovnog sistema Crne Gore:

- Povećati socijalnu uključenost odraslih građana kroz aktivnosti cjeloživotnog učenja i obrazovanja.
- Unapređivati znanja, vještine i kompetencije odraslih za zapošljivost, mobilnost na tržištu rada i konkurentnost.
- Povećati kompetencije zaposlenih u cilju postizanja bržeg privrednog rasta.
- Uspostaviti sistem obezbjeđenja kvaliteta u obrazovanju odraslih.
- Obezbijediti fleksibilan i održav sistem obrazovanja odraslih.

U svijetlu ostvarivanja ovih ciljeva, potrebno je uzeti u obzir i neformalno obrazovanje, posebno mladih. Riječ je o obrazovanju koje se stiče u vaninstitucionalnom okruženju – u okviru programa koje realizuju nevladine organizacije ili biznis sektor, programa neformalnog obrazovanja za mlade u inostranstvu i sl. Treba povećati obuhvat, raznovrsnost i kvalitet ponude programa za neformalno obrazovanje, i to za sve uzrasne grupe, a posebno za mlade. Ta ponuda trenutno nije regionalno ujednačena pa se, na primjer, u opštinama na sjeveru Crne Gore organizuje znatno manje programa za mlade nego u Podgorici. Ne postoje standardi niti kontrola kvaliteta kada je riječ o obukama, seminarima, radionicama i programima koje realizuju NVO i biznis sektor (to se ne odnosi na programe neformalnog obrazovanja odraslih, koji su regulisani zakonom), što je stanje koje treba mijenjati. Takođe je potrebno obezbijediti uslove da u obrazovnom sistemu budu prepoznate tzv. meke vještine i iskustva mladih stečena kroz programe neformalnog obrazovanja, koji se organizuju u zemlji i inostranstvu. Evropska komisija je objavila smjernice za prepoznavanje i priznavanje neformalnog i informalnog učenja u okviru programa koje obezbjeđuju različiti provajderi obrazovanja, uključujući i civilni sektor.[49]

48 Ministarstvo prosvjete, Strategija obrazovanja odraslih za period 2015–2025. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

49 The European Centre for the Development of Vocational Training (Cedefop) – Euro-

Više od 8.000 ljudi, ili 1,3% ukupne populacije Crne Gore, aktivno je učestvovalo u nacionalnim postmilenijumskim konsultacijama o razvojnim ciljevima za period nakon 2015. godine. Ove su konsultacije dio globalne kampanje koja je uz podršku Ujedinjenih nacija sprovedena u više od 80 zemalja svijeta.[50] Obrazovanje je prepoznato kao jedan od ključnih resursa budućnosti, tačnije, kao osnov izgradnje društva zasnovanog na znanju. Reforme obrazovanja treba da doprinesu poboljšanju kvaliteta obrazovanja, primjenjivosti stečenog znanja, jačanju društvenih i praktičnih vještina i sposobnosti, formiranju kritičkog mišljenja i boljoj usklađenosti s tržištem rada. Da bi se došlo do saznanja koja se tema smatra najvažnijom u oblasti obrazovanja, te kako se rangiraju različita pitanja unutar nje, od ispitanika je traženo da izdvoje dvije od šest mogućih tema, kao najbitnije, i da navedu koja je, po njima, na prvom, a koja na drugom mjestu po značaju. U okviru dvije izdvojene teme, najčešće navođen odgovor jeste osnovno obrazovanje. Na drugom mjestu nalazi se predškolsko obrazovanje, zatim pitanje usklađivanja obrazovanja s potrebama tržišta rada, te kvalitet univerzitetskog obrazovanja i srednjoškolsko obrazovanje. Po mišljenju dvije trećine ispitanika, kvalitet života u Crnoj Gori direktno zavisi od kvaliteta obrazovanja, a više od polovine anketiranih smatra da je realno očekivati da obrazovanje postane prioritet. Kvalitet obrazovanja u Crnoj Gori polovina ispitanika ocijenila je kao loš, gotovo četvrtina kao izuzetno loš, dok je 40% ispitanika smatralo da naše obrazovanje nije konkurentno u odnosu na obrazovanje u regionu.

Analiza postojećeg stanja u obrazovnom sistemu ukazala je na potrebu preduzimanja dodatnih aktivnosti, usmjerenih na: povećanje obuhvata djece predškolskim, osnovnim i srednjim obrazovanjem i vaspitanjem, bolju opremljenost škola, unapređenje programa rada i kvaliteta udžbenika, organizaciju nastave, kadar i stručno usavršavanje.

pean guidelines for validating non-formal and informal learning, http://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/3073.

50 Olivera Komar, Pavle Gegaj, Crna Gora kakvu želim – Izvještaj o nacionalnim konsultacijama u Crnoj Gori o postmilenijumskim razvojnim ciljevima, Ujedinjene nacije u Crnoj Gori, Podgorica, april 2013.

2.2. Stanje društvenih resursa

2.2.1. O društvenom kapitalu

Moralne norme i vrijednosti, odnosi povjerenja među pojedincima i organizacijama, institucije, kulturna baština, kulturne aktivnosti – sve to čini društveni kapital jedne države. Svjetska banka pod društvenim kapitalom podrazumijeva institucije, veze i norme koje oblikuju kvalitet i kvantitet interakcija u jednom društvu.[51] Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) definiše ga kao kategoriju koja objedinjuje veze, zajedničke vrijednosti i razumijevanje u društvu, dakle, sve ono što omogućava pojedincima i grupama da vjeruju jedni drugima i rade zajedno. Društveni kapital ima neposredan efekat na produktivnost, dobrobit i sreću jedne zajednice budući da povezanost među njenim članovima vodi povjerenju, saradnji i reciprocitetu u odnosima.

Zasnivajući se na pretpostavci da napredak zajednice gotovo isključivo zavisi od razvoja pojedinaca, pristup ljudskom razvoju dugo je bio u osnovi individualistički. Relativno skoro dokazana je i potvrđena nedostatnost ovoga pristupa. Dokazano je da investiranje u fizičku infrastrukturu nije dovoljno da bi se postigao održivi ljudski razvoj, već da je neophodno ulagati i u dobre međuljudske odnose, zdravlje i obrazovanje. Zajednice u kojima institucije promovišu društvenu koheziju pokazuju nizak nivo dispariteta između pojedinačnih grupa, etničkih, vjerskih ili rodnih, te shodno tome u njima postoji visok nivo interakcije i povjerenja među ljudima.[52] To sve zajedno vodi razvoju solidarnijeg, srećnijeg i održivijeg društva.

Društveni kapital, kao važan resurs jedne države, rezultat je njenog ukupnog istorijskog razvoja. Zato je kvalitet društvenog kapitala najvećim dijelom determinisan odnosom pojedinaca i organizacija prema ključnim postignućima njihovog razvoja, formiranom sistemu vrijednosti, materijalnoj i nematerijalnoj kulturnoj baštini. I pored toga, pokazalo se da je moguće ubrzati određene procese i stimulisati solidarnije odnose među članovima društva.

Iako je društveni kapital predmet brojnih i veoma raznorodnih istraživanja, mogu se izdvojiti određeni standardi na osnovu kojih se ova široka kategorija može operacionalizovati i mjeriti. Tako se, na primjer, prepoznaju četiri osnovne dimenzije društvenog kapitala[53]: vrijednosti, povjerenje u institucije/vladavina prava, dobra uprava, lokalne institucije i mreže. Ove je dimenzije moguće mjeriti na različite načine, ali se kao kriterijumi najčešće koriste članstvo u lokalnim asocijacijama i mrežama, nivo povjerenja u institucije i legitimnost normi, kao i kolektivna akcija.

Razrađujući ovaj pristup u kontekstu stanja u kome se Crna Gora nalazi kada je društveni kapital u pitanju, a imajući u vidu ciljeve održivog razvoja, u ovoj strategiji razvijene su sljedeće dimenzije/oblasti za prioritetno djelovanje:

51 Christiaan Grootaert & Thierry van Bastelaer, Understanding and measuring social capital: a synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative, The World Bank, 2001, p. 4.

52 UNDP, Human Development Report, 2013, p. 36.

53 Grootaert & Bastelaer, op. cit., p. 20.

- odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja,
- vrijednosni sistem,
- povjerenje u institucije i vladavina prava,
- organizaciona kultura,
- zapošljivost i socijalna inkluzija,
- regionalni razvoj i
- kulturni razvoj i integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i predjelima.

2.2.2. Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja

Da bi se društveni kapital uvećavao, neophodno je da odnos ključnih aktera društva bude odgovarajući i usmjeren ka izgradnji solidarnog održivog razvoja. Posmatrano s aspekta održivog razvoja, najvažniji društveni akteri su institucije javne uprave (ali i obrazovne), civilno društvo (a u sklopu njega, posebno nevladine organizacije i neformalne grupe građana), biznis zajednica i porodica. Od načina na koji će ovi akteri organizovati društveni život zavisi stepen održivosti jedne zajednice. Svi navedeni akteri nose značajnu odgovornost za proces socijalizacije građana u skladu s globalnim ciljevima održivog razvoja koje je Crne Gora prihvatila. Polazeći od principa održivog razvoja, obrazovne institucije koje ne „proizvode“ građanina sposobnog i spremnog da se uključi u rješavanje društvenih problema ne mogu odgovoriti potrebama razvoja u XXI vijeku, kada se obrazovanje ne razumije više isključivo kao transfer znanja, već i kao transfer vrijednosti. Isto važi i za organizacije civilnog društva; one treba da budu spremne da aktivno učestvuju u artikulaciji političkih interesa građana, ali i u njihovoj mobilizaciji u skladu sa ciljevima održivog razvoja. Diskriminacija po bilo kom osnovu (rodna, nacionalna, vjerska, po osnovu seksualnog identiteta ili nekog drugog ličnog ili grupnog svojstva) razara koheziju društva. Stvarajući unutrašnje sukobe, ona onemogućava da svi pojedinci u okviru društva ostvare puni potencijal u datim okolnostima i na taj način podstaknu održiv razvoj zajednice. Kada je riječ o porodici, treba imati na umu da je ona pretrpjela brojne udare u tranzicionom periodu – od normativno-vrijednosne transformacije iz klasične porodice ka prihvatanju alternativnih oblika suživota, do ekonomskih pritisaka koji su redefinisali rodne uloge, ali i kreirali određenu tenziju. Ona je, opet, izazvala povećan nivo nasilnog ponašanja i doprinijela razaranju same porodice kao ćelije društva. Usmjerenost na održivi razvoj trebalo bi da bude prilika da se rekonstruišu politike koje će osnažiti pojedince u svoj svojoj raznovrsnosti (po pitanju roda, nacionalne ili vjerske pripadnosti, seksualne orijentacije, godišta i sl.), učiniti ih činiocima promjene i ravnopravnim partnerima u nastojanjima da se „promoviše inkluzivan, pravedan i održiv razvoj društva”[54].

U skladu s principom partnerstva, koji je definisan kao jedan od pet osnovnih u odnosu na koje će se sagledavati ostvarivanje ciljeva održivog razvoja, trebalo bi da svi ključni akteri budu posvećeni partneri u razvoju održivog društva.

2.2.3. Vrijednosni sistem

Savremeni svijet karakteriše pluralitet vrijednosnih sistema. Vrijednosti se, pak, ne

54 UNDP, Gender Equality Strategy 2014–2017, p. 9

mogu preporučiti, niti propisati. Svako društvo izgrađuje svoj sistem i na njemu temelji sopstveni identitet. Ipak, moguće je uočiti određene opšte negativne tendencije, kao što su nedostatak kritičkog mišljenja i odsustvo zainteresovanosti za kolektivna pitanja i društvene probleme. Društva se atomizuju, a pojedinci sve češće bivaju prepušteni sami sebi. Insistiranje na profesionalizaciji dovodi do društva kao grupe nepovezanih individua koja djeluje bez zajedničkog cilja i čiji su akteri veoma često u međusobno konfliktnim ulogama.

Crna Gora se kao politička zajednica konstituisala na tradicionalnom principu, koji nestaje a da pri tom nijesu stvorene nove vrijednosti koje bi uživale društveni konsenzus i istovremeno bile usklađene s tehničko-tehnološkim napretkom društva i novim znanjima.[55] Uz to, „uzori“ ne postoje, a neophodno je da društvo stvori sopstveni sistem vrijednosti oko koga će graditi supstantivni i proceduralni konsenzus.

Iako je od početka izgrađivana kao multietnička i građanska zajednica, u Crnoj Gori i dalje ima prostora za učvršćivanje crnogorskog građanskog identiteta, koji će povezivati sve konstitutivne cjeline poštujući njihove različitosti. Koncepcija univerzalnog građanstva, kao „identiteta različitog od pojedinačnih identiteta u okviru neke zajednice, i naravno, neisključivog u odnosu prema ostalim identitetima“[56], treba da bude vodilja u tom procesu. Posebno treba razvijati one aspekte građanskog identiteta koji podržavaju održivi razvoj, kao što su odgovornost, aktivizam i svijest o opštem dobru.

2.2.4. Povjerenje u institucije i vladavina prava

Crnogorske javne institucije uživaju relativno visoko povjerenje građana, no ono je u znatnoj mjeri determinisano identitetskim podjelama. Normativno utemeljenje crnogorskog pravnog poretka na vrijednostima građanske demokratije, socijalne pravde, zaštite životne sredine i vladavine prava nije postalo suštinski konstitutivni element u izgradnji države, niti društva. Isto tako, neke Ustavom deklarisane vrijednosti još uvijek nijesu prihvaćene od svih političkih subjekata u Crnoj Gori.

Dobra uprava, kao i efikasna borba protiv korupcije i organizovanog kriminala, ostaju izazovi uprkos naporima koji su u prethodnom periodu ulagani. U uslovima ubrzane izmjene pravnog okvira i usklađivanja s pravnom tekovinom Evropske unije, koji po sebi nose niz osjetljivih transformacija, nedovoljno povjerenje u institucije sistema i funkcionisanje vladavine prava onemogućava društvenu koheziju, koja je neophodna za održivost sistema. Percepcija da partijske strukture utiču na državni aparat dodatno otežava izgradnju društvenog konsenzusa u pogledu strateških pravaca razvoja. Iz svega navedenog nameće se zaključak da jačanje institucija, a time i povjerenja u njih, treba da bude jedan od osnovnih strateških ciljeva održivog razvoja.

2.2.5. Organizaciona kultura

Jedan od ključnih faktora za razumijevanje funkcionisanja određene organizacija jeste organizaciona kultura. U posljednjih neko-

55 Momir Đurović (ur.), Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti (Pitanje vrijednosti), CANU, Podgorica, 2010, str. 184.

56 B. Spaić, „Etika i građanin“, u: Sonja Tomović-Šundić (ur.), Pitanje vrijednosti, CANU, Podgorica, 2010, str. 48.

liko decenija koncept organizacione kulture zadobio je izuzetno značajno mjesto u okviru organizacione teorije. Njime se objašnjava unutrašnji život organizacije, zasnovan na vrijednosnom sistemu i normama ponašanja njenih članova. Organizaciona kultura predstavlja skup zajedničkih stavova, vrijednosti, vjerovanja, normi, očekivanja i običaja koji oblikuju ponašanje članova organizacije, a prije svega način na koji stupaju u međusobne odnose i utiču jedan na drugog, kako se odnose prema kupcima, kako izvršavaju svoje zadatke i kakve učinke postižu. Na organizacionu kulturu utiču: nacionalna kultura, priroda djelatnosti organizacije, članovi organizacije i radne grupe u organizaciji. Kognitivne strukture članova organizacija formiraju se dominantno pod uticajem nacionalne kulture. Shodno tome, nacionalna kultura je bitna determinanta socio-ekonomskog razvoja jednog društva.

Istraživanja nacionalnih kultura na jugoistoku Evrope pokazuju sljedeća obilježja:[57]

- **Visoka distanca moći**. Postoji izražena potreba za vrhovnim autoritetom, kome se prepušta odgovornost odlučivanja. Ova dimenzija pogoduje centralizovanom, a ne demokratskom odlučivanju.
- **Izbjegavanje neizvjesnosti.** Ljudi nijesu skloni preuzimanju rizika, prepuštaju odlučivanje drugom i teže što manjoj neizvjesnosti. Ova dimenzija pospješuje birokratizaciju ponašanja.
- **Kolektivizam.** Povezano s prethodnim – ljudi preferiraju čvrste socijalne strukture, koje znače manje rizika, a više zaštite.
- **Dominacija „ženskih“ vrijednosti** Traži se zaštita od vrhovnog autoriteta, a zauzvrat se daje lojalnost.

Nacionalna kultura koju karakterišu navedene dimenzije razlikuje se od anglosaksonskih kultura. Po naglašenom izbjegavanju neizvjesnosti, slična je germanskoj kulturi, u dijelu distance moći i izbjegavanja neizvjesnosti bliža je nekim romanskim kulturama, a u dimenziji „ženskih” vrijednosti skandinavskim. Okolnosti vjekovne socio-ekonomske nerazvijenosti snažno su uticale na oblikovanje navedenih dimenzija kulturne matrice Crne Gore. Istorijski okvir unutar koga su se formirale kognitivne strukture na prostoru Crne Gore može se, u najkraćem, predstaviti na sljedeći način:[58]

- Istorijska geostrateška pozicija „kontakta” civilizacija Balkana uzrokuje stalne i snažne udare moćnih neprijatelja, koji potiskuju lokalno stanovništvo u ekonomski pasivne prostore s veoma oskudnim resursima.
- Potreba da se obezbijedi zaštita i opstanak konstituiše široku porodicu, bratstvo i pleme, kao osnovne oblike socijalne organizacije.
- U porodici dominira pater familias, koji ostalima određuje radne zadatke (visoka distanca moći), a oskudna materijalna dobra dijele se na jednake djelove svim članovima (jednakost, bližnost – „ženske vrijednosti“).
- Uloga polova u radu nije striktno podijeljena (kolektivizam, „ženska vrijednost”).

57 Predrag Ivanović, Nevenka Glišević, Vladimir Vulić i Srđan Vukčević, Strukturne promjene u privrednom razvoju Crne Gore, naučno-istraživački projekat za Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, 2010.

58 Ibid.

Nacionalna kultura formirana u istorijskom okviru koji je oblikovao navedene vrijednosti bila je pogodno tlo za prihvatanje komunističke paradigme i sistema vrijednosti u Crnoj Gori. Komunistička paradigma, a posebno doktrina samoupravnog socijalizma, „konzervirali" su one atribute nacionalne kulture koji su važni za razvoj demokratskog sistema i tržišne ekonomije. Imajući u vidu ostale tranzicione zemlje centralne i istočne Evrope, može se zaključiti da je ova nacionalna kultura, ovaj sistem kognitivnih matrica, bio osnovni razlog spore demokratizacije, a posebno spore, neefikasne i skupe transformacije privrede. Sama činjenica da je transformacija u Crnoj Gori počela u posljednjoj deceniji XX vijeka i da još uvijek nije u potpunosti završena, jasno govori da se transformacija, kao koncept, „sudarila" s nekomplementarnim kognitivnim strukturama.

Dubinske, strukturne disproporcije rezultat su dosadašnjeg socio-ekonomskog razvoja. Crnu Goru, kako je već rečeno, kasno zahvata razvoj zasnovan na kapital-odnosu. Kasno se, dakle, uspostavlja unutrašnje tržište i njegove zakonitosti, te inicijalni oblici moderne države. To kašnjenje u razvoju kapital-odnosa i tržišta, u kontekstu istorijski burnog XX vijeka i složene geostrateške pozicije Balkana, rezultiralo je diskontinualnim i protivurječnim političkim i ekonomskim trendovima, što se odrazilo i na karakteristike nacionalne kulturne matrice. Da tzv. kognitivne matrice presudno određuju socio-ekonomski razvoj, jasno pokazuju primjeri socio-ekonomskog uspjeha nekih zemalja koje raspolažu veoma oskudnim prirodnim potencijalima (Finska, Irska, Island, Japan i sl.). Kada je riječ o našoj nacionalnoj kulturnoj matrici, analize pokazuje dominaciju koncepta kolektivizma i kolektivne odgovornosti. Značajno ograničenje perspektivnog razvoja jeste tzv. budžetski mentalitet – više se vjeruje u moć države nego u snagu preduzetništva i individualne odgovornosti. Ilustracije radi, ljudi u Crnoj Gori više vole da rade u okviru državnih službi, s nevelikom ali sigurnom platom, nego u privatnom sektoru. „Budžetski" mentalitet karakterističan je i za stanovnike nerazvijenih prostora u nekim drugim državama. Generator razvoja su ljudi, njihova kreativnost i preduzetnički duh, individualna odgovornost i profesionalizam. S druge strane, „budžetska" kulturna matrica uvijek je sterilna, tačnije, nije propulzivna – ne podstiče inovativnost, preduzetništvo i razvoj profesionalizma. Ona, dakle, ograničava upravo one dimenzije koje su generatori razvoja u današnjem svijetu, koji sve više postaje svijet organizacija i pojedinaca, a ne kolektiviteta i država.

Opisano stanje kognitivne matrice rezultira ne samo nedovoljnim „nabojem" u sferi preduzetništva i preduzetničkih ideja, već i niskim nivoom profesionalizma u menadžerskim strukturama i kod zaposlenih u operativnim aktivnostima. Evidentan je deficit kvalitetnih menadžera i nerazvijenost kulture korporativnog upravljanja, što se nepovoljno odražava na efikasnost privrednih i drugih subjekata. Drugim riječima, stanje menadžerskog i tehnološkog know-how pristupa u Crnoj Gori karakteriše značajno ograničenje razvoja.

2.2.6. Zapošljivost i socijalna kohezija

Pitanje zapošljavanja posebno je aktuelizovano u periodu kada su se snažnije osjetile posljedice svjetske finansijske krize. Smanjenje likvidnosti privrede i ukupne ekonomske aktivnosti dovelo je do pada BDP-a i većine drugih ekonomskih pokazatelja, što se odrazilo na stanje u oblasti zapošljavanja. Prema podacima Zavoda za zapošljavanje, u Crnoj Gori se nezaposlenost smanjivala do

2009. godine, nakon čega se trend mijenja.[59] Analiza je pokazala da se u Crnoj Gori, kao i u brojnim drugim tranzicionim zemljama, zaposlenost po sektorima dinamično mijenja: ona pokazuje trend rasta u sektoru usluga, a trend pada u sektoru industrije, regionalne razlike su oštre (stopa zaposlenosti u sjevernom regionu niža je od prosjeka za oko 10%), starosna struktura nepovoljna (svega 13,7% mladih starosti 15–24 godine ima posao), kao i polna (58% zaposlenih muškaraca prema 42% zaposlenih žena) i obrazovna struktura (50,6% zaposlenih ima srednje stručno obrazovanje, a 18% visoko, gdje je i najviša stopa zaposlenosti, 71,7%). Osim toga, crnogorska turistička privreda u značajnoj se mjeri oslanja na zapošljavanje stranaca u toku turističke sezone.

Poseban problem predstavlja neformalni rad. Iako se ta pojava može uočiti u svim državama, bez obzira na nivo njihovog ekonomskog razvoja, u kontekstu crnogorske ekonomije njene su štetne posljedice dalekosežne. Prema Nacionalnom izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka, koji je pripremio UNDP[60], svaka treća osoba u Crnoj Gori makar je dijelom neformano angažovana. Naime, u Crnoj Gori je u 2014. godini „petina (22,3%) ukupnog broja zaposlenih bila neformalno zaposlena, dok se za jednu šestinu (10.4%) formalno zaposlenih plaćao samo dio pripadajućih poreza i doprinosa (dio zarade se „isplaćuje na ruke“)“.[61] Takva situacija na više načina doprinosi povećanju nejednakosti i siromaštvu. Naime, uglavnom je riječ o mjestima na kojima radnici nijesu adekvatno plaćeni, često ne rade u bezbjednim i prihvatljivim uslovima, niti imaju odgovarajuću zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Sve to ovu populaciju uvodi u sferu povećanog rizika od socijalne isključenosti i marginalizacije. Prema Izvještaju UNDP-ja, stopa neformalne zaposlenosti najveća je među mladima starosti 15–24 godine (34%) i među najstarijima (preko 65 godina starosti – 73%). Procenat formalno zaposlenih korelira s visinom obrazovanja i najviši je među najneobrazovanijima.

Sve navedeno govori u prilog stavu da smanjivanje obima neformalne ekonomije treba da bude jedan od prioriteta Crne Gore. To se može postići kroz izgradnju institucionalnog okvira koji će obezbijediti motivaciju da se neformalno zapošljavanje uvede u legalne tokove.

I pored toga što je u 2013. godini došlo do smanjenja stope siromaštva i nejednakosti u raspodjeli prihoda (u odnosu na prethodne godine), opšte stanje se može okarakterisati kao zabrinjavajuće. Uprkos izvjesnom poboljšanju, **siromaštvo** je i dalje problem stanovništva u Crnoj Gori. U prethodnom periodu udio stanovništva koje živi ispod linije siromaštva smanjio se za više od 30% – sa 11,2% u 2005, na 8.6% u 2013. godini[62] – ali su oštrina i dubina siromaštva i dalje visoke. Naime, da bi to stanovništvo dostiglo liniju siromaštva, potrebno je da društvo obezbijedi sredstva u visini od 2,4% iznosa koji je označen kao linija siromaštva, po svakom stanovniku. Što se tiče intenziteta **nejednakosti**, Gini koeficijent za 2013. godinu

59 Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa, Vlada Crne Gore, 2012.

60 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2016 – Neformalni rad: od izazova do rješenja, op. cit.

61 Ibid., str. 8.

62 Zavod za statistiku MONSTAT, Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih ciljeva održivog razvoja u Crnoj Gori za period 2014. godine, Analiza siromaštva za Crnu Goru za 2013. godinu, MONSTAT, 2014.

pokazuje pad – smanjenje ovog koeficijenta (sa 26,5% na 26,2%) ukazuje na prekid trenda rasta nejednakosti, koji je u prethodnom periodu bio prisutan u Crnoj Gori. Sa stanovišta oblasti življenja, Gini koeficijent bilježi veće vrijednosti u **urbanim** nego u **ruralnim** sredinama, gdje postoji manja nejednakost u prihodima. Kao i u prethodnoj godini, u toku 2013. godine 20% najbogatijih imalo je 4,3 puta veću potrošnju od one koju je u istom periodu ostvarilo 20% najsiromašnijih građana. I pored značajnog napretka koji je 2013. godine ostvaren u smanjenju siromaštva u ruralnim oblastima, gdje je stopa siromaštva bila skoro dva puta niža nego u 2012. godini (9,7% u 2013, u odnosu na 18,1% u 2012. godini), relativni rizik siromaštva[63] i dalje je znatno veći u seoskim nego u gradskim sredinama (1,13 u odnosu na 0,92). U odnosu na polaznu godinu, stopa siromaštva u ruralnim oblastima samo je u 2008. i 2013. godini zabilježila jednocifrenu vrijednost. Postoji pozitivan pomak i po pitanju smanjenja **regionalnih razlika.** Tako je u 2013. godini stopa siromaštva u sjevernom regionu bila na istom nivou kao i stopa siromaštva u središnjem regionu (10,3%). Međutim, istovremeno je u središnjem regionu porastao broj siromašnih, pa je njihov udio u ukupnom broju siromašnih u zemlji 2013. godine iznosio 58,1%.[64] Stopa nezaposlenosti još uvijek je na visokom nivou i u 2014. godini iznosila je 18%.[65] Iako je 2014. godine došlo do ekonomskog oporavka domaće ekonomije, tržište rada i dalje karakterišu problemi svojstveni tržištima regiona i šire. Među njima je najizraženiji problem nezaposlenosti mladih i visoka dugoročna nezaposlenost.

2.2.7. Ravnomjeran regionalni razvoj

Mjereno BDP-om po paritetu kupovnih snaga, Crna Gora se nalazi ispod evropskog prosjeka razvijenosti jer njen BDP čini svega 41% prosjeka EU-28.[66] Glavni uzrok ovakvog stanja predstavlja neravnomjeran regionalni razvoj u Crnoj Gori, koji se ogleda u izraženim razlikama između sjevernog, središnjeg i primorskog regiona.[67] U razvoju posebno zaostaje sjeverni region, čiji raspoloživi razvojni resursi u prethodnih nekoliko decenija nijesu valorizovani na adekvatan način. Pad ekonomske aktivnosti dugoročno se odrazio na rast nezaposlenosti i odliv stanovništva, što je doprinijelo povećanju prosječne starosti stanovnika i znatnom smanjenju reproduktivne sposobnosti regiona. Iako sjeverni region zauzima 52,8% teritorije naše zemlje, naseljava ga svega 28% njenog ukupnog stanovništva, a nalazi se na 50,1% prosjeka

63 Relativni rizik siromaštva po bilo kojoj kategoriji predstavlja odnos stope siromaštva te kategorije (u ovom slučaju stopa siromaštva u ruralnim i gradskim oblastima) u odnosu na stopu siromaštva na nivou Crne Gore u predmetnoj godini (u ovom slučaju 2013). (MONSTAT, Četvrti godišnji izvještaj..., ibid.).

64 Ibid.

65 Ibid.

66 Podaci se odnose na 2012. godinu. Crna Gora, kao zemlja sa 620.029 stanovnika, u skladu sa Regulativom Evropske komisije (EC) 1059/2003, definisana je kao jedan NUTS region na sva tri nivoa (NUTS 1=NUTS 2=NUTS 3), od ukupno 272 NUTS II regiona u okviru EU-28.

67 Po Zakonu o teritorijalnoj organizaciji Crne Gore (Sl. list CG, br. 54/11, 27/13; 62/13 i 12/14), Crna Gora je podijeljena na 23 jedinice lokalne samouprave i to:
- primorski region: Bar, Budva, Herceg Novi, Kotor, Tivat i Ulcinj;
- središnji region: Glavni grad Podgorica, Prijestonica Cetinje i opštine Danilovgrad i Nikšić;
- sjeverni region: Andrijevica, Berane, Bijelo Polje, Gusinje, Kolašin, Mojkovac, Petnjica, Plav, Pljevlja, Plužine, Rožaje, Šavnik i Žabljak.

razvijenosti Crne Gore.[68] Istovremeno, ovaj region raspolaže najvećim dijelom prirodnih resursa Crne Gore, a upravo efikasna valorizacija tih resursa treba da doprinese daljem razvoju Crne Gore i približavanju prosjeku razvijenosti u EU. Teška finansijska situacija doprinijela je niskom nivou prihvatljivih rješenja i načina korišćenja prirodnih resursa. Oni se danas na neodrživ način eksploatišu, u čemu učestvuju i stanovnici ostalih regiona, ali i investitori i privrednici koji koriste prirodne resurse sjevera Crne Gore. Loša situacija na tom polju posljedica je neadekvatnih mehanizama koordinacije nacionalnog i lokalnog nivoa, te izostanka administrativnih, tehničkih i finansijskih sredstava za sprovođenje odgovarajućih kontrola i monitoringa.
Politika regionalnog razvoja u prethodnom je periodu bila dominantno usmjerena na doprinos ravnomjernijem regionalnom razvoju kroz ulaganje u infrastrukturu, dok se s druge strane mnogo manje pažnje posvećivalo jačanju ljudskih resursa, konkurentnosti i inovacijama. Rezultati pokazuju da su u tom periodu u razvoj sjevernog regiona bila usmjerena značajna ulaganja. Međutim, struktura tih ulaganja bila je takva da nije došlo do povećanja zaposlenosti i rasta broja malih i srednjih preduzeća (MSP) na ovom području. Naprotiv, nastavljene su interne migracije, kao i odliv stanovništva u zemlje u kojima postoji crnogorska dijaspora.

Prema Zakonu o regionalnom razvoju, jedinice lokalne samouprave s indeksom razvijenosti ispod 75% prosjeka za Crnu Goru smatraju se manje razvijenim. Podaci Ministarstva ekonomije za period 2010–2012. godine pokazuju da se najveći broj manje razvijenih jedinica lokalne samouprave u Crnoj Gori nalazio u sjevernom regionu (10 od ukupno 11 opština).[69] Kada je riječ o regionima, u periodu 2010–2012. godine sjeverni region bio je na nivou 50,1% u odnosu na prosjek Crne Gore, središnji na nivou 123,5% iznad nacionalnog prosjeka, dok je najrazvijeniji bio primorski region – 162% iznad prosjeka razvijenosti Crne Gore.

Pored indeksa razvijenosti, Zakonom o regionalnom razvoju definisano je i praćenje stepena konkurentnosti, što je najbolji pokazatelj potencijala područja. Prema ovom pokazatelju (za period 2010–2014. godine), konkurentnost sjevernog regiona čini 73% nacionalnog prosjeka, središnji region je drugi po stepenu konkurentnosti, a nalazi se 107% iznad nacionalnog prosjeka, dok je primorski region najkonkurentniji – 143% iznad prosjeka Crne Gore.

Na osnovu upoređivanja podataka o stepenu razvijenosti i stepenu konkurentnosti, može se zaključiti da najrazvijenije oblasti uglavnom imaju i najviši stepen konkurentnosti. Ipak, indeks konkurentnosti manje razvijenih oblasti pokazuje nešto povoljniju sliku. To znači da postoje značajni resursi i potencijali koji nijesu u dovoljnoj mjeri ili na odgovarajući način iskorišćeni. Adekvatan pristup resursima stoga bi trebalo da dovede do smanjenja dispariteta između regiona, ili jedinica lokalne samouprave (JLS) u okviru regiona.

68 Pri tom je stepen razvijenosti primorskog regiona bio 62% iznad prosjeka, a stepen razvijenosti središnjeg regiona 23,5% iznad prosjeka razvijenosti Crne Gore u periodu 2010–2012. (Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2014–2020, str. 15).

69 Mjerenje razvijenosti opština za period 2010–2012. godine ne obuhvata opštine Petnjicu i Gusinje, jer one u to vrijeme nijesu bile osnovane.

S aspekta regionalnog razvoja[70], cilj je ravnomjerniji socio-ekonomski razvoj svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovan na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju. Ostvarenje tog cilja podrazumijeva ne samo ulaganje u osnovnu infrastrukturu, već i realizaciju mjera koje se odnose na podizanje stepena konkurentnosti manje razvijenog regiona, na jačanje ljudskih resursa i zapošljavanje. Da bi se smanjile regionalne razlike u Crnoj Gori, u periodu do kraja 2020. godine planiran je niz mjera:

- Unapređenje sistema koordinacije u sprovođenju politike regionalnog razvoja i jačanje međuopštinske saradnje, kao važne za realizaciju razvojnih projekata na nivou regiona, naročito na sjeveru.
- Unapređenje sistema monitoringa realizacije Strategije regionalnog razvoja, kao i izrada statističkih pokazatelja na nivou regiona, naročito BDP-a.
- Realizovanje kapitalnih projekata, od kojih je najvažniji izgradnja autoputa Bar–Boljare, a paralelno s tim, dalje unapređenje poslovnog ambijenta, razmatranje uvođenja poreskih olakšica i razvoj sistema podsticaja u sjevernom regionu. Kroz primjenu politike podsticaja, koja je definisana Uredbom o podsticanju direktnih investicija71 (naročito u oblastima turizma, poljoprivrede, energetike i drvoprerade), doći će do znatnijeg ulaganja u ovaj region. Cilj je povećanje dodatne vrijednosti u proizvodnji i otvaranje novih radnih mjesta, a znamo da je nezaposlenost jedan od ključnih elemenata nižeg stepena razvijenosti sjevera.
- Unapređenje ostalih elemenata konkurentnosti i razvijenosti regiona, naročito sjevernog, i to prvenstveno u oblasti obrazovanja, u skladu s potrebama tržišta rada; jačanje saradnje javnog i privatnog sektora u poljoprivredi, turizmu, drvopreradi, energetici, a kroz podršku razvoju MSP (podrška umrežavanju MSP u klastere, uvođenju međunarodnih standarda poslovanja, povećanju dodatne vrijednosti u proizvodnji, promociji izvoza i sl.).
- Jačanje apsorpcionih kapaciteta jedinica lokalne samouprave, centralne vlasti, kao i privrede, kako bi ostvarile što veći procenat korišćenja sredstava iz EU fondova za realizaciju razvojnih projekata.72

Pored konkurentnosti i inovacija, industrije, turizma i kulture, obrazovanja, zapošljavanja i socijalne politike, saobraćajne infrastrukture, energetike i poljoprivrede i ruralnog razvoja, jedna od prioritetnih oblasti odnosi se na zaštitu životne sredine. U fokusu je „promocija održivog razvoja zasnovanog na zaštiti prirode, minimalnog zagađenja vazduha, zaštite kvaliteta voda i efikasno upravljanje čvrstim otpadom i otpadnim vodama, zaštita od buke u životnoj sredini, bezbjedno upravljanje hemikalijama i kontrola

70 Ministarstvo ekonomije, Strategija regionalnog razvoja (SRR) 2014–2020. godine, Vlada Crne Gore, jun 2014.

71 Uredba o podsticanju direktnih investicija (Službeni list Crne Gore, br. 80/15).

72 Strategija regionalnog razvoja Crne Gore 2014–2020. godine, str. 3–4. SRR je u potpunosti usklađena s Pravcima razvoja Crne Gore 2013–2016, Strategijom Evropa 2020. i Strategijom SEE 2020, i u tom smislu komplementarna sa NSOR.

industrijskog zagađenja".[73]

S obzirom na raspoloživost prirodnih resursa u sjevernom regionu, očekivano je da će pritisak antropogenih uticaja u ovom regionu rasti. Zato je važno sumirati naučene lekcije i dosljedno primjenjivati važeće zakonske norme. To je jedini način da se spriječi devastacija prostora i neodrživo upravljanje resursima, kao i da se osigura resursna efikasnost u privrednim segmentima koji će se razvijati na ovom prostoru.

S obzirom na broj stanovnika, a u skladu s Regulativom Evropske komisije (EC) 1059/2003, Crna Gora je definisana kao jedan NUTS region na sva tri nivoa (NUTS 1=NUTS 2=NUTS 3), od ukupno 272 regiona na nivou NUTS II u okviru EU-28. Kao jedan statistički region, Crna Gora dostiže 41% prosjeka razvijenosti EU-28, mjereno BDP PPS za 2012. godinu, odnosno nalazi se ispod prosjeka razvijenosti EU. Jedan od ključnih razloga niskog stepena razvijenosti Crne Gore u odnosu na EU jeste neadekvatna valorizacija raspoloživih resursa, pogotovo u sjevernom regionu zemlje.

Iako je Crna Gora po standardima Evropske unije jedan statistički region, to ne znači da treba odustati od interne politike regionalnog razvoja. Naprotiv, neophodno je definisati jasne procese, mehanizme i mjere koje će omogućiti da potrebe koje su prepoznate na lokalnom nivou budu svrstane među prioritete na nacionalnom nivou, te da budu uključene u finansiranje iz raspoloživih državnih i EU fondova.

2.2.8. Kulturni razvoj

Kulturna politika Crne Gore teži da razvija i unapređuje savremeno kulturno-umjetničko stvaralaštvo, kulturnu djelatnost i kulturni život uopšte, da valorizuje bogato kulturno nasljeđe, doprinosi međukulturnom dijalogu i očuvanju osobenosti različitih kulturnih identiteta, pomaže afirmaciji identiteta Crne Gore kao države, unapređuje kulturne veze s drugim zemljama. U skladu sa evropskim iskustvom, gdje je kultura prepoznata kao „operativna podrška širokom spektru javnih ciljeva", crnogorska savremena umjetnička i stvaralačka scena i crnogorska kulturna baština, uz adekvatnu institucionalnu infrastrukturu, mogle bi biti snažan podsticaj opštem društvenom razvoju.

Razvoj kulture je stalna obaveza, a u predstojećem periodu definisan je novim Programom razvoja kulture 2016–2020. Aktuelno stanje u kulturi karakteriše niz postignuća: unaprijeđen zakonodavni okvir; sprovedene institucionalne reforme državnih ustanova kulture i uvedeni novi standardi zaštite i očuvanja kulturnih dobara; novi modeli upravljanja i rukovođenja javnim ustanovama kulture; u kontinuitetu su ulagani napori da se ostvari ravnomjeran razvoj kulture u Crnoj Gori – putem javnog konkursa, kroz posebne programe podrške („Razvoj kulture na sjeveru" i „Program podrške razvoju kulture u Nikšiću"), kao i kroz projekte „Cetinje – grad kulture 2010–2015" i „Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara" (sprovodi se od 2012. godine). Osim toga, uspostavljen je model strateškog i projektnog planiranja donošenjem razvojnih strategija, evaluacijom i analizom stanja u pojedinim oblastima kulture, realizacijom popisa nematerijalne kulturne baštine i sprovođenjem integralnog upravljanja kulturnom baštinom. Ostvarena je intenzivna komunikacija na polju

73 SRR Crne Gore 2014–2020, op. cit., str. 42.

međunarodne prezentacije crnogorske kulture, koja se ogleda u zaključenim bilateralnim sporazumima i programima saradnje, kao i učešću crnogorskih umjetnika na referentnim svjetskim manifestacijama. Crna Gora je postala članica brojnih međunarodnih asocijacija i organizacija, učestvovala je u značajnim regionalnim programima saradnje, a od 2014. godine uključena je u novu generaciju najznačajnih evropskih programa – „Evropa za građane" i „Kreativna Evropa". Uloženi su napori da se socijalni status istaknutih crnogorskih umjetnika poboljša kroz programe podrške, a mladim i talentovanim umjetnicima omogućeno je učešće u programima usavršavanja na referentnim međunarodnim visokoškolskim umjetničkim institucijama. Uključivanje osoba s invaliditetom u sve aspekte kulture i povećanje dostupnosti kulturnih sadržaja naša su stalna obaveza, ciljevi na čijem dostizanju i unapređivanju treba i dalje neprestano raditi.

Pored navedenih pozitivnih trendova, važno je ukazati i na nedostatke aktuelnog stanja u kulturi. Što se tiče stanja objekata kulture i ulaganja u programske aktivnosti, uslovi za obavljanje djelatnosti iz oblasti kulture nijesu na potrebnom nivou. Iako se u posljednje vrijeme radilo na doškolovanju i edukaciji zaposlenih, i dalje se zapaža nedostatak stručnog kadra i primjene inovativnih znanja. Imajući u vidu rezultate do sada realizovanih projekata, a polazeći od svijesti o značaju ravnomjernog regionalnog ulaganja i ravnomjerne zastupljenosti kulturnih sadržaja, može se ocijeniti da postoji problem prostorne, tj. regionalne distribucije kulturnih sadržaja.

Položaj umjetnika i ostalih kulturnih stvaralaca nije na zadovoljavajućem nivou. Određena podrška postoji, ali i dalje nedostaju brojni oblici osnaživanja kulturne djelatnosti. Riječ je, na primjer, o podršci koja se kulturnim poslenicima može pružiti kroz ustupanje prostora za rad, dodatnu promociju njihovog rada u zemlji i inostranstvu, kroz otkupljivanje umjetničkih djela. Uz podršku organa uprave na državnom i lokalnom nivou realizuju se značajne sezonske manifestacije, kao što su KotorArt ili Sea Dance festival, no to nije dovoljno. Potrebno je razvijati i mrežu manjih sadržaja čija primarna namjena nije da dopunjavaju turističku ponudu, već bi trebalo da budu usmjereni na kulturne potrebe lokalnog stanovništa tokom čitave godine, dakle, i van glavne turističke sezone. Takođe je važno afirmisati neformalnu i alternativnu scenu, stvarajući povoljan ambijent za alternativne izvore finansiranja kulture.

Položaj neformalnih kulturnih aktera nije zadovoljavajući. Naglasimo da je riječ o akterima koji su, u regionu i šire, u svojim sredinama prepoznati kao nosioci savremenih trendova, promoteri inovativnosti, kreativnosti i otvorenosti, koje kultura u sebi mora da ima. Dostupni podaci MONSTAT-a potvrđuju trend smanjenja predstava, kao i broja posjetilaca amaterskih pozorišta.

Institucije nadležne za kulturu, posebno one na lokalnom nivou, nijesu dovoljno razvijene. Najveće nedostatke pokazuju u oblasti strateškog planiranja, gdje su njihovi kapaciteti daleko od onih kakvima treba da raspolažu nosioci lokalnih kulturnih politika. Ti kapaciteti nijesu na zadovoljavajućem nivou ni u pogledu ostvarivanja veza između savremenih trendova u oblasti kulture i lokalne zajednice. Kada je riječ o ovoj problematici, treba istaći i neophodnost uspostavljanja ili značajnog osnaživanja međuresorske saradnje na svim nivoima. Ni stanje objekata kulture nije na zadovoljavajućem nivou. Mnogi od njih su u lošem fizičkom stanju, sa zastarjelom opremom i instalacijama, nedovoljno

adaptirani za potrebe savremenih kulturnih sadržaja ili za čuvanje dragocjene arhivske i muzejske građe.

Kultura mora biti utemeljena na principima otvorenog društva, tolerancije, inovativnosti, naprednosti i multikulturalnosti. U posljednjem periodu su napravljeni pomaci u pogledu vidljivosti i obima kulturnih aktivnosti marginalizovanih, ranjivih grupa. No, ta je vrsta supkulture i dalje nedovoljno razvijena i ne predstavlja značajniji element savremene kulturne ponude u Crnoj Gori.

2.2.9. Integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i predjelima

Crna Gora ima izuzetno bogatu kulturnu baštinu, a odlikuje se i raznovrsnošću predjela. Teritorijalno relativno mali, kulturni prostor Crne Gore formirao se kroz istoriju pod uticajem različitih civilizacija i kultura. Raznovrsnost nepokretnih kulturnih dobara, kao i bogatstvo muzejskih, arhivskih i bibliotečkih fondova, materijalni su dokazi o specifičnosti kulturološkog miljea Crne Gore.

Sa svojim bogatstvom, svojom raznovrsnošću, istorijskom zastupljenošću i očuvanošću, pokretna i nepokretna kulturna baština, kao i nematerijalna kulturna baština (način života, običaji, vjerovanja, odnos prema svijetu i prirodi, duhovne vrijednosti i sl.) na teritoriji Crne Gore, predstavljaju nedovoljno iskorišćen potencijal za razvoj. Podrška kulturnoj baštini još uvijek se u određenoj mjeri doživljava kao teret i izdatak za budžet – izostaje pravo razumijevanje značaja njene uloge u savremenom društvu i mogućnosti njene adekvatne valorizacije. Takav pristup, nažalost, reflektuje se u svim elementima sistema zaštite kulturnih dobara i upravljanja kulturnim dobrima.

Prije zakonodavne i institucionalne reforme, bio je evidentan nedovoljan broj zaposlenih u institucijama zaštite kulturne baštine. Broj zaposlenih je 2010. godine iznosio 9474, a procijenjeno je da je novoformiranim institucijama potrebno 188 zaposlenih (90 Upravi za zaštitu kulturnih dobara i 98 Centru za konzervaciju i arheologiju Crne Gore), od čega 114 u prvoj fazi implementacije reforme.[75] U cilju održivog korišćenja kulturnih dobara, Ministarstvo kulture je u okviru zakonodavne i institucionalne reforme (2010) normativno uredilo zaštitu nematerijalne kulturne baštine i kulturnog predjela, integralnu zaštitu kao vid zaštite kulturnih dobara u planskim dokumentima, kao i druge savremene mehanizme zaštite. Kulturna dobra, kao valorizovani dio kulturne baštine od opšteg interesa[76], štite se u skladu s nacionalnim zakonom i međunarodnim propisima. U Registar kulturnih dobara, koji Crna Gora ima od 1961. godine, do 2015. godine upisano je 1.900 kulturnih dobara.[77] Upis je izvršen nakon što je sproveden postupak revalorizacije kulturnih dobara Crne Gore.[78]

74 Ovaj broj obuhvata zaposlene u: Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture na Cetinju (58), Regionalnom zavodu u Kotoru (21) i Centru za arheološka istraživanja (15).

75 Procjena je napravljena u skladu sa Zakonom o zaštiti kulturnih dobara iz 2010. godine, te na osnovu Elaborata o opravdanosti transformacije institucija kulturne baštine.

76 „Kulturno dobro je svako nepokretno, pokretno i nematerijalno dobro za koje je utvrđeno da je od trajnog istorijskog, umjetničkog, naučnog, arheološkog, arhitektonskog, antropološkog, tehničkog ili drugog društvenog značaja." (Zakon o zaštiti kulturnih dobara, Službeni list Crne Gore br. 49/10)

77 Upis je izvršen u skladu sa Zakonom o zaštiti kulturnih dobara (Sl. list CG, br. 49/10 i 41/11) i Pravilnikom o registru kulturnih dobara (Sl. list CG br. 19/11).

78 Na sjednici održanoj 31. 7. 2014. godine,

2.3. Stanje prirodnih resursa

Raznovrsnost i jedinstvenost prirodnih resursa Crne Gore zahtijevaju preduzimanje odlučnih mjera kako bi se taj izuzetni potencijal očuvao, u skladu s ustavnim određenjem Crne Gore kao ekološke države, vizijom, principima, strateškim ciljevima i mjerama održivog razvoja utvrđenim u NSOR iz 2007, te opredjeljenjem iskazanim na Konferenciji Ujedinjenih nacija o održivom razvoju 2012. godine (Rio+20).[79]

Utemeljena na ustavnom opredjeljenju, politička volja da se društveno-ekonomski razvoj Crne Gore usmjeri ka izgradnji ekološke države u skladu s principima održivog razvoja višestruko je potvrđena. Kao izraz političke volje, nacionalna politika održivog razvoja uspostavljena je sprovođenjem NSOR i djelovanjem Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem. Napravljen je niz koraka radi ispunjenja tako postavljene političke vizije, koja korespondira s visokim nivoom svijesti o sve izraženijoj potrebi da se prirodni resursi zaštite, da se dinamika njihove upotrebe smanji u odnosu na dinamiku privrednog rasta zemlje, te da se podrži rast kvaliteta života građana. Uz to, opredjeljenje o ekološkoj državi nameće obavezu da narednim generacijama ne uskratimo pravo da raspolažu jednako kvalitetnom životnom sredinom i resursnom osnovom kakve sada imamo.

U zaključcima Izvještaja o nacionalnim konsultacijama o postmilenijumskim razvojnim ciljevima „Crna Gora kakvu želim“[80], životna sredina je identifikovana kao jedna od najvećih prednosti i mogućnosti zemlje. Međutim, zapaženo je i da su potencijali životne sredine ne samo nedovoljno iskorišćeni, već i da se rapidno narušavaju njihova kvalitativna svojstva.

2.3.1. Biodiverzitet

Raznovrsnost geološke podloge, predjela, klime i zemljišta, te geografska pozicija Crne Gore na Balkanskom poluostrvu i Jadranu, uslovili su **bogatstvo biodiverziteta.** Po bogatstvu vrsta flore i faune i raznovrsnosti ekosistema Crna Gora spada među vodeće zemlje u Evropi.[81] Oko 20% ukupne flore pripada endemičnim i subendemičnim biljkama. Zbog svoje rijetkosti i ranjivosti, zaštićeno je 410 biljnih i 428 životinjskih vrsta. Ekosistemski diverzitet ogleda se u prisustvu različitih tipova ekosistema, i to: planinskih, šumskih, travnatih, slatkovodnih, morskih, priobalnih, karstnih, pećinskih i kanjonskih.[82] Staništa su naseljena mnoštvom vrsta iz skoro svih sistematskih kategorija; usljed nedostatka istraživanja, njihov konačan broj još uvijek nije poznat. Za ekonomski rast i razvoj biodiverziteta takođe je izuzetno značajan prirodni resurs. U postojećim ok-

Vlada Crne Gore usvojila je Izvještaj o implementaciji projekta „Revalorizacija kulturnih dobara Crne Gore“, kojim je obuhvaćeno 1.900 kulturnih dobara (pokretnih i nepokretnih).

79 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije – Platforma za učešće na Samitu Rio+20, analitički dokument, Vlada Crne Gore, jun 2012. godine.

80 O. Komar, P. Gegaj, Crna Gora kakvu želim, op. cit.

81 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija biodiverziteta 2010–2015, Vlada Crne Gore, 2015.

82 Podjela prema Nacionalnoj strategiji biodiverziteta 2010–2015.

virima potrošnje, valorizuje se kroz direktne oblike korišćenja, kao što su hrana, gorivo, materijali, a u određenom opsegu i kroz indirektne koristi, tj. kroz usluge ekosistema.

Podaci o načinu korišćenja bioloških resursa nijesu dovoljno obuhvatni i informativni da bi se mogla izvesti precizna ocjena održivog korišćenja ovih resursa. Ipak, evidentno je da se neke vrste prekomjerno eksploatišu, kao i da upravljanje prirodnim resursima uglavnom nije zasnovano na modelima održivosti, što negativno utiče na biodiverzitet. Detaljniji podaci o genetskom diverzitetu u Crnoj Gori nijesu dostupni, pa ne postoji mogućnost adekvatne valorizacije genetskog potencijala. Istraživanja genetskog biodiverziteta sprovode se jedino u oblasti agrobiodiverziteta, sporadično, za potrebe istraživanja raznovrsnosti sorti poljoprivrednih kultura i rasa domaćih životinja koje se tradicionalno koriste u proizvodnji hrane.

Ocjena stanja i trendova u oblasti diverziteta vrsta u Crnoj Gori otežana je usljed nedostupnosti potrebnih podataka. Dostupni podaci pokazuju i pozitivna (stabilan trend ili porast) i negativna kretanja (pad u populacijama praćenih vrsta, kakav je zabilježen, na primjer, kod vodozemaca i određenih vrsta ptica u 2011. godini).[83] Smanjenje i gubitak vrsta (posebno u vodenim sredinama) i pad produktivnosti ekosistema neki su od glavnih očekivanih uticaja klimatskih promjena na biodiverzitet.[84]

Postojeća **zaštićena prirodna dobra**[85] uključuju pet nacionalnih parkova: NP Biogradska gora, NP Durmitor, NP Lovćen, NP Skadarsko jezero i NP Prokletije, posebni rezervat prirode (Tivatska solila), više spomenika prirode, nekoliko predjela posebnih prirodnih odlika, kao i područje Kotorsko-risanskog zaliva s gradom Kotorom. Nacionalna mreža zaštićenih područja trenutno pokriva oko 12% teritorije Crne Gore[86], čime su ostvareni ciljevi NSOR iz 2007. godine i Nacionalne strategije biodiverziteta iz 2010. godine o 10 % udjela zaštićenih područja prirode u ukupnoj površini države. Time je ujedno prevaziđena ciljna vrijednost indikatora koji se odnosi na udio površina zaštićenih radi očuvanja biološkog diverziteta, a u okviru sedmog Milenijumskog razvojnog cilja o obezbjeđivanju održivosti životne sredine.[87] Tokom 2015. godine, proglašeni su Regionalni park Piva (Maglić, Volujak, Bioč), koji zauzima 32.471,2 ha, ili 2,35 % teritorije, i Regionalni park Komovi, u djelimičnom

83 Agencija za zaštitu životne sredine (AZSS), Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Podgorica, 2013.

84 Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine, Prvi nacionalni izvještaj o klimatskim promjenama prema okvirnoj Konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Vlada Crne Gore, 2010. Takođe, skraćenicu uključiti u spisak skraćenica.

85 Prema odredbama Zakona o zaštiti prirode (Službeni list Crne Gore, br. 51/08, 21/09 i 62/13).

86 Tokom 2013. godine, pod nacionalnom zaštitom bilo je 9,04% teritorije Crne Gore, a taj je procenat neznatno smanjen 2014. godine. Naime, 2014. godine usvojen je novi Zakon o nacionalnim parkovima, kojim je utvrđena nova granica Nacionalnog parka Dumitor. Njome je površina ovog nacionalnog parka umanjena za 1.199,9 ha, ili 0,09% teritorije. Tokom naredne, 2015. godine, proglašena su još dva zaštićena područja prirode – Regionalni park Piva (u potpunosti) i Regionalni park Komovi (djelimično) – što je rezultiralo porastom udjela zaštićenih područja u ukupnoj površini Crne Gore (na 12%).

87 Utvrđena ciljna vrijednost udjela površina zaštićenih radi očuvanja biološkog diverziteta u ukupnoj površini Crne Gore iznosila je 10% za 2015. godinu.

obuhvatu[88] od 13.232 km2. Preduzimaju se početni koraci ka uspostavljanju ekološke mreže radi očuvanja značajnih staništnih tipova i vrsta. Pri tom se misli na značaj kako za EU mrežu staništa i vrsta od interesa za zaštitu na evropskom nivou (Natura 2000), tako i za Crnu Goru. U planu je uspostavljanje Parka prirode Dragišnica i Komarnica, koji će obuhvatiti i kanjon Nevidio, površine 2.570,5 ha, ili oko 0,2% ukupne teritorije Crne Gore. Nacionalnom strategijom održivog razvoja iz 2007. godine i drugim strateškim i planskim dokumentima predviđeno je i proglašenje zaštićenih područja u moru. Ta područja još uvijek nijesu uspostavljena, ali su za veliki broj lokaliteta u moru[89] obavljena bazična istraživanja.[90] Jedan od evropskih ciljeva jeste da se do 2020. godine **zaustavi gubitak biodiverziteta i degradacija ekosistema**, te da se, gdje god je to izvodljivo, saniraju štete nanijete biološkoj raznovrsnosti. Dugoročno posmatrano, postizanje evropskih ciljeva u pogledu očuvanja biodiverziteta u Crnoj Gori osiguralo bi produženu sposobnost prirodnog okruženja da podrži ekonomski razvoj i kvalitetan život ljudi. Stoga je neophodno obezbijediti da biološka raznovrsnost bude adekvatno tretirana u donošenju razvojnih odluka.[91]

2.3.2. Šume

Crna Gora je po stepenu šumovitosti na vrhu skale evropskih zemalja. Pod šumom je 59,9%, ili 826.782 ha teritorije, a pod šumskim zemljištem 9,8%, ili 137.480 ha. Time je dostignuta ciljna vrijednost utvrđena u okviru sedmog milenijumskog razvojnog cilja, koji se odnosi na dostizanje održivosti životne sredine, odnosno udio zemljišta pokrivenog šumama (54%).[92]

U Crnoj Gori je evidentno prirodno proširivanje površina pod šumom, i to ne samo kao rezultat vještačkog pošumljavanja, već i spontanog širenja šumske vegetacije na račun poljoprivrednog zemljišta.[93] Međutim, podaci o stanju šuma su nepotpuni jer nije uspostavljen adekvatan sistem praćenja i kontrole promjena na terenu. Tako se, na primjer, praćenje i kontrola vrši kroz desetogodišnje programe gazdovanja šumama, dok je zahtjev Agende da se stanje ažurira u petogodišnjim intervalima.

Može se ipak ocijeniti da je do sada uglavnom izbjegnuto obešumljavanje većeg obima, ali su određena šumska područja degradirana ili osiromašena neodrživim planiranjem sječe i/ili nedozvoljenom sječom. Značajne

88 Odlukom Glavnog grada iz februara 2015. godine, u odnosu na ukupno prepoznati obuhvat od 19.504 ha, ili 1,41% ukupne teritorije Crne Gore s vrijednostima važnim s aspekta zaštite prirode.

89 Potencijalne lokacije su: 1) Luštica (od Mamule do rta Mačka); 2) zona od rta Trašte do Platamuna (sa uskom zonom stroge zaštite od rta Žukovac do rta Kostovica); 3) šira zona ostrva Katič; 4) zona od rta Volujica do Dobrih Voda; 5) zona od rta Komina do rta kod ostrva Stari Ulcinj; 6) zona uvale Valdanos do Velike uvale; i 7) Seka Đerane s južnim dijelom zone ispred Velike plaže do ušća Bojane (NS IUOP, MORT, 2015).

90 MORT, Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju MRC, op. cit.

91 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Podgorica, Podgorica, 2014.

92 Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Prva nacionalna inventura šuma Crne Gore – Završni izvještaj, Podgorica, 2013. godine.

93 MORT, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, op. cit.

probleme predstavljaju i **šumski požari i bolesti šuma.** U prethodnih nekoliko godina donijeti su glavni dokumenti koji regulišu sektor šumarstva: Nacionalna šumarska politika, Zakon o šumama i Nacionalni akcioni plan za borbu protiv bespravnih aktivnosti u šumarstvu. Dva dokumenta čija primjena treba da riješi ključne probleme, prepreke na putu ka održivom gazdovanju šumama – Strategija sa planom razvoja šuma i šumarstva 2014–2023. i Strategija razvoja prerađivačke industrije Crne Gore 2014–2018. – donijeta su 2014. godine, ali je efikasnost njihove implementacije neophodno unaprijediti. I dalje postoji neusklađenost pojedinih odredaba značajnih propisa (na primjer, novog Zakona o divljači i lovstvu s pravnom tekovinom EU), što dodatno ugrožava napore za primjenu održive prakse u gazdovanju šumskim resursima.

Tokom perioda 2003–2011. godine, evidentirana **sječa šuma** kretala se od oko 450.000 m3 do 630.000 m3 godišnje, pri čemu je najmanja posječena bruto masa zabilježena 2009. godine.[94] U strukturi proizvedenih sortimenata dominira tehničko i industrijsko drvo s prosječnim učešćem od 52%, udio ogrijevnog drveta u ukupnoj posječenoj masi iznosi 30%, dok je udio drvnog otpada nešto ispod 20%. Drvopreradu karakteriše nizak stepen prerade i nedovoljno korišćenje drvnog otpada (preko 80.000 m3 u 2010. godini). U odnosu na prirast, ovaj je evidentirani obim eksploatacije u granicama održivosti, ali je stvarna posječena drvna masa upitna. Isto se odnosi i na stvarnu efikasnost eksploatacije, tj. na efekte sadašnjeg načina korišćenja građe (veliki obim sječa, a mali udio u bruto društvenom proizvodu, kao posljedica nerealne vrijednosti drveta – nije pravedno vrednovana vrijednost drveta). I dalje ima primjera bespravne i neplanske sječe koji nijesu evidentirani u zvaničnim statističkim podacima.

Šume su ugrožene **klimatskim promjenama i povećanim rizicima od suša, požara i biotskih štetočina, a očekivano je da se taj trend nastavi.**[95] Šumski ekosistemi su veoma ranjivi na uticaj klimatskih promjena, a s druge strane imaju izuzetan potencijal s aspekta ponora emisija CO2. Opasnost od šumskih požara izuzetno je velika. U posljednjih 15 godina evidentirano je više od 1.500 požara, koji su oštetili ili uništili oko 1,3 miliona m3 drvne mase, smanjili biodiverzitet i otpornost šuma, narušili autentičnost predjela i uvećali rizike od erozije. U toku 2012. godine, čak 7% površina šuma bilo je zahvaćeno požarima. Pored požara, najviše oštećenja u šumama izazivaju insekti i gljive, što je posljedica neuspostavljanja šumskog reda i izostanka adekvatnih i blagovremenih intervencija. Procjenjuje se da udio njihovog negativnog uticaja u ukupnim godišnjim štetama iznosi oko 3%. Sve ovo upućuje na zaključak da su naše šume ugrožene hronično, ali ne i egzistencijalno.

Od 2006. godine **šumski otisak**[96] ima trend izraženog rasta, što je uslovljeno povećanom potražnjom za drvnom masom i proizvodima od drveta. Uprkos tome, šume i dalje imaju ključni značaj za očuvanje biokapac-

94 Prema podacima MONSTAT-a.

95 Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine, Prvi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema okvirnoj Konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Vlada Crne Gore, 2010.

96 Šumski otisak je jedna od šest komponenti ekološkog otiska, koja odražava namjenu šumskog zemljišta za zadovoljavanje godišnjih potreba stanovništva, a s aspekta sječe drveta, proizvodnje celuloze i drvnih proizvoda.

iteta Crne Gore s obzirom na to da čine 75% ukupnog biokapaciteta države. Rast ekološkog otiska praćen je jednako intenzivnim rastom ekološkog otiska izvoza. To navodi na zaključak da je rast pritisaka na šumske ekosisteme nastao usljed povećane potrošnje generisane izvoznom tražnjom. Pritisci na šumski ekosistem generisani ekonomskim rastom zahtijevaju preduzimanje mjera kojima će se omogućiti održivo regulisanje sječe drvne mase.[97]

2.3.3. Usluge ekosistema

Ekosistemi pružaju širok spektar dobara i usluga od kojih u velikoj mjeri zavise dobrobit ljudi i mogućnosti ekonomskog razvoja. Usluge ekosistema obuhvataju formiranje plodnog zemljišta, prečišćavanje vode i vazduha, regulisanje klime, omogućavanje rekreativnih i turističkih aktivnosti i mnoge druge. Proizvodi ekosistema uključuju hranu, vlakna, gorivo, genetske resurse, ljekove itd. Sa stanovišta resursno efikasne ekonomije, problem predstavlja to što se mnoge usluge i proizvodi koriste kao da je njihova ponuda neograničena, kao i što nijesu pravilno vrednovani na tržištu (oni se uglavnom uzimaju zdravo za gotovo i koriste kao „besplatna“ dobra). Zbog toga se ekosistemi često prekomjerno koriste, degradiraju i zagađuju, što negativno utiče na dugoročnu održivost ljudskih aktivnosti i otpornost na spoljne stresove.[98] Koncept usluga ekosistema relativno je nov. Milenijumskom procjenom ekosistema[99] postavljen je okvir za klasifikaciju ekosistemskih usluga i unapređenje svijesti o vezama između usluga ekosistema i ekonomije, odnosno između biodiverziteta i ljudske dobrobiti. Prema ovoj procjeni, **usluge ekosistema** dijele se u četiri kategorije:

- Usluge obezbjeđivanja. Odnose se na sve direktne koristi, tj. proizvode koje čovjek ima od ekosistema, kao što su hrana, prirodni ljekovi, čista voda za piće, gorivo, vlakna, građa i materijali itd. Direktna korist biodiverziteta u Crnoj Gori očituje se u različitim uslugama snabdijevanja – biodiverzitet kao hrana, biodiverzitet kao izvor energije, biodiverzitet kao građa.
- Kulturne usluge. Mozaik očuvanih ekosistema i prisustvo određenih biljnih i životinjskih vrsta obezbjeđuju estetske i kulturne vrijednosti koje predstavljaju osnov za razvoj rekreativnih aktivnosti, a time i turizma. Upravo u Crnoj Gori ekosistemi obalnog područja i očuvani planinski i vodeni ekosistemi, s diverzitetom vrsta koje ih naseljavaju, čine osnovu za turizam zasnovan na prirodi.
- Usluge regulisanja. Ove usluge odnose se na regulaciju prirodnih procesa, od čega čovjek može imati direktne ili indirektne koristi. U crnogorskom kontekstu, najznačajnije su sljedeće usluge ovoga tipa: polinacija, tj. oprašivanje kultivisanih i divljih biljnih vrsta, koje vrše razni insekti i druge životinje; primarna proizvodnja u travnatim ekosistemima (pašnjacima), koja omogućava uzgoj stoke, tj. razvoj stočarstva; prisustvo raznovrsnih bioloških zajednica, prvenstveno mikroorganizama

97 N. Grunewald et. al., Montenegro Ecological Footrpint Study, Podgorica, 2015.

98 Procjenjuje se da je tokom posljednjih 50 godina degradirano oko 60% usluga ekosistema na Zemlji (Evropska komisija, Mapa puta do resursno efikasne Evrope – EU mapa puta/Roadmap to a Resource Efficient Europe, COM(2011) 571 final).

99 UNEP, Millenium Ecosystem Assesment, 2005.

koji stupaju u mutualističke relacije sa uzgajanim kulturama, omogućava zemljište kao poljoprivredni resurs; vodena staništa kao mrijestilišta ribljih vrsta koje se koriste u ishrani i komercijalno eksploatišu (npr. močvare Skadarskog jezera); biodiverzitet značajno doprinosi i kvalitetu i kvantitetu vodnih resursa (pojedini ekosistemi, poput močvarnih staništa duž sjeverne obale Skadarskog jezera ili uz obale rijeka, vrše filtraciju i tako sprečavaju da različiti oblici zagađenja dospiju u vodene ekosisteme); prisustvo zdravih ekosistema, prvenstveno šumskih, sprečava eroziju zemljišta i pojavu klizišta; ekosistemi mogu uticati na mikroklimatske uslove (npr. šumski ekosistemi regulišu klimu tako što umanjuju uticaje vjetra, sprečavaju visoke temperature i smanjuju njena kolebanja, povećavaju vlažnost vazduha itd.

- Usluge održavanja. Odnose se na obezbjeđivanje osnovih prirodnih procesa i ciklusa od kojih zavisi funkcionisanje ekosistema i opstanak vrsta, kao što su biogeohemijski ciklusi (kruženje vode, ugljenika, nutrijenata itd.), formiranje zemiljšta, obavljanje fotosinteze za primarnu proizvodnju itd. U ovom kontekstu posebno je važna činjenica da šume, močvarna staništa i morski ekosistemi pružaju usluge skladištenja ugljenika i tako doprinose ublažavanju uticaja klimatskih promjena. Na primjer, Skadarsko jezero jedno je od najvećih tresetišta u Evropi i kao takvo predstavlja skladište ugljenika koje treba dugoročno održavati.100

I pored određenih nedostataka i ograničenja u pristupima[101], tehnike koje se primjenjuju za ekonomsko vrednovanje usluga ekosistema postale su sastavni dio politika koje se kreiraju na nivou EU, ali i na globalnom nivou (npr. u primjeni UN Konvencije o biološkom diverzitetu). Da bi se kroz ekonomske pokazatelje ukazalo na uticaj usluga ekosistema na ljudsku dobrobit, tj. ekonomiju, tokom posljednje decenije razvijane su metode za ekonomsko vrednovanje svih usluga ekosistema, a ne samo onih koje imaju direktnu tržišnu vrijednost.

Uključivanje vrijednosti usluga koje pružaju ekosistemi u procese donošenja odluka i evidentiranje rezultata ekonomije (na mikronivou i na makronivou) u Crnoj Gori nije zastupljeno u potrebnoj mjeri. Kao primjere vrednovanja usluga ekosistema u Crnoj Gori, navodimo: studiju WWF-a o vrijednostima rijeke Tare (2005), procjenu koju su sproveli Arcadis Ecolas i IEEP o koristima od usklađivanja s pravnom tekovinom EU u oblasti zaštite životne sredine (2007)[102], studiju UNDP/ISSP-a (2011)[103]

100 M. Schneider-Jacoby, B. Stumberger, U. Schwarz, "Zonation concept for Lake Skadar-Shkoder and the Bojana-Buna Delta", in: D. Denac, M. Schneider-Jacoby, B. Stumberger (eds.), Adriatic Flyway – Closing the gap in bird conservation, Euronatur, Radolfzell, 2010, pp. 103– 115.

101 Neki teoretičari spore etički osnov procjene ekonomske vrijednosti biodiverziteta i usluga ekosistema, zagovarajući stav da ekosistemi imaju suštinsku, unutrašnju vrijednost, koju nije moguće mjeriti tržišnim kategorijama. Oni smatraju da je „stavljanje cijene" na usluge ekosistema opravdano ukoliko vodi zaštiti ovih resursa, ali upozoravaju na opasnost od pogrešne upotrebe ili čak zloupotrebe takvih procjena.

102

103 UNDP Crna Gora/ISSP, Ekonomska vrijednost zaštićenih područja u Crnoj Gori, Pod-

i nedavnu procjenu rađenu u okviru GEF/ UNDP projekta (2013).[104]

Biodiverzitet i ekosistemi u Crnoj Gori predstavljaju, pored ostalog, veoma značajnu ekonomsku kategoriju: vrijednost turističkih, rekreativnih i ostalih aktivnosti vezanih za korišćenje resursa zaštićenih područja, te vrijednost usluga koje su ova područja pružila u pogledu vodosnabdijevanja i zaštite slivova, procijenjene su na skoro 68 miliona EUR u 2010. godini (oko 2,2% BDP-a ili 106 EUR po glavi stanovnika). Pri tom su izdaci za finansiranje zaštićenih područja bili na nivou od oko dva miliona eura, što nije dovoljno za adekvatno upravljanje, a nastavak takve prakse mogao bi dugoročno da generiše značajne gubitke za crnogorsku ekonomiju i stanovništvo. S druge strane, ukoliko bismo se odlučili za opciju „investiranja u prirodni kapital", umjesto nastavka dosadašnje prakse nedovoljnog investiranja u zaštićena područja, bila bi osigurana trajna i rastuća dodatna vrijednost za stanovništvo i ekonomiju. Ta vrijednost je procijenjena na više od 1,5 milijardi EUR tokom narednih 25 godina.[105] Međutim, iako je procijenjena korist od takvog pristupa značajna, on još uvijek ne nalazi adekvatnu primjenu u praksi – ulaganja u zaštitu i upravljanje zaštićenim područjima i dalje su znatno niža od potrebnih, a biodiverzitet je izložen snažnim pritiscima i degradaciji.[106]

Bruto vrijednost proizvodnje cijele crnogorske ekonomije u 2011. godini iznosila je 5,24 milijarde EUR107, dok je proračunata bruto vrijednost onih usluga ekosistema koje je bilo moguće vrednovati bila gotovo na nivou jedne petine tog iznosa.108 Istovremeno, vrijednost pomenutih usluga ekosistema bila je 2,3 puta veća od ukupne vrijednosti proizvodnje u poljoprivredi, šumarstvu i ribolovu, koja je iznosila 425 miliona EUR.

2.3.4. Vode

Zahvaljujući velikoj količini padavina i relativno dobroj očuvanosti **vodnih resursa,** Crna Gora raspolaže kvalitetnim i obilnim podzemnim i površinskim vodama. Bogatstvo i kvalitet vodnih resursa predstavljaju jednu od najznačajnijih komparativnih prednosti zemlje. U Crnoj Gori postoje značajne raz-

gorica, 2011.

104 L. Emerton, Montenegro: the economic value of biodiversity and ecosystem services, Technical report prepared under the GEF/UNDP project ''National Biodiversity Planning to Support the Implementation of the CBD 2011-2020 Strategic Plan in Montenegro'', 2013.

105 UNDP/ISSP, Ekonomska vrijednost zaštićenih područja u CG, op.cit.

106 Nacionalni savjet za održivi razvoj (NSzOR), Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države: 20 godina ekološke Crne Gore, Vlada Crne Gore, avgust 2011.

107 MONSTAT, Statistički godišnjak, 2012.

108 L. Emerton, op. cit. Na osnovu sveobuhvatnije procjene, osnovna vrijednost odabranog biodiverziteta i usluga ekosistema u crnogorskoj ekonomiji (divlje vrste i hrana za stoku, biomasa drveta i energija, polinacija i širenje sjemena, održavanje strukture i plodnosti zemljišta na farmama, zaštita slatkovodnih resursa, zaštita obalnog područja, vezivanje CO_2, pejzašne usluge i usluge rekreacije u prirodi) iznosi 982 miliona EUR. Usluge obezbjeđivanja proizvoda (divlje jestive vrste, hrana za stoku, biomasa drveta i energija) doprinijele su ukupnoj vrijednosti sa oko 169 miliona EUR (17%), usluge regulacije i održavanja (plodnost zemljišta koje se obrađuje, polinacija, zaštita slivnih područja i priobalja, vezivanje ugljenika) sa 276 miliona EUR (28%), dok je udio kulturnih usluga (pejzažne i usluge rekreacije u prirodi) u ukupnoj vrijednosti iznosio 537 miliona EUR (55%).

like u rasprostranjenosti i izdašnosti vodnih resursa – od bezvodnih karstnih područja, do onih koja obiluju kako površinskim tako i podzemnim vodama. U cjelini posmatrano, s prosječnim godišnjim oticajem od 624 m3/s, crnogorska teritorija spada u područja bogata vodom. Od ukupnog oticaja, oko 95% čine unutrašnje, a preostalih 5% tranzitne vode.[109]

Vode se koriste za potrebe stanovništva, u industriji, za proizvodnju električne energije, kao i za turizam i rekreaciju. Od ukupno 51.000 ha poljoprivrednih površina pogodnih za navodnjavanje, veliki irigacioni sistemi koriste se na manje od 3.000 ha.[110] Ukupna količina zahvaćene vode za snabdijevanje naselja iznosi oko 107 miliona m3 godišnje. U periodu 1999–2008. godine zabilježen je porast zahvaćenih količina od oko 18%. Tokom proteklih pet godina bilježi se pad količina vode koja se koristi u industriji (uključujući i energetiku) i za navodnjavanje.[111]

Sistem zaštite voda karakteriše nedovoljna izgrađenost infrastrukture za prečišćavanje otpadnih voda i nedovoljna kontrola brojnih izvora zagađenja. U periodu 2009–2012. godine, kvalitet voda u crnogorskim rijekama, mjeren indeksom kvaliteta voda, pokazuje pozitivan trend. U 2013. i 2014. godini, oko 30% vodotoka bilo je veoma dobrog, 45% dobrog i 25% lošeg kvaliteta. Najzagađeniji vodotoci su: Vežišnica, Ćehotina na području Pljevalja, donji tok Zete i Morača na području Podgorice, Ibar kod Baća i Lim kod Bijelog Polja. Kvalitet voda ispitivanih u 2014. godini bio je bolji nego prethodne, 2013. godine, što se pripisuje povoljnijim vremenskim uslovima.[112] Podaci o statusu vodnih tijela u skladu s odredbama Okvirne direktive o vodama još uvijek nijesu dostupni. Vrijednost stepena antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda[113], uključenog u praćenje napretka u dostizanju sedmog milenijumskog razvojnog cilja, ukazuje na pogoršanje – zabilježen je porast vrijednosti ovog indikatora sa 29,3% u 2013, na 42,2% u 2014. godini, pa nije realno očekivati da će doći do ostvarenja zacrtane vrijednosti u 2015. i 2020. godini.[114] Stoga se iznalaženje efikasnijih rješenja u upravljanju otpadnim vodama nameće kao ključni izazov kada je riječ o zaštiti voda od zagađenja.

Stepen prečišćavanja komunalnih otpadnih voda i dalje je veoma nizak (samo je oko 10% stanovništva povezano na postrojenja za prečišćavanje), ispuštanje industrijskih otpadnih voda slabo se kontroliše, a prisutno je i zagađenje voda izazvano poljoprivrednim aktivnostima. Jedan od prioriteta definisanih Nacionalnom strategijom održivog razvoja iz 2007. godine predstavljaju mjere koje se odnose na realizaciju najvažnijih projekata predviđenih master planovima za otpadne vode. Od donošenja Strateškog master plana za kanalizaciju i otpadne vode u središnjem i sjevernom regionu Crne Gore (2005),

109 Vodoprivredna osnova Republike Crne Gore, 2001.

110 Podaci Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja.

111 MONSTAT, Statistički godišnjak, 2011. godine (podaci o zahvaćenim i korišćenim količinama vode).

112 Izvještaji o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Agencija za zaštitu životne sredine, Podgorica, 2013. i 2014. godine. (Indeks se izračunava na osnovu deset parametara fizičko-hemijskog i mikrobiološkog kvaliteta voda, tačnije, njihovom agregacijom u zbirni pokazatelj.)

113 Podaci Hidrometeorološkog zavoda Crne Gore.

114 Zacrtani cilj je 15, odnosno 20 klasa van propisane klase za pojedine grupe parametara kroz ukupan broj određenih klasa.

ostvaren je značajan napredak u realizaciji aktivnosti predviđenih za period 2005–2029. godine. Ukupna sredstva neophodna za realizaciju definisanih mjera i aktivnosti iznose 278 miliona EUR. Od toga je do sada utrošeno oko 30 miliona EUR, dok je u fazi realizacije oko 88 miliona EUR, što ukupno ,,pokriva" oko 42% mjera koje su predviđene ovim strateškim dokumentom. Među aktivnostima koje su od njegovog usvajanja realizovane, najznačajnije su: rekonstrukcija PPOV u Podgorici (2007), izgradnja preko 50 km kanalizacione mreže u Podgorici, izgradnja PPOV u Mojkovcu (2008), Žabljaku (2013), realizacija I faze kanalizacione mreže u Nikšiću, a u završnoj fazi je izgradnja sistema za tretman otpadnih voda Nikšića. U Virpazaru i Rijeci Crnojevića izgrađena su dva manja postrojenja radi zaštite Skadarskog jezera. Master planom odvođenja otpadnih voda Crnogorskog primorja i opštine Cetinje (2005) definisane su mjere i aktivnosti koje treba realizovati u periodu 2005–2029. godine. Ukupna sredstva neophodna za ulaganje iznose 280 miliona EUR, do sada je utrošeno oko 74 miliona EUR, a u fazi realizacije nalazi se 112 miliona EUR, što ukupno čini oko 66 % sredstava potrebnih za realizaciju mjera koje su ovim dokumentom planirane u periodu 2005–2029. godine. Među najznačajnijim aktivnostima realizovanim u periodu od usvajanja ovog dokumenata, izdvajaju se: izgradnja i rekonstrukcija kanalizacione mreže u Herceg Novom, Tivtu, Kotoru, Budvi, rekonstrukcija pumpnih stanica u opštinama obalnog područja i izgradnja postrojenje za prečišavanje otpadnih voda u Budvi, kapaciteta 100.000 ES, uključujući i podmorski ispust.

U 2014. godini **gubici u vodovodnoj mreži** u urbanim naseljima iznosili su oko 61%, što je poboljšanje u odnosu na prethodnu godinu, kada su bili 63%. To predstavlja napredak u ostvarivanju zadatka da se do 2015. godine smanji udio stanovništva bez pristupa vodi za piće i sanitarnim uslovima, predviđenog u okviru sedmog milenijumskog cilja o obezbjeđivanju održivosti životne sredine. Ostvareni napredak rezultat je investicionih aktivnosti u nekim opštinama (npr. nastavak proširenja vodovodne mreže u Herceg Novom, unapređenje sistema vodosnabdijevanja u Prijestonici Cetinje itd.).[115]

Bogatstvo i prilično dobar kvalitet površinskih voda često su se u planiranju razvoja tretirali kao sigurni, nepresušni resursi. Zbog toga su izostali adekvatni napori da se ograničenost ovih resursa, ali i štete koje oni usljed raznih zahvata mogu trpjeti, na pravi način uključe u sistem procjene i razmotre prilikom odobravanja razvojnih projekata. Evidentirani su brojni primjeri **nelegalne i neprihvatljive eksploatacije** šljunka iz korita rječnih tokova. Ni sistem zaštite od bujica i erozije nije dovoljno uređen. **Erozionim procesima** zahvaćeno je 300 registrovanih bujičnih slivova, pri čemu količina transportovanog nanosa iznosi preko dva miliona m3 godišnje. Posljedica tih procesa jeste pojava goleti, a dolazi i do bitnog remećenja hidroloških prilika, što doprinosi nastajanju poplava. Procesi erozije i devastacije biljnog pokrivača nanijeli su ogromnu štetu zemljištu jer su doveli ne samo do fizičkog nestanka površina, nego i do smanjenja sadržaja hranljivih sastojaka, tj. plodnosti zemljišta, kao njegovog najvažnijeg svojstva.

115 MORT, Četvrti godišnji izvještaj o sprovođenju MRC, op. cit. Pokazatelj se iskazuje procentualno, a računa se na osnovu podataka o gubicima u vodovodnoj mreži koji se dobijaju od opštinskih vodovodnih i kanalizacionih preduzeća, kao odnos potisnute vode u vodovodnim sistemima i fakturisane vode.

Instrumenti za upravljanje vodama i stimulansi za efikasno korišćenje voda nijesu dovoljno razvijeni i ne primjenjuju se na način koji bi osigurao dugoročno održivu upotrebu vodnih resursa. Nije uspostavljeno integralno upravljanje vodnim resursima, a pitanja voda nijesu adekvatno integrisana u različite sektorske politike. Zbog nedostatka među-sektorske povezanosti i nepostojanja jedinstvenog nacionalnog **vodnog informacionog sistema**, tačno stanje hidroloških i ekoloških parametara i njihova uzajamna zavisnost nije poznata. Informacije o stanju voda ograničenog su obima i nesistematizovane, budući da su dobijene kao rezultat monitoringa koji se odnose prvenstveno na praćenje standardnih hemijskih i fizičkih parametara, te na podatke o vodosnabdijevanju. Treba omogućiti povjerenje u rezultate mjerenja i metrološku sljedivost i to usklađivanjem mjerenja s propisima u oblasti metrologije. Ne obavlja se kontinuirano praćenje stanja površinskih i podzemnih voda, a izražena je i **fragmentiranost i neusklađenost nadležnosti u oblasti upravljanja vodnim resursima i njihove zaštite.** Dosadašnja ispitivanja podzemnih voda bila su neredovna i ograničenog obima.[116] Takođe, nacionalni propisi nijesu u potrebnoj mjeri usklađeni s propisima EU, u prvom redu s Okvirnom direktivom o vodama i Direktivom o otpadnim vodama.[117]

Ovakav pristup na duži rok može dovesti do degradacije resursne osnove, posebno u uslovima promijenjene klime. Dostupne informacije govore da će u budućnosti klimatske promjene značajno uticati na mogućnost korišćenja vodnih resursa u cijelom regionu [118], da će raspoložive vode biti znatno manje, a poplave češće i većeg intenziteta. Tako se, na primjer, u Četvrtom IPCC izvještaju ocjenjuje da se od sredine XXI vijeka na rijekama u jugoistočnoj Evropi može očekivati značajno (u rasponu od 20% do 50%, zavisno od oblasti) smanjenje protoka i potencijala za proizvodnju električne energije.[119]

2.3.5. Vazduh

Zaštita životne sredine i zdravlja ljudi od negativnih uticaja **zagađenja vazduha** spada u grupu prioritetnih zadataka. **Kvalitet vazduha** direktno utiče na zdravlje ljudi, stanje ekosistema i poljoprivredu. To znači da je neophodno obezbijediti stalno praćenje kvaliteta vazduha u skladu sa prihvaćenim međunarodnim standardima, kao i analizu emisija zagađujućih materija u vazduh, te njihovo povezivanje sa izvorima tih emisija i ispitivanje uticaja zagađenja na receptore. Pored akcidentnih ekstremnih situacija, npr. industrijskih havarija gdje posljedice zagađenja vazduha nastupaju neposredno i mogu biti izuzetno opasne, negativan uticaj zagađenja vazduha na zdravlje ljudi i životnu sredinu obično je rezultat dugoročnog procesa emisije i taloženja zagađujućih materija.

116 MORT, Prvi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema UNFCCC, op. cit.

117 Nivo usklađenosti nacionalnih propisa s Direktivom 271/91/EEC o komunalnim otpadnim vodama iznosi 47%. Obaveze koje je Crna Gora preuzela u cilju postizanja pune usklađenosti nacionalnog zakonodavstva s evropskom pravnom tekovinom, uključujući i donošenje propisa kojima se uređuje oblast voda, definisane su Predlogom nacionalne strategije aprokasimacije u oblasti životne sredine (april 2016).

118 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014, op. cit.

119 International Panel on Climate Change (IPCC), Climate Change 2007: Synthesis Report, https://www.ipcc.ch/pdf/assessment-report/ar4/syr/ar4_syr.pdf.

Zagađenju vazduha u Crnoj Gori najviše doprinose **emisije iz industrije, energetike, saobraćaja i sagorijevanja goriva u sektoru domaćinstava.** Kvalitet vazduha u urbanim područjima poboljšan je za neke od glavnih zagađujućih materija – sumpor-dioksid, azot-dioksid i prizemni ozon (SO_2, NO_2, O_3).[120] Izuzetak su suspendovane čestice (PM10), kod kojih je zabilježeno pogoršanje. Visoke koncentracije i veliki broj prekoračenja dozvoljenih srednjih dnevnih vrijednosti PM10 najčešći su u industrijsko-urbanim zonama tokom sezone grijanja. U periodu 2009–2012. godine, srednje godišnje koncentracije PM10 bile su iznad dozvoljenih u Nikšiću i Pljevljima. Najveće koncentracije i najveći broj prekoračenja dozvoljenih srednjih dnevnih koncentracija bilježe se u Pljevljima. Broj prekoračenja je u posljednje dvije godine osjetno porastao u Podgorici, a posebno u Nikšiću i Pljevljima.[121]

Zato neće biti dostignuta ciljna vrijednost četvrtog indikatora u okviru sedmog milenijumskog cilja – svođenje broja prekoračenja izmjerenih koncentracija PM10, u odnosu na granične vrijednosti i granice tolerancije za zaštitu zdravlja ljudi, u Podgorici ispod 35, te smanjenje granice tolerancije na 0% u 2015. godini.[122] Zbog registrovanih prekoračenja koncentracije PM10 čestica, izrađen je Plan kvaliteta vazduha za Glavni grad; tek nakon primjene mjera koje će biti propisane ovim planom može se očekivati dostizanje propisanih vrijednosti. Iz istih razloga prethodno su pripremljeni planovi kvaliteta vazduha za Pljevlja i Nikšić, koji sadrže paket tehnološki i finansijski zahtjevnih mjera. Nijesu rađene studije uticaja povećanih koncentracija određenih zagađujućih materija na zdravlje, kao ni procjene ukupne štete koju ekonomija trpi zbog zagađenja vazduha i životne sredine uopšte (uključujući npr. troškove liječenja, troškove izostanaka s posla i sl.).[123] Izuzetak je nedavno objavljena studija Svjetske zdravstvene organizacije[124], u kojoj

120 Agencija za zaštitu životne sredine (AZZS), Informacija o stanju životne sredine u 2014. godini, Podgorica, 2015.
(„1. Imisijske koncentracije sumpor(IV)oksida (SO_2) u Baru i Nikšiću i kao jednočasovne srednje i srednje dnevne vrijednosti su značajno ispod propisanih graničnih vrijednosti. Na mjernim stanicima na kojima se prati pozadinsko zagađenje u prigradskom području: Gradina u Opštini Pljevlja i Golubovci, sve izmjerene vrijednosti su ispod propisanih graničnih vrijednosti. Najveća opterećenost vazduha ovim polutantom evidentirana je na mjernom mjestu u Pljevljima. Izmjerene su povremeno visoke satne koncentracije, što je rezultat sagorijevanja uglja sa visokim sadržajem sumpora, koji se koristi kako u TE Pljevlja, tako i u domaćinstvima za grijanje. 2. Koncentracija azot(IV)oksida (NO_2) je na svim mjernim mjestima bila ispod graničnih vrijednosti.“)

121 AZZS, Izvještaji o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora (2013. i 2014. godina), op. cit.

122 U Podgorici je u toku 2014. godine evidentirano 78 prekoračenja granične vrijednosti i 40 prekoračenja granice tolerancije za PM10 čestice, što predstavlja pogoršanje u odnosu na 2013. godinu. Naime, na svim mjernim stanicama, osim u Baru, broj evidentiranih prekoračenja srednjih dnevnih koncentracija PM10 čestica bio je veći od dozvoljenog (najviše 35 tokom kalendarske godine). Broj prekoračenja kretao se od 24 u Baru do 184 u Pljevljima. U Nikšiću su registrovana 104 prekoračenja srednje dozvoljene dnevne koncentracije PM10 čestica u vazduhu. Prekoračenja koja prelaze granicu tolerancije evidentirana su i u Pljevljima (122), Nikšiću (77) i Podgorici (40).

123 Analizu uticaja TE Pljevlja sa predikcijom uticaja drugog bloka TE na zdravlje pripremila je NVO „Green Home“ u saradnji s Greenpeace-om i Univerzitetom u Štutgartu, ali ona ne predstavlja zvanični dokument s obzirom na to da je nadležni organi u Crnoj Gori nijesu verifikovali.

124 Studija je prezentovana javnosti u martu

se daje aproksimativna procjena uticaja zagađenja vazduha, tj. čestica PM10 i PM2,5 na zdravlje stanovništva Crne Gore. Prema procjenama Studije, više od 250 preranih smrtnih slučajeva i 140 bolničkih prijema godišnje mogu se povezati s koncentracijom PM čestica koja prelazi granice određene preporukama Svjetske zdravstvene organizacije o kvalitetu vazduha. Najveći problem predstavlja aerozagađenje u zimskom periodu koje potiče od sagorijevanja drvne mase i uglja za potrebe domaćinstava i zagrijavanja prostorija, što se prvenstveno odnosi na Pljevlja, kao i ono koje se javlja usljed sagorijevanja fosilnih goriva u saobraćaju. Prema napravljenom presjeku stanja, troškovi prerane smrtnosti uzrokovane zagađenjem ambijentalnog vazduha suspendovanim česticama i sagorijevanjem čvrstih goriva iznosili su 20,76% GDP-a u 2005, i 14,5% GDP-a u 2010. godini.[125]

Za t**ehnologije koje se primjenjuju u industriji i energetskim postrojenjima** u Crnoj Gori karakterističan je visok stepen neefikasnosti i visoka emisija zagađujućih materija u životnu sredinu. Problem je i neefikasnost kod velikog broja sitnih izvora emisija (npr. individualna ložišta i sistemi za grijanje). Takođe, evidentan je porast negativnih uticaja saobraćaja na kvalitet vazduha.[126] Primjena propisa i ekonomskih instrumenata kojima bi se osigurao prelazak na tehnologije i procese s nižim emisijama nije na zadovoljavajućem nivou, a fleksibilan pristup u ovoj oblasti pravda se uglavnom ekonomskim razlozima.

Treba imati na umu i **starost/kvalitet vozila** koja se koriste (prema podacima MONSTAT-a iz 2013. godine, više od 54,2% vozila koja se koriste u Crnoj Gori bilo je proizvedeno prije 1999. godine), kao i saobraćajni tranzit u toku ljetnjih mjeseci. Od ukupnog broja vozila, 58,3% koristi dizel gorivo.[127]

Mjere iz NSOR iz 2007. godine koje su se odnosile na kvalitet vazduha u potpunosti su realizovane. Nacionalno zakonodavstvo je u velikoj mjeri (preko 90%) usklađeno s pravnom tekovinom EU. Uspostavljena je državna mreža monitoring stanica za praćenje kvaliteta vazduha, a u toku su aktivnosti čiji je cilj povećanje broja mjernih mjesta (s obzirom na specifične morfološko-geografske karakteristike terena Crne Gore), kao i obezbjeđivanje opreme za prekograničnо praćenje zagađenja vazduha. U junu 2014. godine, Glavni grad Podgorica započeo je s realizacijom monitoringa segmenata životne sredine, kojim je obuhvaćeno i praćenje kvaliteta vazduha na reprezentativnim gradskim lokacijama. Potrebno je omogućiti metrološku sljedivost rezultata mjerenja. Dodajmo tome da su Nacionalnom strategijom za upravljanje kvalitetom vazduha, s Akcionim planom 2013–2016. godine, definisane mjere

2016. godine.

125 WHO/OECD, Studija procjene troškova zagađenja vazduha – uticaj saobraćaja na zdravlje, 2015. U Studiji je data procjena troškova koji nastaju kao posljedica: zagađenja ambijentalnog vazduha suspendovanim česticama, zagađenja ambijentalnog vazduha ozonom i zagađenja vazduha u životnom prostoru sagorijevanjem čvrstih goriva–ogrijeva. Ova tri tipa zagađenja vazduha nalaze se pri vrhu ljestvice faktora koji nose najveći rizik smrtnosti na globalnom nivou, odmah poslije povišenog krvnog pritiska i pušenja.

126 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

127 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Agencija za zaštitu životne sredine, Glavni grad Podgorica, Plan kvaliteta vazduha za Glavni grad Podgorica, Podgorica, 2015.

koje je u ovom periodu moguće sprovesti, imajući u vidu prepoznate probleme, dostupna sredstva, kao i postojeći pravni i institucionalni okvir.

2.3.6. Zemljište

Očuvanje plodnog zemljišta i njegovog kvaliteta bitan je uslov održivosti razvoja. Brojni su faktori koji utiču na gubljenje značajnih svojstava zemljišta, a među njima se naročito izdvajaju prenamjena poljoprivrednog zemljišta u građevinsko, zagađenje i erozija. Prenamjena poljoprivrednog u građevinsko zemljište posebno je izražena u urbanim sredinama i obalnom području. Takva praksa ne nanosi štetu samo poljoprivredi, već dovodi i do drugih negativnih posljedica, kao što je erozija zemljišta, zagađenje životne sredine, narušavanje kulturne baštine i sl. Nepropisno deponovanje otpada izdvaja se kao jedan od glavnih pritisaka na zemljište.

Uporedo s rastućim pritiscima na vrijedno poljoprivredno zemljište, postoji i izražen **problem nedovoljne valorizacije poljoprivrednog zemljišta.** Ekspertska analiza obalnog područja u pogledu njegove atraktivnosti i pogodnosti za poljoprivredu[128] pokazala je da se u primorskim opštinama obrađuje samo 24% ukupno raspoloživog poljoprivrednog zemljišta .[129] Prema podacima MONSTAT-a iz 2012. godine, raspoloživo zemljište iznosi 51.017 ha, uključujući pašnjake[130], a obuhvata oko 4.800 poljoprivrednih gazdinstava na kojima, pored samih vlasnika, radi nešto više od 3.800 lica.[131] Za mnoge od njih poljoprivreda predstavlja dopunsko ili povremeno zanimanje, dok je broj formalno zaposlenih u sektoru poljoprivrede, šumarstva i ribarstva – 364.[132] Pri tom treba podsjetiti da važeće politike naglašavaju značajnu ulogu poljoprivrede i njenog potencijala u pogledu doprinosa razvoju turizma (na nacionalnom nivou, poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo čine 8% BDP-a).[133] Uz to, analize su pokazale da su raspoložive površine s potencijalom za poljoprivredu veće od onih navedenih u zvaničnoj statistici.

Postojeća industrijska postrojenja karakteriše neuređeno odlaganje industrijskog otpada, koje ima negativan uticaj na životnu sredinu i zdravlje ljudi. Veliki ekološki problem predstavljaju odlagališta industrijskog otpada, kao što su: baseni crvenog mulja i odlagalište industrijskog otpada u KAP-u, odlagalište industrijskog otpada – grit u Jadranskom brodogradilištu „Bijela“, odlagalište pepela i šljake „Maljevac“ i flotacijsko jalovište olova i cinka ,,Gradac“ – rudnik Šuplja stijena u Pljevljima, kao i lokacija na kojoj Željezara u Nikšiću odlaže otpad. Postoje i lokacije opasnog otpada, kao što je lokacija unutar kompleksa Porto Montenegro u Tivtu, na kojoj je skladišten otpadni grit,

128 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Program integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore (CAMP CG), Analiza atraktivnosti i pogodnosti za poljoprivredu, 2014.

129 Izvedeno na osnovu podataka MONSTAT-a (MONSTAT, ,,Analiza atraktivnosti i pogodnosti za poljoprivredu, CAMP CG, 2014“, Statistički godišnjak za 2012. godinu).

130 MONSTAT, Statistički godišnjak za 2012. godinu. Od 2013. godine metod procjene zamijenjen je metodom uzorka, pa je izvršen preračun podataka za period 2007–2013.

131 MONSTAT, Popis poljoprivrede 2010. godine, Podgorica, 2011.

132 MONSTAT, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. godine (Tabela O32), Podgorica, 2011.

133 MONSTAT, Saopštenje 251/2014 – Bruto domaći proizvod Crne Gore za 2013. godinu, Podgorica, 2014.

flotacijsko jalovište ,,Gradir Montenegro" u Šulama itd. Projektom „Upravljanje industrijskim otpadom i čišćenje" ("Industrial Waste Management and Cleanup Project"), koji implementira Svjetska banka, planirana je sanacija crnih ekoloških tačaka (deponija grita na lokaciji Jadranskog brodogradilišta ,,Bijela", flotaciono jalovište ,,Gradac", Pljevlja, deponija pepela i šljake ,,Maljevac", deponija čvrstog otpada u KAP-u i bazeni crvenog mulja na lokaciji KAP-a). Projekat je u početnoj fazi implementacije, a ukupna sredstva potrebna za relizaciju projektnih aktivnosti obezbijeđena su iz kredita Svjetske banke i iznose 50 milona EUR.

Pored **sanacije industrijskog zagađenja**, prioritetna je **realizacija infrastrukturnih projekata upravljanja otpadnim vodama i čvrstim otpadom.** Prioritet predstavlja i sanacija kanala Port Milena, gdje je došlo do visokog organskog zagađenja usljed unosa neprečišćenih komunalnih otpadnih voda i uticaja mikrobiološkog zagađenja na živi svijet u moru, kao i na zdravlje okolnog stanovništva. Sve to ugrožava turističku valorizaciju ovog atraktivnog prostora. Evidentirano je i 155 neuređenih odlagališta s manje od 100 m3 odloženog čvrstog otpada (po lokaciji), 68 lokacija na kojima je odloženo po 100–1.000 m3, i 50 lokacija sa preko 1.000 m3 čvrstog otpada. Od ciljeva koje je postavila NSOR iz 2007. godine, realizovana je izgradnja dvije uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici (na lokaciji Livade) i Baru (na lokaciji Možura). Oko 30% ukupne količine nastalog otpada na godišnjem nivou završava na neregulisanim, a oko 30% na divljim odlagalištima.[134]

U Državnom planu upravljanja otpadom (2015–2020) obrađene su tri opcije upravljanja čvrstim otpadom: 1) formiranje pet regionalnih centara za upravljanje otpadom; 2) formiranje tri regionalna centra za upravljanje otpadom; 3) centralizovani sistem upravljanja otpadom. Imajući u vidu uslove za uspostavljanje operativnog i funkcionalnog sistema upravljanja otpadom, potrebu očuvanja prostora i potrebu da se širenje zagađenja svede na najmanju mjeru (što podrazumijeva što manje lokacija koje će trpjeti antropogene pritiske usljed tretmana otpada i sl.), kao i uticaj zagađenja na zdravlje čovjeka, Nacionalni savjet za održivi razvoj i klimatske promjene ocijenio je treću opciju optimalnim rješenjem za organizovanje sistema upravljanja otpadom u Crnoj Gori. Donošenjem Državnog plana Vlada je definisala i obavezu izrade studije izvodljivosti. Studija, između ostalog, treba da pruži pouzdane odgovore u pogledu primjene optimalnog tehnološkog rješenja za termičku obradu otpada, izbora lokacije centra za termički tretman otpada, kao i da utvrdi mehanizme kojima će se odabrani model upravljanja otpadom (treća opcija) dovesti u realne okvire s aspekta troškova.

Podaci iz programa praćenja zagađenja zemljišta na ciljano odabranim lokacijama[135] pokazuju da je povećana koncentracija zagađujućih materija uglavnom rezultat neadekvatnog odlaganja komunalnog i industrijskog otpada, ili emisije izduvnih gasova i deponovanja štetnih materija iz izduvnih gasova u blizini većih saobraćajnica. Kada je riječ o zagađenju zemljišta zagađivačima porijeklom iz atmosfere, Programom ispitivanja štetnih i opasnih materija u zemljištu

134 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Izvještaj o sprovođenju Državnog plana upravljanja otpadom u 2013. godini, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

135 AZZS, Informacija o stanju životne sredine u 2014, op. cit.

Crne Gore u 2014. godini[136] utvrđen je povećan sadržaj poliaromatičnih ugljovodonika u zemljištu uzorkovanom u naselju Srpska (u blizini saobraćajnice), što je posljedica emisije iz KAP-a i asfaltne baze. U naselju Rubeža evidentirano je povećanje sadržaja teških metala, kao i poliaromatičnih ugljovodonika i PCB kongenera; ovo odstupanje od normiranih vrijednosti najvjerovatnije je nastalo pod uticajem industrijskih procesa u Željezari. Analiza uzorka zemljišta na lokaciji Komini pokazala je da nema povećanog sadržaja opasnih i štetnih materija koji bi mogao biti uzrokovan radom TE Pljevlja. U zemljištu uzorkovanom na Goliji sadržaj svih ispitivanih parametara u okvirima je normiranih vrijednosti. Što se tiče uticaja emisije od motornih vozila koja koriste naftu i derivate, nijesu detektovana prekoračenja propisanih koncentracija olova i PAH. Tako dobri rezultati mogu se povezati sa sve većom upotrebom bezolovnog goriva. Radi ispitivanja mogućeg zagađenja zemljišta izazvanog neselektovanim i nepropisno odloženim industrijskim ili komunalnim otpadom, urađena je fizičko-hemijska analiza zemljišta uzorkovanog u blizini deponija komunalnog otpada. Uticaj odlagališta komunalnog otpada na sadržaj polutanata u zemljištu, uzorkovanom u neposrednoj blizini gradskog odlagališta, manifestuje se u povećanju koncentracije neorganskog polutanta kadmijuma na Žabljaku i poliaromatičnih ugljovodonika u Bijelom Polju. Sadržaj svih neorganskih i organskih polutanata u blizini odlagališta Vasove vode ne prelazi propisane vrijednosti. Zemljište na lokaciji odlagališta Željezare trpi veliki pritisak. U uzorku neobradivog zemljišta uzorkovanog na udaljenosti od oko 300 m od odlagališta Željezare gotovo nijedan od analiziranih parametara ne prelazi propisane norme. Izuzetak je povećanje sadržaja nikla i hroma, koje se ne pripisuje uticaju odlagališta. Rezultati analize zemljišta u blizini rudnika Brskovo pokazuju povećan sadržaj teških metala u odnosu na normirane vrijednosti. Mora se ipak naglasiti da je za cijelo to područje karakterističan visok sadržaj navedenih metala geohemijskog porijekla. Sadržaj svih ostalih ispitivanih parametara u okvirima je propisanih vrijednosti. Na lokaciji Gradac evidentiran je povećan sadržaj olova, kadmijuma, arsena, fluora, bakra i cinka, dok je u zemljištu uzorkovanom u blizini jalovišta TE Pljevlja sadržaj svih ispitivanih parametara ispod maksimalno dozvoljenih koncentracija. Ni u jednom od analiziranih uzoraka poljoprivrednog zemljišta prisustvo sredstava za zaštitu bilja nije prelazilo propisane granice. Što se tiče zemljišta uzorkovanog na dječjim igralištima, rezultati analize su zadovoljavajući.

Kontrola plodnosti zemljišta pokazala je da se sadržaj organske materije u prosjeku nije smanjivao i da se kretao od 2,8% do 3,8%. Značajan pritisak predstavljaju erozioni procesi, koji su registrovani kod 300 bujičnih slivova, gdje količina transportovanog nanosa iznosi preko dva miliona m3 godišnje. Kao posljedica, javljaju se goleti, koje bitno remete hidrološke prilike (što doprinosi nastajanju poplava). Dosadašnji radovi na uređenju bujičnih područja uglavnom su podrazumijevali tehničke mjere, dok je primjena bioloških mjera bila rijetka.[137]

Na te pojave upozorava i Nacionalni savjet za održivi razvoj u svojoj Analizi o ostvarenji-

136 Programom su obuhvaćene lokacije u Podgorici, Nikšiću i Pljevljima, u kojima se nalaze tri industrijske crne tačke, kao i lokacija Golije, na kojoj je realizovano uništavanje municije.

137 Podaci Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja.

ma i izazovima ekološke države. U Analizi se ocjenjuje da je najvažniji i ujedno najhitniji zadatak donošenje efikasnih mjera kojima će se spriječiti dalja devastacija poljoprivrednog, posebno obradivog zemljišta, kao i ambijentalno vrijednih sredina, i kojima će se onemogućiti njihovo pretvaranje u građevinsko zemljište. U prioritete spada i realizacija mjera za povećanje fondova poljoprivrednog zemljišta – kultivisanjem trenutno neobradivog zemljišta i melioracijama, zaštitom od erozija i poplava, kao i kvalitetnim programom razvoja ruralnih područja.

2.3.7. Životna sredina i zdravlje

S aspekta veze između **životne sredine i zdravlja ljudi,** pažnju treba posvetiti negativnim uticajima neuređenog sistema upravljanja otpadom na kvalitet voda, vazduha, mora i zemljišta, odnosno na ljudsko zdravlje i očuvanje dobrog stanja ekosistema. Naročito su ugrožene podzemne vode, koje su glavni izvor zaliha pitke vode i predstavljaju važan nacionalni resurs.

Kako je već rečeno, u industrijsko-urbanim zonama kvalitet vazduha je ugrožen, što nosi brojne rizike za zdravlje stanovništva. To podrazumijeva i rizike koji nastaju usljed izloženosti ljudi dejstvu PM10 čestica. Osim iritirajućeg efekta, te čestice mogu imati i alergogeni i visokotoksični efekat na zdravlje (u zavisnosti od hemijskog sastava), kao i visok kancerogeni potencijal. Zagađenje vazduha predstavlja značajan problem u EU, posebno kada je riječ o PM, NO2 i O3, čije koncentracije u gušće naseljenim područjima često prelaze propisane standarde. Procjenjuje se da sadašnje koncentracije suspendovanih čestica godišnje uzrokuju 500.000 prijevremenih smrti u EU i njenom neposrednom okruženju. Prema tim procjenama, zbog bolesti prouzrokovanih aero-zagađenjem izgubi se toliko radnih dana da je njihova vrijednost veća od iznosa kojim bi se finansirale dodatne mjere za ublažavanje zagađenja.[138] Među zemljama koje se uspješno nose s problemima aerozagađenja nalaze se Danska, Finska, Irska i Luksemburg, gdje, na primjer, u pojedinim godinama uopšte nije bilo prekoračenja graničnih vrijednosti PM10.[139]

Povećano zagađenje površinskih voda organskim zagađujućim materijama iz komunalnih i industrijskih otpadnih voda (ortofosfatima i nitratima), predstavlja značajnu prijetnju zdravlju budući da ugrožava kvalitet i kvantitet vode za piće. Analize uzoraka pokazuju da je najčešći razlog higijenske neispravnosti vode za piće iz gradskih vodovoda neadekvatna dezinfekcija vode. Riječ je o nedovoljnoj koncentraciji ili potpunom odsustvu rezidualnog hlora, čija je posljedica i mikrobiološka neispravnost ispitivanih uzoraka. U nekim gradskim vodovodima na primorju, posebno u ljetnjim mjesecima, pored smanjenja kapaciteta vode usljed zaslanjivanja izvorišta, dolazi i do promjene u kvalitetu.[140] Prema rezultatima mikrobi-

138 EK, Mapa puta do resursno efikasne Evrope – EU mapa puta, op. cit.

139 D. Fedrigo-Fazio et. al., Steps towards greening in the EU, Monitoring Member States achievements in selected environmental policy areas – EU summary report, prepared for DG Environment, Brussels, 2013.

140 Institut za javno zdravlje Crne Gore (IJZ), Statistički godišnjak 2012. godine, Podgorica, 2014. Od ukupnog broja ispitanih uzoraka nehlorisanih voda u 2012. godini, propisanim normama mikrobiološke ispravnosti nije odgovaralo 516 uzoraka, što u odnosu na ukupan broj ispitanih uzoraka nehlorisanih voda čini 51,4%. U uzorcima voda za piće koji nijesu odgovarali propisanim mikrobiološkim normama higijenske ispravnosti najčešće je identifikovan povećan broj

oloških ispitivanja, 10,05% ispitanih uzoraka hlorisanih voda ne zadovoljava propisane norme higijenske ispravnosti, najčešće zbog povećanog ukupnog broja bakterija i identifikovanih fekalnih indikatora.[141] Na higijensku ispravnost vode iz gradskih vodovoda utiče higijensko-sanitarno stanje kaptažnih objekata i crpnih stanica. Dotrajala vodovodna razvodna mreža predstavlja značajan rizik za kvalitetno i bezbjedno vodosnabdijevanje s higijensko-epidemiološkog aspekta. Značajan faktor rizika vezuje se i za narušavanje zona sanitarne zaštite oko izvorišta do kojeg dolazi usljed izvođenja brojnih zahvata u okviru razvojno-infrastrukturnih projekata. U najvećem broju takvih slučajeva uspostavljena je samo neposredna zona sanitarne zaštite.

U pogledu kvaliteta i bezbjednosti hrane, mikrobiološka neispravnost uzoraka namirnica iz unutrašnjeg prometa znatno je veća nego ona zabilježena kod uzoraka iz uvoza.[142]

Najznačajniji izvor polihlorovanih bifenila (PCBs) u Crnoj Gori jeste pomorski saobraćaj. U ukupnim emisijama ovih supstanci, zabilježenim u 2012. godini, udio pomorskog saobraćaja iznosi oko 80%. Ukupne emisije dioksina i furana iznosile su 2,6 kg, od čega 70% čine emisije iz neindustrijskih ložišta. Posebnu opasnost predstavlja opasni otpad (stari transformatori, trafo-ulja, elektro-materijal koji sadrži PCBs supstance), koji se privremeno skladišti u neodgovarajućim i starim skladištima, ili na otvorenom. Takođe, paljenje neselektovanog otpada na neuređenim odlagalištima dovodi do nenamjernog stvaranja dugotrajnih organskih zagađivača – POPs supstanci.[143]

S ekotoksikološkog aspekta, **grad Pljevlja** je najveća ekološka crna tačka. Podaci o stanju životne sredine pokazuju da su voda, vazduh, zemljište i pejzaž degradirani usljed neposrednog uticaja brojnih izvora zagađenja[144], kojima je stanovništvo direktno izloženo. To je velikim dijelom posljedica loše planiranog i nedovoljno kontrolisanog industrijskog i urbanog razvoja. Najveće štete nastaju usljed uticaja tehnoloških operacija u Rudniku uglja, Termoelektrani, „Vektri Jakić“, zatim odlagališta šljake i pepela na Maljevcu, transportnog sistema i odlagališta otpada i jalovine na Jagnjilu. Pored navedenog, glavne izvore emisije zagađujućih supstanci (lebdećih čestica, PM10 i PM2,5 i poliaromatičnih ugljovodonika –PAH u njima) predstavljaju veliki broj kotlarnica i individualnih ložišta,

ukupnih aerobnih mezofilnih bakterija, a rjeđe je utvrđivano prisustvo koliformnih bakterija.

141 AZZS, Informacija o stanju životne sredine u 2014. godini, op. cit.

142 IJZ CG, Statistički godišnjak 2012, op. cit. Od ukupnog broja analiziranih namirnica koje potiču iz domaće industrijske proizvodnje, 124 proizvoda ili 7,96% uzorka nije odgovaralo mikrobiološkim normama. Najčešće mikrobiološki analizirane namirnice su proizvodi od mesa, proizvodi od mlijeka, gotova jela, mlijeko. Najveći procenat mikrobiološki neispravnih proizvoda, u odnosu na ukupan broj uzetih uzoraka te vrste, pronađen je kod gotovih jela – 30,35%. Kod uzoraka iz domaće industrijske proizvodnje, od 124 neispravna, njih 60 ili 48,39% nijesu odgovarali standardima zbog identifikovane bakterije E. coli, dok je povećanje ukupnog broja bakterija registrovano kod 45 ili 36,29% uzoraka. U uzorcima iz prometa, mikrobiološka neispravnost najčešće je konstatovana zbog povećanog ukupnog broja bakterija i identifikacije bakterije E. coli.

143 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija upravljanja kvalitetom vazduha sa Akcionim planom za period 2013–2016. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2013.

144 Analiza postojećeg stanja životne sredine Pljevalja u odnosu na postojeće i planirane kapacitete TE Pljevlja.

kao i saobraćaj. Rezultati dosadašnjeg monitoringa toksikanata u zemljištu potvrđuju da sadržaj toksičnih i kancerogenih materija u uzorcima zemljišta sa skoro svih lokacija u Pljevljima ne prelazi vrijednosti maksimalno dozvoljenih koncentracija. Odstupanja od propisanih koncentracija evidentirana su analizom zemljišta uzorkovanih na lokacijama Gradac (povećan sadržaj neorganskih toksikanata, kadmijuma, olova, arsena, fluora, bakra i cinka) i Komini (povećan sadržaj neorganskih toksikanata hroma i fluora). Sadržaj ostalih ispitanih supstanci, neorganskih i organskih, na ovim lokacijama ne prelazi maksimalno dozvoljene koncentracije.[145]

Azbest je jedan od mogućih uzroka povećanog obolijevanja od karcinoma pluća i mesotelioma u Pljevljima. Nekadašnja cementara, Termoelektrana i njen prenosni sistem, Rudnik uglja, kočioni sistemi teških kamiona za prevoz uglja do TE, kao i „kućna“ upotreba azbesta koji sadrži sitne opasne čestice koje se inhaliraju – sve to može doprinijeti povećanom obolijevanju. Međutim, evidencija o korišćenju i odlaganju azbesta ne postoji, kao ni o mogućem obolijevanju kao posljedici udisanja azbestnih čestica.

Postoje jasne indikacije o uticaju zagađenja životne sredine na pogoršanje zdravlja stanovništva u Pljevljima, a potvrđuju ih brojni, doduše nezvanični podaci. Uprkos tome, još uvijek nijesu sprovedena istraživanja kojima bi se međuzavisnost emisije zagađujućih materija i zdravlja stanovništva kvalitativno i kvantitativno utvrdila. Značajnu prepreku predstavlja i nepostojanje akcionog plana za zaštitu životne sredine i zdravlja stanovništva, dokumenta čija je izrada jedna od nerealizovanih mjera NSOR iz 2007. godine. Zdravstveno-ekološki informativni sistem ne postoji, pa nedostaju validni podaci o praćenju efekata zagađenja životne sredine na zdravlje stanovništva.

2.3.8. Prostor i urbani razvoj

Zaštita prirodnih resursa ima strateški značaj za održivi razvoj Crne Gore. Priroda, predjeli i kulturna dobra čine skup vrijednosti koje su utkane u identitet prostora i života u Crnoj Gori. Ove su vrijednosti na pojedinim lokacijama značajno ugrožene **neodrživim upravljanjem prostorom.** Neracionalno trošenje vrijednih i neobnovljivih prostornih resursa manifestuje se **predimenzioniranošću građevinskih područja** u odnosu na broj stanovnika i razvojne potrebe. Razvojni interesi građevinskih područja često su u konfliktu s ranjivošću i vrijednošću prirodnih resursa. **Kvalitet i opremljenost izgrađenog prostora** takođe su **ugroženi.** Izostaje poštovanje zatečenih predionih vrijednosti i vrijednih elemenata lokalnih, tradicionalnih tipoloških karakteristika naselja. Javno zelenilo, tj. zelena infrastruktura, značajan je segment funkcionalnog uređenja, dobrog oblikovanja i kvaliteta prostora u izgrađenim sredinama. Sistem javnih površina i javnih sadržaja, iako veoma važan elemenat funkcionalnosti naselja, nije ozbiljno tretiran u najvećem dijelu naših planskih dokumenata. U ocjeni kvaliteta izgrađene sredine važnu ulogu ima i arhitektonsko oblikovanje kako pojedinačnih građevina, tako i njihovog neposrednog okruženja i njihove uklopljenosti u zatečeni ambijent.

Pored sektorskih propisa i politika, najvažniji praktični regulator korišćenja prirodonih resursa jesu prostorni planovi. Sistem uređenja prostora i prostornog planiranja

145 AZZS, Informacija o stanju životne sredine u 2014, op. cit.

raspolaže mehanizmima koji su ključni s aspekta održivog razvoja prostora. Korišćenjem tih mehanizama može se spriječiti trajno umanjivanje vizuelnih/estetskih, ali i ekonomskih i drugih vrijednosti prostora, nastalo usljed njegove degradacije i neracionalnog trošenja resursa. Takođe je moguće obezbijediti integraciju brojnih sektora u prostorno-planski proces, uspostavljajući pri tom njihovu kompatibilnost. Međutim, sistem uređenja prostora, kao integrativna platforma, nije ispunio očekivanja postavljena NSOR iz 2007. godine, a obrasci neodrživog prostornog razvoja u suprotnosti su i sa vrlo jasno utvrđenim ciljevima i opredjeljenjima Prostornog plana Crne Gore do 2020. godine, sa ustavnim opredjeljenjem o ekološkoj državi, te sa savremenim dobrim praksama planiranja i upravljanja prostorom.

Uprkos napretku koji je ostvaren u pogledu ažuriranja postojećih i donošenja novih planskih dokumenata, hijerarhija izrade planske dokumentacije (od planova višeg ka planovima nižeg reda) nedovoljno se poštuje, a stanje je dodatno usložnjeno nepostojanjem prostorno-urbanističkih planova pojedinih opština (u određenom broju opština tek su u prethodnih par godina donijeti prostorno-urbanistički planovi). Neznatan napredak ostvaren je u primjeni modernih koncepata, kakvi su zaštita predjela, procjena ranjivosti/osjetljivosti i pogodnosti prostora. Izuzetak od takve prakse predstavlja realizacija projekta CAMP CG. Cilj ovog projekta jeste razvoj nacionalne politike integralnog upravljanja obalnim područjem i primjena instrumenata održivog planiranja ovog prostora kroz izradu Prostornog plana posebne namjene za obalno područje. U analizama koje su u okviru CAMP-a sprovedene ocjenjuje se da planiranje predimenzioniranih građevinskih područja (u odnosu na potrebe) predstavlja neracionalno trošenje vrijednih i neobnovljivih prostornih resursa. Takvo planiranje ima i brojne negativne posljedice, a to su: raspršena gradnja, koja zahtijeva znatno veću saobraćajnu mrežu i skuplje komunalno opremanje građevinskog zemljišta; nepotrebna potrošnja ostalih kategorija zemljišta, posebno poljoprivrednog i šumskog, kao i područja vrijednih s aspekta biodiverziteta; veći troškovi energije i goriva, odnosno veći pritisak na životnu sredinu itd. Proces razvoja savremene zemljišne politike, kao osnove za prostorno planiranje, još uvijek nije završen, dok se uspostavljanje integralnog informacionog sistema upravo privodi kraju.

U ocjeni stanja izgrađenosti prostora, kao jednoj od polaznih osnova u kreiranju politike održivog razvoja do 2030. godine, primijenjeni su sljedeći **indikatori:** postojeća izgrađenost, planirana izgrađenost, iskorišćenost građevinskog područja, gustina naseljenosti građevinskog područja, potrošnja građevinskog područja po stanovniku i utvrđene prostorne rezerve unutar građevinskog područja.[146] Ovako slojevito prikazani parametri[147] omogućavaju kvalitetan uvid u stanje prostora, istovremeno ukazujući, relativno precizno, na veća ili manja odstupanja od poželjnih modela održivog prostornog razvoja.

Podgorica, s gustinom naseljenosti od svega 16,1 st./ha, može se smatrati naseljem male

146 Ministarstvo održivog razvoja i turizma i UNDP, Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore – bazna analiza NSOR, UNDP u Crnoj Gori, Podgorica, 2015.

147 Podaci su obrađeni za nivo GUR-a (generalne urbanističke razrade unutar PUP-a), tj. za nivo GUP-a (generalnog urbanističkog plana), kao i za zone koje nijesu obuhvaćene GUR-om/GUP-om i nalaze se van urbanih centara.

gustine stanovanja.[148] Relativno mala gustina naseljenosti dijelom se može objasniti veoma široko definisanim građevinskim područjima. U gradu Podgorici (unutar GUR-a) iskorišćenost građevinskih područja iznosi 64,5% . Ovaj procenat iskorišćenosti, iako nizak, ipak je iznad prosjeka ostalih gradova u Crnoj Gori. S obzirom na postojeću, malu gustinu naseljenosti građevinskog područja i na prostorne rezerve koje unutar njega postoje, u okviru usvojenih planova može se identifikovati dodatni prostorni potencijal za oko 46.239 stanovnika. Nedavno usvojeni PUP Glavnog grada (2014) govori o rezervama stambenih zona u usvojenim planovima detaljne razrade za novih 400.000 stanovnika. Indikator iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a, a u obuhvatu planiranih građevinskih područja, ukazuje da se radi o nešto manjoj iskorišćenosti, tačnije, 53,1%. Međutim, evidentna je relativno velika i disperzivna izgrađenost van zone GUR-a, koja nije obuhvaćena planiranim građevinskim područjima, predviđenim planskim dokumentima. Od ukupno 3.427 ha izgrađenog područja van GUR-a, čak 1.435 ha nije obuhvaćeno građevinskim područjima koja su identifikovana kroz planske dokumente. Ovaj podatak oslikava raspršenost gradnje na periferiji i u ruralnim područjima Glavnog grada, ukazujući i na nedovoljnu adaptiranost instrumenta građevinskog područja za taj tip izgradnje i odgovarajuću kontrolu njenog razvoja i održivosti.

Velike razvojne projekcije u vezi s opštinom Andrijevica daleko su od realnog utemeljenja. Prema rješenjima novog PUP-a, iskorišćenost građevinskih područja iznosi 11,0%, kada se radi o prostorima van GUR-a, a nešto preko 40%, za one koji su u GUR-a. Prostorne rezerve građevinskih područja u opštini Andrijevica više od pet puta su veće od postojeće izgrađenosti, koja iznosi svega 451 ha. Prostor Andrijevice je, dakle, preplaniran, a građevinska područja definisana suviše široko. Takav pristup je takođe i neracionalan s aspekta ekonomičnosti i finansijske održivosti svih sistema – a prije svega infrastrukture – koji treba da budu podrška novim građevinskim područjima.

Kao i u slučaju Andrijevice, i u opštini Berane[149] najveći dio stanovništva nastanjuje prostor van urbanog centra. Ta činjenica objašnjava duplo više izgrađenih područja van GUR-a nego unutar njega. Nedavno usvojenim Prostorno-urbanističkim planom (2014), građevinska područja unutar i van GUR-a višestruko su uvećana u odnosu na postojeću izgrađenost. Riječ je o neracionalnim rješenjima, bez utemeljenja u konkretnim razvojnim projektima i potencijalima koji bi potom mogli obezbijediti i ekonomsku održivost tako definisanih prostornih vizija. Prostorne rezerve unutar građevinskog područja naselja veće su od ukupne izgrađenosti opštine Berane, i to za više od 1.200 ha. Ovaj podatak dobra je ilustracija neracionalnosti u definisanju građevinskih područja.

U opštini Bijelo Polje trend uvećanja građevinskih područja definisan novim planskim dokumentom manje je vidan, iako je stepen iskorišćenosti građevinskih područja unutar GUR-a nešto preko 62%. Iskorišćenost građevinskih područja van GUR-a iznosi 25,6%,

148 Upor. gustinu naseljenosti u regionalnim centrima poput Beograda (50 st./ha), Tirane (72 st./ha) ili Zagreba (38 st./ha), kao i u evropskim gradovima kao što su Prag (46 st./ha), Frankfurt (29 st./ha), Hanover (25 st./ha), Berlin (30 st./ha), Barselona (43 st./ha), Pariz (38 st./ha).

149 U ovoj analizi, podacima o opštini Berane obuhvaćen je i prostor novoformirane Opštine Petnjica.

što je zapravo uzrokovano tradicionalnom raspršenom gradnjom. Tek dio te usitnjene i razuđene gradnje obuhvaćen je građevinskim područjima koja su definisana unutar PUP-a. Od ukupno 1.688 ha izgrađenog prostora van GUR-a, svega se 375 ha nalazi u obuhvatu planiranih građevinskih područja. Na ovim prostorima se dugo gradilo na poljoprivrednom ili šumskom zemljištu, a gradnja je pratila karakter i potrebe lokalne ekonomije, dominantno oslonjene na poljoprivredu, stočarstvo i drvopreradu. Ukupno posmatrano, prostorne rezerve unutar građevinskog područja veoma su velike – skoro 1.600 ha.

PUP opštine Danilovgrad predviđe povećanje građevinskih područja, naročito u zonama van GUR-a za naselja Danilovgrad i Spuž. Kao i u slučaju mnogih drugih opština, ta uvećanja imaju neodržive proporcije. Obim iskorišćenosti građevinskog zemljišta i dalje je neopravdano mali, a iznosi 58,6% za područja unutar GUR-a i 20,6% za ona van GUR-a. Indikatori za opštinu Danilovgrad ukazuju podatak koji dobro ilustruje crnogorski trend uvećanja građevinskih područja: prostorne rezerve unutar građevinskog područja iznose 2.685 ha, što je za skoro 1.000 ha više od površine svih trenutno izgrađenih područja u opštini Danilovgrad.
Pitanje pažljivog osmišljavanja prostornog razvoja dobija poseban značaj u opštini Žabljak. Neophodno je, naime, očuvati jedinstvenost prirodnog i predionog diverziteta, a istovremeno podstaći interesovanje za nove razvojne projekte. Ipak, i na Žabljaku je indikator iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a relativno visok – 78,7%. Raspršena i nedovoljno povezana gradnja ukazuje na činjenicu da preko 50% izgrađenog područja van GUR-a nije obuhvaćeno planiranim građevinskim područjima. Iako tradicionalni tip izgradnje na ovom prostoru karakteriše disperzivna prostorna matrica, može se reći da usvojeni planski dokumenti, u prvom redu PUP, dodatno stimulišu taj neodrživi prostorni model. Pretjerana disperzija negativno utiče i na zaštitu predjela, naročito u zonama oslonjenim na Nacionalni park Durmitor. PUP opštine Žabljak afirmisao je znatno uvećanje građevinskog područja u granicama GUR-a, tako da iskorišćenost ovih zona iznosi svega 35,2%. Ovaj parametar dobro ilustruje potrebu za racionalnijim i kompaktnijim prostornim razvojem opštine Žabljak.

Indikatori prostornog razvoja za opštinu Kolašin, kao i u slučaju Žabljaka, ukazuju na značajna uvećanja građevinskih područja, koja i dalje ostaju nepotvrđena u praksi. Svi iskazani parametri upućuju na potrebu redukcije građevinskih zona i posebno pažljivog tretmana područja van GUR-a koja će biti u funkciji novog turističkog razvoja. U susret boljoj saobraćajnoj povezanosti Kolašina s Podgoricom, bilo bi od koristi afirmisati održive principe prostornog razvoja. Trebalo bi, naime, ponuditi takva rješenja koja će razvoj usmjeriti ka lokacijama od kojih zajednica može imati najviše koristi, a istovremeno čuvati i unapređivati identitet Kolašina kao druge turističke razvojne zone na sjeveru Crne Gore.
Indikatori za opštine Mojkovac i Plužine ukazuju na istovjetne pojave i trendove kao kod opština Žabljak, Kolašin i Berane.

Kada je riječ o opštini Pljevlja, indikatori upućuju na pojave koje karakterišu i Podgoricu, Kolašin, Žabljak i Bijelo Polje, tj. jasno ukazuju na trend uvećavanja građevinskih područja. Velika iskorišćenost građevinskog područja van GUR-a može se objasniti naslijeđenim stanjem –raspršena gradnja čiji se veći dio nalazi van GUR-a, a nije bio prepoznat u planskoj dokumentaciji. Ovu pojavu prati i veoma nizak procenat iskorišćenosti

građevinskog područja unutar GUR-a – svega 38%.

Prostor Nikšića, najveće opštine u Crnoj Gori, nastanjuje preko 75.000 stanovnika, od čega većinu, preko 55.000, čini gradsko stanovništvo (u zoni GUR-a). Indikator iskorišćenosti građevinskih područja u GUR-u jedva prelazi 50%, dok je za zonu van GUR-a znatno manji i iznosi svega 13,2%. I u Nikšiću, dakle, gabariti planiranih građevinskih područja daleko prevazilaze trenutne potrebe. Identifikovane prostorne rezerve od čak 7.500 ha – što je preko 3.000 ha više od površine svih dosad izgrađenih područja na teritoriji ove opštine – jasno ukazuju na potrebu racionalnijeg pristupa dimenzioniranju građevinskih područja u budućnosti.

Uz Andrijevicu, Šavnik i Plužine, Rožaje je opština koju karakteriše najmanji stepen iskorišćenosti građevinskih područja, kako onih u GUR-u (33%), tako i onih van njega (12,5%). Podatak da su prostorne rezerve, definisane planskom dokumentacijom, čak četiri puta veće nego postojeća izgrađenost slikovita je ilustracija neodrživih trendova prostornog razvoja u opštini Rožaje. Indikatori za Šavnik ukazuju na istovjetne pojave, samo su u slučaju ove opštine nelogičnosti u projektovanom prostornom razvoju još veće. Očigledna je namjera lokalne samouprave i planera da prostor opštine Šavnik, koji se već duže suočava s depopulacionim kretanjima, reafirmiše otvarajući ga za razne razvojne mogućnosti, pa tako i za građevinska područja dominantno orijentisana na turizam. Ova ambicija nema realno uporište i moraće da se koriguje. Specifičnost Šavnika u odnosu na većinu drugih opština jeste i u tome što su gabariti tzv. urbanog centra (zona GUR-a) veoma skromni u odnosu na ostatak opštine. Tako izgrađenost područja u GUR-u iznosi svega 16 ha, a van GUR-a – preko 230 ha.

Indikatori za opštinu Plav, koji obuhvataju i prostor novoformirane opštine Gusinje, osim što ukazuju na trend predimenzioniranja građevinskih područja, upućuju i na drugu pojavu: manji indeks iskorišćenosti građevinskog područja u zoni GUR-a nego u zoni van GUR-a. Objašnjenje se, kao i u slučaju Pljevalja, dijelom može naći u raspršenoj gradnji na periferiji, koja nije pokrivena građevinskim zonama prepoznatim u planskoj dokumentaciji. Ipak, svega 35% iskorišćenosti građevinskog područja u GUR-u ukazuje na nedovoljnu održivost aktuelnog prostornog razvoja.

Građevinska područja u primorskom regionu, tj. u obalnom području, karakteriše visoka predimenzioniranost s obzirom na broj stanovnika i turističke kapacitete ovoga prostora.[150] Udio građevinskih područja u ukupnoj površini šest crnogorskih primorskih opština iznosi 15,5%. Od toga je samo 18,5% izgrađeno, a ostatak od 81,5% ili 19.042 ha čini neizgrađeni dio građevinskih područja. U pojasu širine jedan kilometar od obalne linije, za izgradnju je planirano čak 46% teritorije, od čega je izgrađeno manje od jedne trećine (30%). Poređenja radi, udio građevinskih područja u ukupnoj teritoriji hrvatskih obalnih županija (koje imaju sličnu gustinu naseljenosti kao Crnogorsko primorje) iznosi 5–7%, dok u okviru obalnih jedinica lokalne samouprave taj udio iznosi 8–10%. Ako se pak udio planirane izgrađenosti u pojasu širine jedan kilometar od obalne linije uporedi sa situacijom u obalnim područjima Italije, Francuske i Španije, vidi se da ove države, uz bitno veću gustinu naseljenosti od Crnogorskog primorja, imaju niži planirani

150 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

stepen izgrađenosti (prosječno oko 30%, u odnosu na 46 % na našem primorju). O razmjerama predimenzioniranosti građevinskih područja govori i podatak da je površina planiranog građevinskog područja koje nije izgrađeno (19.042 ha) dovoljna da se smjeste objekti stanovanja (prema postojećim gustinama izgradnje) u kojima bi moglo živjeti 600.000–800.000 stanovnika i turistički kapaciteti za najmanje 270.000 novih kreveta.

Prema indikatorima izgrađenosti, može se smatrati da je već izvršena prenamjena zemljišta u granicama prosjeka na evropskom kontinentu – 2,4%. Ipak, podaci koji ilustruju gabarite planiranih građevinskih područja upućuju na zaključak da su najčešće u pitanju predimenzinirane površine, definisane bez jasnih kriterijuma, uvida u parametre održivosti, noseće kapacitete i sl. Ovaj je trend zastupljen u više-manje svim opštinama u Crnoj Gori i može imati velike posljedice po prostorni razvoj u budućnosti. Treba imati u vidu da do 2020. godine politike EU uzimaju u obzir direktne i indirektne uticaje na korišćenje zemljišta, dok s aspekta prenamjene zemljišta ostaju pri cilju da nakon 2050. godine neće biti neto prenamjene zemljišta.[151]

Uzimajući u obzir ocjene stanja i preporuke analiza CAMP-a, u Nacrtu prostornog plana posebne namjene za obalno područje (PPPNOP CG) dat je doprinos prevazilaženju neodrživih trendova prostornog razvoja tako što je:

- umanjen udio građevinskog područja u površini obalnog područja za oko 6,8% (sa sadašnjih 15,5% na oko 10%);
- smanjeno građevinsko područje za stanovanje, odnosno rezidencijalni turizam;
- povećana iskorišćenost građevinskog područja na preko 50%;
- uveden obalni odmak;
- eliminisana konfliktna namjena na značajnom broju lokaliteta vrijednih djelova prostora obalnog područja;
- podržan održivi ruralni razvoj u zaleđu obalnog područja utvrđivanjem odgovarajućih namjena i režima korišćenja prostora, u odnosu na predlog CAMP-a za uspostavljanje otvorenih ruralnih područja.

Pored odgovarajućeg upravljanja prostorom, za održivost grada i **kvalitet života u urbanim područjima** od velikog značaja su: kvalitet vazduha, očuvanost biodiverziteta, kvalitet hrane, zdravstveno stanje stanovništva, kvalitet stanovanja, održivost potrošnje prirodnih resursa, održivost upravljanja otpadom itd. Zbog toga u izgradnji održive zajednice, osim nadležnih institucija na državnom nivou, važnu ulogu imaju i lokalne samouprave i lokalne zajednice. Građani i građanke takođe snose svoj dio odgovornosti za odnos prema gradu i njegovim resursima. Svijest o ograničenosti resursa još uvijek nije dovoljno razvijena, ni na nivou zajednice, ni na nivou pojedinca; isto se odnosi i na svijest o potrebi kontinuiranog obnavljanja resursa i njihovog očuvanja za buduće generacije. Zato urbana područja karakterišu problemi poput lošeg upravljanja i zapuštenosti javnih prostora, ili nestajanja/nepostojanja onih slojeva grada koji određuju kvalitet života u njemu, kao što su: prostori za rekreaciju i parkovi, pješački i biciklistički koridori, prostori za igru, mlade, stare, alternativne, neformalne kulturne aktere i sl.

Poseban segment kvaliteta života u urbanim sredinama koji je neophodno obezbijediti jeste **omogućavanje pristupa za sve,** a poseb-

151 Evropska komisija, Mapa puta do resursno efikasne Evrope – EU mapa puta, op. cit.

no za osobe s invaliditetom. Javnost je u vezi s tim pitanjem senzibilisana, ali u praksi još nije došlo do značajnijeg napretka u pogledu mogućnosti pristupa. Stoga se lokalne zajednice moraju obavezati da će u ovoj oblasti sprovesti odgovarajuće mjere.

Stambena politika, kao značajan aspekt kvaliteta života u urbanim sredinama, definisana je donošenjem Nacionalne stambene strategije za period 2011–2020. godine s Akcionim planom iz 2011. godine, te Zakona o socijalnom stanovanju iz 2013 godine. Ovaj zakon treba da omogući Vladi i jedinicama lokalne samouprave da na kvalitetniji i efikasniji način rješavaju stambene potrebe ugroženih grupa, odnosno domaćinstava koja na tržištu ne mogu da riješe stambeno pitanje, uz eliminisanje jaza između prihoda i cijena stanova. Zakonom je dat podsticaj za ulaganja kroz privatno-javna partnerstva, ne zanemarujući učešće države, jedinica lokalne samouprave i neprofitnog sektora, koji je u prethodnom periodu bio aktivan u razvijanju projekata u ovoj oblasti. Ipak, nedostatak stanova koji su finansijski prihvatljivi za siromašne i mlade i dalje je evidentan, što značajno ugrožava kvalitet života u urbanim sredinama. Evidentan je i veliki broj podstanara, kao i stanova za tržište i praznih stanova na sjeveru zemlje i u ruralnim oblastima. Uz to, izgradnja stanova najčešće ne slijedi principe energetske efikasnosti, što dodatno opterećuje resurse.

Iako je odgovornost **sistema uređenja prostora** najveća, važno je naglasiti da je stepen kontrole koji mu pripada ograničen i ne proteže se na sve resore čiji je doprinos bitan za kvalitet planskih dokumenata i održivost prostornog razvoja.

2.3.9. Metali i nemetali (metalične, nemetalične i energetske mineralne sirovine)

Najvažnija energetska mineralna sirovina je ugalj, sa zalihama od oko 215 miliona tona lignita u ležištima pljevaljskog basena i oko 25 miliona tona mrkog uglja u beranskom basenu.[152] U toku su početne aktivnosti istraživanja rezervi nafte i gasa u crnogorskom podmorju. Od **metaličnih mineralnih sirovina** najveći značaj imaju ležišta crvenih boksita i ležišta rude olova i cinka. Dokazane rezerve crvenih boksita, koje se mogu koristiti u proizvodnji aluminijuma, nalaze se u središnjem dijelu zemlje (u rejonu Župe nikšićke) i iznose oko 21 milion tona. Rezerve rude olova i cinka locirane su uglavnom na području planina Ljubišnje i Bjelasice (rudnici Šuplja stijena i Brskovo) i iznose nešto preko 34 miliona tona.[153] **Nemetalične mineralne sirovine** dobijaju na značaju u ekonomijama većine razvijenih zemalja, zahvaljujući ubrzanom razvoju tehnike i tehnologije. Zbog niskog stepena tehničko-tehnološkog razvoja, kod nas su ovi trendovi tek u početnoj fazi. Na području Crne Gore nalaze se ležišta 13 vrsta nemetaličnih mineralnih sirovina koje imaju ekonomski značaj (razne vrste kamena, bigara, opekarske gline, cementnog laporca, bijelog boksita, dolomita, barita, bentonita, kvarcnog pijeska itd.), a koristi se njih desetak.[154]

Efekti ekonomske krize, kao i promjene u

152 Momir Đurović (ur.), Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti, Podgorica, CANU, 2010, Vol. 73, Sveska 1, str. 50.

153 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

154 Ibid.

strukturi ekonomije u toku posljednjih pet godina (npr. pad industrijske proizvodnje, posebno u resursno intenzivnoj industriji metala, porast usluga), doveli su do značajnog smanjenja utroška metaličnih i nemetaličnih sirovina – kako u apsolutnim iznosima, tako i u odnosu na BDP. Ipak, uz dosadašnju dinamiku eksploatacije[155], izgradnju planiranih termo-energetskih postrojenja i korišćenje današnjih tehnologija, kvalitetne rezerve boksita i uglja mogle bi biti iscrpljene tokom narednih nekoliko decenija. Rude metala, pored upotrebe u neke druge svrhe (npr. u građevinarstvu), u stoprocentnom iznosu troše se u metalnoj industriji. Potrošnja nemetala uglavnom je povezana s građevinskim, a u manjem procentu i s industrijskim aktivnostima. U domaćoj potrošnji u okviru sektora građevinarstva dominiraju materijali kao što je tehničko-građevinski kamen (drobljeni kamen i šljunak i pijesak), kao i ostale nemetalične sirovine (mermer, granit, dolomit) koje se koriste za proizvodnju građevinskog materijala, prije svega betona.

Održivo upravljanje materijalima, odnosno efikasna upotreba mineralnih sirovina i metala, posljednjih godina nijesu bili predmet posebne pažnje u crnogorskoj ekonomiji. U periodu 2006–2013. godine, ukupna domaća potrošnja materijala povećana je za 7%. Najveći doprinos rastu DMC-a imala je potrošnja nemetaličnih mineralnih sirovina (udio u ukupnom DMC-u iznosi 60%), koja je povećana za 21%. Zatim slijedi potrošnja biomase i fosilnih goriva s godišnjim stopama rasta od 12,3% i 5,4%, respektivno. Potrošnja ruda metala jedina je zabilježila negativnu stopu rasta u posmatranom periodu (-83%), a ujedno bilježi i veliki pad učešća u ukupnom DMC-u, sa 8,4% na 1,3%. Usljed pada građevinske aktivnosti, koja je bila značajno pogođena krizom, potrošnja nemetala rasla je po stopi od 4,8%. S obzirom na to da je u ovoj godini započet projekat izgradnje autoputa Bar–Boljari, kao i drugi značajniji građevinski poduhvati, zadržavanje potrošnje nemetala po toj stopi nije realno očekivati. Iz istih razloga, ne može se očekivati da će u sektoru građevinarstva biti moguće slijediti preporuku Vlade Crne Gore s aspekta omogućavanja održivosti upotrebe domaćih resursa do 2020. godine.

2.3.10. Prirodni i antropogeni hazardi, upravljanje rizicima, zaštitom i spašavanjem u vanrednim situacijama i sanacijom posljedica u vanrednim situacijama

Rast populacije, rašireno siromaštvo, naročito u područjima izloženim hazardima, rast urbanizacije kao posljedica pristupa koji zagovara ekonomski rast po svaku cijenu, promjene klime – sve ove tendencije, prepoznate na globalnom nivou, dovode do rastućeg **rizika od prirodnih i antropogenih hazarda,** koji ugrožava sve veći broj ljudi i zajednica. Kada je riječ o urbanim područjima, kompleksna infrastruktura, koncentracija ekonomskih aktivnosti, kao i društvena raslojavanja i njihova složena prostorna i funkcionalna povezanost, znatno doprinose ranjivosti populacije na efekte prirodnih i antropogenih hazarda. Klimatske promjene predstavljaju jedan od najvećih izazova s kojima se suočava čovječanstvo, s direktnim posljedicama na svjetsku ekonomiju, život-

155 Eksploatacija lignita se tokom prethodne decenije kretala od 1,2 do 1,9 miliona tona godišnje (izuzetak je 2009. godina, kada je proizvodeno manje od jednog miliona tona). Od 2000. godine prosječno je vađeno preko 600.000 t crvenog boksita godišnje, da bi od 2009. godine došlo do drastičnog pada (samo 50.000 t u 2009, oko 160.000 t u 2011. godini).

nu sredinu i društvo u cjelini. Nalazi Petog izvještaja Međuvladinog panela za klimatske promjene (engl. International Panel on Climate Change) pokazuju da klimatske promjene nijesu samo prijetnja već realnost, te da je potrebno preduzeti hitne mjere kako bi se ublažili efekti i razmjere promjena koje generišu. Nauka nedvosmisleno potvrđuje da se nesagledive posljedice klimatskih promjena mogu izbjeći samo pod uslovom da temperatura površine Zemlje ne poraste više od 2°C u odnosu na predindustrijsko doba. Ukoliko se u okviru aktuelne globalne klimatske politike ne ulože značajni dodatni napori, do kraja vijeka prosječna temperatura biće za 3,7–4,8°C viša nego u predindustrijsko doba. Posljednjih godina u Crnoj Gori se preduzimaju mjere kako bi se na nacionalnom, ali i na međunarodnom nivou doprinijelo globalnoj borbi protiv klimatskih promjena. Angažovanje Crne Gore na međunarodnom nivou uključuje dva jednako važna i međusobno komplementarna seta aktivnosti. Prvi se odnosi na poštovanje relevantnih međunarodnih multilateralnih sporazuma u oblasti klimatskih promjena, a prije svega Okvirne konvencije UN o klimatskim promjenama (UNFCCC). Drugi set aktivnosti tiče se ispunjavanja standarda i preuzimanja obaveza u okviru procesa pristupanja Evropskoj uniji. Radi ispunjenja tih obaveza, donijet je niz značajnih strateških dokumanata, čija primjena treba da omogući djelotvorno suočavanje s posljedicama uticaja klimatskih promjena i/ili njihovo predupređivanje. U 2015. godini donijete su Nacionalna strategija o klimatskim promjenama do 2030. godine i Namjeravani nacionalni doprinos smanjenju emisija gasova s efektom staklene bašte (INDC). Pripremljeni su i Prvi i Drugi nacionalni izvještaj o klimatskim promjenama, kao i Prvi dvogodišnji izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama.

Klimatske promjene znatno doprinose umnožavanju rizika od hazarda, posebno seizmičkih (nastanak klizišta, odrona, usova i sl.), koji su povezani sa strmim ili kanjonskim djelovima reljefa.[156] Sva dosadašnja istraživanja seizmičkog rizika, uključujući i analize CAMP-a za obalno područje, upućuju na naglašenu potrebu studioznog utvrđivanja funkcija povredljivosti svih tipskih objekata i infrastrukturnih sistema. Takođe je nužno ispitati koliko se u novijim prostornim planovima i u samoj gradnji poštuju preporuke mikroseizmičke rejonizacije i standardi bezbjednosti. **Rizici od seizmičke aktivnosti** u obalnom području Crne Gore veoma su visoki. Najšire zone velike seizmičke ranjivosti (zone s očekivanim ubrzanjima tla od 0,35 g do 0,60 g[157]) nalaze se na području opština Bar i Ulcinj (posebno šira okolina Ulcinja, okolina Gornje Klezne, područje južnih padina planinskih masiva Rumije i Možure, kao i područje između Bojane i Bara). Područja velikog seizmičkog uticaja postoje i u okolini Sutomora, Petrovca, Budve, Radanovića, Kotora, Risna i Herceg Novog.

S obzirom na geomorfološke karakteristike teritorije Crne Gore, ravničarski predjeli (npr. Zetska ravnica, Nikšićko polje i dr.) podložni su plavljenju s velikim posljedicama. **Poplave** mogu ugroziti naselja, poljoprivredne površine i saobraćajnice u rječnim dolinama i kotlinama. Zemljište Crne Gore ugroženo je procesima degradacije. U 300 bujičnih slivova, zahvaćeno je 460.000 ha, s godišnjom produkcijom nanosa od preko šest milona m3. Uprkos ograničenim podacima, može se ocijeniti da je erozija veoma

156 Ministarstvo unutrašnjih poslova, Nacionalna strategija za vanredne situacije, Vlada Crne Gore, decembar 2006.

157 Jedinica gravitacijskog ubrzanja: 1 g = 9,81 m/s2

izražena i u obalnom području. Usljed kraške erozije, znatne površine pretvorene su u golet s vrlo oskudnim, prorijeđenim biljnim pokrivačem. Pored bujične aktivnosti, koja je redovna pojava nakon padavina jakog intenziteta i dužeg trajanja, ranjivosti zemljišta doprinosi i abrazija, karakterističan oblik erozije koja se odvija pod dejstvom morskih talasa. Usljed kumulativnog dejstva talasa i gradnje koja presijeca ili smanjuje prihranjivanje plaža nanosom vodenih tokova, smanjivanje površine plaža sve je izraženiji problem. Međutim, ocjene o intenzitetu ovih dejstava na plaže nije moguće dati jer ne postoji sistematsko praćenje obalnih procesa.[158] U Crnoj Gori je u posljednjih 15 godina evidentirano više većih **šumskih požara.** Opožarene su značajne površine i oštećena ili uništena velika količina drvne mase. Zbog zastarjele tehnologije u industrijskim postrojenjima, u Crnoj Gori postoji i rizik od industrijskog hazarda, a u prekograničnom kontekstu, i radiološki i biološki rizik.

Da bi se napravila procjena uticaja klimatskih pomjena na rizike od hazarda, neophodno je uzeti u obzir naučno utemeljene projekcije o negativnim posljedicama do kojih će doći ukoliko se ne zaustavi globalni porast temperature. Uz to, posebnu pažnju treba posvetiti već osmotrenim meteorološkim događajima i klimatskim trendovima, kako na globalnom i regionalnom, tako i na nacionalnom nivou. I osmatranja i projekcije upućuju na zaključak da su promjenom klime najviše pogođene i stoga najranjivije sljedeće evropske oblasti: južna Evropa i basen Mediterana, planinske oblasti, a naročito Alpi, obalna područja, plavna područja i ostrva, region Arktika i gradovi. Svojim većim dijelom Crna Gora pripada mediteranskom podregionu (prema podregionalnoj EEA klasifikaciji Evrope), odnosno južnoj Evropi (prema podregionalnoj IPCC klasifikaciji Evrope). To se ne odnosi na sjeverno-planinski i polimsko-ibarski region Crne Gore, koji svojim planinskim lancem pružanja od sjeverozapada ka jugoistoku (Durmitor –Sinjajevina–Bjelasica–Prokletije) pripada planinskoj/alpskoj podregiji.[159] Takva podjela Crnu Goru svrstava u najranjivije oblasti u Evropi, što posebno važi za obalno područje, plavna područja i planinske oblasti. Među negativnim posljedicama koje se javljaju usljed uticaja klimatskih promjena na ekosisteme, poljoprivredu, ekonomiju i zdravlje ljudi, najčešće su sljedeće: porast srednje temperature i ekstremnih temperatura vazduha, porast temperature površine mora, smanjivanje godišnje količine padavina, trend rasta nivoa mora i češći ekstremni meteorološki događaji (suše, toplotni talasi, jake kiše koje dovode do poplava, oluje/cikloni). Neke od najvažnijih posljedica predstavljene su u Tabeli 2-2 u formi uporedne analize efekata osmotrenih i projektovanih uticaja promjene klime u Crnoj Gori, mediteranskom i planinskom podregionu.

S obzirom na uticaj klimatskih promjena, varijabilnost klimatskih promjena, ekstremne događaje i njihove projekcije, prioritetna je implementacija **mjera za prilagođavanje na klimatske promjene** u sektorima vodnih resursa, javnog zdravlja i poljoprivrede (poljoprivredno zemljište, poljoprivredna proizvodnja).[160] Proizvodnja energije nije uzeta u

158 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Program integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore (CAMP CG), Analiza ranjivosti obalnog područja Crne Gore, 2013.

159 EEA/IPCC klasifikacija.

160 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Izvještaj o transferu novih tehnologija, TNA, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2012.

Tabela 2-2: *Najvažniji efekti osmotrenih i projektovanih uticaja klimatskih promjena na ekosisteme, poljoprivredu, ekonomske sektore i zdravlje ljudi*

PRVI I DRUGI NACIONALNI IZVJEŠTAJ CRNE GORE O KLIMATSKIM PROMJENAMA I NSIUOP	**Evropska agencija za životnu sredinu (EEA)**	
	Mediteranski podregion	**Planinski podregion**
produžavanje vegetacionog perioda ekspanzija insekata i bolesti šuma pomjeranje šumskih vrsta ka višim geografskim širinama smanjivanje površina pod smrčom, jelom i bijelim borom poplave (naročito područje Ulcinja, Ade Bojane, zone manjih bujičnih tokova i delte Bojane) erozija zemljišta u obalnom području i širenje goleti vodna erozija, naročito u oblasti bujičnih tokova smanjivanje plaža smanjivanje poljoprivrednog i šumskog zemljišta na primorju podbačaj usjeva povećana potražnja za vodom u poljoprivredi gubitak biodiverziteta i smanjenje atraktivnosti turističkog prostora primorja smanjivanje bilansa voda povećanje vremenske i prostorne nejednakosti rasporeda voda trend smanjenja nivoa Skadarskog jezera negativan uticaj toplotnih talasa na zdravlje ljudi	smanjenje godišnjeg proticaja rijeka gubitak biodiverziteta potražnja za vodom u poljoprivredi smanjeni prinos usjeva šumski požari smrtnost usljed toplotnih talasa ekspanzija staništa za specifične prenosioce bolesti smanjenje hidroenergetskog potencijala smanjenje ljetnjeg turizma i mogući turistički rast u drugim sezonama	smanjenje lednika pomjeranje biljnih i životinjskih vrsta ka višim geografskim širinama izumiranje pojedinih vrsta u regionu Alpa erozije zemljišta opadanje skijaškog turizama

obzir kao prioritet za prilagođavanje jer je taj sektor značajniji s aspekta primjene tehnologija za smanjivanje emisija.

Navedeni sektori su donekle prilagođeni sadašnjim klimatskim uslovima, ali se ta vrsta adaptacije mora mijenjati kako bi mogla da odgovori izazovima novih uticaja generisanih promjenom klime. Dugoročna adaptacija predstavlja kontinuirani proces, koji u potpunosti obuhvata ekosisteme i socio-ekonomske sisteme. Treba imati na umu da su mitigacija i adaptacija komplementarni i jednako potrebni procesi – ako se ne postigne stabilizacija temperature do +20C, onda i troškovi adaptacije rastu. Ukoliko se jedan euro investira u zaštitu od poplava, uštedjeće se šest eura u troškovima za saniranje štete. Međutim, ukoliko se ne djeluje, već se primjena mjera adaptacije odlaže, to će dovesti do većih troškova za sanaciju štete (npr. >=100 milijardi/god. do 2020, 250 milijardi/god. do 2050. godine u Evropskoj uniji).

Preliminarna procjena štete od klimatskih promjena u Crnoj Gori[161] fokusirana je na svega nekoliko faktora, posmatrano kroz različite vremenske periode. Procjene pokazuju da će u periodu do 2030. godine gubici na prinosima kukuruza iznositi 0,016 miliona EUR, da će povećana potreba usjeva za vodom koštati 0,074 miliona EUR, a gubici na izvozu električne energije proizvedene u Hidroelektrani „Piva“ 6,6 miliona EUR. U procjeni ekonomskog uticaja klimatskih promjena na sektor turizma korišćena su dva modela[162] i dobijeni oprečni rezultati, koji se kreću od 34,2 miliona EUR gubitka zbog smanjenja prihoda od turizma, do povećanja prihoda od 13,9 miliona EUR. Iako se ova dva modela ne poklapaju u prognozama do 2030. godine, dugoročne projekcije su u oba slučaja negativne – do kraja vijeka očekuju se veliki gubici u sektoru turizma (33,5 – 85,4 miliona EUR). Takođe, procijenjeno je da će do 2100. godine rast temperatura, izazvan klimatskim promjenama, uzrokovati povećan mortalitet, što će biti praćeno finansijskim gubicima u rasponu od 4,6 do 85,2 miliona EUR.

U Nacionalnoj strategiji za vanredne situacije identifikovani su dominantni hazardi u Crnoj Gori, na nacionalnom i lokalnom nivou. U okviru Ministarstva unutrašnjih poslova osnovan je Direktorat za vanredne situacije, čije su nadležnosti upravljanje rizicima, zaštitom i spašavanjem u vanrednim situacijama i sanacijom posljedica u vanrednim situacijama (zemljotresi, požari i druge prirodne i tehničko-tehnološke katastrofe). Formiran je i Koordinacioni tim za vanredne situacije, donesen Zakon o zaštiti i spašavanju, uspostavljen sistem koordinacije i Nacionalna platforma za smanjenje rizika od katastrofa. Kapaciteti sistema zaštite i spašavanja u slučaju različitih vrsta prirodnih katastrofa i katastrofa izazvanih ljudskim faktorom, više puta su testirani u proteklih nekoliko godina: prilikom poplava (januar, novembar i decembar 2010. godine), ekstremnih meteoroloških pojava – snježnih padavina (februar 2012. godine), kao i pri gašenju šumskih požara. Direktorat za vanredne situacije Ministarstva unutrašnjih poslova formirao je Nacionalni tim za spašavanje od poplava i Nacionalni tim za spašavanje iz ruševina (Urban Search and Rescue Team – USAR), koji je organizovan prema standardima INSARAG-a.[163]

161 UNDP, Ekonomski uticaj klimatskih promjena u Crnoj Gori – na prvi pogled, UNDP u Crnoj Gori, Podgorica, 2010.

162 Hamburg Tourist Model (HTM) i model projekta PESETA.

163 Aktivnosti INSARAG-a (International

Izrađeno je 17 opštinskih planova za zaštitu i spašavanje od poplava, 13 opštinskih planova za zaštitu i spašavanje od požara, dva opštinska plana za zaštitu i spašavanje od zemljotresa i šest preduzetnih planova za zaštitu i spašavanje od zemljotresa (za šest osnovnih škola). Takođe je izrađeno preko 80 preduzetnih planova za zaštitu i spašavanje od požara i jedan za zaštitu i spašavanje od hemijskog udesa, za bazene crvenog mulja. U program osnovnoškolskog obrazovanja uvedena je međupredmetna oblast „Obrazovanje u oblasti vanrednih situacija izazvanih prirodnim katastrofama“ (za učenike od 4. do 9. razreda)[164], koja će omogućiti povećanje nivoa znanja učenika o raznim vrstama katastrofa i načinima djelovanja u situacijama izazvanim različitim prirodnim, tehničko-tehnološkim i drugim hazardima.[165]

2.4. Stanje ekonomskih resursa

2.4.1. Makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem

Nivo privredne razvijenosti Crne Gore nasljeđe je mnoštva ekonomskih i neekonomskih faktora koji su djelovali u prethodnim razvojnim periodima, utičući kako na raspoložive faktore razvoja i stanje nacionalnih resursa, tako i na primjenu i kvalitet realizacije različitih razvojnih koncepata. Crna Gora, koja je dugo zaostajala za ostalim jugoslovenskim republikama, prošla je proces intenzivne promjene svoje privredne strukture, od ubrzane deagrarizacije, preko industrijalizacije, a nakon toga kroz postepeno jačanje sektora usluga u posljednjih dvadeset godina.

Dvadeset pet godina crnogorske tranzicije obuhvata dekadu tranzicione recesije (1990–1999), period postepenog oporavka do obnove crnogorske nezavisnosti (2006), zatim trogodišnji period investicionog buma s prosječnom stopom rasta BDP-a od 9%, šestogodišnji period duboke ekonomske krize, te postepeni oporavak privredne aktivnosti. Realni BDP iz 1990. godine dostignut je tek 2007. godine.[166]

Search and Rescue Advisory Group) namijenjene su poboljšanju pripravnosti za vanredne situacije, a podrazumijevaju jačanje saradnje između međunarodnih USAR timova i razmjenu informacija o operativnim postupcima i naučenim lekcijama. Smjernice INSARAG-a pripremili su pripadnici USAR timova iz cijelog svijeta, kao vodič za međunarodne USAR timove i ugrožene države, za interventno djelovanje u slučaju većih katastrofa. Nije riječ o konačnom dokumentu, već o tekstu koji će se stalno poboljšavati, obogaćujući se naučenim lekcijama i najboljim primjerima iz prakse, po utvrđenim kriterijumima međunarodnog interventnog djelovanja u katastrofama. (Više o tome: Ujedinjene nacije, Ured za koordinaciju humanitarnih poslova, Sekcija za podršku koordinaciji na terenu (Sekretarijat INSARAG-a), Smjernice i metodologija INSARAG-a, 2006).

164 U okviru projekta „Pripremljenost za odgovor na katastrofe i smanjenje rizika od katastrofa“, koji su realizovali Direktorat za vanredne situacije Ministarstva unutrašnjih poslova, Zavod za školstvo i Kancelarija UNICEF-a u Crnoj Gori u periodu 2012-2013. godine.

165 Ljuban Tmušić, Zorica Marković, „Analiza organizacije sistema zaštite i spašavanja u Crnoj Gori sa preporukama za unapređenje“, Prva konferencija Nacionalne platforme za smanjenje rizika od katastrofa Crne Gore (zbornik radova), decembar 2014. godine.

166 BDP iz 2007. godine predstavlja 103,5% BDP-a iz 1990. godine, u stalnim cijenama iz 2005. godine (UNSTAT, 2015).

Srednjoročne projekcije rasta (i razvoja, koji uključuje promjenu privredne strukture) gravitiraju prosječnoj realnoj stopi rasta od 4% godišnje do 2020. godine, odnosno do 4,5% godišnje u periodu implementacije NSOR.[167] Po pravilu „70", to znači da bi se **crnogorski BDP mogao udvostručiti za 15 godina**, što se poklapa s periodom implementacije ove strategije (2016–2030).[168]

Od sticanja nezavisnosti 2006. i usvajanja prve NSOR 2007. godine, ekonomski razvoj Crne Gore obilježile su značajne promjene. Nakon početnih godina rasta i izuzetnog obima stranih ulaganja u periodu 2007–2008. godine, nastupa svjetska ekonomska kriza, koja se veoma negativno odrazila na malu i otvorenu crnogorsku ekonomiju. Došla je do izražaja neodrživost privrednog rasta zasnovanog na eksternim faktorima (prvenstveno na prilivu stranih direktnih investicija), kao i njegova slaba veza s internim faktorima razvoja – s efikasnom upotrebom prirodnih resursa (zemljište, energetski, mineralni, vodni i šumski resursi, flora i fauna) i tehnološkim promjenama (inovacije, unapređenje proizvodnih metoda, načina organizacije, stvaranje novih proizvoda).

U ključne **makroekonomske indikatore dugog roka**, pored stope rasta, spadaju i stopa inflacije, zaposlenost, kao i platnobilansna ravnoteža, pri čemu posebno treba pratiti indikator zaduženosti, priliv stranih direktnih investicija (SDI) i indikator trgovinskog deficita, odnosno bilans tekućih transakcija.

Smanjenje **nezaposlenosti** jedan je od ključnih izazova za crnogorsku ekonomiju. Krajem 2015. godine, Crna Gora ima 172.517 registrovanih zaposlenih, stopu zaposlenosti (15–64) od svega 52,5%[169], i oko 40.000 ili 18,8% registrovanih nezaposlenih[170] (po Anketi o radnoj snazi, taj je indikator na nivou od oko 17,6% za 2015. godinu). Planiranim mjerama NSOR, posebno u oblasti ekonomskih resursa, do 2030. godine **moguće je podići stopu aktivnosti stanovništva (16–64) sa 63% na 69%**, odnosno sa 86% na 95% u odnosu na prosječnu stopu aktivnosti stanovništva (15–64) u EU. Rast stope zaposlenosti od 5% (na 57,5%), uz proporcionalan rast radnog kontingenta (15–64), omogućio bi preko **32.000 novih radnih mjesta do 2030. godine.** U okviru projekcija rasta ukupne zaposlenosti, važno je istaći sektor turizma i putovanja, koji će, po projekcijama WTTC-a, povećati relativno učešće u ukupnoj zaposlenosti sa 10,3%

167 Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine (Ministarstvo ekonomije, Vlada Crne Gore, 2014, str. 19.) daje sljedeću projekciju prosječne realne godišnje stope rasta BDP-a Crne Gore: u periodu 2015–2020. godine od 3,9%, u periodu 2020–2025. godine od 3,5% i u periodu 2015–2030. godine od 3,4%. U dokumentu Predlog reformi za konkurentnost Crne Gore prosječna realna stopa rasta BDP-a koja se projektuje za period do 2020. godine iznosi 4%, a za period 2020–2025. godine 4,5%.

168 U varijanti konstantnog fertiliteta (628.518 stanovnika do 2030. godine, prema projekcijama MONSTAT-a iz 2014. godine), dohodak po glavi stanovnika u 2030. godini dostigao bi nivo od 11.440 EUR (BDP/pc).

169 Stopa zaposlenosti (15–64) predstavlja odnos procijenjenog broja zaposlenih po Anketi o radnoj snazi 2015. godine (221.700) i procijenjenog broja stanovnika uzrasta 15–64 godine (422.037).

170 Kategorija registrovani nezaposleni odnosi se na lica koja ostvaruju zdravstveno osiguranje kao nezaposleni i registrovani su u Fondu za zdravstvo Crne Gore.

Grafik 2-1: *Realna stopa rasta BDP-a Crne Gore 1991-–2014. i projekcije do 2017. godine*

IZVOR: UNSTAT, 2016.

u 2015, na 13,8% do 2026. godine.[171]

Navedeni trendovi vodili bi i smanjenju stope nezaposlenosti i približavanju EU prosjeku, tj. jednocifrenom procentu nezaposlenosti. Prostor za rast zaposlenosti treba tražiti i u mogućnostima uvođenja zelene ekonomije[172] i procesu ozelenjavanja postojećih radnih mjesta, odnosno u sektorima koji svojom zelenom transformacijom direktno doprinose smanjenju ekološkog otiska.

Najveći potencijali za kreiranje zelenih poslova nalaze se u obnovljivim izvorima energije (energija vjetra, solarni izvori, biomasa, geotermalni izvori i male hidroelektrane), reciklaži, javnom i željezničkom saobraćaju, energetski efikasnoj gradnji, organskoj poljoprivredi i održivim malim farmama, održivom upravljanju šumama, kao i poslovima u turizmu. U UNEP/UNDP studiji[173], koja na osnovu simulacionog modela analizira uticaje zelenih investicija, procjenjuje se da se zelenim ulaganjima do 2020. godine može otvoriti i do 17.500 novih radnih mjesta. Od toga bi oko 95% radnih mjesta bilo u sektoru turizma i s njim povezanim djelatnostima, a ostalo u djelatnostima vezanim za sprovođenje mjera energetske efikasnosti u građevinarstvu i saobraćaju.

171 World Travel and Tourism Council, WTTC report for Montenegro, Economic Impact 2015 (dostupno na: https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/countries%202015/montenegro2015.pdf..

172 UNEP definiše zelenu ekonomiju kao „ekonomiju koja dovodi do većeg blagostanja ljudi i socijalne pravde, pri čemu se značajno smanjuju rizici po životnu sredinu i ekološke rijetkosti. To je ekonomija zasnovana na investicijama koje smanjuju emisiju gasova staklene bašte i zagađenje; poboljšavaju efikasnost u korišćenju energije i drugih resursa; sprečavaju gubitak biodiverziteta i usluga koje pružaju ekosistemi".

173 UNEP/UNDP Crna Gora, Assessing the impact of green economy investments in Montenegro: a sectoral study focused on energy (transport and buildings) and tourism, 2012.

Tabela 2-3: *Izabrani makroekonomski indikatori u Crnoj Gori, 2007–2014.*

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
BDP (mil. €)	2.680,5	3.085,6	2.981,0	3.125.1	3.264,8	3.181,5	3.362,5	3.457,9	3.595
Realni rast BDP-a (%)	10,7	6,9	-5,7	2,5	3,2	-2,7	3,5	1,8	3,2
BDP/pc (u €)	4.282	4.908	4.720	5.045	5 265	5.126	5.413	5.561	5.779
Inflacija	7,7	7,2	1,5	0,7	2,8	5,1	0,3	-0,3	1,5
Industrijska proizvodnja (%)	0,1	-2,0	-32,2	17,5	-10,3	-7,1	10,6	11,4	0,2
Neto priliv SDI (mil. €)	524,9	567,6	910,9	552,0	389,1	461,6	323,9	353,9	619,3

IZVORI : MONSTAT, CBCG.

Više od 16.000 novih radnih mjesta povezanih sa sektorom turizma otvorilo bi se kroz indirektne efekte, tj. kroz bolje korišćenje domaćih i lokalnih lanaca snabdijevanja (kroz supstituciju uvoznih roba domaćim, prvenstveno kada su u pitanju poljoprivredni proizvodi).

U okviru postojećeg modela ekonomskog rasta, baziranog na privlačenju stranih investicija, **osnove spoljno-ekonomske ravnoteže u srednjem roku** treba tražiti u:

- održivom upravljanju javnim dugom, tako da rast ukupne ekonomske aktivnosti može izdržati teret servisiranja dugova (detaljnije u poglavlju Finansiranje održivog razvoja); i
- „ravnoteži" odliva po osnovu bilansa tekućih transakcija i priliva po osnovu SDI.
- Smanjivanjem uvozne zavisnosti i jačanjem prioritetnih sektora privrede, mogu se očekivati pomaci u smanjivanju robnog deficita, odnosno u ukupnom saldu roba i usluga (Grafik 2-2).

Dugoročno posmatrano, jačanjem konkurentnosti crnogorske ekonomije postepeno se može jačati i izvozna orijentacija zemlje i na toj osnovi prilagođavati izabrani model razvoja – onaj koji daje najbolje rezultate u unapređenju kvaliteta života građana na održivim osnovama.

Ključni izazovi održivog razvoja Crne Gore i dalje su sljedeći: održavanje makroekonomske stabilnosti, ubrzanje privrednog rasta uvođenjem zelene ekonomije, uz poštovanje, očuvanje i vrednovanje svih nacionalnih resursa, posebno prirodnog kapitala, kao i uz veću resursnu efikasnost i podizanje nivoa konkurentnosti privrede, te uravnoteženi razvoj kako na nivou regiona, tako i među pripadnicima različitih društvenih grupa.

2.4.2. Stanje sektora koji su od ključnog značaja za održivi razvoj društva

Crnogorska ekonomija je u cijelom poslijeratnom periodu veoma dinamično mijenjala svoju strukturu i razvojne prioritete. Uprkos značajnom privrednom rastu i razvoju koji je ostvarila u toku **jugoslovenske razvojne faze**, crnogorska ekonomija je iz te faze

Grafik 2-2: *Državni dug, neto SDI i bilans tekućeg računa u BDP-u Crne Gore*

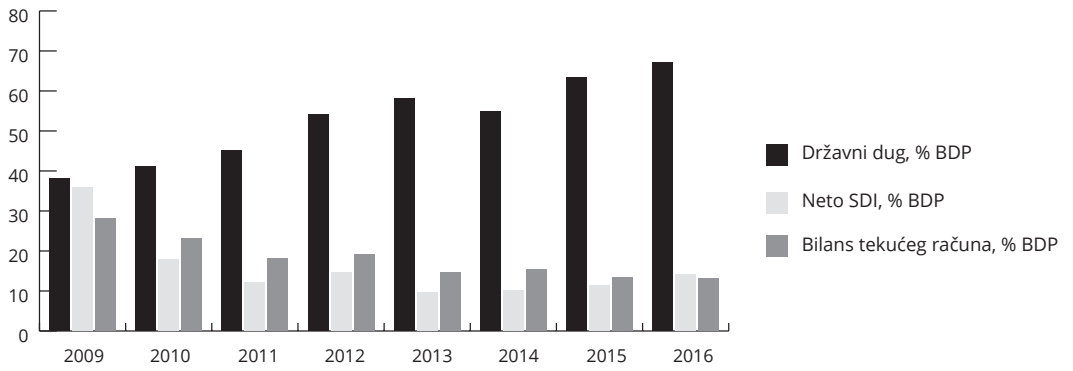

IZVOR: Ministarstvo finansija, 2016

izašla s niskim nivoom konkurentnosti svoje privrede (visoka uvozna zavisnost, skromna izvozna orijentacija i upućenost na eks-jugoslovensko tržište). U narednih šest decenija primarni sektor smanjio je svoje učešće u BDV-u[174] na 11,4%, industrija sa građevinarstvom na 16,2%, dok je sektor usluga dostigao 72,3% učešća u BDV-u (Tabela 2-4).
Promjena **privredne strukture** praćena je migracijom stanovništva iz sela u grad, odnosno iz sjevernih opština u središnji i primorski region, što je uticalo i na **kretanja zaposlenosti.** Od ukupnog broja registrovanih zaposlenih, danas njih 1,6% radi u poljoprivredi, 18,1% u industriji i građevinarstvu, a čak 80,3% u sektoru usluga. Stopa zaposlenosti je svega 52,5%, dok je registrovana nezaposlenost 18,8% (2015), što ukazuje na značajno prisustvo sive ekonomije i neformalnog zapošljavanja. Učešće onih koji su potpuno ili djelimično neformalno radno angažovani na nivou je oko jedne trećine ukupnog broja zaposlenih u 2014. godini (od kojih 2/3 nijesu angažovani kod formalnog poslodavca).[175] Istovremeno, nepostojanje ovih radnih mjesta udvostručilo bi broj nezaposlenih, a samim tim i povećalo rizik od siromaštva. Prema Izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka (NHDR) za 2015. godinu, stopa neformalne nezaposlenosti najveća je među mladima (34%, za uzrast 15–24 godine) i starima (73% za osobe starosti 65 i više godina). Mjere i aktivnosti koje su u prethodnom periodu sprovođene na suzbijanju neformalnog zapošljavanja nijesu znatnije uticale na njegovo smanjenje.

Prema dokumentu Pravci razvoja Crne Gore 2015–2018. godine (Tabela 2-5), prioriteti razvoja Crne Gore su **turizam, energetika,**

174 BDP = bruto dodata vrijednost (BDV) uz poreze na proizvode minus subvencije.

175 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2016 – Neformalni rad: od izazova do rješenja, op. cit., str. 10.

Tabela 2-4: *Promjena privredne strukture Crne Gore 1952–2013*

SEKTORI	Udio sektora u društvenom proizvodu					Udio u bruto dodatoj vrijednosti	
	1952.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2014.
Poljoprivreda i šumarstvo	42,6	31,3	17,1	11,1	14,2	12,5	10,0
Industrija	7,4	20,1	28,6	30,8	35,1	19,1	13,5
Građevinarstvo	20,1	15,9	15,6	14,7	6,8	4,3	4,2
Saobraćaj	4,5	10,8	13,3	15,2	20,9	10,5	4,4
Trgovina	21,9	18,3	22	18,7	13,4	14,1	14,2
Hoteli i restorani	3,5	3,7	7	4,5	4,7	2,8	8,2
Ostalo			4	5	3,7	36,9	45,5
Ukupno	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

IZVOR: Statistički godišnjak za relevantne godine, MONSTAT 2000. i 2014. godine.

industrija i poljoprivreda.[176] Stoga je u narednom srednjem roku potrebno raditi na jačanju resursne efikasnosti, što se posebno odnosi na sektore industrije i poljoprivrede. Cilj je da se na održivoj osnovi pokuša povratiti učešće ova dva sektora u ukupnoj granskoj strukturi. To znači – održati poljoprivredu na 10% i povratiti industriju, tj. sekundarni sektor privrede na nivo od 20% ukupne granske strukture bruto dodate vrijednosti (uslužni sektor 70%).

I pored trenda ekonomskog oporavka, **postojeća privredna struktura nije prilagođena zahtjevima održivog razvoja**, jer se još uvijek u velikoj mjeri zasniva na zagađujućim industrijama i neodrživoj eksploataciji prirodnih resursa. Uz to, atraktivnost Crne Gore kao turističke destinacije dovela je do ubrzane urbanizacije, prenamjene poljoprivrednog u građevinsko zemljište i velikog pritiska na obalno područje. I pored pojedinačnih zakonskih rješenja, većina odluka o sprovođenju razvojnih projekata i dalje se donosi gotovo isključivo na osnovu ekonomskih efekata, pri čemu se zanemaruje socijalna komponenta i efekti na životnu sredinu.

Strateški srednjoročni okvir razvoja Crne Gore ojačan je donošenjem **horizontalnih strateških dokumenata,** koji obuhvataju brojna međusobno uvezana razvojna pitanja. Najdugoročniji razvojni horizont daje Nacionalna strategija održivog razvoja, Nacionalna strategija o klimatskim promjenama do 2030. godine, Prostorni plan Crne Gore, kao i Program ekonomskih reformi, Makrofiskalne smjernice (koje će prerasti u fiskalnu strategiju) i važne strategije finansijske održivosti, kakva je npr. Strategija upravljanja javnim dugom u srednjem roku. Sveobuhvatnošću pristupa posebno se odlikuje strategija

176 Ministarstvo finansija, Razvojne smjernice Crne Gore 2015–2018, Vlada Crne Gore, jul 2015.

Tabela 2-5: *Pravci razvoja Crne Gore 2015–2018.*

Development goals	Uspješnost ekonomske politike mjeriće se sljedećim indikatorima: prosječna stopa rasta BDP-a – realni rast oko 3,6% smanjivanje stope nezaposlenosti sa 18% u 2014, na 16,6 % u 2018. godini servisiranje tekućih i razvojnih potreba iz budžeta ukupan obim i dinamika investicija (prosječna stopa rasta 7, 9%), uz priliv SDI dostizanje nivoa od oko 13,2% BDP-a u 2018. godini
Dugoročni strateški cilj	**Povećanje kvaliteta života pojedinca u Crnoj Gori u dugom roku**
Doprinos Strategije privrednom razvoju CG	Povratak na ekonomski rast iznad potencijalnog, tj. realni rast BDP-a 3–4% Smanjenje deficita javnih finansija i postizanje izbalansiranog budžeta Smanjenje učešća neformalne ekonomije
Strategija se bazira na	Konceptu zelene ekonomije Razvojnim prioritetima: turizam, energetika, poljoprivreda i ruralni razvoj i industrija Relevantnim sektorskim strategijama Makroekonomskom i fiskalnom okviru 2015–2017.

PRIORITETNI RAZVOJNI SEKTORI			
1. Turizam	2. Energija	3. Poljoprivreda i ruralni razvoj	4. Industrija

PRAVCI RAZVOJA		
Pametni rast	**Održivi rast**	**Inkluzivni rast**
Oblasti politika		
1. Poslovni ambijent	9. Poljoprivreda i ruralni razvoj	15. Tržište rada
2. MSP	10. Šumarstvo	16. Obrazovanje
3. Prerađivačka industrija	11. Energetika	17. Sport
4. Konkurentnost	12. Životna sredina	18. Socijalna zaštita
5. Nauka	13. Saobraćaj	19. Zdravstvo
6. Visoko obrazovanje	14. Građevinarstvo i stanovanje	
7. Informacione tehnologije		
8. Turizam		

koju nudi srednjoročni Program pristupanja Evropskoj uniji, koji se revidira na godišnjem nivou. Konačno, određivanje smjernica za dugoročni razvoj dato je i kroz Program strukturnih reformi do 2020. godine, koji je usvojen aprila 2016. godine. Program promoviše šest oblasti strukturnih reformi: reforme za rast i razvoj preduzetništva, MSP i investicija, reforme tržišta rada, socijalne zaštite i penzijskog sistema, reforme sistema obrazovanja, reforme zdravstva, reforme upravljanja javnim finansijama i administrativne reforme.

Strateški srednjoročni okvir upotpunjen je donošenjem velikog broja sektorskih razvojnih strategija. Ove strategije uređuju pitanja od značaja za održivi razvoj Crne Gore, a fokusirane su na:

- **Fizički kapital.** Riječ je o strategijama u oblasti životne sredine, poljoprivrede, ribarstva, energetike, transporta. Ključne strategije u ovoj oblasti su: Strategija upravljanja otpadom Crne Gore do 2030. godine, Nacionalna strategija biodiverziteta, Nacionalna strategija upravljanja kvalitetom vazduha s Akcionim planom za period 2013–2016. godine, Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja 2015–2020, Nacionalni akcioni plan za razvoj organske proizvodnje 2012–2017, Strategija ribarstva Crne Gore 2015–2020, Strategija razvoja šumarstva i drvoprerade 2014–2023, Strategija razvoja transporta 2008–2018, Strategija razvoja energetike do 2030, Strategija razvoja obnovljivih izvora energije do 2020, akcioni planovi za energetsku efikasnost itd.
- **Ljudski i društveni kapital.** Relavantne su strategije koje se odnose na sektor obrazovanja, nauku, zdravstvo, socijalnu politiku, strategije koje se usredsređuju na zaštitu ljudskih prava pojedinih kategorija stanovništva, Strategija saradnje sa dijasporom 2015–2018 itd.
- **Unapređenje poslovnog ambijenta u Crnoj Gori.** Tu spadaju: Strategija regionalnog razvoja 2014–2020, Industrijska politika do 2020, Strategija za održivi ekonomski razvoj Crne Gore kroz razvoj klastera 2012–2016, Strategija za razvoj MSP 2015–2020, Strategija za podsticanje konkurentnosti na mikronivou 2011–2016, Strategija razvoja ženskog preduzetništva 2015–2020, Nacionalni akcioni plan Crne Gore za period 2014–2016. godine za Strategiju razvoja jugoistočne Evrope do 2020, Strategija i Akcioni plan za preuzimanje evropske pravne tekovine u oblasti slobodnog protoka roba 2014–2018, Nacionalni program zaštite potrošača 2012–2015, Strategija tržišnog nadzora (2009), Strategija Crne Gore za primjenu pravne tekovine EU u oblasti slobodnog prometa roba 2014–2018, Strategija razvoja akreditacije 2015–2018, Strategija razvoja metrologije u Crnoj Gori 2016–2018, Strategija razvoja standardizacije 2015–2018, Strategija podsticanja SDI 2013–2015. (u izradi je strategija za period 2015–2020), Akcioni plan: preporuke za „Giljotinu propisa“ 2012–2015, Akcioni plan za suzbijanje sive ekonomije (godišnje), Strategija razvoja informacionog društva 2012–2016, Plan razvoja ekonomske diplomatije (2013), Strategija za razvoj nacionalnog brenda 2016–2021. itd.

Ostale sektorske strategije su: Strategija razvoja prerađivačke industrije 2014–2018, Razvoj sektora građevinarstva do 2020, Nacionalna stambena strategija do 2020. go-

dine, Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine (2008) itd.

Iako su navedenim strategijama definisani razvojni prioriteti, u najvećem broju slučajeva nema stalnih **koordinacionih struktura** za praćenje sprovođenja strateških dokumenata, niti obezbijeđenih izvora finansiranja po vrstama aktivnosti i godinama. Strategije u privrednim sektorima prepoznaju **održivo upravljanje resursima** u okviru opštih ciljeva, ali ne uspijevaju da do kraja razrade mjere i obavežu na odgovarajuću operacionalizaciju takvog pristupa. Slično je i kod prostornog planiranja, gdje je integracija zahtjeva održivog razvoja prisutna na nivou smjernica i ciljeva, ali nerijetko izostaje u definisanju održivih namjena prostora. Zato je neophodno uskladiti zakonodavstvo i sektorske politike s ciljevima i mjerama Nacionalne strategije održivog razvoja. Takođe je veoma važno osnažiti orijentaciju ka zelenoj ekonomiji i s njom povezanim pristupima i instrumentima održivog razvoja (održiva proizvodnja i potrošnja, održivo korišćenje resursa, oslanjanje na informaciono društvo, društvena odgovornost, integrisanje klimatskih promjena u sektorske strategije, itd.), kako bi stabilan i održiv ekonomski rast ostao pokretač održivog razvoja Crne Gore i u periodu do 2030. godine.

Pored nedovoljne koherentnosti sektorskih politika, crnogorske ekonomske sektore karakteriše i **neefikasno korišćenje prirodnih i ljudskih resursa,** posebno energije i vode, uz nizak stepen tehnološkog razvoja i reciklaže stvorenih količina otpada. Ovakvo stanje, osim što se negativno odražava na životnu sredinu, šteti i konkurentnosti ekonomije, pa se otvara značajan prostor za uvođenje politika i mjera resursne efikasnosti.

2.4.2.1. Energetika

Energetika je jedan od prioritetnih razvojnih sektora u Crnoj Gori. Da bi se ovaj sektor razvijao u skladu s načelima održivosti, efikasne upotrebe resursa, čiste proizvodnje i potrošnje i bio generator zapošljavanja i zelene ekonomije, potrebno je nastaviti s podrškom korišćenju obnovljivih izvora energije i mjerama energetske efikasnosti. Posebno treba istaći neophodnost planiranja mjera za smanjenje emisija gasova s efektom staklene bašte. U vezi s tim, potrebno je pažljivo planiranje daljeg razvoja ovog sektora.

Glavni prioriteti energetske politike Crne Gore do 2030. godine odnose se na: a) sigurnost snabdijevanja energijom – stalno, sigurno, kvalitetno i raznovrsno snabdijevanje energijom u cilju uravnotežavanja isporuke sa zahtjevima kupaca; b) razvoj konkurentnog tržišta energije – obezbjeđivanje liberalizovanog, nediskriminatornog, konkurentnog i otvorenog energetskog tržišta na osnovu transparentnih uslova, kao i omogućavanje slobodne tržišne konkurencije u nemonopolskim djelatnostima (proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom i prirodnim gasom), zasnivanje cjenovne politike za energente na tržišnim principima, kao i stvaranje uslova za slobodan ulazak novih učesnika na tržište (nezavisnih proizvođača energije, snabdjevača, trgovaca); i c) održivi energetski razvoj – omogućavanje razvoja utemeljenog na ubrzanom, ali racionalnom korišćenju sopstvenih energetskih resursa, uz uvažavanje principa zaštite životne sredine, povećanje energetske efikasnosti (EE) i veće korišćenje obnovljivih izvora energije (OIE), a u skladu s potrebama socio-ekonomskog razvoja Crne Gore.[177]

177 Ministarstvo ekonomije, Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine, Vlada

Prema Izvještaju o stanju životne sredine na bazi indikatora[178], proteklu deceniju karakteriše pad primarne potrošnje energije[179] od oko 21% (sa 1.285 ktoe[180] u 2000, na 1.017 ktoe u 2011. godini). U odnosu na 2000. godinu, u 2013. godini **potrošnja primarne energije** manja je za oko 18,8%, s prosječnom godišnjom stopom opadanja od 1,5%.[181] U strukturi ukupne potrošnje primarne energije za 2013. godinu, udjeli uglja i obnovljivih izvora energije (OIE) približno su jednaki (35% i 37%), dok je učešće naftnih proizvoda i električne energije 27% i 1%, respektivno.

U strukturi ukupne potrošnje za 2011. godinu, dominirala su fosilna goriva sa 72% (ugalj 42% i naftni derivati 30%), obnovljivi izvori (domaća proizvodnja električne energije iz hidroizvora i biomasa) učestvovali su sa 15%, a preostalih 13% uglavnom se odnosilo na uvoz električne energije. Prirodni gas se ne koristi – u zemlji se ne obavlja eksploatacija gasa, niti postoji infrastruktura za njegovu dopremu i distribuciju.

Kad je riječ o **finalnoj potrošnji energije**[182], ona je u periodu 2000–2013. godine porasla za 10%, s tim što je do 2007. godine bilježen trend rasta, a otada ukupna potrošnja pada i dostiže iznos od 664 ktoe u 2011. godini. U 2012. godini imamo porast potrošnje finalne energije za 13%, a nakon toga pad od 2,9% (727 ktoe u 2013. godini). Godišnja stopa rasta ukupne potrošnje finalne energije za posmatrani period iznosi 0,7%. U toku tog perioda nastale su značajne promjene u strukturi potrošnje, pa je 2013. godine učešće pojedinih sektora bilo: domaćinstva 40%, industrija 28%, saobraćaj 27%, usluge 4% i poljoprivreda 1%. Sektorski posmatrano, potrošnja je smanjena u industriji za 26% , u uslužnom sektoru za 49%, u poljoprivredi za 2%, a povećana u saobraćaju za 5% i u domaćinstvima za 124%. Smanjenju potrošnje finalne energije u industriji najviše je dorinio pad proizvodnje u industriji metala, koja je ujedno i glavni industrijski potrošač energije u Crnoj Gori.

Potrošnja električne energije u periodu 2010–2012. godine, kretala se u rasponu od oko 3.900 do 4.200 GWh. Učešće Kombinata aluminijuma u ukupnoj potrošnji električne energije dostiglo je na kraju ovoga perioda svoj najniži, ikada zabilježeni nivo (28% ili 1.110 GWh). Neto uvoz (uvoz umanjen za izvoz) električne energije posljednjih je godina bio otprilike na nivou jedne petine ukupne potrošnje (izuzetak je 2010. godina, s

Crne Gore, 2014;

178 Agencija za za životnu sredinu, Izvještaj o stanju životne sredine na bazi indikatora za 2014. godinu, septembar 2015, str. 176;

179 Primarna potrošnja energije, ili bruto domaća potrošnja, predstavlja primarnu proizvodnju energije (dobijanje energije ili energenata iz prirodnog izvora), uvećanu za uvoz.

180 ktoe – *kilotona ekvivalentne nafte, konvencionalna mjerna jedinica koja se koristi u statističko-komparativne svrhe, a odgovara količni energije koja se oslobađa sagorijevanjem jedne tone sirove nafte.*

181 Agencija za životnu sredinu, Izvještaj o stanju životne sredine na bazi indikatora za 2014. godinu, op. cit.

182 Finalna potrošnja energije predstavlja energiju koja se utroši u sektorima saobraćaja, industrije, usluga, poljoprivrede, javnom sektoru i sektoru domaćinstava, kao konačnim potrošačima (ne uključuje, dakle, energiju kojom se snabdijevaju postrojenja za transformaciju). Indikator prati napredak u smanjenju potrošnje energije po sektorima (energija koju potroše krajnji potrošači) putem sprovođenja politike energetske efikasnosti i očuvanja energije.

Chart 2- 3: *Energy intensity in Montenegro 2000- 2013*

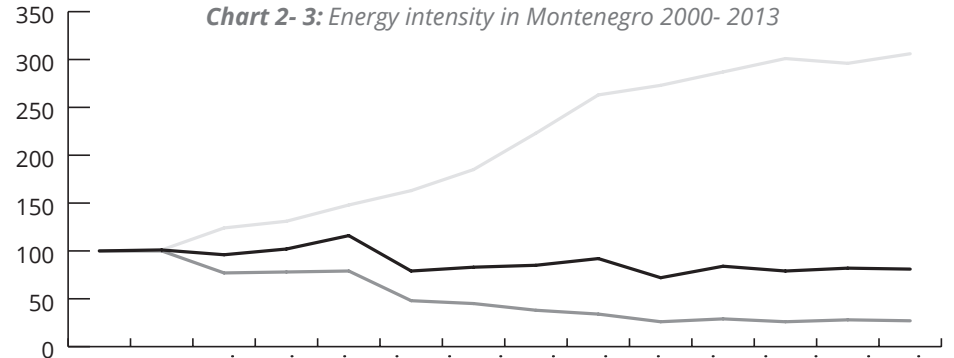

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
Potrošnja primarne energije	100	101	96	102	116	79	83	85	92	72	84	79	82	81
BDP	100	101	124	131	148	163	185	223	269	273	287	301	296	306
Energetski intenzitet	100	100	77	78	79	48	45	38	34	26	29	26	28	27

ekstremno velikim količinama padavina i natprosječnom proizvodnjom iz hidroizvora; te godine uvozom je pokriveno samo oko 6% ukupnih potreba). U 2013. godini, međutim, ostvarena je proizvodnja električne energije od 3.785 GWh, što je za 941 GWh više nego prethodne, 2012. godine (rast proizvodnje od 33% pripada proizvodnji u hidroelektranama). Uvezeno je 203,97 GWh električne energije, što je tri puta manje nego što je izvezeno (646,9 GWh).[183]

Kao što se može vidjeti na Grafiku 2-3, vrijednosti **energetskog intenziteta** (mjerenog primarnom potrošnjom energije po jedinici BDP-a), a posebno razdvajanje ukupne potrošnje energije i rasta BDP-a, ukazuju na izrazito povoljne trendove, tj. na smanjenje energetskog intenziteta za 73%. S obzirom na to da je u posmatranom periodu primarna potrošnja energije smanjena za 18,8%, a BDP utrostručen, ekonomski rast je praćen smanjenjem potrebne energije. Najveća potrošnja energije odvijala se u djelatnostima koje nijesu proizvodne (sektor domaćinstava i usluge). Ne može se, dakle, pouzdano utvrditi da li su pozitivnim kretanjima energetskog intenziteta presudno doprinijele ciljane mjere za povećanje energetske efikasnosti[184], ili su u pitanju spontana poboljš-

183 Očekuje se da se kategorija neto izvoza energije u narednom periodu postepeno smanjuje, uporedo s rastom potrošnje, a da njeno povećanje prati rast proizvodnje energije iz domaćih izvora (442,93 GWh u 2013. godini).

184 Prvi Akcioni plan (APEE 1) najuspješnije je sproveden u dijelu uspostavljanja zakonodavnog okvira, zatim kod pripreme i realizacije promotivnih namjenskih projekata za poboljšanje energetske efikasnosti i aktivnosti na podizanju svijesti. Najveći broj mjera predviđenih za sektor domaćinstava realizovan je po planu ili uz izvjesna kašnjenja, uspješnost u realizaciji mjera za sektor usluga bio je polovičan, dok su postignuća u sektorima industrije i saobraćaja bila dosta skromna. Kao najveći problemi u sprovođenju politike energetske efikasnosti, izdvojeni su nedovoljni kapaciteti, nedovoljna saradnja i koordinacija, nedovoljna integracija i razumijevanje problematike energetske efikasnosti i nedovoljna finansijska podrška od strane države.

šanja. Energetska efikasnost zato ostaje ključni prioritet za postizanje ciljeva održivog razvoja i transformaciju ekonomije u pravcu efikasne upotrebe resursa.

Mnogostruke su koristi koje jedno društvo može imati od poboljšanja **energetske efikasnosti**. One uključuju uštede, konkurentnost ekonomije, doprinos energetskoj sigurnosti, smanjenje potreba za novim kapacitetima, nova radna mjesta i drugo. Prema zaključcima studije koja se bavila procjenom broja poslova u EU koji zavise od poboljšanja resursne efikasnosti, poseban potencijal u kreiranju nove zaposlenosti ima primjena tehnologija za smanjenje potrošnje energije u raznim oblastima (od izolacije stambenog fonda, preko primjene toplotnih pumpi, do intervencija u sektoru saobraćaja).[185] Ukupne uštede u finalnoj potrošnji energije koje bi se postigle realizacijom mjera iz drugog Akcionog plana energetske efikasnosti Crne Gore (2013–2015), procijenjene su na 14,7 ktoe. Procjene UNDP-ja pokazuju da bi renoviranje nelegano sagrađenih objekata (čiji se broj procjenjuje na oko 100.000) u pravcu unapređenja energetske efikasnosti, dovelo do kreiranja 6.200 novih radnih mjesta (na samom izvođenju radova i u povezanim sektorima), dok bi godišnje uštede svih vidova energije bile na nivou od skoro 350 GWh (uz pretpostavku da se program renoviranja sprovodi tokom narednih 10 godina).

Ispitivanja u podzemlju južnog jadranskog geološkog basena pokazala su da osnovni preduslovi za **proizvodnju nafte i gasa** postoje. U podmorju je do sada snimljeno oko 10.000 km 2D (dvodimenzionalnih) seizmičkih profila, napravljene četiri bušotine i oko 310 km2 3D (trodimenzionalnih) seizmičkih istraživanja. Dosadašnja istraživanja ukazuju na postojanje rezervi ugljovodonika, ali ozbiljna procjena njegovih zaliha može se izvršiti tek nakon završetka faze verifikacije rezervi. Zakonom o istraživanju i proizvodnji ugljovodonika (2011. godine) stvoreni su preduslovi za energetski razvoj i konkurentne uslove u istraživanju i proizvodnji ugljovodonika. Poseban naglasak stavljen je na optimizaciju postupka iskorišćavanja mineralnih sirovina, uz poštovanje načela zaštite nacionalnih interesa i obezbjeđivanje sigurnog i stabilnog ambijenta za ulaganja i poslovanja investitora. Daljim istraživanjima ne treba pristupati bez dosljedne primjene instrumenata kojima se smanjuju ili eliminišu negativni uticaji na živi svijet podmorja, turističke djelatnosti i ribarstvo.

Osim proizvodnje ugljovodonika, *Strategijom razvoja energetike do 2030. godine* planirano je i **snabdijevanje prirodnim gasom.** Gasifikacija jugoistočne Evrope planirana je izgradnjom regionalnog Jonsko-jadranskog gasovoda (IAP), koji bi predstavljao dio Trans-jadranskog gasovoda (TAP) i koncepta gasnog prstena (engl. Gas Ring Concept).

Zagađenje vazduha i doprinos efektu staklene bašte glavni su negativni uticaji upotrebe fosilnih goriva u proizvodnji i potrošnji energije. Intenzitet uticaja zavisi od kvaliteta goriva i vrste i opremljenosti termo-energetskih postrojenja. U 2013. godini, 76,10% ukupnih GHG, tj. emisija gasova staklene bašte (ne računajući određene sintetičke gasove) poticalo je iz sektora energetike, odnosno od upotrebe fosilnih goriva u Termoelektrani „Pljevlja“, industriji, saobraća-

185 E. Koen at. al., The number of Jobs dependent on the Environment and Resource Efficiency Improvements, report prepared for DG Environment, Ecorys, Rotterdam, 2012.

ju i domaćinstvima.[186] Raniji podaci[187] pokazivali su da su ukupne emisije GHG u 2010. godini bile za oko 15% niže nego u 1990. godini, dok se na osnovu ažuriranih GHG inventara, predstavljenog u okviru Druge nacionalne komunikacije[188], može zaključiti da je smanjenje bilo znatno veće (na nivou od oko 26%). Neki izvori (npr. Izvještaj o životnoj sredini na bazi indikatora i Druga nacionalna komunikacija) sadrže bitno različite istorijske podatke o emisijama GHG, a razlike se uglavnom javljaju kao posljedica unapređenja metodologije za procjenu emisija, kao i dostupnosti podataka iz energetskih bilansa za ranije godine.

Primjena **klimatske i energetske politike EU** značajno će se odraziti na prirodne resurse i njihovo korišćenje (to prvenstveno važi za zalihe lignita i mrkog uglja, kvalitet vazduha, vodne tokove i zemljište/prostor). U daljem tekstu dat je pregled glavnih ciljeva ovih politika, koji su potvrđeni Strategijom Evropa 2020.

- Do 2030. godine smanjiti emisije GHG u EU za 40% u odnosu na 1990. godinu, kako bi se postiglo planirano smanjenje 80–95% do 2050. godine. To je u skladu s međunarodno dogovorenim ciljem da se porast temperature vazduha zadrži ispod 2°C.
- Omogućiti rast učešća obnovljive energije za najmanje 27%, uz poboljšanje energetske efikasnosti i „pametnu" energetsku infrastrukturu. Povećano učešće obnovljive energije ima ključnu ulogu u tranziciji ka uspostavljanju kompetitivnijeg, bezbjednog i održivog energetskog sistema.
- Povećati energetsku efikasnost za najmanje 27%.

Jedan od ciljeva predstavlja izgradnja kompetitivnog i bezbjednog energetskog sistema. Taj sistem podrazumijeva pristupačnu energiju za sve potrošače, a treba da poveća bezbjednost snabdijevanja EU energijom, smanji zavisnost od uvoza energije i obezbijedi nove mogućnosti za razvoj i zapošljavanje. S tim u vezi, Evropska komisija je još krajem 2013. godine pozvala Crnu Goru da razmotri utvrđivanje **obaveze za smanjenje emisija**[189], te da počne da promišlja o svom klimatskom i energetskom okviru za 2030. godinu na način na koji je to definisano Zelenim papirom[190] EU iz 2013. godine.

Crna Gora se može svrstati u države **s niskom stopom emisija** gasova s efektom staklene bašte (GHG) – kako ukupnih godišnjih emisija, tako i emisija po glavi stanovnika i

186 Kada je riječ o inventaru gasova staklene bašte, klasifikacija sektora ne podudara se sa standardnom ekonomskom klasifikacijom, pa energetika obuhvata sva sagorijevanja energenata (kako u samom sektoru proizvodnje energije, tako i u industriji, saobraćaju, uslugama i domaćinstvima).

187 Na primjer, podaci iz Izvještaja o Milenijumskim razvojnim ciljevima u Crnoj Gori 2010–2013, iz 2013. godine.

188 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Drugi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema okvirnoj Konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Vlada Crne Gore, 2014.

189 Kao zemlja koja nije u Aneksu 1, po Okvirnoj konvenciji UN o klimatskim promjenama, Crna Gora tada nije bila obavezna da smanji emisije, ali je u okviru međunarodnih klimatskih pregovora više puta iznosila stav da će pratiti evropske ciljeve.

190 Evropska komisija, Green Paper: A 2030 framework for climate and energy policies, COM(2013) 169 final.

po jedinici BDP-a. Ipak, u septembru 2015. godine Crna Gora je podnijela **namjeravani nacionalno-određeni doprinos smanjenja emisija sa efektom staklene bašte (INDC)** Sekretarijatu Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC). To je urađeno u sklopu priprema za učešće na Konferenciji strana ugovornica UNFCCC, koja se održala u Parizu, 12. decembra 2015. godine (COP 21), a na kojoj je postignut novi globalni sporazum o klimatskim promjenama. Ugovor je potpisan 22. aprila 2016. godine, u Njujorku, potpisalo ga je 177 zemalja, a stupiće na snagu nakon što ga ratifikuje barem 55 zemalja koje su zajedno odgovorne za najmanje 55% globalnih emisija gasova s efektom staklene bašte.[191] Prema novom sporazumu, sve strane ugovornice Konvencije imaju obavezu smanjenja emisija u određenom iznosu. Prema INDC-u, Crna Gora se obavezala da do 2030. godine smanji emisije gasova s efektom staklene bašte za 30% u odnosu na 1990. godinu. U tu projekciju nijesu uračunati ponori emisija CO2 iz šumarstva, već je ostavljena mogućnost da se naknadno uvrste, ali najkasnije do kraja 2020. godine. Crna Gora će na taj način nastaviti da doprinosi smanjenju globalnih emisija u skladu sa važećim i budućim sporazumima, na međunarodnom nivou i nivou EU, težeći i dalje ka dostizanju ciljeva Evropske unije o klimatskim promjenama.

Posljednjih godina primjetna je i tendencija stalnog pada nivoa emisija GHG, kao i povećanje ponora emisija CO2. **Učešće obnovljivih izvora u finalnoj potrošnji energije** već je na nivou od 29%, a nacionalni cilj postavljen je na 33% do 2020. godine.[192] Ostvarena su značajna smanjenja energetskog intenziteta i GHG emisija, koja pokazuju da je zemlja na dobrom putu da postigne i prevaziđe ciljeve EU 20-20-20. Ti su ciljevi ostvarivi pod uslovom da Crna Gora u narednom periodu ne donese kontraproduktivne razvojne odluke, odnosno ako sprovodi politike koje bi nadomjestile spontana poboljšanja zabilježena u protekloj deceniji i osigurale nastavak pozitivnih trendova.

Postoje, međutim, i zabrinjavajući signali, pogotovo kad je riječ o razvojnim planovima. Projekcije kretanja **energetske efikasnosti**, date u Strategiji razvoja energetike (npr. smanjenje energetskog intenziteta za oko 40% do 2030, u odnosu na 2010. godinu – sa 29.770 MJ na 17.692 MJ, na hiljadu eura BDP-a izraženog u eurima iz 2000), neće biti dovoljne da se premosti i dalje veliki jaz između crnogorske i evropske ekonomije i osigura praćenje ambicioznih i naprednih politika EU. Ako preovladaju nedovoljno ambiciozni nacionalni ciljevi u oblasti energetske efikasnosti, to će se negativno odraziti na održivost energetskog sektora, ali i doprinijeti propuštanju drugih prilika (kao što su smanjenje troškova energije i podizanje konkurentnosti).

Planovi nacionalne energetske strategije[193] i aktivnosti koje se trenutno sprovode radi otpočinjanja izgradnje novog bloka Termoelektrane u Pljevljima, kao i na istraživanju i proizvodnji ugljovodonika, poseban su razlog za brigu. Naime, ove planove i aktivnosti nužno je sagledati u kontekstu politika koje

191 Do maja 2016. godine, ovaj je sporazum ratifikovalo 15 zemalja potpisnica.

192 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Izvještaj o Milenijumskim razvojnim ciljevima u Crnoj Gori 2010–2013, Vlada Crne Gore, 2013.

193 Uključujući izgradnju novih termoelektrana na lignit, s instalisanom snagom od skoro 600 MW do 2030. godine, kao i udvostručavanje emisija CO2 u sektoru proizvodnje energije, do koga bi došlo u slučaju realizacije takvih planova.

treba da podrže prelazak na resursno efikasnu ekonomiju, uz svođenje na najmanju moguću mjeru negativnih uticaja na životnu sredinu i postizanje dugoročnih ciljeva energetske i klimatske politike EU (koji praktično znače eliminaciju emisija CO2 iz energetskog sektora do 2050. godine), kao i s obzirom na ozelenjavanje sektora energetike.

Na drugoj strani, nastojanje da se poveća udio **obnovljivih izvora** u energetskom miksu može pojačati pritiske na vodne resurse u Crnoj Gori i biodiverzitet, tj. na usluge ekosistema koji zavise od voda. Zato je veoma važno da se u donošenju razvojnih odluka uzmu u obzir, a potom i dosljedno primijene, i evropske politike o očuvanju staništa i vrsta, te očuvanju dobrog statusa svih voda. Ostalim obnovljivim izvorima se po pravilu ne poklanja dovoljno pažnje, iako je njihov potencijal značajan. Uz unapređenje sprovođenja odgovarajućih mjera i podsticaja, solarna, energija vjetra i biomase (pored energije iz malih hidroelektrana, na čijem se korišćenju posljednjih godina dosta radi) mogle bi imati mnogo veću ulogu u zadovoljavanju energetskih potreba, a osjetno manje negativne uticaje na životnu sredinu u odnosu na termoelektrane na ugalj i velike hidroelektrane. Upotreba prirodnog gasa takođe bi mogla da bude dobro prelazno rješenje u procesu dekarbonizacije energetskog sektora. Naime, prirodni gas, iako se radi o gorivu fosilnog porijekla, manje doprinosi efektu staklene bašte nego druga fosilna goriva.[194]

Ozelenjavanje sektora energetike, prije svega povećanjem energetske efikasnosti i većim korišćenjem održivih obnovljivih izvora energije, generisaće spektar koristi – kako u ekonomskom i socijalnom domenu (ostvarivanjem energetskih ciljeva, kreiranjem novih, zelenih radnih mjesta i ozelenjavanjem postojećih), tako i u domenu zaštite životne sredine i ublažavanja klimatskih promjena – doprinoseći istovremeno povećanju komfora i poboljšanju uslova rada i života.

2.4.2.2. Poljoprivreda

Razvoj poljoprivrede je višestruko značajan i u funkciji je: obezbjeđivanja stabilne i kvalitetne ponude hrane, smanjenja trgovinskog deficita, pospješivanja razvoja drugih sektora (kao što je turizam), stvaranja uslova za bolji kvalitet života seoskog stanovništa i sl. U okviru analiza rađenih u procesu pripreme za učešće Crne Gore na Trećem samitu o održivom razvoju (Rio+20), poljoprivreda je prepoznata i kao jedan od prioritetnih sektora za ozelenjavanje ekonomije . Glavne mogućnosti za povećanje resursne efikasnosti u poljoprivredi predstavljaju: tehnološka unapređenja, širenje znanja i informacija o načinima za očuvanje plodnosti zemljišta, širenje organske poljoprivrede, diverzifikacija izvora prihoda u ruralnim područjima i razvoj efikasnog sektora prehrambene industrije.[195]

Podaci MONSTAT-a govore da poljoprivreda i ruralni razvoj učestvuju u BDP sa 8% (2014), kao i da u ovom sektoru na 48.870 gazdinstava radi 98.341 lica za koje je poljoprivreda osnovno ili dopunsko zanimanje. Ukupno raspoloživo zemljište poljoprivrednih gazdinstava obuhvata 309.240 ha i čini 22,8% crnogorske teritorije. Najveći udio u poljoprivrednom zemljištu imaju višegodišnje livade i pašnjaci (223.131 ha ili 72,15% ukupno raspoloživog zemljišta), dok je udio

194 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit., str. 49–53.

195 Ibid, str. 53–54.

obradivog zemljišta u dijelu korišćenog zemljišta samo 5,6 % (korišćene okućnice/bašte, korišćene oranice, vinogradi, voćnjaci, plantažni i ekstenzivni, i rasadnici).[196] Zbog nedovoljne ponude domaće hrane, uvozi se velika količina prehrambenih proizvoda.

Za razliku od evropske, poljoprivreda u Crnoj Gori (u cjelini posmatrano) nije intenzivna, što pogoduje očuvanju kvaliteta resursa i smanjuje pritiske na životnu sredinu (uz pojedine i ograničene pojave prekomjernog zagađenja od poljoprivrednih aktivnosti). S druge strane, ona je ekonomski neefikasna i nekonkurentna. Neke od glavnih barijera i neefikasnosti koje karakterišu poljoprivredu na sadašnjem stepenu razvoja predstavljaju: usitinjena gazdinstva i nedovoljna primjena modernih tehnologija u primarnoj proizvodnji i preradi hrane; cjenovna nekonkurentnost; neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja proizvođača u proizvodnji i preradi; loša infrastruktura u ruralnim područjima, i druge.

Raspoloživi podaci Zavoda za statistiku MONSTAT (2014) o uticaju poljoprivrede na životnu sredinu pokazuju potrošnju sredstava za zaštitu bilja od 83 tone godišnje. Upotreba pesticida u Crnoj Gori relativno je stabilna, a koristi se samo na obradivom zemljištu i na poljoprivrednim usjevima (5,6% od ukupnog korišćenog zemljišta).

Površine pod organskom proizvodnjom obuhvataju: 549,85 ha zemljišta u biljnoj proizvodnji (0,18% od ukupno raspoložive površine), 140.409 ha zemljišta s kojeg se sakuplja samoniklo bilje i šumski plodovi (45,45% od ukupno raspoloživog) i 2.665,76 ha pod livadama i pašnjacima (0,86% od ukupno raspoloživog zemljišta).[197] Pored konvencionalnog načina proizvodnje, Crna Gora treba da se usmjeri i na razvoj poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda zasnovanih na tradicionalnim načinima proizvodnje. U tom procesu važno je obezbijediti visoke standarde kvaliteta proizvoda, koje je potom moguće plasirati kroz pružanje usluga u turizmu. Drugim riječima, prioritet je da se domaće tržište zadovolji poljoprivredno-prehrambenim proizvodima koje je moguće u kontinuitetu proizvoditi u Crnoj Gori.[198]

Zakonom o poljoprivredi i ruralnom razvoju[199], definišu se glavni strateški ciljevi u toj oblasti: gazdovanje poljoprivrednim resursima na dugoročno održiv način, uz očuvanje životne sredine; obezbjeđivanje stabilne ponude bezbjedne hrane, prihvatljive u pogledu kvaliteta i cijena; unapređivanje životnog standarda seoskog stanovništva i ukupnog ruralnog razvoja, uz očuvanje tradicionalnih vrijednosti; jačanje konkurentnosti proizvođača hrane. Poljoprivreda je sektor koji može višestruko doprinijeti **ozelenjavanju ekonomije.** Odgovarajućim poljoprivrednim politikama i mjerama može se stimulisati razvoj ruralne ekonomije na način da se doprinese povećanju zaposlenosti i poboljšanju kvaliteta života (odnosno smanjenju siromaštva) u ruralnim područjima. Gazdinstva u ruralnim područjima, koja čine većinu ukupnog broja gazdinstava u Crnoj Gori, uglavnom se suočavaju s ograničenim razvojnim mogućnostima. Značajan broj ovih gazdinstava

196 MONSTAT, Statistički godišnjak CG, 2014.

197 Podaci „Monteorganike“ za 2015. godinu.

198 Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Strategija razvoja poljoprivrede 2015–2020, Vlada Crne Gore, 2015, str. 7.

199 Službeni list Crne Gore, br. 56/09, 18/11, 40/11, 34/14 i 1/15.

raspolaže malim poljoprivrednim zemljištem (73% gazdinstava posjeduju do 2 ha). Pored toga, ova su gazdinstva izložena visokom dohodovnom riziku usljed narastajuće konkurencije na domaćem i vanjskom tržištu, smanjenih mogućnosti zapošljavanja i generisanja eksternog dohotka, kao i devastacije ruralnih područja.

Rastom poljoprivredne proizvodnje smanjuje se zavisnost od uvoza hrane i ostvaruje pozitivan uticaj na razvoj drugih, povezanih sektora, dok se promovisanjem odgovarajućih poljoprivrednih praksi može osigurati očuvanje prirodnog kapitala i održivo korišćenje resursa. Za budući ekonomski razvoj ruralnih područja, pored investicija u ruralnu infrastrukturu, bitno je i stvaranje uslova za otvaranje novih radnih mjesta, koja nijesu nužno vezana za primarnu poljoprivrednu proizvodnju. Među perspektivnim granama posebno je značajan turizam, budući da značajan dio ruralnih područja Crne Gore ima povoljne prirodne i/ili kulturno-istorijske atribute za razvoj seoskog turizma (etno sela, planinarenje, biciklizam, gastronomski turizam, itd.). Potencijal za nova zapošljavanja leži i u mogućnostima za plasman posebnih prehrambenih proizvoda (npr. proizvodi organske poljoprivrede, proizvodi s kontrolisanim porijeklom itd.) u ugostiteljstvu i turizmu.

Značajan potencijal za ozelenjavanje ekonomije ima i sektor šumarstva. Kreiranje zelenih radnih mjesta u sektoru šumarstva predstavlja veliku šansa za diverzifikaciju ruralne ekonomije i osnaživanje privrednih aktivnosti, posebno na sjeveru zemlje. Nacionalna inventura šuma potvrđuje da postoje značajne rezerve drvne mase koje se mogu dati na korišćenje, što ukazuje na potrebu razvoja efikasne i na održivom šumarstvu zasnovane drvoprerađivačke industrije.[200] Postojanje lokalnih prerađivačkih centara i lokalnog, regionalnog i međunarodnog tržišta za proizvode od drveta otvara mogućnosti za povećanje stepena finalizacije ovih proizvoda. Zelena radna mjesta u šumarstvu moguće je kreirati prvenstveno kroz projekte pošumljavanja i održivog upravljanja resursima (tj. kroz poboljšanje sposobnosti šuma da vezuju CO2).[201]

2.4.2.3. Turizam

O značaju turizma za crnogorsku privredu najbolje govori podatak da su se u periodu 2006–2012. godine prihodi od turizma udvostručili. Oni su iznosili 801 milion eura 2015. godine, kada je Crnu Goru posjetilo 1. 713.109 turista (12,9% više nego u 2014. godini, a više nego dvostruko više u odnosu na ukupnu crnogorsku populaciju). Prema procjenama Svjetskog savjeta za putovanja i turizam (WTTC)[202], direktan doprinos sektora putovanja i turizma bruto domaćem proizvodu u 2015. godini iznosio je 11,3% BDP-a, uz očekivani rast od 6,9% u 2016. godini, te prosječni godišnji rast od 5,6% u periodu 2016–2026. godine, kada se očekuje da dostigne nivo učešća u BDP-u od 14,6 %. Ipak, preko 90% dolazaka turista vezano je za primorski region i uglavnom se realizuje u kratkom ljetnjem periodu (jun–septembar). Izraženi sezonski karakter turizma i dominantna vezanost za obalno područje uvećavaju pritiske na životnu sredinu ovog

200 Zajedno sa šumarstvom, drvoprerada trenutno čini tek 1,5% nacionalnog BDP-a.

201 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, op. cit.

202 Za više detalja vidjeti: The World Travel & Tourism Council, Travel & Tourism" Economic Impact 2016, Montenegro.

regiona. Turizam je do sada relativno dobro regulisan **strateškim dokumentima**: Master planom, donijetim 2001. godine, Strategijom razvoja turizma do 2020. godine i Agendom reformi u oblasti turizma iz 2013. godine. Može se ocijeniti da je turizam jedna od oblasti u kojoj je od početka definisana vizija razvoja, s jasnom orijentacijom ka privlačenju stranih investicija i formiranju baze za visokokvalitetni turizam. Projekti koji su sprovedeni proteklih godina, ili se trenutno realizuju, kao što su Porto Montenegro, Luštica Bay i Kumbor, predstavljaju konkretne rezultate koji su ostvareni zahvaljujući stvaranju povoljne klime za privlačenje investicija. Da bi se povećao pozitivan uticaj investicija na lokalne zajednice u kojima se sprovode, potrebno je uložiti dodatne napore i afirmisati društveno odgovorno ponašanje i akcije.

Kako je već rečeno, nedovoljna diverzifikacija turističkog proizvoda, izražen sezonski karakter i dominantna vezanost za obalno područje uvećavaju pritiske na životnu sredinu i doprinose neravnomjernom regionalnom razvoju. Osim što se u velikoj mjeri zasniva na korišćenju prirodnih resursa (prostora, vode, goriva, električne energije i hrane), turistička djelatnost doprinosi i stvaranju značajnih količina otpada i zagađenja.[203] Atraktivnost obalnog područja za razvoj turizma jedan je od razloga što je došlo do ubrzane urbanizacije i često linearne gradnje duž obalne linije, tj. do raste pritisaka na postojeću infrastrukturu. Tome je doprinio i neadekvatno regulisan sektor planiranja prostora, nedostatak kvantitativnih pokazatelja upotrebe prostora i nerijetko isključivo deklarativno pozivanje na principe zaštite životne sredine. Takođe, iako podaci govore da se broj turista iz godine u godinu postepeno povećava, nedostaju sadržaji koji bi motivisali posjetioce da se duže zadrže u određenoj oblasti. Zbog toga se u Agendi reformi u oblasti turizma (2013) insistira na diverzifikaciji ponude i značaju koji inicijative malih i srednjih preduzeća mogu imati u generisanju prihoda i unapređenju sektora turizma.

U kontekstu zelene ekonomije i principa održivog razvoja, velika šansa prepoznaje se u daljem razvijanju turizma zasnovanog na usklađenosti interesa ekonomskog razvoja i potreba zaštite životne sredine i očuvanja prirodnih resursa, kao i na pristupu koji podrazumijeva prilagođavanje negativnim posljedicama klimatskih promjena i njihovo ublažavanje.[204] **Održivi razvoj turizma** zahtijeva uvažavanje **principa**: a) optimalne upotrebe prirodnih resursa kroz implementaciju politika i mjera kojima se ublažava djelovanje klimatskih promjena na ekonomski razvoj, omogućava smanjenje emisija gasova s efektom staklene bašte i prelazak na niskokarbonsku ekonomiju, kao i smanjenje ranjivosti sistema, prirodnih i stvorenih, na stvarne i očekivane efekte klimatskih promjena; b) poštovanja socio-kulturnih autentičnosti zajednice, očuvanja kulturne baštine i tradicionalnih vrijednosti; i c) obezbjeđivanja održivog, dugoročnog ekonomskog poslovanja, u cilju ostvarivanja socijalno-ekonomskih koristi za građane. U tom smislu,

203 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

204 Turizam zasnovan na ovim principima naročito je pogodno razvijati u manje razvijenim, sjevernim i ruralnim oblastima, ali i kao ekoturizam. npr. u oblasti Boke Kotorske. Za više detalja vidjeti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Program integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, Ecotourism for Local Development in Boka Kotorska (Montenegro), feasibility study, CAMP Montenegro, jul 2014. godine.

destinacijsko planiranje i razvojne strategije prvi su koraci u ozelenjavanju turizma. Uz pomoć podsticajnih programa i sistema edukacije, potrebno je motivisati lokalno stanovništvo na preduzetničke aktivnosti. Formiranje klastera moglo bi značajno da pomogne u prenošenju iskustava dobre prakse.[205] Da bi se formirala sveobuhvatna turistička ponuda, takođe je važno omogućiti vezu sektora turizma s proizvodnjom organskih poljoprivrednih proizvoda i drugih tradicionalnih lokalnih specijaliteta.

U daljem razvoju turizma naročit značaj imaće **zaštićena područja prirode**. Odnos turističke ponude i usluga ekosistema u zaštićenim područjima prirode mora biti dvosmjeran. Razvoj turizma treba da omogući održivu valorizaciju prirode i predjela, kulturnog nasljeđa i tradicije, a upravljači zaštićenih područja, kroz donošenje i sprovođenje planova upravljanja i mobilizaciju finansijskih sredstava iz različitih izvora, treba da unaprijede mogućnosti održive valorizacije usluga ekosistema.

U okviru pitanja međusektorske integracije, treba posebno istaći međuzavisnost klimatskih promjena i sektora turizma – turizam je značajan proizvođač gasova s efektom staklene bašte, a klimatske promjene imaju povratno dejstvo na ovaj sektor. Naime, uticaji klimatskih promjena moraju se uzeti u obzir s obzirom na to da se već sada odražavaju na prihode od turizma. Podaci studije Procjene tehnoloških potreba (TNA) ukazuju da se, usljed klimatskih promjena, mogu očekivati smanjenja prihoda u rasponu od 33 do 68 miliona EUR godišnje. S druge strane, sektor turizma značajno doprinosi **povećanju karbonskog otiska i emisiji gasova s efektom staklene bašte**, bilo direktno ili indirektno – kroz usluge smještaja, prevoza, konzumacije hrane i ostalog.

Kada je riječ o potrošnji prirodnih materijala, sektor turizma je najveći potrošač hrane, fosilnih goriva (nafte i gasa), ruda metala (trajnih proizvoda) i nemetala (građevinskih agregata). Rast bruto dodate vrijednosti u turizmu u direktnoj je korelaciji s povećanjem DMC indikatora. Imajući u vidu dva velika turistička projekta (Porto Novi i Luštica), kao i infrastrukturne projekte i izgradnju autoputa Bar–Boljare, očekuje se značajan porast potrošnje ovih vrsta materijala.[206]

Posebno su značajne mogućnosti razvoja **niskokarbonskog turizma** i ekološki odgovornog odnosa ovoga sektora prema životnoj sredini.[207] Pored poljoprivrede i energetike, turizam je sektor s najvećim mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije i povećanje resursne efikasnosti.

2.4.2.4. Industrija i preduzetništvo

Struktura crnogorske ekonomije značajno se promijenila u posljednjih petnaest godina. Ova promjena se, prije svega, ogleda u **po-**

205 U okviru mjera podrške diverzifikaciji na poljoprivrednim gazdinstvima, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja nudi bespovratnu pomoć za prilagođavanje smještajnih kapaciteta i njihovo stavljanje u funkciju razvoja turizma, te ostvarivanja dodatnih prihoda u ruralnim područjima.

206 Institut za strateške studije i prognoze, Prevođenje preporuka scenarija 4, razvijenog u NHDR-u za 2014.godinu, na sektorske politike, za potrebe izrade NSOR, Podgorica, 2015.

207 Neke od takvih praksi već su integrisane u Pravilnik o vrstama, minimalno-tehničkim uslovima i kategorizaciji ugostiteljskih objekata (dobijanje poena za primjenu alternativnih izvora energije i sl.).

većanju učešća usluga na račun smanjenja učešća industrije i poljoprivrede u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti. Tako je u periodu 2000–2014. godine učešće poljoprivrede u BDP-u smanjeno sa 11% na 8%, a industrije – sa 17% na 11,5%. Prema Strategiji razvoja prerađivačke industrije Crne Gore 2014–2018. godine[208], i pored niske produktivnosti i slabe konkurentnosti, oblast **industrije** i dalje je jedna od značajnijih oblasti ekonomije. To se može objasniti okolnošću što u ovoj oblasti posluju najveća preduzeća u Crnoj Gori, koja imaju višestruke efekte na cjelokupnu društveno-ekonomsku situaciju. U Strategiji se naglašava značajan razvojni potencijal prerađivačke industrije. Iako se njeno učešće u ukupnoj industriji tokom vremena mijenjalo, prerađivačka industrija i dalje predstavlja po obimu najznačajniji i najveći sektor industrije u Crnoj Gori, koji je kao takav veoma značajan za zaposlenost, BDP i izvoz ukupne ekonomije. U Strategiji je takođe ocijenjeno da će efikasnost i konkurentnost prerađivačke industrije u narednom periodu zavisiti od kontinuirane primjene inovacija u proizvodnim procesima i procesima upravljanja.

Za poboljšanja u sektoru industrije u cjelini, a posebno u prerađivačkoj industriji[209], neophodni su:

- modernizacija postojeće i razvoj nove industrije, koja će, prije svega, biti zasnovana na novom znanju i inovacijama, uz korišćenje domaćih resursa i poštovanje standarda zaštite životne sredine;

  osavremenjavanje proizvodnje, povećanje stepena finalizacije proizvodnje, uvođenje novih tehnologija, sistema kvaliteta, upotreba usaglašenih mjerila, tačnije, baziranje mjerenja na metrološkoj sljedivosti i upravljanju životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanja proizvodnog asortimana;

- stimulativne mjere za investiranje u čistiju industriju i povećanje energetske efikasnosti;

- razvoj preduzetništva, malih i srednjih preduzeća, tehnoloških i industrijskih klastera itd.

Nedavna studija Generalnog direktorata Evropske komisije za životnu sredinu[210] pokazala je da su cijene energije i dozvole za emisije (kojima se trguje na tržištu) napravile snažan pritisak na energetski intenzivne industrije da poboljšaju svoju efikasnost (npr. na proizvodnju cementa i bakra). Politike i regulative u oblastima vazduha, voda i otpada imale su slične efekte. Studija takođe procjenjuje da se u ovakvim (konvencionalnim) industrijama ne može očekivati zna-

208 Ministarstvo ekonomije, Strategije razvoja prerađivačke industrije 2014–2018, Vlada Crne Gore, 2014.

209 U stvaranju bruto dodate vrijednosti, industrijski sektor učestvuje sa 13,5%, od čega je doprinos sektora prerađivačke industrije 4,8%. Kada je u pitanju zaposlenost, sektor prerađivačke industrije zapošljava 6,9% od ukupnog broja zaposlenih u Crnoj Gori (2014), dok ukupno učešće tri sektora, Vađenje ruda i kamena, Snabdijevanje električnom energijom i Snabdijevanje vodom, iznosi 5,6%. Sektor prerađivačke industrije predstavlja najznačajniji segment industrijske proizvodnje, a obuhvata preduzeća koja se bave mehaničkom, fizičkom i hemijskom transformacijom materijala, supstanci ili komponenata u nove proizvode.

210 Ecorys, The number of Jobs dependent on the Environment and Resource Efficiency Improvements, report prepared for DG Environment, 2012.

čajan rast zaposlenosti, za razliku od novih industrija (u oblastima kao što su energetska efikasnost i zaštita životne sredine). Nalazi ove analize relevantni su i za Crnu Goru, gdje energetski intenzivne industrije (proizvodnja aluminijuma i čelika) teško da mogu konkurisati proizvođačima iz EU, koji posluju u strožem regulatornom okruženju i bitno su unaprijedili svoj nivo efikasnosti. Dakle, postoje vrlo mali izgledi za novo zapošljavanje u ovim industrijama.

Za industrijski sektor u Crnoj Gori takođe je bitno da postepeno usvaja i primjenjuje politiku EU o proizvodima, koja, između ostalog, uključuje (u okviru procjene životnog vijeka) optimizaciju tehnoloških procesa u pravcu smanjenja generisanja otpada, efikasnijeg korišćenja inputa i manjeg stvaranja nusproizvoda, smanjenja gubitaka energije i vode, nižih emisija GHG itd.[211]

U cilju povećanja industrijske produktivnosti, stimulisanja preduzetništva i podsticanja inovativnosti, Crna Gora je pripremila dokument **Industrijska politika Crne Gore do 2020. godine**.[212] Dokument definiše strateške pravce razvoja, polazeći od integrisanog koncepta industrijske politike, koji u fokusu ima rast konkurentnosti crnogorske ekonomije kao cjeline. U tom kontekstu, industrijska politika teži da otkloni strukturne debalanse i sektorske neravnoteže, kao i da prevaziđe problem uske proizvodne baze, u skladu s principima održivog razvoja i resursne efikasnosti. Iako je crnogorska ekonomija po svojoj strukturi pretežno u oblasti sektora usluga, neophodno je revitalizovati određene segmente industrije, koristeći nove izvore ekonomskog rasta i podstičući resursnu efikasnost.

Prioritetnim sektorima s potencijalom rasta smatraju se oni sektori koji su prepoznati kao mogući pokretači industrijskog razvoja, koji raspolažu kapacitetima za povećanje konkurentnosti na domaćem tržištu i jakim izvoznim potencijalima. To su: prerađivačka/prehrambena[213], drvna, metalna i farmaceutska industrija, energetika i turizam.

Pod **sektorima koji podržavaju industrijski razvoj** podrazumijevaju se oni koji imaju potencijal rasta, a cilj im je da doprinesu modernom industrijskom razvoju. Tu spadaju: transport, ICT i kreativne industrije, sektor biznis usluga i građevinarstvo.

Prema podacima Poreske uprave, broj **malih i srednjih preduzeća** (MSP) u Crnoj Gori, u 2015. godini, iznosio je 25.918, sa preko 150.000 zaposlenih. MSP čine 99,6% ukupnog broja preduzeća u Crnoj Gori i u značajnoj mjeri doprinose privrednom rastu i razvoju, konkurentnosti ekonomije i novom zapošljavanju, tj. uvođenju zelene ekonomije u Crnoj Gori.

Konačno, za otvaranje zelenih radnih mjesta i veći nivo uključenosti privatnog sektora u ozelenjavanje crnogorske ekonomije, potreban je razvoj **zelenog preduzetništva.**[214] Ono

211 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit., str. 56.

212 Ministarstvo ekonomije, Industrijska politika Crne Gore do 2020. godine, Vlada Crne Gore, 2015.

213 Prema postojećim projekcijama, očekuje se da će doprinos prerađivačke industrije BDP-u porasti sa 7% u 2010. godini, na 11–15% do 2030. godine, i to u granama koje sada imaju najmanji udio u industrijskoj proizvodnji (trajna dobra).

214 Preduzetništvo se ne odnosi samo na ekonomiju, već je povezano sa svim aspektima ljudskog ponašanja i djelovanja. Posmatrano

može da generiše novu zaposlenost i doprinese razvoju lokalnih zajednica, odnosno prevazilaženju razvojnih nejednakosti. Mogućnosti za razvoj zelenog preduzetništva postoje u oblastima energetike, upravljanja otpadom, ekološke poljoprivrede, eko-turizma, reciklaže, eko-proizvoda i drugih djelatnosti.

2.4.2.5. Građevinarstvo i stanovanje

Građevinarstvo je sredinom protekle decenije bilo jedan od sektora s najvećom stopom rasta. U 2008. godini, sektor je činio 6,2% ukupne ekonomije Crne Gore[215], da bi u 2014. godini njegovo učešće bilo 4,2% bruto dodate vrijednosti. Značaj građevinarstva ogleda se i u tome što ono stimuliše rast u ostalim sektorima, poput proizvodnje građevinskih materijala, usluga, finansijskog sektora, tržišta nekretnina i sl. Pravcima razvoja Crne Gore za period 2015–2018. godine identifikovani su razvojni ciljevi u oblasti građevinarstva i stanovanja. Ti ciljevi, između ostalog, uključuju unapređenje prostornog planiranja, poboljšanje kvaliteta građevinskih radova i korišćenje održivih građevinskih proizvoda, kao i podizanje standarda u pogledu energetske efikasnosti i većeg korišćenja energije iz obnovljivih izvora u stambenim zgradama. Pravci razvoja definisani u ovom dokumentu zasnovani su na ciljevima Strategije razvoja građevinarstva i Stambene strategije, nadograđujući ih.

Potrošnja energije u stambenim objektima, posebno za grijanje i hlađenje, predstavlja veoma važno pitanje evropskih politika, koje je od 2010. godine regulisano revidiranom Direktivom o energetskim performansama zgrada. Pored obaveze da se primijene minimalni zahtjevi za energetske performanse starih i novih zgrada, ovaj dokument zahtijeva da od 2021. godine sve nove zgrade u EU budu građene tako da im emisije budu blizu nule. Troškovno djelotvoran potencijal za uštede energije u zgradarstvu procijenjen je na 65 Mten (mega tona ekvivalentne nafte) do 2020. godine, što je gotovo šezdeset pet puta više od ukupne domaće bruto potrošnje Crne Gore u 2011. godini. U EU se unapređenje postojećeg stambenog fonda planira kroz pripremu strategija energetskog renoviranja zgrada, u skladu sa zahtjevima Direktive o energetskoj efikasnosti iz 2012. godine.

Značajan **potencijal za uštede energije postoji i u sektoru građevinarstva i stanovanja u Crnoj Gori.**[216] Iako precizni podaci o stanju toplotne izolacije stambenog fonda ne postoje, procijenjeno je da čak 70% objekata za

etimološki, preduzetništvo znači sposobnost pokretanja neke aktivnosti sa zadatkom da se postigne određeni cilj. Danas se preduzetništvo sve više shvata kao filozofija življenja, tačnije, kao skup odgovarajućih funkcija i različitih sposobnosti ljudi, usmjerenih ka povezivanju i koordinaciji faktora proizvodnje, a radi ostvarenja profita. (Ministarstvo ekonomije, Strategija razvoja MSP 2011–2015, Vlada Crne Gore, 2015).

215 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Strategija razvoja građevinarstva u Crnoj Gori do 2020. godine, Vlada Crne Gore, 2010.

216 Rezultati studije UNEP/UNDP-ja iz 2012. godine pokazuju da bi za povećanje energetske efikasnosti za 12% do 2020. godine u sektoru građevinarstva bila potrebna ulaganja od 32 miliona EUR. Rezultat bi bila ušteda od 11,8% u potrošnji energije, izbjegnuti troškovi od preko 60 miliona EUR i smanjenje emisija GHG za više od 16%. Cijena postizanja ambicioznijih ciljeva – povećanja energetske efikasnosti za 20% do 2020. godine u sektoru građevinarstva i stanovanja – bila bi 57 miliona EUR, što bi rezultiralo uštedom od 19,2% u potrošnji energije, izbjegnutim troškovima od preko 100 miliona EUR, te smanjenjem emisija GHG za više od 26%

stanovanje zahtijeva adaptaciju radi povećanja energetske efikasnosti. Procjena se zasniva na činjenici da se značajan dio ukupnog broja od oko 316.000 stanova nalazi u objektima kolektivnog stanovanja, izgrađenim tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka, koje karakteriše zapuštenost i dotrajalost spoljašnjih konstrukcija/fasada i (ravnih) krovova, kao i kućnih instalacija.[217] Prema rezultatima analize UNDP-ja, fazno[218] sprovođenje mjera energetske efikasnosti (adekvatna izolacija spoljnjih zidova, zamjena prozora, vrata, krovova i izolacija podova) na svim nelegalno sagrađenim objektima dovelo bi do godišnjeg rasta BDP-a od 1,5%.

Načini da se postignu **uštede energije u zgradama** uključuju uvođenje energetski efikasnog projektovanja i izgradnje, sertifikaciju zgrada, upotrebu građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata, odgovarajuće održavanje i rekonstrukciju objekata itd. Potrebni su dalji podsticaji kako bi se pozitivni trendovi u ovom sektoru (kao što je povećana primjena izolacije na novim i postojećim zgradama) pospješili i stvorio osnov za postizanje ambicioznih ciljeva i standarda EU.

Velika količina energije može biti sačuvana i kroz adekvatno planiranje **infrastrukture u gradovima.** Iako su principi i zahtjevi energetske efikasnosti ustanovljeni relevantnim propisima, postojeća praksa planiranja i gradnje u Crnoj Gori još uvijek nema odgovarajuća rješenja za njihovu integraciju u prostorne i urbanističke planove. **Održivi gradovi** predstavljaju jednu od ključnih tema u dokumentu Budućnost kakvu želimo, usvojenom na Trećem svjetskom samitu o održivom razvoju (Rio+20). Time je i za Crnu Goru postalo obavezujuće da ovaj koncept uključi u sistem planiranja prostora i izgradnje objekata.

Osim uštede energije, za resursnu efikasnost u građevinarstvu veoma su važni i recikliranje građevinskog otpada, upotreba ekoloških materijala (koji zadovoljavaju kriterijume održivosti) i poboljšano projektovanje objekata.

Energetski efikasna gradnja odnosi se na upotrebu materijala i opreme, te proces izgradnje, a kasnije i korišćenja prostora, kojima se gubici energije svode na najmanju moguću mjeru, a ujedno održava ili povećava komfor korisnika i pozitivno utiče na životnu sredinu. Unapređenje energetske efikasnosti zgrada može se sprovoditi:

- uvođenjem strogih pravila energetski efikasnog projektovanja i izgradnje, kao i sertifikacije zgrada; ovdje postoji i veliki potencijal za ozelenjavanje postojećih radnih mjesta (projektanti, građevinski radnici), kao i za kreiranje novih zelenih radnih mjesta (energetski auditori);
- upotrebom građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata;
- održavanjem i rekonstrukcijom objekata, kao i upravljanjem energijom u objektima (energetski menadžment); jasno je da i u ovom segmentu postoji prostor za kreiranje novih zelenih radnih mjesta.[219]

217 Prema podacima Nacionalne stambene strategije Crne Gore za period 2011–2020, (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2011), jedna od osnovnih karakteristika stambenog fonda jeste njegova relativna starost – svega oko 30% stambenog fonda izgrađeno je u proteklih 30 godina.

218 Tokom perioda od 10 godina.

219 Ministarstvo održivog razvoja i turizma,

Kako je navedeno u Strategiji razvoja građevinarstva do 2020. godine, neophodno je dalje razvijati ovaj sektor u kontekstu integracije Crne Gore u jedinstveno evropsko tržište, uz uvažavanje principa održivog razvoja. Vizija razvoja građevinskog sektora u Crnoj Gori jeste uključivanje na evropsko tržište građevinarstva i visoko pozicioniranje na ljestvici konkurentnosti – među četiri vodeće zemlje u regionu. Za dostizanje te pozicije neophodan je inovativan, na znanju baziran i visoko tehnološki organizovan građevinski sektor.[220]

2.4.2.6. Saobraćaj

Bezbjedan, moderan i efikasan saobraćajni sistem pretpostavka je ukupne ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije jedne zemlje. Jedan od prioriteta u ukupnom razvoju saobraćajnog sistema u Crnoj Gori jeste **poboljšanje sigurnosti i bezbjednosti u svim vidovima saobraćaja** u cilju očuvanja ljudskih života i imovine. Taj cilj zahtijeva redovno održavanje postojeće infrastrukture, investicije u nove saobraćajne kapacitete uz poštovanje standarda bezbjednosti i sigurnosti, jačanje administrativnih kapaciteta, kontrolu, nadzor saobraćaja primjenom mjerila koja su usaglašena sa metrološkim propisima (npr. radari i etilometri), kao i obuke i javne kampanje. U nastojanjima da osigura odgovarajuće uslove koji će omogućiti nesmetano kretanje ljudi, roba i usluga unutar zemlje i prema susjednim zemljama, **sektor saobraćaja u Crnoj Gori** suočava se sa značajnim teškoćama. Nerazvijena mreža puteva i nepostojanje autoputeva, problemi nedovoljno razvijene željezničke infrastrukture i starih voznih sredstava, nedovoljna efikasnost saobraćajnog sistema i neprimjenjivanje modernih pristupa u upravljanju saobraćajem, dio su liste problema identifikovanih u ovom sektoru. Sama konfiguracija terena uslovljava visoke troškove održavanja u sektorima željezničkog i drumskog saobraćaja i razvoja nove infrastrukture. Nedovoljna razvijenost infrastrukture za odvijanje pomorskog saobraćaja znatno doprinosi zagađenju mora.
U periodu 2000–2012. godine, udio **željezničkog saobraćaja** u ukupnom broju ostvarenih putničkih kilometara u Crnoj Gori opao je sa 52% na 36%. U posljednjih nekoliko godina **drumski saobraćaj** ima dominantnu ulogu u prevozu putnika, što povećava pritiske na životnu sredinu. Trendovi u **teretnom saobraćaju** slični su kao u putničkom, uz nešto manje osjetan pad udjela željezničkog saobraćaja. Ukupan broj motornih vozila porastao je sa oko 128.000 u 2000, na 198.772 u 2015. godini. U 2012. godini, skoro 98% vozila (u svim kategorijama) bilo je starije od 10 godina, 56% vozila koristilo je naftu kao pogonsko gorivo, 43% benzin, a veoma je mali bio procenat onih koji koriste tečni naftni gas.[221]

S učešćem od oko 27% u ukupnoj **finalnoj potrošnji energije** (2013), sektor saobraćaja u Crnoj Gori predstavlja značajnog potrošača. U saobraćaju se troše velike količine energije, što znatno doprinosi klimatskim promjenama, dovodi do zagađenja vazduha i s njim povezanih negativnih uticaja na zdravlje ljudi i stanje ekosistema. Izgradnja saobraćajne infrastrukture takođe uzrokuje negativne uticaje na prostor, vode i biodiverzitet. Uvezena fosilna goriva (benzin, dizel, kerozin) čine 99% ukupne potrošnje,

Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, op. cit.

220 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Strategija razvoja građevinarstva do 2020. godine, op. cit.

221 Agencija za zaštitu životne sredine, Izvještaj o stanju životne sredine na bazi indikatora, 2015.

dok preostali procenat pokriva potrošnja električne energije. Drumski saobraćaj je odgovoran za oko 88% finalne potrošnje u sektoru saobraćaja[222] i predstavlja prioritet za optimizaciju i uštede.

Moderan i efikasan saobraćajni sistem može znatno doprinijeti **resursnoj efikasnosti,** konkurentnosti i održivosti. Rezultati studije UNEP/UNDP-ja iz 2012. godine pokazuju da bi investicije od 34,2 miliona EUR u energetsku efikasnost u saobraćaju (da bi se ostvarilo povećanje za 12% do 2020. godine) dovele do uštede od 8,6% u potrošnji energenata, izbjegnute troškove od preko 43 miliona EUR i smanjenje emisija GHG od preko 9%. Cijena postizanja ambicioznijih ciljeva – povećanja energetske efikasnosti za 20% do 2020. godine u sektoru saobraćaja – bila bi 82 miliona EUR, što bi dovelo do uštede od 12,5% u potrošnji energenata, više od 67 miliona EUR izbjegnutih troškova i smanjenja emisija GHG od preko 14%.

Neke od najvažnijih mjera evropske politike **održivog saobraćaja** uključuju tehnološka poboljšanja vozila i primjenu alternativnih izvora energije[223], olakšavajuću poresku politiku, promovisanje javnog prevoza i nemotorizovanih vidova saobraćaja i sl. Nadalje, u skladu s evropskim politikama održive urbane mobilnosti, u gradovima treba obezbijediti **multimodalni saobraćajni sistem** i raditi na intermodalnim integracijama, kao glavnom komponentom svake strategije urbane mobilnosti zasnovane na načelima održivog saobraćaja. Navedene mjere moraju biti prioritet i u Crnoj Gori, u kontekstu dostizanja ciljeva resursne efikasnosti, kao i značajnog smanjenja aerozagađenja i poboljšanja kvaliteta života građana i kvaliteta turističke ponude. Prije svega, uspostavljanje efikasnog javnog prevoza znatno bi doprinijelo smanjenju korišćenja putničkih vozila u gradovima, kao i gužvi koje karakterišu turističku sezonu, posebno u primorskom regionu (Kotor, Budva). Namjera je, takođe, da se prevoz (posebno) tereta usmjeri na željeznicu i plovne puteve.[224] Za razvoj saobraćajnog sistema u pravcu resursne efikasnosti (tj. za održivi saobraćaj) biće neophodan integralan pristup, kao i znatni napori i sredstva da bi se osavremenio vozni fond i dalje razvila saobraćajna infrastruktura. Posebno su značajni podsticaji za brže uvođenje vozila s niskim emisijama i novim tehnologijama/alternativnim gorivima, bolja kontrola kvaliteta goriva, promovisanje vidova saobraćaja koji su povoljni po životnu sredinu, kao i primjena instrumenata koji će doprinijeti da se negativni uticaji saobraćaja na životnu sredinu svedu na najmanju mjeru (primjena standarda, procjena uticaja, ekonomskih instrumenata itd.).

222 Željeznički saobraćaj učestvuje sa oko 2%, a avio i pomorski saobraćaj s preostalih 10%.

223 EU trenutno podržava tri glavne alternativne vrste goriva i pogonske tehnologije, koje će se razvijati u periodu do 2020. godine i to: a) biogoriva, tečna ili gasovita; b) vodonik i gorive ćelije; i c) električne baterije i hibridna vozila na električni pogon.

224 S druge strane, razvojni scenario koji predviđa rast industrijske proizvodnje podrazumijeva i ubrzani rast teretnog transporta. Naime, s razvojem teretnog transporta domaćih proizvoda dolazi i do porasta tranzitnog prometa robe. S višim životnim standardom udvostručiće se i broj privatnih automobila. Osim očekivanog osjetnog poboljšanja specifične potrošnje goriva saobraćajnih vozila, to podrazumijeva i više nego udvostručenu potrošnju energije u transportu.

2.4.2.7. Upravljanje resursima obalnog područja

Obalno područje, koje uključuje kopneni dio i morski ekosistem, jedan je od najvrednijih resursa Crne Gore i predstavlja ogroman potencijal za inovacije i razvoj. Najznačajnije ekonomske aktivnosti u obalnom području odnose se na oblasti turizma, pomorstva, brodogradnje, ribarstva i akvakulture. Tzv. plava ekonomija u EU zapošljava oko 5,4 miliona ljudi i generiše bruto dodatu vrijednost od skoro 500 milijardi EUR godišnje. U prioritete za dalji razvoj obalnog područja, zasnovan na resursima mora i kopna, spadaju: biotehnologija, eksploatacija živih i neživih komponenti morske sredine u farmaceutske svrhe, eksploatacija minerala, korišćenje potencijala obnovljivih izvora energije itd.[225]

Prema Zakonu o morskom ribarstvu i marikulturi (Sl. list CG 56/09 i 47/15) i Zakonu o moru (Sl. list CG 17/07), ribolovno more Crne Gore obuhvata dio obalnog mora i epikontinentalni pojas Crne Gore koji se nalazi u granicama zemlje. Upravo na ovom dijelu teritorije Crne Gore plava ekonomija ima razvojnu šansu, kao i razvojni programi **turizma, pomorske privrede, ribarstva i marikulture, te iskorišćavanje ostalih prirodnih resursa.**

Razvoj turizma i pomorske privrede, kao i iskorišćavanje **mineralnih sirovina** (pijeska i kamena), uz nešto manje učešće poljoprivrede i ribarstva, doprinijeli su neodrživom eksploatisanju neobnovljivih prirodnih resursa obalnog područja (prvenstveno prostora i predionih vrijednosti). Zbog izostanka integralnog upravljanja obalnim područjem došlo je do značajnih **pritisaka** na resurse i kvalitet životne sredine ovoga prostora. Glavni izvori tih pritisaka su: pretjerana i ubrzana urbanizacija usljed izgradnje turističkih kapaciteta (praćena raspršenom gradnjom, nezadovoljavajućim kvalitetom izgrađene sredine i prenamjenom poljoprivrednog zemljišta u građevinsko); izlovljavanje ribljeg fonda; neadekvatan tretman otpada i otpadnih voda na kopnu, kao i zagađenja s plovila; neodgovarajući načini zbrinjavanja čvrstog i zauljanog otpada, balastnih voda u lukama i marinama; ostala infrastruktura pomorske privrede. Neodrživom upravljanju obalnim područjem doprinijelo je i nepostojanje kvantitativnih pokazatelja pomoću kojih bi se mogao procijeniti granični kapacitet nosivosti kopna i mora (tj. sposobnost prostora da primi određeni broj turista), kao i neadekvatna primjena strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu. Kao posljedica takvog pristupa, došlo je do ugrožavanja staništa i vrsta, te prirodne ravnoteže uopšte. Opisano stanje prati i **neadekvatan institucionalni i zakonski okvir** s velikim brojem slabo iskoordiniranih nadležnih institucija. Ove su institucije često u konfliktu usljed preklapanja nadležnosti, ili pak nerazumijevanja nadležnosti i neadekvatne primjene zakonskih odredaba. Mnoga zakonska rješenja ne sadrže kaznene odredbe, a ona pozitivna, zasnovana na najboljoj međunarodnoj praksi (oblast zaštite životne sredine), ne primjenjuju se.

Ključne aktivnosti koje su prethodnom NSOR planirane u cilju očuvanja morskih resursa (uključujući priobalno područje) realizuju se kroz sprovođenje Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem. Predviđene aktivnosti usklađene su s odredbama Barselonske konvencije i njenih protokola, uključujući i Protokol o integralnom

225 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

upravljanju obalnim područjem Mediterana. U toku je izrada Prostornog plana posebne namjene obalnog područja Crne Gore, koji će ublažiti pritisak neplanskog razvoja, doprinijeti kvalitetnom razvoju turističkih i nautičkih sadržaja i u velikoj mjeri obezbijediti zaštitu prirodnog predjela i ekološki vrijednih područja. Da bi se smanjilo zagađenje, zaštitio biodiverzitet, sačuvala vrijedna područja prirode i kulturna baština, te postigla koordinacija između različitih sektora i korisnika– a time i usaglasile potrebe razvoja i zaštite– neophodna je efikasna primjena instrumenata i mehanizama **integralnog upravljanja obalnim područjem.** Kako se konstatuje u Izvještaju o razvoju po mjeri čovjeka iz 2014. godine, koji je pripremio UNDP, integralno upravljanje morskim resursima i primjena važnih instrumenata, kakav je npr. prostorno planiranje mora, stvoriće mogućnosti da se adekvatno iskoristi potencijal za plavi rast[226], kao i da ovi prirodni resursi znatnije doprinesu efikasnoj i održivoj ekonomiji u Crnoj Gori.

Ribarstvo je tradicionalna privredna grana u Crnoj Gori, zastupljena u ribolovnim područjima Jadranskog priobalja i Skadarskog jezera. Uprkos svojoj važnoj sociološkoj i kulturološkoj ulozi, ribarstvo učestvuje u BDP-u sa svega 0,5%, a broj zaposlenih u ovom sektoru relativno je mali.[227] Nivo potrošnje ribe u Crnoj Gori spada među najniže u Evropi, no upravo zbog toga, kao i razvoja sektora turizma, ribarstvo ima značajan potencijal za razvoj. Gledajući šire, riblji fond Mediterana, pa tako i Jadrana, bitno je umanjen i već se osmišljavaju strategije za njegovo očuvanje. Iako crnogorski ribari bilježe skroman ulov morske ribe na godišnjem nivou (700–800 t godišnje), usljed nepostojanja cjelovitog nadzora i kontrole na moru, evidentirani su nedozvoljeni ulasci stranih ribarskih brodova u teritorijalno more Crne Gore, ali i primjeri nelegalnog i neregistrovanog ribolova domaćih ribara.[228] Slična je situacija i sa **uzgojem školjki** – zvanični podaci pokazuju da je uzgoj školjki i ribe na relativno niskom nivou, a zabilježeni su primjeri neodrživog ribarenja i sličnih pritisaka na životnu sredinu.[229] Neodrživost koja karakteriše sektor ribarstva i marikulture uslovljena je nizom činilaca: relativno malom i zastarjelom flotom, nepostojanjem organizovanog otkupa ili prerade ribe, nepostojanjem ribarske luke, nepostojanjem mjesta prvog iskrcaja i mjesta prve prodaje i sl. Uz navedeno, jedan od glavnih razloga nedovoljnog razvoja sektora **marikulture** jeste to što nema novih lokacija za uzgoj, posebno onih na otvorenom moru. U suočavanju s ovim problemima najznačajniju ulogu ima prostorno planiranje namjene mora, i to u dijelu izbora lokacija, a u cilju rješavanja eventualnih konflikata s drugim aktivnostima koje se obavljaju na moru.

Stanje u oblasti **pomorskog saobraćaja** karakteriše mali broj aktivnih kompanija i

226 U okviru svoje integralne pomorske politike, EU je izradila dugoročnu strategiju pod nazivom Plavi rast. Cilj je da se podrži održivi rast u okviru različitih pomorskih sektora i aktivnosti vezanih za more. O potencijalnom značaju morskog ekosistema Crne Gore najbolje govori finansijska procjena koristi od usluga morskog ekosistema Sredozemlja – u 2005. godini, ta je vrijednost procijenjena na preko 26 milijardi EUR. Za više detalja vidjeti: http://ec.europa.eu/maritimeaffairs/policy/blue_growth/.

227 Svega 400 zaposlenih, izuzimajući sektor marikulture i prerade ribe.

228 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija integrisanog upravljanja obalnim područjem, NS IUOP, Vlada Crne Gore, jun 2015.

229 Ibid.

smanjenje tereta i broja prevezenih putnika. Iako se posljednjih godina obnavlja, pomorska flota je i dalje dosta skromna. Zbog neadekvatne povezanosti sa zaleđem, Luka Bar, najznačajniji tranzitni centar u regionu i kapija Jadrana, gubi trku s konkurentskim lukama u regionu (Ploče i Drač).[230] Luke Zelenika i Kotor predstavljaju važne pomorske centre u Boki Kotorskoj. Nedavno izgrađeno pristanište za mega jahte Porto Montenegro postalo je simbol razvoja visokokvalitetnog turizma u Crnoj Gori. Brodogradilište Bijela opremljeno je za popravke i rekonstrukciju svih vrsta plovila kapaciteta do 120.000 DWT. U planu je privatizacija Brodogradilišta, uz moguću promjenu osnovne djelatnosti u remont mega jahti, što bi bilo komplementarno s postojećom uslugom koju pruža Porto Montenegro. I luke i Brodogradilište Bijela vrše značajne pritiske na životnu sredinu kopna i priobalnog mora.

230 Sa značajnim investicijama u narednih nekoliko godina, predviđenim nedavnom privatizacijom AD „Kontejnerski terminal i generalni tereti“, te planiranom rekonstrukcijom željeznice i izgradnjom autoputa, Luka Bar ima šansu da iskoristi svoje prirodne potencijale. Svako odlaganje planiranih investicija ugrožava valorizaciju resursa s obzirom na jaku konkurenciju u okruženju.

2.5. Upravljanje u okviru održivog razvoja

U Crnoj Gori postoji jasno iskazano političko opredjeljenje u pogledu održivog razvoja društva, a uspostavljen je i institucionalni okvir za funkcionisanje sistema upravljanja održivim razvojem. Uprkos tome, za Crnu Goru, kao i za većinu država članica UN, integracija pitanja smanjenja siromaštva, ljudskih prava i zaštite životne sredine, kao i drugih prioritetnih pitanja iz sfere društvenog razvoja i održivog upravljanja prirodnim, društvenim i ljudskim resursima, u okvire planiranja ekonomskog razvoja, ostaje glavni izazov na putu ka dostizanju održivosti nacionalnog razvoja. U poređenju sa ostalim navedenim pitanjima, integracija pitanja očuvanja životne sredine i održive upotrebe prirodnih resursa i dalje u značajnoj mjeri zaostaje. Pregled nacionalnih izvještaja[231] o sprovođenju politike održivog razvoja potvrđuje da države nijesu postavile prioritete održivog razvoja kao ključne elemente ekonomskog rasta i razvoja. Štaviše, od održivog razvoja se očekuje da ne ometa ekonomski rast, a očuvanje životne sredine još uvijek se ne poima kao preduslov dugoročno održivog ekonomskog rasta i razvoja.

2.5.1. Izgradnja institucionalnog i strateškog okvira za održivi razvoj

Ustavom iz 1992, te Ustavom iz 2007. godine, Crna Gora se opredijelila za razvoj utemeljen na principima održivog razvoja. Ustavno opredjeljenje je praćeno nizom aktivnosti usmjerenih ka izgradnji institucionalnog i

231 UN, Pregled nacionalnih izveštaja o sprovođenju politike održivog razvoja pripremljenih u okviru učešća na Rio+20 samitu, 2012.

strateškog okvira za održivi razvoj. Da bi se uspostavila platforma za ispunjenje opredjeljenja o ekološkoj državi, 1997. godine je u saradnji s Univerzitetom za mir i razvoj UN otpočela izrada 14 baznih studija i sveobuhvatnog dokumenta pod nazivom Pravci razvoja Crne Gore kao ekološke države, koji je završen 2001. godine. Ovaj je dokument ujedno bio i nacionalni odgovor na ciljeve postavljene Agendom 21. Nakon stabilizacije političkih prilika i otvaranja evropske perspektive za zemlje jugoistočne Evrope, Crna Gora je napravila značajne korake u izgradnji nacionalne politike održivog razvoja. U periodu od 2002. godine do danas ostvareni su brojni pomaci u izgradnji institucionalnog i legislativnog okvira za povećanje efikasnosti sistema upravljanja u okviru održivog razvoja. Poslije učešća na Samitu o održivom razvoju u Johanesburgu, osnovan je **Nacionalni savjet za održivi razvoj**, kao savjetodavno tijelo Vlade Crne Gore za sprovođenje politike održivog razvoja. Za sam proces implementacije zaduženo je resorno ministarstvo nadležno za poslove zaštite životne sredine. Savjetom je od njegovog osnivanja do 2013. godine predsjedavao predsjednik Vlade, od kada tu dužnost preuzima predsjednik države. U periodu 2006–2011. godine, funkcionisala je Kancelarija za održivi razvoj, uspostavljena uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Zadatak Kancelarije bio je pružanje administrativne i tehničke podrške radu Nacionalnog savjeta, u okviru Generalnog sekretarijata Vlade. U junu 2011. godine Kancelarija za održivi razvoj integrisana je u Ministarstvo održivog razvoja i turizma, nastavljajući da funkcioniše kao Odjeljenje za podršku Nacionalnom savjetu za održivi razvoj, a od septembra 2015, kao Odjeljenje za održivi razvoj i integralno upravljanje obalnim područjem.

Uporedo s početkom realizacije projekata održivog razvoja (2005), započet je i proces izrade Nacionalne strategije održivog razvoja. Rađena u okviru saradnje s Mediteranskom komisijom za održivi razvoj, Strategija je apsorbovala najznačajnija opredjeljenja iz nacionalnih i evropskih dokumenata.

Kroz Forum ekoloških **nevladinih organizacija**, civilni sektor je aktivno učestvovao u radu Nacionalnog savjeta – razmatrajući najvažnija pitanja kojima se Savjet bavio, iznošenjem svojih ocjena i predloga, kao i neposrednim učešćem u radu ovoga tijela. Važan podsticaj unapređenju odnosa između vladinog i nevladinog sektora imalo je potpisivanje Memoranduma o saradnji između tadašnjeg Ministarstva uređenja prostora i životne sredine s ekološkim nevladinim organizacijama, kao i izbor predstavnice nevladinog sektora za zamjenicu predsjednika Nacionalnog savjeta za održivi razvoj u aprilu 2011. godine.[232]

Od 23 **lokalne samouprave** u Crnoj Gori, samo tri opštine, Podgorica[233], Bijelo Polje i Mojkovac, unutar svog institucionalnog sistema imaju posebne organizacione cjeline – sekretarijate za uređenje i planiranje prostora i održivi razvoj, sa konkretnim zaduženjima vezanim za sprovođenje politike održivog razvoja. U aprilu 2011. godine, Opština Danilovgrad je formirala lokalni savjet

232 NSzOR, Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države: 20 godina ekološke države Crne Gore, op. cit.

233 U Glavnom gradu, u okviru Sekretarijata za planiranje i uređenje prostora i zaštitu životne sredine, formiran je Sektor za zaštitu životne sredine i održivi razvoj, kao služba nadležna za sprovođenje politike održivog razvoja na nivou Podgorice.

za održivi razvoj i donijela Strategiju održivog razvoja s Akcionim planom za period do 2018. godine. U predstojećem periodu treba omogućiti jačanje kapaciteta u ovoj oblasti na lokalnom nivou. To će se postići uspostavljanjem savjeta za održivi razvoj i usklađivanjem strateških planova razvoja opština sa zahtjevima NSOR, odnosno donošenjem krovnih lokalnih strateških dokumenata održivog razvoja sa kojima se moraju uskladiti svi ostali pojedinačni planovi i programi.

U toku pripreme Rio+20 samita, u međunarodnim okvirima traženi su odgovori na međusobno suprotstavljene razvojne tokove. Završnim dokumentom Samita postavljeni su kvalitetni, ali i veoma ambiciozni i zahtjevni ciljevi. Stoga je, u susret početku sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine, neophodno tražiti odgovor na pitanje: kako u nacionalnom kontekstu obezbijediti otklon od do sada zabilježenih neodrživih razvojnih trendova i nedovoljno funkcionalnog sistema upravljanja za održivi razvoj? Period nakon Trećeg svjetskog samita o održivom razvoju (Rio+20) karakterišu značajni pomaci u snaženju međunarodnog institucionalnog okvira za sprovođenje politike održivog razvoja, prvenstveno kroz uspostavljanje i funkcionisanje **Političkog foruma na visokom nivou**. Restrukturiran institucionalni okvir treba da omogući implementaciju ciljeva održivog razvoja do 2030. godine. I u nacionalnom kontekstu ostvaren je napredak u izgradnji institucionalnog okvira za održivi razvoj. Proširene su nadležnosti Nacionalnog savjeta za održivi razvoj – 2013. godine, u dijelu savjetodavne podrške Vladi Crne Gore za sprovođenje nacionalne politike u oblasti klimatskih promjena, s obzirom na njen prioritetni, globalni značaj, kao i značaj u procesu integracija Crne Gore u EU, te 2015. godine, u sprovođenju politike integralnog upravljanja obalnim područjem, imajući u vidu značaj ovog regiona za ukupni ekonomski rast i razvoj crnogorskog društva. Struktura i nadležnosti Nacionalnog savjeta omogućavaju njegov doprinos:

- jačanju međusektorske koordinacije između resora u Vladi Crne Gore radi usklađivanja javnih politika s politikom održivog razvoja;
- podsticanju saradnje nadležnih nacionalnih i lokalnih organa radi usklađivanja javnih politika s politikom održivog razvoja i relevantnim politikama na lokalnom nivou; iniciranju snažnijeg učešća poslovnog sektora u sprovođenju javnih politika;
- učešću nevladinog sektora u oblikovanju i usklađivanju javnih politika s ciljevima održivog razvoja.

Jedna od osnovnih prepreka bržem napretku u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja u Crnoj Gori jeste **nezadovoljavajući nivo sprovođenja zakona, politika i strategija**.[234] Postoji veliki nesklad između obaveza koje proizilaze iz donesenih propisa i strategija i njihove primjene u praksi, što je posljedica više faktora – promjena navika i odnosa nadležnih organa, odsustva odgovarajućeg institucionalnog okvira itd.[235] Pored toga, sektorske strategije nijesu uvijek dovoljno međusobno usklađene, dok je integracija pitanja zaštite životne sredine u ekonomske/sektorske politike, uprkos određenim pomacima, na dosta niskom nivou. Probleme pričinjavaju i neadekvatne procjene i nedostatak finansijskih sredstava potrebnih za

234 NSzOR, Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države, op. cit.

235 Ibid.

implementaciju određenih mjera, nedovoljno razvijen sistem za praćenje i ocjenu napretka i sl. Potrebno je unaprijediti ambijent za saradnju i partnerstvo među društvenim akterima, zasnivajući ga na principima transparentnosti i participativnosti, kako bi se otvorio prostor za značajnija postignuća u oblasti održive razvojne politike. Institucionalni okvir i integralno planiranje takođe treba unaprijediti, a kapacitete (ljudske, tehničke i finansijske) javnog sektora (posebno u lokalnoj upravi i institucijama) podići na znatno viši nivo. Razvoj kapaciteta je neophodan i na nivou naučnih i istraživačkih institucija. Uloga civilnog sektora treba da bude ojačana mogućnošću suštinske participacije u procesu kreiranja politika i donošenja odluka. Privatni sektor, i pored određenih pozitivnih primjera tokom proteklih godina, ostaje nedovoljno uključen u ostvarivanje ciljeva održivosti. Potrebno je podstaći jačanje uloge ovog sektora, a ona može biti posebno važna u procesu ozelenjavanja ekonomije. To se prije svega odnosi na realizaciju projekata i programa u sklopu zelenog preduzetništva, unapređivanje održive potrošnje i prozvodnje i korporativne društvene odgovornosti, kao i na razvoj privatno-javnih partnerstava.

Pored navedenog, u središtu neusaglašenosti između iskazanog političkog opredjeljenja i rezultata u implementaciji politike održivog razvoja nalazi se i **problem nezadovoljavajuće implementacije prioritetnih programa i akcija**. Evidentan je raskorak između obaveza prema održivom razvoju i sprovođenja politike i programa održivog razvoja, odnosno problem suočavanja s izazovom s aspekta integracija, inkluzije i koherentnosti. Skrining uspješnosti sprovođenja petogodišnjeg Akcionog plana NSOR za period 2007–2012. godine ukazuje na solidne rezultate. Naime, procenat implementiranih mjera iznosi 53%, pri čemu oblast životne sredine u određenoj mjeri zaostaje u odnosu na ekonomiju, a nešto manje u odnosu na sferu društvenog razvoja. Iako se ovaj rezultat donekle može objasniti otežavajućim okolnostima s kojim se društvo suočavalo u periodu tranzicije sveukupnog društveno-ekonomskog ambijenta, mora se konstatovati da su neodrživi razvojni trendovi i dalje prisutni. Prevođenje principa i ciljeva održivog razvoja u sprovodive, efikasne akcije, zasnovane na integrisanju ekonomskih, društvenih i ekoloških principa, tj. na ekološki održivom i socijalno pravednom ekonomskom rastu, i dalje je izvor brojnih problema. Zamjena fragmentarnog pristupa inkluzivnim procesima, koji objedinjuju brojne subjekte u horizontalnoj i vertikalnoj ravni organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj, presudno je važna ukoliko se želi ostvariti uspješna primjena potvrđene političke volje i funkcionalnost u upravljanju održivim razvojem. Zato su u periodu koji je pred nama centralna pitanja održivog razvoja sljedeća: snaženje dobre uprave, uspostavljanje i izgradnja složenog mehanizma odgovornosti i održiva i uzajamno uvezana valorizacija nacionalnih resursa. U centru razvoja biće potrebe pojedinca, uz omogućavanje aktivnog učešća svih relevantnih društvenih grupa i izgradnju partnerstava između različitih društvenih struktura. Poseban izazov predstavlja usklađivanje interesa građana, poslovnih i zelenih interesa, koje treba učiniti kompatibilnim.

Linearna zavisnost ekonomskog razvoja i korišćenja prirodnih resursa, tj. rasta antropogenih pritisaka na životnu sredinu, karakteristična je kako za zemlje jugoistočne Evrope, tako i za glavne razvojne trendove u širim, globalnim okvirima. Uprkos nedavno postignutom, novom i najšire prihvaćenom globalnom sporazumu o suočavanju s klimatskim promjenama, i dalje nema značajnijeg pomaka u ograničavanju emisija gasova

s efektom staklene bašte. Postoji evidentan problem nedostatka sredstava za primjenu optimalnih tehnologija i mjera adaptacije. Uz to, nezaposlenost raste, a iskorjenjivanje siromaštva nije na željenom nivou. U kontekstu unapređivanja produktivnosti i upravljanja resursima, značajno je istaći da je u Crnoj Gori kao optimalan prihvaćen scenario kojim se predviđa apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20% u odnosu na prosjek 2005–2012. godine.[236] Sprovođenje ovog scenarija zahtijevaće značajne refome kako bi se ekonomske aktivnosti uskladile s interesima društvenog blagostanja i zagađenje životne sredine svelo na najmanju mjeru.

Učešćem u međunarodnom dijalogu o ciljevima održivog razvoja i Agendi održivog razvoja do 2030. godine Crna Gora je pokazala punu posvećenost prioritetnim pitanjima ove politike. To su: smanjenje siromaštva, inkluzivna ekonomija, vladavina prava, dobra uprava, uvođenje zelene ekonomije, jačanje efikasnosti korišćenja prirodnih resursa, klimatske promjene, obalna područja, očuvanje osjetljivih ekosistema, održiva proizvodnja i potrošnja, rodna ravnopravnost i obezbjeđivanje inkluzivnog i na znanju zasnovanog rasta. Pored globalno usaglašenih ciljeva, prioritet predstavlja i stvaranje uslova za sprovođenje ključnih odrednica za održivi razvoj koje su sadržane u relevantnim politikama EU, prije svega u Strategiji Evropa 2020. i Mapi puta do resursno efikasne Evrope.

Praktična implementacija i mjerljivi rezultati u otklonu od neodrživih razvojnih tendencija i dalje su izazov; oni moraju biti okosnica u vođenju politike održivog razvoja. Značajan iskorak napravljen je u oblasti održivog upravljanja obalnim područjem Crne Gore. Riječ je o realizaciji Programa integralnog upravljanja obalnim područjem i donošenju Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem, u sinergiji s izradom novog Postornog plana posebne namjene obalnog područja Crne Gore (umanjivanje građevinskog područja, povećanje njegove iskorišćenosti, uvođenje obalnog odmaka zabranjene gradnje na udaljenosti 100 m od obalne linije, eliminisanje konfliktnih namjena na najvrednijim djelovima prostora obalnog područja, unapređenje sistema upravljanja uspostavljanjem koordinacionog mehanizma za integralno upravljanje obalnim područjem itd.). Strategijom upravljanja otpadom Crne Gore do 2030. godine utvrđeni su ambiciozni ciljevi (na primjer, s aspekta recikliranja i ponovne upotrebe papira, metala, plastike i stakla iz domaćinstava i drugih izvora, bezbjednog građevinskog otpada). Njihovim postizanjem značajno će se unaprijediti resursna efikasnost, ali i centralizovan pristup u upravljanju otpadom.

U prethodnom periodu milenijumski razvojni ciljevi predstavljali su sredstvo za mjerenje i praćenje napretka u realizaciji zadataka koji su značajni za održivost razvoja, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. U okviru redovnog praćenja sprovođenja milenijumskih razvojnih ciljeva, 2013. godine evidentirani su pozitivni trendovi, koji se odnose na ostvarenje univerzalnog osnovnog obrazovanja, smanjenje stope smrtnosti djece, unapređenje zdravlja majki i borbu protiv HIV-a, tuberkoloze i ostalih zaraznih bolesti. Prema opštem zaključku Četvrtog godišnjeg izvještaja o sprovođenju milenijumskih razvojnih ciljeva u 2014. godini, Crna Gora je na dobrom putu da ostvari drugi cilj (ostvarivanje univerzalnog osnovnog obrazovanja), četvrti (smanjenje smrt-

236 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

nosti djece) i peti cilj (poboljšanje zdravlja majki). Konstatovano je zaostajanje u postizanju prvog cilja (smanjenje siromaštva), trećeg (rodne ravnopravnosti), šestog (borbe protiv HIV-a i AIDS-a) i sedmog cilja (održivosti životne sredine).

Sedamnaest nedavno usvojenih, sveobuhvatnih, univerzalno primjenjivih i po svojoj prirodi transformativnih **ciljeva održivog razvoja**, predviđenih u okviru Agende za održivi razvoj do 2030. godine, zamijenili su milenijumske razvojne ciljeve, čime je napravljen korak dalje u omogućavanju cjelovitog praćenja svih aspekata održivosti razvoja društva. Ovi ciljevi orijentisani su na dostizanje konkretnih i mjerljivih ishoda, koncizni su i primjenjivi na sve zemlje budući da uzimaju u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i nivoe razvoja, poštujući specifičnosti nacionalnog razvojnog konteksta. Uspostavljanje adekvatnog sistema praćenja ciljeva održivog razvoja u nacionalnom kontekstu predstavljaće izazov za sistem javne uprave. Stoga je neophodna reforma i značajno **jačanje postojećeg institucionalnog okvira upravljanja i finansiranja u okviru održivog razvoja**. Da bi se obezbijedila funkcionalna međusektorska saradnja i unaprijedila efikasnost sistema upravljanja održivim razvojem, potrebno je horizontalno jačanje institucionalnih kapaciteta za sprovođenje nacionalne politike održivog razvoja i s njom povezanih sektorskih politika.

2.5.2. Sistem upravljanja životnom sredinom

Prema Izvještaju Svjetske komisije za životnu sredinu i razvoj iz 1987. godine, koncept održivog razvoja podrazumijeva balansiranje ekonomskih, socijalnih i ekoloških zahtjeva kako bi se osiguralo „zadovoljavanje potreba sadašnje generacije bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“[237]. Koncept je od tada evoluirao do aktuelnog pristupa, utemeljenog na integraciji tri stuba održivog razvoja. Operacionalizacija koncepta održivog razvoja rezultat je kako teorijskog promišljanja, tako i političkih težnji usmjerenih ka osiguranju dugoročno održivog društveno-ekonomskog razvoja i očuvanju životne sredine. Iz tog razloga, posebno mjesto u sistemu upravljanja održivim razvojem **pripada sistemu upravljanja životnom sredinom.** Brojne slabosti tog sistema, koje su utvrđene NSOR iz 2007. godine, i dalje su prisutne. Najveći izazovi odnose se na: omogućavanje potpune harmonizacije nacionalnog zakonodavstva s pravnom tekovinom EU, efikasniju primjenu propisa, izgradnju administrativnih i ukupnih institucionalnih kapaciteta za upravljanje životnom sredinom i prirodnim resursima, kao i obezbjeđivanje efikasnije horizontalne i vertikalne institucionalne koordinacije, a naročito prevazilaženje neadekvatnog finansiranja zaštite životne sredine, kako iz javnih, tako i iz privatnih izvora, i još uvijek izuzetno nizak stepen integracije pitanja životne sredine u sektorske politike.

U upravljanju životnom sredinom ključne nadležnosti pripadaju Ministarstvu održivog razvoja i turizma, Agenciji za zaštitu životne sredine i Upravi za inspekcijske poslove. Za pojedine oblasti nadležno je Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja (upravljanje vodama, upravljanje šumama itd.), za neke Ministarstvo zdravlja (npr. kvalitet vode za piće), a određene nadležnosti povjerene su Ministarstvu saobraćaja i pomorstva, Ministarstvu pravde i Ministarstvu unutrašnjih

237 Izvještaj „Naša zajednička budućnost“, koji je, na poziv Ujedinjenih nacija, sačinila Svjetska komisija za životnu sredinu i razvoj (tzv. Bruntland komisija), 1987.

poslova. Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, Javno preduzeće „Nacionalni parkovi", Centar za ekotoksikološka ispitivanja, Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom institucije su sa značajnim zaduženjima u oblasti zaštite životne sredine. Treba pomenuti i Upravu pomorske sigurnosti, Lučku upravu Crne Gore, Upravu za šume, Upravu za vode, kao i Zavod za metrologiju, koji u dijelu svojih nadležnosti treba da doprinese očuvanju životne sredine. Upravljanje životnom sredinom dijelom je povjereno lokalnim samoupravama, koje su veoma različite u pogledu kapaciteta kojima raspolažu. U velikom broju slučajeva, te kapacitete karakterišu brojna ograničenja kada je u pitanju izvršavanje povjerenih zadataka. To se naročito odnosi na primjenu sistemskih instrumenata, kao što su strateška i projektna procjena uticaja na životnu sredinu i izdavanje integrisanih dozvola. Inspekcijski nadzor u oblasti zaštite životne sredine obavlja mali broj ekoloških inspektora/ki, dok je sudska praksa u ovoj oblasti gotovo nepostojeća.

Moglo bi se zaključiti da u Crnoj Gori postoji potrebna institucionalna infrastruktura za bavljenje pitanjima životne sredine i održivog razvoja, kao i za sprovođenje strateških dokumenata, ali postojeći kapaciteti nijesu zadovoljavajući. Kada je riječ o resoru koji je nadležan za životnu sredinu, treba podsjetiti da su u proteklom periodu njegova institucionalna organizacija i nadležnosti više puta mijenjani. U cilju rješavanja brojnih akumuliranih problema i pružanja odgovora na složene izazove koji su pred nama, potrebno je napraviti značajne promjene u pogledu podjele nadležnosti organa uprave i pod jedan krov objediniti sve oblasti zaštite i unapređivanja stanja životne sredine. Neophodno je da se državni, ali i opštinski organi, organizaciono, stručno i tehnički osposobe da ažurno i kvalitetno obavljaju poslove u skladu s međunarodnim standardima, te da se uspostavi funkcionalan i efikasan sistem horizontalne i vertikalne koordinacije.[238]

Kroz proces usklađivanja zakonodavstva u oblasti zaštite životne sredine s pravnom tekovinom EU, u nacionalni pravni okvir ugrađeni su brojni instrumenti upravljanja životnom sredinom: procjena i strateška procjena uticaja na životnu sredinu, integrisano sprečavanje zagađivanja životne sredine, te mnogi instrumenti i procedure za zaštitu pojedinih segmenata životne sredine i smanjivanje pritisaka na životnu sredinu – tehnički standardi, dozvole, prekršaji i krivična djela u oblasti životne sredine, kao i odgovornost za štetu načinjenu životnoj sredini. Učešće u procesu evropskih integracija zahtijeva dalje napore[239] kako bi se na nacionalnom i lokalnom nivou omogućilo sprovođenje projektne i strateške procjene uticaja na životnu sredinu. Treba naglasiti da je procjena uticaja na životnu sredinu instrument koji se previše koristi na lokalnom nivou, a da s druge strane, za izdavanje integrisane dozvole nijesu izgrađeni zadovoljavajući kapaciteti jedinica lokalne samouprave.[240]

Izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika iz avgusta 2013. godine, uspostavljena je bolja osnova za implementaciju Direktive o eko-kriminalu[241], ali su i dalje evidentne brojne prepreke za efikasnu kontrolu i nad-

238 NSzOR, Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države, op. cit.

239 Evropska komisija, Izvještaj o napretku, Brisel, 2014.

240 UNECE, Treći izvještaj o pregledu stanja životne sredine Crne Gore, Njujork, Ženeva, 2015.

241 Izvještaj o monitoringu harmonizacije i implementacije evropskog zakonodavstva (Progress Monitoring Report), 2015.

zor od strane ekološke inspekcije.[242] Izmjene propisa omogućile su inspektorima/kama da rješenjem o prekršaju kazne manje prestupe, ali je od septembra 2011. do marta 2014. godine naplaćeno samo 43% naloženih kazni.[243]

242 U periodu 2009–2013. godine, ekološka inspekcija je podnijela oko 180 prekršajnih prijava, od kojih je trećina odbijena kao neosnovana zbog nedostatka dokaza. U istom periodu, ekološka inspekcija je dostavila 15 krivičnih prijava; šest je odbačeno kao neosnovano, a o postupanjima u ostalih devet predmeta inspekcija nije informisana od strane nadležnih sudova.

243 UNECE, Treći izvještaj o pregledu stanja životne sredine Crne Gore, op. cit.

3

Ključni neodrživi trendovi razvoja i potrebe održivog razvoja do 2030. godine

Ostvarivanje ciljeva održivog razvoja Crne Gore zahtijeva adekvatan odgovo na ključne probleme korišćenja i upravljanja nacionalnim resursima. Ocjena stanja ukazuje na brojne faktore koji dovode do neodrživih trendova u upravljanju ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim resursima i u njihovom korišćenju, a isto se odnosi i na upravljanje u okviru održivog razvoja. Pregled ključnih pokretača, pritisaka, stanja i uticaja, slijedom DPSI(R) metode (pokretači-pritisci-stanje-uticaji-odgovori), predstavljen je u u Prilogu II (tabele P II-6, P II-7, P II-8, P II-9). Pojedini uzroci odnose se na više problema, i obratno – pojedini problemi imaju korijen u više navedenih uzroka. Sistematizacijom problema i uzroka, te ocjenom nivoa do kojeg određene grupe problema i uzroka otežavaju postizanje ciljeva održivog razvoja i slabe izglede za dugoročno održiv razvoj crnogorskog društva, izdvojeni su ključni problemi i slabosti i s njima povezane potrebe, što je izloženo u odjeljcima 3.1–3.5 ovoga poglavlja.

3.1. Ključni problemi održivog upravljanja ljudskim resursima

Polazeći od ocjene stanja, moguće je izdvojiti niz ključnih problema, slabosti i potreba koje se odnose na upravljanje ljudskim resursima u funkciji održivog razvoja zajednice.

Kada su u pitanju demografski resursi u Crnoj Gori, faktori koji presudno utiču na sadašnje stanje su: stopa prirodnog priraštaja, koja se u kontinuitetu smanjuje (sa 20‰ sredinom XX vijeka, na 2,2‰ 2011. godine), pad nataliteta i rast mortaliteta, starenje stanovništva na nivou države, rast broja stanovnika od samo 1,3% u periodu između popisa 2003. i 2011. godine, negativni migracioni saldo u periodu 2003–2011. godine, kao i neravnomjeran intenzitet internih migracija. Identifikovani su sljedeći pritisci: faktori koji su djelovali od devedesetih godina prošlog vijeka (raspad bivše SFRJ, ratovi u okruženju, sankcije međunarodne zajednice i duboka ekonomska kriza), niske reproduktivne norme, prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore, ekonomska iscrpljenost crnogorskih građana i njen negativan uticaj na natalitet, kao i materijalna nesigurnost i bolji uslovi života u gradovima središnjeg i primorskog regiona nego u sjevernoj regiji, što značajno utiče na interne migracije.

U odnosu na evidentirane pritiske, izdvajaju se sljedeći ključni problemi, slabosti i nedostaci:

- Prema projekcijama MONTSTAT-a, u 2031. godini, broj stanovnika Crne Gore kretaće se u intervalu od 642.000 (varijanta visokog fertiliteta i rast od 3,5%) do 578.000 (konstantna varijanta i smanjenje stanovništva za 6,8%).
- Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, negativni demografski trendovi do 2050. godine usloviće smanjenje broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2%, što bi približno odgovaralo populaciji s kraja sedamdesetih godina prošlog vijeka.
- Starenje stanovništva suočava Crnu Goru s rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala i povećanjem odnosa neproduktivnog i produktivnog stanovništva.
- Posljedica navedenih faktora može biti smanjenje kupovne moći i agregatne tražnje, kao i usporavanje tehnološkog razvoja.

Kada je riječ o zdravlju kao dijelu ljudskog kapitala, ključne faktore koji se mogu izdvojiti prema uticaju na sadašnje stanje čine: dominacija hroničnih nezaraznih bolesti koje uslovljavaju prijevremeni mortalitet; postojanje nejednakosti u zdravlju; kurativno usmjeren zdravstveni sistem; nedovoljno zastupljene mjere promocije zdravlja i prevencije oboljenja u tretmanu korisnika zdravstvenih usluga; zastupljena ponašanja koja nijesu u skladu sa zdravljem; udio zdravstvene potrošnje u BDP-u znatno zaostaje za prosjekom EU (32% manje), a prilično i za prosjekom SEEHN (12% manje); udio zdravstvene potrošnje u budžetu znatno zaostaje za prosjekom EU (35% manje), a prilično i za prosjekom SEEHN (20% manje); udio privatnih plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima znatno prevazilazi prosjek SEEHN (42% više); nedovoljan nivo izdvajanja za zdravstvo – 461 dolar po stanovniku (926 dolara po stanovniku, ako se uzme u obzir privatno-javno partnerstvo – PPP), što je dva puta manje od Hrvatske (ili 40% manje, ako se uzme u obzir PPP), a če-

tiri i po puta manje od Slovenije (ili 2,8 puta manje, ako se uzme u obzir PPP).[244] Identifikovani su sljedeći pritisci: nedovoljno učešće broja preventivnih pregleda za nezarazne bolesti u ukupnom broju pregleda; novootkriveni patogeni organizmi i oboljenja koja oni izazivaju; bolesti koje ponovo postaju aktuelne usljed promjena u čovjekovoj sredini; povećan broj putnika u međunarodnom saobraćaju, te povećani rizik od importacije bolesti i izbijanja eventualnih epidemija; neadekvatna upotreba antimikrobnih ljekova; osjetljivost/ranjivost pojedinih populacionih grupa i ograničeni kapaciteti i resursi u oblasti zdravstva.

Imajući u vidu identifikovane pritiske, izdvajaju se sljedeći ključni problemi, slabosti i nedostaci:

- S ulaganjima u zdravstvo koja opadaju, uz visok OPP245 i hroničan problem neefikasnog raspolaganja resursima i rastućim potrebama populacije, neminovno se otvara pitanje održivosti zdravstvenog sistema.
- Nedovoljno razvijena zdravstvena prosvijećenost i nedakvatno orijentisana zdravstvena zaštita uslovljavaju neophodnost većih izdataka za kliničku medicinu.
- Neefikasna upotreba postojećih sredstava posljedica je nedovoljne usredsređenosti na prevenciju bolesti i promociju zdravlja.
- Hronične nezarazne bolesti dovode do invalidnosti, prijevremene smrtnosti i lošeg kvaliteta života radno aktivnog stanovništva, što negativno utiče na tržište rada i ekonomski potencijal zemlje.
- Produbljuje se nejednakost u zdravlju različitih populacionih grupa.

Kao faktore koji utiču na sadašnje stanje u oblasti obrazovanja i vještina u Crnoj Gori, moguće je izdvojiti: niska ulaganja u predškolsko obrazovanje (0,38% BDP-a, u odnosu na 0,50% koliko je OECD prosjek); velike regionalne razlike u zastupljenosti i efikasnosti predškolskog obrazovanja; povećan stepen nasilja među djecom i mladima; povećana stopa percepcije plagijarizma u visokom obrazovanju (važno je istaći da se registruje razlika između percepcije ovog problema i stvarnog iskustva s datim problemom)[246]; oslabljena veza između škole i tržišta rada, tj. šire društvene zajednice. Identifikovani su sljedeći pritisci: nedovoljni kapaciteti za predškolsko obrazovanje (posebno u primorskoj i središnjoj regiji) i nedovoljna ulaganja u ovu oblast; nedovoljno razvijena svijest građana o značaju predškolskog obrazovanja; nezadovoljavajući efekti ulaganja u sektor obrazovanja (u periodu 2006–2010. godine, povećana su za 50%); nizak kvalitet nastavnog kadra (loša selekcija i neatraktivnost posla); neujednačeni materijalno-tehnički uslovi u školama; smanjena vaspitna uloga škola i oslabljena etička dimenzija na nivou visokog obrazovanja; nezavršen proces reformi u cjelokupnom sektoru obrazovanja.

Imajući u vidu navedene pritiske, možemo

244 World Health Organization, Global Health Expenditure Database, 2013, http://apps.who.int/nha/database.

245 Privatna plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima (Out of Pocket Payments).

246 Centar za građansko obrazovanje, Istraživanje javnog mnjenja o korupciji u obrazovanju, 2015.

izdvojiti sljedeće ključne probleme, slabosti i nedostatke:

- Nedovoljno razvijeno predškolsko obrazovanje utiče na razvoj djece, što može imati negativne socio-ekonomske efekte na društvo u cjelini.
- Loši rezultati na PISA testiranjima pokazuju da obrazovni sistem ne priprema na odgovarajući način mlade u Crnoj Gori za dalje uspješno školovanje, buduću profesiju, privatni i društveni život.
- Nezadovoljavajući nivo kvaliteta visokog obrazovanja, kao i još uvijek neriješeno pitanje cjeloživotnog učenja, u velikoj mjeri smanjuju mogućnost razvoja ljudskog kapitala i ekonomskog potencijala države.

Ukoliko se prethodno izdvojeni problemi nastave u dužem periodu, oni mogu dovesti do značajnije degradacije ljudskih resursa u odnosu na postojeće stanje i ugrožavanja potencijala za održivi razvoj Crne Gore.

3.2. Ključni problemi održivog upravljanja društvenim resursima

Imajući u vidu ocjenu stanja, moguće je izdvojiti niz ključnih problema, slabosti i potreba koje se odnose na upravljanje društvenim resursima u funkciji održivog razvoja zajednice.

Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja. Možemo identifikovati niz problema i slabosti koje trenutno onemogućavaju aktivniji odnos ključnih aktera društva (porodica, javne institucije, posebno obrazovne, formalne i neformalne grupe građana, tj. civilno društvo i poslovna zajednica):

- Savremenu društvenu dinamiku na nivou društvenih grupa karakteriše sukob između naslijeđenih tradicionalnih i patrijarhalnih vrijednosnih modela i obrazaca i izazova koje nameće moderno, tehnološki napredno društvo. U uslovima ubrzane društvene transformacije, koja je dodatno podstaknuta procesima evropskih integracija, društvo nema vremena da prirodno izraste ka novim vrijednim matricama, već ostaje u procesu koji izaziva stanje konflikta. „Staro“ se osjeća ugroženim i pruža otpor promjenama, pokušavajući da novousvojene strukture i pravila prilagodi starim odnosima. Na taj način, reforme i promjene nužno bivaju ograničene u svojom uspjehu.
- Uprkos naporima koji su u prethodnom periodu učinjeni kako bi se pomirili određeni identitetski rascjepi, koji su svoj vrhunac imali u predreferendumskom periodu, podjele i dalje opstaju.

Iako ne uvijek vidljive na površini, one se lako detektuju kroz podijeljeno povjerenje u javne institucije ili odsustvo društvenog konsenzusa oko nekih bitnih pitanja razvoja. Ovakvo stanje nije održivo na dugi rok i zahtijeva povećane napore u cilju prevazilaženja ovog vrlo štetnog rascjepa; u skladu s teorijom zamrzavanja Lipseta i Rokana, on prijeti da se pretvori u bazični društveni rascjep, koji opstaje i nakon što se „izliječe" njegove spoljne manifestacije.

Iako je u periodu od uvođenja pluralizma civilno društvo doživjelo snažan razvoj i veoma pozitivno uticalo na transformaciju države, ostaju problemi njegove (ne)održivosti. Organizacije civilnog društva su, s jedne strane, i dalje zavisne od donatora, dok s druge strane nije došlo do suštinske promjene političke kulture u participativnu pa su neformalne grupe građana koje se organizuju radi zaštite svojih interesa još uvjijek rijetke.

Usljed pritisaka da se određene reforme ubrzaju, veliki broj promjena nije bio podržan realnim razvojem kapaciteta da te promjene isprate. Samim tim, mnoge važne i dobre ideje i institucije nijesu zaživjele.

Vrijednosti. U procesu transformacije sistema vrijednosti u Crnoj Gori mogu se uočiti brojni problemi, slabosti i prepreke, od kojih je većina uzrokovana raskorakom između starog i potreba novog. Prije svega, radi se o sljedećem:

Crnogorsko društvo je čvrsto povezano rodbinskim i drugim ličnim vezama, što u velikoj mjeri predstavlja smetnju uvođenju meritokratskog odlučivanja i napredovanja, kao principa. Sva tzv. gusto umrežena društva pokazuju ovu vrstu problema.

- Vrlo malo kolektivnih akcija ukazuje na nedovoljno iskorišćen potencijal solidarnosti crnogorskog društva.

- U procesu raspada starih tradicionalnih vrijednosnih obrazaca društvo se atomizuje i pojedinci ostaju prepušteni sebi samima, što vrlo često vodi određenim socijalno devijantnim i destruktivnim ponašanjima.

- Društvo je identitetski podijeljeno, što se vidi kroz određene posredne indikatore, kao što je npr. povjerenje u institucije ili etnička distanca. Iako parametri na ovim indikatorima nijesu ekstremni u poređenju s drugim državama u regionu, pa čak i u Evropi, postoji negativan trend, koji zabrinjava.

- Ekonomska transformacija je dovela do ubrzanog raslojavanja na tzv. dobitnike i gubitnike tranzicije. Jaz između ove dvije kategorije stanovništva svakodnevno se produbljuje i usložnjava kroz povezane sisteme, prvenstveno kroz obrazovanje i zdravstvo.

- Rijetka su pitanja oko kojih postoji izgrađen društveni konsenzus svih relevantnih aktera.

- Ne može se govoriti o izgrađenosti konsenzusa ni kada je riječ o proceduralnom konsenzusu budući da se vrlo često u pitanje dovode ne samo ishodi određenih procesa, već i procedure i pravila. Društvo koje nema izgrađen proceduralni konsenzus za rješavanje sukoba različitih interesa ne posjeduje kapacitet za rješavanje konflikata, koji su nužni dio svakog društvenog procesa. Kao posljedica takvog stanja, javlja se antisistemsko djelovanje i nestabilnost.

Vladavina prava i povjerenje u institucije. Iako su od uvođenja višestranačja do danas sprovedene značajne reforme u cilju afirmacije principa vladavine prava i obezbjeđenja povjerenja u institucije, u ovoj oblasti ostaju brojne slabosti na kojima treba raditi i dalje. Kao najbitnije, mogu se istaći sljedeće:

- Kvalitet implementacije propisa iz više razloga nije na zadovoljavajućem nivou. Tokom transformacije, a posebno tokom procesa evropskih integracija, veliki broj propisa usaglašen je s evropskim i međunarodnim standardima, ali je njihova primjena i dalje veliki problem.
- Na putu ka kvalitetnoj implementaciji pravila stoje brojne prepreke, a administrativni kapaciteti su među ozbiljnijima. Uprkos stalnim ulaganjima, pitanje selekcije i napredovanja javne administracije u ovom segmentu nije riješeno na zadovoljavajući način. Moguće nagrađivanje i stimulisanje javne administracije koja dobro obavlja svoj posao ostaje neriješeno pitanje, što dovodi do opadanja motivacije.
- Rezultati u borbi protiv korupcije nijesu na zadovoljavajućem nivou. Uprkos izvjesnom napretku i naporima koji su u prethodnom periodu ulagani kako bi se država i normativno i suštinski uhvatila u koštac s ovom pojavom, ona ostaje značajan problem crnogorskog društva.
- Građani nemaju dovoljno povjerenja u institucije sistema. Ovaj podatak dodatno zabrinjava s obzirom na to da je povjerenje u padu i da postoji ogromna identitetska podijeljenost upravo po pitanju odnosa prema institucijama. To upućuje na zaključak da ovaj rascjep determiniše bitne političke procese i ponašanje građana.

Organizaciona kultura. Kada je u pitanju organizaciona struktura, dominacija naslijeđenog koncepta kolektivizma i kolektivne odgovornosti značajno limitira razvoj. Naime, povjerenje u moć države, umjesto u snagu i potencijal preduzetništva, karakteriše organizacionu kulturu u Crnoj Gori. Sljedeći problemi i slabosti mogu se izdvojiti kao najznačajniji:

- Dominantno je prisutan centralizovani model odlučivanja i prepuštanja odgovornosti nekom drugom. Ljudi izbjegavaju preuzimanje rizika i bježe od bilo kakve odgovornosti, što limitira njihovu preduzimljivost i uopšte aktivnost.
- Zajednica je dominantno kolektivistička, što u praksi znači postojanje ustaljenih autoriteta i struktura unutar kojih (i iza kojih) se pojedinac „krije“, izbjegavajući odgovornost.
- Odbojnost prema riziku nužno vodi birokratizaciji svih po litičkih, društvenih, a time i ekonomskih procesa.
- Ovakav sistem kognitivnih matrica ojačan je komunističkim nasljeđem, što dodatno usporava transformaciju privrede.
- Nema dovoljno preduzetničke incijative, što dovodi do smanjenog ukupnog ekonomskog potencijala.
- Inovativnost, kao princip i kapacitet, nije dovoljno podržana, što posebno pogađa mala i srednja preduzeća.
- Nije stvorena kultura korporativnog upravljanja i ne postoje resursi kvalitetnih menadžera, koji bi mogli ubrzati transformaciju.

Zapošljivost i socijalna inkluzija. Pitanje za-

poslenosti spada u ona pitanja koja su u velikoj mjeri senzitivna na određena kretanja van državnih granica tako da se ne može u potpunosti kontrolisati. Ipak, sistemski pristup svih relevantih subjekata može doprinijeti da se poveća zapošljivost radne snage i tako spriječi siromaštvo i socijalna isključenost. Na tom putu stoji niz problema, a među značajnije spadaju sljedeći:

- Crnogorska ekonomija je u velikoj mjeri zavisna od stranih investicija. Osim toga, njen najveći dio uslužnog je karaktera, što je čini veoma osjetljivom na određene spoljne procese na koje je teško uticati. Opšta ekonomska situacija, kako u Crnoj Gori, tako i šire, doprinijela je smanjenju potreba za otvaranjem novih radnih mjesta, a time i šansi za rast zapošljavanja.
- Uprkos naporima koji se sve više ulažu u tom pravcu, obrazovni sistem nije dovoljno povezan s tržištem rada, niti je fleksibilan da odgovori na dinamične promjene koje se na njemu dešavaju.
- Koncept cjeloživotnog učenja nije u dovoljnoj mjeri zaživio, pa sami radnici ne posjeduju fleksibilnost – ni u traženju posla, niti kada je riječ o prilagođavanju potrebama radnog mjesta.
- Univerziteti, naučno-istraživačke institucije i privredni subjekti još uvijek veoma slabo sarađuju i ne proizvode nova radna mjesta.
- Radno zakonodavstvo nije ostvarilo fleksibilnost u mjeri koja bi stimulisala poslodavce na veće zapošljavanje. S druge strane, sistemi osiguranja koji štite postojeće radnike onemogućavaju novoj motivisanoj radnoj snazi da dobije priliku. Posebno je alarmantno stanje kada je u pitanju zapošljavanje mladih.
- Nema dovoljno resursa za aktivne mjere tržišta rada.
- Stanovništvo se ubrzano raslojava na bogate i siromašne, što otvara prostor za problem socijalne isključenosti.
- Rodna struktura zaposlenih nije uravnotežena.
- Osobe s invaliditetom se nedovoljno zapošljavaju, a postojeći pravni mehanizmi ne rješavaju ovaj problem na zadovoljavajući način.
- Društveno preduzetništvo nije u dovoljnoj mjeri prepoznato i promovisano kao mogućnost za socijalnu inkluziju i ekonomsko jačanje marginalizovanih grupa.
- Siva ekonomija i neformalni rad višestruko štete kako samom ekonomskom sistemu, tako i pojedincima za koje takvi uslovi nose značajan rizik marginalizacije.
- Socijalna politika do sada je bila dominantno orijentisana na marginalizovane društvene grupe i na korišćenje tzv. ad hoc socijalno-političkih mjera u cilju ublažavanja socijalnih problema, a ne na sistemsko i preventivno djelovanje. Postojeći sistem socijalne zaštite ne zadovoljava u dovoljnoj mjeri strukturne potrebe ranjivih kategorija stanovništva. Uz to, sistem nije fleksibilan i nije dovoljno prilagođen savremenim potrebama.
- Socijalne ustanove ne raspolažu dovoljnim sredstvima za realizaciju aktivnosti usklađenih sa standardima.
- Centralizovani sistem socijalne zaštite povlači problem prepoznavanja specifičnosti socijalnih pitanja na lokalnom nivou.

Ravnomjeran regionalni razvoj. Posljedice neravnomjernosti regionalnog razvoja u Crnoj Gori najjasnije se uočavaju u sjevernom regionu. Dok je središnji region, kao i primorski, u stalnoj ekspanziji, sjeverni region ima nezaustavljiv negativni trend u skoro svim parametrima. Od problema koji se mogu izdvojiti, najznačajniji su sljedeći:

- Jedan od osnovnih razloga neravnomjernosti u regionalnom razvoju jeste loša saobraćajna povezanost sjevera sa ostatatkom Crne Gore (a povezanost ostalih regiona), kao i loše stanje ostale infrastrukture, koja predstavlja preduslov svakog razvoja.
- Višedecenijski izostanak sistemskih rješenja za razvoj sjevera, ali i neujednačavanje ostalih regionalnih razlika, doveli su do lošeg socio-ekonomskog i društvenog ambijenta, koji ne nudi dovoljno uslova za kvalitetno življenje i rad.
- Umjesto da prirodni i prostorni resursi postanu komparativna prednost razvoja, oni se u značajnoj mjeri neodrživo troše, što dovodi do fizičke degradacije i devalvacije vrijednosti prostora, kao i do neravnomjerne raspodjele tog potencijala.
- Navedeni uzroci i problemi doveli su do neodrživog smanjenja ljudskih resursa u sjevernom regionu.

Razvoj kulture i očuvanje kulturne raznovrsnosti. Kultura predstavlja važan segment održivog razvoja – po mnogima, njegov četvrti stub. Ona je i jedan od temelja uspješnog razvoja po mjeri čovjeka. Bogatstvo kulturnih slojeva i multikulturalnost duboko su usađeni u crnogorski identitet. Zato je važno razvijati kulturu, kao jednu od temeljnih vrijednosti harmoničnog i razvijenog društva kakvom težimo. Ipak, ovu oblast karakterišu brojni problemi, među kojima se mogu izdvojiti sljedeći:

- Izdvajanja finansijskih sredstava za potrebe kulture, posebno na lokalnom nivou i za neformalne kuturne aktivnosti, nijesu dovoljna, a trebalo bi i da budu ravnomjernije raspoređena.
- Nedovoljni su kapaciteti državnih institucija koje sprovode kulturnu politiku, ali i drugih formalnih i neformalnih kulturnih aktera, za prikupljanje vanbudžetskih sredstava, npr. iz izvora kakvi su evropski fondovi. Isto se odnosi i na saradnju s biznisom, razvoj kulturnih industrija i sl.
- Ne poklanja se dovoljne pažnje kulturnim potrebama mladih, starih, kao ni potrebama marginalizovanih grupa.
- Prostori namijenjeni za kulturne sadržaje u lošem su stanju, infrastrukturna opremljenost uopšte na niskom je nivou, a neophodna savremena oprema nedostatna. Publika nije dovoljno edukovana, usljed čega su i kulturni poslenici i ona sama na gubitku – kulturna ponuda koja se kreira, u skladu s postojećom tražnjom, rezultira nižim kvalitetom. To se mora mijenjati, a za to je neophodno da javna administracija preuzme brigu o edukaciji i omasovljavanju publike koja konzumira sadržaje kulture.

Integralna zaštita i upravljanje kulturnom baštinom i zaštićenim predjelima. Kulturna baština i zaštićeni predjeli predstavljaju veoma važan resurs za održivi razvoj i nikako se ne smiju posmatrati kao teret ili smetnja ekonomskom razvoju. Naše bogato kulturno nasljeđe još uvijek nije na pravi način valorizovano, niti zaštićeno. Više je razloga za

takvo stanje, a najznačajniji su sljedeći:

- Veliki pritisci, nastali usljed brze i neodržive urbanizacije, posebno primorskog regiona, nedovoljno jake institucije, nedostatak finansijskih i stručnih kapaciteta, kao i slab inspekcijski nadzor, doveli su do veoma lošeg stanja u kojem se spomeničko nasljeđe danas nalazi.

- Institucije zaštite nijesu dovoljno kadrovski niti stručno osposobljene da bi se efikasno bavile zaštitom i upravljanjem kulturnom baštinom. To je jedan od pokazatelja da kultura i kulturna baština nijesu prepoznate kao pokretači održivog razvoja. Mora se omogućiti otklon od takvog pristupa. Postojeći sistem zaštite odnosi se prije svega na kulturna dobra, a neophodno je da zakonski okvir obuhvati i kulturnu baštinu.

- Nepokretno nasljeđe izloženo je nebrizi i fizičkoj devastaciji. Ono je takođe nedovoljno pokriveno stručnim istraživanjima i pratećom dokumentacionom bazom. Pokretna baština ugrožena je pojavama nelegalne trgovine kulturnim dobrima, koja uz to nijesu prethodno ni evidentirana na odgovarajući način.

- Kulturna dobra nijesu na pravi način integrisana u prostorno-planske dokumente. Umjesto da kulturna dobra i vrijednosti predjela predstavljaju osovine oko kojih se grade potencijali i vrijednosti prostora, one se nerijetko tretiraju kao smetnja i faktor usporavanja u procesu planiranja.

- Ne postoji jedinstvena baza podataka spomeničkog nasljeđa koja se redovno ažurira i koja je dostupna javnosti.

- Nije završeno sistematsko mapiranje, a evidentna je i nedovoljna dostupnost stručnih podloga o stanju i uslovima zaštite kulturnih dobara.

- Sistem upravljanja i zaštite nije ni približno toliko efikasan koliko bi trebalo da bude da bi se bogata kulturna baština sačuvala i zaštitila.

3.3. Ključni problemi korišćenja prirodnih resursa i upravljanja prirodnim resursima

Polazeći od ocjene stanja, moguće je izdvojiti više ključnih problema, slabosti i potreba koje karakterišu **korišćenje prirodnih resursa i upravljanje prirodnim resursima,** posebno s aspekta uticaja razvoja na stanje prirodnih resursa.

U okviru problematike zaštite životne sredine i održivog korišćenja prirodnih resursa, važno je definisati odgovore na glavne probleme i s njima povezane rizike **ugrožavanja prirode i biodiverziteta.**[247] Mnogo je faktora koji predstavljaju prijetnju za životnu sredinu i prirodne resurse, izlažući ih raznim pritiscima. Kao ključni se mogu izdvajaju: degradacija staništa (usljed nekontrolisane eksploatacije šljunka i pijeska, nedosljedne primjene glavnih načela razvoja održive hidroenergetike, kao i strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu i planiranja eksploatacije vodnih resursa, nekontrolisanog krčenja šuma, urbanizacije i razvoja infrastrukture, naročito u obal-

247 Navedeni problemi i rizici prepoznati su u Nacionalnoj strategiji biodiverziteta 2010–2015. godine.

nom području); nekontrolisani lov i ribolov i sakupljanje jestivog i ljekovitog bilja, gljiva i šumskih plodova; širenje alohtonih invazivnih vrsta; i zagađenje zemljišta, vode i vazduha. Povećani su pritisci na ekosisteme (posebno obalnog područja i zaštićenih područja) koji se javljaju kao posljedica rasta broja posjetilaca i izgradnje novih turističkih kapaciteta. Ekosistemi trpe pritiske i od saobraćaja, a oni se manifestuju zagađenjem vazduha, uništenjem i fragmentacijom staništa (saobraćajnom infrastrukturom) i širenjem invazivnih vrsta (usljed djelatnosti koje prate pomorski saobraćaj). S obzirom na navedene pritiske, izdvajaju se sljedeći ključni problemi, slabosti i nedostaci:

- Nema dovoljno preciznih i sistematskih podataka o stanju ekosistema. Program praćenja biodiverziteta sprovodi se relativno kratko vrijeme (od 2000. godine), u veoma redukovanom obimu i ne omogućava punu ocjenu stanja i trendova. Ipak, i na osnovu tako ograničenih podataka evidentirani su značajni pritisci i primjeri degradacije. Najugroženije ekosisteme čine šumska vegetacija (zbog stalne eksploatacije), te obalni (zbog pretvaranja prirodnih staništa u izgrađene prostore) i vodeni ekosistemi (zbog različitih vidova zagađenja i eksploatacije šljunka i pijeska, što smanjuje produktivnost ovih ekosistema).[248]
- Usljed nedostatka podataka, otežane su ocjene stanja i trendova u oblasti diverziteta vrsta u Crnoj Gori (nijesu pripremljene crvene liste i knjige vrsta, a podaci o stanju populacija odabranih vrsta dostupni su samo za kraći niz godina).
- Evidentno je potcjenjivanje značaja biodiverziteta i usluga ekosistema u prostornim i razvojnim planovima (npr. u onima kojima se reguliše eksploatacija energenata i proizvodnja električne energije). Korišćenje usluga ekosistema, kao ni šteta koja im se nanosi, nijesu adekvatno vrednovani i uključeni u troškove preduzeća. U procjenama uticaja koje određeni planovi i projekti mogu imati na životnu sredinu, vrijednost biodiverziteta i koristi od ekosistema veoma često se zanemaruju (što je očekivano budući da su procjene ovih vrijednosti rijetke i da se rade tek posljednjih nekoliko godina), a kao kriterijum vrednovanja uzimaju se samo ekonomski aspekti. Ukoliko se ovakav pristup nastavi, to na duži rok može dovesti do ozbiljnog narušavanja sposobnosti ekosistema da nastave da pružaju isti kvalitet i obim usluga.
- Koriste se neefikasne tehnologije, koje rezultiraju većim stepenom zagađenja i značajnijim pritiscima na biodiverzitet.

U planiranju ekonomskih aktivnosti ne primjenjuje se ekosistemski pristup, iako je utemeljen u propisima, a donekle i u nacionalnim i lokalnim politikama i planovima. Ocjena prihvatljivosti aktivnosti i djelatnosti u kontekstu očuvanja i cjelovitosti ekološke mreže i ekološki značajnih lokaliteta takođe je propisana Zakonom o zaštiti prirode, ali njena primjena još nije zaživjela. Zbog nedostatka podataka za određena prirodna dobra i područja, do sada nije zaživjela ni primjena akta o uslovima zaštite prirode.

- Nedostaje sistematsko mapiranje i stručne podloge o rasprostranjenju i stanju staništa i vrsta. Uz nedovoljne kapacitete, ovi nedostaci čine da javna uprava ne daje adekvatan odgovor na

248 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija biodiverziteta 2010–2015. godine, Vlada Crne Gore, 2010.

pritiske koji nastaju usljed visoke potražnje za nekretninama (posebno na najatraktivnijim lokacijama), odnosno intenzivne urbanizacije i ambijentu neprilagođene gradnje.

- Nema dovoljno informacija i znanja o vrijednostima usluga koje pružaju ekosistemi. Takođe nema dovoljno podsticaja za razvoj aktivnosti zelene ekonomije, koje doprinose očuvanju stabilnosti ekosistema, pa i dalje preovlađuju resursno intenzivne aktivnosti (bilo da se radi o zagađenju ili potrošnji/zauzimanju resursa).

- Posebno značajna grupa nedostataka odnosi se na zaštićena područja prirode: nepotpune informacije o granicama i statusu zaštićenih područja prirode, nekompatibilnost prethodno sprovedenih postupaka proglašenja zaštićenih područja prirode s novopropisanim kategorijama zaštite, nedovoljni stručni kapaciteti upravljača zaštićenim područjima, neusklađenost upravljačkih s prostornim planovima, neintegrisanost usluga ekosistema u planove upravljanja zaštićenim područjima prirode itd. Sistem zaštićenih područja nije reprezentativan jer u njemu nijesu zastupljeni svi vrijedni ekosistemi (nedostaju, na primjer, zaštićena područja u moru), a ciljevi o stavljanju novih područja pod zaštitu ne ostvaruju se u predviđenom roku. Za veliki broj postojećih zaštićenih područja nijesu uspostavljene upravljačke strukture, tako da je zaštita deklarativnog karaktera, a ova su područja, usljed uticaja prethodno navedenih faktora ugrožavanja, izložena brojnim rizicima.

- Mjere zaštite vrijednih ekosistema van zaštićenih područja veoma se rijetko sprovode.

- Šumski ekosistemi su ugroženi klimatskim promjenama, povećanim rizicima od suša, požara i biotskih štetočina, kao i znatno povećanom nelegalnom i koncesionom sječom, koja često rezultira izvozom sirovine (trupaca), a ne finalnih proizvoda. Negativni uticaji klimatskih promjena na šume uključuju pomjeranje vegetacionih zona, smanjenje prirasta, smanjenje broja vrsta, sušenje šuma i učestalije šumske požare.249

- Implementacija Evropske konvencije o predjelima nije na zadovoljavajućem nivou, pa ni usklađivanje zakonskih propisa u oblasti prostornog planiranja, zaštite prirode i kulturne baštine nije do kraja sprovedeno. Prediona politika nije usvojena, pri čemu je posebno osjetan nedostatak predione tipologije, kojom treba identifikovati tipove predjela na teritoriji Crne Gore i stvoriti osnovu za zakonsku zaštitu izuzetnih predjela. Usljed nedovoljno razvijene svijesti, manjkavih propisa i neadekvantnih stručnih osnova, kombinovanih s uticajima urbanizacije, u značajnoj mjeri je narušen kvalitet predjela.

Jedan od aspekata korišćenja prirodnih resursa koji najviše zabrinjava odnosi se na sistem kontrole zagađenja i upravljanja prirodnim resursima, na njegove slabosti i nedostatke, što je naročito važno u kontekstu uticaja razvoja na stanje prirodnih resursa. U ovoj oblasti mogu se izdvojiti sljedeći problemi, slabosti i nedostaci:

249 Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine, Prvi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema UNFCCC, op. cit.

• Na pojedinim lokacijama došlo je do degradacije i prekomjernog zagađenja površinskih i podzemnih voda, zemljišta, vazduha, vrijednih djelova prirode i šuma, kao i neracionalne upotrebe resursa (npr. pitke vode, poljoprivrednog zemljišta). S ekotoksikološkog aspekta, grad Pljevlja je dominantna ekološka crna tačka. Veliki ekološki problem predstavljaju odlagališta industrijskog otpada: baseni crvenog mulja i odlagalište industrijskog otpada u KAP-u, odlagalište industrijskog otpada (grita) u Jadranskom brodogradilištu Bijela, odlagalište pepela i šljake „Maljevac“ i flotacijsko jalovište olova i cinka Gradac – rudnik „Šuplja stijena“ u Pljevljima, lokacija na kojoj Željezara u Nikšiću odlaže otpad, lokacije opasnog otpada, kao što je ona unutar kompleksa Porto Montenegro u Tivtu, na kojoj je skladišten otpadni grit, i flotacijsko jalovište „Gradir Montenegro” u Šulama. Otpad i komunalne otpadne vode, kao i zastarjele zagađujuće tehnologije koje su primjenjivane u industriji, predstavljaju glavne uzročnike zagađenja. Tehnologije koje se primjenjuju u industriji i energetskim postrojenjima u Crnoj Gori karakteriše izrazita neefikasnost i visoke emisije zagađujućih materija u životnu sredinu. Povećana koncentracija zagađujućih materija u zemljištu posljedica je neadekvatnog odlaganja komunalnog i industrijskog otpada, ili pak emisije izduvnih gasova i deponovanja štetnih materija iz izduvnih gasova u blizini većih saobraćajnica. Posebno je izražen problem neefikasnosti kod velikog broja sitnih, rasutih izvora emisija zagađenja u vazduhu (npr. individualna ložišta i sistemi za grijanje), dok je negativan uticaj saobraćaja na kvalitet vazduha u porastu (zbog povećanja ukupnog broja vozila, te značajnog udjela starih, neefikasnih vozila, korišćenja goriva neodgovarajućeg kvaliteta i sl.). Osim toga, postojeći propisi su nedostatni u dijelu koji se tiče primjene ekonomskih instrumenata kojima bi se osigurao prelazak na tehnologije i procese s nižim emisijama. Izostaje i primjena adekvatnih mjera prevencije, smanjenja i/ili kontrole zagađenja, kao i najboljih dostupnih tehnika (BAT).

• Kanalizacioni sistemi i postrojenja za tretman otpadnih voda nijesu izgrađeni u obimu koji bi omogućio značajnu redukciju antropogenih pritisaka na zdravlje stanovništva i prirodne resurse, te koji bi odgovarao optimalnom razvoju Crne Gore kao turističke destinacije. Kontrola industrijskog zagađenja voda ne obavlja se na odgovarajući način. U najvećem broju slučajeva, otpadne vode iz industrijskih pogona ispuštaju se, bez adekvatne obrade, u prirodu. Pri tom se na izvoru emisije ne vrši kontrola kvaliteta i kvantiteta ispuštenih otpadnih voda. Povećano zagađenje površinskih voda organskim zagađujućim materijama (ortofosfatima i nitratima) iz komunalnih i industrijskih otpadnih voda ugrožava kvalitet i kvantitet vode za piće. Bezbjedno vodosnabdijevanje s higijensko-epidemiološkog aspekta ugroženo je dotrajalošću razvodne mreže, a u određenim sličajevima i neadekvatnim tretmanom vode za piće. Značajno su narušene i zone sanitarne zaštite oko pojedinih vodoizvorišta, dok oko nekih nijesu ni uspostavljene.

• Nije uspostavljen efikasan sistem za obradu čvrstog otpada. Zagađenje koje proizvode brojna nesanirana i neuređena odlagališta čvrstog otpada na više načina negativno utiče na zemljište, vazduh, površinske i podzemne vode, narušava-

jući i vizuelni identitet prostora.

- Nema dovoljno validnih podataka o praćenju efekata zagađenja životne sredine na zdravlje stanovništva. Nedostaju i analize uticaja povećanih koncentracija određenih zagađujućih materija na zdravlje, kao i procjene ukupnih šteta koje ekonomija trpi zbog zagađenja životne sredine (npr. troškovi liječenja, troškovi izostanaka s posla itd.).

- Nije završeno usklađivanje nacionalnog zakonodavstva u oblasti voda s pravnom tekovinom EU. Nijesu donijeti ključni podzakonski propisi kojima treba regulisati kontrolu kvaliteta i kvantiteta površinskih voda, a poseban problem predstavlja nedostatak kontinuiranog praćenja stanja površinskih i podzemnih voda. Izražena je fragmentiranost nadležnosti s aspekta upravljanja i zaštite vodnih resursa. Sve je osjetniji nedostatak finansijskih, institucionalnih i tehničkih kapaciteta za sveobuhvatno praćenje, procjenu i izvještavanje o stanju životne sredine. Drugim riječima, neusklađenost nacionalnih standarda s relevantnim standardima EU sve više dolazi do izražaja. Loši rezultati u ovoj oblasti uzrokovani su i neadekvatnim finansiranjem monitoringa stanja svih segmenata životne sredine, relevantnih naučnih istraživanja, službi i institucija koje su osnovane i zadužene za realizaciju monitoringa, što u konačnom dovodi do nedostatka podataka koji su polazna osnova za preduzimanje mjera zaštite i donošenje održivih razvojnih planova.

- Nedovoljno racionalno i neefikasno korišćenje voda i dalje je prisutno. Ono se manifestuje velikim gubicima u sistemima vodosnabdijevanja, nenamjenskim trošenjem vode, odsustvom recikliranja, tj. ponovne upotrebe vode u značajnom obimu i sl. Nije zaustavljena neodrživa eksploatacija šljunka iz korita riječnih tokova.

- Nije izgrađen sistem za efikasnu prevenciju i kontrolu rizika od bujica i erozije (nedovoljni tehnički i infrastrukturni kapaciteti).

- Instrumenti za upravljanje vodama i stimulansi za efikasno korišćenje voda nijesu dovoljno razvijeni i ne primjenjuju se na način koji bi osigurao dugoročno održivu upotrebu vodnih resursa. Nije uspostavljen jedinstveni nacionalni vodni informacioni sistem, a još uvijek nijesu izrađeni planovi upravljanja riječnim basenima. Primjena poreza i naknada za korišćenje vodnih resursa nije potpuna, niti adekvatna. Pojedine lokalne samouprave smatraju da nije obezbijeđena odgovarajuća kontrola obračuna ovih naknada.250

- I dalje su prisutne pojave nekontrolisane i neplanske sječe, koje nijesu evidentirane u zvaničnim statističkim podacima. Upravljanje šumama u postojećim i potencijalno zaštićenim područjima nije dovoljno efikasno, posebno s apekta doprinosa atraktivnosti Crne Gore kao turističke destinacije.

- Drvopreradu karakteriše nizak stepen prerade i finalizacije proizvoda, kao i nedovoljno korišćenje drvnog otpada, uključujući i njegovo korišćenje kao biomase u energetske svrhe. Nezadovolja-

250 Lokalne uprave su korisnici 70% naknada za korišćenje vodnih resursa, a rješenja kojima se naknade utvrđuju donosi Uprava za vode. U vezi s tim, na javnoj raspravi je iznijet stav Opštine Pljevlja da lokalne samouprave moraju imati veću ulogu u kontroli postupka utvrđivanja ovih naknada.

vajuća je efikasnost sječe i proizvodnje građevinskog materijala od drveta.

- U kontekstu uvođenja koncepta cirkularne ekonomije, izražen je problem brojnih barijera kada je u pitanju korišćenje tehničkih materijala, uključujući i minerale. Izostaju inovativne metode, kao i podsticaji mjerama za ublažavanje zagađenja. Evidentan je nedostatak političkih i drugih mjera za internalizaciju eksternih troškova. Međusektorska saradnja i saradnja između pojedinih lanaca vrijednosti nije dovoljno razvijena, a potencijalno efikasniji modeli proizvodnje i potrošnje nailaze na slabiji odziv proizvođača i potrošača. Nedovoljno se ulaže u obnavljanje i održavanje postojeće infrastrukture, kao i u inovacije u tehnologiji. Problem predstavljaju i razdvajanje i reciklaža otpada, koji su na veoma niskom nivou.

- Visok je udio potrošnje niskokaloričnog lignita, a niska efikasnost transformacije. S druge strane, ne poklanja se dovoljno pažnje podsticajima koji bi doprinijeli smanjenju potrošnje ove sirovine, kao što su: projektovanje energetski efikasnih zgrada i uvođenje standarda za zgrade s nultom potrošnjom energije; rekonstrukcija postojećeg stambenog fonda; svođenje potrošnje fosilnih goriva u turizmu na najmanju mjeru, što se postiže racionalnim planiranjem smještajnih kapaciteta i primjenom novih tehnologija za grijanje i hlađenje (uključujući npr. solarne kolektore za grijanje vode); stimulisanje razvoja onih vrsta saobraćaja kod kojih se ne koriste fosilna goriva, ili se koriste goriva s nižim emisijama; stimulisanje inovacija i tehnologija koje se manje oslanjaju na fosilna goriva; energetska efikasnost u industriji itd.

- Koncesije za korišćenje pojedinih sirovina (metali i nemetali, ali i vode i šume) uglavnom ne odražavaju stvarne troškove povezane s upotrebom ovih resursa, a evidentne su i subvencije štetne po životnu sredinu.

- Ključni problem upravljanja prostorom jeste neodrživa i nerealna procjena njegovog kapaciteta, koja ni kvantitativno ni kvalitativno nije u skladu s potrebama izgrađene sredine. Neracionalno urbano širenje karakteriše čitav niz slabosti i nedostataka:

  - Povećavaju se javni troškovi za finansiranje prostornog razvoja. To podrazumijeva nepotrebno ulaganje u infrastrukturu van postojećih centara uz istovremeno zapostavljanje nedovoljno funkcionalne infrastrukture u gradskim centrima. Osim toga, smanjuje se mogućnost efikasne upotrebe javnog prevoza, koji bi nove cjeline integrisao s postojećim.

  - Gubi se duh mjesta i identitet naselja, što je posebno značajno za zajednice koje imaju razvojne ambicije u oblasti turizma. Nove, disperzne zajednice nerijetko pate i od manjka socijalne interakcije, a postojeće urbane cjeline atrofiraju, gube ekonomsku vitalnost i stanovnike.

  - Rastu pristisci na životnu sredinu prostora fragmentiranog širenjem građevinskih područja. Time se posebno narušava biodiverzitet i vrijednosti predjela, a ugrožava se atraktivnost i kapacitet poljoprivrednog zemljišta.

  - Smanjuje se potencijal za ekonomski razvoj usljed zapuštenosti postojećeg građevinskog fonda i infrastrukture u urbanim centrima. Izmještanje radnih mjesta ka periferiji i izgradnja monofunkcionalnih zona povećavaju troš-

kove transporta i cijenu nove infrastrukture i njenog održavanja.

Smanjuje se mogućnost ekonomske valorizacije istorijskih potencijala naših gradova, kakvi su javni prostori, jedinstveni kulturno-istorijski prostori, koji čine prepoznatljivosti evropskih gradova.

- Evidentno je ograničeno sprovođenje prostornih planova, posebno strateških, kao što je Prostorni plan Crne Gore (PPCG). Procesi urbanizacije su nedovoljno kontrolisani, tj. postoji problem nelegalne gradnje. Sistem prostornog planiranja iscrpljivan je izradom brojnih planskih dokumenata, dok je istovremeno zanemarivan kvalitet tih planova i značaj njihovog efikasnog sprovođenja. Planska rješenja su često odstupala od usvojenih opredjeljenja i usljed toga nijesu ostvarivana, čak i kada su bila dobro postavljena.251 Dio problema u sistemu uređenja prostora generisan je društveno-ekonomskom tranzicijom. Instrumentarijum prostornog planiranja i uređenja prostora koji je postojao u prethodnom sistemu nije zamijenjen cjelovitim i funkcionalnim modelom, primjerenim novonastalim okolnostima. S tranzicijom dolazi i do obnove autoriteta privatnog vlasništva, a prostorni plan postaje sredstvo promjene ekonomske vrijednosti zemljišta. U takvim okolnostima, sistem planiranja i uređenja prostora nerijetko se kritikuje i kao socijalistički relikt, koji je u suprotnosti s načelima tržišne ekonomije.

S aspekta negativnih uticaja p**rirodnih i antropogenih hazarda** na stanje prirodnih resursa, mogu se izdvojiti sljedeći problemi, slabosti i nedostaci:

- Razumijevanje rizika od hazarda još je na niskom nivou. Razlozi su: nepostojanje pouzdanih podataka o razmjerama rizika i osjetljivosti na moguće uticaje, nedostatak strateških planova, nedostatak naučnih istraživanja i nedovoljna edukacija stanovništva. Postoje planovi za zaštitu i spašavanje od poplava, požara i zemljotresa, ali ne i za zaštite i spašavanje od ostalih prirodnih i ljudski izazvanih hazarda/katastrofa. Nedovoljno su razvijeni mehanizmi kojima bi se pitanja ublažavanja uticaja i prilagođavanja na uticaje klimatskih promjena, kao i pitanja obezbjeđivanja razvoja s niskim emisijama gasova staklene bašte, integrisala u sektorske politike i planove. Evidentan je nedostatak preciznijih znanja, detaljnih, specifičnih i kvantifikovanih podataka o osjetljivosti i potencijalu za adaptaciju, kao i kapaciteta za smanjivanje ranjivosti na uticaje klimatskih promjena u različitim oblastima života.

- Nedovoljno su razvijeni institucionalni kapaciteti za smanjivanje ranjivosti na klimatske promjene i sistematski odgovor na ostale hazarde, naročito u sektorima poljoprivrede, upravljanja šumama, upravljanja vodnim resursima i obalnim područjem, te u sektoru zdravstva. Nacionalni plan za adaptaciju na klimatske promjene još nije donijet. Nije uspostavljen mehanizam za koordinisano sprovođenje mjera prilagođavanja klimatskim promjenama kako bi se omogućilo da se u ovoj multidisciplinarnoj oblasti što efikasnije pruže odgovori kako na nacionalnom tako i lokalnom nivou.

251 MORT, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem CG, op. cit.

- Edukacija o smanjenju rizika od prirodnih i antropogenih hazarda nije obuhvaćena programima formalnog obrazovanja. Izostaje i edukacija stanovništva o odgovornom odnosu prema prirodnim resursima, npr. o racionalnom korišćenju vode za piće, sprečavanju šumskih požara, ponašanju tokom toplotnih talasa i drugih negativnih efekata klimatskih promjena i sl.

- Nedostaju odgovarajuća medicinska istraživanja za zaštitu zdravlja ljudi od negativnih uticaja hazarda i klimatskih promjena. Postojeći kapaciteti (informacioni sistem, stručna znanja) nijesu dovoljni za sprečavanje bolesti izazvanih klimatskim promjenama i smanjivanje rizika od ekstremnih vremenskih događaja.

- Nedostaju istraživanja uticaja klimatskih promjena na biodiverzitet. Klimatske promjene dovode do smanjenja i gubitka vrsta, posebno u vodenim sredinama, pada produktivnosti ekosistema, kao i migracije vrsta iz toplijih mora.

- Nema odgovarajućih istraživanja u poljoprivredi koja se bave mogućnostima zaštite usjeva i pružanja sistematskog odgovora s apekta potreba adaptacije na klimtske promjene (pojava novih bolesti usljed toplotnog stresa, smanjenje biljne proizvodnje usljed osjetljivosti na porast temperature). Potencijal za smanjenje osjetljivosti poljoprivrednog zemljišta ne koristi se dovoljno jer nedostaju potrebne informacije i kapaciteti.

- Način korišćenja vodnih resursa ne zadovoljava u potpunosti kriterijume održivosti i nije zasnovan na procijenjenim rizicima od klimatskih promjena. To pokazuju i poplave, koje nijesu samo posljedica povećanja intenziteta padavina, već i neadekvatnog korišćenja pijeska i šljunka, te neplanske sječe šuma, usljed čega je došlo do mijenjanja toka rijeka i erozije zemljišta, što dodatno povećava ranjivost na klimatske promjene.

- Kapaciteti za planiranje i sprovođenje mjera održivog gazdovanja šumama, kao najprikladnijeg okvira za prilagođavanje, nijesu dovoljni. Registruje se sušenje šuma i promjene u biodiverzitetu zbog osmotrenih klimatskih promjena. Evidentni su i problemi vezani za smanjenje prirasta, smanjenje broja vrsta, šumske požare, eroziju tla.

- Oblasti planiranja i upravljanja resursima obalnog područja odlikuje fragmentarnost pristupa, koji ne uključuje očekivane uticaje klimatskih promjena. Nedostaju i istraživanja uticaja varijabilnosti i promjene klime na (posebno ranjivo) obalno područje u kontekstu sada već očiglednog smanjenja plaža, gubitka vrijednih obalnih ekosistema i oštećenja obalne infrastrukture. Nema sistematskog praćenja uticaja različitih tipova erozije na gubitak vrijednog poljoprivrednog zemljišta, kao ni ugrožavanja bezbjednosti objekata i infrastrukture.

- Nedostaje svijest i institucionalna spremnost za preventivno djelovanje u pravcu smanjenja uticaja prirodnih i antropogenih hazarda. Pristup tom pitanju uglavnom se svodi na razvijanje spremnosti za reagovanje na hazarde kada se oni već dese (zaštita i spašavanje), odnosno dok traju. Zanemaruje se značaj preventivnog ulaganja u sprečavanje uticaja, odnosno smanjenje rizika od hazarda. S tim su povezana i nedovoljna ulaganja u održivu infrastrukturu za smanjenje rizika od hazarda, kao što su: sistemi za navodnjavanje koji bi obezbijedili poljoprivrednu proizvodnju u suš-

nim periodima, infrastruktura za korišćenje tehničke vode, infrastruktura za upravljanje vodama, primjena odmaka gradnje od obalne linije i, posebno važno, održavanje bujičnih tokova. Takođe, nedostaju sistemi rane najave, čijom bi se adekvatnom upotrebom znatno smanjili rizici kroz preventivno djelovanje.

- Evidentan je nedostatak stabilnog izvora finansijskih sredstava za obnovu, rehabilitaciju, rekonstrukciju i oporavak od posljedica uticaja prirodnih i antropogenih hazarda.

Ukoliko se prethodno izdvojeni **problemi degradacije prirodnih resursa i prirodnih i predionih vrijednosti** nastave u dužem periodu, mogu dovesti do značajnije nestabilnosti ekosistema u odnosu na postojeće stanje, kao i do ugrožavanja vitalnih potencijala održivog razvoja Crne Gore.

3.4. Ključni problemi korišćenja i upravljanja ekonomskim resursima

Ključni problemi korišćenja ekonomskih resursa i upravljanja **ekonomskim resursima** Crne Gore sistematizovani su u odnosu na potrebe ozelenjavanja nacionalne ekonomije. Korišćena je analiza makroekonomskih trendova i zahtjeva održanja makroekonomske stabilnosti u srednjem i dugom roku, kao i analiza ekonomskih sektora u odnosu na potrebe prelaska na preporučeni model rasta produktivnosti i smanjenja domaće potrošnje materijala do 2020. godine za 20% u odnosu na 2013. godinu. Polazeći od UNEP-ovog određenja **zelene ekonomije** kao niskokarbonske, resursno efikasne i socijalno inkluzivne[252], potreba ublažavanja uticaja klimatskih promjena posmatrana je kao horizontalni međusektorski izazov.[253]

Pored pitanja vezanih za resursnu efikasnost, posmatraju se i problemi vezani za primjenu obrazaca cirkularne ekonomije u oblasti upravljanja otpadom. Razlog je njihova komplementarnost sa zelenom ekonomijom[254], kao i zavisnost zelene ekonomije

252 Prema definiciji datoj u UNEP-ovom izvještaju iz 2011. godine, zelena ekonomija ima potencijal da doprinese većem blagostanju ljudi i socijalnoj pravdi, a istovremeno utiče na smanjenje rizika kojima je izložena životna sredina i njeni ekosistemi.

253 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

254 UNEP, Izvještaj o zelenoj ekonomiji iz 2011. godini, Zelena ekonomija se, u praktičnoj ravni, često sagledava kao ekonomija zasnovana na investicijama koje: a) smanjuju emisije

od unapređenja u primjeni obrazaca održive potrošnje i proizvodnje, kao jednog od puteva do poboljšanog korišćenja resursa.[255] Zelene ekonomije nema bez efikasne upotrebe resursa, niti održivog razvoja bez zelene ekonomije. Da bi se proklamovani ciljevi održivog razvoja Crne Gore mogli ostvariti, neophodno je adekvatno odgovoriti na ključne probleme korišćenja nacionalnih resursa i upravljanja nacionalnim resursima.

Globalna ekonomska i finansijska kriza je pokazala da su tradicionalni izvori rasta i instrumenti ekonomske politike iscrpljeni. Svjetski i evropski ekonomski scenario se mijenja i neophodno je blagovremeno se prilagoditi aktuelnim procesima i trendovima u pogledu izbora instrumenata i mjera ekonomske i razvojne politike. Kako je navedeno u segmentu Studije koji se bavi ocjenom stanja makroekonomskih trendova u pružanju odgovora na navedene probleme (odjeljak 2.4.1), ključni izazovi održivog razvoja Crne Gore i dalje su: održavanje makroekonomske stabilnosti, ubrzanje privrednog rasta i razvoja uvođenjem zelene ekonomije, uz poštovanje, očuvanje i vrednovanje svih nacionalnih resursa, a posebno prirodnog kapitala, uz veću resursnu efikasnost i podizanje nivoa konkurentnosti privrede, te uravnoteženi regionalni razvoj , tj. ostvarivanje ciljeva ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije crnogorskog društva. U Pravcima razvoja Crne Gore 2015–2018. godine navodi se da će se povećanje životnog standarda, kao strateški cilj razvojne i ekonomske politike, ostvariti ukoliko se obezbijede uslovi za dinamičniji ekonomski rast i za razvoj koji povećava nivo konkurentnosti crnogorske ekonomije. Dakle, glavni izazov na koji Crna Gora treba da odgovori jeste kako ponovo povećati privredni rast, odnosno, kako smanjiti, ili čak potpuno otkloniti prepreke za potpuniju valorizaciju značajnih razvojnih potencijala. **Vrijednosti osnovnih makroekonomskih indikatora dugog roka koje karakterišu postojeće stanje** date su u Tabeli PII-9, u okviru analize pokretača, pritisaka, stanja i uticaja korišćenja ekonomskih resursa i upravljanja ekonomskim resursima. To su: stope realnog privrednog rasta, zaposlenost, kao i platnobilansna ravnoteža, uključujući indikator zaduženosti, priliv stranih direktnih investicija i indikator trgovinskog deficita).

3.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena

U kontekstu NSOR, **ublažavanje klimatskih promjena** analizira se prvenstveno kroz uticaj koji ostvaruju sektori energetike, saobraćaja i industrije:

- Fokus sprovođenja nacionalne politike **energetske efikasnosti** u Crnoj Gori stavljen je na javni sektor. Postoje, međutim, značajne barijere koje usporavaju ili sprečavaju primjenu mjera energetske efikasnosti u javnom sektoru. To su: neadekvatan odnos prema potrošnji energije i izdacima za energiju, nedostatak motivacije zaposlenih za ostvarivanje ušteda energije, nemogućnost opredje-

gasova staklene bašte i zagađenje, b) poboljšavaju efikasnost u korišćenju energije i drugih resursa, i c) sprečavaju gubitak biodiverziteta i usluga koje pružaju ekosistemi.

255 Na globalnom nivou, tj. u procesima koji se odvijaju u okviru sistema Ujedinjenih nacija, više se pažnje poklanja konceptu zelene ekonomije (kao i održivoj potrošnji i proizvodnji), dok su evropske politike, posebno u posljednje vrijeme, usredsređenije na koncept resursne efikasnosti. U oba slučaja, u politikama i dokumentima prepoznaje se potreba da se ekonomija transformiše na način koji će osigurati održivost razvoja u granicama koje nameće prirodno okruženje, što je jedan od osnovnih zahtjeva cirkularne ekonomije.

ljivanja budžetskih sredstava u projekte energetske efikasnosti bez složenih procedura, nepostojanje sistema upravljanja energijom, nepostojanje sistemskog pregleda stanja zgrada, kao ni saznanja o ukupnoj potrošnji energije zgrada koje su u nadležnosti države itd.

- Dva stacionarna izvora emisija, TE Pljevlja i KAP, proizvode najveći dio nacionalnih emisija (75% u 2013. godini). Stoga je važno ukazati na neizvjesnosti koje postoje u vezi s budućim radom ovih postrojenja.

  - Budući da je tokom posljednjih godina proizvodnja u **KAP-u** znatno smanjena, smanjen je i nivo prvenstveno sintetičkih (F) gasova. Dio pogona je zatvoren, a neki su i trajno ugašeni. Takav je slučaj sa serijom „A" u pogonu elektrolize, inače najvećim emiterom F-gasova, što se može smatrati pozitivnim s aspekta smanjenja emisija gasova s efektom staklene bašte u Crnoj Gori. Ipak, nivo proizvodnje se i dalje održava, pa su čak prisutna i određena investiciona ulaganja. U planu su i krupna ulaganja, posebno u moderne tehnologije, tako da postoje namjere da Kombinat ponovo radi u punom kapacitetu nakon 2020. godine. Ukoliko se ti planovi ostvare, u proizvodnom procesu koristiće se najbolje dostupne tehnike – u skladu sa zahtjevima nove regulative EU o industrijskim emisijama i preporukama referentnog dokumenta (BREF) za najbolje dostupne tehnike (BAT).

  - Kada je riječ o **TE Pljevlja**, trenutnu situaciju karakterišu pripremne aktivnosti za investiranje u novi termoenergetski blok, koji bi, prema sadašnjem planu, trebalo da bude završen i uđe u pogon do kraja 2020. godine. Iako je izgradnja novog bloka planirana u skladu s novim zahtjevima regulative EU o industrijskim emisijama i BREF dokumentom (Nacrt referentnog dokumenta za najbolje dostupne tehnike iz 2014. god.), izgradnja novog ložišta za sagorijevanje fosilnih goriva u cilju proizvodnje električne i toplotne energije ne može se posmatrati kao pozitivan korak s aspekta smanjenja emisija gasova s efektom staklene bašte u Crnoj Gori. Pored toga, nije dovršeno definisanje preciznih planova za rad postojećeg bloka nakon izgradnje novog, u skladu s obavezom ograničenja rada postojećeg bloka. Ona proističe iz odluke Ministarskog savjeta Energetske zajednice o ograničenju emisija određenih zagađivača iz velikih ložišta u vazduh (20.000 radnih sati u periodu 2018–2023. godine).

- Korišćenje **obnovljivih izvora energije i kogeneracije** nije dovoljno zastupljeno, iako u državi postoji veliki potencijal za to. Rezerve uglja lignita, kao najvažnijeg fosilnog izvora energije, ograničene su, a ukupna količina ostalih fosilnih goriva se uvozi (naftni derivati, gas). Prelazak na OEI smanjio bi povezanost proizvodnje, odnosno potrošnje energije s emisijama ugljen-dioksida, a samim tim i s klimatskim promjenama. Time bi ekonomija bila manje zavisna od uvoza energenata, smanjila bi se potrošnja resursa, poboljšala sigurnost snabdijevanja i promovisale tehnološke inovacije. Nivo eksploatacije OEI još uvijek nije zadovoljavajući, a takva je situacija veoma nepoželjna u regionu Mediterana, čije su zemlje posebno ranjive na klimatske promjene. S druge strane, one posjeduju značajan potencijal za korišćenje obnovljive energije (sunce, vjetar itd.), pa racionalnim korišćenjem energije mogu

postići znatne uštede. U našoj zemlji se posljednjih godina odvijaju značajne aktivnosti na promociji korišćenja obnovljivih izvora energije, a u narednom periodu potrebno ih je intenzivirati.

- Ekonomska i ekološka aktivnost mora se još više usmjeriti na povećanje produktivnosti sirovina i energije kako bi se smanjilo njihovo korišćenje, tj. kako bi se potrošnja prirodnih resursa i razvoj što je moguće više razdvojili. Na Konferenciji UN održanoj u Rio de Žaneiru 1992. godine, poznatoj pod nazivom Samit planete Zemlje, postavljeni su standardi globalne politike za zaštitu klime i životne sredine, a s ciljem izgradnje pravednijeg svijeta. Dvadeset godina kasnije, glavna tema Konferencije Ujedinjenih nacija o održivom razvoju (2012) bila je mogućnost da svjetske ekonomije ostvare veću održivost, u čemu veliku, možda i najvažniju ulogu, imaju klimatska i energetska politika.

- U Crnoj Gori je izražen **visok nivo ponora emisija CO2** (oko 90% u 2013. godini). Zahvaljujući velikom udjelu šuma i šumskog zemljišta u ukupnoj teritoriji zemlje (69,8 % u 2013. godini), kao i pretvaranju poljoprivrednog u šumsko zemljište, karakterističan je izuzetno visok nivo ponora emisija CO2 . Ta će okolnost svakako pomoći državi u ispunjavanju međunarodnih zahtjeva za smanjenje emisija gasova s efektom staklene bašte, a predstavlja i doprinos rješavanju globalnog problema. Iako je znatan dio teritorije države pokriven šumom ili šumskim zemljištem, još uvijek postoji određeni potencijal da se taj udio poveća, što bi dovelo do pozitivnih ekoloških, ekonomskih i socijalnih efekata.

3.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti

Ključni zahtjev **resursne efikasnosti**[256] jeste: proizvoditi više sa manjim inputima i mijenjati obrasce potrošnje kako bi se ograničili rizici povezani sa oskudnošću resursa i zagađenjem. Primjena ovog zahtjeva znači prelazak na razvojni model koji može donijeti višestruku korist – stimulisati rast, koji je potreban da se obezbijede nova radna mjesta i dobrobit građana, a istovremeno osigurati kvalitet rasta, koji garantuje održivu budućnost (i međugeneracijsku jednakost u pristupu resursima i očuvanom kvalitetu životne sredine). Priprema crnogorske ekonomije za ovakvu transformaciju omogućiće zemlji da unaprijedi svoje bogatstvo i dobrobit ljudi, pri čemu će se nivo korišćenja resursa i povezani uticaji smanjiti.

Strategijom je **koncept resursne efikasnosti i cirkularne ekonomije** definisan kao ključni strateški pravac na putu prema ostvarenju održivog rasta i razvoja Crne Gore do 2030. godine. Time je stvoren okvir za uvođenje koncepta koji je komplementaran zelenoj ekonomiji i od koga ona u znatnoj mjeri zavisi, kao i za unapređenje primjene obrazaca održive potrošnje i proizvodnje, kao jednog od puteva do boljeg korišćenja resursa.[257]

256 Resursna efikasnost podrazumijeva održivo upravljanje resursima i održivo korišćenje resursa (od momenta njihove ekstrakcije, preko transporta, transformacije i potrošnje, do odlaganja otpada).

257 Na globalnom nivou odnosno u procesima koji se odvijaju u okviru sistema UN, nešto više pažnje se poklanja konceptu zelene ekonomije (kao i održivoj potrošnji i proizvodnji), dok su evropske politike, posebno u poslednje vrijeme, više posvećene konceptu resursne efikasnosti. I u jednim i drugim politikama i dokumentima se prepoznaje potreba transformacije ekonomije kako bi se osigurala održivost razvoja u granicama

Za poboljšanje resursne efikasnosti ključni su sektori energetike, građevinarstva, poljoprivrede, kao i uslužni sektor (turizam). U tom kontekstu, izdvajaju se sljedeći problemi:

- **Energetika.** U sektoru energetike još uvijek je visok materijalni intenzitet, iako je zabilježen pad od -23,1%, produktivnost resursa je jedna od najnižih (ostvaruje se samo 0,07 BDP-a u eurima po toni uloženog DMC-a), dok je metabolička stopa (koja odražava potrošnju domaćih prirodnih materijala po stanovniku) u ovom sektoru porasla za 19,2%. S obzirom na visoke stope materijalnog, energetskog i emisionog intenziteta, ovaj sektor ima najveći potencijal za poboljšanje ukupne resursne efikasnosti crnogorske ekonomije. U okviru sektora energetike najviše se troše energenti koji zauzimaju centralno mjesto i predstavljaju neophodan resurs za obavljanje ekonomske aktivnosti. Zbog toga je od velike važnosti da se obezbijedi sigurno snabdijevanje ekonomskih učesnika ovim resursima (osim zbog njihovog visokog emisionog intenziteta i štetnog uticaja na životnu sredinu).

  U Nacrtu izvještaja strateške procjene uticaja na životnu sredinu za program istraživanja i proizvodnje ugljovodonika u podmorju Crne Gore, izrađenom u decembru 2015. godine, analizirani su potencijalni uticaji ovoga projekta na životnu sredinu, zdravlje i bezbjednost, akcidentne situacije, društveno-ekonomske i prekogranične uticaje. Predložene su mjere za njihovo smanjenje (uz predlog monitoringa), kao i preporuke za aktivnosti koje je neophodno izvršiti prije početka realizacije projekta. U konsultativnom procesu koji je pratio izradu ovog dokumenta, dio stručne i zainteresovane javnosti iznio je značajne primjedbe na održivost istraživanja i proizvodnje ugljovodonika s aspekta turističke atraktivnosti crnogorskog obalnog područja, zaštite morskog biodiverziteta (naročito zaštićenih morskih područja, vrijednih staništva i zaštićenih vrsta), kao i semizmičke stabilnosti.

- **Građevinarstvo.** Riječ je o sektoru koji ima ubjedljivo najveće učešće u ukupnoj domaćoj potrošnji materijala. Osim toga, analiza pokazatelja resursne efikasnosti ukazala je na lošu efikasnost ovog sektora, što se ogleda u povećanju indikatora materijalne intenzivnosti za čak 43%, smanjenju resursne produktivnosti za 50%, kao i povećanju potrošnje DMC-a po glavi stanovnika za 25,4%. S obzirom na to da pad bruto dodate vrijednosti građevinskog sektora nije pratio pad DMC indikatora, te da je došlo do znatnog pogoršanja resursne efikasnosti, građevinarstvo bi moralo biti jedan od prioritetnih sektora za poboljšanje resursne efikasnosti. Istraživanja potvrđuju potrebu za daljim utvrđivanjem i unapređivanjem standarda, kao i za razmatranjem različitih opcija kako bi se: stimulisala resursno efikasnija upotreba građevinskih materijala i proizvodnja samih materijala, razmotrile opcije za dugoročnije korišćenje i trajanje građevinskih materijala, smanjila količina otpada iz građevinarstva, analizirala i omogućila reciklaža građevinskog materijala koji se u velikoj mjeri odlaže na deponije, omogućila reciklaža asfalta, betona i drugih materijala koji su pogodni za reciklažu, primijenile preporuke o izgradnji zgrada s minimalnim

koje nameće prirodno okruženje, što je jedan od osnovnih zahtjeva cirkularne ekonomije.

emisijama, uvelo energetski efikasno projektovanje i izgradnja, obezbijedila upotreba građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata, obezbijedilo odgovarajuće održavanje objekata, omogućila i podstakla rekonstrukcija postojećih objekata, obezbijedilo adekvatnije planiranje infrastrukture, obezbijedila upotreba ekoloških materijala u građevinarstvu.

- **Poljoprivreda.** Odvajanje domaće potrošnje materijala od bruto dodate vrijednosti u poljoprivrednom sektoru se tokom prethodnih godina nije dogodilo. To ukazuje na neefikasnu i neodrživu potrošnju u ovom sektoru. Naime, iako je materijalni intenzitet opao za 60%, bruto dodata vrijednost porasla je za 90% i neutralizovala njegov pad. S obzirom na značaj poljoprivrede za crnogorsku ekonomiju, ovaj bi sektor, uključujući i organsku poljoprivredu, trebalo da bude jedan od priotiteta s aspekta resursne efikasnosti. Potrebne su dodatne mjere i procesi koji bi uspostavili određene standarde u sektoru poljoprivrede kada je u pitanju resursna efikasnost.

- **Turizam.** U ovom sektoru, koji inače karakterišu niske stope materijalnog intenziteta, u proteklom periodu je došlo do poboljšanja resursne efikasnosti za 57,4% i povećanja metaboličke stope za 26,7%. Usljed velike povezanosti turizma sa ostatkom sektora usluga, ali i sa ostalim sektorima, mali koraci ka ozelenjavanju turizma imaće izuzetno veliki uticaj na ozelenjavanje cjelokupne ekonomije. Sektor turizma je veliki potrošač prirodnih materijala i značajan proizvođač karbonskog otiska – bilo direktno, bilo indirektno, kroz usluge smještaja, prevoza, konzumacije hrane i sl. Klimatske promjene i sektor turizma karakteriše odnos međuzavisnosti – ovaj sektor je značajan proizvođač gasova s efektom staklene bašte, a klimatske promjene imaju povratno dejstvo na njega. Oblasti u kojima ima najviše mogućnosti za ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa obuhvataju: energiju, vodu, otpad i očuvanje prirodnih vrijednosti.258

Sistem upravljanja otpadom. Na putu ka cirkularnoj ekonomiji kroz unapređenje sistema upravljanja otpadom mogu se izdvojiti sljedeći problemi:

- Crna Gora još nije napravila prelaz od deponija ka cirkularnoj ekonomiji. Naime, da bi se smanjila emisija gasova s efektom staklene bašte iz otpada, potrebno je raditi na zamjeni korišćenja biotičkih materijala recikliranim otpadom i preduzimati korake ka korišćenju otpada umjesto fosilnih goriva za proizvodnju energije.

- Crna Gora nema razvijen sistem ekoloških indikatora od značaja za koncept cirkularne ekonomije, a to su: proizvodnja otpada (ukupni otpad ili dio otpada, u zavisnosti od njegovog porijekla), učešće obnovljivih izvora energije u ukupnoj proizvodnji energije, upravljanje otpadom (stopa recikliranja), indikatori domaće potrošnje materijala (DMC indikatori, za koje je prvi put napravljen proračun u okviru Izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka iz 2014. godine), indikatori potrošnje energije, površina zemlje pod organskom proizvodnjom, direktni materijalni input (DMI indikator), indikator

258 ISSP, Prevođenje preporuka UNDP-ja iz NDHR 2014. u NSOR, op. cit.

domaće ekstrakcije (DE indikator), ekološka efikasnost po sektorima itd.

3.4.3. Održiva potrošnja i proizvodnja

Primjena obrazaca održive proizvodnje i potrošnje jedan je od bitnih preduslova za dostizanje resursne efikasnosti. Održiva proizvodnja i potrošnja (engl. Sustainable Consumption and Production, SCP) podrazumijeva korišćenje usluga i proizvoda radi zadovoljavanja osnovnih potreba, omogućavajući pri tom unapređivanje kvaliteta života i svodeći na najmanju moguću mjeru upotrebu prirodnih resursa, toksičnih materijala i emisiju otpada i zagađivača tokom čitavog životnog ciklusa kako se ne bi ugrozilo zadovoljenje potreba budućih generacija. Iako je u NSOR iz 2007. godine prepoznata potreba uvođenja obrazaca održive potrošnje i proizvodnje, a značaj tog pitanja potvrđen u nizu strateških dokumenata (Strategija upravljanja otpadom, Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja, Strategija razvoja energetike, Pravci razvoja Crne Gore itd.), u praksi nema značajnijeg napretka. I dalje nedostaju praktični mehanizmi i instrumenti za primjenu obrazaca održive proizvodnje i potrošnje, posebno oni koji se odnose na: primjenu eko-označavanja, eko-menadžmenta i provjere (EMAS)259, zelene javne nabavke, uvođenje i verifikaciju čistijih tehnologija, eko-dizajniranje proizvoda, edukaciju potrošača, proračun ekološkog otiska proizvoda i preduzeća, kao i društveno odgovorno poslovanje. Instrumenti za integralno upravljanje proizvodima i podsticanje reciklaže nerazvijeni su i/ili nedjelotvorni. Evidentan je nedostatak indikatora i prakse značajne za praćenje stanja u odnosu na njihovu primjenu, uključujući i tematske indikatore EU mape puta ka resursnoj efikasnosti, koji su relevantni za održivu proizvodnju i potrošnju. Zabrinjavaju slučajevi veoma štetnih subvencija, koje omogućavaju opstajanje neefikasnih obrazaca proizvodnje i potrošnje, držeći zarobljenim javne resurse koji bi mogli biti upotrijebljeni na mnogo efikasniji i dugoročno održiviji način.

U Crnoj Gori **zelene javne nabavke** nijesu u široj primjeni. Osim o cijeni proizvoda i usluga, u okviru zelenih javnih nabavki uzimaju se u obzir i troškovi negativnog uticaja potrošnje i proizvodnje na životnu sredinu i na socijalne aspekte, a javnost je u značajnoj mjeri uključena u procese odlučivanja. Praksa, međutim, pokazuje da ni zahtjevi energetske efikasnosti nijesu integrisani u postupke javnih nabavki. Kadrovski kapaciteti su takvi da ne postoji svijest, spremnost, kao ni pravna i tehnička znanja i vještine koje bi omogućile primjenu kriterijuma zelenih javnih nabavki pri sprovođenju tendera za nabavku proizvoda i usluga.

Koncept **društvene odgovornosti** (elementi bitni za razvoj društvene odgovornosti – DO) integrisan je u više crnogorskih strateških dokumenata (Akcioni plan Nacionalne strategije održivog razvoja 2007–2012, Strategija malih i srednjih preduzeća 2011–2015, Strategija saradnje Vlade Crne Gore i nevladinih organizacija). Stoga se može zaključiti da je Crna Gora uspješno zaokružila početnu fazu i kreirala povoljan ambijent za prelazak na viši nivo implementacije koncepta DO u praksi.[260]

259 EMAS (Eco-Management and Audit Scheme) – sistem za upravljanje zaštitom životne sredine sa šemom provjere, uspostavljen u EU. To je instrument upravljanja uticajima na životnu sredinu u cilju poboljšanja njenog kvaliteta.

260 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Politika za društvenu odgovornost, Vlada Crne Gore, decembar 2013. godine.

Uprkos tome, kao i činjenici da je u decembru 2013. godine donesena Nacionalna politika za društvenu odgovornost, svijest o značaju DO još uvijek nije na potrebnom nivou. Evidentna je ograničenost finansijskih sredstava u preduzećima, ali i nedostatak kulture odgovornosti, kao i odgovarajućih znanja i vještina menadžmenta. Glavni izazovi u sprovođenju politike DO vezuju se za probleme opšte ekonomske, socijalne i ekološke situacije, nedostatak resursa, poteškoće u primjeni sopstvenih obaveza. Poseban problem predstavlja još uvijek prisutno nerazumijevanje samog koncepta društvene odgovornosti.

3.5. Problemi, slabosti i nedostaci sistema upravljanja za održivi razvoj

Da bi se definisali **problemi koji karakterišu institucionalni i zakonodavni okvir koji je od značaja za održivi razvoj** Crne Gore, analizirani su relevantni nacionalni propisi, institucionalna organizacija i mehanizmi saradnje, kako u horizontalnoj, tako i u vertikalnoj ravni sistema upravljanja u okviru održivog razvoja.[261] Analiza je urađena u odnosu na principe, ciljeve i prioritete održivog razvoja definisane u Nacionalnoj strategiji održivog razvoja Crne Gore iz 2007. godine, nalazima godišnjih izvještaja o implementaciji NSOR, odabranim relevantnim prioritetima u okviru procesa pridruživanja Crne Gore Evropskoj uniji, dokumentima izrađenim u okviru pripreme nacionalnog učešća na Samitu Rio+20, te sinteznom pregledu UN koji je obuhvatio nacionalne izvještaje država članica o sprovođenju politike održivog razvoja. Ključni **problemi sistema upravljanja u okviru održivog razvoja crnogorskog društva, kao i njihovi uzroci,** utvrđeni su na osnovu:

- ocjene stanja zaštite životne sredine, zaštite prirode i njenih resursa, kao i kulturne baštine;
- ocjene stanja ekonomskih aktivnosti značajnih za održivi razvoj;
- ocjene stanja društvenih aktivnosti i ljudskih resursa od značaja za održivi razvoj;

261 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Analiza institucionalnog i zakonodavnog okvira – prilog za reviziju NSOR, Podgorica, 2015.

- utvrđivanja nedostataka, tj. glavnih izazova na putu daljeg unapređenja politike održivog razvoja.

Sistem javne uprave (u kontekstu ove strategije) obuhvata ministarstva, organe uprave i samostalne organe uprave[262], koji imaju nadležnosti od značaja za održivi razvoj cnogorskog društva, za vođenje politika u toj oblasti i s njima povezanog upravnog nadzora, upravnog postupka i funkcija od državnog značaja, i koji su pri tom korisnici budžetskih sredstava. Javna uprava obuhvata i javna preduzeća i privredna društva čiji je osnivač Vlada Crne Gore, kao i organe lokalne samouprave i javna preduzeća koja obavljaju poslove na lokalnom nivou.

Sistem upravljanja za sprovođenje politike održivog razvoja Crne Gore karakterišu brojne slabosti i problemi. Postojeći sistem javne uprave je složen, kako u pogledu nivoa uprave (nacionalni i lokalni), tako i u pogledu sektorskih nadležnosti (brojna ministarstva i organi uprave koje ona koordiniraju, kao i organi lokalne samouprave). Iako je formiran značajan broj koordinacionih tijela, na horizontalnom, ali i na vertikalnom nivou djelovanja (od nacionalnog ka lokalnom), nije uspostavljena dobra međuresorna saradnja u procesima i aktivnosti od značaja za održivi razvoj. U takvom sistemu upravljanja postoji rizik od pretjerano složenih procedura i izostanka usaglašenosti u djelovanju i praktičnoj primjeni principa održivosti.

Sadašnja praksa koordinacije (uključujući i međusektorsku) u izradi javnih politika često ne uključuje pravovremene konsultacije o njihovom sadržaju, pa se one organizuju kada već nije moguće izbjeći nesporazume, suprotstavljene ciljeve i preklapanja nadležnosti. Konsultacije se najčešće sprovode o konačnom nacrtu politika, neposredno pred usvajanje, čime se negativno utiče i na motivaciju zaposlenih i angažovanih stručnih lica da pruže kvalitetniji doprinos radu.

Takođe, nerijetko se javne politike sprovode bez dovoljne među-sektorske koordinacije što rezultira njihovim neusklađenim ili nedovoljno usklađenim sprovođenjem.
Nedovoljan stepen integracije ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ciljeva zaštite životne sredine, do kojeg dolazi usljed nastojanja da se ostvare brzi ekonomski efekti, uz nedovoljno jasno utvrđene implikacije na životnu sredinu i društveni razvoj, takođe spadaju među značajne nedostatke. Sistem upravljanja karakteriše nezadovoljavajuća konkretnost ciljeva i očekivanih rezultata javnih politika, kao i nedostatak spremnosti da se djeluje u skladu s postavljenim ciljevima. Ciljevi javnih politika često nijesu praćeni jasnim pokazateljima za mjerenje ostvarenih rezultata i učinaka, niti odgovornošću za (ne)postignuti učinak.

Rad javne uprave u određenoj mjeri karakteriše i nedovoljna transparentnost u procesu donošenja i sprovođenja javnih politika, nerijetko uz nezadovoljavajuće propise i procedure postupanja. Posljedica toga jeste nedovoljno informisana, a time i nedovoljno angažovana javnost.

Izgradnja institucija i organizaciono restrukturiranje ne može imati održiv učinak bez adekvatne sposobnosti javnog sektora da efikasno realizuje poslove iz svoje nadležnosti. Nedovoljni kadrovski kapaciteti jedan su od ključnih nedostataka javne uprave, uprkos predimenzioniranosti nekih njenih segmenata. Uslovi rada u sistemu javne uprave, te s njima povezane procedure napredovanja

262 Zakon o državnoj upravi (Službeni list Crne Gore, br. 22/08 i 42/11).

i valorizovanja ostvarenih rezultata, nijesu dovoljno čvrsto utemeljeni na vrednovanju istaknutih sposobnosti. Nedovoljno motivisani kadrovi sa istaknutim stručnim potencijalima zato odlaze, ili se uopšte ne angažuju, pa sistem upravljanja zapravo i nije imao priliku da adekvatno jača.

Ekonomske aktivnosti nijesu prilagođene osjetljivosti/ranjivosti životne sredine. Pojedine djelatnosti, poput poljoprivrede, ne predstavljaju izvor značajnih pritisaka (u smislu zagađenja i korišćenja resursa), ali i ne doprinose u dovoljnoj mjeri uravnoteženju ekonomskih aktivnosti i poboljšanju ukupnih ekonomskih učinaka.

Određeni instrumenti upravljanja životnom sredinom nijesu razvijeni, ili su nedovoljno razvijeni. Nedostaje jedinstveni informacioni sistem za životnu sredinu, nije uspostavljen funkcionalan katastar zagađivača životne sredine, ne primjenjuje se sistem upravljanja životnom sredinom (EMAS), niti ekološki znak za proizvode i usluge.

Još uvijek ima poteškoća u primjeni pojedinih instrumenata upravljanja životnom sredinom, koji su u širokoj upotrebi (npr. strateška procjena uticaja na životnu sredinu, koja se neopravdano zahtijeva i pri izradi planova nižeg reda, procjena uticaja na životnu sredinu u kojoj se prevashodno koriste kvalitativni, subjektivni načini procjene). Ni koordinacija između centralnog i lokalnog nivoa u korišćenju instrumenata za upravljanje životnom sredinom nije na zadovoljavajućem nivou.

Nedostaje efikasna podrška za diverzifikaciju privrede kroz razvoj ruralnih područja i primjenu čistih i efikasnih tehnologija, tj. kroz razvoj zelenih i plavih ekonomskih aktivnosti.

U određenoj mjeri, prisutno je nedovoljno kvalitetno usklađivanje javnog i privatnog interesa, bilo usljed nedostatka instrumenata, ili zbog njihove nedovoljno efikasne primjene.

Evidentna je nedovoljna posvećenost proklamovanim ciljevima i nedostatak uspostavljenih pokazatelja za praćenje postizanja rezultata, a ima i slučajeva prioritiziranja kratkoročnih koristi u odnosu na dugoročno održive razvojne mogućnosti.

Iako je načelo prevencije zagađenja sadržano, direktno ili indirektno, u određenom broju nacionalnih propisa, instrumenti za njegovo sprovođenje (ako su predviđeni) imaju više reaktivni nego preventivni karakter. Postoji zakonski osnov za internalizaciju troškova koji nastaju zagađenjem životne sredine i upotrebom prirodnih resursa, ali naknade za zagađenje životne sredine nijesu djelotvorne. Njihovo administriranje i naplata nijesu efikasni, a one same nijesu utvrđene tako da odražavaju stvarne troškove i štete uzrokovane zagađenjem i stimulišu promjenu ponašanja zagađivača.

Prilikom nastanka štete u životnoj sredini, dolazilo je do utvrđivanja prekršajne ili krivične odgovornosti zagađivača, ali su uglavnom izostajale konkretne mjere sa ciljem da se oštećena životna sredina vrati u prvobitno stanje, tj. da se nadomjesti oštećeni prirodni resurs. U 2015. godini stupio je na snagu novi Zakon o odgovornosti za štete pričinjene životnoj sredini, čija primjena treba da obezbijedi efikasnu sanaciju i vraćanje u prvobitno stanje zagađenih lokaliteta. Sprovođenje ovog propisa predstavljaće značajan izazov.

U Prilogu I dat je tabelarni pregled (tabele P I-1, P I-2 i P I-3) ključnih problema i neposrednih uzroka problema, u okviru tri stuba

održivog razvoja – ekonomski razvoj, životna sredina i društveni razvoj. Takođe je dat rezime problema i uzroka u implementaciji propisa i funkcionisanju institucionalnog okvira od značaja za održivi razvoj (tabele P I- 4, P I-5). Primjenom DPSI metode (pokretači-pritisci-stanje-uticaji) pripremljena je analiza pokretača, pritisaka, stanja i uticaja u oblasti upravljanja ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim resursima, kao i njihovog korišćenja (Prilog II, tabele P II-6, P II-7, P II-8, P II-9). Utvrđeni problemi zahtijevaju reformu postojećeg sistema. Nacionalni savjet za održivi razvoj je 2012. godine, prilikom obilježavanja 20 godina od osnivanja ekološke države Crne Gore[263], ocijenio neophodnim sprovođenje reformi u oblasti rada nadležnih organa uprave i javnih ustanova, kako bi se državni, ali i opštinski organi, organizaciono, stručno i tehnički osposobili da ažurno, kvalitetno i u skladu s međunarodnim standardima sprovode politiku održivog razvoja i s njom povezane djelatnosti. U tom smislu, posebno zabrinjavaju slabe tačke u sprovođenju politike održivog razvoja. To se prvenstveno odnosi na kapacitete potrebne za implementaciju programa koji objedinjuju društvene, ekološke i ekonomske aspekte razvoja, ali i na programske i projektne aktivnosti koje zahtijevaju zajednički rad i akciju na nacionalnom i međunarodnom nivou. Nužna je djelotvorna horizontalna i vertikalna koordinacija i jačanje kapaciteta institucija postojećeg sistema upravljanja. Takođe je neophodno uspostaviti bolju koordinaciju i jačati saradnju između društvenih aktera, na efikasniji način uključivati javnost u procese donošenja odluka i koristiti raspoloživa znanja stručnjaka, poštujući njihov profesionalni integritet. Vrednovanje znanja i sposobnosti, mobilisanje potencijala različitih društvenih grupa, kao i omogućavanje da koristi dopru do svih, preduslovi su održivog razvoja. Jačanje raspoloživih ljudskih resursa – znanja i sposobnosti i društvenog kapitala – uzajamne veze i saradnja među društvenim akterima, moraju biti centralna pitanja upravljanja za održivi razvoj. Jačanje ljudskih resursa treba da prati odgovarajuće organizaciono restrukturiranje i izgradnja sposobnosti institucija javne uprave. Kako je već rečeno, poboljšanja (institucionalnog) sistema upravljanja za održivi razvoj nijesu moguća bez istovremenog ulaganja u unapređivanje sposobnosti zaposlenih i angažovanih stručnjaka za efikasno i učinkovito obavljanje zadataka.

Po intenzitetu uticaja, probleme je moguće grupisati u sljedeće cjeline:

- Nezadovoljavajuća efikasnost funkcionisanja međuresorne koordinacije, uz nedovoljno usklađene sektorske politike, kako uzajamno, tako i sa politikom održivog razvoja.
- Nedovoljno jasno podijeljene, ili pak preklapajuće nadležnosti subjekata odgovornih za sprovođenje sektorskih politika.
- Postoji neodrživ odnos ključnih društvenih aktera prema razvoju, uzrokovan neadekvatnim obrazovnim i sistemom vrijednosti, niskim povjerenjem u institucije političkog sistema i vladavinu prava, neodgovarajućom organizacionom kulturom i neadekvatnim odnosom prema zdravom životu, kulturi i kulturnoj baštini, te neravnomjernim regionalnim razvojem. Posljedica svega toga jeste nizak nivo ljudskog i društvenog kapitala, kao i socijalne kohezije.

263 NSzOR, Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države: 20 godina ekološke države Crne Gore, op. cit.

- Postoji neusklađenost (u većoj ili manjoj mjeri) ekonomskih aktivnosti sa ciljevima održivog razvoja (šumarsto, lovstvo, energetika, industrija, eksploatacija mineralnih sirovina, pomorska privreda, saobraćaj, prostorno planiranje, građevinarstvo, turizam), kao i realativno visok nivo domaće materijalne potrošnje (DMC) i nizak nivo produktivnosti resursa (PR).

- Postoji nedostatnost važećih propisa kojima se ekonomske aktivnosti regulišu s aspekta primjene instrumenata zaštite životne sredine, uključujući smanjenje zagađenja i smanjenje šteta od prirodnih i antropogenih hazarda. Uglavnom se zadržavaju na prepoznavanju osjetljivosti/ranjivosti životne sredine i prirodnih resursa, na nivou principa i načela.

- Nezadovoljavajući su kapaciteti u organima javne uprave nadležni za sprovođenje politike održivog razvoja (nedovoljan broj izvršilaca odgovarajućeg stručnog profila za obavljanje poslova održivog razvoja, većina organa – oko 90% – nema službenika nadležnog za poslove održivog razvoja).

- Nedovoljna je efikasnost u sprovođenju propisa, a institucionalni okvir za primjenu propisa mora biti značajno unaprijeđen.

- Još uvijek je nedovršen razvoj instrumenata upravljanja životnom sredinom, dok se u njihovoj primjeni manifestuju brojni problemi i slabosti.

4

Strateški ciljevi i mjere

Strateški ciljevi Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine naslanjaju se na ciljeve održivog razvoja definisane Agendom za održivi razvoj do 2030. godine, koju je usvojila Generalna skupština UN, 25. septembra 2015. godine.

Globalni ciljevi i zadaci održivog razvoja integrisani su i nedjeljivi, odnose se na cijeli svijet i univerzalno su primjenjivi. Oni pri tom uzimaju u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i nivoe razvoja i poštuju državne politike i prioritete.

Ciljevi održivog razvoja
Cilj 1. Svuda okončati siromaštvo u svim njegovim oblicima
Cilj 2. Okončati glad, postići bezbjednost hrane, unaprijediti ishranu i promovisati održivu poljoprivredu
Cilj 3. Obezbijediti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima
Cilj 4. Obezbijediti inkluzivno i kvalitetno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve
Cilj 5. Postići rodnu ravnopravnost i osnažiti sve žene i djevojčice
Cilj 6. Obezbijediti pristup i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve
Cilj 7. Obezbijediti pristup povoljnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve
Cilj 8. Promovisati kontinuiran, inkluzivan i održiv privredni rast, puno i produktivno zaposlenje i dostojanstven rad za sve
Cilj 9. Izgraditi otpornu infrastrukturu, promovisati inkluzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticati inovacije
Cilj 10. Smanjiti nejednakost unutar i između zemalja
Cilj 11. Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim
Cilj 12. Obezbijediti održive obrasce potrošnje i proizvodnje
Cilj 13. Preduzeti hitne radnje u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja*
CIlj 14. Sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj
Cilj 15. Zaštititi, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljati šumama, suzbiti pojavu i širenje pustinja, zaustaviti i preokrenuti proces degradacije zemljišta i zaustaviti gubitak biološke raznovrsnosti
Cilj 16. Promovisati miroljubiva i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbijediti svima pristup pravdi i izgraditi djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima
Cilj 17. Unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi razvoj

*Prepoznajući da je Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama primarni međunarodni, međuvladin forum za pregovore o oblicima globalnog odgovora na klimatske promjene.

Ciljevi su definisani kao ambiciozni i globalni, pri čemu **svaka vlada utvrđuje sopstvene konkretne zadatke, vođena globalnim nivoom ambicije,** ali uzimajući u obzir nacionalne okolnosti. Svaka vlada će, dakle, odlučivati kako da ove globalne ciljeve uvede u nacionalne planske procese, politike i strategije. Važno je prepoznati vezu između održivog razvoja i drugih relevantnih tekućih procesa u oblasti ekonomije, razvoja društva i zaštite životne sredine.[1]

Strateški ciljevi Nacionalne strategije održivog razvoja do 2030. godine, sa pripadajućim mjerama i podmjerama, definisani su kao odgovori na probleme i slabosti koji su utvrđeni u sprovođenju politike održivog razvoja u zemlji, a u vezi sa izazovima sprovođenja globalnih ciljeva održivog razvoja do 2030. godine.

Strateški ciljevi NSOR fokusiraju se na probleme koji leže u osnovi ključnih neodrživih trendova razvoja, prepoznatih u izvještajima o sprovođenju NSOR iz 2007. godine i u ocjenama o sprovedenosti preporuka i zaključaka Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje

1 UN General Assembly, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/Res/70/1, 25 September 2015.

obalnim područjem. Rješavanje ovih problema zahtijeva:

- strateško i normativno usklađivanje javnih politika i propisa;
- formulisanje javnih politka primjenom mehanizama **međusektorske saradnje,** tj. sprovođenje javnih politika realizacijom strateških zadataka kroz integralno sagledavanje problema, koordiniranu saradnju resora i postizanje sinergijskih efekata;
- hitne odgovore, s obzirom na to da od uspješnosti rješavanja problema zavisi ostvarivanje **održive ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije razvoja Crne Gore;**
- primjenu mehanizama koordinacije u rješavanju **međusektorskih konflikata** na strateškom (sektorske i horizontalne strategije, planovi, programi) i operativnom nivou (projekti);
- veću efikasnost, efektivnost i transparentnost procesa **upravljanja.**

Polazeći od **ocjene stanja** nacionalnih resursa u četvorodimenzionalnom konceptu (ljudski, društveni, prirodni i ekonomski resursi) i institucionalnog uređenja koje podržava održivi razvoj crnogorskog društva, kao i od analize ključnih neodrživih trendova i potreba održivog razvoja do 2030. godine (**DPSI** pristup –pokretači, pritisci, stanje, uticaji), u ovom poglavlju definisali smo prioritetne teme i strateške ciljeve održivog razvoja Crne Gore, strukturišući ih kao **odgovore** (R-Responsis) na probleme održivog razvoja u zemlji. Cilj je unaprijediti postojeće stanje i omogućiti dostizanja globalnih ciljeva održivog razvoja.

Prioritetne teme NSOR do 2030. godine su:

4.1 Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije,
4.2 Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva,
4.3 Očuvanje prirodnog kapitala,
4.4 Uvođenje zelene ekonomije,
4.5 Upravljanje za održivi razvoj,
4.6 Finansiranje održivog razvoja.

Odgovori na neodržive razvojne trendove, koji su prepoznati na osnovu utvrđenih problema, slabosti i nedostataka u oblasti upravljanja ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim resursima te njihovog korišćenja, kao i u oblasti upravljanja održivim razvojem (a u petom poglavlju i u oblasti finansiranja održivog razvoja), u ovom poglavlju pretočeni su u **strateške ciljeve i mjere** za period do 2030. godine. Daljom razradom strateških mjera u Akcionom planu razvijene su **podmjere, utvrđeni indikatori za praćenje napretka u njihovom sprovođenju, kao i očekivani ciljni ishodi** u 2030. godini.

Prioritetne teme, strateški ciljevi i mjere održivog razvoja do 2030. godine predstavljaju **odgovor države Crne Gore na izazove i obaveze koje donosi sprovođenje Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine.** Koherentan set mjera i podmjera NSOR do 2030. godine postavlja **platformu za preuzimanje globalniih zadataka i indikatora održivog razvoja u nacionalni okvir,** i to tako da se u najvećoj mogućoj mjeri uveže praćenje napretka u realizaciji Akcionog plana NSOR do 2030. godine i Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine. Složenost globalnih ciljeva održivog razvoja i brojnost s njima povezanih zadataka i indikatora podrazumijeva sveobuhvatnu analizu nacionalnog institucionalnog sistema radi uspostavljanja dugoročno stabilnog

i funkcionalnog sistema praćenja i izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja. Kao što je navedeno u odjeljku 4.5.4, globalni ciljevi i zadaci uglavnom se preuzimaju prenošenjem u nacionalni okvir NSOR do 2030. godine, ali se, u određenom opsegu, utvrđuje i obaveza njihovog preuzimanja kroz usklađivanje ključnih nacionalnih politika, programa i planova sa ovom strategijom i Agendom UN za održivi razvoj do 2030. godine. Zato je do 2017. godine neophodno utvrditi relevantnost globalnih zadataka održivog razvoja s aspekta njihove integracije u sektorske politike, programe i planove. Takođe, do 2017. godine treba utvrditi i nedostatke u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave u pogledu preuzimanja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni okvir, kako bi usklađivanje postojećih relevantnih strategija, programa i planova s Agendom UN za održivi razvoj do 2030. godine bilo završeno do 2018. godine.

4.1. Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije

Ljudski kapital, a ne kapital u klasičnom smislu, ključni je faktor koji povezuje inovacije, konkurentnost i ekonomski rast u XXI vijeku. Rast ljudskog kapitala ne vodi samo pozitivnim ekonomskim efektima, već i unapređenju nivoa zdravlja i učešća u zajednici te većim izgledima za zaposlenje. Ljudski kapital se razvija ulaganjem države u poboljšanje kvaliteta života ljudi kroz javni sistem obrazovanja, zdravstvene i socijalne programe, programe zapošljavanja i dodatne edukacije zaposlenih, koji doprinose ekonomski snažnijem i socijalno zdravijem društvu.

Potrebno je obezbijediti pravedan pristup kvalitetnom obrazovanju za sve i na svim nivoima, kao i zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, kreirajući tako uslove da sva djeca i ljudi u Crnoj Gori mogu da ostvare svoj potencijal na dostojanstven i ravnopravan način i u zdravom okruženju. Time se otvaraju perspektive za prosperitetan i ispunjen život građana, za ambijent u kakvom je moguće stvarati uslove za održiv, inkluzivan i kontinuiran privredni, društveni i tehnološki napredak.

4.1.1. Unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita

Utvrđeni problemi, slabosti i nedostaci u pogledu stanja ljudskih resursa nameću potrebu za odgovorom kroz dostizanje strateškog cilja koji se odnosi na **unapređenje demografskih kretanja i smanjivanje demografskog deficita.**

Kao posljedica trendova starenja i sporijeg rasta stanovništva, kao i internih i eksternih migracija, demografska slika Crne Gore je značajno izmijenjena. Prema projekcijama MONSTAT-a, 2031. godine broj stanovnika Crne Gore može se kretati u intervalu od 642.000 (varijanta visokog fertiliteta i rast od 3,5%), do 578.000 (konstantna varijanta i smanjenje stanovništva za 6,8%). Što se starenja stanovništva tiče, taj trend suočava Crnu Goru s rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala, povećanjem odnosa neproduktivnog i produktivnog stanovništva, a mogao bi dovesti i do smanjenja agregatne tražnje i usporavanja tehnološkog razvoja.

Jasno je da je održivi razvoj Crne Gore ugrožen navedenim negativnim demografskim trendovima, pa je neophodno unaprijediti demografska kretanja i smanjiti demografski deficit. Ovako definisan strateški cilj može se razložiti na dvije komponente – starenje stanovništva i migracije. Zato su definisane dvije mjere koje se odnose na navedene komponente – spriječiti i ublažiti efekte starenja stanovništva, kao i spriječiti i ublažiti efekte migracija. Stanje zabilježeno na popisu iz 2011. godine karakteriše najmanji prirodni priraštaj u posljednjih dvadeset godina, prisutan je apsolutni rast broja umrlih, a broj živorođene djece na godišnjem nivou konstantno je ispod nivoa ostvarenog u 1991. godini. Fertilitet crnogorskog društva predstavlja složen fenomen na koji utiče niz bioloških, ekonomskih, društvenih i psiholoških faktora. Proces starenja stanovništva biće jedna od najvažnijih karakteristika demografskog razvoja; do 2060. godine stanovništvo svih regiona Crne Gore moglo bi biti demografski starije nego pedeset godina ranije. Kako bi se spriječili i ublažili negativni efekti navedenih pojava, potreban je sveobuhvatan niz podmjera.

U drugom poglavlju dat je pregled mogućih scenarija demografskih kretanja, pri čemu je ocijenjeno da bi, s obzirom na trend blagog rasta broja stanovnika u periodu 2011–2015. godine, varijanta konstantnog fertiliteta i očekivani rast stanovništva do 2030. godine za 1,4%, ili 6.500 stanovnika, u odnosu na 2015. godinu, mogla predstavljati realnu projekciju. Ostvarivanje tog scenarija biće u znatnoj mjeri uslovljeno uspješnošću sprovođenja strateških ciljeva i mjera definisanih Nacionalnom strategijom održivog razvoja do 2030. godine, prije svega onih koje su relevantne za uvođenje zelene ekonomije, unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije, kao i za podršku vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva.

Iseljavanje stanovnika je pojava koja je pratila Crnu Goru tokom čitavog XX vijeka. Takođe, prisutne su i značajne interne migracije, pa se od sredine XX vijeka udio stanovništva sjevernog regiona u ukupnom stanovništvu Crne Gore kontinuirano smanjuje, a središnjeg i primorskog povećava. Jedan od načina da se u budućnosti obezbijedi odgovarajući nivo ponude radne snage jeste da se domaća ponuda nadoknadi radnom snagom iz inostranstva, tj. da se osigura pozitivni i rastući migracioni saldo. Neophodno je kreirati sveobuhvatnu migracionu strategiju na nacionalnom nivou, kao i realizovati niz podmjera. Crna Gora, kao zemlja u procesu evropskih integracija, ne smije da zazire od imigracionih tokova, ali je potrebno da vodi promišljenu kulturnu politiku, koja će zaštititi izvorne kulturne i identitetske vrijednosti, kao i djelove tradicije koji idu u korak s konceptom održivog razvoja.

U skladu s navedenim, strateški cilj u ovoj oblasti – Unapređenje demografskih kretanja i smanjenje demografskog deficita – potreb-

no je postići realizacijom sljedećih mjera:

- Spriječiti i ublažiti efekte starenja stanovništva – SDG 17(17.14) i SDG 8 (8.3)
- Spriječiti i ublažiti efekte migracija – SDG 10 (10.7)

Navedeni strateški cilj, kroz mjeru i s njom povezane podmjere koje se odnose na sprečavanje i ublažavanje efekata starenja stanovništva, doprinijeće ostvarivanju globalnog cilja održivog razvoja 17 (17.14) koji se odnosi na ,,poboljšanje koherentnosti politike za održivi razvoj", u smislu očuvanja ljudskog kapitala kao pretpostavke razvoja per se i kao ključnog razvojnog faktora. Nadalje, strukturnim reformama u oblasti penzionog sistema i tržišta rada umanjiće se penzioni deficit u budžetu Crne Gore i ojačati održive javne finansije. Time će se stvoriti dodatna sredstva za podsticaj rasta zaposlenosti i kreiranje novih radnih mjesta, što je u skladu s globalnim ciljem održivog razvoja 8 (8.3).

Navedeni strateški cilj, kroz mjere koje se odnose na sprečavanje i ublažavanje efekata migracija, doprinijeće ostvarivanju globalnog cilja održivog razvoja 10 (10.7) – Omogućiti mirne, bezbjedne, redovne i odgovorne migracije i mobilnost ljudi, između ostalog i kroz primjenu planiranih i dobro vođenih migracionih politika.

4.1.2. Unapređenje zdravlja građana svih uzrasta i smanjenje nejednakosti u zdravlju

Radi rješavanja problema u sferi ljudskih resursa, prioritetno je ostvariti i strateški cilj koji se odnosi na u**napređenje zdravlja građana svih uzrasta i smanjenje nejednakosti u zdravlju**, s akcentom na djecu.

Nedovoljan nivo zdravstvene prosvijećenosti i neodgovarajuća orijentacija zdravstvene zaštite uslovljavaju veće izdatke za kliničku medicinu. Zbog nedovoljnog fokusa na prevenciju bolesti i promociju zdravlja, upotreba postojećih sredstava je nedovoljno efikasna. Hronične nezarazne bolesti dovode do invalidnosti, prijevremene smrtnosti i lošeg kvaliteta života radno aktivnog stanovništva, što negativno utiče na tržište rada i ekonomski potencijal zemlje. Dodatan problem predstavlja produbljivanje nejednakosti u zdravlju kada je riječ o različitim populacionim grupama.

Da bi se unaprijedilo fizičko i mentalno zdravlje i dobrobit stanovništva te doprinijelo produženju životnog vijeka svih građana, posebno je važno obezbijediti informisanje i zdravstveno prosvjećivanje populacije u vezi s glavnim zdravstvenim problemima. Prevencija je takođe od velikog značaja, što podrazumijeva i kompetentan pristup u preveniranju poremećaja u ponašanju i razvoju djece i mladih.

U okviru održivog razvoja Crne Gore zdravlje se posmatra kao važan činilac ljudskog kapitala pa se nameće potreba da se ova oblast u najvećoj mogućoj mjeri unaprijedi. Strateški cilj NSOR do 2030. godine – **Unapređenje zdravlja građana svih uzrasta i smanjenje nejednakosti u zdravlju** – moguće je postići realizacijom sljedećih prioritetnih mjera:

- Unaprijediti zdravstvenu zaštitu majki i novorođenčadi, kao i ostalih osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva – SDG 3 (3.1, 3.2 i 3.7)
- Staviti veći fokus na promociju zdravog života, prevenciju i kontrolu bolesti – SDG 3 (3.4, 3.5 i 3.6)
- Unaprijediti efikasnost zdravstvenog

sistema i kvalitet zdravstvene zaštite – SDG 3 (3.8 i 3.c)

Realizacijom ovog strateškog cilja, tj. njemu pripadajućih mjera i podmjera održivog razvoja, doprinijeće se ostvarivanju trećeg globalnog cilja održivog razvoja, koji se odnosi na obezbjeđivanje zdravog života i promovisanje blagostanja svih ljudi, svih životnih dobi.

4.1.3. Obezbjeđivanje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve

Jedan od strateških ciljeva koji imaju prioritetetan značaj u oblasti ljudskih resursa u NSOR do 2030. godine, jeste obezbjeđivanje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve. Obrazovanje, unapređenje vještina i stvaranje novih ideja od presudnog su značaja za razvoj ljudskog kapitala i predstavljaju glavne pokretače ekonomskog razvoja. Zbog nedostatka infrastrukturnih kapaciteta u pojedinim opštinama, nepristupačnosti vrtića usljed udaljenosti ili pak finansijskih barijera, veliki broj djece u Crnoj Gori ne pohađa predškolsko obrazovanje, što može imati dalekosežne negativne socio-ekonomske efekte na društvo. Nadalje, obrazovni sistem je takav da ne priprema na odgovarajući način mlade za dalje uspješno školovanje, buduću profesiju, privatni i društveni život. To su potvrdili loši rezultati ostvareni na PISA testiranjima. Ni sistem visokog obrazovanja ne daje veliki doprinos razvoju ljudskog kapitala i ekonomskog potencijala Crne Gore budući da njegov kvalitet nije na zadovoljavajućem nivou. Uz to, pitanje cjeloživotnog učenja i dalje ostaje neriješeno.

Obezbjeđivanje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja na svim nivoima – predškolskom, osnovnom, srednjem, tercijarnom, tehničkom i stručnom – preduslov je održivog razvoja. Potrebno je stvoriti uslove da svi ljudi, bez ikakvih ograničenja, imaju pristup mogućnostima cjeloživotnog učenja, koje će im pomoći da steknu znanje i vještine potrebne da iskoriste mogućnosti koje su im na raspolaganju te da u potpunosti učestvuju u društvu.

Obezbjeđivanje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja i promovisanje mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve jedan je od strateških ciljeva održivog razvoja Crne Gore. U ostvarivanju ovog cilja prioritetna je realizacija sljedećih mjera:

- Obezbijediti sveobuhvatno, inkluzivno i kvalitetno predškolsko obrazovanje – SDG 4 (4.2 i 4.a)
- Unaprijediti osnovno i srednje obrazovanje – SDG 4 (4.2, 4.6 i 4.7)
- Unaprijediti obrazovnu i naučnu komponentu u visokom obrazovanju – SDG 4 (4.3)
- Unaprijediti uslove za cjeloživotno učenje, neformalno obrazovanje i obrazovanje odraslih, s fokusom na ugrožene grupe – SDG 4 (4.5)

Ostvarivanje ovog strateškog cilja, tj. njemu pripadajućih mjera i podmjera održivog razvoja Crne Gore, doprinos je ostvarivanju četvrtog globalnog cilja održivog razvoja.

4.2. Podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva

Usvajajući Agendu za održivi razvoj, svjetski lideri su se obavezali da grade **svijet univerzalnih ljudskih prava i ljudskog dostojanstva, vladavine prava, pravde, jednakosti, svijet bez diskriminacije u kojem se poštuju rasna, etnička pripadnost i kulturna raznolikost. To je svijet jednakih mogućnosti koje dozvoljavaju potpuno ostvarivanje ljudskih potencijala i doprinose prosperitetu zajednice. Nadalje, to je svijet koji ulaže u svoju djecu i u kome svako dijete raste u okruženju bez nasilja i izrabljivanja, u kome svaka žena i djevojčica uživa punu rodnu ravnopravnost i u kome su sve zakonske, društvene i ekonomske barijere njihovom osnaživanju uklonjene, u kome djeca imaju pristup pravdi kada su im prava povrijeđena ili kada im je uskraćeno ostvarenje prava. Na kraju, to je pravedan, pravičan, tolerantan, otvoren i društveno inkluzivan svijet u kome su zadovoljene potrebe najugroženijih.**

Izložene vrijednosti predstavljaju mapu puta koju smo imali na umu pri definisanju strateških ciljeva upravljanja društvenim resursima Crne Gore do 2030. godine, polazeći pri tom od identifikovanih slabosti i problema u toj oblasti. Ovako definisani ciljevi temelje se na težnji da se obezbijedi neophodno partnerstvo i saradnja svih društvenih aktera u zajedničkom kreiranju svijeta koji se održivo razvija. Na taj način će Crna Gora istovremeno djelovati u pravcu ostvarivanja ciljeva i zadataka definisanih Agendom održivog razvoja do 2030. godine.

4.2.1. Aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja

Iako aktuelni trenutak karakterišu procesi koji često dovode u pitanje temeljne tradicionalne oblike društva , od porodice, kao osnovne ćelije društva, ne treba odustati. Naprotiv, treba je osnažiti obezbjeđujući joj uslove da se prilagodi savremenim okolnostima i ostane podrška održivim, prilagodljivim i snažnim ljudskim resursima. Porodica se ne smije zasnivati na prinudama. Ona treba da bude mjesto koje će pomoći mlađim generacijama da se socijalizuju na način koji afirmiše puni potencijal svakog pojedinca, ali i mjesto na kome se prenose vrijednosti povezanog, solidarnog i održivog društva. Tip porodice treba da bude stvar izbora pojedinca, a sama porodica mjesto zaštite i podrške, a ne straha i prinude.

Da bi porodica bila izbor, neophodna je edukacija mladih. Mlade ljude treba upoznati s mogućnostima planiranja porodice, obezbijediti im potrebne informacije i tolerantno okruženje u kome će svoje želje i planove moći i da ostvare. Porodica koja nije plod slobodnog izbora osoba koje je zasnivaju ima mnogo manje šansi da postane jak oslonac za zdrav razvoj pojedinca.

Veliki problem predstavljaju predrasude, protiv kojih se treba boriti, a kroz edukativne kampanje afirmisati i alternativne oblike porodice. Stigmatizacija osoba koje ne potiču iz tradicionalnih, „klasičnih“ porodica nije karakteristična samo za prošlost, već je u velikoj mjeri prisutna i danas. Takvi pojedinci trpe manje-više otvorenu osudu društva i veoma su često izolovani. Na taj način se i pojedincima i zajednicama nanosi nemjerljiva šteta – ugrožava se zdrav razvoj pojedinca, ali i solidarnost, kao jedna od temeljnih vrijednosti šire društvene grupe.

Moderno društvo karakteriše konflikt između pojedinca i zajednice – s jedne strane, pojedinac nastoji da svoje okruženje uredi na način koji je najprimjereniji njegovim/njenim potrebama i mogućnostima, dok s druge strane postoje tradicionalistički pritisci okoline, koji teže da život svih ljudi urede jednoobrazno. Održivo društvo je tolerantno društvo u kome je svakom pojedincu omogućeno da maksimalno razvije svoj potencijal, a time i potencijal društva.

U osnovi prava djeteta nalazi se potreba da se svakom djetetu omogući odrastanje u porodičnom okruženju. To prije svega podrazumijeva podršku biološkim roditeljima da se brinu o svojoj djeci, a ukoliko uprkos podršci to nije ostvarivo, ili nije u najboljem interesu djeteta, potrebno je obezbijediti alternativno okruženje. Pri obezbjeđivanju alternativnog okruženja prednost treba dati odrastanju u drugoj porodici – hraniteljstvu, kao prvenstveno kratkoročnom vidu zaštite, odnosno trajnoj mjeri kao što je usvojenje, u zavisnosti od najboljeg interesa djeteta. Smještanje djeteta u ustanovu treba da bude krajnja mjera i da traje što je moguće kraće. Poželjno je da sama ustanova za zbrinjavanje bude malih kapaciteta kako bi se što više ličila na porodično okruženje. Takav pristup zahtijeva unapređenje metoda rada s ranjivim grupama i razvoj lepeze usluga socijalne i dječje zaštite.

Veliki značaj ima i razvijanje efikasnog sistema podrške djeci sa smetnjama u razvoju, te njihovim porodicama. Potrebno je osigurati da djeca sa smetnjama u razvoju mogu da ostvare sva svoja prava i svoj puni potencijal.

Istopolnim zajednicama treba priznati prava u skladu sa opšte prihvaćenim međunarodnim standardima.

Edukativnim kampanjama treba doprinijeti da se stigma, a time i diskriminacija koja prati alternativne porodične oblike (npr. jednočlane porodice, porodice sa samohranim roditeljem, partnerstva bez braka i sl.), u potpunosti eliminiše i iskorijeni.

Nasilje predstavlja posebnu prijetnju za porodicu i zdrav razvoj pojedinca. Do sada urađene analize koje postojeće stanje sagledavaju s aspekta ovog problema govore u prilog ocjeni da je situacija više nego zabrinjavajuća. Iako se veoma teško detektuje, prema dostupnim, mada oskudnim zvaničnim podacima, kao i prema mjerenjima percepcije, nasilje u porodici predstavlja jedan od urgentnih problema crnogorskog društva. Da bi se protiv ovog problema borilo, neophodna je široka saradnja institucija u cilju prevencije same pojave i efikasne zaštite, kao i podrške žrtvama porodičnog nasilja.

Kroz afirmaciju tolerantne i savremene porodice i ostvarivanje preduslova za zdrav razvoj pojedinca u okviru porodice, Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 3.5 i 16.

Da bi bilo održivo, društvo mora da se izbori sa svim oblicima diskriminacije. Zato je jedna od najvažnijih tema Agende UN za održivi razvoj rodna diskriminacija, kojoj je posvećen peti cilj. Iako je u prethodnom periodu na ovom planu ostvaren značajan napredak, Crna Gora treba da nastavi s eliminacijom raznih, manje vidljivih oblika rodno zasnovane diskriminacije. U periodu koji predstoji neophodno je donositi rodno senzitivne propise i politike, ali i raditi na političkom i ekonomskom osnaživanju žena. Da bi žene mogle ostvariti svoj puni potencijal i time doprinijeti održivom razvoju cjelokupne zajednice, one moraju biti ravnopravni društveni subjekti.

Održivo društvo može biti samo ono u kome se njeguju razumijevanje, tolerancija, međusobno poštovanje među kulturama, etika globalnog građanstva i zajedničke odgovornosti. Stoga je neophodno eliminisati sve oblike nacionalne i vjerske diskriminacije i raditi na izgradnji društva u kome je različitost potencijal, a ne prijetnja. Da bi se takvo društvo izgradilo, neophodno je jačati povjerenje i solidarnost među pripadnicima različitih nacionalnih i vjerskih zajednica, socijalizovati nove generacije na temeljima tog povjerenja i obezbijediti uslove da svi razviju svoje pune potencijale, čuvajući sopstvene posebnosti.

Uvažavanje i tolerancija prema različitosti, uključujući i onu u pogledu seksualne orijentacije, trebalo bi da budu jedan od stubova održivog društva. Stoga je neophodno raditi na unapređivanju opšteg društvenog ambijenta za prihvatanje LGBT osoba, ali i usvojiti niz politika koje će poboljšati kvalitet života ove zajednice i njihovu kvalitetnu integraciju u društvo.

Da bi zajednica skladno funkcionisala, neophodno je uložiti dodatni napor kako bi se u nju na ravnopravnoj osnovi integrisali i oni koje u tome onemogućavaju razlozi infrastrukturne prirode, stigma ili zapostavljenost – osobe s invaliditetom i stari. U Agendi UN za održivi razvoj do 2030. godine, ove dvije kategorije stanovništva prepoznate su kao ugrožene. Iskazana je posebna posvećenost preduzmanju daljih djelotvornih mjera u skladu s međunarodnim pravom, uklanjanju prepreka i ograničenja, jačanju podrške i zadovoljavanju potreba svih. Pored eliminacije postojećih stereotipa i predrasuda, nužno je prilagoditi propise i politike kako bi se odgovorilo izazovu potpune integracije ovih osjetljivih grupa u društvo.

Kroz eliminaciju rodne, nacionalne, vjerske, i seksualne diskriminacije, kao i diskriminacije zasnovane na životnoj dobi ili zdravstvenom stanju, Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 3, 5, 10, 11 i 16.

Inkluzivnost je jedan od osnovnih principa izgradnje društva koje se zasniva na održivom razvoju. Zato je bilo važno da definisanju ciljeva održivog razvoja prethode opsežne konsultacije s građanima, kao i s vladama svih zemalja. Crna Gora je od samog početka dio ovog procesa. Pristup odozdo – nagore promovisan je samim procesom donošenja ciljeva održivog razvoja –kao pravi način na koji svijet treba da artikuliše svoje interese i zahtjeve. Stoga bi razvoj građanskog aktivizma u kontekstu djelovanja nevladinih organizacija, ali i neformalnih grupa, trebalo da bude jedna od važnih mjera kojima će se osigurati aktivno učešće ključnih aktera društva u procesu planiranja budućnosti. U ovom slučaju, ti akteri su sami građani. Pri tom je veoma važno, normativno i u praksi, razviti mehanizme kroz koje će građani biti uključeni u planiranje politika u svim oblastima društvenog života, kao i u monitoring njihove implementacije. Na taj način Crna Gora će doprinositi ostvarivanju globalnog cilja održivog razvoja SDG 16.

U kontekstu navedenih ocjena, strateški cilj – **Aktivan odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja** – treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Obezbijediti preduslove za zdrav razvoj pojedinca u okviru porodice – SDG 3 (3.1, 3.2, 3.7), SDG 5 (5.2, 5.3 i 5.6), SDG 16 (16.1, 16.2)
- Eliminisati rodnu diskriminaciju – SDG 5 (5.1, 5.4, 5.5, 5.a, 5.b i 5.c)

- Eliminisati nacionalnu i vjersku diskriminaciju – SDG 10 (10.2, 10.3), SDG 16 (16.7, 16.9 i 16.b)
- Eliminisati diskriminaciju LGBT populacije – SDG 3 (3.3) i SDG 16 (16.b)
- Eliminisati diskriminaciju osoba s invaliditetom – SDG 10 (10.3), SDG 11 (11.2)
- Eliminisati diskriminaciju starih lica – SDG 3 (3.8)
- Podržati artikulaciju interesa građana kroz djelovanje nevladinih organizacija i neformalnih grupa – SDG 16 (16.7 i 16.10)

4.2.2. Razvoj sistema vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice

Nijedna promjena (posebno normativna) nije održiva ako je ne prati promjena vrijednosti. Ukoliko jedan politički ili društveni sistem nije praćen odgovarajućim vrijednostima, on neće opstat. Drugim riječima, da bismo izgradili društvo koje se održivo razvija, treba graditi održive vrijednosti koje će ljudi u svom ponašanju slijediti, bez potrebe za spoljnom prinudom. Iako je vrijednosni sistem kategorija koju je teško definisati, a još teže propisati, sigurno je da se svako održivo i pravedno društvo temelji na univerzalnim vrijednostima, zasnovanim na ljudskim i dječjim pravima. Iz tih koncepta proističe niz vrijednosti, kao što je odgovornost, solidarnost i empatija, povjerenje, poštovanje itd.

Da bi se Crna Gora razvila kao održiva zajednica, neophodno je izgraditi funkcionalno multietničko društvo u kome će se odnosi među pripadnicima različitih zajednica zasnivati na međusobnom povjerenju i toleranciji. Postojanje velikog broja različitih etničkih i vjerskih skupina predstavlja bogatstvo i izuzetan potencijal jedne države. Imajući to u vidu, nužno je raditi na izgradnji crnogorskog građanskog identiteta i istovremeno poštovati bogatstvo etno-kulturnih razlika koje u njemu postoje. U tom cilju, potrebno je voditi aktivnu obrazovnu i kulturnu politiku, usmjerenu na postizanje konsenzusa oko elemenata crnogorskog građanskog identiteta. Takođe, veoma je važno pratiti etničku distancu i reagovati u slučaju njenog eventualnog povećanja. Ovako složen cilj predstavlja izazov u savremenom globalizovanom svijetu, u kojem upravo identitetske razlike služe kao ventil za kanalisanje nezadovoljstva. Za Crnu Goru, kao multietničku državu, taj cilj predstavlja ključno pitanje održivog razvoja.

Solidarnost je druga ključna vrijednost održivog društva. Jedan od osnovnih principa ostvarivanja ciljeva održivog razvoja, kako je to definisano Agendom, jeste partnerstvo, a ojačana globalna solidarnost temelj je tog partnerstva. Solidarnost je vrijednost koja karakteriše zajednice sa snažnim društvenim kapitalom i koja je neophodna da bi se na pravičan način vršila redistribucija i podržali oni djelovi društva kojima je u datom trenutku podrška neophodna. Solidarno društvo je pravedno društvo koje zajedničkom akcijom svojih članova, u mjeri raspoloživih mogućnosti, svima obezbjeđuje uslove za kvalitetan život dostojan čovjeka. Da bi se obezbijedio održiv razvoj društva, važno je razvijati kulturu solidarnosti i to ne samo kroz odnos prema članovima sopstvene zajednice, već i prema cjelokupnom čovječanstvu.

Na kraju, da bi se institucije učinile djelotvornim, odgovornim i inkluzivnim, što je definisano ciljem 16 održivog razvoja, neophodno je razvijati vrijednosti lične odgovornosti. Shodno tome, treba promovisati princip meritokratije u sistemu napredovanja u svim sferama društva. Do toga se, pored

adekvatnog odnosa glavnih nosilaca socijalizacije (porodica i škola), stiže i uvođenjem transparentnosti kao principa rada institucija.

U kontekstu navedenog, za ostvarivanje strateškog cilja NSOR – **Razvoj sistema vrijednosti u skladu sa ciljevima održivog razvoja zajednice** – prioritetna je realizacija sljedećih mjera:

- Izgraditi multietničko građansko društvo s visokim stepenom međusobnog povjerenja i tolerancije – SDG 10 (10.3) i SDG 16 (16.6)
- Stimulisati društvenu solidarnost – SDG 16 (16.6)
- Jačati meritokratiju i odgovornost kao osnovne principe društvenog funcionisanja – SDG 16 (16.6)

Ovim mjerama Crna Gora će doprinijeti implementaciji ciljeva 10 i 16 održivog razvoja. Drugim riječima, doprinijeće smanjivanju nejednakosti i promovisanju miroljubivog i inkluzivnog društva za održivi razvoj, obezbjeđujući svima pristup pravdi i gradeći djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

4.2.3. Razvijanje države kao efikasne vladavine prava

Razvoj efikasnih institucija koje uživaju visok nivo povjerenja građana obezbjeđuje legitimitet donijetih odluka, a time i održiv evolutivan razvoj zajednice. Društva koja su prošla ili prolaze kroz tranziciju suočena su s brojnim izazovima u procesu izgradnje institucija. S jedne strane, institucije se uspostavljaju i dizajniraju po ugledu na željeni model, u pravcu koga se društvo transformiše. S druge strane, stari obrasci i matrice ponašanja obično pokazuju veliku otpornost na promjene i onemogućavaju efikasnu transformaciju. U tom procesu, ključni izazov predstavlja izgradnja institucija s integritetom u koje će građani imati puno povjerenje. Velika odgovornost u uspostavljanju tog povjerenja leži kako na samim institucijama, tako i na političkim elitama, koje treba da izgrade opšti društveni konsenzus o temeljnim principima demokratskog političkog sistema, bez obzira na određene podjele (političke i identitetske), koje su dio dnevnopolitičkog diskursa.

Pored toga, treba raditi na jačanju kapaciteta institucija, ali i podizanju kvaliteta njihovog rada, a time i njihovog integriteta. Kao posljedica toga, trebalo bi da se stvori opšti proceduralni konsenzus, koji će omogućiti da se sva pitanja koja se nađu na dnevnom redu društva rješavaju po unaprijed definisanim procedurama u koje svi akteri vjeruju i čiji ishod na kraju procesa poštuju. Ako u nekom društvu postoji opšti konsenzus svih njegovih sudionika o procedurama rješavanja problema i konflikata, to će se društvo razvijati na održiv i evolutivan način.

Kriminal, organizovani kriminal, korupcija, a od skoro i terorizam, predstavljaju ozbiljne izazove i prijetnje za savremene države. Na ove izazove države najčešće ne mogu adekvatno da odgovore same; neophodno je šire unutar-društveno, ali i međunarodno partnerstvo, kako bi se ove pojave eliminisale ili barem svele na najmanju moguću mjeru.

Protiv korupcije kao zloupotrebe javnih resursa za privatni cilj, kako je definiše Transparency international, najefikasnije se bori transparentnošću i jačanjem integriteta javnog sektora. Na ovu izuzetno štetnu pojavu – kod koje cijena koju društvo plaća znatno prevazilazi korist koju pojedinac pribavlja koruptivnim ponašanjem – nije imuna ni-

jedna politička zajednica i nijedno društvo na svijetu. To ne oslobađa odgovornosti, već dodatno obavezuje sve da se protiv korupcije bore svim raspoloživim sredstvima, a posebno djelotvornim, odgovornim i transparentnim institucijama.

Organizovani kriminal prijeti miru i sigurnosti cijelog čovječanstva, vrlo često prelazeći u svom štetnom djelovanju više nacionalnih granica. Borba protiv te vrste kriminala zahtijeva odlučnu borbu na nacionalnom nivou, ali i visok stepen saradnje institucija na međunarodnom nivou, kako bi se kroz razmjenu informacija i zajedničke akcije ova pojava suzbijala i eliminisala.

Terorizam nije nova prijetnja čovječanstvu, ali on sve više postaje i velika prijetnja globalnom miru, što koordiniranu borbu i akciju svih na nacionalnom i međunarodnom nivou čini značajnim prioritetom. Na nacionalnom nivou, posebno je važno raditi na prevenciji pojave terorizma, a posebno radikalizacije i regrutacije pojedinaca u terorističke svrhe. Kao prioritetne za dostizanje strateškog cilja NSOR – **Razvijanje države kao efikasne vladavine prava** – izdvajaju se sljedeće mjere:

- Jačati povjerenje građana u demokratski politički sistem i njegove institucije – SDG 16 (16.6.)
- Obezbijediti uslove za eliminaciju korupcije, organizovanog kriminala, kriminala i terorizma – SDG 16 (16.1, 16.3, 16.4, 16.5, 16.6, 16.7, 16.10 i 16.a)

Realizacijom ovih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju cilja 16 održivog razvoja, posebno u dijelu obezbjeđenja univerzalnog pristupa pravdi i izgradnji djelotvornih institucija.

4.2.4. Prevazilaženje problema menadžerskog deficita i jačanje društveno odgovornog poslovanja

Organizaciona kultura je bitan faktor za razumijevanje procesa i performansi preduzeća. Ona je ujedno važan segment sistema upravljanja jer predstavlja skup mehanizama putem kojih menadžeri mogu usmjeravati rad i ponašanje zaposlenih ka ostvarivanju ciljeva preduzeća. Teorija je pokazala, a praksa potvrdila, da uspješnost preduzeća dijelom zavisi od organizacione kulture. Nacionalna kultura je jedan od činilaca koji utiče na formiranje organizacione kulture. Nizak nivo preduzetničkog duha i profesionalizma kod menadžerskih struktura i zaposlenih, deficit kvalitetnih menadžera, kao i nerazvijenost kulture korporativnog upravljanja, u određenoj mjeri predstavljaju rezultat stanja „kognitivne matrice“ u Crnoj Gori. Sve se to negativno odražava na efikasnost preduzeća u Crnoj Gori. Posebno značajan uticaj na društvo imaju preduzeća koja se u poslovanju rukovode isključivo ekonomskim interesom, zapostavljajući pri tom aspekte društveno odgovornog rada. Ljudi su istinski zainteresovani za to na koji se način preduzeće ophodi prema njima, životnoj sredini i cijeloj zajednici. Društveno odgovorno poslovanje (DOP) predstavlja koncept po kome preduzeća, koja ga usvajaju svjesno i dobrovoljno, nadilaze svoju primarnu funkciju sticanja i raspodjele profita i ostvaruju pozitivan uticaj na svoje radno, društveno i prirodno okruženje. DOP, u suštini, predstavlja svijest o novom položaju i značaju koja preduzeća imaju u savremenom, globalnom društvu i odgovornosti koja iz nje proizilazi.

Na društvenu odgovornost preduzeća može se gledati kao na uspjeh u poslovanju koji nije mjeren samo ostvarenim profitom, nego

i postignutom ravnotežom ekonomskih, socijalnih i ciljeva vezanih za životnu sredinu, na način koji je od koristi za građane, lokalnu zajednicu i društvo u cjelini. DOP podrazumijeva odluku preduzeća da ide dalje od poštovanja minimalnih zakonskih uslova i obaveza, kao i onih koje proizilaze iz kolektivnih ugovora. Krajnji cilj DOP-a nije da firme na sebe preuzmu brigu o društvu, već da svoje poslovanje organizuju tako da pozitivni efekti za društvo i okruženje budu pospješitelj njihovog poslovnog uspjeha na duži rok.

Aktivnosti na uvođenju i promovisanju principa i prakse društvene odgovornosti u Crnoj Gori intenzivirane su od sredine prošle decenije, a posebno u posljednjih nekoliko godina. One su bile organizovane na način koji je uključivao sve relevantne aktere iz javnog, civilnog i poslovnog sektora. Elementi bitni za razvoj DOP-a uvršteni su u pravni i strateški okvir, pa se može reći da je Crna Gora uspješno zaokružila početnu fazu u jačanju principa društvene odgovornosti i kreirala povoljan ambijent za prelazak na viši nivo implementacije (vidjeti vezu s NSOR ciljem 4.6).

Nizak nivo profesionalizma menadžerskih struktura i zaposlenih, nerazvijenost kulture korporativnog upravljanja, kao i nedovoljna primjena koncepta društveno odgovornog poslovanja, mogli bi se, u budućnosti, negativno odraziti na održivi razvoj Crne Gore. Stoga je strateški cilj NSOR do 2030. godine – **Prevazilaženje problema menadžerskog deficita i jačanje društveno odgovornog poslovanje.** Ovaj cilj moguće je razložiti na dvije komponente: prvu, koja tretira inovativne i preduzetničke potencijale crnogorskih preduzeća, i drugu, koja se odnosi na društvenu odgovornost. U tom smislu, prioritetna je realizacija sljedeće mjere – P**ovećati inovativne i preduzetničke potencijale privrede.** Mjere za realizaciju druge komponente definisane su u okviru strateškog cilja SDG 4.6. Na ovaj način, Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnog cilja 8 održivog razvoja (8.3).

4.2.5. Stimulisanje zapošljivosti i socijalne inkluzije

Prvi cilj Agende održivog razvoja odnosi se na borbu protiv siromaštva i značajno smanjivanje, ili čak eliminisanje ove pojave u njenom ekstremnom obliku. U tom smislu, Crna Gora treba da radi na smanjivanju broja lica koja se nalaze u stanju siromaštva ili u riziku od siromaštva. Pojava novog siromaštva je posebno štetna za razvoj jednog društva.

Osnovni uslov koji društvo treba da ostvari kako bi se efikasno borilo protiv siromaštva jeste održiv i ujednačen ekonomski razvoj. Ekonomskom razvoju posvećen je poseban dio ove strategije, a u ovom dijelu ukazujemo na neophodnost kreiranja stabilnog makroekonomskog ambijenta, koji će stvoriti pretpostavke za dinamičan i održiv ekonomski rast. S druge strane, država treba da promoviše one politike koje vode razvoju i inovativnom pristupu kada je riječ o otvaranju novih radnih mjesta.

Da bi se postojeće siromaštvo smanjilo i da ne bi došlo do pojave novog siromaštva, neophodno je raditi na povećanju zapošljivosti stanovništva, kao i na razvoju usluga socijalne pomoći, kojima se mogu ublažiti nastala negativna stanja. Cilj NSOR do 2030. godine treba da bude potpuna eliminacija ekstremnog siromaštva i upola manji udio lica koja se nalaze u stanju apsolutnog siromaštva, u odnosu na aktuelno stanje (prema posljednjim podacima, ispod granice apsolutnog siromaštva nalazi se 9,8% ljudi u Crnoj Gori).

Posebnu pažnju treba posvetiti sistemskom pristupu formalizaciji radnih mjesta i eliminisanju neformalnog zapošljavanja. Rješavanju ovog problema, kao što preporučuje Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka iz 2016. godine, ne treba pristupiti samo kroz represivne mjere. U protivnom, biće učinjena veća šteta jer bi dio neformalno zaposlenih prešao u radno neaktivne, čime bi se samo povećao rizik od siromaštva. Ovom problemu treba pristupiti kroz kombinaciju sistematičnih i dugoročno planiranih mjera, koje će uključiti više aktera. Ekspertski tim UNDP-ja formulisao je sljedeće preporuke za rješavanje problema:

– obrazovni sistem treba da bude inkluzivan, kvalitetan i efikasan;

– zdravstvena zaštita treba da bude dostupnija, kvalitetnija i efikasnija;

– podsticaje za formalizaciju u okviru sistema socijalne zaštite treba izmijeniti;

– regulatorni okvir treba da bude podsticajan za formalizaciju;

– radno zakonodavstvo treba da bude fleksibilnije;

– javni sektor mora biti efikasniji i „pravičniji“;

– poreska politika treba da bude u funkciji stvaranja preduslova za kreiranje novih radnih mjesta i postepenu formalizaciju;

– unaprijediti rad inspekcijskih organa i izvršenja kazni;

– umjesto na zastrašivanje, naglasak treba staviti na edukaciju i stvaranje kulture povjerenja.

Sljedeći prioritet treba da bude aktivna politika zapošljavanja. Država treba da vodi aktivnu politiku zapošljavanja i da pri tom omogući kvalitetno obrazovanje – od predškolskog nivoa, preko stručnog osposobljavanja i cjeloživotnog učenja – kako bi radna snaga napredovala u skladu s potrebama tržišta rada i bila konkurentna u državi i šire.

Socijalna isključenost se definiše kao proces u kome su pojedinci „gurnuti“ na margine društva i spriječeni da s punim kapacitetima učestvuju u ekonomskim, društvenim i kulturnim tokovima. Inkluzivan razvoj jedan je od prioriteta održivog razvoja pa ovom problemu treba posvetiti posebnu pažnju. To se naročito odnosi na potrebu mapiranja osoba koje se nalaze u riziku od socijalne isključenosti, kao i na blagovremeno preventivno djelovanje. Razlozi za isključenost mogu biti siromaštvo, nedostatak kvalifikacija i obrazovanja, te razni oblici diskriminacije.

Shodno navedenom, strateški cilj NSOR do 2030. godine – **Stimulisanje zaposljivosti i socijalne inkluzije** – treba ostvariti realizacijom sljedećih prioritetnih mjera:

- Ostvariti pretpostavke za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj, koji će smanjiti stopu ekonomski ugroženog stanovništva – SDG 1 (1.3, 1.5) i SDG 8 (8.1, 8.2)
- Osigurati socijalnu stabilnost i smanjiti stopu siromaštva – SDG 1 (1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.a i 1.b), SDG 2 (2.1, 2.2), SDG 4 (4.4), SDG 8 (8.5, 8.6 i 8.8) i SDG 10 (10.1, 10.4)
- Boriti se protiv socijalne isključenosti – SDG 10 (10.2, 10.3), 11 (11.1, 11.2)

Kroz mjere protiv siromaštva, uspostavljanje veće zapošljivosti radne snage i elimi-

naciju socijalne isključenosti, Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 1, 2, 4, 8, 10 i 11.

4.2.6. Unapređenje značaja kulture kao temeljne vrijednosti duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja, koja značajno doprinosi kvalitetu života građana

Kultura predstavlja temeljnu vrijednost svakog društva i neophodno je da se njen razvoj zasniva na: slobodi stvaralaštva i poštovanju prava na kulturu; opredijeljenosti države i lokalne samouprave da podstiču i pomažu razvoj kulturno-umjetničkog stvaralaštva te da obezbjeđuju zaštitu i očuvanje kulturne baštine; ravnopravnom očuvanju svih kulturnih identiteta i poštovanju kulturne različitosti; izgradnji i unapređivanju sistema kulture, u skladu s međunarodnim standardima, a naročito standardima Evropske unije; uspostavljanju efikasnog, racionalnog i kreativnog upravljanja u kulturi; transparentnom djelovanju u kulturi; poštovanju i zaštiti autorskog i srodnih prava; demokratizaciji kulturne politike; decentralizaciji organizovanja i finansiranja kulture.[2]

Nacionalni program razvoja kulture prepoznaje da finansiranje kulture podrazumijeva podršku jednom prilično raznovrsnom i raznorodnom društvenom sektoru, od najvažnijih državnih ustanova kulture, do privatnih inicijativa i pojedinaca. Istovremeno, to ukazuje i na izuzetan značaj ove oblasti, koja nije samo pokazatelj duhovnog razvoja zajednice, već i specifičan potencijal ekonomskog napretka. To treba imati na umu pri utvrđivanju potreba ovog sektora, a u okviru konzistentne finansijske politike koja će povećati njegovu kompetitivnost i samoodrživost.[3] Ohrabruje uočeno povećanje broja posjetilaca u skoro svim formalnim institucijama kulture, ali je očigledna i potreba da količina i kvalitet sadržaja kulturne ponude prate taj pozitivni trend. Takođe, treba uložiti dodatni napor da se slična pozitivna kretanja omoguće i kada je riječ o događajima koje organizuju neformalni kulturni akteri.

Da bi se poboljšao ekonomski status kulture, ona ne smije zavisiti isključivo od sredstava opredijeljenih u budžetu na državnom nivou i u lokalnim samoupravama. Za produkciju kulturnih proizvoda i projekata moraju se naći i druge mogućnosti finansiranja.[4] Kulturna industrija podrazumijeva izdavaštvo, muzičku, kinematografsku i audio-vizuelnu produkciju i multimedije, umjetničke zanate i dizajn koji nijesu striktno sektori industrije, ali su po upravljanju i organizaciji slični. Ova oblast je proširena i kreativnim industrijama, arhitekturom i drugim kategorijama umjetnosti (vizuelne, scenske umjetnosti itd.). Iako ekonomija i kultura imaju zajednički cilj – osvajanje što većeg broja potrošača – u praksi, ova dva sektora često nailaze na prepreke koje otežavaju njihove odnose i saradnju.

Za jačanje sektora kulture, neophodno je snaženje institucija kulture. One moraju raspolagati sa specifičnim znanjima i dovoljnim ljudskim kapacitetima, poznavati savremene trendove i imati uslove za kvalitetan rad. Potrebno ih je opremiti savremenom opremom, kako za čuvanje, tako i za izlaganje, kreiranje ili prezentovanje kulturnih sadržaja. Kulturni sadržaji moraju

2 Ministarstvo kulture Crne Gore, Nacionalni program razvoja kulture 2011–2015.

3 Ibid.

4 Ibid.

biti dostupni svima. Treba obezbijediti njihovu ravnomjernu regionalnu distribuciju kako bi se smanjila nejednakost – bilo da je u pitanju disparitet ruralno–urbano, centar–periferija ili sjever–jug. Status formalnih i neformalnih kulturnih aktera mora biti poboljšan, kako kroz bolji socijalni položaj, tako i kroz kreiranje tržišta za njihovo stvaralaštvo. I nepofitabilnom kulturnom stvaralaštvu treba obezbijediti povoljan okvir za razvoj. Poštovanje autorskih prava mora biti omogućeno u potpunosti. Kulturnu ponudu treba vezati i sa ekonomskim aktivnostima, kao što je turizam ili razvoj kulturnih industrija, na način da specifičnosti crnogorske kulture, njene vrijednosti i autentični izraz postanu prepoznatljiv proizvod ili dodatna vrijednost drugim proizvodima i uslugama. Upravljanje u kulturi nedovoljno je institucionalno razvijen segment; neophodno je razvijati aktivnosti i sve vrste kapaciteta za stvaranje modernog, efikasnog i održivog sistema upravljanja u ovoj oblasti. Svim sektorima kulture – kinematografiji, kulturno-umjetničkom stvaralaštvu, izdavačkoj djelatnosti, muzičko-dramskoj i scenskoj djelatnosti, sektoru likovnih umjetnosti, muzejsko-arhivskim djelatnostima itd. – moraju biti obezbijeđeni uslovi kako bi mogli da dostignu visoke profesionalne standarde i da se razvijaju na savremenim osnovama. Kroz programe urbane regeneracije treba kreirati zone za stvaranje umjetničkih sadržaja koji će svojim postojanjem kreirati nove urbane identitete, podižući kvalitet samih prostora u kojima nastaju. Neophodno je da se prepoznaju specifične potrebe marginalozovanih grupa za kulturnim sadržajima i izražavanjem, kao i da se obezbijede uslovi za rad, promociju, distribuciju i širenje vrijednosti i stavova koje zastupaju.

Treba stalno raditi na edukaciji publike, kako postojeće, tako i one koja tek treba da formira svoj odnos prema kulturi. Važno je obuhvatiti djecu najranijeg uzrasta, ali ne zanemarivati ni najstarije slojeve stanovništva, pri čemu akcenat uvijek treba da bude na kvalitetu kulturnih sadržaja.

Shodno navedenom, NSOR do 2030. godine prepoznaje neophodnost ostvarivanja strateškog cilja – **Unapređenje značaja kulture kao temeljne vrijednosti duhovnog, društvenog i ekonomskog razvoja, koja značajno doprinosi kvalitetu života građana.** Ovaj cilj treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Jačati kapacitet kulturnih institucija na svim nivoima i uspostaviti održivi sistem finansiranja – SDG 4, (4.7), SDG 8 (8.9) i SDG 11 (11.4)
- Uspostaviti moderan, efikasan sistem kreiranja i prezentovanja kulturne djelatnosti, poboljšati status umjetnika i stvaraoca u društvu i edukovati i omasoviti publiku – SDG 8 (8.9) i SDG 11 (11.4)
- Jačati neformalne, amaterske, alternativne, savremene kulturne prakse, kao i kulturne industrije u Crnoj Gori – SDG 4 (4.7), SDG 8 (8.9), SDG 11 (11.4)
- Podsticati kulturnu raznolikost kroz osnaživanje kulturne djelatnosti marginalnih i marginalizovanih grupa (mladi, stari, žene, LGBT osobe, osobe s invaliditetom) i obezbijediti toleranciju prema tom segmentu kulture – SDG 4 (4.7) i SDG 11(11.4)

Sprovođenjem navedenih mjera i unapređenjem statusa kulture Crna Gora doprinosi ostvarivanju globanih ciljeva održivog razvoja 4, 8 i 11.

4.2.7. Efikasan i savremen sistem integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela

U Programu razvoja kulture 2016–2020. godine[5], kulturna baština je prepoznata kao važan faktor nacionalnog identiteta i dugoročni resurs za održivi razvoj. Kao takva, ona predstavlja prioritet svih oblasti državne politike. Stoga je neophodno u kontinuitetu sprovoditi aktivnosti koje se odnose na zaštitu i očuvanje kulturne baštine, raditi na unapređenju stanja, podizanju svijesti građana o njenom značaju i značenju, te stvaranju ambijenta za razumijevanje njene uloge u društvu, naročito kada je riječ o kulturnom, turističkom i ekonomskom razvoju države. Neadekvatno korišćenje i predstavljenje kulturne baštine može nanijeti nepopravljive štete vrijednostima kulturnog identiteta države. Principi očuvanja i zaštite kulturnih vrijednosti često su suprotstavljeni ekonomskom razvoju, zbog čega je neophodno naći efikasne mehanizme koji će spriječiti promjene koje mogu nanijeti trajnu štetu kulturnoj baštini.

U cilju očuvanja kulturne baštine, neophodno je dalje jačati sistem zaštite i upravljanja. To zahtijeva modernizaciju i efikasniji rad nadležnih institucija, jačanje njihovih kapaciteta i opremljenosti, te kvalitetniju integraciju zakonodavnog okvira u oblasti kulture s propisima kojima se uređuju oblasti s kojima se kultura dodiruje. Kulturna baština se mora posmatrati u najširem smislu – od pokretnih i nepokretnih kulturnih dobara, do materijalne i nematerijalne baštine i zaštite predjela. Kulturna baština nije zatečena starina, već resurs na kojem je potrebno graditi kvalitetan održivi razvoj.

Sistem zaštite kulturne baštine neophodno je unaprijediti. Trenutno, država ne uspijeva da se u potpunosti izbori s problemima u kojima se nalaze kulturna dobra. Sveobuhvatan pristup podrazumjeva unapređenje institucionalnog okvira, bolju saradnju lokalnih i nacionalnih organa u oblasti zaštite i očuvanja kulturne baštine, usklađivanje svih zakonskih rješenja koja se odnose na baštinu, razvijanje integralnih pristupa kroz međusektorsko povezivanje, uvođenje baštine u druge relevantne sektorske studije, kao i jačanje postojećih i osnivanje novih institucija koje će znatno ojačati cjelokupni sistem. Ministarstvo kulture i državne institucije koje se bave očuvanjem, prezentacijom i vrednovanjem kulturne baštine, na svim nivoima, moraju biti aktivno uključeni u razvojne i sve druge projekte koji podrazumijevaju promjene na kulturnim dobrima i njihovoj zaštićenoj okolini. Kulturna baština treba da dobije adekvatan tretman kroz uređen i modernizovan pravni i institucionalni okvir, kao i postizanjem ravnoteže između javnih i privatnih interesa. U podizanju svijesti građana o značaju kulturne baštine i mogućnostima njene valorizacije važnu ulogi ima kvalitetan obrazovni sistem i zainteresovani i aktivni mediji. Jačanje kadrovskih kapaciteta koji bi bili sposobni da taj zadatak kvalitetno obave, kao i savremenih programa, jedna je od primarnih obaveza države i lokalnih samouprava. Međunarodni standardi nalažu da se posebna pažnja posveti digitalizaciji kulturne baštine, radi lakše dostupnosti, pravilnog tretmana i prezentacije.
Neophodno je značajno unaprijediti zaštitu predjela – od prepoznavanja i sprovođenja tipologizacije predjela, do evidencije uspostavljanja zaštite i kvalitetnog upravljanja. U tom kontekstu, definisane su i mjere za

5 Ministarstvo kulture Crne Gore, Program razvoja kulture 2016–2020.

zaštitu predjela s aspekta značaja koji imaju za očuvanje prirode i biodiverzieta (vidjeti strateški cilj 3.1).

Nephodno je intenzivirati aktivnosti na zaštiti arhitekture XX vijeka i one iz socijalističkog perioda, ruralne arhitekture, industrijskih objekata i sl.

Od ključne su važnosti aktivnosti na uspostavljanju baze podataka, sprovođenju istraživanja na naučnim i stručnim osnovama, kao i na unapređivanju konzervatorske djelatnosti primjenom najboljih međunarodnih standarda.

Posebnu pažnju zahtijevaju lokaliteti koji se nalaze na Uneskovoj listi Svjetske baštine. Moraju se očuvati one vrijednosti zbog kojih su ti lokaliteti i uvršteni na listu. S druge strane, treba iskoristiti benefite takvog statusa, prije svega kroz valorizaciju putem turizma.

Napredak u ostvarivanju navedenih potreba treba omogućiti kroz postizanje strateškog cilja NSOR do 2030. godine – **Uspostavljanje efikasnog i savremenog sistema integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulturne baštine i predjela.** To će se postići realizacijom sljedećih prioritetnih mjera:

- Unaprijediti sistem zaštite kulturne baštine na svim nivoima – SDG 4 (4.7), SDG 8 (8.9) i SDG 11 (11.4)
- Unaprijediti zaštitu kulturne baštine na svim nivoima – SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9)
- Unaprijediti održivo korišćenje i upravljanje kulturnom baštinom – SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.3 i 8.9)

Unapređenjem sistema integralne zaštite, upravljanja i održivog korišćenja kulture baštine i predjela, Crna Gora doprinosi ostvarivanju globalnih ciljeva 4, 8 i 11 održivog razvoja.

4.2.8. Postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju (s posebnim akcentom na razvoj sjevernog regiona)

Na putu ka društvu zasnovanom na održivom razvoju, Crna Gora mora uspostaviti ravnomjeran i održiv razvoj na cijeloj svojoj teritoriji. U tom cilju, neophodno je smanjiti regionalne razlike po svim parametrima, posebno demografskim i socio-ekonomskim. Ovo posebno važi za sjeverni region, koji u kontinuitetu karakterišu negativni trendovi. To ukazuje na nedostatak pravog odgovora – kako na državnom, tako i na nivou lokalnih samouprava – na izazove obezbjeđivanja pravilnog i održivog razvoja ovog regiona.

Stoga je u periodu do kraja 2020. godine potrebno, da bi se ostvario strateški cilj regionalnog razvoja Crne Gore (postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju), paralelno s ulaganjem u osnovnu infrastrukturu, realizovati i niz mjera koje se odnose na podizanje stepena konkurentnosti manje razvijenog regiona, kao i na jačanje ljudskih resursa i zapošljavanje, pri tom vodeći računa o neugrožavanju prirodnih resursa.

Razvoj infrastrukture, u širem smislu, predstavlja prvi korak ka uravnoteženom regi-

onalnom razvoju. Uz putnu infrastrukturu, komunalna, energetska, ali i veoma važna ICT infrastruktura, preduslov su znatnog smanjenja regionalnih razlika, prije svega u kontekstu pokretanja razvoja sjevernog regiona. Pored infrastrukturne opremljenosti, nužno je obezbijediti i socio-ekonomske uslove u smislu stvaranja društvenih centara, biznis inkubatora, klastera, fondova za pomoć razvoju i sl. Da bi se razvoj zaista pokrenuo, neophodni su ljudski resursi. Njihov razvoj moraju podržati državni i lokalni nivoi uprave – podizanjem nivoa znanja i promovisanjem društvene inkluzije kroz unapređenje tržišta rada i sistema zapošljavanja.

Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014–2020. godine definisala je na zadovoljavajući način ciljeve, mjere i indikatore za omogućavanje ravnomjernijeg regionalnog razvoja. NSOR do 2030. godine oslanja se na ovu strategiju radi dostizanja svog strateškog cilja – **Postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica lokalne samouprave i regiona, zasnovanog na konkurentnosti, inovativnosti i zapošljavanju (s posebnim akcentom na razvoj sjevernog regiona)**. Radi postizanja tog cilja, potrebno je realizovati sljedeće prioritetne mjere:

- Unaprijediti saobraćajnu i ostalu infrastrukturu, kao preduslove za razvoj – SDG 9 (9.1)
- Uspostaviti povoljan društveni i socio-ekonomski ambijent, koji treba da spriječi dalja negativna demografska kretanja na sjeveru Crne Gore – SDG 8 (8.3) i SDG 10 (10.2)
- Održivo koristiti prirodne resurse, pospješiti niskokarbonski razvoj i izgraditi komunalnu infrastrukturu[6]
- Razviti ljudske resurse u manje razvijenim opštinama[7]

Realizacijom navedenih mjera za ravnomerniji socio-ekonomski razvoj Crna Gora doprinosi ostvarivanju globalnih ciljeva 8 i 10 održivog razvoja.

6 Odgovarajuće podmjere su definisane u dijelu Akcionog plana za prirodne i ekonomske resurse.

7 Odgovarajuće podmjere su definisane u dijelu Akcionog plana za ljudske resurse.

4.3. Očuvanje prirodnog kapitala

U središtu održivog razvoja Crne Gore nalazi se pitanje održivog upravljanja prirodnim resursima, kao preduslova za dugoročno očuvanje prirodnog kapitala. Isto tako, zbog značaja koji prirodni kapital ima za rast i razvoj ekonomije, neophodno je usmjeriti ekonomski razvoj u pravcu ozelenjavanja ekonomije, efikasnog upravljanja resursima i neugrožavanja održivosti obima, kvaliteta i potencijala prirodnih resusursa, stavljajući naglasak na značaj mogućnosti koje pružaju usluge ekosistema, prije svega u zaštićenim područjima prirode.

U odnosu na probleme utvrđene s aspekta očuvanja prirodnih resursa, urgentni su odgovori na glavne faktore rizika koji ugrožavaju prirodu i biodiverzitet, vode, vazduh i zemljište.[8] Posebne grupe odgovora odnose se na: rješavanje problema generisanih neodrživim obrascima upravljanja i potrošnje obnovljivih prirodnih resursa, ublažavanje ili eliminisanje negativnih uticaja prirodnih i antropogenih hazarda na stanje prirodnih resursa, te smanjivanje uticaja zagađenja na zdravlje ljudi. Takođe, neophodno je unaprijediti efikasnost upotrebe neobnovljivih prirodnih resursa – prostora, kao i metala i nemetala. Najbolje dostupne prakse mogu znatno pomoći u eliminisanju ili preoblikovanju postojećih neodrživih obrazaca ponašanja i potrošnje i proizvodnje, te unapređenju postojećih znanja, vještina i iskustava, kako bi se našli optimalni odgovor na izazove koji karakterišu sadašnje okolnosti razvoja Crne Gore.

8 Prepoznati u Nacionalnoj strategiji biodiverziteta 2010–2015.

4.3.1. Zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa

Utvrđeni problemi, slabosti i nedostaci nameću potrebu da se nađu odgovori koji će omogućiti dostizanje strateškog cilja – **Zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa: biodiverziteta, vode, mora, vazduha, zemljišta.**

Zato u oblasti zaštite prirode i biodiverziteta ova strategija podržava realizaciju ciljeva i mjera utvrđenih Nacionalnom strategijom biodiverziteta za period do 2020. godine, Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem do 2030. godine i prioritetima u okviru procesa pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji. Dugoročno posmatrano, postizanje evropskih ciljeva za očuvanje biodiverziteta u Crnoj Gori treba da osigura sposobnost prirodnog okruženja da podrži resursno efikasnu ekonomiju i unapređenje kvaliteta života stanovništva.

Za unapređenje kvaliteta životne sredine neophodna je cjelovita transpozicija pravne tekovine EU u okviru poglavlja 27, koje se odnosi na životnu sredinu, te izgradnja potrebnih administrativnih i tehničkih kapaciteta za primjenu propisa, na državnom i lokalnom nivou uprave. Da bi se prevazišle slabosti i nedostaci u primjeni pristupa i instrumenata za zaštitu ekološki vrijednih staništa i ekosistema, umjesto deklarativne, potrebna je stvarna integracija zahtjeva zaštite prirode u sektorske politike i razvojne planove. Mjere zaštite prirode moraju biti integrisane u razvojne planove i plansku regulaciju kako bi se omogućila primjena održivih obrazaca korišćenja prirodnih vrijednosti i valorizacije ekosistemskih usluga. Neophodno je unaprijediti dostupnost i ažurnost podataka o stanju biodiverziteta, razviti kvalitetne stručne podloge i omogu-

ćiti njihovu upotrebu u prostorno-planskoj dokumentaciji.

Za kontrolu emisija zagađivača vazduha, vode i zemljišta prioritetan značaj ima transfer znanja i primjena optimalnih, čistih i inovativnih tehnoloških rješenja. U prvom redu, treba umanjiti emisiju zagađenja iz industrije i saobraćaja, uključujući i emisiju gasova s efektom staklene bašte (GHG). Podjednako je značajna kontrola zagađenja na izvoru emisije, kao i mjere čiji je cilj eliminisanje ugrožavanja šumskih, vodnih i obalnih ekosistema uticajima klimatskih promjena. Realizaciju mjera za unapređenje kvaliteta vazduha neophodno je sprovesti na način koji je kompatibilan sa specifičnim mjerama koje se odnose na: zaštitu ozonskog omotača, smanjenje emisije GHG, ublažavanje klimatskih promjena i prilagođavanje uticajima klimatskih promjena.

Primjenu preventivnih mjera neophodno je jačati mehanizmima ekološkog planiranja u okviru prostornih planova kojima se reguliše različite namjene prostora, uključujući i razvoj industrije, saobraćaja, poljoprivrede. Istom cilju može se doprinijeti i promocijom čistih tehnologija i zdravijih stilova života, podizanjem svijesti i organizovanjem promotivnih aktivnosti u cilju upoznavanja javnosti sa štetnim uticajima upotrebe određenih proizvoda i tehnoloških procesa. Integracija pitanja životne sredine u razvojne planove i sektorske politike, usklađivanje razvojnih potreba s biokapacitetom životne sredine te s tim povezana primjena instrumenata upravljanja životnom sredinom (strateška i projektna procjena uticaja na životnu sredinu, primjena ekosistemskog pristupa), neki su od najznačajnijih izazova u vremenskom horizontu ove strategije.

Potrebno je kontinuirano i sveobuhvatno praćenje kvaliteta vazduha, vode, biodiverziteta i zemljišta, uz utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza aktivnosti koje zagađuju životnu sredinu i efikasne i dosljedne primjene propisa, odnosno djelovanja nadležnih institucija. Važno je obezbijediti potrebna finansijska sredstva za sprovođenje monitoringa životne sredine i odgovorajućih istraživanja i analiza u cilju prikupljanja podataka o biodiverzitetu, u skladu s potrebama očuvanja biološke raznovrsnosti i efikasne kontole uticaja faktora ugrožavanja biodiverziteta, kao i podataka o stanju vazduha, voda i zemljišta, u skladu s potrebom unapređenja stanja i efikasne kontrole zagađenja. Proces prikupljanja podataka treba sistematski postaviti tako da obezbjeđuje uporedive vremenske serije, uz kontinuirano i postepeno širenje sadržaja programa praćenja stanja segmenata životne sredine. Potrebno je graditi kapacitete i kroz povećanje broja mjernih mjesta za praćenje stanja životne sredine, te primjenu mehanizama kojima se pospješuju integracije očuvanja životne sredine i uticaja stanja životne sredine na zdravlje stanovništva u sektorske politike. Takođe je važno razvijati sistem modeliranja kvaliteta vazduha i vode kako bi se smanjili troškovi dobijanja podataka u realnom vremenu i povećala pokrivenost podacima o stanju kvaliteta životne sredine.

Treba unaprijediti sistem specifičnih, multidisciplinarnih pokazatelja stanja, polazeći od informacija dostupnih u okviru postojećih baza podataka, u skladu s relevantnim domaćim propisima, obavezama u pogledu transpozicije pravne tekovine EU u nacionalni pravni okvir, kao i obavezama koje proizilaze iz članstva Crne Gore u relevantnim međunarodnim organizacijama i konvencijama UN, prije svega s obavezom uvođenja indikatora održivog razvoja UN. Posebno je bitno unaprijediti izvještavanje kroz jačanje podrške primjeni indikatorskog praćenja stanja životne sredine, primjeni matematič-

kog modeliranja i sl. Neophodo je obezbijediti zaštitu javnog interesa u vršenju poslova od značaja za obezbjeđivanje informacija i omogućavanje dostupnosti informacija o stanju životne sredine.

Uspostavljanje tako koncipiranog efikasnog sistema upravljanja životnom sredinom može zahtijevati i reviziju nadležnosti, poslova i načina funkcionisanja različitih institucija i organa uprave, u kontekstu praćenja i izvještavanja o stanju životne sredine. Po tom pitanju, ali i u širem kontekstu povećanja kvaliteta i efikasnosti djelovanja javne uprave, potrebno je efikasnim mjerama eliminisati probleme koji ugrožavaju održivost sistema upravljanja životnom sredinom u dužem vremenskom periodu, što uključuje i mogućnost izmještanja pojedinih nadležnosti (npr. s lokalnog na državni nivo), posebno kada mjere primjenjivane u dužem roku ne daju željene rezultate. Istovremeno, neophodno je sprovoditi programe unapređenja ljudskih resursa za prikupljanje podataka i izvještavanje o stanju životne sredine i prirodnih resursa.

U skladu s navedenim, strateški cilj u ovoj oblasti – **Zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa: biodiverziteta, vode, vazduha, zemljišta** – treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Omogućiti efikasnu zaštitu zaštićenih područja prirode, ekološki vrijednih staništa, šumskih, vodnih i obalnih ekosistema, zaštićenih vrsta flore i faune, vazduha i zemljišta – SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.2,6.3, 6.6), SDG 9 (9.4), SDG 11 (11.4, 11.6), SDG 13 (13.1), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5, 15.7, 15.8, 15.9, 15.a, 15.c)
- Unaprijediti praćenje stanja biodiverziteta, voda, mora, vazduha i zemljišta – SDG 2 (2.4), SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.3, 6.5, 6.6), SDG 11 (11.6), 12 (12.4), SDG 14 (14.c), SDG 15 (15.1, 15.3, 15.4, 15.5, 15.8, 15.9, 15.a, 15.c)

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 2, 3, 6, 9, 11, 12, 13, 14 i 15.

4.3.2. Efikasno upravljanje obnovljivim prirodnim resursima

U traženju odgovora na neodržive prakse i trendove utvrđene pri korišćenju prirodnih resursa, NSOR do 2030. godine kao prioritet postavlja ostvarenje strateškog cilja koji se odnosi na omogućavanje efikasnog upravljanja prirodnim resursima.

U okviru uspostavljanja buduće nacionalne ekološke mreže, treba identifikovati ekološki vrijedna staništa i ekosisteme. Pri tom je posebno važno adekvatno vrednovati ekosisteme i usluge koje oni pružaju kako bi se donosile valjane upravljačke odluke. Neophodna je hitna revizija i, ako se pokaže potrebnim, rekategorizacija postojećih zaštićenih prirodnih dobara, uz definisanje održivih modela upravljanja. Takođe je neophodno ubrzati proces proglašenja novih zaštićenih prirodnih dobara, naročito u morskoj sredini. Ekološki značajne djelove prostora treba staviti pod odgovarajući režim zaštite, u skladu s međunarodnim smjernicama (npr. Aiči ciljevima za zaštitu biodiverziteta, kao i globalnim ciljevima održivog razvoja 14 i 15). Treba razviti i sistem mjera i mehanizama zaštite van obuhvata zaštićenih prirodnih dobara. Značajno je raditi i na izgradnji odgovarajućih kapaciteta za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, posebno onim u moru, s obzirom na to da u toj oblasti nema relevantnog iskustva u Crnoj Gori.

Prioriteti održivog šumarstva odnose se na unapređenje sprovođenja strateških dokumenata u sektoru šumarstva (Strategija sa planom razvoja šuma i šumarstva 2014–2023. godine), kao i na poboljšanje upravljačkih kapaciteta administracije i stručnih službi, te podizanje svijesti privatnih vlasnika šuma, koncesionara i licenciranih preduzetnika o neophodnosti održivog upravljanju šumama. Neophodno je poboljšanje šumarskog informacionog sistema, uvođenje i praćenje indikatora gazdovanja šumama, uključujući i podatke o bespravnoj sječi, kao i uvođenje poboljšanih instrumenata i procedura planiranja i gazdovanja šumama, što podrazumijeva i dosljednu primjenu procjene uticaja na životnu sredinu prilikom dodjele koncesija na šume. Razvoj nauke i istraživačkog rada u šumarstvu veoma je bitan za održivo upravljanje. To posebno važi za istraživanja koja se odnose na utvrđivanje uticaja klimatskih promjena i mogućnosti adaptacije šuma na uticaje klimatskih promjena, korišćenje biomase kao izvora obnovljive energije, očuvanje šuma kao jednog od ključnih ekosistema, ekološku rekonstrukciju, poboljšanje zdravstvenog stanja šuma i razvoj sistema gazdovanja šumama. Značajno je podržati napore za povećanje stepena korišćenja otpadne biomase kao energenta (pelet i slični oblici), integraciju sektora šumarstva u ruralni razvoj, naročito u kontekstu omogućavanja novih radnih mjesta u šumarstvu i drvnoj idustriji te povećanja prihoda domaćinstava u ruralnom području. Privatni sektor u šumarstvu treba stimulisati na više načina: pružanjem stručne i finansijske podrške vlasnicima privatnih šuma i udruženja, razvojem preduzetništva, kao i povećanjem konkurentnosti crnogorskih šumskih proizvoda na tržištima Evrope. Poreski podsticaji koji bi pospješili ulaganje privatnog kapitala u šumarstvo i preradu drveta, stimulisali pošumljavanje degradiranog zemljišta i povezivanje s tržištima goriva od drvne biomase, samo su neki od važnih instrumenata. Neophodno je poboljšati informacione osnove i uvesti unaprijeđene instrumente i procedure planiranja i gazdovanja šumama, bazirane na analizama vrijednosti usluga šumskih ekosistema. Kao što je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa, šume imaju ključni značaj za očuvanje biokapaciteta Crne Gore, s obzirom na to da čine 75% ukupnog biokapaciteta države. Navedeni podsticaji i modaliteti razvoja šumarstva i drvne industrije moraju biti praćeni mjerama koje će sječu drvne mase zadržati u održivim okvirima. Činjenica da ekološki otisak – a šumski otisak je jedna od njegovih šest komponenti – raste jednakim intenzitetom kao i ekološki otisak izvoza, ukazuje na to da povećanje pritisaka na šumske ekosisteme nastaje usljed potrošnje generisane izvoznom tražnjom.

Da bi se osiguralo održivo upravljanje vodnim resursima, potrebno je prevazići niz problema kao što su: neracionalno i neefikasno korišćenje voda (koje se, na primjer, manifestuje velikim gubicima u sistemima vodosnabdijevanja, nenamjenskim trošenjem vode, odsustvom recikliranja, tj. ponovne upotrebe vode u značajnijem obimu i sl.), nedovoljna izgrađenost infrastrukture za prečišćavanje otpadnih voda (kanalizacionih sistema i postrojenja za tretman otpadnih voda), nedovoljna kontrola brojnih izvora zagađenja, nedosljedna primjena strateške i projektne procjene uticaja kod planiranja eksploatacije (npr. kod valorizacije hidropotencijala i eksploatacije materijala iz korita riječnih tokova), neadekvatna zaštita od poplava i erozije, neprimjenjivanje najboljih dostupnih tehnika (BAT), slabosti informacionog sistema (uključujući nepostojanje jedinstvenog nacionalnog vodnog informacionog sistema), nedonošenje planova upravljanja riječnim basenima itd.

U skladu sa zacrtanim ciljnim vrijednostima u okviru sedmog milenijumskog razvojnog cilja –**Obezbijediti održivost životne sredine** – u okviru sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine i dostizanja ciljeva održivog razvoja, neophodno je: nastaviti s realizacijom projekata koji su definisani master planovima za upravljanje otpadnim vodama kako bi se do 2020. godine procenat povezanosti na kanalizacionu mrežu povećao na 75–80%, odnosno omogućiti da se do 2029. godine u potpunosti implementira Direktiva 271/91/EEC o komunalnim otpadnim vodama, sve aglomeracije pokriti postrojenjima za prečišćavanje otpadnih voda (PPOV) i ostvariti povezanost na kanalizacionu mrežu u opsegu od preko 90%. Treba omogućiti da udio prečišćenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine otpadnih voda iznosi 60% u 2020. godini, a preko 90% u 2029. godini. Značajna poboljšanja u upravljanju vodnim resursima i racionalizaciji potrošnje vode treba postići dosljednom primjenom zakonskih propisa usklađenih sa zakonodavstvom EU, posebno Okvirnom direktivom o vodama, kao i primjenom ekonomskih instrumenata usmjerenih na bolje upravljanje potražnjom za vodom kao što su: cijene koje pokrivaju pune troškove (životne sredine, društvene i ekonomske) korišćenja vodnih resursa, naknade i porezi, eko-oznake i sl. Naknade i porezi mogu obuhvatiti široku osnovicu, npr. za: zahvatanje voda, mjerenje potrošnje, korišćenje voda i ispuštanje otpadnih voda u površinske vode, zeleni vodni porezi i kazne za korišćenje vodnih resursa bez dozvole. Iskustva drugih zemalja pokazuju da se adekvatnom primjenom navedenih ekonomskih instrumenata mogu postići značajna poboljšanja u upravljanju vodnim resursima i racionalizaciji potrošnje. Kada je riječ o zaštiti od poplava, neophodno je jačanje informacinog sistema i izrada i sprovođenje planova upravljanja vodama, kao i planova upravljanja rizicima od poplava. Održivo upravljanje vodama od posebnog je značaja u kontekstu klimatskih promjena. Naime, sve dosadašnje analize ukazuju da su vodni resursi izuzetno osjetljivi na izmjene u temperaturnom režimu i režimu padavina, te da se tokom ovog vijeka kod njih mogu očekivati značajne promjene (u protocima, izdašnosti, poplavama i drugim pratećim pojavama, izazvanim ekstremnim vremenskim događajima).

Za efikasno upravljanje prirodnim resursima naročit značaj ima ublažavanje uticaja klimatskih promjena kroz smanjenje emisija gasova s efektom staklene bašte u sektorima energetike, industrije, poljoprivrede, šumarstva i upravljanja otpadom, kao i kroz smanjivanje ranjivosti i povećanje otpornosti čovjeka, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promjene. Zato su u okviru strateškog cilja NSOR koji se odnosi na ublažavanje uticaja klimatskih promjena definisane mjere za smanjenje nivoa emisija gasova s efektom staklene bašte do 2030. godine za 30%, u odnosu na 1990. godinu (odjeljak 4.4.1), mjere adaptacije i povećanja otpornosti čovjeka, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promjene (odjeljak 4.3.6), kao i mjere koje su naročito značajne za omogućavanje simbioze efekata unapređenja stanja životne sredine i zdravlja ljudi (odjeljak 4.3.3).

U vremenskom horizontu ove strategije prioritetna je i sanacija ekoloških crnih tačaka i potpuno iskorišćavanje kapaciteta dvije do sada izgrađene uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru, kao i izgradnja centra za termički tretman otpada kako bi se postigli optimalni rezultati u upravljanju otpadom. S aspekta smanjenja pritisaka zagađenja usljed odlaganja otpada, primarna je sanacija neuređenih odlagališta čvrstog

otpada. Neophodna je dalja harmonizacija nacionalnog zakonodavstva u oblasti integrisanog sprečavanja zagađivanja životne sredine, upravljanja otpadom i odgovornosti za štetu u životnoj sredini, s pravnom tekovinom EU. U tom procesu posebnu pažnju treba posvetiti obaveznoj primjeni najboljih dostupnih tehnika (BAT) i sprečavanju industrijskih udesa. Takođe je neophodno u potpunosti realizovati Program usklađivanja pojedinih privrednih grana sa Zakonom o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine, što se prvenstveno odnosi na uslove izdavanje integrisanih dozvola KAP-u, Željezari, TE u Pljevljima.

U skladu s navedenim, strateški cilj – **Efikasno upravljanje obnovljivim prirodnim resursima** – treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Identifikovati i vrednovati ekološki vrijedna staništa i ekosisteme i izvršiti reviziju statusa postojećih zaštićenih prirodnih dobara – SDG 12 (12.2), 14 (14.2, 14.5), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.4, 15.5, 15.9)
- Izgraditi kapacitete za integralno upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, ekološki vrijednim staništima i ekosistemima – SDG 12 (12.2), SDG 14 (14.1, 14.2, 14.5, 14.7, 14.a), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5, 15.9), 17 (17.4, 17.15)
- Omogućiti resursno efikasnu upotrebu šumskih resursa – SDG 7 (7.a), SDG 13 (13.1), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.9, 15.a, 15.b, 15.5, 15.9)
- Omogućiti resursno efikasnu upotrebu vodnih resursa – SDG: 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.a, 6.b), SDG 11 (11.5), SDG 13 (13.1, 13.2)
- Izvršiti remedijaciju postojećeg zagađenja i izgraditi infrastrukturu za obradu otpada i otpadnih voda – SDG 9 (9.4, 9.5)
- Uspostaviti integralno upravljanje obalnim područjem – SDG 14 (14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 14.7, 14.a, 14.b, 14.c)

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 6, 7, 9, 12, 13, 14, 15 i 17.

4.3.3. Unapređenje stanja životne sredine i zdravlja ljudi

Kao što je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa, brojni su faktori ugrožavanja zdravlja stanovništva (vidjeti i odjeljak 3.1) usljed zagađenja životne sredine – vode, vazduha, mora i zemljišta. U okviru strateških ciljeva koji se odnose na zaustavljanje degradacije vrijednosti obnovljivih prirodnih resursa (biodiverziteta, vode, vazduha, zemljišta), te na unapređenje efikasnosti upravljanja prirodnim resursima, definisane su mjere koje su značajne i s aspekta unapređenja stanja životne sredine u odnosu na potrebe unapređenja zdravlja ljudi. Naime, ove grupe mjera u direktnoj vezi su s pružanjem adekvatnog odgovora na ublažavanje i eliminisanje evidentnih uticaja zagađenja životne sredine na pogoršanje zdravlja stanovništva. Posebno su značajne mjere definisane s aspekta remedijacije postojećeg zagađenja, naročito na hot spot lokacijama, prije svega u Pljevljima i Nikšiću, i izgradnje infrastrukture za tretman otpada i otpadnih voda. Zato je, pored prethodno navedenih, strateški cilj NSOR i omogućavanje simbioze efekata unapređenja stanja životne sredine i očuvanja zdravlja ljudi. Radi determinisanja uticaja zagađenja na zdravlje ljudi, preduzimanja preventivnih mjera i otklanjanja negativnih posljedica,

neophodno je ojačati mehanizme horizontalne međusektorske saradnje – zdravstva i životne sredine, nauke, uređenja prostora, sporta itd. – kao i vertikalne koordinacije od centralnog ka lokalnom nivou. Budući da klimatske promjene generišu značajne pritiske na zdravlje ljudi, neophodno je donijeti i sveobuhvatnu strategiju adaptacije na uticaje promjene i varijabilnosti klime u sektoru javnog zdravlja.

Zato strateški cilj u ovoj oblasti – **Omogućavanje simbioze efekata unapređenja stanja životne sredine i zdravlja ljudi** – treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Uspostaviti mehanizme međusektorske saradnje radi unapređenja zdravlja stanovništva – SDG 2 (2.4), SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4), SDG 11 (11.6, 11.c), SDG 13 (13.1), 17 (17.7)
- Smanjiti ranjivost stanovništva na klimatske promjene – SDG 1 (1.5), SDG 13 (13.2, 13.3)

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 1, 2, 3, 6, 11, 13 i 17.

4.3.4. Održivo planiranje prostora

Za razvoj crnogorskog društva veoma ja važno da sistem prostornog planiranja bude moderan, efikasan i da podržava očuvanje javnog interesa. Rezultati prostornog planiranja treba da dovedu do zaustavljanja devastacije prostora i unapređenja njegovog kvaliteta. Neophodno je ispraviti sistemske greške na svim nivoima donošenja i sprovođenja odluka.

S obzirom na ocjenu stanja prostora u Crnoj Gori u vremenskom horizontu ove strategije, prioritetno je riješiti probleme neodrživog kapacitiranja prostora, generisane nerealnim zahtjevima u pogledu kvantiteta i niskim kvalitetom izgrađene sredine. Za rješavanje tih problema, koji dovode do trajnog smanjenja kako vizuelnih/estetskih, tako i ekonomskih i ostalih vrijednosti prostora, sistem uređenja prostora i prostornog planiranja raspolaže brojnim mehanizmima, zasnovanim na principima održivog razvoja, pri čemu se omogućava integracija brojnih sektora u prostorno-planski proces i njihova uzajamna kompatibilnost. Među tim mehanizmima izdvaja se jačanje prostorno-planske analitike na svim nivoima – od nacionalnog izvještavanja o stanju uređenja prostora, preko pripreme programskih zadataka za izradu pojedinih planskih dokumenata i izrade kvalitetnih stučnih, ulaznih studija, do ocjenjivanja planskih dokumenata u postupku odobravanja. S druge strane, da bi se obezbijedila objektivnost prostorno-planske analitike, neophodna je primjena kvantifikovanih indikatora jer oni omogućavaju egzaktnu mjerljivost promjena u prostoru, kao i uporedivost sa sličnim ili razvijenijim sredinama (npr. zemljama i regionima u EU). Primjena indikatora naročito je značajna za utvrđivanje i monitoring sprovođenja kvantifikovanih planskih ciljeva. Pri tom je neophodna i primjena moderne informatičke podrške, uključujući primjenu GIS tehnologija, koje omogućavaju efikasno sprovođenje prostorno-planskih analiza i brzu razmjenu podataka, kao i postavljanje osnove za efikasnu kontrolu planiranja prostora.[9] Važni su i mehanizmi za unapređenje kvaliteta planskih dokumenata kroz reafirmaciju metodologija i stručnih

9 MORT, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, op. cit.

kriterijuma na kojima se zasnivaju planerske odluke. Neophodni su mehanizmi kojima se omogućava efikasnije sprovođenje planova, što je važan preduslov za postizanje kvaliteta izgrađenog prostora. Najveći izazov u sprovođenju planskih dokumenata predstavlja pravovremena priprema i uređenje građevinskog zemljišta.

Analiza potrošnje prostora u Crnoj Gori[10], sprovedena za potrebe izrade ove strategije, ukazuje na kompatibilnost ocjena o stanju prostora sa ocjenama sadržanim u Nacionalnoj strategiji integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore. Stoga su mjere utvrđene tom strategijom, a odnose se na razvijanje sistema održivog prostornog planiranja i obezbjeđivanje širih preduslova za funkcionisanje sistema uređenja prostora, integralni dio Akcionog plana NSOR do 2030. godine, u dijelu ublažavanja neodrživih trendova korišćenja prostora do 2030. godine. U Akcioni plan su uključene i smjernice definisane u NS IUOP u pogledu: regulisanja prekomjerne potrošnje prostora, optimizacije namjene površina kroz svođenje na najmanju mjeru konflikata korišćenja i ranjivosti prostora, regulisanja gradnje u užem obalnom pojasu (obalni odmak), očuvanja i održivog razvoja otvorenih ruralnih prostora, uspostavljanja praćenja i ocjenjivanja, instrumenata poreske politike u funkciji ostvarivanja prostorno-planskih ciljeva i uspostavljanja osnova za prostorno planiranje mora.

Da bi se ocijenilo stanje izgrađenosti prostora, za potrebe planiranja održivog razvoja do 2030. godine, primijenjeni su sljedeći indikatori: postojeće izgrađenosti, planirane izgrađenosti, iskorišćenosti građevinskog područja, gustine naseljenosti građevinskog područja, potrošnje građevinskog područja po stanovniku, kao i utvrđivanja prostornih rezervi unutar građevinskog područja.[11] Ovako slojevito prikazani parametri[12] omogućili su kvalitetan uvid u stanje prostora i relativno precizno ukazali na veća ili manja odstupanja od poželjnih modela održivog prostornog razvoja. Polazeći od mjera definisanih NS IUOP, ovom strategijom akcentuje se značaj: izmjene postojećih propisa radi preciznije normativne regulacije dimenzionisanja građevinskih područja prema iskazu površina izgrađenog i neizgrađenog dijela građevinskog područja na teritoriji pojedinih opština, u skladu s tipom građevinskog područja; primjene instrumenata kojima se prostorni i razvojni prioriteti usmjeravaju na poboljšanje iskorišćenosti već izgrađenog prostora; preusmjeravanja trenda kvantitativnog rasta potrošnje prostora na povećanje vrijednosti i kvaliteta izgrađenog prostora i životne sredine; optimizacije potrošnje eliminisanjem konfliktnih namjena prostora, odnosno usklađivanjem ranjivosti životne sredine i razvojnih interesa; kontinuiranog indikatorskog praćenja promjena stanja u prostoru.

Održivost gradova u znatnoj mjeri je uslovljena unapređenjem sistema prostornog planiranja, kao bitnog elementa ukupnog sistema upravljanja urbanim sredinama. Potrebno je, dakle, da lokalne samouprave kvalitetnije prate indikatore održivosti razvoja gradova, da ih neprestano unapređuju, kao i

10 MORT, Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, op. cit.

11 Ibid.

12 Podaci su obrađeni za nivo GUR-a (generalne urbanističke razrade unutar PUP-a), tj. za nivo GUP-a (generalnog urbanističkog plana), kao i za zone koje nijesu obuhvaćene GUR-om/GUP-om i predstavljaju područja van urbanih centara.

da koriste sve raspložive kapacitete u gradovima kako bi razvoj bio stabilan, održiv i na pravi način kontrolisan.

Bitan element podizanja kvaliteta života u urbanim sredinama predstavlja odgovorna stambena politika, koja prepoznaje pravo na stan, uređeno brojnim međunarodnim sporazumima i konvencijama čija je strana ugovornica i Crna Gora. Pri tom je neophodno uvažiti sve specifičnosti prouzrokovane istorijskim nasljeđem i relativno ograničenim mogućnostima, koje su posljedica veličine društvenog sistema.[13]

U skladu s navedenim, strateški cilj NSOR do 2030. godine u oblasti održivog planiranja prostora – **Rješavanje problema neodrživog kapacitiranja prostora generisanih nerealnim zahtjevima u pogledu kvantiteta i niskim kvalitetom izgrađene sredine** – treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Izmjenama Zakona o uređenju prostora i izgradnji objekata, kao i s njim povezanih zakona i pratećih podzakonskih akata, unaprijediti sistem planiranja, uređenja prostora i izgradnje objekata tako da se planiranjem povećava vrijednost prostora i onemogućava nekontrolisano i neracionalno trošenje prostora – SDG 11 (11.3, 11.a), SDG 14 (14.2)
- Uvesti kontinuirano praćenje promjene izgrađenosti prostora u centralizovanom informacionom sistemu – SDG 11 (11.3, 11.a)
- Podsticati optimizaciju prostora i kvalitet izgrađene sredine – SDG 11 (11.3, 11.7, 11.a), SDG 14 (14.2), 16 (16.6)
- Omogućiti gradnju novih objekata isključivo u skladu sa standardima održive arhitekture i građevinarstva i unaprijediti postojeći građevinski fond – SDG 7 (7.2) (7.3)
- Unaprijediti kvalitet života u gradovima – SDG 11 (11.2), (11.3) (11.7) 11.a, (11.6), 12 (12.8)
- Unaprijediti stanje u oblasti stanovanja – SDG 11 (11.1), (11.3)

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 7, 11, 14 i 16.

4.3.5. Efikasna upotreba metaličnih i nemetaličnih sirovina

U odnosu na probleme utvrđene u oblasti upotrebe metaličnih i nemetaličnih sirovina, među ključnim izazovima u vremenskom horizontu ove strategije nalaze se pitanja njihove resursno efikasne upotrebe i smanjenja potrošnje, upotrebe u kontekstu uvođenja koncepta cirkularne ekonomije, kao i svođenja na najmanju mjeru uticaja njihove eksploatacije, industrijske obrade i prerade na životnu sredinu.

Nasuprot činjenici da održivo upravljanje materijalima, tj. efikasna upotreba mineralnih sirovina, nije predmet posebne pažnje u crnogorskoj ekonomiji, u evropskim politikama pitanje efikasne upotrebe ovih resursa obrađuje se kroz mjere za: smanjenje negativnih uticaja proizvoda na životnu sredinu tokom cijelog životnog ciklusa, prevenciju stvaranja otpada, reciklažu i ponovnu

13 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna stambena strategija Crne Gore za period 2011–2020. godine, s okvirnim akcionim planom za period 2011–2015. godine (plan je pripremio Institut za građevinarstvo d.o.o.), Podgorica, 2011.

upotrebu, podsticanje istraživanja i inovacija, primjenu tržišno zasnovanih instrumenata i sl. Zato je veoma važno da se razviju i primijene adekvatni instrumenti, kojima će se na duži rok podstaći resursna efikasnost upotrebe domaćih sirovina kod postojećih industrija.

U odnosu na optimalni scenario odvajanja ekonomskog rasta od potrošnje materijala smanjenjem DMC indikatora[14] za 20% i povećanje resursne produktivnosti za 54.8%[15] do 2020. godine, odnosno rast BDP-a i domaće potrošnje po godišnjoj stopi od 3,4% i -1,4%[16] (vidjeti odjeljak 4.4.2.1.), neophodno je omogućiti smanjenje DMC-a po sektorima u kojima dominira potrošnja metala i nemetala na osnovu njihovog procentualnog učešća u ukupnoj potrošnji. Na taj način sektor građevinarstva treba da pruži najveći doprinos ukupnom smanjenju DMC-a i poboljšanju resursne produktivnosti, što bi značilo procentualno povećanje resursne produktivnosti u 2020. godini u odnosu na 2013. godinu za 201,1%. Prerađivačka industrija ne bi značajnije doprinijela smanjenju DMC-a, odnosno resursna produktivnost prerađivačke industrije povećala bi se za svega 9,7%.
Kada je u pitanju uvođenje koncepta cirkularne ekonomije kod potrošnje tehničkih materijala kao što su metalične i nemetalične mineralne sirovine, ali i polimeri, legure, derivati ugljovodonika (npr. plastika), treba podsticati primjenu niza mjera kako bi se ostvarila resursna efikasnost. Riječ je prvenstveno o tehnološkim inovacija radi modernizacije industrijske proizvodnje u Crnoj Gori i smanjenja pritisaka zagađenja na životnu sredinu.

Poseban problem predstavlja činjenica da su korišćenje i prerada mineralnih sirovina povezani sa značajnim negativnim uticajima na životnu sredinu i da se devastirani prostori rijetko ili nikako ne saniraju. Pri tom, koncesije za korišćenje pojedinih sirovina uglavnom ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom ovih resursa, a kako su pokazale određene međunarodne studije, eksploatacija lignita se do sada značajno (direktno ili indirektno) subvencionisala.[17]

U slučaju istraživanja i proizvodnje nafte i gasa, neophodno je svesti negativan uticaj na životnu sredinu u prihvatljive okvire primjenom najboljih dostupnih tehnika (Best Available Technics – BAT).

U skladu s navedenim, strateški cilj u ovoj oblasti – **Resursno efikasna upotreba metaličnih i nemetaličnih sirovina** – treba postići realizacijom sljedeće prioritetne mjere:

- Svesti na najmanju mjeru uticaje na životnu sredinu i poboljšati ekonomske učinke eksploatacije mineralnih resursa – SDG 6 (6.6), SDG 8 (8.4), SDG 12 (12.1, 12.2), SDG 15 (15.3)

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti

14 Domaća potrošnja materijala predstavlja indikator koji mjeri ukupnu vrijednost materijala koji se direktno troše u ekonomiji, a definiše se kao godišnja količina prirodnog materijala ekstrahovanog na domaćoj teritoriji plus ukupan fizički uvoz minus ukupan fizički izvoz.

15 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

16 ISSP, Prevođenje preporuka scenarija 4 razvijenog u NHDR-u za 2014. godinu na sektorske politike za potrebe izrade NSOR, april 2015.

17 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 6, 11, 12 i 15.

4.3.6. Ublažavanje uticaja prirodnih i antropogenih hazarda

U korišćenju prirodnih resursa posebno zabrinjavaju problemi, slabosti i nedostaci koji se odnose na nivo znanja i izgrađenost kapaciteta za smanjivanje rizika od uticaja prirodnih i antropogenih hazarda. U odnosu na ključne evidentirane rizike od hazarda – seizmičkog hazarda, erozije, poplava, požara, nastanka klizišta, odrona, usova i sl., te multipliciranje rizika od hazarda pod uticajem klimatskih promjena, ova strategija podržava **sprečavanje novih i smanjenje postojećih rizika od hazarda** kao prioritetni cilj održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine. Tako postavljen cilj u skladu je s globalnim Sendai okvirom za smanjenje rizika od katastrofa u periodu 2015–2030. godine. Dok se postojeći rizici od hazarda u Crnoj Gori mogu povezati s nedavnim vanrednim situacijama – šumskim požarima, ektremnim padavinama i poplavama, zemljotresima – kod budućih hazarda moraju se uzeti u obzir promjena klime i neophodnost prilagođavanja i izgradnje otpornosti prirodnih i društvenih sistema na umnožavanje uticaja hazarda usljed izmijenjenih klimatskih uslova.

Jačanje otpornosti, smanjivanje ranjivosti i izloženosti prirodnim i antropogenim hazardima može se postići kroz sljedeće mjere:[18]

- Povećati razumijevanje rizika od hazarda – SDG 11(11.b), SDG 13 (13.1, 13.3), SDG 16 (16.6)
- Jačati institucionalni okvir za upravljanje rizicima od hazarda – SDG 3 (3.d), SDG 13 (13.2, 13.3)
- Investirati u smanjenje rizika i jačanje otpornosti prirodnih i društvenih sistema – SDG 1 (1.5), SDG 11 (11.5)
- Unaprijediti spremnost za odgovor na katastrofe i obnovu kroz oporavak, rehabilitaciju i rekonstrukciju – SDG 3 (3.d), SDG 11 (11.5, 11.b), SDG 13 (13.3)

Razumijevanje rizika od hazarda je kompleksan zadatak koji zahtijeva naučna istraživanja, konstantan monitoring brojnih parametara i pokazatelja, edukaciju stanovništva, podizanje javne svijesti i uvođenje specifičnih znanja kroz obrazovni sistem, izradu strateških i planskih dokumenata, jačanje kapaciteta nadležnih institucija i dr. Politike i praksa upravljanja rizicima od hazarda moraju biti bazirane na razumijevanju rizika i svih njihovih dimenzija, počev od ranjivosti, kapaciteta, izloženosti stanovništva i dobara riziku, kako bi se osigurala pripremljenost za efikasan odgovor na hazard.

Jačanje institucionalnog okvira za upravljanje rizikom takođe je vrlo složeno. Naime, smanjenje rizika od hazarda zahtijeva angažovanje cjelokupnog društvenog sistema, uz posvećivanje posebne pažnje ranjivim segmentima populacije. Iako je uloga organa uprave i institucija na državnom nivou ključna u smanjenju rizika od hazarda, neophodno je osnažiti učešće lokalnih zajednica u prepoznavanju i suzbijanju rizika i održivom upravljanju lokalnim resursima.

- Investiranje u smanjenje rizika i povećanje otpornosti zahtijeva izdvajanje

18 Mjere su definisane u skladu s prioritetima Sendai okvira za smanjenje rizika od katastrofa u periodu 2015–2030. (UN World Conference, The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030, Sendai, Japan, March 18, 2015).

sredstava na svim nivoima – obezbjeđivanje međunarodne pomoći za jačanje otpornosti ključnih infrastrukturnih objekata, obezbjeđivanje budžetskih izdvajanja na državnom i lokalnom nivou, ulaganja iz privatnog sektora, naročito velikih industrijskih postrojenja, mobilisanje sektora osiguranja kako bi se ublažile posljedice hazarda i obezbijedila brža i efikasnija reakcija u pogledu rekonstrukcije i oporavka od katastrofa, investiranje u otpornost i zaštitu ekosistema, kao i investiranje u naučna istraživanja i inovacije.

Unapređenje spremnosti za odgovor na katastrofe i obnovu kroz oporavak, kao i rehabilitaciju i rekonstrukciju, podrazumijeva preventivne akcije na svim nivoima. Spremnost za preventivno djelovanje treba obezbijediti kroz osmišljenu koordinaciju, donošenje i sprovođenje integrisanih politika i planova za uključivanje, otpornost na katastrofe, efikasnost resursa, ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promjenama. Preventivno djelovanje zahtijeva holističko upravljanje rizicima od katastrofa, u skladu sa Okvirom za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija za period 2015–2030. godine, uključujući: podizanje javne svijesti, uspostavljanje centara za informisanje stanovništva, uspostavljanje sistema rane najave, organizaciju vježbi evakuacije na svim nivoima i obuku za ispravno djelovanje u slučaju katastrofa, obezbjeđivanje mobilnosti u slučaju katastrofa, alternativnih načina za snabdijevanje vodom, hranom, energijom i uspostavljanje telekomunikacija, pružanje medicinske pomoći itd. Osim pažljivo osmišljene koordinacije, preventivno djelovanje podrazumijeva i visok stepen javne svijesti, postojanje centara za informisanje stanovništva, organizaciju vježbi evakuacije i obuke za ispravno djelovanje u slučaju katastrofa.

Nacionalna strategija za vanredne situacije prepoznaje neophodnost stvaranja stalnih budžetskih izvora za konstituisanje državnog sistema zaštite od katastrofa i akcidenata, kao i za njegovu dugoročnu implementaciju. Ovaj dokument takođe definiše neophodnost izrade detaljnih i sveobuhvatnih nacionalnih akcionih planova za različite vrste vanrednih situacija. U središtu odgovora nalazi se potreba unapređenja postojećih tehničkih kapaciteta za pouzdani kontinuirani monitoring svih prirodnih fenomena i tehničko-tehnoloških procesa, kao i bioloških hazarda koji mogu rezultirati katastrofama.

S obzirom na umnožavanje rizika od hazarda pod dejstvom klimatskih promjena, **mjere adaptacije na klimatske promjene moraju zauzeti centralno mjesto u izgradnji otpornosti čovjeka, prirode i društveno-ekonomskih sistema.** Klimatske promjene se već dešavaju, a njihovi će efekti imati dalekosežne posljedice za stvorene i prirodne sisteme. Zbog toga su aktivnosti adaptacije na preduzimanje hitnih akcija u borbi protiv klimatskih promjena i njenih uticaja važne u očuvanju zdravlja ljudi, imovine, infrastrukture, ekosistema i jačanje otpornosti na katastrofe. Intenzitet i učestalost meteoroloških ekstrema u realnom vremenu, te projektovani porast učestalosti ekstremnih događaja, poput toplotnih talasa, suša, jakih kiša koje dovode do poplava, oluja u sklopu ciklona, potvrđuju da su ovi događaji značajna prijetnja nacionalnoj ekonomiji i održivom razvoju. Zato su s aspekta adaptacije na klimatske promjene prioritetne sljedeće mjere – SDG 1 (1.5), SDG 2 (2.4), SDG 11 (11.b), SDG 13 (13.1, 13.2, 13.3, 13.a, 13.b):

- Smanjiti ranjivost čovjeka, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promjene

- Povećati otpornost čovjeka, društva i ekosistema na one aspekte klimatskih promjena koji se ne mogu izbjeći

Primjeri mjera adaptacije uključuju i sljedeće: efikasnije korišćenje oskudnih vodnih resursa, prilagođavanje građevinskih kodova budućim klimatskim uslovima i ekstremnim vremenskim događajima, razvoj usjeva tolerantnih na sušu, izbor vrste drveća i prakse u šumarstvu manje podložne olujama i požarima, izdvajanje zemljišnih koridora radi podrške migraciji vrsta, itd.

Realizacijom ovog strateškog cilja i s njim povezanih mjera Crna Gora će doprinijeti ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 2, 11 i 13.

4.4. Uvođenje zelene ekonomije

U kontekstu NSOR, uvođenje zelene ekonomije podrazumijeva **primjenu UNEP pristupa, prema kojem je zelena ekonomija niskokarbonska, resursno efikasna i socijalno inkluzivna**, odnosno ostvarivanje strateških ciljeva strukturiranih u sljedećim prioritetnim oblastima: ublažavanje klimatskih promjena, resursna efikasnost, upravljanje otpadom primjenom pristupa u okviru cirkularne ekonomije, održivo upravljanje resursima obalnog područja i podsticanje plave ekonomije, održiva proizvodnja i potrošnja i društvena odgovornost, kao i rast konkurentnosti crnogorske ekonomije.

4.4.1. Ublažavanje klimatskih promjena

Iako se Crna Gora može svrstati u države s niskom stopom emisija gasova s efektom staklene bašte (GHG), kako ukupnih godišnjih emisija tako i emisija po glavi stanovnika i po jedinici BDP-a, neophodno je preduzeti mjere za ublažavanje uticaja klimatskih promjena. U skladu s namjeravanim nacionalno određenim doprinosom globalnom smanjenju emisija gasova s efektom staklene bašte (INDC), strateški cilj Crne Gore u pogledu ublažavanja klimatskih promjena jeste smanjenje nivoa emisija GHG do 2030. godine za 30% u odnosu na 1990. godinu. Ključni preduslov za ostvarivanje ovog cilja je integracija klimatske politike i mjera za smanjenje emisija gasova s efektom staklene bašte (GHG) u sve relevantne sektorske politike i s tim povezani rast namjenskih budžetskih izdvajnja, kao i unapređenje postojećih sektorskih popisa. Takođe, treba imati u vidu da je za uvođenje većine mjera za smanjenje emisija GHG potrebno mijenjati navike

stanovništva, kroz edukaciju, na prvom mjestu o uštedama energije i nisko-karbonskim tehnologijama, zatim podizati javnu svijest o problemima koje generišu klimatske promjene i mjerama za njihovo ublažavanje, jačati kadrovske i institucionalne kapacitete za ublažavanje uticaja klimatskih promjena, ali i za prilagođavanje na uticaje klimatskih promjena i rano upozoravanje.

Za ublažavanje uticaja klimatskih promjena poseban značaj imaju šume. Naime, poboljšanje statusa šuma direktno utiče na povećanje ponora emisija CO2, dok se, istovremeno, postižu drugi pozitivni efekti na životnu sredinu, kao što su: očuvanje biodiverziteta, sprečavanje erozije zemljišta, poboljšanje kvaliteta vazduha. Kako je pokazala analiza ekološkog otiska za Crnu Goru, visokom biokapacitetu po glavi stanovnika najviše doprinose šume i šumsko zemljište, koji učestvuju sa 75% u ukupnom biokapacitetu zemlje. Zato je važno da se istovremeno s kontinuiranim podizanjem svijesti javnosti, sprovođenjem obuka za donosioce i sprovodioce politika i konkretnim smanjenjem emisija GHG u ključnim sektorima, prije svega energetici i industriji, povećavaju ponori CO2, tj. površine pod šumama i šumskim zemljištem. Istovremeno, u sektoru šumarstva neophodno je raditi na održivom upravljanju šumama, zaštiti šuma od šumskih požara i nelegalne sječe, kao i na unapređenju regulatornog okvira.

Za dostizanje postavljenog cilja smanjenje nivoa emisija GHG ključni značaj ima povećanje resursne efikasnosti kroz metode, procedure i instrumente, primjenom ekonomskih, emisionih, promotivnih, regulatornih i kooperativnih mjera, kako je navedeno u tački 4.3.2. U tom kontekstu, u sektoru energetike naročito su značajne: fiskalne mjere, uklanjanje subvencija za štetne aktivnosti, zelene finansije i zelene subvencije, primjena emisionih, tehnoloških i drugih standarda, kao i mjere podrške velikim potrošačima energije da kreiraju detaljne planove resursne efikasnosti i omoguće transfer iskustva u implementaciji resursne efikasnosti. U proizvodnji energije treba omogućiti primjenu inovativnih tehnoloških mjera u korišćenju nematerijalnih obnovljivih izvora energije, dok u potrošnji energije treba poboljšati energetsku efikasnost (EE) i povećati korišćenje obnovljivih izvora energije (OIE), što uključuje ekonomske podsticaje za uštedu energije, implementaciju sektorskih programa za energetsku efikasnost i promociju investicija u oblasti energetske efikasnosti. Dodatno, promocija racionalnog korišćenja energije i većeg korišćenja OIE mora biti praćena daljim unapređenjem zakonodavnog okvira i primjene finansijskih instrumenata u ovoj oblasti.

S tim u vezi, strateški cilj NSOR – **Smanjiti nivo emisija gasova s efektom staklene bašte do 2030. godine za 30% u odnosu na 1990. godinu** – treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Izgraditi kapacitete, unaprijediti obrazovanje i podizati javnu svijest o klimatskim promjenama i mjerama za njihovo ublažavanje: SDG 2 (2.4), SDG 7 (7.a), SDG 9 (9.2), SDG 12 (12.5), SDG 13 (13.2, 13.3), SDG 15 (15.b) i SDG 17 (17.3, 17.7, 17.9)
- Uvoditi niskokarbonske tehnologije u postrojenjima, u skladu s najboljim praksama: SDG 2 (2.4), SDG 9 (9.2), SDG 12 (12.5), SDG 13 (13.2), SDG 15 (15.2)
- Povećati učešće obnovljivih izvora energije i promovisati racionalno korišćenje energije: SDG 7 (7.1, 7.2, 7.3 i 7.a), SDG 9 (9.1, 9.5), SDG 10 (10.b) 13 (13.2), SDG 17 (17.2, 17.9, 17.14, 17.17)

- Poboljšati status šuma i dodatno pošumljavati: SDG 12 (12.2), SDG 13 (13.1, 13.2) i SDG 15 (15.b)

Osim što su u direktnoj vezi s navedenim ciljevima održivog razvoja, ovako definisane mjere imaju značajan uticaj i na ostvarivanje drugih globalnih ciljeva održivog razvoja, kao što su: obezbjeđivanje dostupne, pouzdane i održive energije; promovisanje inkluzivnog i održivog ekonomskog rasta i inkluzivne i održive industrijalizacije, održive proizvodnje i potrošnje; zaštita ekosistema, održivo upravljanje šumama itd., odnosno doprinose ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 2, 7, 9, 13 i 15.

4.4.2. Put ka resursnoj efikasnosti

Kada se govori o efikasnom korišćenju resursa,[19] podrazumijeva se njihova upotreba na način koji osigurava da potrošnja i/ili korišćenje resursa i povezani uticaji ne dovedu do prekomjerne eksploatacije i degradacije resursne osnove, odnosno koji osigurava racionalno korišćenje resursa i razdvajanje ekonomskog rasta od upotrebe resursa obezbjeđujući kontinuirani rast, uz potrošnju iste ili smanjene količine resursa. Evropska inicijativa za efikasno korišćenje resursa (formulisana u Strategiji Evropa 2020) naglašava neophodnost daljeg donošenja politika koje će pomoći da se:

- poprave ekonomski učinci paralelno sa smanjenjem upotrebe resursa,
- identifikuju i stvore nove mogućnosti za ekonomski rast, veće inovacije i poboljšanje konkurentnosti ekonomije,
- osigura dostupnost najvažnijih resursa na dugi rok,
- ublaže efekti klimatskih promjena i ograniče uticaji na životnu sredinu koji potiču od upotrebe resursa20.

Kako je prethodno istaknuto, crnogorsku ekonomiju karakteriše neefikasno korišćenje resursa, posebno energije i vode, dok se veoma mali dio stvorenog otpada reciklira ili ponovo koristi. Pored negativnih uticaja na životnu sredinu, ovakvo stanje takođe negativno utiče na konkurentnost ekonomije i otvara značajan prostor za uvođenje politika i mjera zelene ekonomije. Stoga su definisana **tri strateška cilja, koja se odnose na: poboljšanje resursne efikasnosti u ključnim ekonomskim sektorima, unapređenje upravljanja otpadom i podsticanje održive valorizacije i očuvanje resursa mora.**

Efikasna upotreba resursa horizontalno je pitanje, pa se politike u ovoj oblasti reflektuju na veliki broj sektorskih politika – od politika upravljanja prirodnim resursima, preko nauke i istraživanja, statistike, fiskalne politike, politika u oblasti životne sredine i namjene površina (planiranja prostora) – do politika u ekonomskim sektorima, kao što su poljoprivreda, energetika, saobraćaj, građevinarstvo, itd.

U Crnoj Gori postoje primjeri politika koje daju pozitivne rezultate za resursnu efikasnost i aktivnosti uz pomoć kojih se praktično primjenjuju zahtjevi održivosti u različitim oblastima. Takvi primjeri uključuju projekte

19 Najkraće rečeno, u politikama EU resursna efikasnost tumači se kao korišćenje ograničenih resursa planete na održiv način, uz svođenje uticaja na životnu sredinu na najmanju mjeru; ona omogućava da se s manje stvori više tj. da se generiše veća vrijednost uz manje inpute.

20 MORT, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, op. cit.

Tabela 4-1: *Projekcije sektorske produktivnosti resursa za Crnu Goru do 2020. godine*

	DMC u tonama	Učešće u DMC u %	DMC do 2020. (umanjen za 20%)	Apsolutno smanjenje u tonama	RP do	RP % change
Uslužni sektor	2020. (€/t)	RP % promjena	658,476.8	164,619	1.95	164.6
Poljoprivreda i ribarstvo	141,120	1.6	112,896.0	28,224	3.66	93.6
Energetika	1,929,563	22.3	1,543,650.4	385,913	0.18	158.4
Prerađivačka industrija	842,172	9.7	673,737.6	168,434	0.18	9.7
Saobraćaj	164,000	1.9	131,200.0	32,800	0.74	-3.9

IZVOR: *ISSP , 2015.*

i inicijative za primjenu čistijih tehnologija, veća ulaganja u istraživanja i razvoj, napore za uvođenje recikliranja, povećanje energetske efikasnosti, definisanje indikatora životne sredine, harmonizaciju s evropskim zakonodavstvom i sl. Ipak, generalna ocjena je da u crnogorskoj ekonomiji preovladava neefikasna upotreba resursa i da nedostaju adekvatne i djelotvorne politike i instrumenti, te da ima primjera kontraproduktivnih instrumenata koji stimulišu neefikasnost. U slučajevima kada osnov za adekvatne politike postoji u zakonskim propisima, strategijama i planovima, evidentni su primjeri odstupanja od takvih principa u praksi ili, jednostavno, njihovo neprimjenjivanje.

Da bi se osigurao prelaz na **resursno efikasnu ekonomiju i dugoročno razdvajanje ekonomskog rasta od potrošnje resursa i negativnih uticaja na životnu sredinu**, potrebna je temeljna promjena u načinu kreiranja politika i njihovom sprovođenju.

Politike resursne efikasnosti treba da budu zasnovane na dobrim informacijama, da imaju dugoročnu perspektivu, budu izraz koordiniranog pristupa među različitim djelovima administracije i da imaju podršku šireg spektra društvenih aktera. Takođe je veoma važno da se efekti politika pomno prate i da se one modifikuju u slučaju da se pokaže da ne vode utvrđenim ciljevima. Međunarodna iskustva (posebno primjer EU) pokazuju da je za postizanje efikasne upotrebe resursa na raspolaganju širok spektar politika i mjera, koje uključuju: ispravne cijene, eliminaciju ili smanjenje subvencija štetnih po životnu sredinu, zelenu poresku reformu, održive javne nabavke, stimulisanje inovacija, tehničke standarde i eko-dizajn, vrednovanje prirodnih resursa i ekosistema i njihovo adekvatno predstavljanje u nacionalnim računima, uspostavljanje indikatora, partnerstva, razvoj znanja i sposobnosti, jačanje naučno-istraživačkih aktivnosti i druge.

Ekonomična i efikasna upotreba prirodnih resursa suštinski je bitno pitanje za održivi razvoj Crne Gore. Direktna je posljedica načina organizovanja ekonomske aktivnosti u zemlji, strateških opredjeljenja, sektorskih politika i, u kranjem, svjesnosti o potrebi da se prirodnim resursima upravlja na održiv

način. Veoma je značajno usmjeriti napor na razdvajanje uticaja (decoupling) ekonomskog rasta na upotrebu resursa, s jedne, i postojanje inverznog uticaja ekonomskog rasta na degradaciju životne sredine, s druge strane.

Postupak utvrđivanja produktivnosti prirodnih resursa u okvirima nacionalne ekonomije ogleda se u procjeni agregatnog pokazatelja domaće potrošnje materijala (Domestic Material Consumption, **DMC**)[21], u apsolutnom i relativnom iznosu. Kada se bruto društveni proizvod podijeli s apsolutnim iznosom DMC-a, dobija se indikator produktivnosti resursa (Resource Productivity, RP).[22] Zato je veoma važno da se u okviru redovnih statističkih izvještaja prate nivo i dinamika DMC-a i RP-a u okvirima nacionalne ekonomije i komparativno.
Prema analizi koja je sadržana u Izvještaju UNDP-ja o razvoju po mjeri čovjeka iz 2014. godine[23], a na bazi procijenjene prosječne upotrebe resursa za period 2005-2012. godina, napravljeno je više scenarija produktivnosti resursa za Crnu Goru.Najbolje je ocijenjen scenario 4, koji predviđa apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20% u odnosu na navedeni prosjek (Tabela 4-1).

Ukoliko Crna Gora želi da poboljša produktivnost resursa, i preko toga upravljanje resursima, scenario s ovako postavljenim ciljem obezbjeđuje adekvatan okvir. S obzirom na to da podrazumijeva smanjenje DMC po stanovniku za tonu, ovaj scenario predstavlja dovoljan okvir za značajan pomak u korišćenju resursa u Crnoj Gori. Konačno, s obzirom na to da smanjenje DMC po stanovniku za tonu predstavlja veliki izazov, u konačnom opredjeljenju, realnije je ovaj cilj projektovati na period od 15 godina - **do 2030. godine**, jer bi bilo realnije izvesti prosječno godišnje smanjenje DMC-a od 1,1%.

U posebnoj analizi scenarija 4[24], za potrebe izrade NSOR, data je projekcija promjene ovog indikatora po sektorima (Tabela 4-2). **Ključni sektori za povećanje resursne efikasnosti su**: energetika, građevinarstvo, poljoprivreda, saobraćaj, te uslužni sektor, tj. turizam.

Strateški cilj NSOR za period do 2030. godine - **Poboljšati resursnu efikasnost u ključnim ekonomskim sektorima** - treba ostvariti realizacijom sljedeće grupe mjera u sektorima

21 Domaća potrošnja materijala predstavlja indikator koji mjeri ukupnu vrijednost materijala koji se direktno troše u ekonomiji i definiše se kao godišnja količina prirodnog materijala ekstrahovanog na domaćoj teritoriji plus ukupan fizički uvoz minus ukupan fizički izvoz. Materijali koji čine inpute za obračun DMC podijeljeni su u četiri kategorije, te je izračunat njihov udio u ukupnom toku u Crnoj Gori za 2012. godinu (u 000 t): biomasa 347 (12,7%), fosilni energenti 2.014 (73,6%), metali -96,8 (1,2%), nemetalični minerali 244,6 t (12,5%). U strukturi inputa uključen je i tok neto uvoza i izvoza. (Procjene date u UNHDR 2014).

22 Resurna produktivnost predstavlja mjeru ukupne količine materijala koji se koriste u ekonomiji u odnosu na bruto domaći proizvod. Omogućava uvid u to da li je došlo do odvajanja između prirodnih materijala i ekonomskog rasta. Resursna produktivnost Crne Gore izražena je u iznosu BDP-a po jedinici direktne potrošnje materijala.

23 Na putu ka resursno efikasnoj ekonomiji: ispunjenje obećanja Crne Gore da postane ekološka država, Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori, UNHDR 2014.

24 ISSP, Prevođenje preporuka scenarija 4 razvijenog u NHDR-u za 2014. g na sektorske politike za potrebe izrade NSOR, april 2015.

koji imaju ključni značaj za poboljšanje resursne efikasnosti:

- Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem **tržišno orijentisanih mjera,** tj. ekonomskih instrumenata u ključne ekonomske sektore (ekološki porezi, takse i naknade za korisnike, trgovinski sertifikati, zelene finansije, zelene javne nabavke, subvencije, dozvole i zabrane kojima se može trgovati). Cilj ovih mjera je smanjenje eksternalija ili troškova koji mogu nastati usljed negativnih uticaja na životnu sredinu ili trošenja i iscrpljivanja zaliha neobnovljivih resursa. Za razliku od regulatornih instrumenata, ovi instrumenti koriste cjenovne mehanizme za postizanje ovih ciljeva: SDG 2 (2.3), 7 (7.1, 7.a), 9 (9.1, 9.4), 12 (12.1, 12.2, 12.7, 12.c), 17 (17.4).

- Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem **regulatornih** instrumenata (norme i standardi, obaveze i odgovornosti za zaštitu životne sredine, ekološka kontrola i implementacija standarda). Norme i standardi obično targetiraju krajnje potrošače i mogu se postaviti radi ostvarivanja različitih ciljeva: poboljšanja resursne efikasnosti, smanjenja emisije gasova i otpada, itd. Norme i standardi mogu biti: emisioni standardi, kojima se kvantitativno specificira nivo dozvoljene emisije gasova; ambijentalni standardi, kojima se utvrđuju minimalni nivoi kvaliteta vazduha, vode i zemljišta koji moraju biti zadržani; tehnološki standardi, kojima se specificira koja tehnologija se mora koristiti ili se ne smije koristiti; menadžment i standardi procesa, kojima se specificira određeno ponašanje i na koji način može da se obavlja određena ekonomska aktivnost; standardi proizvoda i usluga, kojima se specificiraju odgovarajuće karakteristike tih proizvoda i usluga, a koje moraju biti zadovoljene (npr. metrološki propisi kojima se definišu zahtjevi koje određena mjerila moraju ispunjavati, u postupcima ocjene usaglašenosti). Da bi se utvrdili odgovarajući standardi za određene sektore, potrebno je na prvom mjestu uzeti u obzir moguće ekonomske i socijalne neželjene efekte. Osim toga, nakon postavljanja standarda potrebno je vršiti efikasan monitoring njihove primjene i sprovesti odgovarajuće kaznene mjere za slučaj njihovog nepoštovanja: SDG 6 (6.3), 11 (11.1, 11.3, 11.6), 12 (12.1, 12.5), 15 (15.5), 17 (17.4).

- Podsticati istraživanje i razvoj u oblasti resursne efikasnosti i razvoj ljudskih resursa: SDG 12 (12.1, 12.a, 12.c), 17 (17.3, 17.6, 17.16, 17.17).

- Poboljšati dostupnost informacija o vrijednosti prirodnih resursa, upotrebi resursa, resursnoj efikasnosti i postepeno ih integrisati u sisteme za obračun uspješnosti ekonomije (jačanje kapaciteta nadležnih institucija i objavljivanje utvrđenih pokazatelja - statističko praćenje, monitoring): SDG 12 (12.8), 17 (17.4.;

- Promovisati resursnu efikasnost i vrednovanje ograničenih resursa (edukativne kampanje i inovacije nastavnih programa na svim nivoima obrazovanja, promovisati kreiranje detaljnih planova resursne efikasnosti, ekološko etiketiranje, agencije za pružanje informacija potrošačima, informativni centri, ciljevi za poboljšanje ekološkog kvaliteta, saradnja kroz dobrovoljne akcije, promovisanje resursne efikasnosti, posebno u energetici, građevinarstvu, industriji,

poljoprivredi, turizimu, itd.)25: SDG 2 (2.3, 2.4), 8 (8.9), 11 (11.c), 12 (12.2, 12.6, 12.8, 12.a, 12.b), 13 (13.3), 17 (17.4).

Tabela 4-2: *Produktivnost resursa za Crnu Goru*

SCENARIO 4 – PRODUKTIVNOST RESURSA ZA CRNU GORU Apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20% u odnosu na prosjek 2005- 2012.			
UPOTREBA RESURSA I PRODUKTIVNOST RESURSA, prosjek 2005- 2012.			
GDP: **2,713 million €** DMC: **3,247,959 t (DMC/pc 5.2 t)** RP (GDP/DMC): **835 €/t**		Bruto domaći proizvod (stalne cijene) Domaća potrošnja materijala (000 t) Produktivnost resursa (€/t)	
ESTIMATION FOR 2020			
		Ukupni rast	Godišnji rast
GDP:	**3,473 million €**	28%	3.5%
DMC:	**2,598,367 t (DMC/pc 4.0)**	-20%	-2,5%
RP (GDP/DMC)	**1,.337 €/t**	60%	7.5%
PROCJENA ZA 2030.			
Iznos:		Ukupni rast	Godišnji rast
GDP:	**4,423 million €**	63%	3.5%
DMC:	**2,598,367 t (DMC/pc 4.0 t)**	**-20%**	**-1,1%**
RP:	**1.702 €/t**	103.8%	5.8%

IZVOR: *UNHDR, 2014.*

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na: rast produktivnosti i prozvodnje u poljoprivredi, obezbjeđivanje dostupne, pouzdane i održive energije; promovisanje kontinuiranog inkluzivnog i održivog privrednog rasta; izgradnju otporne infrastrukture, promovisanje inkluzivne i održive industrijalizacije i podsticaj inovacija; razvoj održivog turizma koji otvara radna mjesta i promoviše lokalnu kulturu i proizvode; jednom riječju, na sveukupnu primjenu održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje u svim sektorima crnogorske ekonomije, itd.

Istovremeno, realizacijom svih prethodno navedenih mjera u vezi s resursnom efikasnošću doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 2, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 15 i 17.

25 Prema: ISSP, Prevođenje preporuka scenarija 4 razvijenog u NHDR-u za 2014. g na sektorske politike za potrebe izrade NSOR, april 2015.

Pored navedenih mjera, moguće je izdvojiti i posebne grupe mjera koje su relevantne za sektore koji su ključni za povećanje resursne efikasnosti, kako je navedeno u nastavku.

Energetika. Imajući u vidu da sektor energetike troši preko 20% ukupne potrošnje domaćih materijala, neophodne su određene procedure i mjere koje bi mogle unaprijediti resursnu efikasnost kada je ovaj sektor u pitanju. Takođe, analiza je pokazala da su indikatori resursne efikasnosti još uvijek nepovoljni - u sektoru energetike još uvijek je visok materijalni intenzitet, iako je zabilježen pad od -23,1%, produktivnost resursa je jedna od najnižih (ostvaruje se samo 0,07 € BDP-a po toni uloženog DMC-a), dok je metabolička stopa (koja odražava potrošnju domaćih prirodnih materijala po stanovniku) u ovom sektoru porasla za 19,2%. Međutim, s obzirom na još uvijek visoke stope materijalnog, energetskog i emisionog intenziteta, ovaj sektor ima najveći potencijal za poboljšanje ukupne resursne efikasnosti crnogorske ekonomije. U okviru sektora energetike najviše se troše energenti koji su ključni resurs za obavljanje ekonomske aktivnosti. Zbog toga je od velike važnosti da se, osim zbog njihovog visokog emisionog intenziteta i štetnog uticaja na životnu sredinu, obezbijedi sigurno snabdijevanje ekonomskih učesnika ovim resursima. Kada je u pitanju potrošnja energenata, mjere za efikasniju potrošnju odnose se na:

- stvaranje ekonomskih podsticaja za uštedu energije (moguće je i uvođenje određenih fiskalnih mjera, kao što je ekološki porez, čime bi se podsticale tehnološke inovacije i potrošnja nematerijalnih OIE): SDG 7 (7.1, 7.a), 9 (9.1, 9.4), 12 (12.c);
- implementaciju sektorskih programa za energetsku efikasnost (mjere za podršku sektora energetike ostalim sektorima u kojima su veliki potrošači energije; promovisanje programa za kreiranje detaljnih planova resursne efikasnosti, kako bi se podstakao integrisani pristup proizvodnji i potrošnji energije, vode, prirodnih materijala i otpada kod velikih potrošača; pomoć kod tehničkih procjena, identifikacije mogućnosti za resursnu efikasnost kod programa izgradnje kapaciteta za podršku inovativnim sprovođenjima stalnog unapređenja u oblasti energetike, podizanje svijesti o energetskoj efikasnosti i pružanje obuka, i sl.): SDG 7 (7.1, 7.a), SDG 9 (9.1, 9.4), SDG 12 (12.1, 12.2, 12.c);
- promociju investicija u oblasti energetske efikasnosti: SDG 7 (7.3), SDG 11(11.c), SDG 12 (12.2, 12.8);
- veće poštovanje energetskih standarda i ciljeva radi povećanja resursne efikasnosti kroz tehničko unapređenje: SDG 12 (12.2);
- podizanje svijesti o značaju resursne efikasnosti, promotivne aktivnosti, mogući finansijski podsticaji, ulaganje u naučna istraživanja i razvoj i sl.: SDG 12 (12.2, 12.8).

Realizacijom navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 7, 9, 11 i 12.

Građevinarstvo. To je sektor koji ima ubjedljivo najveće učešće u domaćoj potrošnji materijala, kao i lošu efikasnost, koja se ogleda u povećanju indikatora materijalne intenzivnosti za čak 43%, smanjenje resursne produktivnosti za 50%, kao i u povećanju potrošnje DMC-a po glavi stanovnika za 25,4%. S obzirom na to da pad bruto dodate vrijednosti građevinskog sektora nije pratio pad DMC indikatora i da je došlo do značajnog

pogoršanja resursne efikasnosti, ovaj sektor bi takođe trebalo da bude jedan od prioritetnih sektora za poboljšanje resursne efikasnosti.

U postojećim strategijama ocijenjeno je da je neophodno unaprijediti prostorno planiranje, poboljšati kvalitet građevinskih radova i korišćenje održivih građevinskih proizvoda, podizati standarde u pogledu energetske efikasnosti i većeg korišćenja energije iz obnovljivih izvora u stambenim zgradama i sl. (Pravci razvoja Crne Gore, Strategija razvoja građevinarstva, Strategija stanovanja). Međutim, neophodno je konstantno praćenje i unapređenje postavljenih ciljeva, kao i dalje usklađivanje s međunarodnim standardima u ovoj oblasti. Drugim riječima, neophodna je dalja standardizacija, kao i unapređenje i razmatranje različitih opcija, kako bi se:

- stimulisala resursno efikasnija upotreba građevinskih materijala i proizvodnja samih materijala, razmotrile opcije za dugoročnije korišćenje i trajanje građevinskih materijala: SDG 11(11.c), SDG 12 (12.1, 12.2);
- smanjila količina otpada iz građevinarstva, omogućila reciklaža građevinskog materijala, koji se u velikoj mjeri odlaže na deponije, omogućila reciklaža asfalta, betona i drugih materijala, koji su pogodni za reciklažu: SDG 11 (11.6), SDG 12 (12.5);
- primijenile preporuke o izgradnji zgrada s minimalnim emisijama, uvelo energetski efikasno projektovanje i izgradnja, obezbijedila upotreba građevinskih materijala i proizvoda kojima se poboljšavaju energetske karakteristike objekata, obezbijedilo odgovarajuće održavanje objekata, omogućila i podstakla rekonstrukciju postojećih objekata, obezbijedilo adekvatnije planiranje infrastrukture, obezbijedila upotreba ekoloških materijala u građevinarstvu: SDG 7 (7.3), SDG 9 (9.1), SDG 11 (11.1, 11.3);
- Takođe, korišćenje materijala za gradnju s manjim uticajima na životnu sredinu može se podsticati kroz: postavljanje kriterijuma kod ugovora o nabavci; postavljanje minimalnih standarda koje zgrada mora da posjeduje, a koji su u skladu s EU direktivama o energetskim karakteristikama zgrade 2010/31/EU i koje se fokusiraju na energetsku efikasnost: SDG 7 (7.3), SDG 12 (12.7);

Realizacijom navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 7, 9, 11 i 12.

Poljoprivreda. Prethodnih godina nije se dogodilo odvajanje bruto domaće potrošnje materijala (DMC) od bruto dodate vrijednosti (BDV) u ovom sektoru , što ukazuje na neefikasnu i neodrživu potrošnju. Naime, iako je materijalni intenzitet opao za 60%, BDV je porasla za 90% i neutralizovala njegov pad. S obzirom na značaj koji poljoprivredni sektor ima za crnogorsku ekonomiju, zajedno s organskom poljoprivredom, ovaj sektor bi trebalo da bude jedan od prioriteta za resursnu efikasnost. Stoga su potrebne dodatne mjere i procesi, koji bi uspostavili određene standarde u ovom sektoru, kada je u pitanju resursna efikasnost:

- Fiskalne mjere - imajući u vidu da Crna Gora nema specifične ekološke mjere i ciljeve za poboljšanje resursne efikasnosti i smanjenje štetnih gasova samo u sektoru poljoprivrede. Porezi na ekološki štetne aktivnosti u poljoprivrednom sektoru mogu se uvesti npr. na

korišćenje pesticida i mineralnih đubriva, čime se može uticati na smanjenje njihove potrošnje: SDG 2 (2.3), SDG 12 (12.2, 12.c).

- Ozelenjavanje subvencija, tj. dalje usaglašavanje postojećih instrumenata poljoprivredne politike s ekološkim zahtjevima,predstavlja vrlo snažan instrument za pospješivanje resursne efikasnosti u poljoprivredi. Subvencije organskoj proizvodnji predstavljaju vid direktnih ekoloških subvencija, kojim se utiče na smanjenje upotrebe agro-hemijskih sredstava i njihovog štetnog uticaja na sredinu. U Crnoj Gori, ove vrste subvencija u početnoj su fazi razvoja. Takođe, resursna efikasnost može se pospješiti subvencijama koje se mogu davati poljoprivrednicima za mijenjanje načina prehrane stoke. Na primjer, za stočarsku proizvodnju mnogo je efikasniji intenzivni način uzgoja (ishrana stoke pomoću određenih vrsta krmnog bilja i dijetetskih dodataka) u odnosu na onaj koji je baziran na ispaši stoke na pašnjacima, s obzirom na to da je potrebna veća količina poljoprivredne biomase da bi se stoka pripremila za klanje. Intenzivna prehrana stoke podrazumijeva korišćenje đubriva za proizvodnju stočne hrane, korišćenje abiotičkih resursa za mehanizaciju, vode za navodnjavanje itd. Kroz ozelenjavanje subvencija podržava se realizacija globalnog cilja održivg razvoja SDG 12 (12.1, 12.2).

- Takođe, tehnološke promjene i inovacije predstavljaju glavni faktor rasta produktivnosti u poljoprivredi, te smanjenja zagađenja emisijom štetnih gasova, gubitaka biodiverziteta, degradacije zemljišta, karbonskog otiska i trošenja prirodnih materijala. Imajući ovo u vidu, u cilju povećanja energetske efikasnosti neophodno je uspostaviti određene standarde, odnosno:

  - obezbijediti poštovanje kodeksa dobre poljoprivredne prakse,
  - novim rješenjima omogućiti inovativnije tehnološke pristupe poljoprivrednoj proizvodnji i na taj način obezbijediti uštedu energije,
  - obezbijediti rast organske proizvodnje,
  - promovisati standarde kojima se obebjeđuje veća resursna efikasnost intenzivne poljoprivrede i veći doprinos rastu ekstenzivne poljoprivrede, promovisati standarde koji će uticati na smanjenje potrošnje mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu bilja,
  - dalje razvijati ciljeve koji se odnose na redukciju negativnih efekata poljoprivredne proizvodnje na životnu sredinu,
  - unaprijediti procedure koje su usmjerene na promovisanje raznih načina za očuvanje plodnosti zemljišta,
  - razvijati efikasniji sektor prehrambene industrije uz smanjenje gubitaka u hrani: SDG 2 (2.3, 2.4, 2.a), 12 (12.1, 12.2), 17 (17.4).

Realizacijom navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 2, 12 i 17.

Uslužni sektor (turizam)- I pored niskih stopa materijalnog intenziiteta, došlo je do poboljšanja resursne efikasnosti u ovom sektoru u proteklom periodu za 57,4% i do povećanja metaboličke stope za 26,7%. Međutim, jasno je da će usljed velike povezanosti turizma s ostalim uslugama, ali i s ostalim sektorima, mali koraci ka ozelenjavanju turizma imati

izuzetno veliki uticaj na ozelenjavanje cjelokupne ekonomije. Sektor turizma značajan je potrošač prirodnih materijala i proizvođač karbonskog otisaka – direktno ili indirektno kroz usluge smještaja, prevoza, konzumacije hrane i ostalog. Kada je upotreba resursa u pitanju, mjere za povećanje resursne efikasnosti u ovom sektoru su sljedeće:

- Ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa s aspekta:
  - potrošnje energije – u hotelskim i ugostiteljskim objektima postoje velike mogućnosti za investiranje u energetski efikasne oblike snabdijevanja energijom: SDG 7 (7.3);
  - potrošnje vode – poboljšanje efikasnosti korišćenja vode i uvođenje tehnoloških inovacija za uštedu vode: SDG 6 (6.3);
  - generisanja otpada – smanjenje količine otpada iz turističkih aktivnosti i poboljšanje upravljanja postojećim otpadom: SDG 11 (11.6), 12 (12.b);
  - zaštite biodiverziteta – poboljšanje efikasnosti zaštite i obanavljanja osjetljivih ekosistema: SDG 15 (15.5).
- Očuvanje atraktivnosti destinacije na dugi rok uz:
  - pažljivo planiranje i izgradnju novih kapaciteta,
  - razvoj vidova turizma koji povoljno utiču na životnu sredinu i ne ugrožavaju prirodne i predione vrijednosti;
  - efikasne turističke objekte (posebno u smislu potrošnje vode i energije), s primjenom novih tehnologija za grijanje i hlađenje objekata; zamjenu neobnovljivih obnovljivim izvorima energije (procjenjuje se da je potencijal energetskih ušteda u turizmu 20%, te da se može ostvariti prvenstveno korišćenjem solarne energije);
  - podizanje kvaliteta usluga uz smanjenje uticaja na životnu sredinu (kontrola zagađenja, posebno prečišćavanja otpadnih voda):
  - osiguravanje većeg stepena reciklaže otpada, povećanje upotrebe lokalnih prehrambenih prozivoda u turističkoj ponudi, itd: SDG 12 (12.b).
- Zelene inovacije koje podrazumijevaju primjenu postojećih, ali i uvođenje novih standarda, imaju veliki značaj za ozelenjavanje turizma:
  - promocija i stvaranje ambijenta za razvoj zelenih inovacija, te stimulisanje zainteresovanosti kompanija da uvide mogući interes u ozelenjavanju turizma;
  - stvaranje boljih cjenovnih signala i tržišnih instrumenata, koji će moći da smanje troškove nastale usljed negativnih ekoloških eksternalija;
  - unapređenje regulative na tržištima gdje su cjenovni signali neefikasni i uvođenje zelenih javnih nabavki za podsticanje razvoja zelenih inovacija;
  - uvođenje netehnoloških inovacija – uvođenje ekoloških menadžment i marketing sistema i novih biznis i organizacionih modela;
  - unapređenje reciklaže otpada u ovom sektoru;
  - razvoj onih vidova turizma koji su povoljni za životnu sredinu, bolje planiranje novihuslužnih kapaciteta: SDG 8 (8.9) i 12 (12,6, 12.7, 12.b), 17 (17.4);

Realizacijom navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 6, 7, 8, 11, 12, 15 i 17.

Ostale usluge, ali i ostali sektori, kao što su smještaj, prevoz, trgovina, poljoprivreda i sl., mogu direktno ili indirektno uticati na ekološki održivi razvoj u turističkom sektoru. Aktiviranje svih relevantnih učesnika, s aspekta ozelenjavanja ekonomije, vrlo je bitno u sektoru turizma i s njim povezanim sektorima. Naime, resursna efikasnost u turizmu i povezanim sektorima zahtijeva integraciju sektorskih politika- povezivanje saobraćajne, poljoprivredne, energetske, ekološke i ostalih politika, pogotovo kod izgradnje velikih infrastrukturnih projekata. Samo uz adekvatnu saradnju mogu se proizvesti najpovoljniji efekti po ekonomiju. Takođe, potrebno je insistirati na: efikasnijem korišćenju materijala, povećanju korišćenja materijala s niskom primarnom potrošnjom energije i materijala s niskim abiotskim potencijalima, ponovnoj upotrebi recikliranih materijala, valorizaciji brownfield umjesto greenfield prostora, ozelenjavanju javnih nabavki itd.[26]

Saobraćaj i industrija. Smanjenjem DMC-a u saobraćajnom sektoru i prerađivačkoj industriji ne bi se ostvarili značajniji rezultati, imajući u vidu da je učešće saobraćaja u agregatnom DMC indikatoru za Crnu Goru 1,9%, a industrije 9,7%. U scenariju smanjenja domaće potrošnje materijala za 20%, resursna produktivnost prerađivačke industrije povećala bi se za svega 9,7%, dok bi RP saobraćaja bila smanjena za 3,9%. Kod saobraćaja je značajno da se promovišu vidovi saobraćaja koji su povoljniji po životnu sredinu, da se definišu i primijene podsticajne mjere u tom smislu, kao i da se primijene instrumenti za svođenje negativnih uticaja saobraćaja na životnu sredinu na najmanju mjeru. Neophodno je primijeniti nove tehnologije (vozila s nižim emisijama, nižom potrošnjom goriva, alternativna goriva), kao i uvesti recikliranje vozila po isteku njihovog životnog vijeka. Industrija je tretirana u okviru strateških ciljeva posvećenih rastu konkurentnosti crnogorske ekonomije.

4.4.3. Upravljanje otpadom primjenom pristupa u okviru cirkularne ekonomije

Značaj otpada može se posmatrati s ekonomskog i ekološkog aspekta. Zato je omogućavanje adekvatnog upravljanja otpadom neophodno radi smanjenja pritisaka na životnu sredinu kroz smanjenje emisija štetnih gasova i zagađenje zelenih površina. Pored toga, otpad se može tretirati i kao vrlo važan materijalni input: otpadni materijali mogu se ponovo iskoristiti, reciklirati i obnoviti. Kroz recikliranje ili korišćenje energije iz otpada, negativan uticaj na životnu sredinu u znatnoj mjeri može se smanjiti.[27] Porast količine generisanog otpada uzrokuje rast negativnih uticaja na životnu sredinu, kao što i progres u pogledu recikliranja i ponovnog korišćenja otpada utiče na smanjenje negativnih uticaja.

S početkom industrijalizacije i tranzicije ka tržišnoj ekonomiji, u Crnoj Gori je, kao i u ostalim zemljama u razvoju, razvijen neodrživi model ekonomskog rasta „uzmi, proizvedi, potroši i baci“, tj. linearni model, koji je proizilazio iz pretpostavke da su količine materijala koje se ekstrahuju iz prirode neiscrpne. Tako je, po Izvještaju Ministarstva održivog razvoja i turizma za 2013. godinu, količina generisanog otpada procijenjena na

26 ISSP, Prevođenje preporuka scenarija 4 razvijenog u NHDR-u za 2014. g na sektorske politike za potrebe izrade NSOR, april 2015.

27 European Environmental Agency, Material resources and waste - 2012 update, The European Environment, State and Outlook, 2012;

243.941 tona, a u periodu 1990- 2011. godine emisije gasova iz otpada smanjene su za svega 20%. S obzirom na to da se linearni model ekonomskog rasta pokazao kao neodrživ i da je konkurencija za korišćenje oskudnih sirovina postala sve jača, **tranzicija ka cirkularnoj ekonomiji s nultim otpadom** postala je jedan od preduslova održivog razvoja i poboljšanja resursne efikasnosti.

Cirkularna ekonomija podrazumijeva materijalni tok kod kojeg su prethodne odluke u lancu vrijednosti uslovljene sljedećim aktivnostima i akcijama. Instrumentima cirkularne ekonomije povezuju se proizvođači, distributeri, potrošači i recikleri, njihove aktivnosti i inicjative.[28] Cirkularna ekonomija ne podrazumijeva samo prevenciju i smanjenje otpada, već podrazumijeva i inovacije od početka do kraja lanca vrijednosti, a ne samo i isključivo na recikliranju otpada na kraju lanca vrijednosti. Stoga, uvođenje cirkularne ekonomije podrazumijeva:

- Dizajn proizvoda koji je trajniji i pogodniji za rasklapanje i adaptaciju: preduzeća moraju primjenjivati principe eko-dizajna svojih proizvoda, kao npr. minimalno korišćenje neobnovljivih resursa, eliminisanje toksičnih elemenata i štetnih materijala što je više moguće, korišćenje obnovljivih resursa (na nivou ili ispod stope njihove regeneracije), povećanje roka trajanja proizvoda i potencijala za njihovo ponovno korišćenje i, na kraju, olakašavanje sortiranja i oporavka proizvoda u njihovoj finalnoj fazi upotrebe,
- Moderna cirkularna i regenerativna forma potrošnje, od anaerobnog razlaganja otpada domaćinstava do ponovne upotrebe proizvoda.
- Unakrsni sektorski pristup i saradnja između različitih aktera koji nijesu razvili navike uzajamne saradnje (npr. odnos između dizajnera i reklamera) tokom čitavog lanca snabdijevanja u cilju optimizacije životnog ciklusa. To podrazumijeva razmjenu korisnih usluga (npr. transporta, komunalija), te različitih nusproizvoda između različitih industrija, čime se stvara sinergija između preduzeća radi postizanja ekonomije obima.
- Prostorna klasterizacija preduzeća koja sarađuju vrlo je važna zbog toga što se time vrši povezivanje u okviru lanca nabavke i omogućava brža razmjena ostataka.

Pri primjeni koncepta cirkularne ekonomije,

28 Na putu tranzicije ka cirkularnoj ekonomiji stoje brojne barijere, pod kojima se podrazumijeva: Nedostatak vještine i investicionih ulaganja kod dizajna proizvoda pogodnih za cirkularnu ekonomiju, koji mogu olakšati i povećati ponovnu upotrebu, preradu, opravljanje i održavanje proizvoda. Loši cjenovni signali koji ne podstiču dovoljnu upotrebu resursa, ublaživanja zagađenja ili inovativnost. Nedostatak motivisanosti zbog, između ostalog, nedostatka političkih i drugih mjera za internalizaciju eksternih troškova. Nedovoljna međusektorska i saradnja između pojedinih lanaca vrijednosti. Ograničeno prihvatanje potrošača na potencijalno veći broj usluga u okviru biznis modela, npr. lizing umjesto posjedovanja, modeli plaćanja bazirani na osnovu rezultata. Još uvijek slabije prihvatanje potencijalno efikasnijih modela proizvodnje i potrošnje od strane proizvođača i potrošača. Nedostatak svijesti potrošača (npr. o kvarljivosti prehrambenih proizvoda). Nedostatak investicija u zelene javne nabavke u mnogim javnim ustanovama. Nedostatak investicija u recikliranje i održavanju postojeće infrastrukture, u inovacije i tehnologije (zaključanost u korišćenju postojećih tehonologija). Nedovoljno razdvajanje otpada po njegovim vrstama na mjestu njegovog odlaganja. Nedostatak povezivanja politika na različitim nivoima.

izvori za snabdijevanje resursima mogu biti podijeljeni na dvije kategorije[29]:

- Tehnički materijali, kao što su minerali, metali, polimeri, legure, derivati ugljovodonika (npr. plastika) - koji nijesu biorazgradivi i bazirani su na neobnovljivim materijalima. Kada su u pitanju tehnički materijali, sredstva za postizanje cirkularne ekonomije su sljedeća: ponovno korišćenje proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, kaskadiranje materijala i njihovih komponenti (npr. tekstil koji se koristi za odjeću može postati tekstil za namještaj, a zatim za izolaciju), recikliranje materijala (na početku, u toku i na kraju roka trajanja).
- Biološki materijali, koji imaju biološko porijeklo, kao što je slučaj u poljoprivredi i šumarstvu, bio-ostaci i bio-otpaci koji su netoksični i razgradljivi do određene mjere. Kada su u pitanju biološki materijali, moguće je vršiti: kaskadu materijala, ekstrakciju biohemijskih supstanci, anaerobnu digestiju (proces u kome se mikroorganizmi razlažu na organske materijale, kao što su ostaci hrane, đubrivo, kanalizacioni mulj bez kiseonika) i kompostiranje (biološki proces tokom kojeg mikroorganizmi, bakterije, gljivice, insekti, gliste razlažu organske materijale u materijal sličan zemljištu i đubrivu).

Prema procjenama datim u Strategiji upravljanja otpadom Crne Gore do 2030. godine, količine otpada koje će se generisati u narednom periodu ipak će se povećavati, uprkos stalnim težnjama da se količine otpada koje nastaju smanjuju. Razlog za takvu procjenu leži u činjenici da u Crnoj Gori još uvijek nijesu usvojene navike življenja i modeli vođenja proizvodnje i prodaje (linearna ekonomija nasuprot cirkularne ekonomije) kojima bi se u narednom, relativno kratkom vremenskom periodu mogle očekivati tako dinamične promjene koje bi mogle dovesti do smanjenja količine generisanog otpada. Procjenjuje se da će se količina otpada koji će se generisati u periodu do 2036. godine konstantno uvećavati za 2% na godišnjem nivou u jedinicama lokalne samouprave u kojima se procjenjuje porast broja stanovnika, dok se u jedinicama lokalne samouprave u kojima se predviđa pad broja stanovnika takođe očekuje porast količina generisanog otpada, ali s procentom od 0,2% na godišnjem nivou.

Stoga, opšti cilj koji treba ostvariti u domenu upravljanja otpadom jeste uspostavljanje održivog sistema upravljanja otpadom i njegovo konstantno unapređivanje. Radi dostizanja tog opšteg cilja, NSOR do 2030. godine definiše kao prioritetan strateški cilj - **Unaprijediti upravljanje otpadom primjenom pristupa u okviru cirkularne ekonomije**, koji treba dostići realizacijom sljedećih mjera:

- Podsticati aktivnosti na smanjenju količine otpada koja se generiše na teritoriji Crne Gore – SDG 11 (11.6), SDG 12 (12.5), SDG 17 (17. 3, 17.4, 17.14)
- Što efikasnije sprovoditi primarnu selekciju otpada, kao preduslov za postizanje jasno definisanih ciljeva u domenu ponovne upotrebe i reciklaže odbačenih materijala (što podrazumijeva značajne investicije u sistem odvojenog prikupljanja otpada u narednom periodu, praćen odgovarajućim programima za

29 Institute for Environmental studies, Scoping study to identify potential circular economy actions, priority sectors, material flows and value chains, Avgust 2014.

podizanje svijesti – SDG 12 (12.2, 12.5)

- Uspostaviti efikasnu selekciju i reciklažu otpada30 (prikupljanje, razvrstavanje, obrada, ponovna upotreba reciklabilnih materijala, kao i sistem sprečavanja nastajanja otpada- uključiti podsticaje za razvoj reciklažnih aktivnosti, stimulisanje tržišta sekundarnih materijala i potražnje za recikliranim materijalima) – SDG 12 (12.2, 12.5)
- Razviti sistem za upravljanje posebnim vrstama otpada (npr. otpadne baterije i akumulatori, otpadne gume, otpadna vozila, otpad od električnih i elektronskih proizvoda i ambalažni otpad, građevinski otpad), biološki razgradivim otpadom, kanalizacionim muljem, veterinarskim otpadom, otpadom životinjskog porijekla, medicinskim otpadom, industrijskim otpadom – SDG 12 (12.2, 12.4, 12.5)
- U upravljanju otpadom postepeno uvoditi pristupe u okviru cirkularne ekonomije (prelazak sa „sistema deponija“ na cirkularni model upravljanja otpadom) realizacijom mjera kojima se podstiče resursno efikasna upotreba sirovina u proizvodnji, omogućavajući smanjenje količina otpada koji se generiše, posebno opasnog, korišćenjem otpada kao alternativnog energenta, primjenom pristupa zasnovanih na prepoznavanju ekonomskog i ekološkog značaja otpada, uspostavljanjem makro analize i sektorskih analiza materijalnog toka – MFA i uvođenjem s njom povezanih indikatora cirkularne ekonomije – SDG 12 (12.2, 12.5), 17 (17.13, 17.14, 17.18 i 17.19)
- Unaprijediti primjenu kaznenih mjera kod upravljanja otpadom i jačati javnu svijest o značaju i prednostima održivog upravljanja otpadom (ekološka znanja, ekološko ponašanje, vrednovanje ekološke situacije) – SDG 6 (6.b), 12 (12.6, 12.8)

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj i na ostvarivanje drugih ciljeva NSOR-a: učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim, obezbijediti primjenu održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, itd., dok njihova realizacija istovremeno doprinosi realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 11, 12 i 17.

4.4.4. Održivo upravljanje resursima obalnog područja i podsticaj plavoj ekonomiji

Održivo upravljanje resursima obalnog područja mora biti sadržano u ključnim ciljevima ekonomskog razvoja obalnog područja, što je konstatovano u Nacionalnoj strategiji integrisanog upravljanja obalnim područjem (2015), koja čini integralni dio NSOR do 2030. godine. Za očuvanje obalnog područja ključni značaj ima primjena mehanizama i instrumenata održivog upravljanja resursima obalnog područja, među kojim se po značaju izdvaja stvaranje uslova za diferzifikaciju ekonomije obalnog područja.

30 Prema Zakonom definisanim ciljevima, najmanje 50% ukupne količine prikupljenog otpadnog materijala, kao što su staklo, papir, metal i plastika, treba pripremiti za ponovnu upotrebu i reciklažu do 2020. godine, dok je u istom periodu potrebno pripremiti za ponovnu upotrebu najmanje 70% neopasnog građevinskog otpada. Zakon takođe predviđa obezbjeđivanje uslova u kojima će količina biološki razgradivog komunalnog otpada koji se odlaže na deponiju dostići nivo od 35% od ukupne mase biološki razgradivog otpada proizvedenog u 2010. godini.

U tom kontekstu, značajno je sprovesti mjere usmjerene na zaustavljanje dosadašnje prakse usitnjavanja poljoprivrendih površina i trajnog narušavanja prirodnih karakteristika obalnog područja, kontrolisanje širenja postojećih naselja i zaustavljanje dispergovane izgradnje, smanjenje građevinskih područja, kao i efikasne mjere poreske i zemljišne politike. Neophodne su i mjere koje se odnose na izgradnju hotela najviše kategorije i mješovitih rizorta s pratećim sadržajima, unapređivanje najjednostavnijih vidova privatnog smještaja u male porodične hotele, kvalitetno opremanje i izgradnja turističkih kapaciteta u skladu sa prirodnim i predionim vrijednostima, uključujući primjenu tradicionalnih formi primorske arhitekture, kvalitetne savremene arhitekture i sl. U oblikovanju turističkog proizvoda veoma je važno voditi računa o adekvatnoj valorizaciji lokalnih prirodnih i arhitektonskih i predionih vrijednosti. Na taj način doprinijeće se podizanju kvaliteta ponude, ali i produženom trajanju turističke sezone. Do sada su zaleđe i unutrašnjost opština obalnog područja bili slabo integrisani u turistički lanac vrijednosti crnogorskog obalnog područja. Zato je neophodno stimulisanje ruralnog razvoja u funkciji diferzifikacije turističke ponude tj. daljeg unapređivanja pozicioniranosti Crne Gore kao turističke destinacije na globalnom tržištu. Ruralni razvoj treba da podrži i povezivanje interesa lokalnih zajednica, stvaranje novih radnih mjesta, čuvanje i afirmisanje autohtonih kulturnih i istorijskih vrijednosti, kao i da se pritom prijateljski odnosi prema prirodi i životnoj sredini. Stoga je važno obnoviti i očuvati vrijedne ruralne prostore kroz održivi ruralni razvoj i stvarati pretpostavke za njihovo efikasno korišćenje.

Uz značajan doprinos jačanju turističkog potencijala, brži razvoj ruralnih područja primarno treba da omogući povećanje proizvodnje hrane (voća - citrusa, maslina, i maslinovog ulja) i vina. Zato mjere kojima se stvaraju uslovi za ekonomski efikasnu poljoprivredu, posebno s aspekta podrške tržišno atraktivnim i profitabilnim poljoprivrednim proizvodima, imaju prioritetan značaj, a između ostalog, uključuju: unapređenje zakonske regulative, destimulisanje prenamjene poljoprivrednog zemljišta, poboljšanje karakteristika poljoprivrednih površina, uvođenje direktnih zelenih plaćanja poljoprivrednicima, sprovođenje agro-ekoloških mjera, prilagođavanje poljoprivrede na klimatske promjene u uslovima obalnog područja, unapređivanje seoske infrastrukture, stvaranje preduslova za pružanje usluga u područjima sa prirodnim ograničenjima, podsticanje uspostavljanja klastera i drugih modela organizovanja proizvođača, uvođenje inovativnih proizvodnih i prodajnih lanaca. Takođe, neophodno je povećati ulaganja u razvoj sela, jačati porodična gazdinstva i podržati realizaciju inovativnih pristupa, kojima se može povećati zaposlenost, a time i zadržati stanovništvo na selu, posebno mlađa populacija.

Osim u uskom obalnom području i ruralnom zaleđu, značajno povećanje proizvodnje hrane moguće je i očuvanjem i valorizacijom morskih resursa kroz multisektorsko odgovorno upravljanje. Zato je potrebno: poboljšati informacije o stanju ribljeg fonda; unapriijediti procedure za upravljanje negativnim uticajima marikulture i ribarstva na životnu sredinu – određivanje ekološki prihvatljivih lokacija za ribarstvo i marikulturu, razvoj zajedničkih principa i standarda za obnavljanje resursa u ribarstvu i marikulturi i zaštitu morskih habitata na određenim lokalitetima, te pružanje ekosistemskih usluga; unapređivanje ribarske infrastrukture, i sl. Treba unaprijediti i ispitivanje potencijala otvorenog mora s aspekta jačanja plave

ekonomije. U kontekstu diversifikacije ekonomskih aktivnosti, pažnju treba posvetiti i aktivnostima kojima se omogućava povezivanje sektora ribarstva i turističke privrede.

Pored prethodno navedenih mjera, platformu za očuvanje resursa obalnog područja i diverzifikaciju obalne ekonomije čine i mjere od značaja za: obezbjeđivanje podrške ozelenjavanju obalnog razvoja kroz podršku razvoju zelenog preduzetništva – jačanje lokalne preduzetničke infrastrukture, obezbjeđivanje stimulativnih programa finansiranja i poboljšanje kvaliteta proizvoda.[31] S obzirom na to da se ove mjere mogu primijeniti na sve djelove Crne Gore, biće obrađene u dijelu posvećenom rastu konkurentnosti i jačanju zelenih radnih mjesta (strateški cilj 4.6).

Način ostvarivanja strateškog cilja NSOR za period do 2030. godine – **Omogućiti održivo upravljanje resursima obalnog područja i podsticati plavu ekonomiju** – treba postići realizacijom sljedećih mjera koje utvrđuje NSIUOP:

- Očuvati atraktivnost obalnog područja za razvoj održivog turizma – SDG 12 (12.2, 12.b), 14 (14.2), 17 (17.4)
- Obnoviti i očuvati vrijedne ruralne prostore – SDG 8 (8.2), 10 (10.2, 10.7), 12 (12.2), 14 (14.5)
- Podržati održivu valorizaciju i očuvanje resursa mora – SDG 12 (12.2), 14 (14.1, 14.2, 14.4, 14.5, 14.6, 14.c), 17 (17.4)

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na ostvarivanje 14. globalnog cilja održivog razvoja - **Sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj** – ali i drugih globalnih ciljeva održivog razvoja: **Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim, kao i Obezbijediti održive modele proizvodnje i potrošnje**. Zato se realizacijom prethodno navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 8, 10, 12, 14 i 17.

4.4.5. Održiva potrošnja i proizvodnja

Uvođenje instrumenata održive potrošnje i proizvodnje treba da podrži napore usmjerene na tranziciju ka zelenim, nezagađujućim i socijalno inkluzivnim ekonomskim aktivnostima, doprinoseći razdvajanju ekonomskog rasta od potrošnje resursa i degradacije životne sredine kao generatora resursno neefikasne ekonomije. Pritom, principi i praksa društvene odgovornosti dodatno jačaju odgovornost organizacija u postizanju pozitivnih učinaka na društvo i životnu sredinu.

Usvajanjem Desetogodišnjeg okvira za program održive potrošnje i proizvodnje[32] reafirmisana je međunarodna politička podrška primjeni obrazaca održive potrošnje i proizvodnje. Za Crnu Goru značajni su i dokumenti donijeti u regionu Mediterana i u okviru EU: Deklaracija ministara zaduženih za životnu sredinu i klimatske promjene iz maja 2014. godine u okviru Unije za Mediteran, koja prepoznaje održivu proizvodnju i potrošnju zajedno sa depolucijom i sprečavanjem zagađenja morskog ekosistema, kao prioritetnim stubom za djelovanje; Regionalni akcioni plan za održivu potrošnju i proizvodnju u Mediteranu, pod okriljem Barselonske konvencije, koji definiše operativne

31 MORT, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, op. cit., str. 157–161.

32 UNEP, 10-Year Framework of Programmes on Sustainable Consumption and Production Patterns (10-YFP), 2012.

ciljeve i akcije za uvođenje obrazaca održive potrošnje i proizvodnje u regionu Mediterana, kao i dokumenti Evropske komisije, koja nizom inicijativa (npr. Swith Med programom) podržava tranziciju ka održivoj proizvodnji i potrošnji u skladu s EU politikom za održivu proizvodnju i potrošnju i održivu industriju iz 2008. godine; Mapom puta ka resursno efikasnoj Evropi; Komunikacijom EK o cirkularnoj ekonomiji, itd. Definisanjem ciljeva i mjera u oblasti održive proizvodnje i potrošnje u okviru NSOR-a do 2030. godine usklađuje se nacionalna politika održivog razvoja Crne Gore s evropskim prioritetima, omogućava njeno povezivanje s programima podrške koji će biti dostupni zemljama Mediterana i uspostavlja platforma za ispunjavanje obaveza koje proizilaze iz globalne Agende održivog razvoja do 2030. godine (posebno ciljevi 8, 9 i 12).

Održivu proizvodnju i potrošnju treba dostići kombinovanom implementacijom različitih mjera, uz učešće donosilaca odluka i relevantnih politika, poslovnog sektora, nauke, organizacija civilnog društva i potrošača, kako bi se redizajnirao način proizvodnje i potrošnje usluga i proizvoda i omogućila revitalizacija industrijskog i socio-ekonomskog razvoja prema ekonomiji koja je nezagađujuća, nisko karbonska, sa smanjenom količinom nastalog otpada, resursno efikasna, socijalno inkluzivna, zelena i cirkularna. Na tom putu, na raspolaganju su brojni mehanizmi i instrumenti održive proizvodnje i potrošnje, kao što su: zeleno preduzetništvo – inkubatori za zeleno preduzetništvo, eko-dizajn i ekološko označavanje proizvoda i usluga, unapređivanje novih zelenih biznis modela; regulatorni instrumenti za promociju tržišta održivih usluga i proizvoda - zelene javne nabavke, eko-označavanje; ekonomski i finansijski instrumenti - zeleno bankarstvo, reforma poreza i naknada, podsticanje potražnje za održivim uslugama i proizvodima; razvoj znanja o održivoj proizvodnji i potrošnji - partnerstva za istraživanja i razvoj, dijalog nauke i donosilaca politika, specijalizovani studijski programi u okviru visokog obrazovanja itd.

Polazeći od analize problema u oblasti održive potrošnje i proizvodnje u okviru ove strategije i Izvještaja Mapa puta ka resursno efikasnoj Crnoj Gori iz 2014. godine, te prioriteta identifikovanih u regionu Mediterana, kao ključne sektore za uvođenje održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje odnosno dostizanje strateškog cilja NSOR-a, koji se odnosi na **podršku ozelenjavanju ekonomije kroz razvoj i primjenu operativnih instrumenata održive potrošnje i prozvodnje**, ova Strategija prepoznaje: turizam, građevinarstvo i stanovanje, proizvodnju hrane, ribarstvo i marikulturu, prerađivačku industriju. Radi dostizanja ovog cilja, prioritetno treba realizovati sljedeće mjere:

- Razvijati i promovisati prakse i rješenja održive potrošnje i proizvodnje kojima se podržava efikasna upotreba prirodnih resursa i smanjuju pritisci na životnu sredinu – SDG 8 (8.4), SDG 12 (12.2), 17 (17.14), 11 (11.b)
- Razvijati regulatorni okvir za podršku održivoj potrošnji i proizvodnji – SDG 12 (12.2, 12.7)
- Podizati svijest i unaprjeđivati znanja o održivoj proizvodnji i potrošnji – SDG 12 (12.2, 12.8, 12.b), SDG 17 (17.7)

Ovako definisane mjere stvaraju osnovu za sprovođenje globalnog cilja održivog razvoja 12, koji se odnosi na obezbjeđivanje održivih obrazaca potrošnje i proizvodnje, ali imaju značajan uticaj i na ostvarivanje sljedećih globalnih ciljeva održivog razvoja: promo-

visanje kontinuiranog, inkluzivnog i održivog privrednog rasta, puno i produktivno zapošljavanje i dostojanstven rad za sve; izgradnja otporne infrastrukture, promovisanje inkluzivne i održive industrijalizacije i podsticanje inovacija (SDGs 8 i 9). Sumarno, realizacijom prethodno navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 8, 9, 12 i 17.

4.4.6. Društvena odgovornost

Aktivnosti na uvođenju i promovisanju principa i prakse društveno odgovornog poslovanja tj. **društvene odgovornosti** (DO) intenzivirane su u posljednjih desetak godina, kako na globalnom tako i na nivou Crne Gore. Ključnu ulogu u tom smislu imalo je usvajanje standarda ISO 26 000 Smjernice za društvenu odgovornost, koji prepoznaje odgovornost svih organizacija čije funkcionisanje rezultira uticajima na društvo i životnu sredinu. Urađeno je više istraživanja i studija o samom konceptu i stepenu primjene, pravnom i institucionalnom okviru za DO, potrebama za obezbjeđivanje povoljnog okruženja, održan je veliki broj okruglih stolova i konferencija, lansirana je mreža Globalnog sporazuma UN.

Uloge i odgovornosti javnog, poslovnog i civilnog sektora za razvoj DO razlikuju se u pogledu funkcija koje različiti društveni akteri imaju za podsticanje i primjenu koncepta, ali ne i po činjenici da svi sektori imaju svoju ulogu i odgovornost u sprovođenju ovih ciljeva. U navedenom, značajnu aktivnost predstavljalo je i formiranje Mreže za društvenu odgovornost, u julu 2013. godine, kao koordinacionog tijela Ministarstva održivog razvoja i turizma. Posebno je bitna činjenica da su u njenom radu, ali i promotivnim, edukativnim i drugim aktivnostima u okviru inicijativa za podsticanje društvene odgovornosti, učešće uzele organizacije civilnog društva i organizacije poslovnih udruženja.

Strateški cilj NSOR-a za period do 2030. godine - **Primijeniti društvenu odgovornost u praksi svih sektora u skladu s pozitivnim evropskim i međunarodnim iskustvima** - treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Promovisati koncept društvene odgovornosti (DO) i podizati svijest o vrijednostima i važnosti DO, odnosno benefitima organizacija s aspekta implementacije DO – SDG 12 (12.2, 12.6), SDG 17 (17.9, 17.14)
- Osnažiti primjenu DO – SDG 12 (12.6, 12.7), SDG 17 (17.14)
- Povećati broj preduzeća koja sistematično primjenjuju načela DO u svom poslovanju i redovno izvještavaju s tim u vezi – SDG 12 (12.6)

Ovako definisane mjere imaju značajan uticaj na obezbjeđivanje održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje, a istovremeno doprinose poboljšanju koherentnosti politika za održivi razvoj. Realizacijom prethodno navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 12 i 17.

Ovaj strateški cilj koji se odnosi na društveno odgovorno ponašanje povezan je s mjerama definisanim u poglavlju 4.2.4. - prevezići problem menadžetskog deficita i ojačati društveno odgovorno poslovanje u okviru koga je sagledano pitanje menadžerskog deficita i modaliteti za prevazilaženje s njim povezanih problema (kroz povećanje inovativnih i preduzentičkih potencijala crnogorskih preduzeća).

4.4.7. Rast konkurentnosti crnogorske ekonomije

Makrokonkurentnost tj. **konkurentnost nacionalne ekonomije** predstavlja sposobnost zemlje da nacionalne resurse specijalizuje u pravcu rasta BDP i standarda stanovništva, uz dobru makroekonomsku politiku i ukupni ambijent za poslovanje i investicije.[33] Makro konkurentnost zasniva se na globalnoj efikasnosti nacionalne ekonomije, koja uključuje i resursnu efikasnost. Konkurentnost je u Pravcima razvoja Crne Gore 2015-2018. prepoznata kao jedna od ključnih oblasti politike u okviru stuba pametni rast (konkurentnost i SDI), a ona je i horizontalna tema u Programu industrijske politike (2015). Konkurentnost je ključna tema i u Strategiji razvoja MSP 2011-2015, Strategiji podsticanja SDI, Strategiji za održivi ekonomski rast kroz uvođenje klastera 2012-2016, Strategiji za podsticanje konkurentnosti na mikro nivou 2011-2015, i sl.

Povećanje efikasnosti i konkurentnosti industrije i sektora MSP, između ostalog, može se podsticati i mjerama za stimulisanje resursne efikasnosti i inovacija, kao što su: unapređenje tehnologija i upravljačkih procesa u industriji, osavremenjavanje proizvodnje, povećanje stepena finalizacije, uvođenje novih tehnologija, unapređenje mjerenja i mjernih metoda, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanje proizvodnog asortimana. Neophodno je i dosljedno primijeniti propise o zaštiti životne sredine u kontekstu prelaska na čistije tehnologije, integrisati štete od zagađenja i degradacije okruženja u troškove preduzeća, poboljšati pristup izvorima finansiranja i razvoju kapaciteta (savjeti, konsultantske usluge) za MSP za primjenu resursno efikasnog pristupa, itd.

Pored prethodno navedenih mjera, platformu za očuvanje nacionalnih resursa Crne Gore i diverzifikaciju ekonomije čine i mjere od značaja za obezbjeđivanje podrške ozelenjavanju radnih mjesta i kreiranju novih, kroz podršku razvoju zelenog preduzetništva, kao što su: jačanje lokalne preduzetničke infrastrukture, obezbjeđivanje stimulativnih programa finansiranja i poboljšanje kvaliteta proizvoda. Uz adekvatnu podršku, preduzetnički sektor može prepoznati i iskoristiti prilike za zelene inovacije i s njima povezane zelene investicije i radna mjesta. Na taj način izgrađuje se i sposobnost preduzetništva za adaptaciju u promjenljivim tržišnim okolnostima.

Neophodno je funkcionisanje klastera i drugih modela organizovanja proizvođača i uspostavljanje standarda kvaliteta za različite vrste proizvoda, doprinoseći prepoznatljivosti i vjerodostojnosti proizvoda crnogorskog područja. U tom kontekstu, treba stimulisati programe sertifikacije kvaliteta prozvoda sa zaštićenim geografskim porijeklom i tradicionalnih i ekoloških proizvoda, kao i kreativno brendiranje i marketing domaćih proizvoda radi uspješnijeg plasmana na domaćem i inostranom tržištu.

Konačno, pored izdvajanja iz državnog budžeta, podsticaj zelenim aktivnostima treba da prati razvoj zelenog bankarstva i korišćenje relevantnih programa podrške iz EU.

33 Prema definiciji OECD-a, (makro) konkurentnost je mjera sposobnosti zemlje da u slobodnim i ravnopravnim tržišnim uslovima proizvede robe i usluge koje prolaze test međunarodnog tržišta, uz istovremeno zadržavanje i dugoročno povećanje realnog dohotka stanovništva. S druge strane, mikrokonkurentnost je sposobnost određene kompanije da učestvuje i pobjeđuje u svjetskoj ponudi konkretnog proizvoda odnosno usluge.

Za naročito inovativne i rizične projekte treba obezbijediti posebne programe bespovratnih sredstava i maksimalno se fokusirati na apsorpciju sredstava dostupnih iz fondova EU.

S tim u vezi, strateški cilj NSOR za period do 2030. godine – **Povećati nivo konkurentnosti crnogorske ekonomije za održivi razvoj i zelena radna mjesta** - treba postići realizacijom sljedećih mjera:

- Podsticati konkurentnost crnogorskih preduzeća kroz mjere za stimulisanje resursne efikasnosti i investicija – SDG 8 (8.1, 8.2, 8.3, 8.5), SDG 9 (9.2, 9.3), SDG 17 (17.1, 17.3, 17.14)
- Jačati lokalnu preduzetničku infrastrukturu i poslovni ambijent za rast i razvoj preduzetništva, MSP i investicija – SDG 8 (8.3, 8.4)
- Pokrenuti i realizovati stimulativne programe finansiranja radi omogućavanja bolje raspoloživosti, dostupnosti i pristupa finansijama za preduzetnike i MSP, posebno za inovativna i izvozno orijentisana preduzeća – SDG 8 (8.3, 8.10), SDG 17 (17.9, 17.14)
- Poboljšati kvalitet proizvoda i usluga u kontekstu uspostavljanja prostora za kreiranje zelenih radnih mjesta – SDG 2 (2.3, 2.4, 2.5), SDG 12 (12.2), SDG 17 (17.14)

Ovako definisane mjere doprinose ostvarivanju globalnih ciljeva održivog razvoja 2, 8, 9, 10, 12 i 17, odnosno promovisanju kontinuiranog, inkluzivnog i održivog privrednog rasta, punom produktivnom zaposlenju i dostojanstvenom radu za sve, smanjenju nejednakosti unutar zemalja; obezbjeđivanju primjene održivih obrazaca proizvodnje i potrošnje.

4.5. Unapređenje sistema upravljanjanja za održivi razvoj

U odnosu na utvrđene slabosti i probleme sprovođenja politke održivog razvoja, **odgovore na ključne izazove u sistemu upravljanja u okviru održivog razvoja** moguće je grupisati primjenom sljedećih strateških pristupa:

- **Integracija.** Uključivanje pitanja životne sredine u ekonomsko planiranje i integracija socijalnih pitanja u rješavanje prioritetnih potreba prepoznatih u procesu sprovođenja milenijumskih razvojnih ciljeva, prije svega s aspekta rješavanja pitanja siromaštva, jednakosti, zaposlenosti i zdravstva.
- **Koherentnost**. U skladu s porukama završnog dokumenta Rio + 20 samita naglašena je potreba koherentnog planiranja i donošenja odluka kroz saradnju i vertikalnu koordinaciju nacionalnih i lokalnih nivoa uprave, kao i kroz jačanje saradnje i horizontalne koordinacije između subjekata zaduženih za sektorsko planiranje i sprovođenje sektorskih politika.
- **Uključivanje.** Uspostavljanje efikasnog koordinacionog mehanizama dobre uprave za održivi razvoj, omogućavajući efikasno i učinkovito učešće relevantnih subjekata izvan sistema javne uprave, u prvom redu poslovnog, bankarskog i civilnog sektora, u donošenje odluka koje utiču na njih, kao i u pružanju odgovora od značaja za razvoj koji zadovoljava potrebe stanovništva, vodeći računa o dugoročnim efektima tako preduzetih akcija.

- Implementacija. Eliminisanje jaza između obaveza u dostizanju održivog razvoja i rezultata ostvarenih u okviru sprovođenja politike održivog razvoja, odnosno omogućavanja integracije, inkluzije i koherentnosti i uspostavljanja cjelovitog i efikasnog sistema praćenja i izvještavanja o progresu u sprovođenju politike održivog razvoja.

S tim u vezi, **strateški ciljevi NSOR za period do 2030. godine** su:

- Jačati sistem upravljanja za održivi razvoj
- Jačati upravljanje životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine
- Sprovesti reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj
- Uspostaviti sistem praćenja održivosti nacionalnog razvoja, uključujući prelazak s praćenja milenijumskih razvojnih ciljeva na praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja
- Uspostaviti dugoročno održiv sistem finansiranja za održivu razvoj.

4.5.1. Jačanje sistema upravljanja za održivi razvoj

Transformacija postojećih upravljačkih kapaciteta za sprovođenje politike održivog razvoja u moderan, efikasan i odgovoran sistem upravljanja za održivi razvoj mora biti zasnovana na mjerljivosti rezultata i učinaka rada javne uprave, kontinuiranom unapređivanju kompetencija službenika, jačanju transparentnosti upravljanja i programskom namjenskom budžetiranju prioriteta održivog razvoja.

Definisanje željenih ishoda u odnosu na utvrđene probleme treba da odredi izbor prioriteta i s njima povezanih ciljeva i odgovora radi jačanja sistema upravljanja za održivi razvoj. Neophodno je kontinuirano objektivno praćenje očekivanih učinaka resora, organa uprave i institucija, njihovih organizacionih jedinica i podjedinica, u odnosu na tako utvrđene ishode. Pokazatelje krajnjeg učinka treba definisati uzimajući u obzir kompleksnost rezultata koji se mjere, raspoloživost resursa i podataka. Pritom treba omogućiti objektivnost, jednostavnost i kvantitativnu mjerljivost ostvarenog napretka. Kako utvrđeni ciljevi ne moraju neminovno proizvoditi zadovoljavajuće rezultate i učinke u praksi, praćenje stvarnih učinaka je najvažniji mehanizam ocjene sprovođenja strateških politika i planova od značaja za održivi razvoj društva.

U središtu dobrog upravljanja za održivi razvoj takođe moraju biti: odgovornost za postignuti (ne)učinak, predvidivost u postupanju, poštovanje regulative i kvalitetno uključivanje svih relevantnih strana. Tim pristupom mora se ojačati lična odgovornost za postizanje postavljenih ciljeva u odnosu na planove rada, te obaveza preciznog utvrđivanja radnih zadataka, obaveza i očekivanih učinaka.

Istovremeno, ocjenjivanje mora biti pravedno tj. zasnovano na primjeni opravdanih, jasnih i nedvosmislenih kriterijuma. Neophodno je povezivanje sistema ocjenjivanja sa sistemom nagrađivanja natprosječnih rezultata rada i sankcionisanja nerada.

Potrebno je jačati profesionalizam u sinergiji s povećanjem motivisanosti zaposlenih, između ostalog, uvođenjem sistema kompetitivnih plata i napredovanja zasnovanog na rezultatima. Fleksibilnim sistemom naknada

može se poboljšati sposobnost javnog sektora u privlačenju, zapošljavanju i zadržavanju visoko motivisanih i stručnih službenika. Finansijsko motivisanje službenika u državnoj upravi uopšte, a posebno onih koji aktivno rade na realizaciji obaveza iz NSOR-a, važan je preduslov za uspješno sprovođenje politike održivog razvoja. U protivnom, javni sektor postaje atraktivan za zapošljavanje onim koji svojom stručnošću, znanjem i sposobnostima nijesu dovoljno privlačni izvan sistema javne uprave. S obzirom na to da se ne može očekivati rast plata u sistemu javne uprave, koji bi ovaj sektor uprave učinio konkurentnijim, treba primijeniti kriterijume koji podstiču profesionalizam u djelovanju, odgovornost za postignute rezultate, pravičnost kod ocjenjivanja ostvarenih rezultata i uslova napredovanja, sigurnost zaposlenja, itd.

Mora se podsticati učešće svih zainteresovanih strana, a naročito nepristrasno, na profesionalizmu utemeljeno učešće stručne javnosti u javnim debatama i planskim procesima od značaja za održivi razvoj društva, zadovoljavajući u najvećoj mogućoj mjeri najširi društveni interes.

Posebno je značajno unapređivanje transparentnosti upravljanja kroz pravovremeno pružanje informacija zainteresovanoj javnosti i unapređivanje mogućnosti javnosti da iznošenjem mišljenja i primjedbi utiče na rad javne uprave u ranoj fazi procesa donošenja i sprovođenja propisa, javnih politika, programa i projekata.

Radi dostizanja strateškog cilja NSOR - **Jačati sistem upravljanja za održivi razvoj** - prioritetno treba realizovati sljedeće mjere:

- Uspostaviti mjerljivost rezultata rada javne uprave – SDG 16 (16.6, 16.7, 16.10, 16.b), 17 (17.9, 17.18, 17.19)
- Ojačati učešće zaiteresovane i stručne javnosti u donošenju i sprovođenju odluka značajnih za održivi razvoj – SDG 16 (16.6, 16.7)

Realizacijom prethodno navedenih mjera doprinosi se realizaciji 16 i 17 cilja održivog razvoja.

4.5.2. Jačanje upravljanja životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine

Mjere definisane u okviru strateških ciljeva koji se odnose na jačanje sistema upravljanja u okviru održivog razvoja, reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja u okviru održivog razvoja, praćenje održivosti nacionalnog razvoja i finansiranje održivog razvoja relevantne su i doprinose i **jačanju upravljanja životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine,** kao posebno značajne komponente sistema upravljanja za održivi razvoj Crne Gore. Za zaštitu zdravlja ljudi i životne sredine naročito je značajna **primjena instrumenata za održivo strateško i prostorno planiranje, jačanje primjene donesenih propisa i efikasan nadzor nad primjenom propisa.** Zato su u okviru ovog strateškog cilja definisane samo one prioritetne mjere kojima se želi podstaći primjena postojećih i uvođenje novih instrumenata jačanja primjene horizontalnog zakonodavstva u oblasti životne sredine. Taj skup instrumenata oblikuje kapacitete institucija u oblasti životne sredine i u značajnoj mjeri determiniše efikasnost i učinkovitost vertikalne koordinacije između centralnog i lokalnog nivoa i jačanje kapaciteta javne uprave i institucija, kako na državnom tako I na lokalnom nivou. Za jačanje instrumenata upravljanja životnom sredinom prevazilaženjem utvrđenih slabosti i nedostataka, umjesto

deklarativne, porebna je stvarna integracija zahtjeva zaštite životne sredine u sektorske politike i planove.

U ovoj grupi **instrumenata po značaju se izdvaja uspostavljanje informacionog sistema za životnu sredinu u skladu s Direktivom INSPIRE**, kojom se uređuje infrastruktura prostornih podataka od značaja za upravljanje životnom sredinom. Ova infrastruktura treba da sadrži brojne skupove podataka čijim se ukrštanjem, preklapanjem i analizom može doći do značajnih saznanja o: stanju životne sredine, uzročno-posljedičnim povezanostima pritisaka na životnu sredinu, kao i karakteru, intenzitetu i prostornoj disperziji njihovih uticaja. Takav informacioni sistem treba da omogući razmjenu podataka na svim nivoima, uključujući i operatere industrijskih postrojenja, ostale ekonomske subjekte i širu javnost, odnosno da omogući obradu podataka radi mjerenja održivosti zaštite životne sredine, koja je u središtu održivosti nacionalnog razvoja. Takođe, treba da obezbijedi potrebne podatke za proračun svih indikatora održivog razvoja koji su relevantni za zaštitu životne sredine, odnosno praćenje progresa u dostizanju s njima povezanih potciljeva i ciljeva održivog razvoja. Zato ovaj informacioni sistem mora biti kompatibilan s informacionim sistemom i bazom podataka za obradu indikatora održivog razvoja (indikatora održivog razvoja s liste UN, nacionalnih indikatora, međunarodnih indikatora, i kompleksnih indikatora) i platformom za izvještavanje o sprovođenju NSOR-a u periodu do 2030. godine. Pri uspostavljanju informacionog sistema za životnu sredinu, u skladu s Direktivom INSPIRE, treba omogućiti nadogradnju do sada realizovanih aktivnosti uspostavljanja informacionog sistema u oblasti životne sredine u Agenciji za zaštititu životne sredine.

Neophodno je **unaprijediti primjenu strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu,** na državnom i lokalnom nivou,[34] kao i sistem izdavanja integrisanih dozvola[35] i omogućiti sinhronizaciju njihovog izdavanja s planiranim izdavanjem dozvola za emisije gasova s efektom staklene bašte (u okviru uspostavljanja EU šeme za trgovinu emisijama GHG).[36] Na taj način treba otkloniti slabosti sprovođenja postupka izrade strateške procjene koje se naročito odnose na: nedovoljne informacije za sprovođenje procjene, nezadovoljavajuće kapacitete subjekata koji vrše procjene i administracije koja vrši ocjenjivanje, sprovođenje procjena kao formalnih procedura pri donošenju i usvajanju planske dokumentacije, odnosno dobijanju dozvola za realizaciju projektnih aktivnosti, nedovoljno uzimanje u obzir primjedbi javnosti (a ponekad i institucija koje se obavezno konsultuju) i druge. Takođe, neophodno je uspostaviti monitoring sprovođenja mjera za eliminisanje i ublažavanje negativnih uticaja na životnu sredinu koje se utvrđuju elaboratima i izvještajima o procjeni i strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu. U propisima kojim se reguliše procjena uticaja na životnu sredinu nijesu adekvatno prepoznate specifičnosti uticaja pojedinih zahvata, koji imaju ili mogu imati značajan uticaj na životnu sredinu.[37]
Neophodno je uspostaviti PRTR registar - registar emisije zagađujućih materija i prenosa zagađenja u životnoj sredini koji treba

34 Evropska komisija, Izvještaj o napretku za Crnu Goru, 2015.

35 UNECE, Treći izvještaj o pregledu stanja životne sredine Crne Gore (Third Environmnetal Performance Review), 2015.

36 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija u oblasti klimatskih promjena do 2030. godine, Vlada Crne Gore, 2015.

37 MORT, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem CG, op. cit.

da sadrži podatke o izvorima, vrsti, količini, načinu i mjestu ispuštanja, prenosa i odlaganja zagađujućih materija i otpada u životnu sredinu. Na taj način treba omogućiti uspostavljanje javno dostupne baze podataka o emisiji zagađivača u vazduh, vodu i zemljište i nastanku otpada iz brojnih izvora, uzimajući u obzir relevantne zahtjeve evropskog zakonodavstva i Protokola UNECE o registrima ispuštanja i prenosa zagađenja (Kijev 2003.). Time će se unaprijediti dostupnost podataka značajnih za odluke i ocjene o smanjenju i prevenciji zagađenja, zdravlju stanovništva, modeliranju uticaja zagađenja na zdravlje stanovništva i kvalitet života unapređenjem ekoloških performansi industrijskih postrojenja i uvođenjem čistijih tehnologija. U daljoj izgradnji kapaciteta institucija u oblasti životne sredine, pored klasičnih metoda (zapošljavanjem novih izvršilaca i omogućavanjem profesionalnog usavršavanja postojećih), naročito je značajno omogućiti racionalizaciju opterećenja administracije tamo gdje je to prepoznato potrebnim i izvodljivim. Pored neophodnog povećanja broja ekoloških inspektora, djelovanje ekološke inspekcije treba unaprijediti poboljšanjem kvaliteta izvršenih inspekcijskih nadzora u standardizovanim procedurama. Neophodno je sprovesti paralelne obuke ekološke inspekcije i nosilaca pravosudne funkcije po pitanju primjene propisa iz oblasti zaštite životne sredine.

U skladu s navedenim, za dostizanje strateškog cilja - **Jačati upravljanje životnom sredinom unapređenjem primjene instrumenata zaštite životne sredine** - prioritetno treba realizovati sljedeće mjere:

- Unaprijediti primjenu sistemskih instrumenata upravljanja životnom sredinom – SDG 16 (16.6, 16.10, 16.10), 17 (17.14, 17.18, 17.19), Paragrafi 47-48, 72-90 Agende 2030.
- Izvršiti analizu usklađenosti sektorskih politika sa zahtjevima životne sredine i izvršiti integraciju zahtjeva zaštite životne sredine u sektorske politike i planove38 –SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8, 16.10, 16.b), 17 (17.9, 17.13, 17.14, 17.19), paragrafi: 5, 18, 21, 54-59 i 60-91
- Jačati kapacitete za nadzor nad sprovođenjem propisa u oblasti životne sredine: SDG 6 (6.a, 6.b), SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.13 i 17.14,17.15).

Realizacijom prethodno navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva 6, 16 i 17.

4.5.3. Sprovođenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj

Funkcionalan sistemski pristup u sprovođenju politike održivog razvoja i sektorskih politika nalazi se u središtu odgovora na probleme koji karakterišu postojeći sistem upravljanja u okviru održivog razvoja. Neophodno je jačanje kapaciteta institucija i efikasnija saradnja na svim nivoima sistema javne uprave, kao i između javne uprave i civilnog, poslovnog i privatnog sektora, te akademske zajednice radi integrisanog planiranja na strateškom (sektorske i horizontalne strategije, planovi, programi) i operativnom nivou (projekti), stvarajući tako uslove za implementaciju ciljeva i zadataka održivog razvoja. Institucionalna koherentnost i harmonizacija sektorskih politika i sektorskih odgovora treba da bude utkana u svakodnevno djelovanje nadležnih organa i

38 Mjera definisana i Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore.

institucija na lokalnom i nacionalnom nivou, kao i subjekata van sistema javne uprave. Neophodno je svrsishodno angažovanje svih relevantnih subjekata radi dostizanja zajedničkog cilja - održivog razvoja Crne Gore. Pritom, prilikom rješavanja problema koji utiču na život građana, posebno je značajno aktivno učešće lokalnih samouprava i organizacija civilnog društva.

S obzirom na to da je problem nedostatka međuresorne koordinacije prisutan u obimu koji ugrožava izglede za održivi razvoj, [39] reformom sistema upravljanja za održivi razvoj treba eliminisati fragmentaciju nadležnosti organa javne uprave, njihovu neusklađenost i preklapanje u oblastima od ključnog značaja za održivi razvoj društva. Kao primjer, može se referirati na nadležnosti u oblasti voda. Upravljanje vodama i njihova zaštita i korišćenje, uključujući donošenje propisa, u nadležnosti su Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, dok je Ministarstvo saobraćaja i pomorstva nadležno za prevenciju i primjenu mjera u slučaju zagađenja mora sa plovila, a Ministarstvo održivog razvoja i turizma za integralno upravljanje obalnim područjem, integrisanu zaštitu mora od zagađenja, upravljanje otpadom i otpadnim vodama, sistem komunalnih djelatnosti i monitoring stanja životne sredine. Međusobno neusklađene i nekoordinisane nadležnosti ozbiljna su prepreka za funkcionalno vođenje i implementaciju politike održivog razvoja, što je i konstatovano u izvještajima Evropske komisije o napretku Crne Gore u procesu pristupanja EU. U okviru šumarske politike istaknut je problem spajanja politika u oblasti šumarstva i lovstva, što se može negativno reflektovati na održivo gazdovanje šumama. Još uvijek nije uveden reformisan sistem gazdovanja šumama, kojim se jasno definiše odgovornost svih učesnika. Integrisanjem inspekcijskih službi u jedinstveni organ uprave - Upravu za inspekcijske poslove, resori su u određenoj mjeri izgubili neposrednu kontrolu nad važnim instrumentom za praćenje sprovođenja zakonskih i podzakonskih akata i programskih opredjeljenja. Istovremeno, integrisano funkcionisanje inspekcijskih službi pokazuje i određene prednosti - efikasnije i sinhronizovano postupanje više službi, posebno u situacijama kada je predmet inspekcijskog postupanja u nadležnosti više resora, a evidentno je i racionalnije raspolaganje sredstvima neophodnim za funkcionisanje inspekcijskih službi. U određenim pitanjima inspekcijske kontrole i nadzora nadležnosti na nacionalnom i lokalnom nivou nijesu dovoljno precizno utvrđene propisima.

Reformom sistema upravljanja u okviru održivog razvoja mora se eliminisati evidentni nedostatak kadrovskih kapaciteta u organima javne uprave. Treba omogućiti angažovanje službenika s potrebnim stručnim znanjima i referencama za obavljanje poslova održivog razvoja u svim relevantnim organizacionim jedinicama javne uprave, kako na državnom, tako i na lokalnom nivou. Na taj način treba uspostaviti mrežu službenika kadrovski osposobljenih da odgovore na izazove funkcionisanja efikasne horizontalne među-sektorske koordinacije, naročito u odnosu na izazove u sprovođenju ciljeva i zadataka održivog razvoja koje postavlja Agenda za održivi razvoj do 2030. godine. Neophodno je kontinuirano osmišljavanje i sprovođenje programa stručnih usavršavanja, koji treba da budu zasnovani na prethodno utvrđenim potrebama i pažljivo odabranim prioritetima, podstičući zainteresovanost za učešće

39 UN, Sintezni pregled nacionalnih izvještaja o sprovođenju politike održivog razvoja pripremljenih u okviru učešća na Rio+20 samitu, 2012.

u tim programima i uvodeći i obaveznost kontinuiranog profesionalnog usavršavanja. Međunarodna saradnja i razmjena iskustava mogu značajno doprinijeti u tom kontekstu. Pored jačanja kapaciteta kroz specijalističke obuke, neophodno je povećati i broj izvršilaca u svim insticijama u sistemu upravljanja za održivi razvoj, uključujući sve nivoe rukovodnog i službeničkog kadra. Kada je riječ o kapacitetima na lokalnom nivou, potrebno je inicirati programe obuka od značaja za održivi razvoj, od osnovnih do stručnih, s obzirom na to da status postojećih kapaciteta u značajnom broju opština nije na zadovoljavajućem nivou. Primjer pozitivnog pomaka je funkcionisanje službe za životnu sredinu i održivi razvoj u Glavnom gradu.

Posebno značajan aspekt u jačanju sistema upravljanja za održivi razvoj je povezivanje politike održivog razvoja s primjenom relevantnih naučnih znanja. Ipak, uprkos iskazanom opredjeljenju u tom kontekstu, do sada nije uspostavljena institucionalna forma za usmjeravanje stručnih i naučnih znanja i vještina za potrebe sprovođenja politike održivog razvoja. **Dovršetak transformacije Centra za održivi razvoj**, koji funkcioniše kao program koji zajednički implementiraju Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj u Crnoj Gori (UNDP) i Vlada Crne Gore po modelu „bliskog partnerstva“, kroz uspješno uspostavljanje njegovih funkcija u pogledu usmjeravanja rezultata naučnih istraživanja za unapređenje politike održivog razvoja i sektorskih politika, može biti prilika da se osnaži informisano donošenje odluka na bazi naučnih i stručnih znanja, tj. da se poveća efikasnost i učinkovitost politike održivog razvoja.

Predstavnici institucija nadležnih za praćenje obaveza definisanih Nacionalnom strategijom održivog razvoja uglavnom nepotpuno izvještavaju o ostvarenom napretku. To potvrđuje nedostatak obučenog kadra, motivisanosti i profesionalizma u institucijama s nadležnostima za sprovođenje politike održivog razvoja. Iako je Odlukom o obrazovanju Koordinacionog tijela za održivi razvoj propisana obaveza organa i institucija da izvještavaju o napretku, evidentno je neadekvatno ispunjavanje tako utvrđenih obaveza. Nepoznavanje koncepta održivog razvoja, nepostojanje svijesti o obavezama u kontekstu sprovođenja politike održivog razvoja, te usputno bavljenje ovim pitanjima, predstavljaju ozbiljna sistemska ograničenja. U prevazilaženju ovih problema funkcionisanja i povezivanja institucija može doprinijeti i formiranje jedinstvene baze podataka, kojoj mogu pristupiti službenici imenovani za obavljanje poslova u oblasti održivog razvoja.

Postojeće kapacitete za sprovođenje politike održivog razvoja u Odjeljenju za održivi razvoj i integralno upravljanje morem i obalnim područjem u Ministarstvu održivog razvoja i turizma treba ojačati, prije svega s aspekta broja izvršilaca. Mora se uspostaviti fokusiran sistemski pristup realizaciji strateškog i zakonodavnog okvira za održivi razvoj. Ukoliko bi se nastavilo s vezivanjem krovne i horizontalne politike održivog razvoja za nadležnosti resora odgovornog za sprovođenje politike zaštite životne sredine, koji je najčešće s vrlo ograničenim uticajem na sektorske politike i raspolaže nedovoljnim finansijskim sredstvima, dodatno bi bile ugrožene mogućnosti za ostvarivanje progresa u dostizanju ciljeva održivog razvoja.
Usvajanje Agende za održivi razvoj do 2030. godine nameće neophodnost konsolidacije institucionalnog okvira za održivi razvoj. Pored koraka koji se preduzimaju na međunarodnom nivou, prije svega kroz snaženje funkcija Političkog foruma na visokom ni-

vou, istinski pomak je moguć tek kroz snaženje nacionalnih sistema upravljanja za održivi razvoj. To se može postići jačanjem postojećih institucionalnih kapaciteta, naročito onih koji su odgovorni za centralnu koordinaciju, uključujući nadogradnju zakonodavnog i strateškog okvira i prevođenje deklarativnog političkog opredjeljenja u snažne mehanizme političke podrške realizaciji ciljeva i zadataka održivog razvoja.

U skladu s navedenim, i uzimajući u obzir pozitivnu međunarodnu praksu, te modele upravljanja za održivi razvoj koji su uspostavljeni u pojedinim državama kao što su npr. Kosta Rika i Njemačka, po ugledu na koje je u početnoj fazi razvijan institucionalni model organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj Crne Gore, neophodno je zadržati organizaciju sistema upravljanja u okviru održivog razvoja na **dva nivoa: političkom i stručno-administrativnom.**

Na **političkom nivou** djelovanja neophodno je ojačati sprovođenje odluka **Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem jačanjem kapaciteta njegovih stručnih tijela.** Primjenom mehanizama vertikane i horizontalne institucionalne koordinacije, naročito u okviru funkcionisanja svojih stručnih tijela, Nacionalni savjet treba da omogući efikasnije:

- ublažavanje ili prevazilaženje problema uzrokovanih činjenicom da razuđenu institucionalnu organizaciju, usložnjenu fragmentiranim i nedovoljno izdiferenciranim nadležnostima između pojedinih sektora, odnosno institucija, ne prate odgovarajuće strukture i mehanizmi koordinacije i integracije od značaja za sprovođenje politike održivog razvoja;
- primjenu mahanizama institucionalne koordinacije i nesmetan protok informacija u procesu kreiranja javnih politika i utvrđivanja smjernica za predlaganje pravnih akata od značaja za održivi razvoj društva;
- funkcionalnu međusektorsku horizontalnu koordinaciju na nacionalnom nivou između resora u Vladi;
- funkcionalnu međusektorsku horizontalnu koordinaciju između lokalnih samouprava i vertikalnu koordinaciju između nacionalnog nivoa uprave i lokalnih samouprava;
- sprovođenje multidisciplinarnog pristupa u izradi planova, programa i javnih politika.

Na stručno-administrativnom nivou, funkcionisanje Nacionalnog savjeta treba unaprijediti **snaženjem međusektorske saradnje kroz djelovanje Koordinacionog tijela za održivi razvoj**. Ovo tijelo treba uspješno da ostvaruje svoje ključne funkcije, tako da:

- djeluje kao „think-thank“ forum za diskusiju o pitanjima od značaja za održivi razvoj Crne Gore;
- stručno razmatra i ocjenjuje dokumente, stručne analize, propise, programe i planove od značaja za sprovođenje politike održivog razvoja;
- inicira projekte kojima se omogućava praktična implementacija prioriteta u sprovođenju politike održivog razvoja.

Navedene funkcije treba da osnaže podršku Koordinacionog tijela Nacionalnom savjetu za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem. U svom sastavu Koordinaciono tijelo treba da ima predstavnike, imenovane na stručnom

nivou, iz svih relevantnih resora, stručnih institucija, civilnog sektora i drugih relevantnih subjekata značajnih za održivi razvoj društva.

Kompatibilno sa funkcionisanjem Koordinacionog tijela, stručne **radne grupe Nacionalnog savjeta** treba da nastave s radom u skladu s mandatom koji im je utvrđen odlukama o njihovom obrazovanju. U odnosu na Koordinaciono tijelo radne grupe treba da djeluju kao stručna tijela Nacionalnog savjeta koja su usko fokusirana na podršku u pripremi stručnih materijala koje razmatra Nacionalni savjet, vodeći računa o preporukama i smjernicama Koordinacionog tijela kao širег stručnog foruma za pitanja održivog razvoja.

Javna rasprava o Nacrtu NSOR do 2030. godine otvorila je pitanje reforme Nacionalnog savjeta za održivi razvoj na način da od savjetodavnog tijela Vlade Crne Gore preraste u državni savjet, uz dodatno ojačano učešće civilnog, poslovnog i naučnog sektora. U javnoj raspravi kao prioritetno istaknuto je i pitanje snaženja uloge **Skupštine Crne Gore** u sprovođenju politike održivog razvoja. U odnosu na zahtjeve da se uvaže ocjene sadržane u dokumentu Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države, 20 godina ekološke države Crne Gore, iz 2011. godine, a prioritetno one koje se odnose na donošenje Nacionalne strategije održivog razvoja od strane Skupštine Crne Gore, i formiranje skupštinskog odbora za praćenje sprovođenja politike održivog razvoja, ocjenjuje se da u ovoj fazi reforme sistema upravljanja za održivi razvoj treba omogućiti da Vlada informše Skupštinu o rezultatima realizacije NSOR-a do 2030. godine.

Brojni problemi koji karakterišu sprovođenje politike održivog razvoja na lokalnom nivou, kao i pojedini primjeri dosadašnje pozitivne prakse, ukazuju na potrebu uspostavljanja **savjeta za održivi razvoj na lokalnom nivou,** posebno radi usklađivanja strateških planova razvoja opština sa zahtjevima NSOR-a do 2030. godine.

Za implementaciju politike održivog razvoja ključno je i pitanje jačanja kapaciteta jedinice za sprovođenje politike održivog razvoja, koja je u postojećim uslovima organizovana kroz horizontalno pozicioniranje i funkcionisanje **Odjeljenja za održivi razvoj i integralno upravljanje morem i obalnim područjem u strukturi Ministarstva održivog razvoja i turizma**. Stručni tim za izradu NSOR-a do 2030. godine razvio je tri modela funkcionisanja ove jedinice koji su bili predmet međuresorskih konsultacija i konsultacija sa zainteresovanom javnošću u okviru javne rasprave:

- **POSTOJEĆI SCENARIO – BUSSINESS AS USUAL:** unapređenje postojeće strukture Odjeljenja povećanjem broja izvršilaca i unapređenjem njihovih referenci za obavljanje stručnih poslova u sprovođenju politike održivog razvoja;
- **REALNI SCENARIO:** transformacija Odjeljenja u posebni sektor – generalni direktorat s nadležnostima za sprovođenje politike održivog razvoja;
- **OPTIMALNI SCENARIO:** funkcionisaje jedinice s nadležnostima za sprovođenje politike održivog razvoja pri kabinetu Predsjednika Vlade.

Pritom se vodilo računa o tome da institucionalna struktura treba da omogući:

- poštovanje principa institucionalne racionalizacije,

- efikasno korišćenje ograničenih ljudskih i finansijskih sredstava,
- institucionalni okvir koji može da odgovori na kompleksan set zahtjeva u kontekstu implementacije politike održivog razvoja,
- determinisanje modela za ostvarivanje tijesne saradnje institucija koje imaju nadležnosti u sprovođenju politika od značaja za održivi razvoj,
- unapređenje saradnje nacionalnog nivoa s lokalnim samoupravama.

U slučaju nastavka rada u postojećem -bussiness as usual - scenariju, Odjeljenje za održivi razvoj i integralno upravljanje morem i obalnim područjem trebalo bi ojačati u pogledu broja izvršilaca i stručnih referenci zaposlenih, tako da se obezbijedi rast administrativnih kapaciteta angažovanjem barem po jednog novog obučenog službenika na godišnjem nivou u periodu 2016-2020. godine. U realnom scenariju funkcionisanja posebnog generalnog direktorata za održivi razvoj neophodno je pojedine grupe poslova strukturirati u posebne podjedinice, koje treba da:

- obavljaju poslove sekretarijata Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem;
- koordiniraju sprovođenje NSOR-a i redovno izvještavaju o stepenu njenog sprovođenja, uključujući uspostavljanje i upravljanje platformom za praćenje sprovođenja politike održivog razvoja primjenom indikatora održivog razvoja;
- vode regionalnu i međunarodnu politiku održivog razvoja;
- pokreću i sprovode projektne i programske aktivnosti za održivi razvoj;
- podržavaju funkcionisanje naučno-istraživačke platforme za podršku politici održivog razvoja.

U optimalnom modelu trebalo bi, imajući u vidu da je prethodna praksa pokazala značajne prednosti funkcionisanja izdvojene Kancelarije za održivi razvoj pri Generalnom sekretarijatu Vlade, uspostaviti jedinicu za sprovođenje politike održivog razvoja pri Kabinetu Predsjednika Vlade. Ovo rješenje može se ocijeniti kao realno u postojećim okolnostima, a istovremeno je u skladu s predlozima koji su iznijeti u javnoj raspravi o Nacrtu NSOR do 2030. godine. Naime iskazan je jedinstven stav zainteresovane javnosti o potrebi uspostavljanja centralne jedinice za sprovođenje politike održivog razvoja, koja bi bila horizontalno pozicionirana u odnosu na resore zadužene za sprovođenje sektorskih strategija, a koja bi imala snažnu političku podršku neophodnu za sprovođenje sistemskih promjena. Te promjene zahtijevaju proces usklađivanja sektorskih politika s NSOR do 2030. godine odnosno s Agendom UN za održivi razvoj do 2030. godine, restrukturiranje sistema finansiranja za održivi razvoj i rast izdvajanja za potrebe sprovođenja politike održivog razvoja, kao i za uspostavljanje složenog sistema za praćenje napretka i izvještavanje o napretku u sprovođenju NSOR do 2030. godine. Pored sprovođenja NSOR do 2030. godine odnosno Agende za održivi razvoj do 2030. godine, ova jedinica trebalo bi da bude zadužena i za sprovođenje ključnih horizontalnih politika koje se nalaze u središtu politike održivog razvoja, kao što je npr. politika u oblasti klimatskih promjena. Riječ je o dugotrajnom i kompleksnom procesu promjena ustaljenih obrazaca djelovanja, koji treba da obuhvati sve nivoe uprave, donošenje i sprovođenje strateških politika, planova i programa.

U tom kontekstu, opravdano je uspostavljanje Kancelarije za održivi razvoj kao sastavne jedinice Kabineta Predsjednika Vlade zadužene za sprovođenje politike održivog razvoja Crne Gore. Treba obezbijediti dovoljan broj visokostručnih izvršilaca poslova u oblasti održivog razvoja, koji nije manji od 10 u početnoj fazi funkcionisanja ove jedinice. Takođe, potrebno je obezbijediti kontinuirano jačanje administrativnih kapaciteta s ambicijom da se do 2020. godine uspostavi funkcionalni resor za sprovođenje politike održivog razvoja, pritom imajući u vidu i kapacitete koji će do tada biti izgrađeni u Centru za održivi razvoj kroz pružanje podrške sprovođenju NSOR do 2030. godine.

Javna rasprava potvrdila je značaj razdvajanja institucionalne organizacije za sprovođenje politike održivog razvoja od sprovođenja politike zaštite životne sredine, kako zbog horizontalnog širег konteksta politike održivog razvoja tako i zbog vrlo ograničenih mogućnosti uticaja resora zaštite životne sredine na sektorske politike. Istovremeno, zahtijevano je uspostavljanje samostalnog resora s dovoljnim kapacitetima da pruži odgovore na sve obaveze koje proizilaze iz ustavnog opredjeljenja o Crnoj Gori ekološkoj državi, te iz procesa pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji.

U ma kom obliku institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj, neophodna je funkcionalna međusektorska saradnja i horizontalno jačanje kapaciteta svih resora u odnosu na obaveze sprovođenja nacionalne politike održivog razvoja i s njom povezanih sektorskih politika. Pored jačanja kapaciteta na nacionalnom nivou, neophodno je izgraditi kapacitete u sekretarijatima lokalnih samouprava za sprovođenje politike održivog razvoja na lokalnom nivou. Radi sprovođenja politike održivog razvoja na državnom i lokalnom nivou, potrebno je da barem po jedan izvršilac u punom radnom vremenu obavlja stručne poslove u ovoj oblasti u okviru pojedinih resora i jedinica lokalne samouprave. Njihova uzajamna saradnja i koordinacija treba da bude obezbijeđena kroz funkcionisanje Nacionalnog savjeta i njegovih radnih tijela, odnosno kroz efikasnu i učinkovitu koordinaciju sprovođenja politike održivog razvoja od strane jedinice koja će u predstojećem periodu imati tu nadležnost.

Stavljanje stručnih i naučnih znanja i vještina u funkciju vođenja politike održivog razvoja treba da podrži prevazilaženje problema koji su generisani nedovoljnim postojećim implementacionim kapacitetima sistema upravljanja za održivi razvoj. Zato je značajna odluka Upravnog odbora Centra za održivi razvoj, donesena u aprilu 2016. godine, nakon sveobuhvatno organizovanog konsultativnog procesa, da se njegovo djelovanje do 2020. godine nastavi u formi zajedničkog programa, koji po modelu bliskog partnerstva sprovode Vlada i UNDP. Ova odluka u skladu je s Memorandumom o razumijevanju između Vlade Crne Gore i UNDP-ja o osnivanju Centra za održivi razvoj iz decembra 2013. godine. Programski okvir Centra biće usklađen s potrebama sprovođenja NSOR do 2030. godine odnosno Agende za održivi razvoj do 2030. godine, izlazeći na taj način iz uskog okvira dosadašnje programske podrške javnom sektoru u oblasti održivosti životne sredine i premošćavajući jaz između upotrebe relevantnih naučnih znanja i vođenja politike održivog razvoja. Umjesto toga, biće podržane prioritetne aktivnosti u sve četiri grupe nacionalnih resursa: ljudskim, društvenim, ekonomskim i prirodnim, u skladu s ciljevima i mjerama NSOR do 2030. godine i mogućnostima opredjeljivanja sredstava kroz okvire koji će biti dostupni UNDP-ju, kao i u okviru

budžetskih sredstava Crne Gore, pritom posebno akcentujući značaj aktivnosti usmjerenih na uvođenje zelene ekonomije. Pored projektnog dijela, važna komponenta programskog okvira Centra za održivi razvoj odnosiće se na obezbjeđivanje stručne pomoći s aspekta efikasnog uvođenja relevantnih indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem redovnog praćenja. Ostvarivanjem ovako definisanog programskog okvira do 2020. godine Centar će izgraditi kapacitete koji su preduslov za cjelovitu transformaciju u nacionalnu instituciju 2021. godine. Kontinuirano će biti ojačana vizibilnost Centra u regionu jugoistočne Evrope, s ciljem da podstiče kvalitetna partnerstava i razmjenu znanja za održivi razvoj.

Radi ostvarivanja svog programskog okvira, kroz pružanje podrške Nacionalnom savjetu za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem i Ministarstvu održivog razvoja i turizma (tj. jedinici u sistemu uprave koja će u predstojećem periodu, nakon reforme sistema upravljanja za održivi razvoj, biti zadužena za sprovođenje politike održivog razvoja), te posredstvom koordinacionih mehanizama Nacionalnog savjeta i ostalih resora i subjekata kojima su utvrđene odgovornosti za sprovođenje NSOR-a do 2030. godine, Centar za održivi razvoj ostvarivaće sljedeće ključne funkcije:

- **Povezivanje nauke i politike održivog razvoja radi jačanja sistema upravljanja za održivi razvoj**, što podrazumijeva pružanje podrške za efikasniju i učinkovitiju politiku održivog razvoja i posredno sektorske politike kroz oslanjanje na kvalitetne podatke i kredibilne rezultate naučnih istraživanja. U središtu ostvarivanja ove funkcije Centra biće ugrađena korporativna pravila funkcionisanja Ujedinjenih nacija shodno kojima su potrebe čovjeka pokretač svih naših akcija, a podrška razvoju ljudskog i društvenog kapitala mora biti utkana u sve forme društveno-ekonomskog djelovanja.

- **Implementacija projekata** u okviru prioritetnih tema NSOR-a do 2030. godine s fokusom na aktivnosti koje su: prioritetne u periodu do 2020. godine i usklađene s korporativnim pravilima funkcionisanja Ujednjenih nacija, mogućnostima opredjeljivanja potrebnih finansijskih sredstava i pokretanja funkcionalnih partnerstava u nacionalnim i međunarodnim okvirima.

- **Jačanje svijesti i izgradnja znanja o održivom razvoju** kroz podršku saradnji Vlade i UNDP-a s lokalnim samoupravama, civilnim i poslovnim sektorom, akademskom zajednicom, socijalnim partnerima (u okviru primjene mehanizama vertikalne i horizontalne institucionalne koordinacije Nacionalnog savjeta), jačanje vizibilnosti u međunarodnom kontekstu i promocija obrazovanja za održivi razvoj na svim nivoima.

Centar za održivi razvoj ostvarivaće navedene funkcije primjenom instrumenata za razvoj i implementaciju projekata, istraživanja i inovacije za informisano i na stručnim znanjima utemeljeno vođenje politike održivog razvoja. Radi uspostavljanja svog programskog okvira, do kraja 2016. godine i u prvoj polovini 2017. godine, Centar će podnijeti zahtjev za izdavanje licence za vršenje naučno-istraživačke djelatnosti, a u saradnji s članovima Upravnog odbora izraditi protokole o: zajedničkom modelu upravljanja Centrom od strane UNDP-ja i Vlade Crne Gore, izvještavanju, komunikaciji i javnom predstavljanju rada Centra, partnerstvima i

okviru za finansiranje (iz sredstava koja će biti dostupna UNDP-ju, kao i u oviru budžetskih sredstva Crne Gore). Na osnovu tako utvrđenih Protokola, biće pripremljena Strategija za djelovanje Centra u srednjoročnom periodu do 2020. godine s vizijom dugoročnog integrisanja u nacionalni institucionalni sistem upravljanja za održivi razvoj, kao i Studijom izgradnje u tom kontekstu neophodnih kapaciteta Centra. Na osnovu tako pripremljenih i usaglašenih dokumenata biće izvršene dopune Memoranduma o razumijevanju između Vlade Crne Gore i UNDP-ja o osnivanju Centra za održivi razvoj iz decembra 2013. godine

S obzirom na navedeno, kao prioritne mjere za dostizanje strateškog cilja NSOR-a do 2030. godine - **Sprovesti reformu institucionalne organizacije sistema upravljanja za održivi razvoj** - izdvajaju se sljedeće mjere:

- Osnažiti političku podršku politici održivog razvoja – SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8, 16.b), SDG 17 (17.1, 17.3, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17, 17.19), Paragrafi: 5, 18, 21, 39-91
- Osnažiti stručno-administrativni nivo sprovođenja politike održivog razvoja – SDG (16.6, 16.7, 16.8), SDG 17 (17.3, 17.6, 17.7, 17.8, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19), Paragrafi: 3, 5, 21, 39-41, 45-48,54-59, 60-91

Realizacijom prethodno navedenih mjera doprinosi se realizaciji globalnih ciljeva održivog razvoja 16 i 17.

4.5.4. Uspostavljanje sistema za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja

Nepostojanje f**unkcionalnog sistema praćenja sprovođenja politike održivog razvoja** predstavlja jedan od ključnih problema sistema upravljanja za održivi razvoj. Mjerenje i ocjena djelotvornosti mjera realizovanih u okviru NSOR omogućava da se registruju promjene koje su rezultat njihovog sprovođenja. Na taj način, pored praćenja planiranih – očekivanih, moguće je praćenje i neplaniranih promjena, koje mogu uzrokovati dodatne poteškoće u implementaciji politike održivog razvoja. Naime, može se ocijeniti da se u osnovi praćenja sprovođenja mjera politike održivog razvoja nalaze tri razloga: da se ocijeni progres u sprovođenju utvrđenih ciljeva, mjera i akcija, da se na osnovu tih informacija revidiraju početni ciljevi, mjere i akcije u toku interaktivnog procesa implementacije i da se omogući upoređivanje stanja i kretanja, kako u nacionalnom tako i međunarodnom kontekstu. Na osnovu ostvarenog progresa vrši se periodično usklađivanje ciljeva, mjera i akcija koje su predmet praćenja.

Iako su i u prethodnom periodu praćenja sprovođenja Akcionog plana NSOR iz 2007. godine bile utvrđene brojne obaveze s ciljem daljeg razvoja sistema praćenja i izvještavnja, nije ostvaren planirani progres. Tako nijesu: otklonjene slabosti u informacionom sistemu, posebno u kontekstu razrade početnog seta indikatora i pokazatelja održivog razvoja; uvedeni novi pokazatelji za koje nijesu postojale mogućnosti za uvođenje u sistem praćenja 2007. godine; eliminisani problemi nedostatka i/ili nedostupnosti upotrebljivih podataka i njihovog korišće-

nja za praćenje promjena pri sprovođenju definisanih ciljeva, mjera i akcija i ocjene efekata njihovog sprovođenja; unaprijeđena znanja i iskustva u primjeni indikatora i pokazatelja kao modernog mehanizama za donošenje odluka utemeljenih na razrađenim i objektivnim kriterijumima i u skladu s njima sistematično prikupljenim i uporedivim vremenskim serijama podataka. Takođe, u prethodnom periodu nije eliminisan jedan od ključnih uzroka takvog stanja - uzajamna nekompatibilnost postojećih baza podataka i nezadovoljavajuća komunikacija i razmjena podataka između brojnih subjekata s nadležnostima za sprovođenje mjera NSOR-a. To se prevashodno odnosi na postojanje neusklađenosti podataka koje kao nadležna institucija objavljuje Zavod za statistiku - MONSTAT i podataka koje objavljuju pojedini resori, organi uprave, javne i naučne institucije, podataka kojima raspolažu javna uprava i naučne i stručne institucije, kao i na značajnu neusklađenost strukture, sadržaja i metodologije prikupljanja navedenih grupa podataka s relevantnim međunarodnim kontekstom, kao što su sistemi izvještavanja u okviru pojedinih multilateralnih sporazuma UN, Evropske agencije za zaštitu životne sredine, ali i EUROSTAT-a. Osim toga, sektorski podaci često nijesu pripremljeni i prilagođeni potrebama njihovog korišćenja u drugim sektorima, čime se njihova praktična upotrebna vrijednost znatno umanjuje.

Nerijetko se pažnja ovom pitanju poklanjala samo u kontekstu potrebe komunikacije prema zahtjevima pojedinih međunarodnih subjekata, u prvom redu u kontekstu pregovora za članstvo Crne Gore u EU, što dijelom objašnjava način na koji je sistem do sada funkcionisao. Pored toga, problem su predstavljali i nedovoljni kapaciteti (tehnički, ljudski, finansijski) institucija zaduženih za prikupljanje i pohranjivanje podataka.

NSOR iz 2007. godine sadržala je veliki broj indikatora, posebno indikatora procesa, koji su bili vezani za određene mjere NSOR. U nekim oblastima, koje su se odnosile na određene vrste društvenih procesa, ciljevi i mjere nijesu bili definisani kao kvantifikovani i precizno mjerljivi, već su imali kvalitativni karakter s obzirom na to da su se odnosili na ishode dugoročnijih akcija stabilnijeg karaktera, koje nijesu mogle dovesti do promjena u kratkom, pa ni srednjem roku. Po strukturi, indikatore NSOR činile su različite vste, kao što su pokazatelji procesa, uticaja i ishoda (ili stanja), vodeći računa o tome da se predloženi indikatori već prate u Crnoj Gori, ili da je ocijenjeno da ih je moguće izvesti uz relativno male napore i u kraćem periodu. Indikatori za koje je bilo potrebno sprovođenje dugotrajnih promjena u sistemima statističke obrade i praćenja nijesu uzeti u obzir. Radi obezbjeđivanja uporedivosti nacionalnih trendova s onima koji su bili relevantni u međunarodnom kontekstu, kao polazna osnova uzeti su indikatori razvijeni u okviru Mediteranske strategije održivog razvoja, usvojene 2005. godine, indikatori održivog razvoja na nivou EU i indikatori u okviru milenijumskih razvojnih ciljeva. Iako je bila utvrđena obaveza da se tokom implementacije NSOR ispitaju mogućnosti za dobijanje tehničke pomoći za praćenje indikatora održivosti, posebno onih koji se tada nijesu pratili i čije izračunavanje nije bilo lako izvodljivo, tokom petogodišnjeg perioda implementacije Akcionog plana NSOR ostalo se na nivou početno predloženih pokazatelja.

Radi prevazilaženja ovih problema, NSOR do 2030. godine definiše strukturu sistema za **praćenje sprovođenja politike održivog razvoja Crne Gore** u periodu do 2030. godine, kao i mjere za unapređenje stanja informacionog sistema i baza podataka. U tom kontekstu, okosnicu sistema praćenja i iz-

vještavnja predstavljaće 17 ciljeva održivog razvoja i pratećih 169 zadataka definisanih u Agendi UN o održivom razvoju do 2030. godine. Set od 241 pratećeg indikatora održivog razvoja, koji je objavila Statistička komisija UN u martu 2016. godine, treba da omogući prikupljanje i obradu podataka potrebnih za mjerenje progresa u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja i praćenje s njima povezanih trendova.

U sedmom poglavlju ove Strategije predstavljena **je platforma za prevođenje ciljeva UN i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst**, tako da se u što je moguće većoj mjeri, već u početnoj fazi, vežu za praćenje progresa u realizaciji mjera definisanih u Akcionom planu NSOR do 2030. godine. Složenost UN ciljeva održivog razvoja i brojnost s njima povezanih indikatora održivog razvoja, uslovili su i sveobuhvatnu analizu složenog nacionalnog institucionalnog sistema s ciljem da se uspostavi dugoročno stabilan i funkcionalan sistem praćenja sprovođenja politike održivog razvoja. Preporuke Drugog komiteta Generalne skupštine UN ukazuju na potrebu obezbjeđivanja podrške državama za definisanje i uspostavljanje nacionalnih sistema za praćenje sprovođenja ciljeva UN, zadataka i indikatora održivog razvoja u predstojećem dvogodišnjem periodu.

Za sada, države članice UN nemaju dovoljno kapaciteta za brzu transpoziciju svih 17 ciljeva u nacionalni kontekst.[40] Zato se očekuje da postepeno preuzimaju ciljeve održivog razvoja u procesima koji zahtijevaju horizontalnu i vertikalnu koordinaciju institucija s nadležnostima u okviru funkcionisanja sistema upravljanja za održivi razvoj. U pogledu preuzimanja ciljeva održivog razvoja u nacionalni okvir, prepoznaje se više ključnih pitanja, među kojima se izdvajaju sljedeća: kako ciljevi utiču na planiranje nacionalnog razvoja i izbor prioriteta za sprovođenje, u koje nacionalne politike i na koji način ih treba integrisati i sl. Sprovođenje ciljeva održivog razvoja takođe je kompatibilno s procesima ispunjavanja obaveza u okviru sprovođenja brojnih multilateralnih sporazuma UN. Navedeno ukazuje na suštinski značajnu ulogu vlada država članica UN u omogućavanju uspješnog sprovođenja ciljeva održivog razvoja, te na potrebu pažljivog planiranja i uspostavljanja nacionalnog sistema za monitoring i evaluaciju ciljeva održivog razvoja u predstojećem dvogodišnjem periodu. Ciljevi UN i indikatori održivog razvoja, prevedeni u crnogorski kontekst, **omogućiće praćenje nacionalnih trendova i uspostavljanje sistema izvještavanja značajnog kako u nacionalnom tako i u međunarodnom kontekstu,** prije svega prema Statističkoj komisiji UN i Savjetu UN za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC). Tranzicija postojećeg nacionalnog institucionalnog okvira ka organizacionom modelu koji može efikasno da sprovodi ciljeve održivog razvoja UN-a zahtijeva i dosljedan odnos prema reformi sistema upravljanja u okviru održivog razvoja. Naime, treba postići integrisano funkcionisanje u skladu s mjerama definisanim u okviru strateškog cilja - **Sprovođenje reforme institucionalne organizacije sistema upravljanja u okviru održivog razvoja.** Riječ je o dugotrajnom procesu koji implicira primjenu složenih mehanizama odgovornosti i uspostavljanje partnerstava, prije svega sa sistemom Ujedinjenih nacija.

U Akcionom planu NSOR do 2030. godine utvrđeni su subjekti koji imaju zaduženja za sprovođenje ciljeva i mjera ove strategije odnosno za sprovođenje ciljeva i zadataka

40 UNDP Regionalni centar u Istanbulu: Preporuke za sprovođenje ciljeva održivog razvoja u Crnoj Gori. 2015.

Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine, i to: Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, Ministarstvo pravde, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije i Ministarstvo kulture.

Takođe, za dio obaveza nadležni su i sljedeći subjekti: lokalne samouprave, Zajednica opština, Komisija za hartije od vrijednosti, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava carina, Uprava za inspekcijske poslove, Zavod za statistiku - MONSTAT, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Investiciono-razvojni fond, Agencija za duvan, Zavod za školstvo, Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima, Uprava za javne nabavke, Uprava za kadrove, Univerzitet Crne Gore - Institut za biologiju mora, Zavod za metrologiju, Privredna komora Crne Gore, Zavod za zapošljavanje, Fond za zdravstveno osiguranje, Fond PIO, Institut za javno zdravlje, Savjet za zaštitu od diskriminacije, Uprava za mlade i sport, Uprava za dijasporu, Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Narodni muzej Crne Gore, Pomorski muzej Crne Gore, ostali javni i privatni muzeji i muzeji vjerskih zajednica, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Državni arhiv Crne Gore, Istorijski arhiv Kotor, Istorijski institut Crne Gore, CANU, DANU, opštinske javne ustanove, Sekretarijat za razvojne projekte, Kabinet potpredsjenika Vlade za politički sistem, Unija poslodavaca, Uprava za šume, JP Nacionalni parkovi, Regionalni park Piva, CETI d.o.o, Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom, Biotehnički fakultet, Akreditaciono tijelo Crne Gore, međunarodni razvojni partneri, zdravstvene ustanove, lokalni centri za kulturu, međunarodni razvojni partneri, organizacije civilnog društva i neformalni kulturni akteri. Ministarstvo finansija odgovorno je za određeni broj zadataka održivog razvoja, ali su njegova zaduženja znatno šira i odnose se na sve ciljeve i zadatke održivog razvoja u kontekstu obezbjeđivanja uslova za održivo finansiranje sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine. U okviru konsultativnog procesa, koji je organizovan radi pripreme NSOR do 2030. godine za usvajanje od strane Vlade Crne Gore, subjekti koji su prepoznati kao relevantni za sprovođenje mjera iz Akcionog plana potvrdili su predloženu podjelu zaduženja.

U Agendi UN za održivi razvoj do 2030. godine, u paragrafu 5 ukazuje se na neophodnost poštovanja različitih okolnosti, kapaciteta i nivoa razvoja u zemljama, te poštovanje nacionalnih politika i prioriteta, a u paragrafu 55 - da su zadaci održivog razvoja ambiciozni i globalni, te da nacionalne vlade utvrđuju sopstvene konkretne zadatke vođene globalnim nivoom ambicije i uzimajući u obzir nacionalne okolnosti, odnosno da odlučuju o načinu kako te globalne težnje i ciljeve treba da uvedu u nacionalne planske procese, politike i strategije. S tim u vezi, pored NSOR-a, i ostale ključne nacionalne politike moraju se uskladiti sa zahtjevima Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Zato će NSOR do 2030. godine, pored prevođenja ciljeva UN i zadataka održivog razvoja u politiku održivog razvoja, uspostaviti i osnovu za njihovo uvođenje u

ostale relevantne nacionalne politike, planove i programe. Zbog toga u predstojećem dvogodišnjem periodu treba sprovesti detaljne analize nacionalnog institucionalnog sistema, kako bi se potvrdili i razradili mehanizmi i mjere utvrđene u ovoj strategiji u kontekstu uspostavljanja operativnog sistema za prevođenja ciljeva UN i indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem praćenja i izvještavanja i za usklađivanje postojećih nacionalnih strategija, programa i planova s ciljevima i zadacima održivog razvoja. U tom kontekstu, do 2017. godine treba utvrditi relevantnost zadataka održivog razvoja za postojeće nacionalne politike, programe i planove, i s tim u vezi utvrditi odgovornost nadležnih resora i institucija. Do 2017. godine treba utvrditi i nedostatke u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave s aspekta kapaciteta potrebnih za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja, kako bi usklađivanje postojećih relevantnih strategija, programa i planova bilo završeno do 2018. godine.

Neophodno je do 2019. godine uspostaviti informacioni sistem za obradu indikatora održivog razvoja i pripremiti prvi pilot izvještaj o sprovođenju NSOR do 2030. godine. Taj izvještaj bi trebalo da sadrži i obrađene podatke o indikatorima održivog razvoja koji će do tada biti uvedeni u sistem statističkog praćenja. Naime, poseban set upravljačkih mjera NSOR odnosi se **na realizaciju istraživanja i analiza neophodnih za praćenje uspješnosti sprovođenja politike održivog razvoja**. Proces prikupljanja podataka neophodnih za primjenu indikatora održivog razvoja biće postavljen tako da obezbijedi uporedive vremenske serije i kontinuitet podataka, kao i postepeno širenje na njima zasnovanih programa praćenja ciljeva i indikatora održivog razvoja.

Analiza postojećeg stanja pokazuje da se u Crnoj Gori od 241 indikatora održivog razvoja u potpunosti prati 49 indikatora (20,3% od ukupnog broja), a da se djelimično prate još 34 indikatora (što čini dodatnih 14,1% od ukupnog broja). Neophodno je da zvanični i administrativni proizvođači statistike u svoje programe rada, do 2018. godine, preuzmu dodatnih 54 indikatora održivog razvoja s liste UN, čime bi se postiglo da se u Crnoj Gori izvještavanje prati u obimu od 56,8% od ukupnog broja indikatora. U periodu 2018-2020. godine, neophodno je uvesti dodatnih 32 indikatora održivog razvoja s UN liste, kako bi se omogućilo da se u Crnoj Gori prati 70,1% od ukupnog broja indikatora. U periodu 2020-2022. godine, potrebno je uvesti dodatnih 24 indikatora, čime bi se postiglo izvještavanje u obimu od 80,1% od ukupnog broja indikatora s UN liste. Usvajanjem dodatnih 27 indikatora u periodu 2020-2024. godine, stekli bi se uslovi za praćenje 91,2% indikatora s UN liste. Uspostavljanje tog kompleksnog sistema praćenja sprovođenja politike održivog razvoja tj. Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine nije moguće bez zadovoljavajućeg nivoa razvijenosti ljudskih resursa potrebnih za jačanje procesa prikupljanja i obrade podataka. To će zahtijevati prilagođavanja postojeće institucionalne organizacije i programa rada zvaničnih i administrativnih proizvođača statisike koja moraju biti praćena povećanjem broja zaposlenih i budžetskih izdvajanja. Ova Strategija u sistem izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja uvodi i dostupne nacionalne pokazatelje (po grupama, kako je prikazano u poglavlju 7) za koje je ocijenjeno da se mogu svrstati u indikatore za praćenje održivog razvoja Crne Gore. Posebnu vrijednost izvještavanja u predstojećem periodu predstavljaće uvođenje odabranih **kompleksnih indikatora** za kumulativno praćenje trendova održivosti: **ekološkog otiska (EF), indeksa razvoja po mjeri čovjeka (HDI), indeksa rodne nejed-**

nakosti (GII), domaće potrošnje materijala (DMC), produktivnosti resursa (RP), potrošnje prostora (LC), indeksa društvenog progresa (SPI), indeksa istinskog razvoja (GPI), indeksa demokratije životne sredine (EDI) i indeksa performansi životne sredine (EPI), s obzirom na to da su ciljano razvijeni ili predloženi za uvođenje radi unapređenja nacionalne politike održivog razvoja do 2030. godine.

NSOR do 2030. godine definiše i upravljačke mjere koje su neophodne radi **uspostavljanja informacionog sistema i baza podataka**, kao ključnih instrumenata za praćenje sprovođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja. Razmjena podataka između različitih prizvođača podataka i njihova uzajamna kompatibilnost osnov je nesmetanog funkcionisanja informacionog sistema za praćenje sprovođenja politike održivog razvoja. Osim međusobne uvezanosti i kompatibilnosti, izuzetno je važno unaprijediti i javnu dostupnost podataka. Uz to, u poglavlju 7 ove Strategije definisana je i struktura optimalnog sistema praćenja, evaluacije i izvještavanja zasnovanih na primjeni ciljeva i indikatora održivog razvoja.

Poseban set upravljačkih mjera NSOR-a odnosi se na **obezbjeđivanje potrebnih finansijskih sredstava** za sprovođenje istraživanja i analiza neophodnih za prikupljanje i obradu podataka u okviru primjene indikatora održivog razvoja, naročito u kontekstu širenja obima statističkih programa koje treba da realizuju zvanični i administrativni proizvođači podataka, u prvom redu Zavod za statistiku MONSTAT.

Navedene potrebe i obaveze mogu se sažeti u sljedeće mjere, koje prioritetno treba realizovati do 2030. godine radi dostizanja strateškog cilja NSOR - **Uspostaviti sistem za praćenje održivosti nacionalnog razvoja, uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja**:

- Omogućiti kontinuiranu realizaciju programa prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst i izgradnju nacionalnih kapaciteta za njihovo efikasno sprovođenje u predstojećem dvogodišnjem periodu – SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17, 17.18, 17.19), paragrafi: 3, 5, 21, 39-41, 45-48,54-59, 60-91 Agende za održivi razvoj
- Uspostaviti informacioni sistem za praćenje sprovođenja NSOR koji je utemeljen na ciljevima i indikatorima održivog razvoja – SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19), paragrafi 3, 5, 47-48, 54-59, 72-91 Agende za održivi razvoj

Radi izgradnje efikasnog sistema upravljanja za održivi razvoj, pored prethodno navedenog cilja, potrebno je postići i strateški cilj – Uspostavljanje dugoročno održivog sistema finansiranja održivog razvoja. Ovaj strateški cilj, s pripadajućim mjerama i podmjerama, obrađen je u petom poglavlju NSOR.

5

Finansiranje za održivi razvoj

Nacionalnom strategijom održivog razvoja Crne Gore utvrđuju se principi, strateški ciljevi i smjernice za dostizanje dugoročnog održivog razvoja društva, pri čemu se uzima u obzir postojeće stanje i preuzete međunarodne obaveze. Smjernice utvrđene Strategijom odnose se na dugoročni privredni i društveni razvoj, kao i zaštitu životne sredine.

Sa ovom strategijom biće usklađene sektorske strategije, politike, razvojni planovi i programi, kako bi svi ti dokumenti integrisali ciljeve i mjere održivog razvoja.

Finansiranje održivog razvoja sastavni je dio svih faza izrade, usvajanja i sprovođenja NSOR (tj. njene razrade kroz akcioni plan), odnosno upravljanja održivim razvojem društva, koji objedinjuje:

a) tri stuba razvoja (ekonomiju, životnu sredinu i društveni razvoj),

b) četiri kategorije nacionalnih resursa (ljudski kapital, društveni kapital, prirodne resurse i ekonomski kapital) i

c) tri stuba podrške koju Ujedinjene nacije pružaju zemljama za sprovođenje aktivnosti na ostvarivanju ciljeva održivog razvoja (socijalna inkluzija, demokratsko upravljanje i održivi ekonomski razvoj i zaštita životne sredine).

U strateškom određenju finansiranja dugoročno održivog razvoja društva pošlo se od postojećeg razvojnog i finansijskog okvira Crne Gore i ciljeva Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine (polazište za izradu NSOR). Uspostavljanje institucionalnog mehanizma za upravljanje održivim razvojem, uz obezbijeđen budžet za finansiranje, pretpostavka je ispunjavanja ciljeva NSOR. Postignuće tih ciljeva ujedno je ispunjenje obaveze prema budućim generacijama, kao i međunarodno preuzetih obaveza države Crne Gore, kao članice UN koja se obavezala da doprinosi održivom razvoju planete Zemlje.

5.1. Osnovni principi finansiranja za održivi razvoj

Među principima finansiranja održivog razvoja koje utvrđuje NSOR, kao osnovni se mogu izdvojiti sljedeći:

- **Integralni pristup finansiranju održivog razvoja.** Podrazumijeva mobilizaciju domaćih i inostranih sredstava, kao i mobilizaciju javnog i privatnog sektora.
- **Princip saradnje.** Finansiranje održivog razvoja postiže se saradnjom i zajedničkim djelovanjem Skupštine, Vlade i jedinica lokalne samouprave, kao i svih drugih subjekata koji su nadležni i odgovorni za zaštitu životne sredine. Vlada i jedinice lokalne samouprave, svako u okviru svog djelokruga i svojih finansijskih kapaciteta, solidarno i udruženo učestvuju u sprovođenju zaštite životne sredine, kako bi se obezbijedilo razvijanje ekonomije na održivim osnovama i sprovođenje efikasnih mjera zaštite životne sredine.
- **Princip ispunjavanja međunarodno preuzetih obaveza i učešća u globalnim partnerstvima.** Država obezbjeđuje saradnju s drugim državama i solidarnost u rješavanju i finansiranju globalnih i međudržavnih pitanja zaštite životne sredine. Ona to čini kroz potvrđivanje međunarodnih ugovora, zaključivanjem odgovarajućih sporazuma, obavještavanjem drugih država o prekograničnim uticajima na životnu sredinu i ekološkim prijetnjama i katastrofama, kao i međunarodnom razmjenom informacija o životnoj sredini.
- **Princip transparentnosti i odgovornosti**. Dobro upravljanje, s posebnim

fokusom na odgovornost i pravednu preraspodjelu mobilizovanih sredstava za održivi razvoj, čini osnovu za sprovođenje Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine. Pretpostavku uspjeha u implementaciji Agende predstavljaju transparentnost u procesu donošenja odluka, uspostavljanje jasnih pravila i odgovornosti za različite aktere, kao i obezbjeđivanje prikupljenih i dostupnih podataka svim zainteresovanim stranama u zemlji i na međunarodnom nivou. Razvijen i nepristrastan sistem odgovornosti omogućiće zemlji da ostvaruje ciljeve održivog razvoja i obezbjeđuje finansijska i druga za to neophodna sredstva. Ovaj princip komplementaran je sa:

- principom pristupa informacijama i učešća javnosti, kao jednim od ključnih principa održivog razvoja – svako ima pravo da bude obaviješten o stanju životne sredine i da učestvuje u procesu donošenja odluka čije bi sprovođenje moglo da utiče na životnu sredinu; podaci o stanju životne sredine su javni;

- principom zaštite prava na zdravu životnu sredinu i pristup pravosuđu – građanin ili grupe građana, njihova udruženja, profesionalne ili druge organizacije, imaju mogućnost uticaja prilikom odlučivanja o pitanjima od značaja za životnu sredinu, kao i mogućnost pravne zaštite kod nadležnih organa i pred sudom.

- **Dosljednost politika za održivi razvoj.** Politike na svim nivoima i u svim sektorima moraju biti usklađene i kroz matricu finansiranja kako bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja.

- **Jačanje standarda društvenog, ekonomskog i ekološkog razvoja kroz efektivne politike i praksu zasnovanu na održivim izvorima finansiranja.** Mobilisani međunarodni javni izvori finansiranja treba da doprinose realizaciji ključnih međunarodnih dokumenata i ispunjavanju obaveza preuzetih na međunarodnom nivou, podržavajući pri tom integrisani pristup. Mjere zaštite u oblasti društvenog, ekonomskog i ekološkog razvoja treba usklađivati s međunarodnim standardima i najboljom praksom.

- **Princip efikasnosti i koordinacije.** Upravljanje za održivi razvoj podrazumijeva održive finansije da bi zemlja mogla da sprovodi međunarodno preuzete obaveze i ciljeve održivog razvoja do 2030. godine, drugim riječima, da ostvari „vlasništvo“ nad procesom održivog razvoja na nacionalnom nivou. Nova agenda za održivi razvoj traži jasan finansijski okvir za NSOR, koja se sprovodi snažnom participacijom svih relevantnih aktera – javnog sektora i civilnog društva, privatnog sektora – na nacionalnom i lokalnom nivou. Primjenom ovog principa smanjuje se opasnost da neki cilj bude potcijenjen ili predstavljen konfliktnim u odnosu na druge ciljeve održivog razvoja, kao i da neke oblasti ostanu finansijski nepokrivene.

- **Dalji razvoj modela finansiranja održivog razvoja.** Uzimajući u obzir najnovije dokumente (Akcioni plan iz Adis Abebe i Agendu UN za održivi razvoj do 2030. godine), potrebno je unapređivati mehanizme finansiranja održivog razvoja koji polaze od postojećih finansijskih principa i međunarodno preuzetih obaveza.41

41 World Wide Fund for Nature, WWF, Financing for sustainable development, Posi-

Tabela 5-1: *NSOR: polazište, strategija, sprovođenje, finansiranje i upravljanje*

<table>
<tr><th>POLAZIŠTE</th><th>STRATEGIJA</th><th colspan="6">SPROVOĐENJE NSOR</th><th>UPRAVLJANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ</th></tr>
<tr><td>OCJENA STANJA NAŠIH NACIONALNIH RESURSA (ljudski kapital, društveni kapital, prirodni resursi, ekonomski kapital)</td><td rowspan="8">NACIONALNA STRATEGIJA ODRŽIVOG RAZVOJA

principi,
strateški ciljevi i
smjernice
za dostizanje
dugoročnog
održivog razvoja
društva
(razvoj nacionalnih resursa)</td><td colspan="6">HORIZONTALNO USKLAĐIVANJE
- integracija ciljeva i mjera održivog razvoja u SEKTORSKE strategije, politike, razvojne planove i programe</td><td>1. INSTITUCIONALNI MEHANIZAM i upravljanje za održivi razvoj (uz poštovanje osnovnih principa održivog razvoja i principa transparentnosti i participativnosti)</td></tr>
<tr><td>Preuzete međunarodne obaveze, uključujući Agendu UN održivog razvoja do 2030. godine, nove ciljeve održivog razvoja (17) i Akcioni plan iz Adis Abebe s mehanizmima finansiranja za održivi razvoj,

procesi u Mediteranu, izvještaji UNHDR-a</td><td colspan="6">SPROVOĐENJE KROZ AKCIONI PLAN

(mjere za ostvarivanje strateških ciljeva – prioritetne mjere i podmjere; subjekti zaduženi za implementaciju; rokovi; indikatori održivog razvoja i mjerene održivosti)</td><td rowspan="3">2. INTEGRALNO PRAĆENJE STANJA NACIONALNIH RESURSA kroz sprovođenje NSOR – periodično izvještavanje o sprovođenju AP</td></tr>
<tr><td>Pregovori o pristupanju EU</td><td colspan="6" rowspan="2">AKCIONI PLAN ZA SPROVOĐENJE

2016–2030.</td></tr>
<tr><td>Naučene lekcije iz implementacije prve NSOR i postojeće sektorske strategije i ulazne analize za novu NSOR</td><td rowspan="3">3. MONITORING SEKTORSKE USKLAĐENOSTI propisa i sprovođenja sektorskih strategija i politika</td></tr>
<tr><td rowspan="3">SREDNJOROČNA RAZVOJNA I FISKALNA STRATEGIJA CG:makroekonomske i fiskalne smjernice, pravci razvoja , program ekonomskih reformi, reforme za konkurentnost do 2020. (strukturne reforme)</td><td colspan="6">FINANSIRANJE ODRŽIVOG RAZVOJA
(usklađeno sa fiskalnom strategijom)</td></tr>
<tr><td>Budžet</td><td>Krediti</td><td>EU</td><td>Privatni sektor</td><td>Globalno partnerstvo</td><td>4. Usklađivanje sa okvirima fiskalne strategije zemlje, preuzetim obavezama u procesu pritupanja EU i Agendom konkurentnosti</td></tr>
</table>

5.2. Izvori finansiranja održivog razvoja

Kod utvrđivanja izvora finansiranja održivog razvoja treba uzeti u obzir da mjere koje podstiču održivi razvoj moraju biti osjetljive na klimatske promjene, imati razumne efekte na životnu sredinu i biti zasnovane na poštovanju ljudskih prava.[42]

Glavni izvori finansiranja održivog razvoja treba da budu državni budžet, budžeti jedinica lokalne samouprave i namjenski fondovi. Sredstva se mogu obezbjeđivati i putem donacija, kredita, iz fondova međunarodne pomoći, kao i iz instrumenata, programa i fondova EU, UN i drugih relevantnih međunarodnih partnera Crne Gore.

Na prihodnoj strani budžeta dobra praksa prepoznaje posebne naknade (takse za zagađivanje po principu „zagađivač plaća"), dok na rashodnoj strani budžeta postoji čitav niz ekonomskih instrumenata koje afirmišu principe održivog razvoja. Naime, mogu se utvrditi poreske, carinske i druge olakšice ili oslobađanja od obaveze plaćanja za pravna lica i preduzetnike koji primjenjuju tehnologije i proizvode (i stavljaju ih u promet) čiji je uticaj povoljniji od drugih, sličnih, odnosno koji koriste obnovljive izvore energije (Sunce, vjetar, biogas i sl.), odnosno opremu i uređaje koji neposredno služe zaštiti životne sredine. Posebnim propisima moguće je utvrditi olakšice za usluge i proizvode za koje je organizovan povraćaj ambalaže ili je na neki drugi način smanjen negativni uticaj njihovog djelovanja na životnu sredinu, kao i za one čijim se korišćenjem doprinosi izbjegavanju i smanjenju otpada. Takođe se mogu subvencionisati ili na drugi način pomagati aktivnosti koje značajno doprinose smanjenju negativnih uticaja na životnu sredinu.[43] Tok nacionalnih i međunarodnih fondova značajnih za finansiranje održivog razvoja prikazan je na Grafiku 5-1.

I jedinice lokalne samouprave, u okviru svojih prava i dužnosti, mogu propisati naknade za zaštitu i unapređenje životne sredine, u skladu sa svojim potrebama i specifičnim aspektima zaštite životne sredine na lokalnom nivou. Ipak, u praksi se taj pristup nije pokazao kao sprovodiv, s obzirom na to da nije moguće uvesti dvostruko oporezivanje po istom osnovu (iz tog razloga nije uspio pokušaj Opštine Pljevlja da uvede naknade za korišćenje prirodnih resursa na teritoriji te opštine). S tim u vezi, značajno je da je Zakonom o finansiranju lokalne samouprave[44] utvrđeno da se 70% prihoda koji se ostvare po osnovu izdatih koncesija i ostalih naknada za korišćenje prirodnih resursa koji se nalaze na teritoriji određene opštine, vraćaju toj opštini.[45]

tion paper, January 2015, pp. 3–4; dostupno na: (http://awsassets.panda.org/downloads/wwf_fsd_position_paper.pdf); Predlog zakona o zaštiti životne sredine, Vlada Crne Gore, 2. 7. 2015. (čl. 5, 75 i 76).

42 Ibid.

43 Zakon o životnoj sredini (Sl. list Crne Gore, br. 48/08, 40/10, 40/11 i 27/14), čl. 57–63, posvećeni finansiranju OR.

44 Zakon o finansiranju lokalne samouprave (Sl. list RCG, br. 42/03, 44/03; Sl.list CG, br. 5/08, 51/08, 74/10, 1/15, 78/15 i 3/16), čl. 28.

45 Po ovom zakonu, od 1. 1. 2011. godine, umjesto ranijih 30%, svakoj opštini pripada 70% ukupnih prihoda od koncesionih i drugih naknada za korišćenje prirodnih bogatstava koja se nalaze na njenoj teritoriji. Isti je slučaj i s prihodima od

Grafik 5-1. *Tok nacionalnih i međunarodnih fondova za finansiranje održivog razvoja*

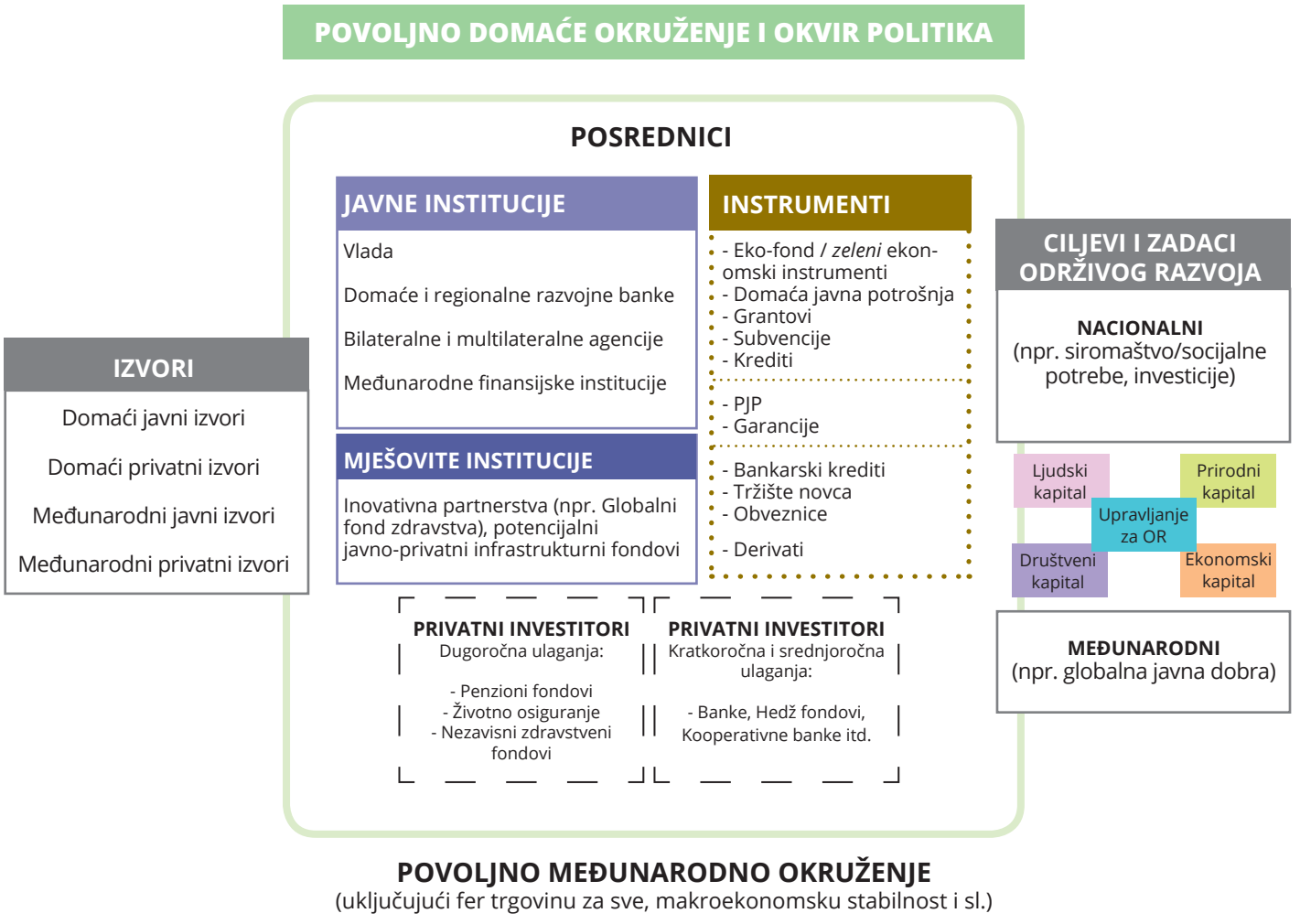

Od ključnog je značaja da navedeni izvori finansiranja budu dobro koordinirani i komplementarni jedni drugima, kao i da se osigura usaglašenost sektorskih politika. To se dobrim dijelom postiže jačanjem sistema upravljanja u oblasti održivog razvoja – prije svega resornog Ministarstva održivog razvoja i turizma i Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, zatim Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija s obzirom na njegovu ulogu u koordinaciji sektora pretpristupne podrške EU, te Ministarstva finansija, imajući u vidu njegovu ulogu u implementaciji fiskalne strategije.

5.3. Finansiranje zaštite životne sredine

Sprovođenje politike zaštite životne sredine zahtijeva značajna finansijska sredstva. Uspješnost ostvarivanja ciljeva zaštite životne sredine zavisi od uspješnosti osiguravanja dodatnih, stalnih i stabilnih izvora finansiranja. Upravo nepostojanje stabilnog i učinkovitog finansiranja zaštite životne sredine predstavlja najveću slabost sistema upravljanja životnom sredinom, što samo po sebi znatno umanjuje šanse za uspostavljanje efikasnog sistema finansiranja održivog razvoja u skladu s Agendom održivog razvoja do 2030. godine. Sredstva za **finansiranje zaštite životne** sredine koriste se za očuvanje, zaštitu i unapređivanje stanja životne sredine u skladu sa strateškim dokumentima i propisima Crne Gore. NSOR, kao sveobuhvatna i dugoročna razvojna strategija, finansiranje održivog razvoja posmatra u njegovom integralnom kontekstu i fokusira se na očuvanje ukupnih nacionalnih resursa zemlje. Shodno Zakonu o zaštiti životne sredine, sredstva za finansiranje mogu se obezbijediti i iz privatnih izvora, kroz sistem koncesija, na osnovu javno-privatnog partnerstva (JPP) i drugih modela.

Pored osnovnih principa finansiranja za održivi razvoj (navedeni u odjeljku 5.1), čijom primjenom treba unaprijediti usklađenost sektorskih politika s politikom održivog razvoja, ostali ključni principi finansiranja životne sredine su:

- princip mobilizacije i efektivne upotrebe izvora finansiranja životne sredine, koji treba primijeniti kroz osnivanje **eko-fonda**; Eko-fond bi integrisao namjenska sredstva za realizaciju proje-

koncesionih naknada za korišćenje šuma od 2012. godine, dok prihodi od koncesione naknade za korišćenje luka, od 2013. godine, pripadaju opštini u iznosu od 50%.

kata zaštite životne sredine iz budžeta Crne Gore, budžeta lokalnih zajednica, eko-naknada po principu „zagađivač plaća", sredstava EU dostupnih u pretpristupnom periodu i sredstava strukturnih fondova koji će Crnoj Gori biti dostupni nakon ostvarivanja punopravnog članstva u EU, kreditnih sredstava, kao i sredstava UN i drugih relevantnih međunarodnih partnera;

- princip mobilizacije sredstava za finansiranje životne sredine iz **privatnih izvora,** koji treba primijeniti kroz sistem koncesija (princip „korisnik plaća"), privlačenjem stranih ulaganja u zaštitu životne sredine i u zelenu ekonomiju, kroz javno-privatno partnerstvo i druge modele, što je u skladu s preporukama Svjetskog fonda za prirodu – javno-privatna partnerstva su mogući i povoljni izvori, ali uz strogo poštovanje ciljeva održivog razvoja Crne Gore;

- princip **primjene podsticajnih mjera**, koji treba da primijene državni organi i organi lokalne samouprave, te da u skladu sa svojim nadležnostima podstiču djelatnosti koje sprečavaju ili smanjuju zagađenje životne sredine, kao i zahvate u životnoj sredini koji smanjuju upotrebu materija, sirovina i energije i manje zagađuju životnu sredinu;

- finansijski aspekti principa **prevencije** (minimiziranje rizika), princip **predostrožnosti** (ocjena očekivanih uticaja) i princip **supsidijarne odgovornosti** (država sanira štetu u slučajevima kada je zagađivač nepoznat).

Pored tradicionalno prepoznatih vrijednosti biodiverziteta i ekosistema (npr. očuvanje prirodne ravnoteže i održavanje pogodnih uslova za život), u svijetu se u posljednje vrijeme sve češće razmatra i njihova ekonomska vrijednost[46], uprkos metodološkim ograničenjima takvih pristupa, kao i rezervama etičke prirode. Integracijom vrijednosti usluga koje pružaju ekosistemi u ekonomsku računicu, neophodnost očuvanja staništa i vrsta (i prirodnog kapitala uopšte) sagledava se iz drugog ugla, u svjetlu mogućnosti da se stvori osnov za razvoj resursno efikasne ekonomije.[47] Kako je navedeno u ocjeni stanja prirodnih resursa, vrednovanje prirodnog kapitala i usluga ekosistema do sada u Crnoj Gori nije praktikovano u značajnijoj mjeri. Budući da ova vrsta informacija nije uzimana u obzir ni prilikom donošenja razvojnih odluka, usluge ekosistema, čist vazduh i voda i dalje su tretirani kao besplatna dobra. Kao rezultat takvog pristupa, naknade za eksploataciju prirodnih resursa često ne pokrivaju troškove koje takve aktivnosti generišu, a koje „plaćaju" životna sredina i društvo u cjelini. Izostali su i napori da se vrijednost prirodnih resursa (ili šteta od degradacije resursne osnove i zagađenja) uključi u obračun BDP-a ili poslovnih rezultata firmi.[48] Je-

46 Primjeri globalnih i evropskih studija koje se bave ekonomskim vrijednostima biodiverziteta uključuju Millennium Ecosystem Assessment iz 2005. godine, The Economics of Ecosystems and Biodiversity (TEEB) prelazni (2008) i sintezni (2010) izvještaj, The Cost of Policy Inaction: the Case of not Meeting the 2010 Biodiversity Target, studija iz 2008. godine koju su za Evropsku komisiju pripremili L. Braat i P. ten Brink, itd.

47 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

48 Obračun neto domaćeg proizvoda koji uračunava potrošnju prirodnog kapitala (Environmentally-adjusted net domestic product) često se u literaturi naziva zeleni BDP, a njegov obračun – modeliranje zelene ekonomije. Ono uključuje i troškove prekomjerne upotrebe resursa, kao i nedovoljna ulaganja u njihovu revitalizaciju (Joseph

dan od osnovnih principa evropske politike resursne efikasnosti – utvrđivanje realnih, pravih cijena (getting the prices right) – nije adekvatno integrisan u crnogorske zakone i politike, ili se ne primjenjuje. Zakon o životnoj sredini i politika životne sredine utvrđuju princip „zagađivač/korisnik plaća", a osnov za primjenu ekonomskih instrumenta (prvenstveno naknada za zagađenje) postoji još od 1997. godine. Međutim, način na koji su ovi instrumenti administrirani nije dao opipljive rezultate – oni nijesu bili dosljedno primjenjivani i nijesu dali odgovorajuće podsticaje za promjenu ponašanja i prelazak na efikasnije obrasce i obrasce proizvodnje koji generišu manje zagađenje. Slično je i sa korisničkim naknadama i koncesijama, koje nijesu bile (i još uvijek nijesu) dovoljno stimulativne da osiguraju efikasno korišćenje prirodnih resursa, voda, materijala iz vodotoka, šuma.

U skladu sa Zakonom o životnoj sredini i Uredbom o visini naknada, načinu obračuna i plaćanja naknada zbog zagađivanja životne sredine (princip „zagađivač plaća")[49], pravna lica koja koriste ložišna postrojenja i postrojenja na električnu energiju instalisane snage veće od 1 MW plaćaju mjesečnu naknadu zbog zagađivanja životne sredine, odnosno naknadu za emitovanje zagađujućih materija u vazduh, stvaranje i deponovanje opasnog otpada. Pored toga, naknade se naplaćuju i pravnim licima koja uvoze supstance koje oštećuju ozonski omotač. Ipak, ukupan iznos naknada za emitovanje zagađujućih materija u vazduh, stvaranje i deponovanje opasnog otpada, kao i uvoz supstanci koje oštećuju ozonski omotač, u posljednje tri godine bilježi jasan trend smanjenja.[50]

Zakonom o životnoj sredini nijesu obuhvaćene naknade koje se tiču ispuštanja zagađujućih materija u vode i korišćenja voda; one su regulisane Zakonom o vodama i Zakonom o finansiranju upravljanja vodama. Osnovna naknada za ispuštanje zagađujućih materija u vode iznosi 0.006 EUR po m3, što se množi koeficijentom koji odražava kvalitet otpadne vode (način ispuštanja, zagađujuće materije). Najveća vrijednost ovog koeficijenta (30) primjenjuje se na industrijske otpadne vode, dok komunalnim otpadnim vodama odgovara koeficijent 2.[51] Međutim, tako utvrđena odredba do sada nije efikasno primjenjivana. Naime, efektivna naknada izračunava se po formuli koja uzima u obzir sastav zagađenja u otpadnoj vodi i tretman koji otpadna voda prolazi prije ispuštanja, a još uvijek se ne vrši monitoring zagađenih voda na mjestu emisije, dok je izgradnja kapaciteta za prečišćavanje otpadnih voda tek u početnoj fazi. U 2014. godini,naknade za zaštitu voda od zagađivanja iznosile su 0,008% BDP-a (276.000 EUR). Nema podataka o tome koliki se udio sredstava prikupljenih po ovom osnovu namjenski investira u zaštitu voda, uključujući redovni monitoring stanja voda i preduzimanje mjera zaštite, kao i sanaciju postojećeg zagađenja.

Stiglitz, Amartya Sen and Jean-Paul Fitoussi, Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, 2008, dostupno na: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr).

49 Sl. list RCG, br. 26/97, 09/00, 52/00, i Sl.list CG br. 33/08, 05/09, 64/09, 40/11, 49/11.

50 U periodu 2013–2015. godine, ove naknade iznosile su: 2013. godine – 343.500 EUR, ili 0,01% BDP-a; 2014. godine – 143.400 EUR, ili 0,004% BDP-a; 2015. godine – svega 98.000 EUR, ili 0,003% BDP-a.

51 Odluka o visini i načinu obračunavanja vodnih naknada i kriterijumima i načinu utvrđivanja stepena zagađenosti voda, Sl. list CG br. 29/09.

Upotreba prirodnih resursa takođe je predmet oporezivanja po principu „korisnik plaća“. Po Zakonu o završnom računu budžeta za 2014. godinu, naknade za korišćenje dobara od opšteg interesa (naknade za vode, izvađene materijale iz vodotoka, zaštitu voda od zagađivanja i za korišćenje rezultata geoloških istraživanja) i naknade za korišćenje prirodnih resursa (šume, mineralne sirovine, izgradnja i upravljanje marinama i koncesione naknade, koje plaćaju vlasnici privatnih šuma) iznose 2,18 miliona EUR, što je 0,21% ukupnih prihoda budžeta ili 0,08% BDP-a. S obzirom na to da se ove naknade slivaju u državni budžet, njihovo namjensko trošenje, čak i kada je propisano zakonom, ne može se pratiti na odgovarajući način. Opštinama na čijim se teritorijama nalazi određeni prirodni resurs, opredijeljeno je oko 6,6 miliona EUR prihoda od koncesija, pa je ukupni prihod od koncesija u 2014. godini bio oko 9,42 miliona EUR (0,26% BDP-a). Zbog već navedenih problema nedostatka transparentnosti i nemogućnosti namjenskog trošenja ovih sredstava u budžetu Crne Gore, slična ograničenja prisutna su i na lokalnom nivou. Naime, lokalne samouprave nemaju uvid u iznose predviđene koncesionim ugovorima za korišćenje prirodnih resursa, niti dovoljno kapaciteta za kontrolu koncesionara.

Nastavak prakse nedovoljnog investiranja u zaštićena područja prirode umanjio bi korist koju bi ekonomija imala od investiranja u prirodni kapital za preko 1,5 milijardi EUR tokom narednih 25 godina.[52] Uprkos tako procijenjenim mogućnostima, praksa pokazuje da su ulaganja u zaštitu i upravljanje zaštićenim područjima i dalje znatno niža od potrebnih, a biodiverzitet u cjelini izložen snažnim pritiscima i degradaciji.[53] Kada je riječ o korišćenju zaštićenih prirodnih dobara, Nacionalni parkovi Crne Gore su u 2015. godini prihodovali 2,2 miliona EUR, od čega 42% čine prihodi od ulaznica. Iako se svi prihodi nacionalnih parkova usmjeravaju na njihovo finansiranje, usluge koje oni pružaju ne valorizuju se ni u približnoj mjeri u odnosu na mogućnosti. Isto se odnosi na valorizaciju usluga ekosistema u cjelini. Nivo prihodovanih sredstava nedovoljan je za adekvatno upravljanje nacionalnim parkovima, a izostanak većih investicija smanjuje i projektovane pozitivne efekte na ukupni ekonomski rast i razvoj u srednjem i dugom roku.

Akcize na fosilna goriva čine znatan dio prihoda budžeta; one predstavljaju oko 2,79% BDP-a u 2014, odnosno 2,94% BDP-a u 2015. godini. Problem je, međutim, u tome što se

52 UNDP/ISSP, Ekonomska vrijednost zaštićenih područja u Crnoj Gori, op. cit. Ova studija je pokazala da biodiverzitet i ekosistemi stvaraju značajne ekonomske vrijednosti, koje se očituju u različitim sektorima i djelatnostima (npr. usluge nacionalnih parkova u djelatnostima turizma, ribarstva, rekreacije, sportova na vodi i sl., usluge obezbjeđivanja vode za piće, zaštite slivnih područja i zaštite od poplava). Procijenjena vrijednost ovih aktivnosti za 2010. godinu iznosila je 68 miliona EUR, dok su izdaci za finansiranje zaštićenih područja bili na nivou od dva miliona EUR. U Studiji je zaključeno da je taj nivo sredstava nedovoljan za adekvatno upravljanje i da bi nastavak dosadašnje prakse mogao dugoročno generisati značajne gubitke za crnogorsku ekonomiju i stanovništvo. Ukoliko bi se, s druge strane, odabrala opcija „investiranja u prirodni kapital“, umjesto nastavka dosadašnje prakse nedovoljnog investiranja u zaštićena područja, za stanovništvo i ekonomiju osigurala bi se trajna i rastuća dodatna vrijednost, koja je procijenjena na više od 1,5 milijardi EUR tokom narednih 25 godina.

53 NSzOR, Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države: 20 godina ekološke Crne Gore, op. cit.

akcize na motorni benzin i dizel za motorna vozila koriste samo za izgradnju puteva, a ne i za saniranje negativnih efekata na životnu sredinu, nastalih usljed sagorijevanja fosilnih goriva.[54]

Javne nabavke u Crnoj Gori u 2015. godini predstavljale su oko 10,38% BDP-a.[55] Iako Zakon o javnim nabavkama predviđa mogućnost korišćenja kriterijuma povezanih sa zaštitom životne sredine i energetskom efikasnošću (zelene javne nabavke), ona se još uvijek nedovoljno koristi u praksi. Treba naglasiti da se Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine zahtijevaju prakse javnih nabavki koje su održive (SDG 12.7).

Ne postoji sistem subvencija za čiste tehnologije, alternativna goriva i prevozna sredstva, kao ni za korišćenje obnovljivih izvora energije i održivo odlaganje otpada.

Budžetska izdvajanja[56] za zaštitu životne sredine posljednjih godina variraju.[57] Prema podacima za 2011–2012. godinu, u te svrhe je izdvojeno 0,62% i 0,43% ukupnih sredstava opredijeljenih budžetom Crne Gore. Izdvajanja na lokalnom nivou bila su znatno niža, čak i u pojedinim razvijenim opštinama.[58] U 2013. godini, izdvajanja iz budžeta države za zaštitu životne sredine iznosila su samo 0,3% ukupnih sredstava, ili 0,16% BDP-a, a ista situacija je bila i u 2014. godini (ako kalkulišemo samo navedene tri budžetske rashodne linije).[59]Ako se tome dodaju i prihodi nacionalnih parkova, izdvajanja za zaštitu životne sredine u 2014. godini iznosila su 7,69 miliona EUR (0,41% budžeta, odnosno 0,22% BDP-a Crne Gore). Poređenja radi, prosječno izdvajanje za zaštitu životne sredine iz budžeta država članica EU već u 2013. godini bilo je 1,7%.[60]

Kod procjene troškova za upravljanje u oblasti održivog razvoja, napravljeno je poređenje s procjenom administrativnih troškova u Nacionalnoj strategiji aproksimacije u obla-

54 UNECE, Treći izvještaj o pregledu stanja životne sredine Crne Gore, op. cit.

55 U 2014. godini, javne nabavke učestvovale su u BDP-u sa 9,46% (prema podacima Ministarstva finansija iz maja 2016).

56 Budžetska izdvajanja uključuju program „Životna sredina i komunalni razvoj“ Ministarstva održivog razvoja i turizma, kapitalni budžet – projekti očuvanja životne sredine – i budžet Agencije za životnu sredinu. Pored toga, država obezbjeđuje i kofinansiranje projekata koji su dobili inostranu podršku u vidu zajmova ili grantova (Treći izvještaj o pregledu stanja životne sredine u Crnoj Gori, op. cit., str. 63).

57 Najveće izdvajanje zabilježeno je 2009. godine – 0,7% ukupnog budžeta Crne Gore.

58 Tako je u Budvi izdvojeno svega 0,88% budžeta lokalne samouprave, u Herceg Novom 0,65%, u Ulcinju 0,75% – za sveukupne aktivnosti koje se odnose na sanaciju i zaštitu životne sredine, tj. na sanaciju industrijskog zagađenja, sanaciju komunalnog otpada, te mjere prevencije i čišćenje zagađenja na moru. U istraživanju obavljenom na uzorku od 21 zagađivača, 13 ih je dalo odgovore na postavljena pitanja, među kojima je samo tri zagađivača koji su imali infomacije o izdvajanjima za životnu sredinu u vidu naknada i ulaganja u projekte zaštite životne sredine (bazna analiza o zagađenju životne sredine, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, 2014. godina).

59 Zakon o završnom računu Budžeta Crne Gore za 2014. godinu.

60 General Government Expenditure in the EU, EUROSTAT, News Release, 122/2015 – 7 July 2015, dostupno na: http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6899478/2-07072015-AP-EN.pdf/797f4af9-c37f-4631-8211-5dd0b32fcb31.

sti životne sredine.[61] Prema tom dokumentu, administrativni troškovi (koji obuhvataju bruto zarade, režijske troškove i obuku dodatne administracije) iznose 19,2 miliona EUR za period 2016–2020. godine.

Polazeći od navedenih padataka i projekcija, procjenjuje se da je za administrativne troškove upravljanja za sprovođenje NSOR, kao i dijela programskih aktivnosti održivog korišćenja prirodnih resursa, do 2020. godine neophodno obezbijediti 1–1,5%, a do 2030. godine 1,5 –2% ukupnih budžetskih sredstava.

U periodu 2000–2012. godine, cijene energije su značajno porasle. To je sigurno doprinijelo smanjenju energetskog intenziteta, mada je uticaj ovog kretanja teško precizno izmjeriti budući da ga nije moguće odvojiti od ostalih faktora koji su do njega doveli. Korisničke usluge – za vodosnabdijevanje, odvođenje i tretman otpadnih voda (u slučajevima kada je tretman obezbijeđen), sakupljanje i odlaganje otpada – takođe su rasle, ali i dalje nijesu na nivou koji bi podstakao racionalnu upotrebu vode i obezbijedio sredstva za finansiranje neophodne infrastrukture. Porast cijena energije i komunalnih usluga povećava rashode domaćinstava, pa je u daljoj primjeni ovih instrumenata za postizanje ciljeva resursne efikasnosti neophodno razraditi mehanizame za ublažavanje uticaja na osjetljive kategorije stanovništva.[62]

Iako je Zakonom o životnoj sredini iz 2008. godine predviđen održiv sistem finansiranja zaštite životne sredine, uključujući i uspostavljanje fonda za životnu sredinu – **eko-fonda** – pomak do sada nije ostvaren. Predlogom novog zakona o životnoj sredini, koji je u postupku pripreme za usvajanje, ova je oblast dodatno uređena kako bi se finansiranje zaštite životne sredine unaprijedilo.

Prepoznajući neophodost unapređenja finansiranja u oblasti životne sredine, Skupština Crne Gore donijela je **Rezoluciju o životnoj sredini** [63], kojom se, između ostalog, poziva na racionalno korišćenje prirodnih resursa i zaštitu prirodnih ekosistema, uz izbalansiran ekonomski i socijalni razvoj. U Rezoluciji se takođe naglašava da uspješno uspostavljen sistem upravljanja i kontrole, kao i integracija mjera zaštite životne sredine kroz ekonomske i pravne instrumente, čine osnov za očuvanje životne sredine i zdravu životnu sredinu. Rezolucija obavezuje Vladu Crne Gore da poveća budžetska sredstva namijenjena oblasti životne sredine do nivoa koji je veći od prosječnog izdvajanja zemalja EU u te svrhe, te da uspostavi eko-fond.[64] Pored rješavanja problema životne sredine i obezbjeđivanja zdrave životne sredine, eko-fond će doprinijeti održivom korišćenju resursa kroz integraciju zahtjeva održivosti u ekonomske i druge politike, što je

61 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacrt nacionalne strategije aproksimacije u oblasti životne sredine, april 2016.

62 UNDP, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 – Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, op. cit.

63 Rezoluciju je usvojio 25. saziv Skupštine, na sedmoj sjednici drugog redovnog (jesenjeg) zasijedanja, 27. decembra 2014. godine (Službeni list Crne Gore, br. 01/15).

64 Prema podacima EUROSTAT-a za 2013. godinu, u većini zemalja članica EU izdvajanja javnog sektora za zaštitu životne sredine kretala su se između 0,31 % i 1,06 % BDP-a. Nivo izdvajanja osjetno je manji u Slovačkoj (0,28 %) i Španiji (0,22 %, prema podacima za 2012. godinu), koje su ispod prosjeka, dok su na vrhu liste Holandija (1,44 %, 2011. godina) i Malta (1,38 %, 2012. godina). Prosječna izdvajanja iznose nešto ispod 0,75% BDP-a.

preduslov za **prelazak na zelenu ekonomiju**. Snažna politička posvećenost ozelenjavanju ekonomije, uklanjanju barijera i napuštanju neodrživih obrazaca proizvodnje i potrošnje takođe je od suštinskog značaja.

5.3.1. Ključni problemi sistema vrednovanja prirodnog kapitala i finansiranja životne sredine

Primjena principa „zagađivač plaća" nije dosljedna i efikasna u mjeri u kojoj je to potrebno, a utvrđivanje realnih, pravih cijena (getting the prices right), koje je značajno s aspekta resursne efikasnosti, nije na odgovarajući način integrisano u crnogorske zakone i politike. Primjena ekonomskih instrumenata, prvenstveno naknada za zagađenje, nije dala opipljivije rezultate. Kako je već rečeno, ti instrumenti nijesu dosljedno primjenjivani, pa nijesu dali odgovarajuće podsticaje za promjenu ponašanja, niti za prelazak na obrasce proizvodnje koji su efikasniji i proizvode niže zagađenje. Ni korisničke naknade, koncesije i slični mehanizmi nijesu bili dovoljno podsticajni da bi se osiguralo efikasno korišćenje prirodnih resursa. Naknade za zagađivanje životne sredine i naknade za korišćenje prirodnih resursa relativno su niske, a stepen naplate je na izrazito nezadovoljavajućem nivou.

Spektar osnovica za primjenu poreza i naknada, s posebnim akcentom na oporezivanje zagađenja životne sredine i korišćenje prirodnih resursa, znatno je ispod mogućnosti koje pruža postojeća nacionalna legislativa, a naročito je daleko od pozitivne prakse država članica EU. Fiskalni sistem ne predviđa takse za upotrebu velikog broja zagađujućih materija i proizvoda, koji imaju loš uticaj na životnu sredinu. Predviđene su, međutim, naknade za supstance koje oštećuju ozonski omotač, kao i posebna naknada za upravljanje otpadom, pri čemu će obaveza njenog plaćanja nastupiti tek pristupanjem Crne Gore Evropskoj uniji. Izuzetno, obaveza obračuna i plaćanja posebne naknade za ambalažu koja nije namijenjena pakovanju robe nastaje danom stupanja na snagu odgovarajuće uredbe.[65]

Održivost sistema finansiranja životne sredine dodatno je ugrožena nepostojanjem fonda za zaštitu životne sredine – eko-fonda. Eko-fond bi omogućio integrisan sistemski pristup rješavanju problema zagađenja životne sredine i stabilan i održiv sistem finansiranja brojnih potreba. Umjesto toga, i dalje je evidentno nenamjensko opredjeljivanje neučinkovitih naknada, prikupljenih po različitim osnovama. Naročito zabrinjava neusaglašenost propisa i odredaba kojima se uvode naknade za razne specifične namjene, što doprinosi daljoj diverzifikaciji i usitnjavanju ionako skromnih sredstava. Takođe, sredstva koja se prikupljaju primjenom postojećih ekonomskih instrumenata – poreza i naknada po osnovu zagađenja životne sredine, koncesija i naknada za druge oblike korišćenje prirodnih resursa –još uvijek se nenamjenski opredjeljuju. S druge strane, u zemljama EU zahtijeva se racionalizacija neefikasnih naknada za fosilna goriva budući da podstiču rasipnu potrošnju. Ta racionalizacija uključuje restrukturiranje oporezivanja i postepeno ukidanje subvencija s lošim efektima na životnu sredinu, svodeći štetne uticaje na razvoj na najmanju moguću mjeru.[66]

65 Uredba o bližim kriterijumima, visini i načinu plaćanja posebne naknade za upravljanje otpadom, Službeni list Crne Gore, br. 39/12 od 23. 7. 2012.

66 Prema studiji OECD-a, okončanje prakse subvencionisanja fosilnih goriva moglo bi da dovede do smanjenja emisije gasova s efektom

Nedostaje sistem vrednovanja prirodnog kapitala i usluga ekosistema. Svijest o značaju ovih vrijednosti na prilično je niskom nivou, a ne postoje ni formalni mehanizmi za njihovu adekvatnu valorizaciju. Dok neposredno korišćenje prirodnih resursa omogućava razne vidove zarade (npr. kroz šumarstvo, lov i ribolov, itd.), mogućnosti za razvijanje tržišta i biznisa zasnovanih na održivom korišćenju i zaštiti ekosistema, odnosno korišćenju šireg spektra usluga koje oni pružaju, vrlo su skromne.

Postoji uočljiv nesklad između propisanih/prikupljenih naknada, troškova prevencije i eliminisanja posljedica negativnih uticaja na životnu sredinu, na jednoj strani, i podsticaja racionalnoj upotrebi prirodnih resursa, na drugoj. Sredstva pribavljena naknadama nedostatna su za saniranje devastacije i štete načinjene životnoj sredini. Na primjer, sa 88.000 EUR, koliko je 2012. godine ukupno prikupljeno po osnovu naknada za korišćenje pijeska i šljunka iz korita rijeka, ne može se nadomjestiti šteta koju nesavjestan koncesionar godišnje napravi samo na jednom od vodotoka u Crnoj Gori (uzimajući u obzir devastaciju prostora, zagađenje vodotoka, uznemiravanje staništa zamućenjem vode i mijenjanjem hidrološkog režima). Posebno zabrinjavaju subvencije koje su štetne po životnu sredinu. Ilustrativan je primjer Kombinata aluminijuma u Podgorici (KAP-a), koji je od otvaranja bio direktno ili indirektno subvencionisan – preko cijena električne energije ispod tržišnog nivoa, odnosno neplaćanjem troškova za zagađenje i degradaciju životne sredine. Razlozi za subvencionisanje bili su očuvanje radnih mjesta, kao i važna uloga aluminijumske industrije u ekonomskom sistemu zemlje i u spoljnotrgovinskoj razmjeni.

Instrumenti održivog i stabilnog finansiranja životne sredine mogli bi biti od velike pomoći u prevazilaženju barijera koje stoje na putu ozelenjavanju ekonomije zemlje – posebno imajući u vidu postojeće nedostatke tehničkih i finansijskih kapaciteta za ozelenjavanje.

Višedecenijsko neodgovarajuće održavanje i ograničene kapitalne investicije doveli su do značajnog pada kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine. Postoji naglašena potreba za investiranjem u tu oblast (što je usko povezano s procesom pristupanja Crne Gore EU), pri čemu finansiranje mora počivati na sprezi ekonomskih instrumenata – naknada čija visina omogućava povraćaj troškova, inostranih ulaganja, pozajmica od komercijalnih banaka te finansiranja iz domena javnih fondova. Treba napomenuti da je s ekonomskom krizom došlo do znatnog smanjenja javnih prihoda i javne potrošnje, što je negativno uticalo na obim raspoloživih fondova za infrastrukturne projekte u oblasti životne sredine.

Srednjoročno finansiranje treba hitno unaprijediti planiranjem koje se zasniva na transparentnim kriterijumima za opredjeljivanje ograničenih raspoloživih finansijskih sredstava.

Postojeća izdvajanja za životnu sredinu ne uključuju podsticajne mjere za uvođenje zelene infrastrukture (odnosno plave, tj. vodene), koja se primjenjuje na prirodnim ili polupriodnim površinama radi očuvanja kvaliteta životne sredine i zdravlja ekosistema. Nedostaju i mjere koje treba da podstaknu održivu mobilnost i projekte uspostavljanja integrisanog, multimodalnog sistema održivog saobraćaja.

staklene bašte za 10% do 2050. godine (OECD, Mitigation potential of removing fossil fuel subsidies - A general equilibrium assessment, 2011, citirana u: SEC(2011) 1067 final).

Sistem naknada za usluge javnih komunalnih preduzeća (vodosnabdijevanje, tretman komunalnih otpadnih voda i sakupljanje i odlaganje komunalnog otpada) uređen je na način da fizička lica i domaćinstva za navedene i slične usluge plaćaju mnogo manje nego preduzeća i druga pravna lica.[67] Ovakav sistem podrazumijeva višestruke subvencije za domaćinstva; od njih najviše koristi imaju domaćinstva s većim prihodima, koja uglavnom proizvode više otpada i koriste više vode nego ona s nižim primanjima, a s istim ili sličnim finansijskim obavezama. Naknade nijesu dovoljne da obezbijede sredstva koja bi omogućila funkcionalnost javnih komunalnih preduzeća, već uglavnom pokrivaju operativne troškove i osnovno održavanje. Problem je tim veći što je naplata naknada od domaćinstava na niskom nivou[68], pa se javna komunalna preduzeća, da bi obezbijedila neophodne investicije za rehabilitaciju, modernizaciju i proširivanje infrastrukture u oblastima vodosnabdijevanja i upravljanja komunalnim otpadom, skoro u potpunosti oslanjaju na državne fondove i opštinske budžete. Očekuje se da opštine u svojim javnim komunalnim preduzećima imaju interes za određivanje ekonomski zasnovanih naknada i finansijsku održivost komunalnih preduzeća u njihovom vlasništvu. Istovremeno, porast cijena energije i komunalnih usluga povećava rashode domaćinstava, pa je u daljoj primjeni ovih instrumenata za postizanje ciljeva resursne efikasnosti neophodna razrada mehanizama za ublažavanje uticaja na osjetljive kategorije stanovništva.

Pretjerana administracija ugrožava efikasnost rada komunalanih preduzeća, a nema očiglednih efekata koji bi opravdali takvu organizacionu strukturu. Tako je ekološka inspekcija, koja broji ukupno sedam inspektora, u toku 2013. godine izvršila 734 kontrole sprovođenja određenih odredaba Zakona o upravljanju otpadom, dok je komunalna inspekcija, sa 75 angažovanih inspektora, obavila 1.839 inspekcijskih kontrola. To znači da je jedan ekološki inspektor imao prosječno jednu kontrolu u dva dana, a komunalni – jednu kontrolu u devet dana.

Ovakva situacija rezultira hroničnim nedostatkom sredstava za saniranje šteta priči-

67 Podaci o cijenama vodosnabdijevanja i kanalizacije za 2014. godinu: a) primorske opštine i Cetinje: najvišu cijenu vode i kanalizacije plaćaju stanovnici Budve, 2,09 EUR/m3 za fizička lica, odnosno 4,2 EUR/m3 za pravna lica, a najnižu stanovnici Cetinja, 0,78 EUR/m3, dok je najniža cijena vode i kanalizacije za pravna lica zabilježena u Herceg Novom – 2,16 EUR/m3; b) centralni i sjeverni region: najvišu cijenu vode i kanalizacije plaćaju stanovnici Danilovgrada, 1,07 EUR/m3 za fizička lica, odnosno Mojkovca, 2,0 EUR/m3 za pravna lica. Cijena isporuke vode i usluga odvođenja otpadnih voda najniža je u opštini Andrijevica – 0,18 EUR/m3 za fizička lica, odnosno 0,57 EUR/m3 za pravna lica.

68 U 2013. godini prosječan stepen naplate usluga vodosnabdijevanja i tretmana otpadnih komunalnih voda bio je 71% za fizička, a 84% za pravna lica. Što se tiče 2014. godine, raspoloživ je integralni podatak o stepenu naplate od 79% (prosječno). Nizak stepen naplate postoji i kod komunalnih preduzeća. Od 53 komunalna preduzeća čiji su osnivači opštine, 21 preduzeće poslovalo je s gubitkom u 2014. godini. Izražena je nemogućnost tekuće likvidnosti zbog neadekvantih cijena usluga i nedovoljnog stepena naplate potraživanja za izvršenu komunalnu uslugu i ispostavljen račun (stepen naplate – 78,5%). (Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Godišnji izvještaj o stanju u oblasti vodosnabdijevanja, upravljanja otpadom i otpadnim vodama, realizaciji prioritetnih aktivnosti u komunalnoj djelatnosti, sa predlogom prioritetnih projekata za izgradnju komunalne infrastrukture i predlogom mjera za 2015 i 2016. godinu).

njenih životnoj sredini u dužem periodu. To se odnosi i na sanaciju hot spot lokacija, zaštitu vrijednih djelova prirode i ekosistema, te očuvanje zdravlja stanovništa. Neodgovorno ponašanje ekonomskih subjekata prema životnoj sredini i izostanak odgovarajućih sankcija uzrokuje njeno dalje ugrožavanje. Sve to učvršćuje sistem neodrživog upravljanja životnom sredinom.

5.4. Mogućnosti i obaveze u kontekstu sprovođenja Adis Abeba agende akcija

Unapređenje globalnog partnerstva za održivi razvoj, čiji su nosioci vlade, ojačaće međunarodnu saradnju u sprovođenju Agende Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine. Globalno partnerstvo je savez koji objedinjuje sve raspoložive resurse, znanje, aktivan privatni sektor, civilno društvo, naučnu i akademsku zajednicu, filantropiju, fondacije, parlamente, lokalnu vlast, volontere i ostale zainteresovane subjekte. Kao savez koji mobiliše, ali i pravičnije dijeli resurse, opšta i stručna znanja, tehnologiju i raspoložive finansije, globalno partnerstvo predstavlja potporu vladama u njihovim nastojanjima da dostignu ciljeve održivog razvoja, posebno u zemljama u razvoju. Ostvarivanje ciljeva Agende za održivi razvoj do 2030. godine zahtijeva ambiciozan i sveobuhvatan pristup s fokusom na sredstva za sprovođenje politika u okviru ekonomskog, ekološkog i društvenog stuba razvoja. Takav pristup podrazumijeva efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije, jasne politike i dobro upravljanje na svim nivoima.[69]

Globalno partnerstvo treba da doprinese ostvarivanju tzv. win-win saradnje, koja svim zemljama svijeta donosi korist tako što im pomaže da pobijede nerazvijenost, te da suvereno, slobodno i kontinuirano raspolažu nacionalnim resursima i akumuliranim nacionalnim bogatstvom, za dobrobit današnjih, ali i budućih generacija.[70]

69 UN, Akcioni plan iz Adis Abebe, Tačka 11 (27. jul 2015).

70 Tačka 18 Agende Ujedinjenih nacija

Sredstva za finansiranje zaštite životne sredine (budžet države, budžeti jedinica lokalne samouprave, eko-naknade, tj. sredstva koja će biti dostupna u okviru eko-fonda, donacije, krediti, ulaganja i međunarodno razvojno partnerstvo u oblasti zaštite životne sredine, pretpristupna podrška EU, a po ostvarivanju punopravnog članstva, i strukturni fondovi EU) treba da čine samo dio **sredstava za finansiranje održivog razvoja.** Da bi se obezbijedilo održivo upravljanje nacionalnim resursima (ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim) u kontekstu ostvarivanja ciljeva održivog razvoja, potrebno je omogućiti stabilno finansiranje i iz drugih domaćih i međunarodnih izvora.

5.4.1. Domaći javni izvori

Domaće izvore finansiranja generiše ostvareni privredni rast. U skladu s Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine, javne politike treba uskladiti s primjenom principa nacionalnog vlasništva nad procesom upravljanja i finansiranja u okviru održivog razvoja, što će omogućiti mobilizaciju i efikasnu upotrebu nacionalnih resursa. Da bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja, nužno je unaprijediti socijalnu, ekološku i ekonomsku politiku, koja uključuje kontracikličnu fiskalnu politiku, kao i obezbijediti dobro upravljanje na svim nivoima i razvijene institucije, okrenute potrebama ljudi.

Za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja do 2030. godine, neophodni su dodatni domaći javni izvori, dopunjeni odgovarajućom međunarodnom podrškom. To prvenstveno podrazumijeva jačanje instrumenata poreske politike i administracije kako bi se prikupili dodatni poreski prihodi na nivou države, kao i na nivou jedinica lokalne samouprave, uz uvažavanje principa pravičnosti, transparentnosti, efikasnosti i efektivnosti poreskog sistema.

U skladu s Agendom Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine, zemlje se ohrabruju da preduzmu sljedeće korake:

- U nacionalnim strategijama održivog razvoja treba postaviti ciljeve i rokove vezane za jačanje budžetskih prihoda (poreza i naknada) kojima se obezbjeđuje finansiranje održivog razvoja. Stoga ključne aktivnosti treba usmjeriti ka jačanju kapaciteta institucija u ovoj oblasti i širenju poreske osnovice, ulažući kontinuirane napore na integraciji neformalne ekonomije u legalne ekonomske tokove.71
- Udvostručiti napore u borbi protiv nelegalnih finansijskih tokova, s ambicijom da se do 2030. godine svedu na apsolutni minimum. To podrazumijeva aktivnu borbu protiv poreske evazije i efikasnu antikoruptivnu politiku.72
- Posebnu pažnju treba posvetiti potpisivanju i sprovođenju sporazuma o izbjegavanju dvostrukog oporezivanja; uključiti neophodne klauzule o sprečavanju poreskih zloupotreba u međunarodnim finansijskim transakcijama, posebno u aranžmanima vlada i multinacionalnih korporacija koje treba da plaćaju poreske obaveze u državi u kojoj imaju ekonomsku aktivnost, odnosno ostvaruju dodatu

za održivi razvoj do 2030. godine (25. septembar 2015).

71 Tačka 22 Akcionog plana iz Adis Abebe, što je kompatibilno sa ostvarivanjem SDG 17.1.

72 Tačka 23 Akcionog plana iz Adis Abebe, što je kompatibilno sa SDG 16.5 i 16.6.

vrijednost (t. 23).

- Manje razvijenim zemljama, kao pomoć u borbi protiv nelegalnih ekonomskih tokova, treba obezbijediti i tehničku podršku međunarodnih organizacija – Ujedinjenih nacija, Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke – kako bi se pratila i procjenjivala kretanja nelegalnih finansijskih transakcija. Specijalizovane međunarodne organizacije pri tom analiziraju rizik pranja novca i pomažu primjenu FATF73 standarda u borbi protiv pranja novca i finansiranja terorizma (t. 24). Neophodno je jačati međunarodnu saradnju u ovoj oblasti i s tim u vezi ispunjavati preuzete obaveze.

- Pratiti sprovođenje Konvencije UN protiv korupcije (UNCAC) kao efikasnog instrumenta borbe protiv korupcije, kao i drugih ratifikovanih konvencija u ovoj oblasti, što uključuje pravosnažne sudske presude za koruptivna krivična djela, kao i povrat imovine u zemlje porijekla (t. 25). Efikasna antikoruptivna politika odnosi se na jačanje transparentnosti i odgovornosti u radu, kako u finansijskim institucijama, tako i u korporativnom sektoru i državnim organima, što je kompatibilno sa ciljem SDG 17.

- Treba uvesti poreske olakšice za ulaganja u prerađivačke kapacitete koji kao sirovinu koriste domaće prirodne resurse. Na taj način doprinijeće se povećanju stepena njihove prerade, tj. razvijanju izvoznog proizvoda koji se dobija u više faza obrade (npr. drvoprerada). Takođe je potrebno uvoditi dobre prakse i jačati kapacitete za pravično i transparentno ugovaranje koncesionih aranžmana, kontrolu prihoda po tom osnovu, uz monitoring sprovođenja ovih ugovora (t. 26).

- Intenzivirati međunarodnu saradnju u oblasti poreske politike i automatsku razmjenu podataka iz poreskih baza, posebno kada su velike korporacije u pitanju. Treba jačati i regionalne mreže poreskih administracija, kao i saradnju vrhovnih revizorskih institucija (t. 27).

- Uspostaviti transparentan okvir za javne nabavke i promovisati učešće Crne Gore u međunarodnim inicijativama za jačanje transparentnosti rada, odgovornosti državnih institucija i unapređenje kvaliteta javnih servisa, npr. partnerstvo otvorenih vlada (t. 30).

- Treba voditi adekvatnu cjenovnu i poresku politiku proizvoda koji ugrožavaju ljudsko zdravlje, kao što su duvanski proizvodi; prihodi po tom osnovu treba da predstavljaju dodatni poreski prihod, koji doprinosi ostvarivanju ciljeva održivog razvoja (t.32).

- Potrebno je da se nacionalne i regionalne razvojne banke snažnije uključe u finansiranje održivog razvoja; to se posebno odnosi na oblasti u kojima komercijalne banke nijesu u potpunosti angažovane – u obezbjeđivanju kredita za projekte održive infrastrukture, energetike, poljoprivrede, industrijalizacije, nauke, tehnologije i inovacija, kao i podrške jačanju malih i srednjih preduzeća (t. 33). Obezbijediti u budžetima jedinica lokalnih samouprava dodatne prihode za finansiranje održivog razvoja lokalnih zajednica, od tehničke podrške do podrške razvojnim projektima, što zahtijeva:

  - dodatnu mobilizaciju lokalnih pri-

73 Financial Action Task Force (FATF) – Radna grupa za finansijske mjere u borbi protiv pranja novca.

hoda za finansiranje održivog razvoja, praćenu modelom održivog finansiranja lokalnih zajednica, odnosno uključivanje upravljanja dugovima jedinica lokalnih samouprava u sistem nacionalnog upravljanja javnim dugom;

- usmjeravanje međunarodne podrške za održivi razvoj prema lokalnim zajednicama (za projekte lokalne infrastrukture, očuvanje životne sredine i inkluzivni rast);

- donacije, ali i međunarodnu podršku koja uključuje kredite međunarodnih finansijskih institucija i razvojnih banaka, uz mehanizme ublažavanja rizika;

- jačanje koherentnog sistema integrisanog planiranja i upravljanja prostorom, kako bi se postigao održiv nivo urbanizacije i razvile ekonomske, socijalne i ekološke veze između urbanih i ruralnih regija;

- uključivanje lokalnih zajednica u proces donošenja odluka vezanih za projekte u čijem finansiranju nemaju znatnijeg udjela, ali koji imaju veliki uticaj na kvalitet životne sredine; takvi su npr. projekti u oblasti vodosnabdijevanja i upravljanja otpadom;

- stimulisanje jedinica lokalne samouprave da do 2020. godine usvajaju i sprovode integrisane politike i planove kojima se doprinosi inkluziji i resursnoj efikasnosti, ublažavaju negativni uticaji klimatskih promjena, omogućava prilagođavanje tim promjenama i jača otpornost na prirodne katastrofe (integrisano upravljanje rizikom i prilagođavanje na eksterne šokove – t. 34);

- uvođenje inovativnih finansijskih mehanizama za finansiranje održivog razvoja. To podrazumijeva korišćenje sredstava od igara na sreću, posebnih naknada, uvođenje poreza na finansijske transakcije, dobrovoljne kontribucije i sl., pri čemu namjena tih sredstava mora biti isključivo za finansiranje projekata održivog razvoja, akcija u oblasti ublažavanja uticaja klimatskih promjena i prilagođavanja na njih, a u korist opšteg javnog dobra.

5.4.2. Domaći i međunarodni privatni biznis i finansije

Privatni sektor, sa svojim poslovnim aktivnostima, investicijama i inovacijama, osnovni je izvor produktivnosti, pokretač inkluzivnog ekonomskog rasta i kreiranja novih radnih mjesta. Kao važan partner u razvojnom procesu, privatni sektor investira u oblastima ključnim za održivi razvoj i ima ulogu nosioca promjena ka održivim modelima proizvodnje i potrošnje. Međunarodni privatni tokovi kapitala, posebno strane direktne investicije, zajedno sa stabilnim međunarodnim finansijskim sistemom, dopunjuju domaće razvojne napore. Ipak, i dalje je prisutan investicioni jaz u sektorima koji su posebno važni za održivi razvoj. Da bi se strane direktne investicije dispergirale u više sektora, ključnih za održivi razvoj, potrebno je dalje jačati regulatorni okvir i uvoditi **podsticajne mjere** kako bi se ciljevi privatnog sektora približili ciljevima razvoja države. Te mjere podrazumijevaju prilagođavanje održivim praksama ulaganja i jačanje kvaliteta investicija, s fokusom na dugoročna ulaganja. Da bi se podstakla ulaganja, potrebno je izgraditi transparentan, stabilan i predvidiv investicioni ambijent, koji omogućava punu primjenu ugovora i poštovanje vlasničkih prava, integrisanih u jasne makroekonomske politike, kao i odgovarajuće institucije. Takođe je neophodno dalje razvijati dobru klimu za inkluzivne i održive investicije pri-

vatnog sektora, s transparentnim, stabilnim pravilima i standardima i uz uslove fer konkurencije – a sve u skladu s potrebom ostvarivanja ciljeva održivog razvoja zemlje.

Ostvarivanju ciljeva održivog razvoja može znatno doprinijeti **Vladina politika u oblasti podsticanja investicija, posebno stranih direktnih investicija.** Tim podsticajima neophodno je ojačati tzv. pozitivni efekat prelivanja određene investicije, kao što je transfer tehnologija i „know-how" prakse, te obezbijediti uključivanje domaćih proizvođača i preduzetnika u lance snabdijevanja. Posebno je važno podsticati pripremu projekata koji doprinose rastu zaposlenosti, odnosno promovišu održive oblike potrošnje, strukturnu transformaciju i održivu industrijalizaciju, proizvodnu diverzifikaciju i razvoj poljoprivrede. Međunarodni razvojni partneri (posebno Svjetska banka) mogu biti uključeni kroz tehničku podršku i obuke koje se usredsređuju na razvoj kapaciteta za jačanje ekonomske saradnje zemlje domaćina i stranih investitora, te kroz obezbjeđivanje osiguranja i neophodnih garancija za investicije.

Kada je riječ o privlačenju investicija u infrastrukturne projekte, neophodno je kontinuirano ažurirati **nacionalni investicioni plan**[74], koji uključuje dobru bazu pripremljenih investicionih projekata. Tako će se podstaći dugoročna ulaganja, a smanjiti investicioni rizici usljed neizvjesnosti ili nepotpunosti konkretnog razvojnog projekta. Za investiranje u infrastrukturu neophodno je obezbijediti i javne i privatne izvore finansiranja, kako kroz razvojne banke i druge razvojne finansijske institucije, tako i kroz sredstva i mehanizme kao što je privatno-javno partnerstvo. Kao mješoviti izvor finansiranja, **privatno-javno partnerstvo** kombinuje koncesione javne i nekoncesione privatne finansije, udružene finansijske izvore, ekspertizu iz oba sektora, projektno finansiranje i instrumente smanjenja rizika.

Nadalje, neophodno je podsticati dalji razvoj privatnog sektora koji uvažava **međunarodne standarde i dobru praksu na tržištu rada** – prava zaštite na radu, ekološke i zdravstvene standarde u skladu s potvrđenim međunarodnim konvencijama, kao i rodnu ravnopravnost, prava osoba s posebnim potrebama i zaštitu dječjih prava (t. 37). Žene moraju imati jednaka prava i mogućnosti kao i muškarci, što se ne odnosi samo na političku, već i na ekonomsku ravan – pristup ekonomskim resursima, vlasnička prava, pravo na posao i na jednakost u zaradama (za isti posao) – kao i obaveznu zaštitu od svih oblika diskriminacije na tržištu rada (t. 40).

Potrebno je snažiti i unapređivati **regulativu u oblasti finansijskih posrednika** – od mikrofinansiranja do međunarodnog bankar-

74 Procjena infrastrukturnih ulaganja data je u dokumentu Pravci razvoja Crne Gore 2015–2018, s projekcijom potrebnih ulaganja iz javnih izvora i očekivanim uključenjem privatnih izvora, kao komplementarnih za razvojne projekte. Takođe, kroz aktivnosti Nacionalne investicione komisije, kojoj stručnu podršku daje Sekretarijat za razvojne projekte, sačinjena je lista prioritetnih ulaganja (Agenda infrastrukturnog povezivanja u energetici i transportu), koja objedinjuje isplative projekte koji će se dijelom finansirati i iz IPA II regionalnog fonda – WBIF (Investicioni okvir za Zapadni Balkan). Prvi projekti agende konektivnosti odobreni su 2015. godine; odobreno je 10 prioritetnih projekata, vrijednih 616 miliona EUR, među kojima su i dva projekta u Crnoj Gori – za energetski koridor i za rekonstruciju željeznice – vrijednosti 167 miliona EUR, od čega je 45 miliona grant, a preostali iznos krediti KfW i EIB.

stva – kako bi svi imali pristup finansijskim sredstvima (finansijska inkluzija), što se posebno odnosi na kredite za mala i srednja preduzeća. Komercijalne banke treba ohrabrivati da svoje usluge pružaju svima, podržavati mikrofinansijske institucije, razvojne i poljoprivredne banke. Takođe treba podstaći uvođenje inovativnih finansijskih mehanizama, kao što je mobilno bankarstvo, platne platforme i elektronsko plaćanje (t. 38), te dalje jačati tržište kapitala (t. 44).

Ohrabruje što sve veći broj kompanija razvija **model poslovnog ponašanja** koji podrazumijeva svijest i brigu o ekološkim i društvenim uticajima sopstvenih aktivnosti. Pri ocjeni investicionih ulaganja, takve kompanije, pored ekonomskih, uvažavaju i nefinansijske uticaje. Na taj način, one podstiču i druge poslovne subjekte na sličan pristup, promovišući poštovanje principa održivog poslovanja i investiranja.

Za afirmaciju ciljeva održivog razvoja važno je i prisustvo **filantropskih organizacija,** koje pružaju značajnu finansijsku i nefinansijsku podršku za ostvarivanje pojedinih ciljeva. Ove organizacije karakteriše fleksibilnost, inovacioni kapacitet, preuzimanje rizika, kao i sposobnost obezbjeđivanja dodatnih sredstava kroz razvojna partnerstva (t. 42). Potrebno je podsticati dalju saradnju između filantropskih organizacija, države i ostalih razvojnih partnera, jačajući transparentnost i odgovornost u zajedničkom radu.

5.4.3. Međunarodna razvojna saradnja

Međunarodne javne finansije predstavljaju pomoć zemljama u njihovim naporima da mobilišu sredstva potrebna za razvoj, kao dopuna domaćih javnih resursa. Mnoge razvijene zemlje obavezale su se da sredstva koja izdvajaju za programe međunarodne razvojne pomoći dostignu nivo od 0,7% bruto nacionalnog dohotka (indikator ODA[75]/GNI), od čega 0,15% do 0,2% za nanerazvijenije zemlje. Tu je obavezu, u ime svojih država članica, preuzela i Evropska unija (Agenda UN za održivi razvoj do 2030. godine, t. 51). UN posebno ohrabruje najrazvijenije zemlje da 50% svoje međunarodne razvojne pomoći usmjere prema najmanje razvijenim zemljama. Planove pomoći u razvoju potrebno je učiniti javnim, kako bi se povećala njihova izvjesnost i predvidljivost.

Poštujući obaveze koje proizilaze iz međunarodnih konvencija (uključujući i niskokarbonski razvoj i odgovor na klimatske promjene), razvijene zemlje su se obavezale da do 2020. godine iz različitih izvora mobilišu ukupno 100 milijardi USD, kao odgovor na potrebe zemalja u razvoju (t. 60).

Proces mobilizacije resursa ostvarivaće se i kroz Zeleni klimatski fond (Green Climate Fund), kao instrument za podršku zemljama u razvoju koje su preuzele obaveze po Okvirnoj konvenciji UN o klimatskim promjenama (UNFCCC). Odobravanje projekata iz ovih sredstava počelo je već u 2015. godini, proporcionalno za projekte ublažavanja dejstva klimatskih promjena i projekte prilagođavanja na uticaje klimatskih promjena (t. 61). Važnu ulogu ima i Strateški plan za biodiverzitet koji se odnosi na tekuću deceniju, imajući u vidu značaj očuvanja biodiverziteta i održivog korišćenja njegovih komponenti u smanjenju siromaštva i snaženju zelene ekonomije. Iz ODA sredstava neophodno je snažnije podržati i programe održivog upravljanja zemljištem, borbu pro-

75 Official development assistance (ODA) – zvanična razvojna pomoć u odnosu na nivo GNI (Gross national income/bruto nacionalni dohodak – BND).

tiv dezertifikacije, ali i poplava, kao i programe održivog upravljanja šumama i obalnim područjima, resursima mora i okeana.

I multilateralne razvojne banke treba da daju podršku održivom razvoju u zemljama srednjeg nivoa dohotka, među koje spada i Crna Gora.[76] One treba da osiguraju da uslovi kreditiranja razvojnih projekata za ove zemlje ostanu povoljni i nakon što one dostignu određeni nivo privredne razvijenosti. Kroz taj model finansiranja neophodno je podržati i regionalne projekte infrastrukture.

Sistem Ujedinjenih nacija raspolaže dovoljnim resursima i efikasnim mehanizmom upravljanja, pa u zemljama uključenim u program „Djelujući kao jedan" (Delivering as one) i sam predstavlja snažan instrument za dodatnu mobilizaciju resursa za održivi razvoj.

Da bi se podržali definisani razvojni prioriteti zemalja u razvoju, utemeljeni na naučenim lekcijama, raspoloživoj ekspertizi i nacionalnom konsenzusu o razvojnim prioritetima, potrebno je dodatno podsticati razvojna partnerstva. Razvojna partnerstva predstavljaju efikasan instrument mobilizacije ljudskih i finansijskih resursa, tehnologije i znanja. U tom kontekstu, posebno je važna uloga Globalnog ekološkog fonda (Global Environment Facility, GEF) i transformisanje ekoloških izazova u razvojne, te obezbjeđivanje grantova i povoljnih kreditnih linija za podršku projektima zaštite životne sredine u zemljama u razvoju (t. 76). U okviru inicijativa Svjetske zdravstvene organizacije, potrebno je dalje jačati programe podrške jačanju zdravstvenih sistema (rano upozorenje, smanjenje rizika i upravljanje nacionalnim i globalnim zdravstvenim rizicima).

5.4.4. Međunarodna trgovina kao značajan podsticaj za razvoj

Međunarodna trgovina je motor inkluzivnog ekonomskog razvoja i smanjenja siromaštva, a poželjno je da doprinosi promovisanju održivog razvoja. Otvorena, transparentna, inkluzivna i nediskriminatorna međunarodna trgovina, zasnovana na jasnim pravilima Svjetske trgovinske organizacije (STO/WTO), sa usaglašenim nivoom liberalizacije, donosi nove razvojne mogućnosti i podstiče dugoročna ulaganja u proizvodne kapacitete. Uz odgovarajuću politiku podsticaja, infrastrukturu i kvalifikovanu radnu snagu, trgovina može doprinijeti i produktivnom zapošljavanju i dostojanstvenom radu, osnaživanju žena i smanjenju nejednakosti, riječju, ostvarivanju ciljeva održivog razvoja.

Sporazum o trgovinskim olakšicama[77] treba da ostvari značajne uštede u trgovini na međunarodnom nivou kroz pojednostavljenje carinskih procedura. Sporazum uspostavlja mehanizme efektivne saradnje između carinskih i drugih organa uključenih u proces uvoza, izvoza i tranzita robe, a stupa na snagu kada ga verifikuje 2/3 članica Svjetske trgovinske organizacije.

76 Po klasifikaciji Svjetske banke, Crna Gora više ne spada u zemlje koje imaju pravo na tzv. IDA kredite (za najmanje razvijene zemlje), već pripada kategoriji zemalja „višeg srednjeg dohotka", sa BND/pc od 7.320 USD (bruto nacionalni dohodak po stanovniku, Atlas metod, 2014), tj. zemljama koje mogu konkurisati za kredite IBRD.

77 WTO, Trade Facilitation Agreement, TFA, WT/MIN(13)/36 – WT/L/911. Tzv. Bali paket iz decembra 2013. godine predstavlja prvi sporazum usvojen od osnivanja Svjetske trgovinske organizacije, poslije 12 godina pregovora u okviru Doha razvojne runde. Crna Gora je ratifikovala ovaj sporazum 22. marta 2016. godine.

Pregovori o trgovinskim olakšicama i **fer uslovima trgovine za sve** nastaviće se i dalje u okviru globalne trgovinske mreže koju pokriva Svjetska trgovinska organizacija (što uključuje poziv na zaključivanje cjelokupnog paketa Doha razvojne agende, koja promoviše interese zemalja u razvoju). Ti pregovori obuhvatiće **unapređivanje pristupa tržištu za manje razvijene** (posebno tržištu poljoprivrednih proizvoda), balansiranje trgovinskih pravila i dobro ciljanu, finansijski održivu tehničku podršku jačanju administrativnih kapaciteta u zemljama u razvoju (Aid for Trade). Osjetljiva oblast pregovora obuhvata i eliminisanje svih formi podsticanja izvoza poljoprivrednih proizvoda i mjera s ekvivalentnim efektom, što se odnosi i na oblast ribarstva. Da bi efekti pregovora imali globalno dejstvo, potrebno je dalje raditi na proširivanju Svjetske trgovinske organizacije novim članicama, uz primjenu olakšanih procedura pristupanja koje se odnose na najmanje razvijene zemlje. Pored navedenog, u okviru razvojne perspektive Agende Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine postavljen je cilj da se **udvostruči udio izvoza iz zemalja u razvoju** u globalnom izvozu (t. 82).

U cilju daljeg razvoja međunarodne trgovine i veće konkurentnosti manje razvijenih zemalja, potrebno je **graditi uslove za bolji pristup finansijskim izvorima** koji podržavaju rast ekonomskih aktivnosti u ovoj oblasti, kao i pronaći **tržišno orijentisane** podsticaje kako bi se finansiranje međunarodne trgovine proširilo u skladu s pravilima Svjetske trgovinske organizacije (dostupnost kredita, garancije, osiguranje, faktorinzi i inovativni finansijski instrumenti, uključujući i one za mikro, mala i srednja preduzeća u zemljama u razvoju).

Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju, **UNKTAD**[78], predstavlja kontakt tačku sistema UN za integrisani pristup trgovini i razvoju, kao i s tim povezanim temama iz oblasti finansija, tehnologije, investiranja i finansiranja održivog razvoja. Uloga UNKTAD-a u okviru Agende UN za održivi razvoj do 2030. godine biće značajna. Ovo tijelo će se baviti analizom primjene trgovinskih olakšica na regionalnom nivou, kao i primjenom TFA sporazuma[79] i smanjenjem necarinskih barijera trgovini kroz analizu netrgovinskih mjera, a s fokusom na olakšanje trgovine i rast izvoza zemalja u razvoju. UNKTAD će te aktivnosti sporovoditi i u zemljama jugoistočne Evrope, posebno se usredsređujući na izvoz poljoprivrednih proizvoda na regionalno tržište pod fer uslovima.

U oblasti međunarodne trgovine, posebno važno mjesto ima **regionalna trgovina i interkonektivnost**, čime se promoviše inkluzivni rast i održivi razvoj. Regionalna integracija Crne Gore kroz CEFTA[80], bilateralni trgovinski aranžmani i SSP[81] sa EU doprinose smanjenju barijera trgovini u regionu i bržim ekonomskim reformama. Time se istovremeno omogućava kompanijama, uključujući i mikro, mala i srednja preduzeća, da se integrišu u regionalne i globalne kanale snabdijevanja.

78 UNCTAD – United Nations Conference of Trade and Development.

79 TFA – Trade Facilitation Agreement (Sporazum o olakšavanju trgovine).

80 Sporazum o slobodnoj trgovini srednjoevropskih država.

81 Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju.

5.4.5. Upravljanje javnim dugom i međugeneracijska ravnoteža

Povlačenje kredita s međunarodnog tržišta značajan je mehanizam finansiranja razvojnih projekata, posebno kapitalnih investicija, čime se doprinosi ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. Upravljanje javnim dugom stoga predstavlja važan instrument finansiranja razvoja – ono omogućava da javne finansije imaju kontracikličnu ulogu u kretanju nacionalne ekonomije, ali uz potrebu racionalnog zaduživanja, tj. uvažavanja tzv. **međugeneracijske ravnoteže.** Naime, javni dug dozvoljava reprogramiranje sredstava potrebnih za javnu potrošnju od vremena nastanka određenog projekta do vremena plaćanja dospjelih obaveza po servisiranju zaduženja. S aspekta održivog razvoja i međugeneracijske ravnoteže, postavlja se pitanje koje okolnosti treba uzeti u obzir kada se reprogramira dug (uključujući i prikupljanje poreza). Naime, ako niko ne zastupa interese budućih poreskih obveznika, očekivano je da aktuelni poreski obveznici snažno podrže visok nivo zaduživanja zemlje budući da se na taj način breme troškova zaduživanja prenosi na generacije koje dolaze. S aspekta održivosti, **javni dug** je prihvatljiv jedino pod veoma striktnim uslovima – zavisno od namjene dobijenih sredstava i njihovog potencijala da imaju višestruko dejstvo na ubrzavanje održivog razvoja. Stoga politika budućeg zaduživanja mora počivati na principu da ostvareni prihod bude veći od troškova zaduživanja.[82]

Strategija upravljanja javnim dugom[83] dio je fiskalne strategije zemlje. Ona uključuje analizu postojećeg duga, projekciju kretanja u narednom srednjem roku, analizu troškova i rizika koji prate potencijalna zaduživanja, kao i smjernice za dalju politiku zaduživanja i upravljanja dugom. Zakonom o budžetu i fiskalnoj odgovornosti (2014) definisano je da će se prilikom izrade godišnjih zakona o budžetu planiranje i izvršenje budžeta vršiti u skladu s kriterijumom da deficit i javni dug ne pređu 3% i iznos od 60% BDP-a, respektivno. Zakonom se definiše i mjere koje je potrebno preduzeti u slučaju prevazilaženja vrijednosti predviđenih navedenim kriterijumima:

- Ukoliko javni dug dostigne nivo od 60% BDP-a, utvrditi predlog zakona o izmjenama i dopunama zakona o budžetu države, kojim će se obezbijediti zadržavanje javnog duga u granicama do 60% BDP-a.
- Ukoliko visina javnog duga pređe 60% BDP-a, predložiti Skupštini smanjivanje višegodišnjih izdataka i izdvajanja opštinama, kao i druge mjere za smanjenje državnog duga.
- Ukoliko javni dug pređe 60% BDP-a zbog realizacije kapitalnih projekata koji zahtijevaju zaduživanje o kojem odlučuje Skupština, predložiti program sanacije za period od najviše pet godina.

Usvajanjem pomenutih zakonskih rješenja, Vlada Crne Gore planira uvođenje bolje kontrole kretanja deficita i javnog duga, kao i definisanje rokova u kojima je potrebno izvršiti sanaciju duga i deficita u granicama iz

82 Vlada Mađarske, Nacionalna okvirna strategija održivog razvoja 2012–2024. godine (Government of Hungary, National Framework Strategy on Sustainable Development 2012–2024: National concept on the transition towards sustainability, Hungary, March 2013, pp. 86–87).

83 Ministarstvo finansija, Strategija upravljanja javnim dugom Crne Gore za period 2015–2018, Vlada Crne Gore, jun 2015.

Mastrihta, tj. zadržavanje duga u granicama do 60% BDP-a.

Na kraju 2014. godine, ukupni **državni dug** Crne Gore bio je 1.942,91 milon EUR, što umanjeno za depozite Ministarstva finansija iznosi 1.893,4 miliona EUR (54,8 % BDP-a). Uz dug lokalne samouprave od 128,8 miliona EUR, **javni dug** je dosegao nivo od 59,9% BDP-a. Krajem 2015. godine, procijenjeni državni dug iznosio je 63,33%, a javni dug 67,28% BDP-a Crne Gore.[84]

Pogoršanje fiskalnih indikatora uslovljeno je rastom javnog duga po osnovu izgradnje autoputa Bar–Boljare , ali i povećanjem deficita do kojeg je došlo usljed neplaniranih troškova, nastalih usvajanjem niza zakona bez prethodne analize fiskalnih uticaja. Takav je slučaj, na primjer, sa Izmjenama i dopunama Zakona o socijalnoj i dječjoj zaštiti[85], shodno kojima majke s troje i više djece imaju pravo na doživotnu mjesečnu naknadu; isto se odnosi i na naknade za roditelje ili staratelje djece s posebnim potrebama. U aktuelnom budžetu za 2016. godinu za te svrhe nedostaje oko 40 miliona EUR, što može usloviti i rebalans budžeta u drugoj polovini godine. Prije uvođenja bilo kakvih novih naknada, cjelishodno je analizirati i druge mjere, kao što su različite fiskalne olakšice ili preuzimanje dijela obaveza plaćanja poreza i doprinosa od strane države na određena, već utvrđena primanja. Time bi se značajno smanjio pritisak na rashodnoj strani budžeta države. Navedene mjere mogu se sprovoditi i u okviru pronatalitetne politike (podmjera 1.1.1.1 u Akcionom planu, strateški cilj Unapređenje stanja ljudskih resursa i jačanje socijalne inkluzije). U svakom slučaju, praksu da se u Skupštini Crne Gore izglasavaju zakoni čiji fiskalni uticaji nijesu prethodno analizirani i o kojima nije bilo izjašnjavanja Vlade, tj. davanja mišljenja na sadržaj predloženih rješenja, treba u potpunosti obustaviti . Time će se dati značajan doprinos održivosti javnih finansija.

U narednom periodu, glavni izazov u dijelu upravljanja dugom predstavljaće realizacija kredita za izgradnju prioritetne dionice Smokovac–Mateševo autoputa Bar–Boljare, u visini od oko 809 miliona EUR, odnosno završetak autoputa i stavljanje čitave investicije u funkciju razvoja Crne Gore na održivim osnovama. Ova investicija od strateškog značaja uslovljava rast zaduženosti u srednjem roku.

Kada je riječ o **politici zaduživanja** i obezbjeđivanju sredstava za realizaciju kapitalnih projekata, Crna Gora se do početka ekonomske krize pretežno oslanjala na međunarodne finansijske institucije. Sredstva su pri tom dobijana pod relativno povoljnim uslovima, tj. u okviru kredita s dužim periodom otplate i nižim kamatnim stopama. Od 2009. godine, zbog potrebe finansiranja deficita, Vlada Crne Gore se eksterno zaduživala i kod komercijalnih kreditora, kao i emisijama obveznica na inostranom tržištu hartija od vrijednosti. U cilju obezbjeđivanja povoljnih uslova za dalje finansiranje kapitalnih projekata,Vlada će u narednom periodu nastaviti saradnju s međunarodnim finansijskim institucijama. Što se domaćeg duga tiče, njegov najveći dio čine dug po osnovu restitucije (za koji se teško može predvidjeti obim promjene), kredit

84 Podaci o državnom i javnom dugu dati su prema Izvještaju o javnom dugu Crne Gore 31. decembra 2015. godine i 23. juna 2016. godine (Ministarstvo finansija). Kada se javni dug iz 2015. godine umanji za depozite Ministarstva finansija, uključujući i 38,477 unci zlata (57,25 miliona EUR), neto javni dug iznosi 2.361,58 miliona EUR (65, 69% BDP-a).

85 Službeni list Crne Gore br. 42/15.

Tabela 5-2: *Kretanje državnog duga za period 2015–2019. (u mil. €)*

	2015	2016	2017	2018	2019
BDP	3.595,0	3.762,0	4.008,0	4.192,8	4.351,0
Domaći dug	320,29	220,3	160,3	129,3	102,3
Ino dug	1.956,36	2.264,6	2.726,9	3.081,9	3.166,9
Državni dug	2.276,65	2.524,9	2.926,2	3.250,6	3.308,2
Državni dug/BDP	63,33%	67,11%	73,01%	77,54%	76,04%
Dug lokalne samouprave	142,18	130	120	110	100
Javni dug	2.418,83	2.654,90	3.046,60	3.360,60	3.408,60
Javni dug/BDP	67,28%	70,56%	76,01%	80,17%	78,34%

IZVOR: *Projekcije MF, jun 2016.*

kod komercijalnih banaka i izdati državni zapisi.

Preuzete obaveze otplate duga toliko su visoke da će Crna Gora morati dalje da se zadužuje kako bi ih izmirivala, tj. obezbijedila izvore za njihovo servisiranje. Posljednjih godina došlo je do smanjenja cijene zaduživanja na međunarodnom tržištu, no kretanja u narednom periodu nije lako predvidjeti.[86] Na visinu zaduženja, odnosno troškove koji su s njima povezani, veliki uticaj mogu imati i faktori na koje Crne Gora na može uticati. Naime, zbog raznih poremećaja na tržištu, izazvanih daljom ekonomskom stagnacijom, međunarodnim sukobima te promjenama cijena valuta i raznih drugih derivata, može doći do povećanja visine procijenjenog rizika od strane banaka i investitora, što neizbježno dovodi i do rasta kamatnih stopa. Navedena kretanja pojačala su oprez međunarodnih investitora do mjere da posljednjih godina kod njih postoji visoka averzija prema riziku kad je riječ o svim tržištima zemalja u razvoju. Sve su to razlozi koji potencijalno dovode i do ograničenja pristupu finansijskim sredstvima[87], što može proizvesti poteškoće u obezbjeđivanju potrebnih sredstava.

Polazeći od Zakona o budžetu i fiskalnoj odgovornosti, da bi se postigla održivost javnog duga, neophodno je kvalitetnije praćenje i izvještavanje o javnom dugu, definisanje i uspostavljanje jasnih procedura vezanih za

86 Eurobondovi iz 2011. godine realizovani su s kamatom od 7,25%. U prvoj polovini 2015. godine realizovana je emisija obveznica na međunarodnom tržištu u iznosu od 500 mil. EUR, na period od pet godina i uz kamatnu stopu od 3,875%. Navedana kamatna stopa predstavlja najnižu cijenu sredstava zaduživanja koju je Crna Gora ostvarila na međunarodnom tržištu, čime je obezbijeđeno i smanjenje troškova zaduživanja. Međutim, emisija obveznica od 300 mil. EUR iz marta 2016. godine realizovana je uz kamatnu stopu od 5,75% i ročnost od pet godina. Emisije iz posljednjih godina (2015, 2016) nijesu nova zaduženja, već refinansiranje ranije izdatih obveznica.

87 Po Zakonu o budžetu, Vlada se u 2016. godini može zadužiti do 433 mil. EUR za servisiranje dugova i dodatnih 255 mil. EUR za potrebe finansiranja prioritetne dionice autoputa.

upravljanje dugom i analizu zaduženosti, kao i za upravljanje gotovinom i realizacijom transakcija plaćanja duga. U skladu s tim, biće donijet poseban program sanacije javnog duga, tj. program mjera na rashodnoj i prihodnoj strani budžeta. Taj program uključuje i mogućnost ponude, odnosno prodaje koncesije na autoput, čime bi koncesionari preuzeli dio finansijskog opterećenja. Navedene mjere doprinijeće konsolidaciji javnih finansija Crne Gore, unapređenju kreditnog rejtinga i jačanju konkurentnosti na makronivou. S obzirom na dobre rezultate na polju fiskalne konsolidacije, koja se u kontinuitetu realizuje posljednjih godina, kao i na predviđene ekonomske i investicione aktivnosti, tj. predviđeni rast BDP-a, realno je pretpostaviti da neće doći do značajnije promjene troškova zaduživanja.[88]
Konačno, da ne bi došlo do rasta javnog duga koji je veći od predviđenog te da bi se obezbijedilo njegovo postepeno opadanje, nakon realizacije projekta izgradnje prioritetne dionice autoputa Smokovac–Mateševo treba preduzeti dalje mjere fiskalne konsolidacije, koje bi, pored makroekonomskih kretanja, dovele i do stabilizacije kretanja javnog duga.

Važno pitanje javnih finansija s aspekta održivog razvoja jeste problem finansiranja životnog ciklusa, što je i osnovni razlog tekućeg budžetskog deficita. Finansiranje potreba iz oblasti socijalne zaštite, posebno finansiranje obaveza u Fondu PiO i Fondu za zdravstvo[89], predstavlja snažan pritisak na budžet, kako zbog naslijeđenih obaveza, tako i zbog resursne alokacije između generacija, odnosno realokacije resursa s radnoaktivnog stanovništva prema djeci i starima. Ova realokacija je nužna jer postoji razlika između faze proizvodnje i faze korišćenja resursa – one se u realnosti ne poklapaju. Razlika između potrošnje i kreiranja dohotka jeste deficit životnog ciklusa. Svako društvo mora finansirati taj deficit, a to se čini kroz realokaciju resursa između generacija, uz korišćenje razgranatog mehanizma instrumenata i politika, u okviru kojih ključnu ulogu ima sistem socijalne zaštite. Neadekvatan i nedovoljan sistem finansiranja deficita životnog ciklusa može usporiti dinamiku privrednog rasta i razvoja u srednjem roku, doprinijeti smanjenju štednje, kao i aktivnosti na tržištu rada i stope rađanja.[90]

5.4.6. Nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta

Znanje i na njemu bazirane tehnološke inovacije postaju glavni izvor ekonomskog razvoja u modernim društvima. Resursno efikasna ekonomija pretpostavka je dinamičnog ekonomskog rasta sadašnjih i budućih generacija. Nova faza inovacija treba da omogući rast ekonomskih resursa koji neće dovesti do povećanja negativnih efekata na prirodne resurse, uz poštovanje prirodnih i postavljenih ekoloških limita (tzv. apsolutno razdvajanje). Nova znanja i inovacije podrazumijevaju proizvodne procese koji zahtijevaju manje uloženog materijala i energije. Materijali i energija su ograničeni, ali inovacioni kapaciteti ne bi smjeli da poznaju granice – ekonomski razvoj mora se zasnivati

88 Troškovi servisiranja duga u 2016. godini procijenjeni su na 2,2% BDP-a; reformska mjera: podizanje održivosti javnog duga (Agenda konkurentnosti 2020, Kolašin, april 2016).

89 Deficit Fonda PiO iznosi 126 miliona EUR (Budžet, 2016), dok je deficit Fonda za zdravstvo šest miliona EUR (Agenda konkurentnosti 2020, op. cit.).

90 Vlada Mađarske, Nacionalna okvirna strategija održivog razvoja 2012–2024. godine, op. cit., pp. 88–89.

na neprestanim inovacijama i primjeni novih znanja i iskustava. Stoga su **ulaganja u istraživanje i razvoj** (u javnom i privatnom sektoru), i u tako malim zemljama kao što je Crna Gora, pretpostavka dinamičnog rasta u narednom periodu.

5.5. Pretpristupna podrška, programi Unije i strukturni fondovi

Pored toga što je najveći davalac međunarodne razvojne podrške, Evropska unija ima razvijen mehanizam pretpristupne podrške za zemlje koje pretenduju da postanu njene članice, kao i za manje razvijene države članice.

Proces ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije EU ostvaruje se kroz sedmogodišnje programiranje budžeta EU i definisanje višegodišnjeg finansijskog okvira, koji se sprovodi kroz godišnje budžete. Prihodnu stranu budžeta EU čine direktne kontribucije država članica (do 80% sredstava), prihodi od carina i drugih dažbina (oko 10%) i dio prihoda od PDV-a (oko 10%), što čini oko 1% ukupnog bruto nacionalnog dohotka Unije.

Rashodnu stranu budžeta Unije čine mnogi programski prioriteti, koji se realizuju kroz zajedničke evropske politike i odobrene razvojne projekte. Ti projekti treba da doprinesu približavanju nivoa razvoja novih država članica stanju u zemljama osnivačima EU, tj. u razvijenim zapadnoevropskim ekonomijama.

U sedmogodišnjoj finansijskoj perspektivi EU 2014–2020, 47% planiranih sredstava opredijeljeno je za **pametni i inkluzivni rast** (konkurentnost za rast i zaposlenost; ekonomska, socijalna i teritorijalna kohezija), dok je za **održivi rast**, tj. za prirodne resurse, opredijeljeno oko 39%, s fokusom na poljoprivredu, ruralni razvoj, ribarstvo i programe za zaštitu životne sredine i klimatske promjene. U okviru budžetske linije za pametni i inkluzivni razvoj realizuje se razvojna strategija **Evropa 2020**, dok se **Strategija odr-**

živog razvoja realizuje kako kroz navedenu budžetsku liniju, tako i kroz budžetsku liniju za održivi razvoj, tj. za očuvanje prirodnih resursa Unije. Stoga se može zaključiti da se gotovo 4/5 budžeta Unije troši za različite sadržaje koji se mogu smatrati mjerama finansijske podrške održivom razvoju EU. Osim toga, države članice i pojedinačno doprinose finansiranju održivog razvoja. Naime, većina sektora koji se odnose na primjenu mjera održivog razvoja spada u tzv. podijeljene nadležnosti (životna sredina, energetika, saobraćaj, poljoprivreda itd.), pa se dio odlučivanja i primjene odvija na nivou EU, dok dio ostaje na nivou država članica.

Crna Gora će u srednjoročnoj perspektivi postati članica Unije i biti neto primalac sredstava iz budžeta EU, s obzirom na njene ekonomske performanse (BDP/pc, mjeren paritetom kupovne moći, u 2014. godini iznosio je 41% od prosjeka EU). Da bi na pravi način mogla povlačiti sredstva iz strukturnih i investicionih fondova (ERDF, ESF, KF, EAFRD, EMFF)[91], Crna Gora se za to mora pripremati već u pretpristupnoj fazi. Jačanje administrativnih kapaciteta i kontinuirane obuke predstavljaju pretpostavku efikasnog korišćenja sredstava pretpristupne podrške u srednjem roku.

Od kvaliteta pripreme i održivosti formiranih i obučenih struktura koje će biti uključene u programiranje, povlačenje i realizaciju sredstava, kao i u izvještavanje o trošenju sredstava iz EU fondova, zavisiće i efikasnost korišćenja tog snažnog mehanizma podsticanja razvoja do ostvarenja punopravnog članstva u Uniji.

Do ostvarenja punopravnog članstva, Crna Gora je u mogućnosti da koristi sredstva pretpristupne podrške EU (nacionalna i višekorisnička IPA), kao i da učestvuje u određenim programima Unije koji podstiču pametni, inkluzivni i održivi razvoj.

U periodu 2007–2013. godine, Crna Gora je kroz sredstva nacionalne IPA apsorbovala 235 miliona EUR, od čega je značajan dio opredijeljen za projekte zaštite životne sredine, infrastrukturu i ekonomski razvoj. Cilj politike EU u oblasti životne sredine i klime jeste da promoviše održivi razvoj, privredu s niskokarbonskim emisijama, kao i efikasno upravljanje prirodnim resursima i zaštitu životne sredine za buduće generacije. Crna Gora je identifikovala nacionalne prioritetne mjere, fokusirajući se naročito na investicije u oblasti otpadnih voda, vodosnabdijevanje i upravljanje otpadom. U prethodnoj finansijskoj perspektivi, Evropska unija pomogla je prioritetne mjere u oblasti zaštite životne sredine u Crnoj Gori sa okvirnim iznosom od 35 miliona EUR, i to kroz sljedeće projekte: više od 40 km kanalizacionih cijevi zamijenjeno je i izgrađeno za postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda (u opštinama Cetinje, Bijelo Polje, Nikšić, Pljevlja); nabavljeno je 36 vozila za prikupljanje otpada i 2.363 kontejnera za otpad; donijeto je više od 30 zakona i podzakonskih akata kako bi se nacionalno zakonodavstvo uskladilo sa standardima EU; sprovedne su obuke za više od 200 službenika; sačinjen je veliki broj publikacija i organizovano više kampanja za podizanje javne svijesti o značaju zaštite životne sredine i obrazovanju o zaštiti životne sredine.

U tekućoj finansijskoj perspektivi, po sektorskim prioritetima, Crna Gora može da

91 Evropski fond za regionalni razvoj, Evropski socijalni fond, Kohezioni fond, Evropski poljoprivredni fond za ruralni razvoj i Evropski fond za pomorstvo i ribarstvo su evropski strukturni i investicioni fondovi u finansijskoj perspektivi 2014-2020.

Tabela 5-3: *Višegodišnji finansijski okvir EU 2014–2020. godine (u mlrd. €)*

MFF 2014–2020. (u mlrd. €), cijene iz 2011.	Total 2014-2020	%
1. PAMETNI I INKLUZIVNI RAZVOJ	450,763	47%
1a. Konkurentnost za rast i zaposlenost (programi Unije…)	125,614,0	13%
1b. Kohezija za rast i zaposlenost (ERDF, ESF, KF…)	325,149	34%
2. ODRŽIVI RAZVOJ: PRIRODNI RESURSI	373,179	39%
CAP I stub – direktna plaćanja	277,851	
CAP II stub – ruralni razvoj	84,936	
3. BEZBJEDNOST I GRAĐANSTVO	15,686	2%
4. GLOBALNA EVROPA (bila 49,4 mlrd. €, ili 5,7%)	58,704	6%
Od čega IPA (bila 11,4 mil. €)	14,11	
5. ADMINISTRACIJA	61,629	6%
- Troškovi institucija	49,798	5%
PREUZETE OBAVEZE (1% GNI)	959,988	100%

povuče čak 324 miliona EUR pretpristupne podrške kroz nacionalni program IPA, višekorisnički IPA mehanizam, prekograničnu saradnju i participaciju u različitim programima Unije.

Samo za oblast životne sredine i klimatskih akcija opredjeljuje se 38 miliona EUR. Potrebno je značajno unaprijediti institucionalni okvir kako bi se pristupilo obuhvatnoj harmonizaciji nacionalnog zakonodavstva sa evropskom pravnom tekovinom u oblasti zaštite životne sredine, a istovremeno udruživati finansijska sredstva (budžet, krediti EIB, EBRD, KfW, kao i IPA sredstva) da bi se podržale investicije u zaštitu životne sredine, prvenstveno upravljanje otpadom i tretman otpadnih voda. Te investicije su i pretpostavka za postepenu tranziciju ka resursno efikasnoj, cirkularnoj ekonomiji. Drugu komponentu planiranih investicija čine investicije u projekte prilagođavanja klimatskim promjenama.[92]

Investicioni okvir za Zapadni Balkan (WBIF) iz višekorisničke IPA linije, namijenjene zajedničkim projektima IPA zemalja, pruža dodatnu podršku za ulaganja u sektor zaštite životne sredine s fokusom na prikupljanje i tretman otpadnih voda, upravljanje otpadom u najvećim aglomeracijama (gusto naseljenim i industrijskim područjima) i ekološki osjetljiva područja, kao i za projekte energetske efikasnosti. Za ove investicije, preko Nacionalne investicione komisije (NIK)[93], definišu se prioritetni nacionalni

92 Evropska komisija, Indikativni strateški dokument za Crnu Goru 2014–2020, Brisel, jun 2014.

93 U čl. 5 Odluke o obrazovanju Nacionalne investicione komisije (19. 2. 2015. godine) navodi

Grafik 5-2: *Projekti životne sredine u finansijskoj perspektivi 2007–2013: IPA*

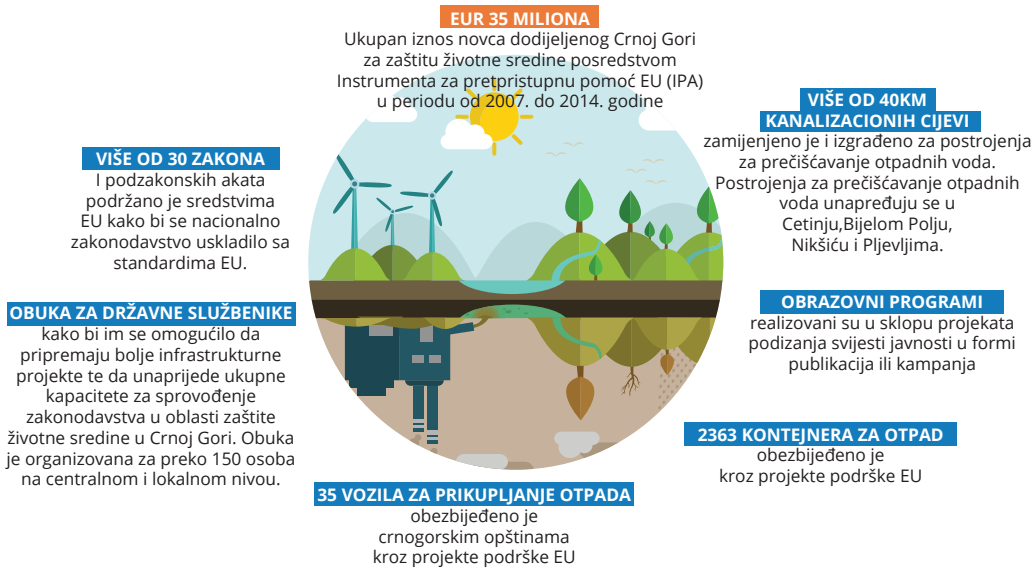

projekti za finansiranje iz IPA fonda[94], u skladu s dogovorima postignutim u okviru tzv. Berlinskog procesa.[95]

Crna Gora takođe učestvuje u ECRAN mreži, regionalnom pristupnom okviru za životnu sredinu i klimatske promjene, sa ciljem usklađivanja regionalnih aspekata i nacionalnih prioriteta u ovom sektoru. Za učešće Crne Gore otvoren je i EU okvir za saradnju u oblasti prevencije katastrofa, pripreme i odgovora.[96] EU će podržati i ostvarenje ciljeva Crne Gore i drugih zemalja učesnica u kontekstu makroregionalnih strategija za Jadransko-jonski i Dunavski region, kao što je npr. zaštita morskih i obalnih ekosistema, kao i transnacionalnih kopnenih staništa i biodiverziteta.[97]

se da administrativno-tehničke poslove za potrebe Nacionalne investicione komisije obavlja Sekretarijat za razvojne projekte.

94 Prvi odobreni projekti u 2015. godini, iz WBIF-a po Agendi povezivanja, jesu: „Interkonekcija prenosnih sistema Crne Gore – Srbije – Bosne i Hercegovine 400kV dalekovodom“, vrijedan 127 miliona EUR (20% grant, ostalo kredit KfW) i „Signalizacija i rekonstrukcija mostova na željezničkoj pruzi Bar–Vrbnica“, vrijedan 40 miliona EUR (50% grant, ostalo kredit EIB). Definisana je lista od 64 prioritetna razvojna projekta za ovaj model finansiranja. U planu je i predlaganje podrške za izradu studije izvodljivosti za Jadransko-jonski autoput/brzu saobraćajnicu (ruta 1 i ruta 2).

95 Inicijativa Njemačke za snažniju regionalnu podršku zemljama našeg regiona, za zajedničke i prioritetne razvojne projekte u oblasti energetike, saobraćaja, zaštite životne sredine i društvenih djelatnosti.

96 The Union Civil Protection Mechanism.

97 Evropska komisija, Indikativni strateški dokument za Crnu Goru 2014–2020, op. cit.

Grafik 5-3: *Finansijska perspektiva 2014–2020: IPA II*

2007 – 2013 ukupno €235 miliona iz IPA I
1998 – 2006 podrška EU kroz cards program, vrijedna 277€ miliona

5.6. Strateški ciljevi finansiranja za održivi razvoj

5.6.1. Održivo finansiranje životne sredine

Uspostavljanjesistema održivog finansiranja životne sredine, kao komponente finansiranja održivog razvoja, predstavlja strateški cilj politike održivog razvoja Crne Gore. Ambicija je da se primjenom efikasnog i učinkovitog načina finansiranja omogući rješavanje hroničnih problema zaštite životne sredine, te da se stabilan i siguran sistem njenog finansiranja obezbijedi već u srednjem roku do 2020. godine.

Jedan od osnova uspješnog funkcionisanja sistema upravljanja životnom sredinom jeste planiranje budžeta koje je zasnovano na postizanju rezultata. S tim u vezi, Ministarstvo finansija radi na omogućavanju implementacije programskog budžeta. Elementi programskog budžeta koji su uvedeni u prethodnom periodu obuhvataju programsku strukturu, misiju, ciljeve i opise programa. U narednom periodu, pored revizije postojeće strukture, radiće se i na uspostavljanju indikatora kako bi se ciljevi potrošačkih jedinica uskladili s planiranjem budžetskih sredstava. Neophodno je kreirati efikasan sistem mjerenja učinka budžetskih programa, u cilju povećanja efikasnosti i transparentnosti javne potrošnje. Programskim budžetom povećavaju se kapaciteti za srednjoročno planiranje politika i praćenje njihove realizacije, mjerenje učinaka i ostvarivanje ciljeva institucija u skladu sa ciljevima Vlade i odobrenim budžetskim sredstvima. Predvidive javne finansije i kredibilno srednjoročno planiranje, uz mjerenje efekata potrošnje, unaprijediće kreditni rejting zemlje i povećati njenu globalnu konkurentnost.[98]

U odnosu na ciljeve NSOR, izražena je potreba uvođenja sistema programskog, namjenskog planiranja godišnjeg budžeta za sve korisnike budžeta (potrošačke jedinice), u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja. Pri tom je neophodno omogućiti uzajamno usklađeno strateško planiranje ciljeva sektorskih politika od strane organizacionih jedinica i podjedinica unutar njih – korisnika budžetskih sredstva. Takođe je neophodno obezbijediti sprovođenje strateških ciljeva kroz namjensko planiranje budžeta. Nužna je i usklađenost izdvajanja sredstva iz budžeta jedinica lokalnih samouprava s planiranjem budžetskih sredstava na nacionalnom nivou. Takav pristup treba bez odlaganja primijeniti u klasifikaciji budžeta.

Usklađeno planiranje sektorskih politika i programsko opredjeljivanje sredstava u budžetu značajno je i s aspekta unapređivanja dostupnosti i transparentnosti podataka o planiranju i trošenju budžetskih sredstva. Ti podaci bi, između ostalog, trebalo da omoguće proračun određenih indikatora za praćenje ispunjavanja obaveza definisanih politikom održivog razvoja.

S obzirom na dugogodišnje odlaganje rješavanja potreba u oblasti životne sredine i nagomilane probleme koji prijete da ugroze održivost prirodnih resursa, a time i izglede za dugoročno stabilan ekonomski razvoj koji je zasnovan na efikasnoj upotrebi resursa, neophodno je uspostaviti efikasan i transparentan **fond za životnu sredinu – eko-fond.** Važno je naglasiti da izvori finansiranja moraju biti precizno utvrđeni, kao i pravila

98 Vlada Crne Gore, Agenda konkurentnosti 2020, op. cit.

namjenskog opredjeljivanja sredstava, zasnovanog na transparentnom poslovanju i efikasnom rješavanju problema zaštite životne sredine. Pri tom treba primijeniti pristup EU, prema kome se finansiranje životne sredine posmatra s tri aspekta: javna izdvajanja za životnu sredinu, izdvajanja u industriji i izdvajanja specijalizovanih subjekata, koja se uglavnom odnose na troškove upravljanja otpadom i otpadnim vodama. Radi funkcionalnosti eko-fonda, potrebno je omogućiti proširenje osnovice za ubiranje poreza i naknada za zagađenje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa, vodeći se pozitivnom praksom u zemljama EU. Naročito su važna iskustva onih zemalja koje su još u periodu tranzicije postigle zadovoljavajuće rezultate, da bi u pretpristupnom periodu cjelovito zaokružile sistem finansiranja životne sredine.

Tržišno zasnovani ekonomski instrumenti od značaja za zaštitu životne sredine u širokoj su upotrebi u zemljama članicama EU. Uz regulatorne instrumente, oni su prepoznati kao mehanizmi koji znatno doprinose sprovođenju politike u oblasti zaštite životne sredine. Posebno važna iskustva i rezultati u EU bilježe se kod primjene instrumenta usmjerenih na potrošnju vode, poreza na pesticide, naknada za korišćenje nemetaličnih mineralnih sirovina, naknada za zaštitu drveća, kaucija za ambalažu za pića, oporezivanja plastičnih kesa, naknada za zagađenje voda i oporezivanja korišćenja prirodnih resursa.[99]

U Tabeli 5-4 prikazan je okvir za finansiranje životne sredine, koji integriše izvore i predlaže namjene. Naime, novi Zakon o životnoj sredini predviđa da se sredstva za finansiranje eko-fonda obezbjeđuju iz: budžeta Crne Gore; sredstava eko-naknada; kredita, donacija i pomoći; instrumenata, programa i fondova Evropske unije, Ujedinjenih nacija i međunarodnih organizacija; stranih ulaganja namijenjenih zaštiti životne sredine i drugih izvora u skladu sa zakonom. Takođe je predloženo da se sredstva eko-fonda koriste za finansiranje: pripreme, sprovođenja i razvoja programa, projekata i sličnih aktivnosti u cilju očuvanja, održivog korišćenja, zaštite i unapređivanja životne sredine; energetske efikasnosti i korišćenja obnovljivih izvora energije, sprovođenje ciljeva i načela zaštite životne sredine radi postizanja integralnog i cjelovitog očuvanja kvaliteta životne sredine, očuvanja njene biološke, geološke i predione raznovrsnosti; racionalnog korišćenja prirodnih dobara i energije, kao osnovnih uslova održivog razvoja, kao i za ostvarivanje prava građana na zdravu životnu sredinu. Utvrđeno je da će se aktom o osnivanju urediti organizacija i način rada, djelatnost, organi, način finansiranja i korišćenja sredstava i druga pitanja od značaja za funkcionisanje eko-fonda.

Pored mogućnosti koje pruža pozitivna praksa u EU u pogledu proširenja osnovice za ubiranje poreza i naknada, kroz funkcionisanje eko-fonda treba omogućiti primjenu niza podsticajnih mjera, npr. za uvođenje zelene infrastrukture, za zelenu mobilnost, za pilot projekte kojima se uspostavlja integrisani sistem održivog saobraćaja. Njihovim

99 Danska i Holandija, kao zemlje EU s najširim spektrom osnovica za primjenu poreza i naknada, poseban akcenat stavljaju na oporezivanje zagađenja i korišćenja resursa. Porezi i naknade za životnu sredinu dio su danskog sistema od sedamdesetih godina prošlog vijeka. U posljednje vrijeme, ovi instrumenti generišu 8–10,5 milijardi EUR prihoda godišnje, tj. do 4% BDP-a. Danski zeleni porezi dizajnirani su tako da utiču na ponašanje i dovode do održivijih izbora svih društvenih i ekonomskih aktera; oni se smatraju izuzetno uspješnim, o čemu svjedoči npr. smanjena upotreba pesticida i ambalaže, kao i druga pozitivna kretanja.

uvođenjem smanjile bi se potrebe u pogledu izgradnje tzv. sive, klasične infrastrukture.[100] Podsticajne mjere Fonda treba da obuhvate i ostale sektore koji su ključni za poboljšanje resursne efikasnosti, uključujući i turizam. Usljed velike povezanosti ovog sektora sa svim ostalim sektorima, mali koraci ka ozelenjavanju turizma imaće izuzetno veliki uticaj na ozelenjavanje cjelokupne ekonomije.

Kao što se vidi iz tabelarnog pregleda, važna komponenta održivog finansiranja životne sredine jeste i potreba adekvatnog vrednovanja prirodnih resursa i njihovog uključivanja u mjerenje uspješnosti ekonomije. Strateški cilj NSOR jeste omogućavanje vrednovanja prirodnog kapitala i usluga ekosistema i njihovo uvrštavanje u bilanse, kako od strane javne uprave, tako i od strane poslovnih subjekata. Zato je neophodno unaprijediti metodologiju vrednovanja usluga ekosistema. Takođe je prioritetno, polazeći od dostupne dokumentacione osnove, uraditi sistematsku analizu usluga ekosistema. To se prije svega odnosi na usluge koje pružaju zaštićena područja prirode, posebno nacionalni parkovi. Potrebno je razviti modele za stratešku valorizaciju usluga ekosistema, prije svega kroz srednjoročne planove upravljanja zaštićenim područjima prirode i prostorno-plansku dokumentaciju. Na temelju pozitivnih iskustava, primjenjivih u Crnoj Gori, treba razvijati modele održivog korišćenja usluga ekosistema, npr. kroz šumarstvo, lov i ribolov, kao i modele podsticanja biznisa zasnovane na održivom korišćenju i zaštiti ekosistema. Kroz utvrđivanje vrijednosti koncesija za korišćenje prirodnih resursa potrebno je obezbijediti da one reflektuju pravu vrijednost ovih resursa, uključujući troškove degradacije. Takođe, treba omogućiti integraciju informacija o vrijednosti resursa u donošenje odluka o javnoj potrošnji i odobravanju razvojnih projekata primjenom procjene uticaja na životnu sredinu, analize troškova i koristi itd. Finansiranje zaštite ekosistema treba unaprijediti kroz uvođenje naknade za usluge ekosistema.

Moraju se eliminisati subvencije štetne po životnu sredinu (SDG 12.c), odnosno subvencije koje ne uvažavaju kriterijume održivog razvoja. Utoliko prije što primjena ove vrste subvencija na duži rok do sada nije pokazala djelotvornost u pogledu unapređenja proizvodnih performansi i uvođenja efikasnijih i čistijih tehnologija. Za resursnu efikasnost eliminacija štetnih subvencija ima čak veći značaj u smislu davanja ispravnih signala poslovnim subjektima nego što su sami javni izdaci koji se izdvajaju u te svrhe.

Neophodno je omogućiti i plaćanje pravih cijena upotrebe prirodnih resursa, tj. pokriće eksternih troškova koji nastaju zbog zagađenja i drugih negativnih uticaja na životnu sredinu. Vrijednost prirodnih resursa i/ili šteta od degradacije resursne osnove i zagađenja moraju se uključiti u obračun proizvoda ili poslovnih rezultata firmi.

Zato planiranjem namjene sredstava eko-fonda treba omogućiti i podršku uvođenju zelene ekomije koja je komplementarna principima resursne efikasnosti i zavisi od njih (mjere relevantne po tom osnovu date se u okviru finansiranja za održivi razvoj u odjeljku 5.2 i 5.3)

Da bi se napravio zaokret od neodržive prakse finansiranja potreba u oblasti životne sredine, koja se zasniva na sporadičnom saniranju pričinjenih šteta, umjesto preventivnog

100 Evropska komisija, Zelena infrastruktura – jačanje evropskog prirodnog kapitala {SWD(2013) 155 final}, Brisel, 2013.

sistemskog pristupa, neophodno je preći na stabilno i stalno finansiranje zaštite životne sredine u Crnoj Gori.

Polazeći od navedenog, strateški cilj NSOR do 2030. godine – **Uspostavljanje sistema održivog finansiranja životne sredine kao komponente finansiranja održivog razvoja** – potrebno je postići realizacijom sljedećih mjera:

- Uvesti sistem programskog, namjenskog planiranja godišnjeg budžeta za sve korisnike budžeta (potrošačke jedinice), u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja (prepoznavanje programa za održivi razvoj kod svih korisnika) – SDG 12 (12.2), SDG 17 (17.3, 17.9, 17.14, 17.18, 17.19)
- Uspostaviti eko-fond i promovisati mobilizaciju sredstava za finansiranje životne sredine kroz efikasan i finansijski održiv fond za životnu sredinu, uz uključivanje novih ekonomskih instrumenata u ovoj oblasti (zelena fiskalna reforma) – SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2)
- Ukinuti subvencije koje štete životnoj sredini, što podrazumijeva i racionalizaciju neefikasnih subvencija – SDG 12 (12.c), SDG 17 (17.3, 17.14)
- Mobilisati sredstva za unapređenje kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine kombinacijom ekonomskih instrumenata, podsticajem stranih ulaganja, kreditima i mehanizmima razvojnog partnerstva s domaćim i međunarodnim partnerima (javni i privatni sektor) – SDG 12 (12.2, 12.c), SDG 17 (17.3, 17.14)

Ovako definisane mjere značajno će doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja 12 i 17, a povezane su i s Akcionim planom iz Adis Abebe, kojim su, između ostalog, utvrđeni: domaći javni izvori za finansiranje životne sredine (t. 20–34), domaći i međunarodni privatni biznis i finansije (t. 35–49), međunarodna razvojna saradnja (t. 50–78), nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta (t. 114–124), kao i pitanja podataka i daljeg praćenja sprovođenja Strategije (t. 133–125).

Tabela 5-4: *Okvir za održivo finansiranje životne sredine i očuvanje prirodnog kapitala*

IZVORI SREDSTAVA ZA FINANSIRANJE **(integrisani pristup preko izvora utvrđenh Zakonom o životnoj sredini)**	**NAMJENA SREDSTAVA** **(postojeće i nove namjene)**
• Sredstva eko-naknada (princip „zagađivač plaća“): naknade zbog zagađivanja životne sredine, odnosno zbog emitovanja zagađujućih materija u vazduh, stvaranje i deponovanje opasnog otpada; naknade pravnim licima koja uvoze supstance koje oštećuju ozonski omotač; naknade za ispuštanje zagađujućih materija u vode (Zakon o vodama i Zakon o finansiranju upravljanja vodama); dozvole za promet izvora jonizujućeg zračenja i promet radioaktivnog materijala; naknada za kontrolu radioaktivnosti roba pri uvozu, izvozu i tranzitu; razmotriti uvođenje oporezivanja CO_2 emisija. • Upotreba prirodnih resursa, uključujući vrednovanje prirodnog kapitala i usluga ekosistema (princip „korisnik plaća“, unapređenje metodologije vrednovanja prirodnih resursa, te uključivanje njihove vrijednosti u mjerenje uspješnosti ekonomije): - korišćenje voda; - korišćenje mineralnih sirovina; - korišćenje šuma. • Prihodi od korišćenja zaštićenih prirodnih dobara (nacionalni parkovi), ali uz uvažavanje usluga ekosistema. • Dio prihoda od akciza na fosilna goriva koje bi se koristile za saniranje negativnih efekata na životnu sredinu koji nastaju sagorijevanjem fosilnih goriva. • Dodatni poreski prihodi od značaja za zaštitu životne sredine (npr. porezi na upotrebu pesticida, naknade za korišćenje nemetaličnih mineralnih sirovina, naknade za zaštitu drveća, kaucije za ambalažu za pića, oporezivanje plastičnih kesa, naknade za zagađenje voda i oporezivanje prirodnih resursa). • Krediti. • Donacije i međunarodna razvojna pomoć, instrumenti, programi i fondovi EU (uključujući sufinansiranje), UN i međunarodnih organizacija. • Drugi zakonom predviđeni izvori	**Javna izdvajanja*** • Finansiranje pripreme, sprovođenja i razvoja programa, projekata i sličnih aktivnosti u cilju očuvanja, održivog korišćenja, zaštite i unapređivanja životne sredine, energetske efikasnosti i OIE. • Sprovođenje ciljeva i načela zaštite životne sredine radi postizanja integralnog i cjelovitog očuvanja kvaliteta životne sredine, očuvanja biološke, geološke i predione raznovrsnosti i racionalnog korišćenja prirodnih dobara i energije, kao osnovnih uslova održivog razvoja. • Ostvarivanje prava građana na zdravu životnu sredinu. • **Planirano proširenje namjene izdvajanja** • Subvencije za čiste tehnologije, alternativna goriva i prevozna sredstva, korišćenje OIE i održivo odlaganje otpada, podrška sanaciji zagađenja. • Održivi, na prirodi zasnovani oblici turizma, koncept održivih gradova. • Podsticajne mjere za uvođenje zelene infrastrukture, za zelenu mobilnost, za istraživanje i inovacije usmjerene na nove tehnologije, za uspostavljanje integrisanog sistema održivog saobraćaja kroz pilot projekte. **Izdvajanja koja treba ukinuti** • Subvencije štetne po životnu sredinu, odnosno one subvencije koje ne uvažavaju principe održivog upravljanja razvojem.
• Mobilizacija sredstava iz privatnog sektora: - strana ulaganja namijenjena zaštiti životne sredine; - ulaganja u zelenu ekonomiju; - privatno-javna partnerstva. • Ostali oblici saradnje javnog i privatnog sektora.	**Izdvajanja u industriji** • Privredni subjekti, uključujući i sektor malih i srednjih preduzeća i preduzetnike koji realizuju zelene investicije i otvaraju zelena radna mjesta.
• Prihodi od osnovne djelatnosti, krediti, tehnička podrška iz međunarodnih javnih izvora.	**Izdvajanja specifičnih subjekata** • Izdvajanja specifičnih proizvođača zagađenja, uključujući troškove upravljanja otpadom i otpadnim vodama.

*Budžetska izdvajanja za zaštitu životne sredine iznosila su samo 0,3% u 2013. godini, ili 0,016% BDP-a.

5.6.2. Platforma za finansiranje održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine

Uspostavljanje dovoljnih i stabilnih izvora finansiranja pretpostavka je za uspješno sprovođenje ciljeva održivog razvoja, odnosno preuzimanje ciljeva Agende Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030. godine, njihovo uključivanje u nacionalne strategije održivog razvoja i sprovođenje.

Zeleni paketi, kao što je EU zeleni paket, omogućavaju podršku širem pristupu održivom razvoju. Takav pristup prevazilazi okvire zaštite životne sredine i obuhvata ukupne investicije u ljudski, društveni, prirodni i ekonomski kapital zemlje. Osim instrumenata i mjera analiziranih u odjeljku 5.6.1, zeleni paketi obuhvataju i dodatna sredstva, uključujući unapređenje međunarodne trgovine kao motora razvoja, kao i zelene investicije u ključne ekonomske sektore.

Pored toga što u Crnoj Gori nije uspostavljen održiv i stabilan sistem finansiranja životne sredine, do sada nije bilo ni pokušaja sprovođenja zelene poreske reforme u kojoj bi se dio poreskog opterećenja sa rada prebacio na aktivnosti koje dovode do osiromašenja resursne osnove i zagađenja. Budući da u Evropskoj uniji postoje pozitivna iskustva u primjeni ovih mjera, bilo bi uputno sprovesti analizu koja bi pokazala koliko se novih radnih mjesta može otvoriti ukoliko se smanje ukupni poreski izdaci za zapošljavanje, a nadomjeste se eliminacijom štetnih subvencija i povećanjem poreza, odnosno dosljednijom primjenom principa „zagađivač/korisnik plaća“.

Vodeći se pozitivnim iskustvima država članica EU, osim uspostavljanja eko-fonda, treba razmotriti i mogućnosti za **dalju zelenu poresku reformu**, koja ne bi bila izvor prihoda samo za finansiranje zaštite životne sredine, već i za **finansiranje održivog razvoja** u cjelini (npr. za niskokarbonski razvoj, resursnu efikasnost, socijalnu uključenost i sl.). Inovativnim poreskim zahvatima obezbijedila bi se sredstva za finansiranje širih potreba održivog razvoja. Širenjem poreske osnovice omogućilo bi se širenje subvencija za prioritete održivog razvoja, kao što su: mjere uvođenja zelene ekonomije, podrška tehnološkom razvoju i inovacijama, podrška marginalizovanim grupama i drugi prioriteti utvrđeni ovom strategijom.

Kako je navedeno i u dijelu koji se tiče finansiranja životne sredine, u agregaciji svih sredstava za finansiranje održivog razvoja potrebno je sprovesti inovacije u oblasti budžetske klasifikacije, te osnažiti kapacitete za obračun ukupnih sredstava na godišnjem nivou. Zato utvrđivanje izdvajanja za sprovođenje politike održivog razvoja u budžetu Crne Gore predstavlja strateški cilj NSOR. U tom pravcu, neophodno je izvršiti prilagođavanja u procesu planiranja[101], usvajanja, sprovođenja i izvještavanja o realizaciji budžeta. To znači da budžetske klasifikacije[102] i programske budžete[103] potrošačkih

101 Shodno Zakonu o budžetu i fiskalnoj odgovornosti (čl. 28), planiranje budžeta zasniva se na „ekonomskoj i fiskalnoj politici, smjernicama fiskalne politike, projekcijama ekonomskog rasta i projekcijama makroekonomske stabilnosti”.

102 Budžetska klasifikacija je sistem jedinstvene klasifikacije na osnovu koje se priprema i izvršava budžet, a obuhvata: organizacionu, ekonomsku, funkcionalnu, programsku i projektnu klasifikaciju.

103 Programski budžet je dio godišnjeg Zakona o budžetu; on sadrži zadatke i aktivnosti pojedinih potrošačkih jedinica koje se sprovode u cilju efikasnog upravljanja sredstvima po predloženim programima i potprogramima, dopri-

jedinica treba prilagoditi kroz restrukturiranje sistema budžetskih izdvajanja tako da se kao obavezni primijene kriterijumi klasifikacije budžetskih stavki koji podržavaju prioritete održivog razvoja.

To nadalje podrazumijeva širu zelenu fiskalnu reformu, tj. definisanje zelenog paketa za održivi razvoj Crne Gore. On bi integrisao širu lepezu poreskih zahvatanja, kao što su: enegetska efikasnost, oporezivanje emisije gasova staklene bašte, subvencije za veću upotrebu obnovljivih izvora energije, za investicije u energetski efikasnu gradnju objekata, za pojačavanje zelenih javnih nabavki, promociju alternativnih vozila, ozelenjavanje ekonomije u sektoru preduzetništva i malih i srednjih preduzeća, promovisanje društvene odgovornosti s fokusom na promociju reciklaže, podsticaje za održive gradove, za otvaranje zelenih radnih mjesta, za unapređenje zdravstvenog sistema u kontekstu zaštite životne sredine i održivog razvoja i sl.

Zelene ekonomije nema bez efikasne upotrebe resursa, niti održivog razvoja bez zelene ekonomije. Stoga sistem finansiranja održivog razvoja mora da omogući stabilan izvor finansiranja priroiteta u okviru ozelenjavanja nacionalne ekonomije. U literaturi, ali i u iskustvima u procesima kreiranja politika, pored koncepta cirkularne ekonomije prepoznato je još nekoliko srodnih koncepata održive ekonomije. Na globalnom nivou, tj. u procesima koji se odvijaju u okviru sistema Ujedinjenih nacija, više se pažnje poklanja konceptu zelene ekonomije (kao i održivoj potrošnji i proizvodnji), dok su evropske nacionalne politike više posvećene konceptu resursne efikasnosti. I u jednim i u drugim politikama i dokumentima prepoznaje se potreba transformacije ekonomije kako bi se osigurala održivost razvoja u granicama koje nameće prirodno okruženje, što je jedan od osnovnih zahtjeva cirkularne ekonomije.

U Komunikaciji iz juna 2011. godine[104], Evropska komisija preporučuje da je za prelazak na zelenu ekonomiju potrebno raditi preko sljedeće tri uzajamno povezane dimenzije politika:

a) investiranje u održivo upravljanje ključnim resursima i prirodni kapital;

b) uspostavljanje adekvatnih tržišnih i regulatornih uslova i

c) poboljšanje u upravljanju i uključenosti privatnog sektora.

Polazeći od toga da prelazak na zelenu ekonomiju zahtijeva multisektorski, integralan pristup i djelovanje na više planova, prepoznate su mogućnosti za ozelenjavanje crnogorske ekonomije, predloženi ciljevi i preporučene prioritetne mjere za ozelenjavanje ekonomije u periodu do 2020. godine.[105] Održiva poljoprivreda i šumarstvo, energetska efikasnost (u svim sektorima), obnovljivi izvori energije i razvoj turizma u okvirima

noseći ostvarenju strateških ciljeva u skladu sa ekonomskom politikom države.

104 Evropska komisija, COM(2011) 363 final, Komunikacija Komisije prema Evropskom parlamentu i Savjetu, Komitetu za ekonomska i socijalna pitanja i Komitetu regiona: Rio+20 – prema zelenoj ekonomiji i boljem upravljanju, Brisel, 2011.

105 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Analitički dokument o izazovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije , integrisan u nacionalnu Platforme za učešće na Samitu Rio+20, Vlada Crne Gore, 2012.

održivosti, glavni su pravci za ozelenjavanje crnogorske ekonomije. Mogućnosti za ozelenjavanje prepoznate su i u oblastima upravljanja otpadom, razvoja infrastrukture za životnu sredinu, održive proizvodnje i potrošnje, investicija u prirodni kapital, održivo upravljanje resursima, nauku i istraživanja. Ulaganja u ove oblasti mogu dati pozitivne rezultate samo ako se odvijaju u povoljnim uslovima, što podrazumijeva stvaranje adekvatnog regulatornog okvira (koji će uspostaviti pravila i podsticaje za razvoj zelenih ekonomskih aktivnosti, ukloniti barijere i osigurati kontrolu neodrživih aktivnosti), osiguravanje finansijske podrške, promjenu ponašanja i razvoj novih znanja i sposobnosti.

Kreiranje novih, zelenih radnih mjesta, jačanje konkurentosti ekonomije, razvoj kapaciteta na svim nivoima, smanjenje regionalnih razvojnih razlika i smanjenje siromaštva, očuvanje prirodnih vrijednosti i otpornosti ekosistema, prilagođenost na klimatske promjene, poboljšanja u upravljanju i uključenosti društvenih aktera – samo su neke od koristi koje prate proces ozelenjavanja ekonomije.

Pored instrumenata kojima će se kroz održivo finansiranje životne sredine podržati prioriteti zelene ekonomije, u okviru platforme za finansirane održivog razvoja do 2030. godine prioritetno je uvesti tržišne i regulatorne instrumente kako bi se prevazišli dosadašnji izazovi održivog razvoja i napravili značajniji koraci ka ubrzavanju ravnomjernog i pravednog razvoja, koji istovremeno čuva prirodni kapital i omogućava postepeni prelazak na zelenu ekonomiju.

Osim ekonomskih instrumenata za finansiranje životne sredine, posebno onih značajnih za eliminisanje ili reformu subvencija štetnih po životnu sredinu te vrednovanje prirodnih resursa i ekosistema i njihovo adekvatno predstavljanje u nacionalnim računima, za uvođene zelene ekonomije na raspolaganju je širok spektar politika i mjera kao što su: **održive javne nabavke, inovativno finansiranje, uvođenje indikatora napretka, partnerstva i mjere za promovisanje korporativne društvene odgovornosti, tehnički standardi i ozelenjavanje tržišta radne snage i prostornog planiranja, primjena informacionih i komunikacionih tehnologija, odgovarajuća socijalna politika, transparentost i odgovornost itd. Od suštinskog značaja su i izgradnja kapaciteta, obrazovanje, obuka i razvoj sposobnosti, kao i jačanje naučno-istraživačkih aktivnosti.**

Međunarodna saradnja u razvoju i primjeni mjera zelene ekonomije i obezbjeđivanju nedostajuće tehničke i finansijske podrške za zelene investicije takođe je veoma važna za Crnu Goru, kao zemlju u razvoju.

Posmatrano s institucionalnog aspekta, očigledno je da na nacionalnom nivou postoje značajni resursi za podršku sprovođenju ciljeva održivog razvoja. Stoga je neophodno poboljšati koherentnost politika značajnih za održivi razvoj (SDG 17.14) i u njih integrisati mjere zaštite životne sredine i klimatskih promjena (SDG 13.1). Kroz harmonizaciju sektorskih politika s potrebama finansiranja održivog razvoja, obezbjeđuje se funkcionalna i finansijska veza različitih sektora ekonomije i očekivanih zelenih i održivih performansi koje treba da generišu. Ministarstvo finansija zato treba da ima ključnu ulogu u ozelenjavanju javne potrošnje i finansiranju sektorskih politika, te njihovom usklađivanju s potrebama implementacije ciljeva održivog razvoja. **U tom cilju, osim jedinice koja bi se s tim zadatkom formirala pri Ministarstvu finansija,**

te uspostavljanja eko-fonda, neophodno je u okviru Komisije za ekonomsku politiku i finansijski sistem ustanoviti kontrolni mehanizam čijom bi se primjenom onemogućilo donošenje dokumenata i propisa koji nijesu u skladu s prioritetima održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine.

Navedene tri institucionalne komponente treba da imaju ključni značaj u ozelenjavanju sistema finansiranja za održivi razvoj u periodu do 2030. godine. Drugim riječima, strateški cilj –**Omogućavanje uvođenja zelene ekonomije mobilizacijom sredstava za finansiranje održivog razvoja** – moguće je postići realizacijom sljedećih mjera:

- Pružiti finansijsku podršku razvoju mehanizama i kapaciteta za uvođenje zelene ekonomije u deset prioritetnih sektora – SDG 9 (9b), SDG 10 (10.1, 10.2, 10.4, 10.b), SDG 12 (12.a, 12.c), SDG 13 (13.3), SDG 15 (15.a, 15.b), SDG 17 (17.1, 17.3, 17.14, 17.16):

  1.održiva poljoprivreda i ruralni razvoj, što uključuje promociju područja s ograničenim mogućnostima za poljoprivrednu proizvodnju, očuvanje i održivo korišćenje genetičkih resursa, organsku proizvodnju i održivo korišćenje planinskih pašnjaka;

  2. jačanje veza turizma i poljoprivrede;

  3. razvoj zelenih vidova turizma – diverzifikacija turističke ponude;

  4. održivo šumarstvo;

  5. razvoj održivih OIE i smanjenje emisija i pritisaka na životnu sredinu;

  6. energetska efikasnost (domaćinstva, javni sektor, komercijalni sektor, saobraćaj, prerađivačka industrija); posebno ozeleniti prostorno planiranje i građevinarstvo (dalja integracija zahtjeva energetske efikasnosti u prostorne planove, ali i kod upotrebe materijala u građevinarstvu; omogućiti očuvanje predionih i prirodnih vrijednosti u prostornim planovima; omogućiti planiranje prostora koje uzima u obzir uticaj klimatskih promjena);

  7. održiva proizvodnja i potrošnja za efikasno korišćenje resursa i jačanje konkurentosti (prerađivačka industrija, usluge, mala i srednja preduzeća);

  8. prirodni kapital (zaštićena područja, očuvanje stabilnosti ekosistema, posebno onih osjetljivih, očuvanje pejzažnih i prostornih vrijednosti; vodni resursi, obalno područje i zemljište);

  9. infrastruktura koja doprinosi očuvanju životne sredine (u oblasti otpada, otpadnih voda, saobraćaja, građevinarstva), kao i zelena i na klimatske promjene otporna infrastruktura;

  10. nauka i istraživanje, obrazovanje (inovacije i tehnološki razvoj, sufinansiranje projekata).

- Uspostaviti povoljan regulatorni okvir (uključujući i tržišne mehanizme u okviru zelenog paketa) za investicije u zelenu ekonomiju – SDG 8 (8.2, 8.3), SDG 10 (10.2, 10.3, 10.b), SDG 12 (12.2, 12.c), SDG 13 (13.2, 13.a), SDG 15 (15.2), 16 (16.6), SDG 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5, 17.6, 17.7, 17.14, 17.17, 17.18, 17.19)

- Institucionalno i organizaciono jačati koherentnost politika značajnih za finansiranje održivog razvoja – SDG 10 (10.6), SDG 17 (17.3, 17.10, 17.11, 17.12, 17.13, 17.14, 17.18 i 17.19), što posebno uključuje:

  - omogućavanje da barem jedan/jedna službenik/službenica u Ministarstvu finansija bude zadužen/a za finansiranje održivog razvoja kako bi se or-

ganizaciono i kadrovski unaprijedio proces planiranja i realizacije budžeta Crne Gore; njegov/njen zadatak treba da bude finansijsko planiranje, praćenje i objedinjavanje tekućih, ali i kapitalnih izdataka potrošačkih jedinica koji se odnose na finansiranje održivog razvoja, što uključuje i izdatke i investicije za održivi razvoj ljudskog, društvenog i ekonomskog kapitala Crne Gore;

- jačanje administrativnih kapaciteta jedinica lokalne samouprave kako bi se isti princip praćenja izdvajanja za finansiranje održivog razvoja primjenjivao i na lokalnom nivou;

- uspostavljanje kontrolnih mehanizama u okviru Komisije za ekonomsku politiku i finansijski sistem, čijom bi se primjenom onemogućilo donošenje dokumenata i propisa koji nijesu u skladu s prioritetima održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine. Ministarstvo održivog razvoja i turizma (odnosno buduća organizaciona jeidnica za sprovođenje politike održivog razvoja) treba da daje mišljenje u vezi s razmatranjem pojedinih dokumenata u procesu njihovog predlaganja za usvajanje od strane Vlade.[106]

106 Predlog razvijen slijedom preporuka iz regionalnog centra UNDP-ja, Istanbul (Regional Service Centre for Europe and the CIS/the Istanbul International Center for Private Sector in Development), 2015; uspostavljanje adekvatnog institucionalnog mehanizma i koordinacije praćenja sektorskih politika unutar Vlade, u kontekstu politike i finansiranja održivog razvoja (budžetiranje, usvajanje strateških dokumenata, investicioni planovi i projekti), potencirano je i u Akcionom planu iz Adis Abebe (AAAA – Adis Abeba Action Agenda).

- Podsticati transparentnost, inkluzivnu i nediskriminatornu međunarodnu trgovinu kroz veću dostupnost kredita, garancije, osiguranje, faktoring i inovativne finansijske instrumente, uključujući i one za mikro, mala i srednja preduzeća (u okviru ove mjere neophodno je podsticati regionalnu trgovinu i interkonektivnost) – SDG 10 (10.6), SDG 17 (17.10, 17.11, 17.12)

- Omogućiti upravljanje javnim dugom na principima međugeneracijske ravnoteže i održivog razvoja – SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19)

Ovako definisane mjere znatno će doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja 12 i 17. One su takođe u neposrednoj vezi s Akcionim planom iz Adis Abebe, u kome su, između ostalog: prepoznati izvori za finansiranje životne sredine – domaći javni izvori za finansiranje životne sredine (t. 20–34) i domaći i međunarodni privatni biznis i finansije (t. 35–49); međunarodna razvojna saradnja (t. 50–78); fer međunarodna trgovina za sve (t. 79–91); nivo zaduženosti i upravljanje javnim dugom (t. 93–102); nauka, tehnologija, inovacije i razvoj kapaciteta (t. 114–124); pitanja podataka i daljeg praćenja sprovođenja strategije (t. 133–125). Može se ocijeniti da su prioriteti ozelenjavanja nacionalne ekonomije, te instrumenti i mjere za realizaciju tih prioriteta, kompatibilni s mogućnostima i obavezama u kontekstu sprovođenja Akcionog plana iz Adis Abebe.

1 Modifikovano prema: UN, The Road to Dignity by 2030: Ending poverty, transforming all lives and protecting the planet, Synthesis Report of the Secretary-General on the post-2015 Sustainable Development Agenda, 2014, p. 21; Dostupno na: http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/69/700&Lang=E.

6

Petnaestogodišnji Akcioni plan NSOR - platforma za mjerenje održivosti nacionalnog razvoja

Akcioni plan NSOR do 2030. godine utvrđuje mjere, sa detaljnom razradom kroz podmjere i ciljne ishode, u okviru strateških ciljeva održivog razvoja Crne Gore. Na taj način utvrđeni su odgovori crnogorskog društva u vremenskom horizontu ove strategije na probleme, slabosti i nedostatke koji karakterišu postojeće stanje razvoja i sistema upravljanja. Istovremeno, prioritetne teme, strateški ciljevi, mjere i podmjere održivog razvoja do 2030. godine predstavljaju odgovor Crne Gore na obaveze koje proizilaze iz UN Agende za održivi razvoj do 2030. godine, obzirom da NSOR do 2030. godine postavlja platformu za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. Strateški ciljevi definisani su uzmajući u obzir nacionalne okolnosti, ali vodeći računa i o nacionalnim obavezama u globalnom kontekstu. To znači da mjere i podmjere pored specifičnih nacionalnih okolnosti i potreba uzimaju u obzir i neophodnost pružanja doprinosa u dostizanju zadataka utvrđenih Agendom za održivi razvoj do 2030. godine.

Način kako su UN ciljevi i zadaci održivog razvoja prevedeni u nacionalni kontekst kroz NSOR odnosno pregled svih zadataka po ciljevima i prioritetnim oblastima u kojima su prepoznati prikazan je u Tabeli 6-1. Naime, od 169 pojedinačnih zadataka održivog razvoja, strukturiranih u 17 ciljeva održivog razvoja, njih 167 je prevedeno u mjere definisane u akcionom planu u skladu s nacionalnim okolnostima i budućim potrebama. Dva zadatka nijesu u značajnjoj mjeri relevantna za Crnu Goru, i to: 9.a - omogućiti izgradnju održive i otporne infrastrukture u zemljama u razvoju kroz povećanu finansijsku, tehnološku i tehničku podršku afričkim zemljama, najmanje razvijenim zemljama, zemljama u razvoju bez izlaza na more i malim ostrvskim zemljama u razvoju i 9.c - značajno povećati pristup informaciono-komunikacionim tehnologijama i težiti pružanju univerzalnog i povoljnog pristupa internetu u najmanje razvijenim zemljama do 2020. godine. Posljednja kolona ukazuje na to da li u okviru određenog cilja održivog razvoja postoji zadatak koji nije relevantan u crnogorskom kontekstu.

Važno je napomenuti da je veći broj od 167 prevedenih zadataka prepoznat kao relevantan za više prioritetnih tema NSOR, što potvrđuje univerzalnu prirodu i međusektorski karakter ove Strategije i naglašava potrebu funkcionalne integracije svih dimenzija održivosti nacionalnog razvoja. Od svih relevantnih zadataka, njih 95 su prepoznati u jednoj prioritetnoj temi, 49 u dvije, 17 u tri, 4 u četiri prioritetne teme, a 1 je prepoznat u pet prioritetnih tema NSOR.

U prilogu PIII ovog dokumenta dat je detaljniji prikaz prepoznate relevantnosti UN zadataka u odnosu na prioritetne teme NSOR. Pretposljednja kolona pod nazivom „neintegrisani zadaci“ pokazuje da li je u okviru konkretnog cilja održivog razvoja neki zadatak prepoznat kao nerelevantan, dok posljednja kolona pod nazivom “pokrivenost” daje sumarni podatak o tome u koliko je prioritetnih tema NSOR konkretni zadatak održivog razvoja prepoznat kao relevantan.

Agendom je definisana potreba praćenja napretka u sprovođenju univerzalnih ciljeva i zadataka održivog razvoja, uključujući i sredstva za sprovođenje u svim zemljama, na način koji poštuje njihovu univerzalnu, integrisanu i međusobno povezanu prirodu tri dimenzije održivog razvoja. Zato se strateški ciljevi i mjere NSOR fokusiraju na probleme čije rješavanje zahtijeva: strateška i normativna usklađivanja javnih politika i propisa; primjenu mehanizama međusektorske saradnje, kroz integralno sagledavanje problema, koordiniranu saradnju resora i postizanje sinergijskih efekata, posebno kod onih problema gdje sektorski mehanizmi ne raspolažu potrebnim instrumentima ili su zakazali u dosadašnjim procesima; prioritetno djelovanje, s obzirom na to da od uspješnosti rješavanja problema zavisi rješavanje problema zagađenja životne sredine, ekonomski i društveni razvoj; primjenu mehanizama koordinacije u rješavanju međusektorskih konflikata; izgradnju efikasnog i učinkovitog sistema upravljanja za održivi razvoj. Na taj način slijedi se zahtjev Agende za održivi razvoj do 2030. godine o neophodnosti poštovanja univerzalne, integrisane i međusobno povezane prirode tri dimenzije održivog razvoja.

U skladu s mjerama utvrđenim u dijelu upravljanja za održivi razvoj, prvi pilot izvještaj o napretku u sprovođenju NSOR do 2030. godine koji će biti pripremljen 2019. godine treba da bude zasnovan na primjeni 42,3% indikatora održivog razvoja koje do tada treba uvesti u sistem redovnog praće-

nja (detaljan pregled stanja indikatora dat je u poglavlju 7). Pripremi izvještaja treba da prethodi uvođenje nedostajućih indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem i uspostavljanje informacionog sistema za obradu indikatora održivog razvoja i podršku izvještavanju o sprovođenju NSOR do 2018. godine. Ovaj i sljedeći redovni dvogodišnji izvještaji o napretku biće razmatrani od strane Nacionalnog savjeta za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem i Vlade Crne Gore, a na osnovu utvrđenog stanja biće definisane mjere za unapređivanje daljeg sprovođenja politike održivog razvoja. S obzirom na to da je NSOR platforma za prevođenje globalnih ciljeva i zadataka održivog razvoja u nacionalni kontekst, Izvještaji o napretku poslužiće i za izvještavanje o nacionalnom doprinosu u sprovođenju ciljeva i zadataka održivog razvoja prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC) i Statističkoj komisiji UN-a.

Polazeći od platforme koju će postaviti NSOR do 2030. godine, svi nadležni resori treba da do 2017. godine utvrde vezu između pojedinih ciljeva održivog razvoja i njihovih sektorskih strategija, planova i programa, odnosno mjera i akcija za koje će biti zaduženi u sprovođenju NSOR. Shodno tome treba utvrditi relevantnost zadataka i indikatora održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike. Na taj način usklađivanje postojećih relevantnih strategija, programa i planova s NSOR biće završeno do 2018. godine. Zato je u predstojećem dvogodišnjem periodu neophodno sprovesti detaljne analize nacionalnog institucionalnog sistema u odnosi na mehanizme i mjere utvrđene u ovoj strategiji u kontekstu uspostavljanja operativnog sistema za prevođenje ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem praćenja i izvještavanja i usklađivanje postojećih sektorskih nacionalnih strategija, programa i planova s ciljevima i zadacima održivog razvoja.

Tabela 6 - 1 *Pregled integracije ciljeva i zadataka UN Agende za održivi razvoj po prioritetnim temama NSOR*

	Ljudski resursi	Društveni resursi	Prirodni resursi	Ekonomski resursi	Upravljanje za održivi razvoj	Finansiranje za održivi razvoj	Nije relevantan
SDG 1		1,2,3,4,3,5,a,b	5,				0
SDG 2		1,2	4	3,4,5,a,b,c			0
SDG 3	1,2,4,5,6,7,8,a,b,c	1,2,3,7,8	9,d				0
SDG 4	1,2,3,4,5,6,7,a,b,c	4,7					0
SDG 5		1,2,3,4,5,6,a,b,c					0
SDG 6			1,2,3,4,5,6,a,b	3,b	a,b		0
SDG 7			2,3,a	1,2,3,a,b			0
SDG 8	3	1,2,3,5,6,7,8,9,b	3, 4,	1,2,3,4,5		2,3, a	0
SDG 9		1	4,5	1,2,3,4,5		b	a,c
SDG 10	7	1,2,3,4,c		2,7,b		1,2,3,4,5,6,a,b	0
SDG 11		1,2,4	1,2,3,4,5,6,7,a,b,c	6,b			0
SDG 12			1,2,4,8	1,2,3,4,5,6 7,8,a,b,c		2,a,c	0
SDG 13			1,2,3,a,b	1,2,3		2,3,a	0
SDG 14			1,2,3,5,7,a,b,c	1,2,4,5,6,c			0
SDG 15			1,2,3,4,5,7,8,9,a,b,c	2, 5, 6,b		2,a,b	0
SDG 16		1,2,3,4,5,6,7,9,10,a,b	6		6,7,8,10,b	6	0
SDG 17	4		4,15,17	1,2,3,4,6,7 9,13,14, 16,17,18,19	1,3,6,7,8,9,13 14,15,16,17 18,19	1,2,3,4,5,6,7,9, 10,11,12,13,14 16,17,18,19	0

Akcioni plan NSOR do 2030. godine

LJUDSKI RESURSI

TEMATSKO PODRUČJE	**1. UNAPREĐENJE STANJA LJUDSKIH RESURSA I JAČANJE SOCIJALNE INKLUZIJE**
STRATEŠKI CILJ	**1.1 UNAPRIJEDITI DEMOGRAFSKA KRETANJA I SMANJITI DEMOGRAFSKI DEFICIT**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo unutrašnjih poslova **Subjekt/i uključeni u implementaciju:** Ministarstvo finansija, Fond PIO, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, MONSTAT, Uprava za mlade i sport, Uprava za dijasporu

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
1.1.1 Spriječiti i ublažiti efekte starenja stanovništva SDG 8 (8.3), 17 (17.4)	1.1.1.1 Razmotriti mogućnosti realizacije pronatalitetne politike (posebno i kroz instrumente rasta zaposlenosti date u ciljevima 2.5 i 4.7, kao i fiskalne olakšice za porodice/majke sa više djece, te mjere date u 2.1.1.1). 1.1.1.2 Obezbijediti adekvatan nivo socijalnih davanja za djecu. 1.1.1.3 Poboljšati fizičku i društvenu infrastrukturu, sa akcentom na ruralna/manje razvijena područja. 1.1.1.4 Jačati porodične vrijednosti. 1.1.1.5 Obezbijediti adekvatan nivo zdravstvene zaštite za stariju populaciju. 1.1.1.6 Obezbijediti adekvatan nivo socijalne zaštite za stariju i ugroženu populaciju. 1.1.1.7 Obezbijediti održivost penzionog sistema, sprovoditi reformu penzijskog i invalidskog sistema, u cilju doprinosa kasnijem izlasku sa tržišta rada, odnosno stimulisanju duže aktivnosti stanovništva i održivosti tekućeg finansiranja penzijskog sistema na srednji i dugi rok (npr. eliminisanjem posebnih uslova penzionisanja, što će doprinijeti održivosti penzijskog sistema i poštvanju principa ravnopravnosti i pravičnosti, kao i sprječavanja nesistemskog rješavanja pitanja vezanih za druge sisteme, kao što su nezaposlenost, tehnološki viškovi, socijalna zaštita i sl. – kroz penzijski sistem, čime se povratno negativno utiče na inače nisku stopu aktivnosti stanovništva Crne Gore, SDG 8 (8.3), 17 /17.4).	NILJ01 MONSTAT, Broj živorođenih NILJ02 MONSTAT, Broj umrlih NILJ03 MONSTAT, Stopa nataliteta NILJ04 MONSTAT, Stopa mortaliteta NILJ05 MONSTAT, Stopa prirodnog priraštaja NILJ06 MONSTAT, Broj sklopljenih brakova NILJ07 MONSTAT, Broj razvedenih brakova NILJ08 MONSTAT, Stopa nupcijaliteta NILJ09 MONSTAT, Stopa divorcijaliteta NILJ14 MONSTAT Očekivano trajanje života NILJ25 MONSTAT, Stopa maskuliniteta živorođenih NILJ26 MONSTAT, Stopa maskuliniteta umrlih NILJ27 MONSTAT, Stopa maskuliniteta umrle odojčadi SDG 17.19.2 Udio zemalja koje su a) obavile makar jedan popis stanovništva i domaćinstava u prošlih deset godina, i b) ostvarile 100-procentni upis u matične knjige rođenih i 80-procentni upis u matične knjige umrlih	- Trend rasta stope nataliteta - Poboljšana socijalna zaštita za djecu - Poboljšan kvalitet fizičke i društvene infrastrukture - Obezbijeđen održiv penzioni sistem - Povećana stopa aktivnosti stanovništva u dobi 15-64 godine (sa 52,5% u 2015. godini, po Anketi o radnoj snazi, na 57,5% do 2030. godine) - Povećano očekivano trajanje života

1.1.2 Spriječiti i ublažiti efekte migracija **SDG 10 (10.7)**	1.1.2.1 Kreirati sveobuhvatnu migracionu strategiju na nacionalnom nivou, SDG 10 (10.7). 1.1.2.2 Poboljšati informacione osnove o socio-demografskoj strukturi migranata, kao i njihovim motivima migracije i planiranom trajanju iste. 1.1.2.3 Obezbijediti konkurentni nivo primanja u ugroženim djelatnostima. 1.1.2.4 Poboljšati atraktivnost države kao destinacije za imigraciju kod poželjnih zanimanja. 1.1.2.5 Unaprijediti sistem nacionalne podrške mladima za stručno i naučno usavršavanje u inostranstvu.	SDG8.8.1 Stope učestalosti fatalnih i ne-fatalnih povreda na radu, po polu i statusu migranata radnika, a posebno žena migranata, i osoba sa nesigurnim zaposlenjem SDG 8.8.2 Povećanje nacionalnog poštovanja radnih prava (sloboda udruživanja i kolektivno pregovaranje) zasnovanih na tekstualnim izvorima Međunarodne organizacije rada (MOR) i domaćem zakonodavstvu, po polu i migrantskom statusu SDG10.7.2 Broj zemalja koje su sprovele migracione politike kojima se dobro upravlja NILJ10 MONSTAT, Kretanje stanovništva Crne Gore po opštinama NILJ11 MONSTAT, Broj crnogorskih državljana koji su se doselili u Crnu Goru NILJ12 MONSTAT, Broj crnogorskih državljana koji su se odselili iz Crne Gore NILJ13 MONSTAT, Broj stranih državljana koji se doselio u Crnu Goru	- Postojanje migracione strategije na nacionalnom nivou - Ostvaren pozitivan migracioni saldo - Konstantan trend rasta mladih koji se usavršavaju u inostranstvu, a zatim zapošljavaju u Crnoj Gori - Uspostavljena efikasnija informaciona osnova o migrantima

TEMATSKO PODRUČJE	**1. UNAPREĐENJE STANJA LJUDSKIH RESURSA I JAČANJE SOCIJALNE INKLUZIJE**
STRATEŠKI CILJ	**1.2 UNAPRIJEDITI ZDRAVLJE GRAĐANA U SVIM UZRASTIMA I SMANJITI NEJEDNAKOSTI U ZDRAVLJU**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Ministarstvo zdravlja **Subjekt/i uključen/i u implementaciju:** Institut za javno zdravlje Crne Gore, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo finansija, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo nauke, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Agencija za zaštitu životne sredine, Centar za ekotoksikološka ispitivanja, zdravstvene ustanove, NVO sektor

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
1.2.1 Unaprijediti zdravstvenu zaštitu majki i novorođenčadi i ostalih osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva SDG 3 (3.1, 3.2 and 3.7)	1.2.1.1 Unaprijediti kvalitet i smanjiti nejednakost u dostupnosti zdravstvene zaštite majke, dojenčadi, djece i adolescenata, SDG 3 (3.1 i 3.2). 1.2.1.2 Univerzalna dostupnost usluga za očuvanje i unaprijeđenje seksualnog i reproduktivnog zdravlja, SDG 3 (3.7). 1.2.1.3 Ojačati rutinske programe imunizacije radi postizanja definisanog minimalnog nivoa obuhvata imunizacijom. 1.2.1.4 Unaprijediti uslove koji promovišu aktivno i zdravo starenje, kao proces optimiziranja prilika za boljim zdravljem, većom participacijom u društvu i sigurnošću starih lica radi poboljšanja kvaliteta njihovog života. 1.2.1.5 Unaprijediti dostupnost zdravstvenim uslugama i programima za osobe sa invaliditetom. 1.2.1.6 Ojačati sektorske politike i djelovanja u cilju povećanja jednakosti u zdravlju djelovanjem na socijalne determinante zdravlja. 1.2.1.7 Unaprijediti i očuvati zdravlje zaposlenih, u vezi sa suzbijanjem i sprječavanjem uticaja ergonomskih faktora na zdravlje 1.2.1.8 Unaprijediti i očuvati zdravlje sportista. 1.2.1.9 Uspostaviti registre izloženosti kancerogenim, toksičnim, perzistentnim i bioakumulativnim materijama na radnom mjestu i izraditi studiju povezanosti oboljevanja od malignih bolesti i izloženosti kancerogenim i TPB suspstancama. 1.2.1.10 Izraditi nacionalnu strategiju eliminacije izloženosti stanovništva i zaposlenih kancerogenim materijama kao što je azbest, benzo-a-piren, i ostali kancerogeni 1A grupe IARC.	SDG 3.1.1 Stopa smrtnosti majki SDG 3.1.2 Procenat porođaja kojima je prisustvovalo obučeno zdravstveno osoblje SDG 3.2.1 Stopa smrtnosti djece ispod pet godina SDG 3.2.2 Stopa smrtnosti novorođenčadi NILJ23 MDG4.1.1, MONSTAT, Stopa mortaliteta među odojčadi (na 1.000 živorođene djece) NILJ24 MDG4.1.2, Stopa mortaliteta djece do pet godina starosti (na 1.000 živorođene djece) NILJ28 MDG4.2.1, Udio jednogodišnjaka vakcinisanih protiv boginja (%) NILJ29 MDG4.2.2, Udio djece vakcinisane sa BCG, DTP, OPV i vakcinom protiv Hepatitisa B (%) NILJ34 MDG4.3.1, Broj nesrećnih slučajeva djece 0-4 godine sa smrtnim ishodom na ukupnu populaciju NILJ35 MDG5.1.1, Stopa smrtnosti majki na 100.000 živorođene djece NILJ36 MDG5.1.2, Procenat porođaja kojima je prisustvovalo kvalifikovano medicinsko osoblje	Mortaliteta novorođenčadi i djece do 5 godina približen EU prosjeku Smanjena po zdravlje rizična ponašanja u populaciji adolescenata Uspostavljena efikasna kontrola i eliminisana/ iskorijenjena vakcino–preventabilna oboljenja Kreirana i implementirana nacionalne strategije za reproduktivno zdravlje Program „Škola roditeljstva“ funkcioniše u svim DZ Unaprijeđeno funkcionisanja programa odvikavanja od pušenja u svim domovima zdravlja Uspostavljen “baby friendly” program u svim porodilištima Sprovodi se zdravstveno-vaspitni rad sa predškolskom, školskom djecom i omladinom Ojačani kapaciteti, efikasnosti, obuhvat, diverzifikacija programa i usluga savjetovališta za mlade u okviru domova zdravlja Uspostavljena efikasna saradnja između zdravstvenih ustanova, centara za socijalni rad i ustanova socijalne i dječije zaštite Unaprijeđeno planiranje, implementacija i monitoring zdravstvenih programa kroz integrisanje socijalnih determinati zdravlja i jednakosti u zdravlju u skladu sa SZO preporukama i smjernicama Povećan udio zdravih godina u očekivanom trajanju života kod osoba životne dobi 55 godina Unaprijeđena usluga fizikalnog tretmana za lica sa invaliditetom Povećan udio osoba sa invaliditetom kojima je dostupna potrebna zdravstvena zaštita Smanjen procenat domaćinstava sa invalidnim osobama koje su izložene visokim privatnim plaćanjima za zdravstvene usluge Uvedeni zdravstveni medijatori po populacionim grupama Osnovan Zavod za medicinu rada i sporta Uspostavljeni registri izloženosti zaposlenih toksičnim materijama Izrađen Nacionalni plan eliminacije azbesta i TPB supstanci

				☐ SDG 3.3.1 Broj HIV infekcija u odnosu na 1.000 neinficiranih, po polu, starosnoj dobi i ključnim grupama populacije ☐ SDG 3.3.2 Incidencija tuberkuloze na 1.000 stanovnika ☐ SDG 3.3.3 Incidencija malarije na 1.000 stanovnika ☐ SDG 3.3.4 Incidencija hepatitisa B na 1.000 stanovnika ☐ SDG 3.3.5 Broj osoba kojima su trebale intervencije protiv zanemarenih tropskih bolesti	
		1.2.2.1	Za jednu trećinu smanjiti preranu smrtnost od nezaraznih bolesti putem promocije, prevencije, ranog otkrivanja i liječenja mentalnog zdravlja, SDG 3 (3.4).	☐ SDG 3.4.1 Stopa smrtnosti zbog kardiovaskularnih bolesti, raka, dijabetesa i hroničnih respiratornih bolesti	☐ Prerana smrtnost od nezaraznih bolesti smanjena za trećinu
		1.2.2.2	Ojačati sprovođenje Okvirne konvencije Svjetske zdravstvene organizacije o kontroli duvana i smanjiti prevalenciju upotrebe duvana, SDG3 (3.a).	☐ SDG 3.5.1 Obuhvat tretmanskih intervencija (farmakološke, psihosocijalne i rehabilitacione i postintervencione usluge) za poremećaje upotrebe supstanci ☐ SDG 3.5.2 Štetno korišćenje alkohola, određeno prema nacionalnom kontekstu kao konzumiranje alkohola po glavi stanovnika (u starosnoj dobi od 15 godina i stariji) u roku od jedne kalendarske godine u litrima čistog alkohola	☐ Smanjena štetna upotreba alkohola ☐ Smanjen upotreba opojnih droga ☐ Smanjena prevalencija pušenja ☐ Smanjena prevalencija nedovoljne fizičke aktivnosti
		1.2.2.3	Ojačati prevenciju i liječenje od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, uključujući zloupotrebu opojnih droga i štetno korišćenje alkohola, SDG3 (3.5).	☐ SDG 3.a.1 Dobno standardizovana prevalencija trenutne upotrebe duvana kod osoba u starosnoj dobi od 15 godina i starijih ☐ SDG 3.4.2 Stopa smrtnosti samoubistvom ☐ SDG 3.6.1 Stopa smrtnosti zbog povreda u drumskom saobraćaju	☐ Smanjena prevalencija povišenog krvnog pritiska ☐ Uveden skrining program na povišeni krvni pritisak
		1.2.2.4	Prepoloviti broj nastradalih i povrijeđenih od saobraćajnih nesreća, SDG 3 (3.6).	☐ SDG 3.9.1 Stopa smrtnosti zbog zagađenja vazduha u domaćinstvu i zagađenja vazduha u okruženju	☐ Smanjen unos soli
1.2.2	**Povećati fokus na promociju zdravog života, prevenciju i kontrolu bolesti SDG 3 (3.4, 3.5, 3.6, 3.a, 3.b)**	1.2.2.5	Ojačati rano otkrivanje i smanjenje izloženosti faktorima rizika za nezarazne bolesti koje povećavaju rizik nastanka hroničnih bolesti i smrti.	☐ SDG 3.9.2 Stopa smrtnosti zbog nebezbjedne vode, nebezbjedne primjene sanitarnih mjera i nedostatka higijene (izlaganje nebezbjednim uslugama vodosnabdijevanja, i nebezbjednim sanitarnim i higijenskim uslugama) ☐ SDG 3.9.3 Stopa smrtnosti zbog nenamjernog trovanja	☐ Zaustavljen trenda rasta dijabetesa i gojaznosti ☐ Eliminisana tuberkuloza kao javni zdravstveni problemi ☐ Broj nastradalih u saobraćajnim nesrećama smanjen za 50%
		1.2.2.6	Unaprijediti rano otkrivanje malignih bolesti u ciljnoj populaciji.	☐ SDG 6.1.1 Udio stanovništva koje koristi usluge snabdijevanja pijaćom vodom kojima se upravlja na bezbjedan način	☐ Dostignuto 50% obuhvata ciljne populacije oportunim skriningom povišenih vrijednosti holesterola i šećera u krvi
		1.2.2.7	Povećati dostupnost i kvalitet liječenja nezaraznih bolesti i rehabilitacije na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite.	☐ SDG 6.2.1 Udio stanovništva koji koristi sanitarne usluge kojima se upravlja na bezbjedan način, uključujući i mogućnost pranja ruku vodom i sapunom ☐ SDG 16.1.1 Broj žrtava umišljajnog ubistva na 100.000 stanovnika, po polu i starosnoj dobi	☐ Skrining programi za rano otkrivanje raka debelog crijeva, dojke i grlića materice se kontinuirano sprovode u svim opštinama
		1.2.2.8	Povećati dostupnost i kvalitet liječenja oboljelih od mentalnih poremećaja.	☐ SDG 16.1.2 Broj smrtnih slučajeva povezanih sa sukobom na 100.000 stanovnika, po polu, starosnoj dobi i uzroku	☐ Adekvatne dijagnostike i terapije akutnog koronarnog sindroma dostupna
		1.2.2.9	Omogućiti prevenciju povreda kroz multisektorski pristup uz blisku saradnju različitih segmenata društva.	☐ SDG 11.7.2 Udio osoba žrtava fizičkog ili seksualnog uznemiravanja, po polu, starosnoj dobi, statusu invalidnosti i mjestu dešavanja, u prethodnih 12 mjeseci ☐ NILJ30 MDG4.2.2.a, BCG ☐ NILJ31 MDG4.2.2.b, DTP	☐ Metadonski program dostupan u svim Centrima za mentalno zdravlje
		1.2.2.10	Onezbijediti pristup povoljnim osnovnim lijekovima i vakcinama, SDG3 (3.b).	☐ NILJ32 MDG4.2.2.c, OPV ☐ NILJ33 MDG4.2.2.d, Hepatitis B	☐ Uspostavljen Registar traumatizma ☐ Uspostavljena referentna laboratorija za AMR
		1.2.2.11	Uspostaviti nacionalni sistem za nadzor nad antimikrobnom rezistencijom (AMR).	☐ NILJ37 MDG6.1.1, Stopa novoregistrovanih slučajeva (u godini) HIV na 100.000 stanovnika ☐ NILJ38 MDG6.1.2, Stopa novoregistrovanih slučajeva (u godini) HIV/AIDS na 100.000 stanovnika	☐ Već dostignute ciljane vrijednosti milenijumskih razvojnih ciljeva su održane
		1.2.2.12	Smanjiti prevalenciju zaraznih bolesti, posebno HIV-a i tuberkuloze.	☐ NILJ39 MDG6.1.3,, Stopa dobrovoljno testiranih na HIV na 1.000 stanovnika ☐ NILJ40 MDG6.2.1, Stopa novoregistrovanih slučajeva od tuberkuloze na 100.000	☐ Usvojeni Vodiči za kontrolu epidemija
		1.2.2.13	Uvesti brzi odgovor na prijetnje zdravstvenoj bezbjednosti.	☐ NILJ41 MDG6.2.2, Procenat oboljelih od multirezistentne tuberkuloze u odnosu na ukupan broj oboljelih od tuberkuloze ☐ - NILJ42 MDG6.2.3, Stopa smrtnosti od TBC-a na 100.000 stanovnika ☐ - NILJ43 MDG6.3.1, Stopa smrtnosti od kardiovaskularnih bolesti (na 100.000 stanovnika) ☐ - NILJ44 MDG6.3.2, Stopa smrtnosti od malignih tumora (na 100.000 stanovnika)	
		1.2.3.1	Povećati finansiranje zdravstva i zapošljavanje, razvoj, obuku i zadržavanje zdravstvenih radnika, SDG 3 (3.c).		☐ Smanjena razlika u izdvajanjima za zdravstvo u odnosu na EU prosjek ☐ Udio zdravstvene potrošnje u budžetu iznosi preko 12%
		1.2.3.2	Povećati broj ljekara u zdravstvenom sistemu, što će smanjiti preopterećenje ljekara i dodatno doprinijeti povećanju kvaliteta zdravstvene zaštite i unaprijediti odnos zdravstvenih i nezdravstvenih pružalaca usluga u skladu sa planom ljudskih resursa u zdravstvu.		☐ Udio zdravstvene potrošnje u BDP iznosi preko 9% ☐ Smanen udio privatnih plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima na ispod 30%
		1.2.3.3	Reorganizovati sistem zdravstva od kurativno ka preventivno usmjerenom.		☐ Smanjena razlika po broju ljekara na 100.000 stanovnika u odnosu na EU prosjek
		1.2.3.4	Ostvariti univerzalnu zdravstvenu pokrivenost, uključujući zaštitu od finansijskih rizika, pristup kvalitetnim osnovnim uslugama zdravstvene zaštite i pristup bezbjednim, djelotvornim, kvalitetnim i povoljnim najvažnijim lijekovima i vakcinama za sve, SDG 3 (3.8).	☐ -SDG 1.a.2 Udio ukupne budžetske potrošnje na neophodne usluge (obrazovanje, zdravstvo i socijalna zaštita) ☐ SDG 3.8.1 Obuhvat osnovnim zdravstvenim uslugama (definisan kao prosječni obuhvat osnovnim uslugama na osnovu intervencija određenih za praćenje koje uključuju reproduktivno, zdravlje majke, novorođenčeta i zdravlje djece, zarazne bolesti, nezarazne bolesti i kapacitete za pružanje usluga i pristup, među opštom i najugroženijom populacijom)	☐ Implementiran Plan ljudskih resursa u zdravstvu 2013-2022. ☐ Ostvarena univerzalna zdravstvena pokrivenost
		1.2.3.5	Unaprijediti integrisanost i koordinaciju zdravstvenih usluga promocije, prevencije i liječenja.		☐ Uspostavljen funkcionalni integralni zdravstveni sistem i sistem populacionih registara kao podrške implementaciji nacionalnih prioriteta
1.2.3	**Unaprijediti efikasnost zdravstvenog sistema i kvalitet zdravstvene zaštite SDG 3 (3.8 and 3.c)**	1.2.3.6	Povećati izdvajanja za preventivne usluge.	☐ SDG 3.8.2 Broj osoba obuhvaćenih zdravstvenim osiguranjem ili javnim zdravstvenim sistemom na 1.000 stanovnika	
		1.2.3.7	Nastaviti sa jačanjem primarne zdravstvene zaštite	☐ SDG 3.b.2 Ukupna NETO zvanična razvojna pomoć za medicinska istraživanja i osnovne zdravstvene sektore	
		1.2.3.8	Uvesti mehanizme finansijske zaštite od rizika osiromašenja u slučaju korišćenja zdravstvene usluge.	☐ SDG 3.c.1 Gustina i distribucija zdravstvenih radnika ☐ SDG 3.d.1 Kapacitet i pripravnost za vanredne zdravstvene situacije prema Međunarodnom zdravstvenom pravilniku (IHR)	☐ Razvijen nacionalni kapacitet za sprovođenje procjene rizika, menadžment informacija, pružanje odgovora i komunikaciju o riziku za sve akutne javnozdravstvene hitne situacije koje predstavljaju potencijalnu prijetnju na međunarodnom planu
		1.2.3.9	Unaprijediti bezbjednost pacijenata i kvalitet zdravstvenih usluga	☐ SDG 3.b.1 Udio stanovništva sa pristupom pristupačnim ljekovima i vakcinama na održivoj osnovi ☐ NILJ45 Broj ljekara na 100.000 stanovnika	☐ Smanjen AMR i uspostavljen nacionalni sistem nadzora nad AMR
		1.2.3.10	Unaprijediti dostupnost i racionalnu upotrebu bezbjednih, efikasnih i kvalitetnih lijekova i drugih zdravstvenih tehnologija.	☐ NILJ46 Iskorišćenost posteljnog fonda bolničkih ustanova ☐ NILJ47 Izdvajanja iz budžeta za zdravstvo, per capita (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	☐ Razvijeni nacionalni kapaciteti za prevenciju i kontrolu epidemijskih i pandemijskih oboljenja
		1.2.3.11	Donijeti Strategiju i Zakon o javnom zdravlju.	☐ NILJ48 Udio zdravstvene potrošnje u BDP (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	
		1.2.3.12	Uspostaviti sveobuhvatan okvir za monitoring zdravstvene situacije, trendova, nejednakosti i determinanti poštovanjem međunarodnih standarda za sakupljanje podataka i analizu radi unaprijeđivanja kvaliteta zdravstvenih podataka i učinka zdravstvenog sistema.	☐ NILJ49 Udio zdravstvene potrošnje u budžetu (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije) ☐ NILJ50 Udio privatnih plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	
		1.2.3.13	Razvijati ključne kapacitete za ispunjavanje obaveza koje proizilaze iz Međunarodnog zdravstvenog pravilnika.		
		1.2.3.14	Jačati nacionalne kapacitete za kontinuirano funkcionisanje zdravstvenog sistema u stanju vanredne situacije i upravljanje povezanim javnozdravstvenim rizicima, kao i adekvatnu pripremljenost za pružanje brzog, predvidivog, efikasnog odgovora za slučaj epidemije i pandemije.		

TEMATSKO PODRUČJE	**1. UNAPREĐENJE STANJA LJUDSKIH RESURSA I JAČANJE SOCIJALNE INKLUZIJE**
STRATEŠKI CILJ	**1.3 OBEZBIJEDITI INKLUZIVNO I KVALITETNO OBRAZOVANJE I PROMOVISATI MOGUĆNOSTI CJELOŽIVOTNOG UČENJA ZA SVE**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekt/i: Ministarstvo prosvjete

Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo nauke, Ministarstvo finansija, MONSTAT, Uprava za mlade i sport

MJERE		PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
1.3.1	**Obezbijediti sveobuhvatno, inkluzivno i kvalitetno predškolsko obrazovanje SDG 4 (4.2 and 4.a)**	1.3.1.1 Obezbijediti da sve djevojčice i dječaci imaju pristup kvalitetnom razvoju, brizi i predškolskom obrazovanju u ranom djetinjstvu, tako da budu spremni za osnovno obrazovanje, SDG 4 (4.2). 1.3.1.2 Povećati obuhvat djece alternativnim programima predškolskog obrazovanja (kraći program, interaktivne službe, trosatni program). 1.3.1.3 Povećati izdvajanja iz budžeta za predškolsko obrazovanje (trenutno 0,38% BDP). 1.3.1.4 Izgraditi i nadograditi objekte za obrazovanje koji su prilagođeni djeci i osobama sa invaliditetom, koji su rodno senzitivni i pružaju bezbjedno, nenasilno, inkluzivno i djelotvorno okruženje za učenje za sve, SDG 4 (4.a).	- SDG 4.2.1 Udio djece ispod 5 godina starosti koja su razvojno na dobrom putu u pogledu zdravlja, učenja i psihosocijalnog blagostanja, po polu - SDG 4.2.2 Stopa učestvovanja u organizovanom učenju (godinu dana prije zvaničnog uzrasta za upis u osnovnu školu), po polu - SDG 4.a.1 Udio škola sa pristupom: (a) električnoj energiji; (b) internetu za pedagoške svrhe; (c) kompjuterima za pedagoške svrhe; (d) prilagođenoj infrastrukturi i materijalima za učenike sa invaliditetom; (e) osnovnoj vodi za piće; (f) osnovnim sadržajima toaleta za jedan pol; i (g) osnovnim uređajima za pranje ruku (u skladu sa definicijama indikatora "voda, sanitacija i higijena za sve" (WASH)) - NILJ15 MDG2.1, Stopa upisa u ustanove predškolskog obrazovanja i vaspitanja (po polu) - NILJ16 Izdvajanja iz budžeta za predškolsko obrazovanje (% BDP)	- Dostignut obuhvat predškolskim vaspitanjem i obrazovanjem sve djece, posebno uzrasta 3 godine do polaska u školu, u skladu sa međunarodnim standardima - Povećan broj vaspitno obrazovnih ustanova u kojima se realizuju alternativni programi - Povećan broj opština u kojima su organizovane interaktivne službe - Izdvajanje iz budžeta je na nivou OECD prosjeka (trenutno 0,5% BDP) - Kapaciteti predškolskih ustanova su u skladu sa OECD prosjekom (povećan broj izgrađenih objekata vaspitnih jedinica) - Povećan broj predškolskih ustanova u kojima je uvedena nastava engleskog jezika
1.3.2	**Unaprijediti osnovno i srednje obrazovanje SDG 4 (4.1, 4.4, 4.6, 4.7, 4.b)**	1.3.2.1 Povećati efikasnost ulaganja i kvalitet osnovnog i srednjeg obrazovanja i zadržati ga besplatnim za sve, SDG 4 (4.1). 1.3.2.2 Značajno povećati broj kvalifikovanih nastavnika, SDG4 (4.b). 1.3.2.3 Obezbijediti da svi mladi i znatan udio odraslih, i muškaraca i žena, nauče da čitaju i pišu i steknu numeričku pismenost, SDG 4 (4.6). 1.3.2.4 Poboljšati kvalitet inicijalnog obrazovanja nastavnika, sa fokusom na sticanje praktičnih vještina neposrednog rada s učenicima. 1.3.2.5 Smanjiti nasilje kod djece i adolescenata, promovisati programe koji promovišu toleranciju i rješavanje problema kroz dijalog, kao i inkluziju ranjivih grupa, SDG 4(4.7) 1.3.2.6 Kontinuirano inovirati kurikulume u osnovnom i srednjem obrazovanju, SDG 4 (4.4). 1.3.2.7 Obezbijediti sistem praćenja najtalentovanijih đaka u osnovnim i srednjim školama radi omogućavanja finansijske podrške države njihovom daljem obrazovanju s ciljem stavljanja njihovih znanja i vještina u funkciju razvoja crnogorskog društva.	- SDG 4.1.1 Udio djece i mladih: (a) u razredima 2/3; (B) na kraju osnovne škole; i (c) na kraju niže srednje škole koja postižu najmanje minimalni nivo poznavanja iz (i) čitanja i (ii) matematike, po polu - NID 43 MK, Procenat nastavnih sati posvećen promociji višejezičnosti u odnosu na ukupan broj nastavnih sati posvećen jezicima (razredi 7-8) - NID 44 MK, Procenat nastavnih sati posvećen obrazovanju u oblasti umjetnosti u odnosu na ukupan broj nastavnih sati (razredi 7-8) - NILJ17 MDG2.1.1., Stopa upisa u osnovne škole (po polu) - NILJ18 MONSTAT MDG2.2.2., Stopa završetka osnovnih škola (po polu) - NILJ20 Stopa nepismenosti kod djece mlađe od 10 godina	- Besplatno osnovno i srednje obrazovanje za sve - Poboljšani rezultati na PISA testovima - Povećan broj specijalizovanih odjeljenja u osnovnim školama koje su započele sa nastavom i na engleskom jeziku - Povećan broj obučenih učitelja, nastavnika i profesora za izvođenje nastave na engleskom jeziku - Smanjena stopa nasilja kod mladih - Povećana stopa inkluzije ranjivih grupa - Povećan broj specijalističkih odjeljenja pri gimnazijama Povećan broj učenika koji pohađaju specijalistička odjeljenja

1.3.3	**Unaprijediti obrazovnu i naučnu komponentu u visokom obrazovanju SDG 4 (4.3, 4.4, 4.c), SDG 8 (8.3)**	1.3.3.1 Poboljšati poziciju crnogorskih univerziteta na međunarodnim rang listama, kroz jačanje komponente naučnog istraživanja i unapređivanje standarda rada u ovoj oblasti. 1.3.3.2 Obezbijediti jednak pristup kvalitetnom obrazovanju tehničkom, stručnom i tercijarnom obrazovanju, uključujući univerzitete, SDG 4 (4.3). 1.3.3.3 Povećati izdatke za istaživanje i razvoj, kako iz budžeta, tako i iz privatnih izvora (kroz poreske olakšice, subvencije i sl.) Trenutno na nivou od 0,38% BDP (2014). 1.3.3.4 Povećati kvalitet nastavnog kadra kroz bolju selekciju, uslove zapošljavanja, korišćenje međunarodnih stipendija i programa razmjene, SDG 4 (4.c). 1.3.3.5 Uspostaviti bolje veze sa privredom kroz stvaranje naučno-tehnoloških parkova, centara izvrsnosti i uključivanje u međunarodne programe saradnje u istraživanju i razvoju, SDG 8 (8.3). 1.3.3.6 Usaglasiti sistem visokog obrazovanja sa potrebama društva i tržišta rada, i time kontinuirano uticati na smanjenje nezaposlenosti mladih, SDG 4 (4.4). 1.3.3.7 Obezbijediti sistem praćenja najtalentovanijih studenata radi omogućavanja finansijske podrške države njihovom daljem obrazovanju s ciljem stavljanja njihovih znanja i vještina u funkciju razvoja crnogorskog društva.	- SDG 4.b.1 Obim tokova zvanične razvojne pomoći za stipendije po sektoru i vrsti studija - NILJ 22 Izdaci za istraživanje i razvoj (% BDP)NIE60 MN. Ulaganja u istraživanje i razvoj (% BDP-a) - NIE61 MN. Broj inovaciono-preduzetničkih centara - NIE62 MN. Broj izvršilaca u Naučno tehnološkom parku u prostoru UCG - NID 45 MK Indeks koherentnosti i pokrivenosti tehničkog i stručnog obrazovanja i osposobljavanja i visokog obrazovanja u oblasti kulture	- Najmanje jedan crnogorski univerzitet je rangiran na nekoj od 3 najuglednije međunarodne rang-liste - Izdaci za istraživanje i razvoj su na nivou od 2,5% BDP - Brojnost i kvalitet predavača se približio prosjeku EU - Uspostavljen je prvi Naučno-tehnološki park (NTP) u prostoru kampusa UCG, uz učešće svih crnogorskih univerziteta i visokoobrazovanih institucija (uz rast broja članova NTP, kako sa visookoobrazovnih insitucija, tako i iz privrednih društava) - Raste broja izvršilaca u Naučno-tehnološkom parku NTP; - Uspostavljen je inovaciono-preduzetnički centar „Tehnopolis“; - Povećan broj centara izvrsnosti u CG i broj aplikacija u međunarodnim programima saradnje u oblasti istraživanja i razvoja - Uspostavljene su nacionalne referentne laboratorije za oblast životne sredine i zdravlja ljudi i uključene u sistem institucija naučno istraživačkog rada
1.3.4	**Unaprijediti uslove za cjeloživotno učenje, neformalno obrazovanje i obrazovanje odraslih sa fokusom na ugrožene grupe SDG 4 (4.5)**	1.3.4.1 Povećati učešće mladih i odraslih u formalnom i neformalnom obrazovanju u skladu sa zahtjevima tržišta rada, SDG 4 (4.5). 1.3.4.2 Povećati informatičku pismenost mladih i odraslih, SDG 4 (4.5).	- SDG 4.3.1 Stopa učestvovanja mladih i odraslih u formalnom i neformalnom obrazovanju i osposobljavanju u prethodnih 12 mjeseci, po polu - SDG 4.4.1 Udio mladih i odraslih osoba koje imaju informaciono-komunikacione vještine (ICT), prema vrsti vještine - SDG 4.6.1 Procenat stanovništva u određenoj starosnoj grupi koji je postigao makar utvrđeni nivo poznavanja funkcionalne (a) pismenosti i (b) numeričkih vještina, po polu - NILJ 19 Izdaci iz budžeta za obrazovanje (%BDP) - NILJ 21 MDG 2.3.1 Stopa nepismenih	- Povećana stopa učešća mladih u neformalnom obrazovanju - Povećana stopa učešća odraslih u neformalnom obrazovanju - Informatička pismenost mladih na nivou EU prosjeka - Informatička pismenost odraslih se približava EU prosjeku

DRUŠTVENI RESURSI

TEMATSKO PODRUČJE	**2. DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA ZNAČAJNIM ZA ODRŽIVOST DRUŠTVA**
STRATEŠKI CILJ	**2.1 STIMULISATI AKTIVAN ODNOS KLJUČNIH AKTERA PREMA ODRŽIVOSTI RAZVOJA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo rada i socijalnog staranja **Subjekt/i uključen/i u implementaciju:** Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo kulture, Savjet za zaštitu od diskriminacije, Ministarstvo zdravlja, Uprava za mlade i sport

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.1.1 Obezbijediti preduslove za zdrav razvoj pojedinca u okviru porodice SDG 3 (3.1, 3.2, 3.7), SDG 5 (5.2, 5.3 and 5.6), SDG 8 (8.7), SDG 16 (16.1, 16.2)	2.1.1.1 Obezbijediti uslove za zdravo i održivo zasnivanje porodice SDG 3 (3.1) i 5 (5.6): - razviti sistem obrazovanja o porodici i roditeljstvu prije zasnivanja porodice - razviti efikasan sistem podrške porodicama i roditeljima u vezi sa svim izazovima roditeljstva i porodičnog života - u cilju popravljanja demografske situacije u državi razviti sistem podrške za osnivanje i opstanak mladih porodica kao što su podrška rješavanju stambenog pitanja, olakšice pri podizanju stambenih kredita, olakšice za započinjanje biznisa i sl. - obezbijediti univerzalan pristup uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja, uključujući planiranje porodice, informisanje i edukaciju, kao i integrisanje reproduktivnog zdravlja u nacionalne strategije i programe, SDG 3 (3.7), 5 (5.6). 2.1.1.2 Edukovati populaciju o alternativnim oblicima porodice (npr. jednočlana porodica, porodica sa samohranim roditeljem, partnerstvo bez braka, hraniteljska porodica i sl.) - razvijati i promovisati sistem hraniteljstva - razviti efikasan sistem podrške djeci sa smetnjama i teškoćama u razvoju i njihovim porodicama. 2.1.1.3 Obezbijediti da se istopolnim zajednicama priznaju prava u skladu s potvrđenim međunarodnim ugovorima i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava. 2.1.1.4 Efikasno se boriti protiv nasilja u porodici, SDG 5 (5.2) i 16 (16.1, 16.2): - podići nivo svijesti građana o problemu nasilja u porodici - uspostaviti efikasan sistem prevencije nasilja u porodici - unaprijediti socijalnu i drugu zaštitu žrtava porodičnog nasilja - unaprijediti normativni sistem koji reguliše oblast nasilja u porodici - unaprijediti zaštitu djece od nasilja, zlostavljanja, zanemarivanja i drugih oblika ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja, uključujući onlajn nasilje, eksploataciju i zlostavljanje djece, - eliminisati sve štetne prakse, kao što je dječji, rani i prisilni brak, SDG 5 (5.3) - obezbijediti zabranu i ukidanje svih oblika dječjeg rada, SDG 8 (8.7). 2.1.1.5 E liminisati sve oblike nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnim i privatnim sferama, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge vrste iskorišćavanja, SDG 5 (5.2, 5.3), SDG 8 (8.7).	- SDG 3.7.1 Udio žena reproduktivne dobi (starosti 15-49 godina) čija je potreba za planiranjem porodice zadovoljena modernim metodama - SDG 3.7.2 Stopa nataliteta kod adolescenata (uzrast 10-14 godina; uzrast 15-19 godina) na 1.000 žena u toj starosnoj grupi - SDG 16.2.1 Udio djece u dobi od 1 do 17 godina koja su doživjela bilo koju vrstu fizičkog kažnjavanja i/ili psihičke agresije od strane njihovih staratelja u prošlih mjesec dana - NILJ35 MZ Stopa smrtnosti majki na 100.00 živorođene djece - NILJ23 MDG4.1.1, Monstat, Stopa mortaliteta među odojčadi (na 1.000 živorođene djece) - NID01 MRSS Broj djece smještene u hraniteljske porodice - NID02 MRSS Procenat procesuiranih slučajeva u odnosu na broj prijavljenih slučajeva prisilnih brakova, razvrstan prema instituciji (prosvjeta, centri za socijalni rad, policija, tužilaštvo, sudstvo) mjestu/ opštini, na godišnjem nivou. - NID03 MRSS Broj žrtava nasilja u porodici kojima je pružena usluga opšte podrške na godišnjem nivou po 1) vrsti usluge, 2) pružaocu, 3) opštini - NID04 MRSS Geografska raspoređenost specijalizovanih, lako dostupnih i bezbjednih usluga podrškeza žrtve nasilja razvrstan prema: a) tipu usluge podrške, b) opštini, c) pružaocu usluge i d) i izvoru finansiranja - NID05 MRSS Broj žrtava nasilja u sigurnim kućama, u odnosu na identifikovanu potrebu za smještajem u sigurnim kućama na godišnjem nivou, razvrstano u odnosu na: a) sve oblike nasilja, b) broju odraslih i broju djece, c) starosti i polu djece i d) opštini; - NID06 MRSS Procenat izdvajanja iz godišnjeg i lokalnih budžeta namijenjen nesmetanom funkcionisanju sigurnih kuća i smještaju za žrtve, u odnosu na ukupni budžet za usluge u ovoj oblasti, na godišnjem nivou - NID07 MRSS Broj (24/7) SOS telefonskih linija na nivou države koje pružaju povjerljivo i anonimno savjetovanje za žrtve nasilja i broj korisnika/ca ove usluge, na godišnjem nivou, razvrstan prema a) broju odraslih i broju djece, b) starosti i polu djece, c) oblicima nasilja, d) srodstvu između učinioca i žrtve i e) opštini; - NID08 MRSS Procenat izdvajanja iz državnog i lokalnih budžeta namijenjen funkcionisanju (24/7) SOS telefonskih linija koje pružaju besplatne savjete žrtvama u vezi sa svim oblicima nasilja, u odnosu na ukupni budžet za usluge u ovoj oblasti, na godišnjem nivou; - NID09 MRSS Broj i regionalna rasprostranjenost centara u kojima se pruža specijalizovana podrška žrtvama silovanja ili seksualnog nasilja (broj centara u odnosu na broj stanovnika); - NID10 MRSS Broj žrtava silovanja ili seksualnog nasilja kojima je pružena specijalizovana podrška, u odnosu na ukupan broj prijavljenih slučajeva tog nasilja, na godišnjem nivou - NID11 MRSS Broj slučajeva u kojima su nadležni organi izrekli mjere zaštite i mjere bezbjednosti učiniocima nasilja u porodici - NID12 MRSS Broj slučajeva u kojima su nadležni organi ustanovili kršenje zaštitnih mjera i mjera bezbjednosti - NID13 MRSS Broj sprovedenih postupaka za kršenje zaštitinih mjera - NID14 MRSS Broj kancelarija/organizacija koje pružaju besplatnu pravnu pomoć žrtvama nasilja u porodici - NID15 MRSS Broj osoba kojima je pružena besplatna pravna pomoć - NID16 MRSS Broj djece žrtava nasilja u porodici koja su koristila usluge podrške (uključujući psihološko savjetovanje) u odnosu na ukupan broj identifikovane djece žrtava na godišnjem nivou; - NID17 MRSS Broj sudskih postupaka (krivičnih, prekršajnih i mjera zaštite) u kojima je učinilac proglašen krivim ili su mu izrečene mjere zaštite i u odnosu na djecu žrtve nasilja, u odnosu na ukupan broj sudskih postupaka u kojima su učinilac i/ili žrtva imali djecu, na godišnjem nivou; - NID18 MRSS Broj i vrsta institucija (policija, tužilastvo, sudovi) u kojima postoji posebno opremljen prostor za obavljanje razgovora sa žrtavama porodičnog nasilja, prilogođen potrebama djece i čekaonicama za žrtve svjedoke odvojene od okrivljenog.	- Ostvaren demografski rast u iznosu 1.4% u odnosu na 2015. godinu - Društvo prihvata i podržava alternativne oblike porodice - Zaustavljeno umiranje novorođenčadi i djece mlađe od 5 godina od bolesti koje se mogu spriječiti - Obezbijeđen univerzalan pristup uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja, uključujući planiranje porodice, informisanje i edukaciju, kao i integrisanje reproduktivnog zdravlja u nacionalne strategije i programe - Eliminisani svi oblici nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnim i privatnim sferama, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge vrste iskorišćavanja, te dječiji, rani i prisilni brak - Značajno smanjeni svi oblici nasilja, posebno nasilje u porodici, i sa njima povezane stope smrtnosti - Eliminisan prisilni rad djece - Zaustavljeno zlostavljanje, iskorišćavanje, trgovina i svi oblici nasilja i mučenja djece - Rast broja djece smještene u hraniteljske porodice

2.1.2	**Eliminisati rodnu diskriminaciju SDG 5 (5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5, 5.6, 5.a, 5.b and 5.c)**	2.1.2.1 Svuda eliminisati sve oblike diskriminacije protiv žena i djevojčica,SDG 5 (5.1, 5.2, 5.3, 5.6). 2.1.2.2 Prepoznati i cijeniti neplaćenju njegu i poslove u domaćinstvu kroz pružanje javnih usluga, infrastrukturu i politike socijalne zaštite i promovisanje zajedničke odgovornosti u domaćinstvu i porodici, SDG 5(5.4). 2.1.2.3 Obezbijediti puno i djelotvorno učešće žena i jednake mogućnosti za vođstvo na svim nivoima odlučivanja u političkom, privrednom i javnom životu, SDG 5 (5.5). 2.1.2.4 Preduzeti reforme kako bi žene dobile jednaka prava na privredne resurse, kao i pristup vlasništvu i kontroli nad zemljištem i drugim oblicima imovine, finansijskim uslugama, nasljedstvu i prirodnim resursima, SDG 5 (5.a). 2.1.2.5 Unaprijediti korišćenje pomoćne tehnologije, posebno informaciono-komunikacione tehnologije, za promovisanje osnaživanja žena, SDG 5 (5.b). 2.1.2.6 Usvojiti i ojačati odgovarajuće politike i važeće zakone za promovisanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i djevojčica na svim nivoima SDG 5 (5.c).	- SDG 5.1.1 Da li su uspostavljeni pravni okviri za unapređenje, sprovođenje i praćenje ravnopravnosti i nediskriminacije na osnovu pola - SDG 5.2.1 Udio žena i djevojčica u dobi od 15 godina i starijih koje su u partnerskom odnosu bile izložene fizičkom, seksualnom ili psihičkom nasilju od strane sadašnjeg ili bivšeg intimnog partnera, u prethodnih 12 mjeseci, prema obliku nasilja i prema starosnoj dobi - SDG 5.2.2 Udio žena i djevojčica u dobi od 15 godina i starijih koje su bile izložene seksualnom nasilju od strane osoba mimo intimnog partnera, u prethodnih 12 mjeseci, po starosnoj dobi i mjestu dešavanja - SDG 5.3.1 Udio žena starosne dobi od 20-24 godina koje su bile u braku ili u zajednici prije 15. godine i prije 18. godine - SDG 5.4.1 Udio vremena provedenog na neplaćeni rad u domaćinstvu i brigu o drugima, po polu, starosnoj dobi i lokaciji - SDG 5.5.1 Udio mjesta koje žene imaju u nacionalnim parlamentima i lokalnim samoupravama - SDG 5.5.2 Udio žena na rukovodećim mjestima - NID 31 MLJMP MDG 3.1 Stopa zaposlenosti žena - NID 32 MLJMP MDG 3.1.2, Nezaposlenost žena - NID 33 MDG 3.3 Procenat mjesta koje zauzimaju žene u Skupštini Crne Gore - NID 34 MLJMP MDG 3.2.2, Udio žena među ministrima u Vladi - NID 35 MLJMP MDG 3.2.3, Udio žena među gradonačelnicima - NID 36 MLJMP MDG 3.2.4, Udio žena među odbornicima u lokalnim parlamentima - - SDG 5.6.1 Udio žena starosne dobi od 15-49 godina, koje donose svoje informisane odluke u vezi sa seksualnim odnosima, upotrebom kontracepcije i reproduktivnim zdravljem - SDG 5.6.2 Broj zemalja sa zakonima i propisima koji garantuju ženama starosne dobi od 15-49 godina pristup seksualnoj i reproduktivnoj zdravstvenoj zaštiti, informacijama i obrazovanju - SDG 5.a.1 (a) Udio ukupnog poljoprivrednog stanovništva sa vlasničkim ili sigurnim pravima nad poljoprivrednim zemljištem, po polu; i (b) udio žena među vlasnicima ili nosiocima prava nad poljoprivrednim zemljištem, prema vrsti svojine - SDG 5.a.2 Udio zemalja u kojima pravni okvir (uključujući i običajno pravo) garantuje ženama jednaka prava na vlasništvo nad zemljištem i/ili kontrolu zemljišta - SDG 5.b.1 Udio pojedinaca koji posjeduju mobilni telefon, po polu - SDG 5.c.1 Udio zemalja sa sistemima za praćenje i javna izdvajanja za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena - MIUCLG05 Procenat žena u nacionalnom parlamentu - GII Indeks rodne nejednakosti	- Eliminisana politička, ekonomska i svaka druga diskriminacije po rodnoj osnovi - Minimum 40% žena u tijelima političkog odlučivanja na nacionalnom i lokalnom nivou - Eliminisani svi oblici nasilja nad svim ženama i djevojčicama u javnim i privatnim sferama, uključujući trgovinu ljudima i seksualne i druge vrste - Rodno ujednačeno učešće u neplaćenom radu - Rodno ujednačen udio u nezaposlenosti - Učevršćen nacionalni mehanizam za jednakost polova
2.1.3	**Eliminisati nacionalnu i vjersku diskriminaciju SDG 10 (10.2, 10.3), SDG 16 (16.7, 16.9 i 16.b)**	2.1.3.1 Usaglasiti zakonodavstvo sa međunarodnim standardima i ustavnim normama o zabrani diskriminacije, te sprovoditi nediskriminacione zakone, SDG 10, 16 (10.3, 16.b). 2.1.3.2 Izmijeniti i uskladiti nastavno-naučne i vaspitno-obrazovne programe u cilju uključivanja adekvatnih sadržaja iz kulture, tradicije i istorije svih nacionalnih i vjerskih zajednica koje žive u Crnoj Gori na svim obrazovnim nivoima bez diskriminacije. 2.1.3.3 Obezbijediti očuvanje kulturne baštine, kulturno-istorijskih spomenika i tradicije manjina. 2.1.3.4 Obezbijediti normativne i faktičke predispozicije za primjenu ustavnih odredbi o političkom predstavljanju manjina u zakonodavnoj, izvršnoj i sudskoj vlasti, SDG 16 (16.7). 2.1.3.5 Stimulisati ekonomske aktivnosti, koje su u funkciji razvoja nedovoljno razvijenih regiona u kojima pretežno žive manjinski narodi, SDG 10 (10.2, 10.3). 2.1.3.6 Obezbijediti integraciju Roma i Egipćana u crnogorsko društvo, (SDG 16), kroz: - adekvatno uređenje njihovog pravnog statusa. SDG 16 (16.9) - omogućavanje uslova za integraciju romske djece u obrazovni sistem na svim nivoima - stimulisanje zapošljavanja pripadnika romske populacije - obezbjeđivanje uslova za zdravstvenu i socijalnu zaštitu pripadnika romske populacije - stvaranje normativnih i faktičkih uslova za učešće Roma i Egipćana u političkom životu na državnom i lokalnom nivou.	- SDG 16.7.1 Udio radnih mjesta (po polu, starosnoj dobi, osobama sa invaliditetom i populacionim grupama) u javnim institucijama (nacionalna i lokalna zakonodavna tijela, javna služba, i pravosuđe) u poređenju sa raspodjelom na nivou države - SDG 16.7.2 Udio populacije koja vjeruje da je odlučivanje inkluzivno i responzivno, po polu, starosnoj dobi, invaliditetu i populacionoj grupi - SDG 16.b.1 i SDG 10.3.1 Udio stanovništva koji je prijavio da se lično osjećao diskriminisano ili šikanirano u proteklih 12 mjeseci na osnovu diskriminišućeg razloga koji je zabranjen međunarodnim humanitarnim pravom - NID37 MLJMP Broj upisane romske i egipćanske djece u osnovnom obrazovanju u Crnoj Gori - NID38 MLJMP Procenat drop outa romske i egipćanske djece u osnovnom obrazovanju u Crnoj Gori - NID38MLJMP Nivo etničke distance u Crnoj Gori - SDG 16.9.1 16.9.1 Udio djece ispod 5 godina starosti čije je rođenje registrovano kod organa nadležnog za građanske registre, po godinama	- Crna Gora je skladno multietničko i građansko društvo u kome su očuvane kulturna baština, istorijski spomenici, tradicije i jezik svih nacionalnih i vjerskih grupa koje u njoj žive - Ravnomjerna zastupljenost pripadnika svih nacionalnih zajednicima u tijelima političkog odlučivanja na nacionalnog i lokalnom nivou - Obezbijeđene jednake mogućnosti i smanjena nejednakost ishoda kroz eliminisanje diskriminatorskih zakona, politika i praksi i promovisanje odgovarajućih zakona, politika i mjera po tom pitanju - Povećan broj romske i egipćanske djece koja završavaju osnovno obrazovanje - Smanjen nivo etničke distance u Crnoj Gori

2.1.4 Eliminisati diskriminaciju LGBT populacije SDG 3 (3.3) I SDG 16 (16.7, 16.b)	2.1.4.1 Unaprijediti zakonodavni okvir i kaznenu politiku za borbu protiv diskriminacije LGBT osoba, SDG 16 (16.7, 16.b). 2.1.4.2 Unaprijediti društveni ambijent za prihvatanje LGBT osoba i povećati informisanost o međunarodnim standardima u vezi s LGBT problematikom, SDG 16 (16.b). 2.1.4.3 Unaprijediti bezbjednost i društveni život LGBT osoba, SDG 16 (16.b). 2.1.4.4 Promovisati politiku jednakog tretmana i zaštitu od diskriminacije, SDG 16 (16.b). 2.1.4.5 Unaprijediti bezbjednost LGBT osoba, društvenih okupljanja i društvenog života LGBT zajednice, SDG 16 (16.b). 2.1.4.6 Unaprijediti pristup LGBT osoba nacionalnom zdravstvenom sistemu i zaštiti, SDG 3 (3.3) i 16.	- SDG 16.7.1 Udio radnih mjesta (po polu, starosnoj dobi, osobama sa invaliditetom i populacionim grupama) u javnim institucijama (nacionalna i lokalna zakonodavna tijela, javna služba, i pravosuđe) u poređenju sa raspodjelom na nivou države - SDG 16.7.2 Udio populacije koja vjeruje da je odlučivanje inkluzivno i responzivno, po polu, starosnoj dobi, invaliditetu i populacionoj grupi - SDG 16.b.1 Udio stanovništva koji je prijavio da se lično osjećao diskriminisano ili šikanirano u proteklih 12 mjeseci na osnovu diskriminišućeg razloga koji je zabranjen međunarodnim humanitarnim pravom	- Eliminacija svih oblika diskriminacije LGBT populacije - Integracija LGBT populacije u sve sfere društvenog, političkog, ekonomskog, kulturnog života u Crnoj Gori
2.1.5 Eliminisati diskriminaciju osoba sa invaliditetom SDG 10 (10.3), SDG 11 (11.2), SDG 16 (16.7, 16.b)	2.1.5.1 Zaštititi i unaprijediti prava osoba sa invaliditetom razvojem efikasnog sistema pravne zaštite, razvijanjem prevencije i sprečavanjem diskriminacije, SDG 10 (10.3), SDG 16 (16.7, 16.b). 2.1.5.2 Obezbijediti uslove za puno i aktivno učestvovanje osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života na ravnopravnoj osnovi kroz razvoj i primjenu politike pružanja jednakih mogućnosti, posebno u oblastima zapošljavanja, rada, obrazovanja, kulture i stanovanja, SDG 10 (10.3). 2.1.5.3 Obezbijediti socijalne, zdravstvene i druge usluge osobama sa invaliditetom u skladu sa njihovim realnim potrebama i u skladu sa međunarodnim standardima, SDG 10 (10.3). 2.1.5.4 Obezbijediti osobama sa invaliditetom adekvatan standard življenja i socijalnu sigurnost, SDG 10 (10.3). 2.1.5.5 Osigurati pristup osobama sa invaliditetom njihovom životnom okruženju, sredstvima javnog prevoza, institucijama, uslugama, sistemima komunikacije i informacijama planskim i osmišljenim uklanjanjem barijera i izgradnjom pristupačnih objekata i usluga, SDG 11 (11.2). 2.1.5.6 Senzibilisati društvo za probleme i prava osoba sa invaliditetom sistematskom i planskom edukacijom, informisanjem i uklanjanjem postojećih stereotipa i predrasuda, SDG 10 (10.3).	- SDG 16.7.1 Udio radnih mjesta (po polu, starosnoj dobi, osobama sa invaliditetom i populacionim grupama) u javnim institucijama (nacionalna i lokalna zakonodavna tijela, javna služba, i pravosuđe) u poređenju sa raspodjelom na nivou države - SDG 16.7.2 Udio populacije koja vjeruje da je odlučivanje inkluzivno i responzivno, po polu, starosnoj dobi, invaliditetu i populacionoj grupi - SDG 16.b.1 Udio stanovništva koji je prijavio da se lično osjećao diskriminisano ili šikanirano u proteklih 12 mjeseci na osnovu diskriminišućeg razloga koji je zabranjen međunarodnim humanitarnim pravom	- Puno i aktivno učestvovanje osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života na ravnopravnoj osnovi
2.1.6 Eliminisati diskriminaciju starih lica SDG 3 (3.8)	2.1.6.1 Povećati efikasnost i kvalitet usluga socijalne zaštite starih lica, SDG 3. 2.1.6.2 Pojačati socijalnu i materijalnu sigurnost siromašnih starih lica, SDG 3. 2.1.6.3 Obezbjeđivanje adekvatne infrastrukture za smještaj i brigu o starim (uključujući i bolesnim) licima SDG 3 (3.8). 2.1.6.4 Razviti efikasan sistem prevencije i borbe protiv nasilja nad starim licima, (SDG 3). 2.1.6.5 Graditi pozitivnu društvenu klimu prema starim licima i starenju kao procesu, (SDG 3).	- SDG 16.7.2 Udio populacije koja vjeruje da je odlučivanje inkluzivno i responzivno, po polu, starosnoj dobi, invaliditetu i populacionoj grupi - SDG 16.b.1 Udio stanovništva koji je prijavio da se lično osjećao diskriminisano ili šikanirano u proteklih 12 mjeseci na osnovu diskriminišućeg razloga koji je zabranjen međunarodnim humanitarnim pravom	- Obezbijeđeni uslovi za zdrave živote i dobrobit za sve ljude u svim uzrastima - Obezbijeđeni uslovi za aktivnu poziciju i uloga starih lica u crnogorskom društvu - Izgrađen adekvatan broj regionalno raspoređenih ustanova i domova za smještaj i brigu o starim (posebno bolesnim) licima - Obezbjeđeni uslovi za dostojanstvenu starost u Crnoj Gori

2.1.7 Podržati artikulaciju interesa građana kroz djelovanje nevladinih organizacija i neformalnih grupa SDG 16 (16.7 i 16.10)	2.1.7.1	Razvijati institucionalni okvir za uključivanje nevladinih organizacija i neformalnih grupa građana u procese političkog odlučivanja na državnom i lokalnom nivou, SDG 16 (16.7).	- SDG 17.17.1 Iznos opredijeljenih sredstava za javno-privatna partnerstva i partnerstva civilnog društva - NIU09 Broj priloga nevladinih organizacija tokom javnih rasprava o nacrtima propisa i strategija na godišnjem nivou.	- Crna Gora je razvijeno participativno društvo u kome se interesi građana artikulišu „odozdo ka gore“ - Povećan broj priloga nevladinih organizacija tokom javnih rasprava o nacrtima propisa i strategija na godišnjem nivou - Povećan broj građana koji volontiraju - Mladi su uključeni, motivisani, proaktivni u kreiranju politika i njihovom sprovođenju - Informacije od javnog značaja su transparentne i lako dostupne građanima
	2.1.7.2	Stimulisati učešće građana, posebno mladih, kroz nevladine organizacije i neformalne grupe u procesu donošenja javnih politika na državnom i lokalnom nivou.		
	2.1.7.3	Obezbijediti podršku mladima i drugim društvenim grupama u smislu obezbjeđenja znanja, vještina i prilagođavanja strateških i drugih dokumenata potrebama njihovog aktivnog učešća u procesima donošenja odluka.		
	2.1.7.4	Stimulisati učešće građana u monitoringu implementacije javnih politika na državnom i lokalnom nivou.		
	2.1.7.5	Podsticati građanski aktivizam kroz razvoj i podršku volonterizma i unaprijediti relevantan zakonodavni okvir za volonterizam.		
	2.1.7.6	Kroz obrazovni sistem podsticati građanski aktivizam i učiti mlade generacije vrijednostima participativnog društva.		
	2.1.7.7	Jačati pravne i institucionalne pretpostavke za veću finansijsku održivost organizacija civilnog društva.		
	2.1.7.8	Obezbijediti nesmetan i efikasan pristup informacijama od javnog značaja, SDG 16 (16.10).		

TEMATSKO PODRUČJE	**2. DRUSTVENI RESURSI - PODRSKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONASANJA**
STRATEŠKI CILJ	**2.2 RAZVITI SISTEM VRIJEDNOSTI U SKLADU S CILJEVIMA ODRŽIVOG RAZVOJA ZAJEDNICE**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Ministarstvo kulture, Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava, Ministarstvo prosvjete **Subjekt/i uključen/i u implementaciju:** Ministarstvo pravde

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.2.1 Izgraditi multietničko građansko društvo sa visokim stepenom međusobnog povjerenja i tolerancije SDG 10 (10.3) i SDG 16 (16.6)	2.2.1.1 Afirmisati crnogorski građanski identitet kroz tolerantno upravljanje etnokulturnim razlikama, promovisanje i jačanje zajedničkog političkog identiteta, SDG 16, 10 (10.3). 2.2.1.2 Afirmisati identitet Crne Gore kroz očuvanje skladnog odnosa čovjeka i prirode. 2.2.1.3 Jačati osjećaj povjerenja, solidarnosti i zajedničkog političkog identiteta u uslovima izražene multikulturalnosti, SDG 16. 2.2.1.4 Eliminisati postojeću identitetsku „blokovsku" podijeljenost SDG 16 (16.6). 2.2.1.5 Ugraditi principe razvijanja crnogorskog građanskog identiteta u obrazovni sistem na svim nivoima, SDG 16. 2.2.1.6 Smanjivati etničku distancu između pripadnika različitih etnokulturnih zajednica, SDG 16.	- NID51MK Stepen tolerancije u društvu prema ljudima drugačijeg kulturološkog porijekla - NID38MLJMP Nivo etničke distance u Crnoj Gori	- Crnogorski politički identitet je izgrađen na osnovama građanskog multietničkog društva sa visokim stepenom tolerancije prema različitostima - Crna Gora je ekološka država u kojoj ljudi žive u skladu sa prirodom
2.2.2 Stimulisati društvenu solidarnost SDG 16 (16.6)	2.2.2.1 Podsticati i razvijati individualnu i korporativnu filantropiju u Crnoj Gori. 2.2.2.2 Kroz obrazovni sistem razvijati osjećaj društvene solidarnosti kako na nivou Crne Gore, tako i na nivou cijelog svijeta. 2.2.2.3 Stimulisanje postizanja balansa između interesa zajednice i pojedinaca. 2.2.2.4 Promovisati i stimulisati akcije usmjerene ka supsidijarnom rješavanju problema pojedinaca i zajednica solidarnom društvenom intervencijom.	- NID52 MK Stepen međuljudskog povjerenja	- Princip solidarnosti je dio osnovnog društvenog konsenzusa - Rast broja filantropski aktivnih kompanija u Crnoj Gori - Povećan broj građana i kompanija koje izdvajaju sredstva za opšte dobro
2.2.3 Jačati meritokratiju i odgovornost kao osnovne principe društvenog funkcionisanja SDG 16 (16.6)	2.2.3.1 Stimulisati meritokratiju i odgovornost kao princip u svim sferama javnog života. 2.2.3.2 Kroz obrazovni sistem promovisati vrijednosti lične odgovornosti. 2.2.3.3 Ugraditi princip transparentnosti u sve sfere javnog života, SDG 16 (16.6).		- Društvo u kome se poštuje individualni doprinos i napreduje po zaslugama - Ojačana državna uprava zasnovana na obrazovanju, znanju i vještinama

TEMATSKO PODRUČJE	**2.**	**DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA**
STRATEŠKI CILJ	**2.3**	**RAZVIJATI DRŽAVU KAO EFIKASNU VLADAVINU PRAVA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Kabinet potpredsjednika Vlade za politički sistem **Subjekt/i uključen/i u implementaciju:** Ministarstvo pravde, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo finansija	

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.3.1 Jačati povjerenje građana u demokratski politički sistem i njegove institucije SDG 16 (16.6, 16.a)	2.3.1.1 Jačati podršku demokratskom tipu političkog sistema, 2.3.1.2 Povećavati povjerenje građana u institucije sistema bez obzira na dominantne identitetske i političke podjele, 2.3.1.3 Jačati administrativne kapacitete, kvalitet rada i integritet institucija političkog sistema, SDG 16 (16.6, 16.a). 2.3.1.4 Stvarati proceduralni društveni konsensus.	- SDG 16.6.2 Udio stanovništva koji je zadovoljan sa posljednjim kontaktom koji su imali sa javnim službama - SDG 16.10.2 Broj zemalja koje usvajaju i sprovode ustavne, zakonske i/ili programsko-političke garancije za pravo na pristup javnosti informacijama - SDG 16.a.1 Postojanje nezavisnih nacionalnih institucija za zaštitu ljudskih prava u skladu sa Pariškim načelima - MIWB23 Efikasnost vlade	- Visok nivo legitimnosti institucija političkog sistema - Građani vjeruju institucijama političkog sistema
2.3.2 Obezbijediti uslove za eliminaciju korupcije, organizovanog kriminala, kriminala i terorizma SDG 8 (8.7), SDG 16 (16.1, 16.3, 16.4, 16.5, 16.6, 16.7, 16.10 i 16.a)	2.3.2.1 Značajno smanjiti sve oblike nasilja i sa njima povezane stope smrtnosti, SDG 16 (16.1). 2.3.2.2 Promovisati vladavinu prava na nacionalnom i međunarodnom nivou i obezbijediti jednak pristup pravdi za sve, SDG 16 (16.3). 2.3.2.3 Značajno smanjiti nezakonite tokove novca i oružja, unaprijediti nalaženje i vraćanje ukradene imovine i suzbijati sve oblike organizovanog kriminala, SDG 16 (16.4). 2.3.2.4 Značajno smanjiti korupciju i mito u svim njihovim oblicima, SDG 16 (16.5). 2.3.2.5 Izgraditi djelotvorne, odgovorne i transparentne institucije na svim nivoima, SDG 16 (16.6). 2.3.2.6 Obezbijediti javni pristup informacijama i zaštiti osnovne slobode novinara u skladu sa međunarodnim ugovorima, SDG 16 (16.10). 2.3.2.7 Ojačati institucije kroz međunarodnu saradnju za borbu protiv nasilja, terorizma i kriminala, SDG 16 (16.a). 2.3.2.8 Povećati efikasnost rada, jačanje integriteta, odgovornosti i transparentnosti u javnom sektoru, SDG 16 (16.3,16.5, 16.6,16.7).	- SDG 16.5.1 Udio osoba koje su imale makar jedan kontakt sa javnim funkcionerom i koje su platile mito javnom funkcioneru, ili kojima su ti javni funkcioneri tražili mito, tokom proteklih 12 mjeseci - SDG 16.5.2 Udio privrednih društava koja su imala makar jedan kontakt sa javnim funkcionerom i koja su platila mito javnom funkcioneru, ili kojima su ti javni funkcioneri tražili mito, tokom proteklih 12 mjeseci - SDG 16.1.3 Udio stanovništva koji je bio izložen fizičkom, psihičkom ili seksualnom nasilju u prethodnih 12 mjeseci - SDG 16.1.4 Udio stanovništva koji se osjeća bezbjedno kada šeta sam u kraju u kom živi - SDG 16.2.2 Broj žrtava trgovine ljudima na 100.000 stanovnika, po polu, starosnoj dobi i obliku eksploatacije - SDG 16.2.3 Udio mladih žena i muškaraca u starosnoj dobi od 18 do 29 godina koji su doživjeli seksualno nasilje do 18 godine života - SDG 16.3.1 Udio žrtava nasilja u prethodnih 12 mjeseci koje su prijavile da su bile žrtve nadležnim organima ili drugim zvanično priznatim mehanizmima za rješavanje konflikata - SDG 16.3.2 Neosuđeni pritvorenici kao udio ukupne zatvorske populacije - SDG 16.4.1 Ukupna vrijednost dolazećih i odlazećih nezakonitih finansijskih tokova (USD) - SDG 16.4.2 Udio oduzetog lakog i malokalibarskog naoružanja koje je evidentirano i praćeno, u skladu sa međunarodnim standardima i zakonskim instrumentima - SDG 16.10.1 Broj potvrđenih slučajeva ubistva, otmice, prinudnog nestanka, proizvoljnog pritvora i torture novinara, povezanog medijskog osoblja, predstavnika sindikata i boraca za ljudska prava u prethodnih 12 mjeseci - NID53 MK Indeks slobode štampanih, elektronskih i internet medija	- Crna Gora je društvo sa efikasnim sistemom i prepoznatljivim rezultatima u borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala, sa težnjom eliminacije ovih prijetnji u najvećoj mogućoj mjeri - Značajno je smanjena smrtnost povezana sa svim oblicima nasilja - Zaustavljeni su nezakoniti tokovi novca i oružja kroz Crnu Goru - Obezbijeđen je slobodan pristup informacijama i zaštićena prava novinara i slobode medija - Eliminisana je trgovina ljudima u Crnoj Gori

TEMATSKO PODRUČJE	**2. DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA**
STRATEŠKI CILJ	**2.4 PREVAZIĆI PROBLEM MENADŽERSKOG DEFICITA I OJAČATI DRUŠTVENO ODGOVORNO POSLOVANJE**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Ministarstvo ekonomije **Subjekt/i uključen/i u implementaciju:** Ministarstvo nauke, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Investiciono razvojni fond, Privredna komora, Unija poslodavaca

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.4.1 Povećati inovativne i preduzetničke potencijale privrede SDG 8 (8.3)	2.4.1.1 Promovisati razvojno orijentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, preduzetništvo, kreativnost i inovativnost, SDG 8 (8.3). 2.4.1.2 Smanjiti menadžerski deficit ulaganjem u obrazovanje menadžera kroz akademske programe i programe cjeloživotnog učenja, 2.4.1.3 Razvijati preduzetničke kompetencije kao sastavni dio formalnog i neformalnog učenja kod učenika i studenata i podizati svijest o preduzetništvu i razvoju preduzetničkog duha na svim nivoima obrazovanja. 2.4.1.4 Ojačati programe podrške za povećanje inovativnih potencijala kompanija kroz programe državnih institucija (Investiciono-razvojni fond, Direkcija za razvoj MSP). 2.4.1.5 Ojačati vezu univerziteta i privrede, kroz naučno-tehnološke parkove i biznis inkubatore koji će uticati na povećanje inovativnih potencijala i mijenjati organizacionu kulturu preduzeća (veza mjera 1.3.3.4).	- NIE 66MN Broj centara izvrsnosti u CG i broj aplikacija u međunarodnim programima saradnje u oblasti istraživanja i razvoja - NIE67 Broj pokrenutih programa cjeloživotnog učenja za povećanje inovativnih potencijala i obrazovanje menadžera	- Kreirana razvojno-inovativna politika na nacionalnom nivou i novi programi za promociju inovacija - Uspostavljen prvi Naučno-tehnološki park (NTP) u prostoru kampusa UCG, uz učešće svih crnogorskih univerziteta i visokoobrazovanih institucija (uz rast broja članova NTP, kao sa visookoobrazovnih insittucija, tako i iz privrednih društava; Rast broja izvršilaca u NTP; - Inovaciono-preduzetnički centar „Tehnopolis"; - Ojačana pozicija postojećih i stvoreni novi naučno-tehnološki parkovi i/ili inkubatori - Povećan broj centara izvrsnosti u CG i broj aplikacija u međunarodnim programima saradnje u oblasti istraživanja i razvoja - Uspostavljene nacionalne referen tne laboratorije za oblast životne sredine i zdravlja ljudi i uključene u sistem institucija naučno istraživačkog rada (NIR) - Preduzetništvo je kao ključna kompetencija razvijeno kod učenika i studenata čime se unapređuju ishodi učenja i buduće zapošljavanje

TEMATSKO PODRUČJE	**2.**	**DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA**
STRATEŠKI CILJ	**2.5**	**STIMULISATI ZAPOŠLJIVOST I SOCIJALNU INKLUZIJU**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekt/i: Ministarstvo rada i socijalnog staranja

Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja

MJERE		PODMJERE		INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.5.1	**Ostvariti pretpostavke za samoodrživ i ujednačen ekonomski razvoj, koji će smanjiti stopu ekonomski ugroženog stanovništva SDG 1 (1.3, 1.5) i SDG 8 (8.1, 8.2)**	2.5.1.1	Podsticati kreiranje stabilnog makroekonomskog ambijenta za dinamičan i održiv ekonomski rast, SDG 8 (8.1, 8.2).	- MIWEF33 Indeks globalne konkurentnosti - NIE10 MF, BDP/pc u paritetu kupovne moći (EU=100) - NID19 MONSTAT , MDG 1.4.1 Stopa nezaposlenosti (ukupno i po polu po Anketi o radnoj snazi) - NID20 MONSTAT , MDG 1.4.2 Stopa dugoročne nezaposlenosti po Anketi o radnoj snazi - NIE01 Stopa zaposlenosti po Anketi o radnoj snazi - NIE02 MRSS Udio neformalnog rada (istraživanje) - NID21 MONSTAT MDG 1.1.1 Stopa siromaštva - NID22 MONSTAT , MDG 1.1.2 Jaz siromaštva - NID23 MDG 1.1.3 Oštrina siromaštva - NID24 MDG 1.2.1 Gini koeficijent - NID25 MONSTAT,MDG 1.2.2 Odnos kvintilnih udjela (odnos prosječne potrošnje 20% najbogatijih i 20 % najsiromašnijih),	- Održiv, inkluzivan i stabilan ekonomski rast, puna i produktivna zaposlenost stanovništva uz pristojne radne uslove - Povećana stopa zaposlenosti - Smanjena stopa registrovane nezaposlenosti i udio neformalnog rada - Smanjena stopa siromaštva i indeks nejednakosti
		2.5.1.2	Promovisati razvojno orijentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, otvaranje dostojanstvenih radnih mjesta, preduzetništvo, kreativnost i inovativnost i podstiču formalizaciju i rast mikro, malih i srednjih preduzeća, između ostalog i kroz pristup finansijskim uslugama.		
		2.5.1.3	Raditi na sprječavanju pojave novog siromaštva usljed promjena u privredi, SDG1 (1.3, 1.5).		
		2.5.1.4	Kontinuirano raditi na strukturnim reformama tržišta rada u cilju: povećanja fleksibilnosti i mobilnosti tržišta rada , eliminisanja fiktivne i neformalne zaposlenosti, eliminisanja zloupotreba u sistemu socijalne zaštite, kao bi se reformom zakondavstva i politike zapošljavanja i socijalne politike kreirala dodatna sredstva za podsticanje novog zapošljavanja, SDG 8 (8.1, 8.2).		
2.5.2	**Osigurati socijalnu stabilnost i smanjiti stopu siromaštva SDG 1 (1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.a and 1.b), SDG 2 (2.1, 2.2), SDG 4 (4.4), SDG 8 (8.5, 8.6 , 8.8, 8.b) i SDG 10 (10.1, 10.3, 10.4), SDG 16 (16.3)**	2.5.2.1	Postići punu i produktivnu zaposlenost i dostojanstven rad za sve žene i muškarce, uključujući mlade i osobe sa invaliditetom i jednaku platu za rad jednake vrijednosti, SDG 8 (8.5).	- SDG 2.1.1 Prevalencija neuhranjenosti - SDG 2.1.2 Prevalencija umjerene ili teške nesigurnosti u snabdijevanju hranom u populaciji, na osnovu Skale doživljavanja neigurnosti u snabdijevanju hranom - SDG 2.2.1 Prevalencija zaostajanja u rastu (visina za uzrast <-2 standardnog odstupanja od srednje vrijednosti Standarda za rast djeteta Svjetske zdravstvene organizacije (SZO)) kod djece mlađe od 5 godina - SDG 2.2.2 Prevalencija pothranjenosti (težina za visinu >+2 ili <-2 standardnog odstupanja od srednje vrijednosti Standarda SZO za rast djeteta) kod djece mlađe od 5 godina, po vrsti (zaostajanje u rastu i nedovoljna težina djece - SDG 1.1.1 Udio stanovništva ispod međunarodne linije siromaštva, po polu, starosti, radnom statusu i geografskoj lokaciji (urbana / ruralna) - SDG 1.2.1 Udio stanovništva koje živi ispod nacionalne linije siromaštva, po polu i starosti - SDG 1.2.2 Udio muškaraca, žena i djece svih uzrasta koji žive u siromaštvu u svim svojim dimenzijama prema nacionalnim definicijama - SDG 1.a.1 Udio sredstava dodijeljenih direktno od strane vlade programima za smanjenje siromaštva - SDG 8.3.1 Udio neformalne zaposlenosti u zaposlenosti van sektora poljoprivrede, po polu - SDG 8.5.1 Prosječna satnica zaposlenih žena i muškaraca, po profesiji, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom - SDG 8.5.2 Stopa nezaposlenosti, po polu, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom - SDG 8.8.1 Stope učestalosti fatalnih i ne-fatalnih povreda na radu, po polu i statusu migranata radnika, a posebno žena migranata, i osoba sa nesigurnim zaposlenjem	- Eliminisano ekstremno siromaštvo - Smanjena stopa nezaposlenosti mladih - Smanjen stepen povreda na radu - Razvijene mjere aktivne politike zapošljavanja i stručnog osposobljavanja - Postepeno ukinuta prednost socijalne pomoći nad formalizacijom radnog angažmana - Značajno redukovana neformalna ekonomija i neformalni rad - Poreske politika u funkciji stvaranja preduslova za kreiranja novih radnih mjesta i postepenu formalizaciju - Eliminisana neuhranjenost i glad i obezbijeđen pristup nutritivnoj hrani - Zdravstvena i socijalna zaštita dostupne kvalitetne i efikasne
		2.5.2.2	Značajno smanjiti udio mladih koji nisu obuhvaćeni zapošljavanjem obrazovanjem ili obukom, SDG 8 (8.6).		
		2.5.2.3	Zaštiti radnička prava i promovisati sigurno i bezbjedno radno okruženje za sve radnike, uključujući i radnike migrante/izbjeglice, posebno žene migrante/izbjeglice i osobe sa nesigurnim zaposlenjem, SDG 8 (8.8).		
		2.5.2.4	Unaprijediti mjere aktivne politike zapošljavanja i omogućavanja stručnog osposobljavanja, SDG 1 (1.4).		
		2.5.2.5	Podsticati poduzetništvo i samozapošljavanje. Podsticati i razvijati nove i fleksibilne forme samozapošljavanja mladih (kroz pojednostavljivanje procedura i kreiranja podstičućih i fleksibilnih mehanizama) kao što su društveno preduzetništvo, start-up, ruralni turizam, urbano baštovanstvo, zeleni poslovi, kreativne industrije, ICT usluge, online prodaja itd, SDG 1.4, SDG 8 (8.b).		
		2.5.2.6	Sistematski se boriti za prevođenje neformalnog rada u legalne okvire kroz kombinaciju edukativnih, podsticajnih i represivnih mjera koje neće voditi deaktivaciji radnih mjesta već njihovom održivom prevođenju u formalni sektor, SDG 1 (1.3), 4 (4.4), 8 (8.3, 8.5, 8.8), 10 (10.3, 10.4) i 16 (16.3).		
		2.5.2.7	Iskorijeniti ekstremno siromaštvo među ljudima, SDG 1 (1.1).		

		2.5.2.8	Smanjiti najmanje za pola udio muškaraca, žena i djece koji žive ispod linije apsolutnog siromaštva, SDG 1 (1.2).	8.8.2 Povećanje nacionalnog poštovanja radnih prava (sloboda udruživanja i kolektivno pregovaranje) zasnovanih na tekstualnim izvorima Međunarodne organizacije rada (MOR) i domaćem zakonodavstvu, po polu i migrantskom status - SDG 10.1.1 Stope rasta izdataka domaćinstva ili prihoda po glavi stanovnika među donjih 40 procenata stanovništva i ukupnog stanovništva - SDG 10.2.1 Udio stanovništva koji živi ispod 50 procenata srednjeg prihoda, po starosnoj dobi, polu i osobama sa invaliditetom - SDG 10.7.1 Trošak za zapošljavanje koji snosi zaposleni kao udio godišnjeg dohotka ostvarenog u zemlji odredišta - SDG 8.7.1 Udio i broj djece starosne dobi 5-17 godina koja su uključena u dječiji rad, po polu i godinama - NID19 MONSTAT, MDG 1.4.1 Stopa nezaposlenosti ukupno i po polu po Anketi o radnoj snazi - NID20 MONSTAT, MDG 1.4.2 Stopa dugoročne nezaposlenosti po Anketi o radnoj snazi - NIE01 MONSTAT, Stopa zaposlenosti po Anketi o radnoj snazi - NIE02 MRSSUdio neformalnog rada (istraživanje) - NID21 MONSTAT, MDG 1.1.1, Stopa siromaštva - NID22 MONSTAT, MDG 1.1.2, Jaz siromaštva - NID23 MONSTAT, MDG 1.1.3 Oštrina siromaštva NID24 MONSTAT, MDG 1.2.1 Gini koeficijent - NID 25 MONSTAT, MDG 1.2.2 Odnos kvintilnih udjela (odnos prosječne potrošnje 20% najbogatijih i 20 % najsiromašnijih) - NID26 MRSS Broj maloljetnih korisnika socijalne zaštite po polu - NID27 MRSS Broj punoljetnih korisnika socijalne zaštite po polu - MIWB01 Procenat populacije ispod nacionalne linije siromaštva	
		2.5.2.9	Okončati glad i obezbijediti pristup za sve ljude, naročito siromašne i ljude u osjetljivim situacijama, uključujući odojčad, hrani koja je bezbjedna, nutritivna i koje ima u dovoljnim količinama, SDG 2 (2.1).		
		2.5.2.10	Iskorijeniti sve oblike pothranjenosti, SDG 2 (2.2).		
		2.5.2.11	Targetirati socijalno ugrožene grupe efikasnim mjerama socijalne i drugih politika, SDG 1 (1.3, 1.b).		
		2.5.2.12	Unaprijediti dostupnost, priuštivost i kvalitet socijalnih usluga.		
		2.5.2.13	Unaprijediti sistem dodjele socijalnih naknada i programa podrške namijenjenih građanima kojima je to najpotrebnije.		
		2.5.2.14	Pružiti podršku programima psihosocijalne zaštite kategorijama stanovništva kojima prijeti socijalna isključenost.		
		2.5.2.15	Uključiti rodno senzitivnu dimenziju u strateško rješavanje problema siromaštva, SDG1 (1.b).		
		2.5.2.16	Raditi na smanjivanju jaza između najbogatijih i najsiromašnijih, SDG 10 (10.1, 10.4).		
		2.5.2.17	Osigurati univerzalnu dostupnost i kvalitet zdravstvene zaštite		
		2.5.2.18	Obezbijediti da svi muškarci i žene, a posebno siromašni i ranjivi, imaju jednaka prava na ekonomske resurse, kao i pristup osnovnim uslugama, vlasništvu i kontroli nad zemljištem i drugim oblicima vlasništva, nasljedstvu, prirodnim resursima, odgovarajućim novim tehnologijama i finansijskim uslugamna, uključujući mikrofinansiranje, SDG 1 (1.4).		
		2.5.2.19	Omogućiti značajnu mobilizaciju sredstava iz raznih izvora u cilju obezbjeđivanja adekvatnih sredstava za programe i politike za okončanje siromaštva u svim njegovim dimenzijama, SDG 1 (1.a).		
2.5.3	**Boriti se protiv socijalne isključenosti SDG 1 (1.3, 1.4, 1.b,) 8 (8.6, 8.7) 10 (10.2, 10.3), 11 (11.1, 11.2)**	2.5.3.1	Efikasno primjenjivati postojeće i kreirati nove programe usmjerene na grupe pod rizikom od marginalizacije, SDG 1 (1.3, 1.4, 1.b),SDG 8 (8.7), SDG 10 (10.2, 10.3): - s obzirom na ekonomski status (siromašni, nezaposleni, trajno nezaposleni, beskućnici, raseljene osobe, migranti, azilanti, izbjeglice, lica u riziku od apatridije) - s obzirom na porodičnu strukturu (jednočlana domaćinstva, samohrani roditelji, djeca bez roditeljskog staranja, omladina koja su odrasla kao djeca bez roditeljskog staranja, porodice s velikim brojem djece) - s obzirom na identitet (nacionalne/etničke/rasne/ vjerske manjine, seksualne i rodne manjine) - s obzirom na starost (djeca, mladi, stari, penzioneri), uključujući zabranu dječjeg rada u svim njegovim oblicima - s obzirom na počinjenje krivičnog djela (zatvorenici i bivši zatvorenici, osobe s poremećajima u ponašanju, žrtve zločina, žrtve trafikinga ili nasilja u porodici) - s obzirom na obrazovanje (lica bez obrazovanja ili sa niskim stepenom obrazovanja) - s obzirom na zdravstveno stanje (psihički oboljele osobe, osobe zaražene HIV/AIDS-om i Hepatitisom C, osobe s problemima zavisnosti, osobe oboljele od genetskih ili hroničnih bolesti) - s obzirom na invaliditet ili smetnje u razvoju.	- SDG 1.3.1 Udio stanovništva koji je obuhvaćen sistemima/ nivoima socijalne zaštite, po polu, i uz razlikovanje djece, nezaposlenih, starijih osoba, osoba sa invaliditetom, trudnica, novorođenčadi, žrtava povreda na radu, i siromašnih i ranjivih - SDG 1.b.1 Udio tekuće i kapitalne potrošnje države na sektore koji nesrazmjerno idu u korist žena, siromašnih i ranjivih grupa - SDG 8.6.1 Udio mladih (starosne dobi 15-24) koji nijesu obuhvaćeni obrazovanjem, zapošljavanjem ili obukom - SDG 8.b.1 Ukupna državna potrošnja na programe socijalne zaštite i zapošljavanja kao udio nacionalnih budžeta i BDP-a - SDG 10.4.1 Radni udio BDP-a koji obuhvata plate i davanja socijalne zaštite - SDG 11.1.1 Udio urbane populacije koji živi u sirotinjskim četvrtima, neformalnim naseljima ili neadekvatnom smještaju - SDG 11.2.1 Udio populacije koji ima odgovarajući pristup javnom prevozu, po starosnoj dobi, polu i osobama sa invaliditetom - SDG 1.4.1 Udio stanovništva koje živi u domaćinstvima koja imaju pristup osnovnim uslugama - SDG 4.5.1 Indeksi pariteta (žensko/muško, ruralno/ urbano, donja/gornja petina bogatstva i drugi, poput statusa invalidnosti, autohtonih naroda i pogođenosti konfliktima kako podaci postanu dostupni) - SDG 4.a.1 Udio škola sa pristupom: (a) električnoj energiji; (B) internetu za pedagoške svrhe; (C) kompjuterima za pedagoške svrhe; (D) prilagođenoj infrastrukturi i materijalima za učenike sa invaliditetom; (E) osnovnoj vodi za piće; (F) osnovnim sadržajima toaleta za jedan pol; i (g) osnovnim uređajima za pranje ruku (u skladu sa definicijama indikatora “voda, sanitacija i higijena za sve” (WASH)) - SDG 7.1.1 Udio stanovništva koji ima pristup električnoj energiji - NID26 MRSS Broj maloljetnih korisnika socijalne zaštite po polu - NID27 MRSS Broj punoljetnih korisnika socijalne zaštite po polu	- Eliminisane zloupotrebe u sistemu socijalne zaštite i time kreiran dodatni budžet za one koji su u stanju socijalne potrebe - Uspostavljeni efikasni programi zaštite za grupe pod rizikom od marginalizacije - Povećan broj prihvatilišta i programa nužnog smještaja u Crnoh Gori - Razvijen mehanizam socijalnog stanovanja
		2.5.3.2	Osnivati i pružati podršku programima prihvatilišta i programima nužnog smještaja, SDG 11 (11.1, 11.2).		
		2.5.3.3	Unapređivati standarde stanovanja ranjivih grupa i socijalnog stanovanja.		

TEMATSKO PODRUČJE	**2.**	**DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA ZNAČAJNIM ZA ODRŽIVOST DRUŠTVA**
STRATEŠKI CILJ	**2.6**	**UNAPRIJEDITI ZNAČAJ KULTURE KAO TEMELJNE VRIJEDNOSTI DUHOVNOG, DRUŠTVENOG I EKONOMSKOG RAZVOJA KOJA ZNATNO UNAPREĐUJE KVALITET ŽIVOTA GRAĐANA**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekt/i: Ministarstvo kulture

Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Lokalni centri za kulturu, javne institucije koje se bave kulturom, neformalni kulturni akteri, nevladine organizacije

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.6.1 Jačati kapacitet kulturnih institucija na svim nivoima i uspostaviti održivi sistem finansiranja SDG 4, (4.7), SDG 8 (8.9) i SDG 11 (11.4)	2.6.1.1 Podizati nivo stručnosti u insticijama kulture u svim segmentima kulture i na svim nivoima (lokalni, nacionalni), SDG 11 (11.4), SDG 4 (4.7). 2.6.1.2 Poboljšati prostorne uslove, stanje objekata i njihova tehničko-tehnološka opremljenost,SDG 4 (4.7). 2.6.1.3 Obezbjediti ravnomernu regionalnu distribuciju i zastupljenost kulturnih sadržaja i decentralizaciju upravljačkih struktura, SDG 11 (11.4) 4, (4.7). 2.6.1.4 Uspostaviti sistem efikasnog, racionalnog i kreativnog upravljanja kao i transparentnog djelovanja u kulturi, SDG 11 (11.4). 2.6.1.5 Promovisati kulturni turizam kao jednu od najvažnijih grana turizma, SDG 11 (11.4), 8 (8.9).	- NID40 MK Procenat doprinosa privatnih i formalnih kulturnih aktivnosti bruto domaćem proizvodu - NID41 MK Procenat osoba koje se bave zanimanjima vezanim za kulturu u okviru ukupnog broja zaposlenih - NID46 MK Indeks razvijenosti okvira za postavljanje standarda za zaštitu i promovisanje kulture, kulturnih prava i kulturne raznovrsnosti - NID61 MK Broj zaposlenih u institucijama nadležnim za zaštitu kulturne baštine i predjela - NID62 MK Indeks razvijenosti multidimenzionalnog okvira za za održivost baštine	- Kreiran održiv i efikasan institucionalan model kulturnog sektora - Uslovi za rad i zaštitu kulturne baštine su na visokom nivou i dostižu evropske standarde i dobru praksu u ovoj oblasti. - Zaštita kulturne baštine, posebno one koja se nalazi na svjetskoj listi kulturne baštine je očuvana i na pravi način se valorizuje. - Održivi turizam je glavni vid turizma koji Crna Gora razvija sa akcentom na kulturnom i eko turizmu - Povećan doprinos neformalni i formalnih kulturnih aktivnosti bruto domaćem proizvodu
2.6.2 Uspostaviti moderan, efikasan sistem kreiranja i prezentovanja kulturne djelatnosti kao i statusa umjetnika i stvaraoca u društvu, ujedno širiti i edukovati publiku SDG 8 (8.9) i SDG 11 (11.4)	2.6.2.1 Uspostaviti baze podataka o svim kulturnim akterima u Crnoj Gori /formalnim i neformalnim/, SDG 11(11. 4) i 8 (8.9). 2.6.2.2 Poboljšati socijalni status umjetnika/ca i stvaralaca, SDG 11 (11.4). 2.6.2.3 Unaprijediti osnivanje i djelovanje strukovnih udruživanja umjetnika i stvaralaca. 2.6.2.4 Obezbijediti potpuno poštovanje autorskih prava, SDG 11 (11.4). 2.6.2.5 Kreirati usaglašene programa kulturnih manifestacija kako bi se ponuda kulturnih programa unaprijedila i proizvela sinergija, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.6.2.6 Promovisati Crnu Goru kao autentičnu filmsku destinaciju, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.6.2.7 Uspostaviti moderne, savremeno opremljene mreže prostora za prezentovanje i izvođenje kulturno umjetničkog stvaralaštva kao što su bioskopi, galerije, pozornice, trgovi, i drugi potencijalni prostori, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.6.2.8 Podsticati domaću kinematografiju kroz obezbeđivanje adekvatnih sredstava, zakonodavnog okvira i uslova za rad, SDG 11 (11.4). 2.6.2.9 Unaprijediti izdavačku djelatnost kroz poboljšanje zakonodavnog okvira, podsticanje autorskog spisateljstva i njegovog kvaliteta kroz sistemske akcije pre svega kroz obrazovanje, unapređenje prevodilačke prakse, i sl., SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.6.2.10 Poboljšati uslove za muzičku i muzičko scensku djelatnost kroz kreiranje savremene muzičke scene i to kroz obezbeđivanje prostora za rad, povećanje stručnog kadra, uspostavljanje mehanizma za kontiunirano podsticanje savremenog muzičkog stvaralaštva i jačanje strukovnog udruženja, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9).	- NID42 MK Procenat konačnih troškova po domaćinstvu utrošenih na kulturne aktivnosti, dobra ili usluge u odnosu na ukupne troškove domaćinstva - NID47 MK Indeks razvijenosti političkog i institucionalnog okvira za zaštitu i promovisanje kulture, kulturnih prava i kulturne raznovrsnosti - NID48 MK Distribucija odabrane infrastrukture za kulturu u odnosu na distribuciju stanovništva zemlje u administrativnim odsjecima odmah ispod državnog nivoa - NID50 MK Procenat stanovništva koje je učestvovalo u bar jednom kulturnom događaju u posljednjih 12 mjeseci	- Prostori u kojima se sprovode kulturne aktivnosti zadovoljavaju sve potrebe u smislu neophodne infrastrukture i tehničke opremljenosti - Integritet i status umjetnika i njihovih prava znatno su unaprijeđeni - Umjetnost je važan dio svakodnevnog života građana Crne Gore koja im unaprjeđujue kvalitet života - Građani troše sve više sredstava za kulturu u odnosu na ukupne troškove domaćinstva - Aktivnosti formalnih i neformalnih stvaraoca u oblasti kulture su povećane - Crna Gora je prepoznatna ako autentična kulturna destinacija koja ima ekonomskih benefita od povećanja kvaliteta i obima kulture produkcije.

		2.6.2.11	Jačati sektor likovne umjetnosti kroz podsticanje savremenih formi u radovima ali i korišćenje savremenih medija, obezbjeđivanje uslova za bavljenje likovnom umjetnošću, adekvatnu promociju djela, kao i permanentno edukovanje šire javnosti o savremenim likovnim praksama, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9).		
		2.6.2.12	Unaprijediti pozorišnu djelatnost kroz poboljšanje stanje objekata i njihova tehničko-tehnološka opremljenost da bi odgovarali savremenim standardima pozorišne djelatnosti, obezbeđivanje dovoljno stručnog kadra, podsticanje nezavisnih produkcija i samostalinih autorskih produkcija.		
		2.6.2.13	Uspostaviti sistem mjera i aktivnosti koje će crnogorsku kulturu na pravi način uskladiti i povezati sa regionalnim i evropskim kulturnim prostorom, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9).		
		2.6.2.14	Sprovoditi programe povećanja publike koja konzumira kulturne sadržaje i edukovati je kako za klasične forme i programe tako i za najsavremnije i alternativne, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9).		
2.6.3	**Jačati neformalne, amaterske, alternativne, savremene kulturne prakse, kao i kulturne industrije u Crnoj Gori SDG 11 (11.4), SDG 8 (8.9) and SDG 4 (4.7)**	2.6.3.1	Podsticati amaterizama u kulturno-umjetničkom stvaralaštvu kroz osnivanje nacionalnog udruženja amatera, SDG 11 (11.4) i 4 (4.7).	- SDG 11.7.1 Prosječni udio izgrađenog područja gradova koji je otvoren prostor za javnu upotrebu za sve, po polu, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom	- Znatno veći udio neformalnih kulturnih sadržaja u cjelokupnoj kulturnoj ponudi. - Kulturna djelatnost postaje vidljiva u javnim prostorima unaprijeđujući ih.
		2.6.3.2	Povećati broj projekata neformalnih kulturnih aktera, SDG 11 (11.4), 8 (8.9) i 4 (4.7).		
		2.6.3.3	Podsticati programe urbane regeneracije putem kreativnih praksi – kreativni gradovi kroz podsticanje kreativnih industrija, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9).		
		2.6.3.4	Podsticati razvoj umjetničkih predmeta kroz obrazovni sistem kao jednog oblika razvoja individualnosti i kreativnosti kod djece, SDG 11 (11.4) i 4 (4.7).		
2.6.4	**Podsticati kulturne raznolikosti kroz osnaživanje kulturne djelatnosti marginalizovanih grupa kao što su mladi, stari, žene, LGBT osobe, osobe sa invaliditetom, i sl. kao i obezbeđivanje tolerancije na ovaj kulturni segment SDG 4 (4.7) and SDG 11(11.4)**	2.6.4.1	Osnažiti i podsticati kulturu mladih kroz obezbeđivanje prostora za djelovanje afirmativnih i podsticajnih mjera posebno na lokalnom nivou, SDG 4 (4.7) i 11(11.4).	- NID49 MK Indeks promovisanja učešća kulturnih poslenika i manjina u izradi i implementaciji kulturnih politika, mjera i programa koji se na njih odnose	- Kreiran otvoren, tolerantan, antidiskrimativnan ambijent za sve kreiranje svih vrsta kulturnih izražavanja i različitost kulturnih aktera.
		2.6.4.2	Obezbijediti uslove za aktivno bavljenje žena kulturom i kreiranje sopstvenog identiteta sa ciljem poboljšanja rodne ravnopravnosti kroz kulturu, SDG 4 (4.7) i 11(11.4).		
		2.6.4.3	Obezbijediti uslove za aktivno bavljenje starih kulturom i kreiranje sopstvenog identiteta, SDG 4 (4.7) i 11(11.4).		
		2.6.4.4	Obezbijediti uslove da osobe s invaliditetom iskažu svoje kreativne, umjetničke i intelektualne potencijale u oblastima kulture kao i da mogu da pristupe svim kulturnim manifestacijama, SDG 4 (4.7) i 11(11.4).		
		2.6.4.5	Kreirati otvoreni ambijent koji podstiče raznolikost, raznovrsnost, kreativne eksperimente, promovisanje novih ideja, stavova kao i izgradnja novih kulturnih platformi koje afirmišu vrijednosti slobodnog društva, ustavne vrijednosti, evropski identitet Crne Gore, ali i veću vidljivost ljudskih prava i LGBT zajednice (festivali filma o ljudskim pravima, queer festivali i slično), SDG 4 (4.7) i 11(11.4).		

TEMATSKO PODRUČJE	**2.**	**DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA ZNAČAJNIM ZA ODRŽIVOST DRUŠTVA**
STRATEŠKI CILJ	**2.7**	**USPOSTAVITI EFIKASAN I SAVREMENI SISTEM INTEGRALNE ZAŠTITE, UPRAVLJANJA I ODRŽIVOG KORIŠĆENJA KULTURNE BAŠTINE I PREDJELA**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekt/i: Ministarstvo kulture

Subjekt/i uključen/i u implementaciju: Uprava za zaštitu kulturnih dobara, Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Narodni muzej Crne Gore, Pomorski muzej Crne Gore, ostali javni i privatni muzeji i muzeji vjerskih zajednica, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević", Državni arhiv Crne Gore, Istorijski arhiv Kotor, Istorijski institut Crne Gore, CANU, DANU, opštinske javne ustanove, nevladine organizacije i svi drugi subjekti - pravna i fizička lica, koja ispunjavaju uslove propisane Zakonom o zaštiti kulturnih dobara

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.7.1 Unaprijediti efikasan sistem zaštite kulturne baštine na svim nivoima SDG 4 (4.7), SDG 8 (8.9) i SDG 11 (11.4)	2.7.1.1 Unaprijediti efikasan sistem zaštite kulturne baštine, koja obuhvata nepokretnu, pokretnu i nematerijalnu kulturnu baštinu, sa posebnim fokusom na kulturni predio koji obuhvata sve navedene segmente, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.1.2 Izraditi i implementirati Strategiju zaštite kulturne baštine Crne Gore, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.1.3 Unaprijediti zakonski i institucionalni sistem zaštite kulturne baštine, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.7.1.4 Integrisati sistem prostornog planiranja i sistema kulturnih dobara u funkcionalan sistem, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.7.1.5 Uskladiti sve relevantne zakone koji se odnose na zaštitu kulturne baštine, posebno Zakon o zaštiti kulturne baštine i Zakon o uređenju prostora i izgradnji objekata, SDG 11 (11.4). 2.7.1.6 Integrisati kulturnu baštinu kao resurs u sektorske i druge razvojene strategije, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.1.7 Uspostaviti i razvijati međusektorsku povezanost i saradnju vezano za zaštitu kulturne baštine, SDG 11 (11.4). 2.7.1.8 Povećati stručne kapacitete institucija zaštite kulturne baštine, kroz edukaciju i doedukaciju stručnog kadra, SDG 11 (11.4), 8(8.9) i 4 (4.7). 2.7.1.9 Povećati kapacitete svih aktera uključenih u proces zaštite kroz različite programe i obuke, SDG 11 (11.4) i SDG 4 (4.7). 2.7.1.10 Formirati visokoškolske institucije/programe/odsjeke/sektore iz oblasti konzervacije, arheologije, etnologije, arheografije, muzeologije, istorije umjetnosti, bibliotekarstva, omogućiti redovno školovanje neophodnog kadra za potrebe zaštite kulturne baštine, SDG 11 (11.4) i SDG 4 (4.7).	- SDG 11.4.1 Ukupni izdaci (javni i privatni) po glavi stanovnika potrošeni na zaštitu i očuvanje cjelokupne kulturne i prirodne baštine, po vrsti baštine (kulturna, prirodna, mješovita, sa oznakom Centra za svjetsku baštinu), nivou vlasti (nacionalne, regionalne i lokalne/opštinske), vrsti troškova (operativni rashodi/ investicije) i vrsti privatnog finansiranja (donacije u naturi, privatni neprofitni sektor, sponzorstvo) - NID54 MK Procenat izdvajanja iz državnog budžeta najmenjeno zaštiti kulturnih dobara uključujući UNESCO lokalitete	- Uspostavljen kvalitetan sistem zaštite koje je stručan, efikasan i zasnovan na najboljim međunarodnim metodama i praksama. - Baština prepoznata kao razvojni resurs. - Uspostavljen integralni sistem zaštite i valorizacije baštine koji omogućava efikasno i kvalitetno djelovanje za dobrobit stanja kulturnih dobara. - Obrazovni sistem je osposobljen da edukuje optimalan broj i kvalitet stručnog kadra koji će se baviti zaštitom baštine. - Saniran i funkcionalno prilagođen veći broj objekata, posebno nepokretnih kulturnih dobara (foritfikacija). - Integrisani domaći i inostrani izvori za investicije u sanaciju fortifikacija, kojim se otvara i značajan broj novih radnih mjesta.

2.7.2	**Unaprijediti zaštitu kulturne baštine na svim nivoima SDG 11 (11.4) and SDG 8 (8.9)**	2.7.2.1 Sprovoditi permanentna sistematska istraživanja i naučno-istraživačke radove u cjelokupnoj oblasti kulturne baštine, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.2.2 Uspostaviti savremeni informacioni sistem i dokumentacionu bazu za kulturna dobra i ukupnu kulturnu baštinu, koji će istovremeno biti i osnova za monitoring stanja, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.2.3 Valorizovati i uspostaviti zaštitu do sada zapostavljenih segmenata kulturne baštine, kao što su arhitektura XX vijeka, ruralna arhitektura, industrijska baština, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.7.2.4 Unaprijediti sistem zaštite i upravljanja lokalitetima koji se nalaze na UNESCO-voj listi svjetske baštine, koristeći sve benefite tog statusa, SDG 11 (11.4) i SDDG 8 (8.9). 2.7.2.5 Unaprijediti konzervaciju, restauraciju i ostale konzervatorske mjere na kulturnim dobrima, oslanjajući se na savremene pristupe i međunarodno prihvaćene principe i prakse. 2.7.2.6 Omogućiti primjenu studija zaštite kulturne baštine, a ne samo studija zaštite kulturnih dobara, kao osnova za prostorne i urbanističke planove, SDG 11(11.4). 2.7.2.7 Obezbijediti savremene prostore i opremu za smještaj, zaštitu i prezentaciju muzejskog materijala, arhivske i bibliotečke građe, SDG 11 (11.4). 2.7.2.8 Unaprijediti održavanje kulturnih dobara, kroz uvođenje planova i programa održavanja. 2.7.2.9 Obezbijediti očuvanje tradicionalnih tehnika i zanata, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.7.2.10 Izraditi i sprovesti programe sanacije devastiranih kulturnih dobara i predjela. 2.7.2.11 Obezbijediti adekvatnu i savremenu prezentaciju i interpretaciju kulturne baštine, koristeći nove tehnologije, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.2.12 Omogućiti dostupnost kulturne baštine svima, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9) 2.7.2.13 Formirati sistem zaštite, korišćenja i upravljanja kulturnom baštinom koji se zasniva na participativnosti, te na uključivanju i saradnji svih aktera, iz državnog, privatnog i civilnog sektora. 2.7.2.14 Uključiti temu kulturne baštine u obrazovni sistem u značajnijoj mjeri, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.2.15 Podizati svijest o vrijednostima i značaju kulturne baštine i stvaranje ambijenta za razumijevanje uloge i mjesta kulturne baštine kao značajnog resursa i pokretača održivog razvoja, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9).	- NID55 MK Broj ukupno zaštićenih kulturnih dobara - NID56 MK Broj zaštićenih kulturnih dobara iz perioda XX vijeka - NID57 MK Broj zaštićenih kulturnih dobara koji predstavlja primjere ruralne ahitekture - NID58 MK Broj zaštićenih industrijskih objekata kao kulturnih dobara - NID59 MK Broj zaštićenih kulturnih predjela - NID60 MK Broj zaštićene nematerijalne baštine	- Proširena lista zaštićenih objekata i povećan nivo kvaliteta zaštite i brige o njima kroz osavremenjavanje, efikasnije procedure, osnaživanje baze stručnih podataka i slično. - Institucije su proširile kapacitete do optimalnog nivoa i opremljene su najsavremenijom opremom.
2.7.3	**Unaprijediti održivo korišćenje i upravljanje kulturnom baštinom SDG 11 (11.4) and SDG 8 (8.3 i 8.9)**	2.7.3.1 Uspostaviti održivo korišćenje kulturne baštine kao potencijala za kulturni, društveni i ekonomski razvoj, SDG 11 (11.4) i 8 (8.9). 2.7.3.2 Uspostaviti održivo korišćenje kulturne baštine kroz razvijanje različitih djelatnosti, kulturnog turizma i ostalih oblika održivog turizma, poljoprivrede, zanatstva, kreativnih industrija SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.3.3 Uspostaviti efikasni savremeni sistem upravljanja kulturnom baštinom SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.3.4 Razvijati održive sisteme upravljanja kulturnom baštinom kroz uključivanje svih aktera u proces upravljanja i proces izrade i implementacije menadžment planova, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.3.5 Uspostaviti održiv sistema finansiranja zaštite kulturnih dobara opredjeljivnjem budžetskih sredstava, namjenskih taksi, projektnim finansiranjem, prihoda ostvarenih valorzacijom kulturnih dobara i slično, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9). 2.7.3.6 Podsticati preduzetništvo zasnovano na kulturnoj baštini, SDG 11 (11.4) i SDG 8 (8.9) i SDG 8(8.3).	- NID61 MK Broj zaposlenih u institucijama nadležnim za zaštitu kulturne baštine i predjela - NID62 MK Indeks razvijenosti multidimenzionalnog okvira za za održivost baštine - NID54 MK Procenat izdvajanja iz državnog budžeta namjenjenog zaštiti kulturnih dobara uključujući UNESCO lokalitete	- Baština postaje pokretač razvoja a ne teret ili barijera istom sa optimalnim iznosom budžeta namijenjenog potrebama zaštite i revitalizacije baštine. - Baština i njeni potencijali su iskorišteni kao pokretači razvoja preduzetništva.

TEMATSKO PODRUČJE	**2. DRUŠTVENI RESURSI - PODRŠKA VRIJEDNOSTIMA, NORMAMA I OBRASCIMA PONAŠANJA ZNAČAJNIM ZA ODRŽIVOST DRUŠTVA**
STRATEŠKI CILJ	**2.8 POSTIĆI RAVNOMJERNIJI SOCIO-EKONOMSKI RAZVOJ SVIH JEDINICA LOKALNE SAMOUPRAVE I REGIONA ZASNOVANOG NA KONKURENTNOSTI, INOVATIVNOSTI I ZAPOŠLJAVANJU, S POSEBNIM AKCENTOM NA RAZVOJ SJEVERNOG REGIONA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt/i:** Ministarstvo ekonomije **Subjekt/i uključen/i u implementaciju:** Lokalne samuoprave, zajednica opština, NVO sektor, Ministarstvo finansija, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Sekretarijat za razvojne projekte

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
2.8.1 Unaprijediti saobraćajnu i ostalu infrastrukturu kao preduslov za razvoj regiona Crne Gore SDG 9 (9.1)	2.8.1.1 Unaprijediti komunalnu i javnu infrastrukturu prije svega za upravljanje otpadnim vodama i otpadom, SDG 9 (9.1). 2.8.1.2 Unaprijediti putnu infastrukturu (željeznički, vazdušni i drumski saobraćaj), SDG 9 (9.1). 2.8.1.3 Obezbijediti savremenu ICT Infrastukturu - kvalitetan broadband pristup Internetu, svim građanima i preduzećima. 2.8.1.4 Izgraditi i opremiti privredne zone, biznis inkubatore, poslovno – razvojne centre.	- SDG 9.a.1 Ukupna zvanična međunarodna podrška (zvanična razvojna pomoć + drugi razvojni tokovi) za infrastrukturu - NID63 MK Indeks razvijenosti JLS - NID64 MK Indeks konkurentnosti JLS	- Sva tri regiona u Crnoj Gori povezana modernom i bezbjednom infrastrukturom, - Sjeverni region poseduje neophodnu infrastrukturu koja je preduslov razvoja i predstavlja ugodno mesto za život i rad
2.8.2 Uspostaviti povoljni društveni i socio-ekonomski ambijent radi sprečavanja daljih negativnih demografskih kretanja na sjeveru Crne Gore SDG 8 (8.3) i SDG 10 (10.2, 10.c)	2.8.2.1 Izgraditi društvenu infrastrukturu odnosno omogućiti uslove za društveni razvoj, što podrazumijeva adekvatan pristup: javnom sektoru i upravi, kulturi, obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, sportu i rekreaciji i sl., SDG 8 (8.3). 2.8.2.2 Izmještati sjedišta pojedinih državnih institucija u sjeverni region koje po prirodi svoje djelatnosti mogu da pripadaju tom regionu. 2.8.2.3 Razvijati ljudske resurse kroz sticanje novih vještina posebno znanja potrebnih za samostalnu preduzetničku aktivnost građana, SDG 8 (8.3) i SDG 10 (10.2). 2.8.2.4 Formirati fond za pomoć jedinicama lokalne samouprave za koofinansiranje EU projekata, tzv. "revolving fonda" za potrebe lakše implementacije EU fondova. 2.8.2.5 Podsticati razvoj konkurentnosti preduzetnika, mikro, malih i srednjih preduzeća u sjevernom regionu Crne Gore i manje razvijenim opštinama sa posebnim akcentom na razvoj preduzetništva za mlade. 2.8.2.6 Podsticati razvoj klastera, SDG 8 (8.3) i SDDG 10 (10.2) (veza 4.7.4.4). 2.8.2.7 Omogućiti fiskalne olakšice u manje razvijenim regionima i lokalnim samoupravama kroz usvajanje podsticajnih mjera (olakšice u dijelu plaćanja komunalnih ili drugih naknada; povoljne cijene zakupa/kupovine prostora za biznis zone; smanjenje ili oslobađanje od plaćanja prireza poreza na dohodak fizičkih lica; smanjenje stope poreza na nepokretnosti; mogućnost definisanja povoljnog modela privatno-javnog partnerstva; infrastrukturno opremanje na područijima gdje isto ne postoji), SDG 8 (8.3), SDG 10 (10.2). 2.8.2.8 Obezbijediti rast investicija u sjeverni region. 2.8.2.9 Ubrzati i osnažiti implementaciju Strategije regionalnog razvoja 2014-2020. 2.8.2.10 Omogućiti pozitivnu afirmaciju sjevernog regiona . 2.8.2.11 Utvrditi relevantnost zadatka 10.c „do 2030. godine, smanjiti na manje od 3 odsto transakcijske troškove doznaka migranata i eliminisati koridore za plaćanje doznaka sa troškovima većim od 5 odsto".	- SDG 2.4.1 Udio poljoprivrednih površina koje se koriste za produktivnu i održivu poljoprivredu - SDG 14.2.1 Udio nacionalnih isključivih ekonomskih zona kojima se upravlja upotrebom pristupa zasnovanih na ekosistemu - SDG 17.3.2 Iznos doznaka kao udio ukupnog BDP (u USD) - SDG 10.c.1 Troškovi slanja doznaka kao udio doznačenog iznosa - NID28 MONSTAT, MDG 1.3.1 stopa siromaštva na sjeveru - NID29 MONSTAT MDG 1.3.2 Stopa siromaštva u ruralnim obastima - NIE58 ME Broj formiranih klastera u Crnoj Gori i godišnja stopa rasta (broj novih klastera) - NIE30 ME Broj nacionalnih, lokalnih i turističkih biznis zona - NIE43 ME Iznos sredstava podrške za realizaciju projekata ruralnog razvoja - NID30 MVPEI Ukupna vrijednost projekata koji su povučeni iz EU fondova za lokalni i ruralni razvoj - NID65 IRF Ukupna vrijednost projekata odobrenih od strane IRF za Sjeverni region - NIE49 MPRR Broj sertifikovanih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (sertifikovani sistem kvaliteta; bezbjednosti hrane; oznake porijekla; geografske oznake; oznake garantovano tradicionalnih specijaliteta)	- Uspostavljena ekonomska, socijalna i teritorijalna kohezija i smanjena razlika u nivou razvijenosti između crnogorskih opština - Kroz biznis zone i klastere povećana zaposlenost i ekonomska aktivnost na Sjeveru zemlje - Povećano učešće poljoprivrede u bruto dodatoj vrijednosti i zaposlenosti - Usporen trend migracija na relaciji Sjever – Središnji i Primorski region Crne Gore - Povećan poljoprivredni izvoz i izvoz prehrambenih proizvoda, kao i njihova konkurentnost na regionalnom tržištu

PRIRODNI RESURSI

TEMATSKO PODRUČJE — **3. PRIRODNI RESURSI-OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA**

STRATEŠKI CILJ — **3.1 ZAUSTAVITI DEGRADACIJU VRIJEDNOSTI OBNOVLJIVIH PRIRODNIH RESURSA: BIODIVERZITETA, VODE, MORA, VAZDUHA, ZEMLJIŠTA**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja

Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava za šume, JP Nacionalni parkovi, Regionalni park Piva, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, CETI d.o.o, Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom, Institut za biologiju mora, Biotehnički fakultet, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave

MJERE		PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.1.1	**Omogućiti efikasnu zaštitu zaštićenih područja prirode, ekološki vrijednih staništa, šumskih, vodnih i obalnih ekosistema, zaštićenih vrsta flore i faune, vazduha i zemljišta SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.2,6.3, 6.6), SDG 9 (9.4), SDG 11 (11.4, 11.6), SDG 13 (13.1), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5, 15.7, 15.8, 15.9, 15.a, 15.c)** **Paragraf: 33**	3.1.1.1 Unaprijediti propise u oblasti: - zaštite prirode i biodiverziteta harmonizacijom s pravnom tekovinom EU u skladu s prioritetima utvrđenim u strateškim dokumentima u okviru pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji, u prvom redu u odnosu na pitanja koja se odnose na: zaštitu vrsta divlje flore i faune, kontrolu uvoza i izvoza divljih vrsta flore i faune, invazivne vrste, kao i čuvanje privremeno oduzetih primjeraka biljki i životinja u adekvatnim uslovima, dobrobit životinja, trajanja lovne sezone i lovne vrste (npr. Zakon o lovstvu i divljači s zahtjevima EU Direktive 2013/17/EU), SDG 15 (15.1,15.5,15.7) - voda – u potpunosti uskladiti Zakon o vodama s zahtjevima Okvirne direktive o vodama (2000/60/EC) i Direktivom o tretmanu otpadnih voda iz urbanih sredina (91/271/EEC), sa pratećim podzakonskim aktima u rokovima iz Plana pristupanja Crne Gore EU; donijeti Zakon o upravljanju komunalnim otpadnim vodama s podzakonskim aktima u rokovima iz Plana pristupanja CG EU omogućavajući potpunu transpoziiju Direktive o prečišćavanju otpadnih voda (91/271/EU)- UWWD (sa sadašnjih 47 %); donijeti podzakonski akt o aglomeracijama i izraditi mape aglomeracija za koje je obavezna izgradnja uređaja za prečišćavanje otadnih voda; donijeti podzakonski akt o osjetljivim područjima i identifikovati i mapirati zaštićena, osjetljiva i ranjiva područja, kao i područja posebne zaštite voda, SDG 6 (6.2, 6.3, 6.6). 3.1.1.2 Spriječiti unošenje i smanjiti uticaj invazivnih neuatohtonih vrsta na kopnene i vodene ekosisteme, te kontrolisati i iskorijeniti prioritetne invazivne vrste, SDG 15 (15.8, 15.c). 3.1.1.3 Zaustaviti krivolov i trgovinu zaštićenim vrstama flore i faune i uspostaviti instrumente kontrole potražnje i ponude ilegalnih proizvoda od divljih životinja, uključujući i povećanje kapaciteta lokalnih zajednica u tom kontekstu, SDG (15.7, 15.c). 3.1.1.4 Značajno povećati izdvajanja na državnom i lokalnom nivou za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema, SDG 15 (15.a). 3.1.1.5 Primjenom najbolje dostupne prakse i dostupnih čistih i inovativnih tehnologija značajno umanjiti zagađenje vazduha, vode i zemljišta, SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.3), 9 (9.4). 3.1.1.6 Poboljšati kontrolu zagađenja vazduha, vode i zemljišta od uticaja emisija iz industrije i saobraćaja, Paragraf 33. 3.1.1.7 Prioritetno realizovati aktivnosti usmjerene na rješavanje problema zagađenja vazduha, naročito zagađenja suspendovanim česticama iz različitih izvora (npr. stacionarni izvori - industrija, energetika i pokretni izvori -saobraćaj), kao i smanjenje emisija GHG, SDG 3 (3.9), 11(11.6). 3.1.1.8 Integrate principles, goals, measures and instruments of environmental protection with a specific focus on nature and biodiversity conservation, into sector policies and plans, SDG 15 (15.9).	- SDG 15.a.1 Zvanična razvojna pomoć i javni rashodi za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema (i SDG 15.b.1) - SDG 15.5.1 Indeks Crvene liste ugroženih vrsta IUCN-a. - NIP01 B01, EPA Biodiverzitet vrsta - NIP02 B02, EPA Zastupljenost i stanje odabranih vrsta - NIPO3 EPA, Crvene liste i knjige vrsta, nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja biodiverziteta 2020. godine - NIP04 Indikatori u okviru Aichi 3, 5, 9, 11, 12 zadataka nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja - NIPO7 MDG 7.1.3 Udio zemljišta pokrivenog šumama (%) - NIPO8 B03, EPA Suva stabla u šumama - NIPO9 B04, EPA Brojnost i dinamika populacija divljači - NIU08 Udio propisa u oblasti životne sredine i klimatskih promjena koji su usklađeni s pravnom tekovinom EU - SDG 15.7.1 Udio divljači kojom se trgovalo a koja je prethodno bila predmet krivolova ili nezakonite trgovine - SDG 15.c.1 Udio divljači kojom se trgovalo a koja je prethodno bila predmet krivolova ili nezakonite trgovine - SDG 15.9.1 Napredak ka ostvarenju nacionalnih ciljeva utvrđenih u skladu sa Aiči ciljevima biodiverziteta 2 Strateškog plana za biodiverzitet (2011-2020) - SDG 15.8.1 Udio zemalja koje su usvojile relevantno domaće zakonodavstvo i opredijelile adekvatne resurse za prevenciju ili kontrolu invazivnih stranih vrsta - SDG 17.6.1 Broj sporazuma i programa između zemalja o saradnji u oblasti nauke i/ili tehnologije, po vrsti saradnje - NIP10 B05, EPA Alohtone i invazivne vrste - NIP11 B06, EPA Šumski požari - NIP12 B07, EPA Zaštićena područja - NIP14 V02, EPA Biohemijska potrošnja kiseonika - NIP15 V03, EPA Indeks kvaliteta površinskih voda - SDG 6.3.2 Udio vodnih tijela sa dobrim kvalitetom vode - SDG 15.1.2 Udio važnih lokacija za kopneni i slatkovodni biodiverzitet koje su obuhvaćene zaštićenim područjima, po vrsti ekosistema - SDG 14.5.1 Obuhvat zaštićenih područja u odnosu na morska područja	- U 2021. godini završena je transpozicija pravne tekovine EU u oblasti životne sredine u nacionalno zakonodavtsvo. - Brojnost vrsta ne opada i minimalno se održava na utvrđenim početnim vrijednostima (izvještaji Agencije za zaštitu životne sredine o stanju biodiverziteta 2013/2016). - Brojnost posebnih i zaštićenih vrsta i gustina populacije ne opada u odnosu na vrijednosti u 2014-2015. g (po podacima Agencije za zaštitu životne sredine). - Do 2020. godine udio narušenih ugroženih staništa je prepolovljen i zaustavljena je fragmentacija ključnih staništa, uključujući šumska (Aichi zadatak 5). - U 2030. godini ne gube se staništa na kojima su zastupljene zabilježene odabrane i zaštićene vrste. - Donijete su crvene liste i knjige vrsta do 2020. godine. - U skladu s Nacionalnom strategijom biodiverziteta do 2020. godine u sistem praćenja su uvedeni Aichi idikatori. - Dostignute su ciljne vrijednosti utvrđene indikatorima u okviru Aichi zadataka. - Na petogodišnjim presjecima stanja bilježi se rast udjela šuma u biokapcitetu zemlje (mjerenjem ekološkog otiska), tako da šume i šumsko zemljište učestvuju sa najmanje 75% u ukupnom biokapacitetu zemlje. - Do 2020. godine uspostavljen je monitoring putanja invazivnih vrsta i ograničen i/ili eliminisan uticaj najinvazivnijih (Aichi zadatak 9). - Broj požara u šumama se kontinuirano smanjuje. - Vrijednosti indikatora NIP13-NIP17 je u granicama koje su utvrdjene nacionalnim propisima. - Stepen antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda u 2020. godini je 10%. - Vrijednosti indikatora NIP25-NIP32 su u graničnim vrijednostima koje su utvrđene propisima. - Vrijednosti indikatora NIP35-NIP42 su u graničnim vrijednostima koje su utvrđene propisima. - Projekcije emisije gasova s efektom staklene baste su u skladu s INDC-em. - Nivo emisija GHG do 2030. godine je smanjen za 30% u odnosu na 1990. godinu. - Antropogene emisije GHG iznose 5,7 t CO2 eq/stanovniku u 2030. godini. - Minimumalno smanjenje emisija GHG na godišnjem nivou u ukupnim emisijama GHG je 10 % (4,715 kilotons) do 2021. g

		3.1.1.9 Unaprijediti primjenu, SDG15 (15.1, 15.9): - strateške procjene uticaja prostornih i razvojnih planova na zaštićena prirodnia dobara, ekološki vrijedna staništa i ekosisteme (šumske, vodenene i obalne), - procjene uticaja na životnu sredinu za zahvate u zaštićenim prirodnim dobrima i potencijalnim područjima nacionalne Ekološke mreže (EMERALD, IBA, IPA područja), naročito onim koja uključuju prirodna staništa, šumske i vodne ekosisteme, te ekosisteme obalnog područja, - ocjene prihvatljivosti (transfer znanja i iskustava, testiranje primjene na lokalitetima buduće Ekološke mreže), - ekosistemskog pristupa u planiranju ekonomskih aktivnosti, - procjene i integracije vriednosti ekosistema i biološke raznovrsnosti u prostorno-plansku dokumentaciju i razvojne programe i planove na nacionalnom i lokalnim nivima, - prethodno navedenih instrumenata, najbolje dostupne prakse i standarda kod istraživanja nafte i gasa, uključujući i procjenu uticaja „off shore" aktivnosti na seizmičku stabilnost, a u skladu s relevantnim medjunarodnim propisima (npr. Off Shore Protokolom Barselonske konvencije). 3.1.1.10Spriječiti ugrožavanje i omogućiti očuvanje i gdje je potrebno obnavljanje šumskih, slatkovodnih, morskih i obalnih ekosistema, močvara i planisnkih ekosistema, uključujući i ublažavanje negativnih uticaja klimatskih promjena i povećanja rizika od suša, poplava, požara i biotskih štetočina (naročito u odnosu na uticaje klimatskih promjena na šume koji uključuju pomjeranje vegetacionih zona, smanjenje prirasta, smanjenje broja vrsta, sušenje šuma i učestalije šumske požare), SDG 6 (6.6), SDG 13 (13.1), 15 (15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5). .	- SDG 14.c.1 Broj zemalja koje napreduju u pogledu ratifikacije, prihvatanja i sprovođenja, kroz pravne, političko-programske i institucionalne okvire, instrumenata povezanih sa okeanom kojima se sprovodi međunarodno pravo, u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravu mora (UNCLOS), za očuvanje i održivo korišćenje okeana i njihovih resursa - NIP16 - MDG7.7 Stepen antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda (%) - NIP17 V04, EPA Kvalitet vode za piće - SDG 6.1.1 Udio stanovništva koje koristi usluge snabdijevanja pijaćom vodom kojima se upravlja na bezbjedan način - NIP18 V05, EPA Upotreba slatkovodnih resursa - SDG 6.4.1 Promjena u efikasnosti upotrebe vode tokom vremena - SDG 6.4.2 Nivo nedostatka vode: zahvatanje slatke vode kao udio raspoloživih slatkovodnih resursa	Primjena strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu, kao i ocjene prihvatljivosti, je u skladu s najbolje dostupnim evropskim praksama. - Zabilježen je značajan trend rasta programskih i projektnih aktivnosti u okviru kojih je izvršeno usklađivanje razvojnih akcija s zahtjevima procjena uticaja na životnu sredinu. - Uspostavljen je monitoring sprovođenja mjera propisanih za procjenu i stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu za ocjenjivane zahvate. - Uspostavljena je nacionalna referentna laboratorija za praćenje stanja svih segmenta životne sredine i uticaja zagađenja na zdravlje ljudi. - Praćenjem pokazatelja dobrog ekološkog stanja mora i pokazatelja ekosistemskog pristupa, status morskog ekosistema ocijenjen je kao dobar. - Ekosistemski pristup se primjenjuje kod planiranja svih razvojnih aktivnosti i integrisan je u razvojne/sektorske planove i programe, a trend pozitivnih učinaka na životnu sredinu je zabilježen monitoringom pokazatelja ekosistemskog pristupa. - Kvalitet vazduha, voda i zemljišta je unaprijeđen smanjenjem emisije na mjestu nastanka zagađenja primjenom najbolje dostupnih tehnika i tehnologija, a uspostavljen je i redovni monitoring emisija zagađujućih materija od strane emitera. - Do 2018. godine uspostavljen je integrisani program praćenja i izvještavanja o stanju vazduha, vode, zemljišta, mora i biodiverziteta u skladu sa svim zahtjevima iz relevantnih EU propisa (transponovanih u nacionalni pravni sistem), zahtjevima EEA, kao i uzimajući u obzir zahtjeve relevantnih multilateralnih sporazuma (npr Barselonsku konvenciju). - Eliminisani su problemi nadležnosti i uspostavljen jedinstveni informacioni sistem za podršku efikasnom izvještavanju o stanju životne sredine i prirodnih resursa.
3.1.2	**Unaprijediti praćenje stanja biodiverziteta, voda, mora, vazduha i zemljišta SDG 2 (2.4), SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.3, 6.5, 6.6), SDG 11 (11.6), SDG 12 (12.4), SDG 14 (14.c), SDG 15 (15.1, 15.3, 15.4, 15.5, 15.8, 15.9, 15.a, 15.c)**	3.1.2.1 Unaprijediti podatke o biodiverzitetu u skladu s potrebama očuvanja biološke raznovrsnosti i efikasne kontole faktora ugrožavanja biodiverziteta: - poboljšanjem monitoringa stanja biodiverziteta radi prikupljanja podataka o stanju populacija staništa i vrsta, dostupnosti i ažurnosti podataka i izradom višegodišnjeg programa praćenja stanja biodiverziteta na bazi prethodno izvršene inventarizacije, uključujući povećanje budžetskih izdvajanja po tom osnovu, SDG 15 (15.a), - uspostavljanjem inventara stanja biodiverziteta i informacionog sistema biodiverziteta, SDG 15 (15.4, 15.5), - izradom stručnih podloga (u GIS obliku) za prostorno planiranje o rasprotranjenju stanju i vrijednostima staništa i vrsta (karta staništa i vrsta), SDG 15 (15.9), - izradom Crvene liste i knjige vrsta, SDG 15 (15.8, 15.c). 3.1.2.2 Unaprijediti podatke o stanju voda u skladu s potrebom integrisanog upravljanja vodnim resursima, unapređenja stanja i efikasne kontrole zagađenja površinskih i podzemnih voda, SDG 3 (3.9), 6 (6.3, 6.5, 6.6) 12 (12.4), 15 (15.1, 15.8), uključujući: - u skladu sa donesenim podzakonskim aktima, usaglašenim s zahtjevima pravne tekovine EU i relevantnih UN multilateralnih sporazuma (npr. Konvencije o zaštiti i korišćenju prekograničnih vodotkova i medjunarodnih jezera), definisati program praćenja i izvještavanja o stanju vodenih ekosistema i povećati budžetska izdvajanja po tom osnovu, - značajno unaprijediti mreže za praćenje kvaliteta površinskih i podzemnih voda, - integrisati sistem praćenja i izvještavanja o stanju vodenih ekosistema u sistem praćenja stanja životne sredine, - uspostaviti integrisano upravljanje vodnim resursima na svim nivoima, između ostalog i putem prekogranične saradnje. 3.1.2.3 Unaprijediti podatke o stanju morskog ekosistema, uključujući povećanje budžetskih izdvajanja po tom osnovu, SDG 14 (14.c): - uspostavljanjem integrisanog monitoringa i procjene stanja morskog eskosistema primjenom ekosistemskog pristupa u okviru sprovođenja Barselonske konvencije. - transpozicijom Okvirne direktive o morskoj strategiji 2008/56/EC. - transpozicijom Direktive o kvalitetu vode na kupalištima.	- NIP25 M01, EPA Kvalitet morske vode za kupanje - NIP26 M02, EPA Hlorofil u prelaznim, priobalnim i morskim vodama - NIP27 M03, EPA Nutrijenti u prelaznim, priobalnim i morskim vodama - SDG 14.1.1 Indeks priobalne eutrofikacije (ICEP) i gustina plutajućih plastičnih otpadaka - NIP28 M04, EPA Trofični indeks - SDG 14.1.1 Indeks priobalne eutrofikacije (ICEP) i gustina plutajućih plastičnih otpadaka - NIP29 M05, EPA Stepen zasićenosti kiseonikom prelaznih, priobalnih morskih voda - NIP30 M05, EPA Koncentracija teških metala u marinskim indikatorskim vrstama - SDG 14.3.1 Prosječna kiselost morske vode (pH) mjerena na dogovorenom setu reprezentativnih stanica za uzorkovanje - NIP31 MORT, EcAp indikatori nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja do 2018. g - NIP32 MORT,MSFD indikatori nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja do 2019. g	

	3.1.2.4 Unaprijediti podatke o stanju vazduha u skladu s potrebom unapređenja stanja vazduha i efikasne kontrole zagađenja vazduha, SDG 3 (3.9), SDG 11 (11.6), - kontinuiranim i sveobuhvatnim praćenjem kvaliteta vazduha uz utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza zagađenja i efikasnosti djelovanja nadležnih institucija, naročito u pogledu dosledne primjene propisa , - povećanjem broja mjernih mjesta za praćenje kvaliteta vazduha, - razvijanjem sistema modeliranja kvaliteta vazduha kako bi se smanjili troškovi monitoringa podataka u realnom vremenu i povećala pokrivenost podacima o stanju kvaliteta vazduha, - sprovođenjem horizontalnih mjera zaštite vazduha integrisanjem politike kvaliteta vazduha u druge sektorske politike. 3.1.2.5 Unaprijediti podatke o stanju zemljišta i omogućiti efikasnu kontrolu zagađenja zemljišta radi unapređenja stanja i sprečavanja degradacije zemljišta, SDG 2 (2.4), SDG 15 (15.3, 15.8): - kontinuiranim i sveobuhvatnim praćenjem kvaliteta zemljišta, - povećanjem broja mjernih mjesta za praćenje kvaliteta zemljišta.	- SDG 14.4.1 Udio ribljeg fonda u okviru biološki održivih nivoa - NIP35 VA01, EPA Kvalitet vazduha u urbanim područjima - SDG 11.6.2 Godišnji srednji nivoi finih suspendovanih čestica (npr. PM2.5 i PM10) u gradovima (ponderisano stanovništvo) - SDG 3.9.1 Stopa smrtnosti zbog zagađenja vazduha u domaćinstvu i zagađenja vazduha u okruženju - NIP36 MDG 7.1.4 Broj prekoračenja izmjerenih koncentracija PM10 u odnosu na granične vrijednosti i granice tolerancije za zaštitu zdravlja ljudi u Podgorici, Pljevljima, Nikšiću, (opština primorje) - NIP37 VA02, EPA Emisije zakiseljavajućih gasova - NIP38-VA03, EPA Emisije prekursora ozona - NIP39 VA04, EPA Emisije primarnih suspendovanih čestica i prekursora sekundarnih suspendovanih čestica - NIP40 KP01, EPA Godišnja temperature vazduha - NIP41 KP02, EPA Godišnja količina padavina - NIP42 KP03, EPA Potrošnja supstanci koje oštećuju ozonski omotač - NIP43 KP04, EPA Trend emisije gasova s efektom staklene bašte, MDG 7.5 Antropogene emisije GHG gasova preračunate u [t CO2 eq/stanovniku - NIP44 KP05, EPA Projekcije emisije gasova s efektom staklene bašte - SDG 9.4.1 Emisija CO2 po jedinici dodatne vrijednosti - SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - NIP33 Z01, EPA Erozija zemljišta - NIP34 Z02, EPA Promjena načina korišćenja zemljišta - SDG 15.3.1 Udio zemljišta koje je degradirano u odnosu na ukupnu površinu zemljišta - SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - SDG 13.3.1 Broj zemalja koje su integrisale ublažavanje, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozoravanje na klimatske promjene u nastavne planove i programe za osnovno, srednješkolsko i univerzitetsko obrazovanje - SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije na klimatske promjene, ublažavanje uticaja klimatskih promjena i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti - SDG 17.7.1 Ukupni iznos odobrenih sredstava za zemlje u razvoju namijenjen za promovisanje razvoja, prenosa, distribucije i širenja ekološki zdravih tehnologija	

TEMATSKO PODRUČJE	**3.**	**PRIRODNI RESURSI-OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA**
STRATEŠKI CILJ	**3.2**	**UNAPRIJEDITI EFIKSNOST UPRAVLJANJA OBNOVLJIVIM PRIRODNIM RESURSIMA**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja

Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava za vode, Uprava za šume, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, Javno preduzeće za upravljanje morskim dobrom, Institut za biologiju mora, Biotehnički fakultet,Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave, CETI d.o.o.

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.2.1 Identifikovati i vrednovati ekološki vrijedna staništa i ekosisteme i izvršiti reviziju statusa postojećih zaštićenih prirodnih dobara SDG 12 (12.2), 14 (14.2, 14.5), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.4, 15.5, 15.9)	3.2.1.1 Mapirati, vrednovati i utvrditi stanje (primjenom GIS-a) zaštićenih prirodnih dobara i ekološki vrijednih staništa i ekosistema predloženih za zaštitu, SDG 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4, 15.5). 3.2.1.2 Shodno utvrđenom stanju: - izvršiti reviziju statusa postojećih zaštićenih prirodnih dobara, kao i ocjenu postojećih predloga o uspostavljanju potencijalno zaštićenih prirodnih dobara , SDG 12 (12.2), 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4) - utvrditi granice obuhvata prirodnih dobara i lokaliteta prioritetnih staništa predloženih za zaštitu, prevashodno kroz uspostavljanje ekološke mreže NATURA 2000, SDG 14 (14.2, 14.5), 15 (15.1, 15.4) - utvrditi prioritetna nova zaštićena prirodna dobra koja treba staviti pod zaštitu do 2020. godine, u skladu sa važećim prostorno-planskim smjernicama i zahtjevima za uspostavljanje nacionalne ekološke mreže i ostalim relevantnim međunarodnim standardima kroz otvoreni participativni proces, uz učešće relevantnih subjekata (administracije na nacionalnom i lokalnom nivou, državnih organa, naučnih i stručnih institucija, nevladinih i organizacija civilnog društva), SDG 12 (12.2), 14 (14.2, 14.5, 14.c), 15 (15.1, 15.2, 15.4, 15.5, 15.9).	- NIP04 Indikatori u okviru Aichi 3, 5, 9, 11, 12 zadataka nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja - NIP05 MDG 7.1.1 Udio površina zaštićenih radi očuvanja biološkog diverziteta (%) - NIP06 MDG 7.1.2 Udio morskih ekosistema u ukupno zaštićenoj površini radi očuvanja biološkog diverziteta (%) - NIP12 B07, EPA Zaštićena područja - NIE27 T05, EPA, Broj posjetilaca u nacionalnim parkovima - SDG 15.1.2 Udio važnih lokacija za kopneni i slatkovodni biodiverzitet koje su obuhvaćene zaštićenim područjima, po vrsti ekosistema - SDG 15.3.1 Udio zemljišta koje je degradirano u odnosu na ukupnu površinu zemljišta - SDG 15.4.1 Obuhvat lokacija bitnih za planinski biodiverzitet sa zaštićenim područjima - SDG 15.4.2 Indeks obraslosti planina zelenim pokrivačem - SDG 14.5.1 Obuhvat zaštićenih područja u odnosu na morska područja - SDG 15.9.1 Napredak ka ostvarenju nacionalnih ciljeva utvrđenih u skladu sa Aiči ciljevima biodiverziteta 2 Strateškog plana za biodiverzitet (2011-2020) - SDG 15.a.1 Zvanična razvojna pomoć i javni rashodi za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema (i SDG 15.b.1)	- U skladu s Nacionalnom strategijom biodiverziteta do 2020. godine u sistem praćenja su uvedeni Aichi indikatori. - Dostignute su ciljne vrijednosti utvrđene indikatorima u okviru Aichi zadataka. - Do 2020. godine udio narušenih ugroženih staništa je prepolovljen i zaustavljena je fragmentacija ključnih staništa, uključujući šumska (Aichi zadatak 5). - U 2030. godini ne gube se staništa na kojima su zastupljene zabilježene odabrane i zaštićene vrste. - 2020. godine udio zaštićenih prirodnih dobara u površini obalnog područja je barem 10% (Aichi zadatak 11). - 2020. godine udio zaštićenih prirodnih dobara u površini države (površina zaštićena radi očuvanja biološkog diverziteta u ukupnoj površini Crne Gore) je barem 17% (Aichi zadatak11). -
3.2.2 Izgraditi kapacitete za integralno upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, ekološki vrijednim staništima i ekosistemima SDG 12 (12.2), SDG 14 (14.1, 14.2, 14.5, 14.7, 14.a), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.4, 15.5, 15.9), SDG 17 (17.4, 17.15)	3.2.2.1 Uspostaviti efikasnu upravljačku strukturu za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima uključujući: - izradu studija zaštite i planova upravljanja i obezbjeđivanje optimalnih finansijskih sredstava za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima u skladu sa rezultatima vrednovanja i inventarizacije biodiverziteta, imenovanje upravljača zaštićenih područja, jačanje kapaciteta upravljača - tehničkih i kadrovskih, SDG 12 (12.2), SDG 14 (14.2), SDG 15 (15.1, 15.4), SDG 16 (16.6, 16.b), SDG 17 (17.4) - primjenu optimalne upravljačke prakse, SDG 14 (14.2), SDG 15 (15.1, 15.4), SDG 16 (16.6), SDG 17 (17.15) - zaustavljanje gubitka vrijednosti biodiverziteta i degradacije ekosistema, SDG 14 (14.2), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.3, 15.4, 15.5) - sprovođenje mjera sanacije i restauracije lokaliteta sa narušenim staništima, SDG 14 (14.1), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.5 -)usklađivanje razvojno-investicionih planova s planovima upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima, SDG 15 (15.9) - povećanje koristi od ekosistemskih usluga sprovođenjem mjera zelenog i plavog rasta, primarno kroz održivu turističku valorizaciju usluga ekosistema, tako da se ne ugroziti održivost samih ekosistem, a SDG 12 (12.2), SDG 14 (14.7), SDG 15 (15.9) - unapređenje propisa (Zakona o zaštiti prirode, Zakona o morskom dobru) radi omogućavanja integrisanog upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, ekološki vrijednim staništima i područjima buduće nacionalne Ekološke mreže, uključujući prikupljanje informacija i izvještavanje o stanju biodiverziteta. SDG 14 (14.5, 14.a).		- Do 2020. godine uspostavljena su 3 zaštićena područja u moru, a do 2030. godine udio morskih ekosistema u ukupno površini zaštićenoj radi očuvanja biološkog diverziteta u Crnoj Gori je 10% i uspostavljena je mreža zaštićenih područja u moru. - Do 2020. godine barem jedno zaštićeno područje u moru ima status SPAMI (zahtjev Barselonske konvencije). - Do 2020. godine uspostavljena je ekološka mreža u Crnoj Gori. - Svim zaštićenim područjima upravljaju efikasne upravljačke strukture, uz maksimalno oslanjanje na kapacitete (JP) Nacionalnih parkova i JP (Agencije) za upravljanje morskim dobrom, kao i gdje se pokaže da postoje potrebni kapaciteti uz oslanjanje na kapacitete lokalnih samouprava. - Primjena ocjene prihvatljivosti je efikasna. - Omogućena je reprezentativnost sistema zaštićenih područja. - Do 2020. godine izvršena je tipologizacija predjela Crne Gore. - Do 2020. godime ukinute su subvencije štetne za biodiverzitet, a uvedene one kojim se podstiče očuvanje i održiva upotreba biodiverziteta (Aichi zadatak 3).

		-	sprovođenjem programa obuke i trening aktivnostima (u kontekstu obaveza koje proizilaze iz procesa transpozicije Direktive o staništima 93/626/EEC, Direktive o pticama 2009/147/EC, Okvirne direktive o morskoj strategiji 2008/56/EC, uspostavljanja nacionalne Ekološke mreže, integralnog upravljanja obalnim područjem i planiranja namjene mora u skladu sa Direktivom Evropske unije o definisanju okvira za prostorno planiranje mora 2014/89/EU, saradnje sa UNEP/MAP-om i GFCM-om),		
		-	organizovanjem visokoškolskih programa u oblasti upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima kako bi se omogućilo redovno školovanje kadra neophodnog za upravljanje zaštićenim prirodnim dobrima, SDG 12 (12.2),		
		-	transferom znanja u cilju primjene najbolje dostupne prakse upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima, naročito zaštićenim prirodnim dobrima u moru (korišćenjem iskustva u okviru MEDPAN-a), SDG 17 (17.7).		
		3.2.2.3	Omogućiti reprezentativnost sistema zaštićenih područja tako da su zastupljeni svi vrijedni ekosistemi (nedostaju, na primjer, zaštićena područja u moru), SDG 14 (14.5).		
		3.2.2.4	Kroz uspostavljanje ekološke mreže omogućiti zaštitu vrijednih ekosistema van zaštićenih područja, SDG 15 (15.1).		
		3.2.2.5	Unaprijediti implementaciju Evropske konvencije o predjelima potpunim usklađivanjem zakonskih propisa u oblasti prostornog planiranja, zaštite prirode i kulturne baštine s zahtjevima ove konvencije, donošenjem predione politike i predione tipologije kojom treba identifikovati tipove predjela na teritoriji Crne Gore, SDG 15 (15.1).		
3.2.3	**Omogućiti resursno efikasnu upotrebu šumskih resursa SDG 7 (7.a), SDG 8 (8.3), SDG 13 (13.1), SDG 15 (15.1, 15.2, 15.5, 15.9, 15.a, 15.b)**	3.2.3.1	Unaprijediti sprovođenje strateških dokumenata (Strategija sa planom razvoja šuma i šumarstva 2014–2023. godina) radi omogućavanja održivog gazdovanja šumama i očuvanja predionih vrijednosti područja pod šumom. Obezbijediti sredstva za izradu Planova razvoja šuma za sva šumska područja, Programe gazdovanja šumama za sve gazdinske jedinice i privatne šume, SDG 15 (15.2, 15.a).	- NIP04 Indikatori u okviru Aichi 3, 5, 9, 11, 12 zadataka nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja - NIPO7 - MDG 7.1.3 Udio zemljišta pokrivenog šumama (%) - NIP11 B06, EPA Šumski požari - SDG 15.1.1 Površina šuma kao udio u ukupnoj površini zemljišta - SDG 15.2.1 Napredak u pogledu održivog gazdovanja šumama - SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - SDG 13.3.1 Broj zemalja koje su integrisale ublažavanje, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozoravanje na klimatske promjene u nastavne planove i programe za osnovno, srednješkolsko i univerzitetsko obrazovanje - SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije na klimatske promjene, ublažavanje uticaja klimatskih promjena i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti	- Na petogodišnjim presjecima stanja bilježi se rast udjela šuma u biokapcitetu zemlje (mjerenjem ekološkog otiska), tako da šume i šumsko zemljište učestvuju sa najmanje 75% u ukupnom biokapacitetu zemlje. - Povećana je drvna zapremina u privrednim visokim šumama na prosječno 30m3/ha. - Povećano je učešća prve i druge uzgojne klase za po 10%. - Povećano je učešće četinara u zapremini za 10%. - Povećana je površina prebirnih i grupimično prebirnih šuma na račun jednodobnih. - Povećana je površina visokih šuma za 2%. - Povećana je otvorenost privrednih šuma min. na 15 m/ha. - Broj požara u šumama se kontinuirano smanjuje. - Do 2020. godine uspostavljen je monitoring putanja invazivnih vrsta i ograničen i/ili eliminisan uticaj najinvazivnijih (Aichi zadatak 9). - Procjena uticaja na životnu sredinu primjenjuje se na koncesione akte za eksploataciju voda i šuma. - Izvršeno je mapiranje stanja ekosistemskih usluga šuma i voda, a do 2030. godine bilježe se pozitivne promjene. - Do 2020. godine izvršeno je vrednovanje usluga vodnih i šumskih ekositema i uspostavljene naknade i zeleni porezi za korišćenje i zagđenje ovih resursa koje se usmjeravaju za unapređenje stanja vodnih i šumskih ekosistema.
		3.2.3.2	Unaprijediti upravljačke kapacitete (službe planiranja i održivog korišćenja šuma, službe praćenja i kontrole upravljanja šumskim resursima), SDG 15 (15.2).		
		3.2.3.3	Omogućiti razvoj šumarstva i drvne industrije u održivim okvirima kako bi se omogućilo očuvanje biokapaciteta šuma obzirom da čine 75% ukupnog biokapaciteta države, SDG 15 (15.2, 15.9, 15.b).		
		3.2.3.4	Obezbijediti doslednu primjenu procjene uticaja na životnu sredinu prilikom dodjele koncesija na šume i uspostaviti sistem licenciranja drvnih sortimenata shodo zahtjevima relevntnih EU direktiva (TImber i Flegt direktivi, SDG 8 (8.3) i 10 (10.2).		
		3.2.3.5	Poboljšati šumarski informacioni sistem (npr. uvođenjem i praćenje indikatora gazdovanja šumama, uključujući i podatke o bespravnoj sječi), uključujući i izradu baze šumsko ekoloških podataka za održivo gazdovanje šumama i zaštitu šuma u Crnoj Gori odnosno za mapiranje šumskih staništa i vegetacije.		
		3.2.3.6	Razvijati svijest privatnih vlasnika šuma, koncesionara i licenciranih preduzetnika o neophodnosti održivog upravljanju šumama, SDG 15 (15.2, 15.9, 15.b).		
		3.2.3.7	Izvršiti biofizičko mapiranje i procjenu stanja ekosistemskih usluga šuma, te mapirati promjene u ekosistemskim uslugama šuma usled dinamike prirodnih procesa, sprovođenja politike upravljanja, klimatskih promjena i štetnih uticaja na šume (požari, štetočine), SDG 15 (15.1).		

		šuma na uticaje klimatskih promjena, korišćenja biomase kao izvora obnovljive energije, očuvanja šuma kao jednog od ključnih ekosistema, ekološke rekonstrukcije, poboljšanja zdravstvenog stanja šuma i razvoja sistema gazdovanja šumama, SDG 13 (13.1).		sumarstva, uspostavljena je baza šumsko ekoloških podataka i izvršeno mapiranje šumskih staništa i vegetacije.
	3.2.3.10	Integrisati mjere adaptacije na klimatske promjene u planske dokumente u sektoru šumarstva radi povećanja otpornosti šumskih ekosistema na uticaj klimatskih promjena, uključujući zaštitu od šumskih požara, SDG 13 (13.2).		- Do 2020. godine uspostavljene su djelotvorne i fer cijene vode. - Naplaćuju se porezi i naknade za korišćenje voda i ispuštanje otpadnih u površinske vode, eko oznake, zelene poreze i kazne za korišćenje vodnih resursa bez dozvole.
	3.2.3.11	- Sprovoditi redovno pošumljavanje, intenzivirati uzgoj i njegu mladih šuma i intenzivirati prevodjenje izdanačkih u visoke šume, uključujući: SDG 15 (15.1, 15.2, 15.b) - vršiti sanaciju opožarenih sastojina, - održavanje i unapređivanje proizvodnhi potencija šuma - povećanjem njihove zapremine i poboljšanjem njihove strukture i kvaliteta, - investiranje u izgradnju i održavanje šumskih puteva i održavanje - -postojećih otvorenih površina na šumskim područjima; - povećanje efikasnosti korišćenja drveta (unapređenje tehnologija za eksploataciju, razvoj lanca prerade drveta, korišćenje drvnog otpada i pospješivanje prelaska na efikasnije vidove korišćenja biomase za grijanje).		- Bilježi se pad indeksa eksploatacije voda. - Bilježi se trend rasta naučnih istraživanja u oblasti voda i šuma. - Uvedene su savremene tehnike za korišćenje otpadne biomase kao energenta, posebno u područjima gdje je zagađenje vazduha uzrokovano emisijom PM 10 čestica (npr. u Pljevljima).
	3.2.3.12	Podržati napore za povećanje stepena korišćenja otpadne biomase kao energenta (pelet i slični oblici), integraciju sektora šumarstva u ruralni razvoj, naročito u kontekstu omogućavanja novih radnih mjesta u šumarstvu i drvnoj industriji i povećanja prihoda domaćinstava u ruralnom području, napore privatnog sektora u šumarstvu (pružanje stručne i finansijske podrške vlasnicima privatnih šuma i udruženja, razvoj preduzetništva), kao i povećanje konkurentnosti crnogorskih šumskih proizvoda na tržištima Evrope, itd., SDG 7 (7.a).		- U vodene recipijente i more ispuštaju se prečišćene otpadne vode. - U 2020. godini gubici u vodovodnim sistemima opština u Crnoj Gori su 30%. - Procenat priključenosti na kanalizacionu mrežu u urbanim područjima je 85%.
3.2.4 Omogućiti resursno efikasnu upotrebu vodnih resursa SDG: 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4, 6.5, 6.6, 6.a, 6.b) , SDG 11 (11.5),13 (13.1, 13.2)	3.2.4.1	Donijeti Strategiju voda i planove upravljanja rječnim područjima u rokovima iz Plana pristupanja CG EU.	- NIP13 V01, EPA Nutrijenti u površinskim vodama - NIP14 V02, EPA Biohemijska potrošnja kiseonika	- Do 2029. godine u potpunosti je implementirana Direktiva 271/91/EEC o komunalnim otpadnim vodama.
	3.2.4.2	Međusobno uskladiti i koordinirati sprovođenje politika koje se tiču korišćenja vodnih resursa (poljoprivreda, energetika, regionalna politika), SDG 6 (6.5, 6.b).	- NIP15 V03, EPA Indeks kvaliteta površinskih voda - NIP16 MDG 7.1.8 Stepen antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda (%)	- Sve aglomeracije pokrivene su s PPOV-a, a povezanost na kanalizacionu mrežu je u opsegu od preko 90 %.
	3.2.4.3	Unaprijediti upravljačke kapacitete (službe za planiranje i održivo korišćenje voda, kontrolu i nadzor nad upravljanjem vodnim resursima), SDG 6 (6.5).	- NIP17 –V04, EPA Kvalitet vode za piće	- Udio prečićenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine otpadnih voda iznosi 60% u 2020. godini, odnosno preko 90% u 2029. godini.
	3.2.4.4	Smanjiti unos zagađenja u vodne recipijente, posebno sprečavanjem nastanka zagađenja na izvoru, kontrolom kvaliteta i kvantiteta otpadnih voda na mjestu emisije, prečišćavanjem i recikliranjem otpadnih voda iz industrije i urbanih područja, SDG 6 (6.3).	- NIP18 V05, EPA Upotreba slatkovodnih resursa - SDG 6.3.1 Udio otpadnih voda koje su tretirane na bezbjedan način	- Vrijednosti indikatora NIP13-NIP17 je u granicama koje su utvrdjene nacionalnim propisima.
	3.2.4.5	Izraditi katastar zagađivača površinskih i podzemnih voda, SDG 6 (6.3).	- SDG 6.2.1 Udio stanovništva koji koristi sanitarne usluge kojima se upravlja na bezbjedan način, uključujući i mogućnost pranja ruku vodom i sapunom	- Stepen antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda u 2020. godini je 10%.
	3.2.4.6	Omogućiti bezbjedno vodosnabdijevanje s higijensko-epidemiološkog aspekta (npr. saniranjem dotrajale i izgradnjom nove vodovodne mreže, zaštitom zona sanitarne zaštite oko pojedinih vodoizvorišta), SDG 6 (6.1, 6.2).	- SDG 6.b.1 Udio lokalnih lokalnih administrativnih jedinica sa utvrđenim i operativnim politikama i procedurama za učešće lokalnih zajednica u upravljanju vodom primjenom sanitarnih mjera	- Vrijednosti indikatora NIP25-NIP32 su u graničnim vrijednostima koje su utvrđene propisima.
	3.2.4.7	Racionalizovati potrošnju vode, kroz smanjenje gubitaka i prekomjerne potrošnje, SDG 6 (6.4).	- SDG 6.3.2 Udio vodnih tijela sa dobrim kvalitetom vode	- Do 2020. godine izrađen je katastar zagađivača voda, izvršena delineacija vodnih tijela i donijeti planovi upravljanja rječnim područjima.
	3.2.4.8	Poboljšati efikasnost korišćenja voda (mjerenje potrošnje, smanjenje gubitaka u sistemima, smjernice za ponovnu upotrebu), SDG 6 (6.3, 6.4).	- NIP19 V06, EPA Gubici vode - NIP20 MDG7.2.18 Gubici na vodovodnoj mreži u urbanim naseljima (%)	
	3.2.4.9	Omogućiti doslednu primjenu vodećih načela za razvoj održive hidroenergetike (npr. načela ICPDR-a) i strateške i projektne procjene uticaja na životnu sredinu planiranja eksploatacije vodnih resursa, prije svega kod korišćenja hidropotencijala, te korišćenja materijala iz korita rječnih tokova. Unaprijediti stanje vodotoka, uključujući unaprjeđenje kontrole eksploatacije materijala iz korita rječnih tokova, i restaurirati degradirane vodene ekosisteme, SDG 6 (6.6).	- NIP21 MDG 7.2.2 Procenat priključenosti na kanalizacionu mrežu u urbanim naseljima	
	3.2.4.10	Izvršiti procjenu stanja ekosistemskih usluga voda, te mapirati promjene u ekosistemskim uslugama voda usleg dinamike prirodnih procesa, sprovođenja politike upravljanja, uticaja zagađenja, korišćenja hidropotencijala i eksploatacije materijala iz rječnih korita, klimatskih promjena i uticaja ostalih hazarda, SDG 6 (6.5).	- NIP22 MDG 7.2.3 Udio prečišćenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine vode u skladu sa nacionalnim popisima (%) - NIP23 V07, EPA Pristup javnoj kanalizaciji - NIP24 V08, EPA Pristup postrojenjima za prečišćavanje	

	3.2.4.11 Unaprijediti upravljanje potražnjom za vodom primjenom ekonomskih instrumenata (adekvatno vrednovati vodne resurse, uspostaviti naknade za zahvatanje voda, uspostaviti djelotvorne i fer cijene vode, uvesti poreze i naknade za korišćenje voda i ispuštanje otpadnih u površinske vode, eko oznake, zelene poreze i kazne za korišćenje vodnih resursa bez dozvole), SDG 6 (6.5). 3.2.4.12 Integrisati mjere adaptacije na klimatske promjene u sistem upravljanja vodama u odnosu na osjetljivost vodnih resursa na izmjene u temperaturnom i režimu padavina i očekivane značajne promjene (u protocima, izdašnosti, poplavama i drugim pratećim pojavama izazvanim ekstremnim vremenskim događajima), SDG 13 (13.1, 13.2). 3.2.4.13 Unaprijediti dostupnost finansijskih sredstava radi završetka izgradnje postrojenja za pročišćavanje otpadnih voda i kanalizcione mreže u skladu s master planovima za upravljanje otpadnim vodama do 2029. Godine, SDG 6 (6.a). 3.2.4.14 Uspostaviti sistem praćenja, predviđanja i rane najave, i donijeti plan upravljanja rizicima od poplava, uključujući i mapiranje područja posebno izloženih riziku od poplava, jačanje informacinog sistema, SDG 11 (11.5), SDG 13 (13.1). 3.2.4.15 Dograditi i obnoviti postojeće sisteme za odbranu od poplava u područjima posebno izloženim riziku od poplava, SDG 13 (13.1).	- SDG 6.4.1 Promjena u efikasnosti upotrebe vode tokom vremena - SDG 6.4.1 Promjena u efikasnosti upotrebe vode tokom vremena - SDG 6.4.2 Nivo nedostatka vode: zahvatanje slatke vode kao udio raspoloživih slatkovodnih resursa - SDG 15.1.2 Udio važnih lokacija za kopneni i slatkovodni biodiverzitet koje su obuhvaćene zaštićenim područjima, po vrsti ekosistema - SDG 6.5.1 Stepen sprovođenja integrisanog upravljanja vodnim resursima (0-100) - SDG 6.5.2 Udio prekograničnog slivnog područja sa operativnim aranžmanom za saradnju u oblasti voda - SDG 6.6.1 Promjena u obimu ekosistema vezanih za vodu tokom vremena - SDG 14.1.1 Indeks priobalne eutrofikacije (ICEP) i gustina plutajućih plastičnih otpadaka - SDG 14.a.1 Udio ukupnog istraživačkog budžeta raspoređenog za istraživanje u oblasti pomorske tehnologije - SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - SDG 13.3.1 Broj zemalja koje su integrisale ublažavanje, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozoravanje na klimatske promjene u nastavne planove i programe za osnovno, srednješkolsko i univerzitetsko obrazovanje - SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije na klimatske promjene, ublažavanje uticaja klimatskih promjena i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti	

3.2.5	**Izvršiti remedijaciju postojećeg zagađenja i izgraditi infrastrukturu za obradu otpada i otpadnih voda SDG 9 (9.4, 9.5)**	3.2.5.1 Realizovati sanaciju industrijskog zagađenja, prioritetno realizacijom projekta "Upravljanje industrijskim otpadom i čišćenje": - Izvršiti remedijaciju odlagališta grita na lokaciji Jadranskog Brodogradilišta Bijela, - Izvršiti remedijaciju flotacionog jalovišta Gradac, - Izvršiti remedijaciju odlagališta pepela i šljake na Maljevcu, - Izvršiti remedijaciju odlagališta čvrstog otpada u KAP- u i bazena crvenog mulja na lokaciji KAP-a, kao i sanaciju kanala Port Milena. 3.2.5.2 Primijeniti optimalne najbolje dostupne tehnologije radi odlaganja i tretmana industrijskog otpada u budućnosti, SDG 9 (9.4, 9.5). 3.2.5.3 Omogućiti potpunu realizaciju Programa usklađivanja pojedinih privrednih grana sa Zakonom o integrisanom sprječavanju i kontroli zagađivanja životne sredine, primarno u pogledu izdavanja integrisanih dozvola KAP-u, Željezari, TE u Pljevljima. 3.2.5.4 Realizovati prioritetne projekte sanacije zagađenih lokaliteta zemljišta, kao i neuslovno urbanizovanih područja: - neuređenih odlagališta čvrstog otpada (komunalni, građevinski, metalni, gume, drvni, kabasti, otpad sa sadržajem PCBa, itd), - legalno urbanizovanih područja neopremljenih komunalnom infrastrukturom, - područja legalizovane bespravne gradnje, - lokacije kamenoloma, pri tom podstičući realizaciju projekata zelene infrastrukture. 3.2.5.5 Uspostaviti sistem upravljanja otpadom primjenom optimalnog scenarija utvrđenog Državnim planom upravljanja otpadom u Crnoj Gori za period 2015-2020. godine i Strategijom upravljanja otpadom Crne Gore do 2030. godine, uključujući izgradnju centra za termički tretman otpada i potpuno iskorišćenje kapaciteta dvije do sada izgrađene uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru. 3.2.5.6 Realizovati projekte izgradnje postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda i kanalizacione mreže u skladu s rokovima definisanim Master planovima za upravljanje otpadnim vodama.	- SDG 12.a.1 Iznos podrške zemljama u razvoju za istraživanje i razvoj za održivu potrošnju i proizvodnju i ekološki zdrave tehnologije - SDG 9.b.1 Udio dodatne vrijednosti srednje i visoko tehnološke industrije u ukupnoj dodatnoj vrijednosti - SDG 11.6.1 Procenat urbanog čvrstog otpada koji se redovno prikuplja i koji se adekvatno konačno odlaže u odnosu na ukupni otpad koji nastaje u gradu - SDG 12.4.1 Broj strana potpisnica međunarodnih multilateralnih sporazuma o opasnom otpadu i drugim hemikalijama, koje ispunjavaju obaveze koje su na sebe preuzele i obaveze dostavljanja informacija koje se traže na osnovu svakog od relevatnih sporazuma - SDG 12.4.2 Opasni otpad proizveden po glavi stanovnika, udio prerađenog opasnog otpada i po vrsti prerade - NIE 36, MORT, Godišnja stopa rasta generisanog otpada (u JLS u kojima se procjenjuje porast stanovnika) - SDG 17.7.1 Ukupni iznos odobrenih sredstava za zemlje u razvoju namijenjen za promovisanje razvoja, prenosa, distribucije i širenja ekološki zdravih tehnologija - NIE32 MORT, Količina proizvedenog industrijskog otpada - NIE33 Sakupljeni otpad u odnosu na ukupni generisani otpad (količina tretiranog i odloženog komunalnog otpada u odnosu na količinu proizvedenog komunalnog otpada) - NIE34 Procenat prerađenog industrijskog otpada - NIE39 Količina biološki razgradivog komunalnog otpada koja se odlaže na deponiju u odnosu na ukupnu masu biološki razgradivog otpada	- Udio kontaminiranih lokacija na kojima su mjere sanacije otpočele u toku prethodne godine se smanjuje do 2020. godine, a potpuno eliminisanje kontaminiranih lokacija i napredak u upravljanju istim zabilježeno 2030. godine (EU mapa puta ka resursnoj efikasnosti). - Do 2020. godine restaurirani su ekosistemi koji pružaju osnovne usluge i doprinose kvalitetu života (Achi cilj 14) - Do 2020. godine najmanje 15 % degradiranih ekosistema je restaurirano i unaprijeđena njihova otpornost na klimatske promjene, odnosno povećan je njihov kapacitet za ponore CO2 (Aichi zadatak 15). - Uspostavljen je sistem upravljanja otpadom: do 2020. godine najmanje 50% ukupne količine prikupljenog otpada (staklo, papir, metal i plastika) se reciklira, kao i najmanje 70% neopasnog građevinskog otpada; prikupi se 25 % primarno selektiranog otpada, a odlaganje biološki razgradivog otpada na deponijama smanjeno je na 35% u odnosu na 2010 godinu; 95% ukupno generisanog otpada se sakupi do 2030. g. - Procenat priključenosti na kanalizacionu mrežu u urbanim područjima je 85%. - Do 2029. godine u potpunosti je implementirana Direktiva 271/91/ EEC o komunalnim otpadnim vodama. - Sve aglomeracije pokrivene su s PPOV-a, a povezanost na kanalizacionu mrežu je u opsegu od preko 90 %. - Udio prečićenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine otpadnih voda iznosi 60% u 2020. godini, odnosno preko 90% u 2029. godini.
3.2.6	**Uspostaviti integralno upravljanje obalnim područjem SDG 14 (14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 14.7, 14.a, 14.b, 14.c)**	NSOR u cjelosti preuzima mjere i akcije definisane NSIUOP do 2030. godine, SDG 14 (14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 14.7, 14.a, 14.b, 14.c)		

TEMATSKO PODRUČJE	**3. PRIRODNI RESURSI-OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA**
STRATEŠKI CILJ	**3.3 OMOGUĆITI SIMBIOZU EFEKATA UNAPREĐENJA STANJA ŽIVOTNE SREDINE I OČUVANJA ZDRAVLJA LJUDI**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekti: Ministarstvo zdravlja

Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Agencija za zaštitu životne sredine, Institut za javno zdravlje, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave, CETI d.o.o.

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.3.1 Uspostaviti mehanizme međusektorske saradnje radi unapređenja zdravlja stanovništva SDG 2 (2.4), SDG 3 (3.9), SDG 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4), SDG 11 (11.6, 11.c), SDG 13 (13.1), SDG 17 (17.7)	3.3.1.1 Uspostaviti sistem za procjenu i upravljanje rizicima po zdravlje stanovništva od svih eko-hazarda, s posebnim akcentom na rizike po zdravlje osjetljivih grupa stanovništva. 3.3.1.2 Doprinijeti unapređenju zdravlja stanovništva realizacijom mjera unapređenje kvaliteta vazduha, pristupom vodi za piće i hrani bezbjednim po zdravlje, kao i ekološki i zdravstveno bezbjednim upravljanjem komunalim i industrijskim otpadom, te mjerama praćenja i smanjenja svih ostalih vidova zagađenja životne sredine, SDG 2 (2.4), 3 (3.9), 6 (6.1, 6.2, 6.3, 6.4), 11 (11.6). 3.3.1.3 Unaprijediti kvalitet života, fizičko i mentalno blagostanje ljudi stimulisanjem gradnje zasnovane na upotrebi po zdravlje bezbjednih materijala i održavanjem inkluzivnih i otpornih zajednica u urbanim i ruralnim područjima sa zadovljavajućim kvalitetom životne sredine, SDG 3 (3.4), 11 (11.6, 11.c). 3.3.1.4 Procijeniti i upravljati eko-hazardima zagađenja (vazduha, voda, zemljišta i mora) radi svođenja na minimum njihovog uticaja na zdravlje stanovništva, SDG 3 (3.9), 6 (6.3), 13 (13.1). 3.3.1.5 Uspostaviti integralni monitoring i prateći informacioni sistem za praćenje stanja životne sredine i uticaja zagađenja i prirodnih i antropogenih hazarda na zdravlje stanovništva. 3.3.1.6 Ojačati tehničke i administrativne kapacitete i investirati u istraživanja za procjenu uticaja zagađenja životne sredine na zdravlje stanovništva, posebno se fokusirajući na hot-spot lokacije značajne s aspekta zdravlja stanovništva u Pljevljima, Nikšiću i dr., SDG 17 (17.7).	- SDG 3.9.1 Stopa smrtnosti zbog zagađenja vazduha u domaćinstvu i zagađenja vazduha u okruženju - SDG 3.9.2 Stopa smrtnosti zbog nebezbjedne vode, nebezbjedne primjene sanitarnih mjera i nedostatka higijene (izlaganje nebezbjednim uslugama vodosnabdijevanja, i nebezbjednim sanitarnim i higijenskim uslugama) - SDG 3.9.3 Stopa smrtnosti zbog nenamjernog trovanja - SDG 11.6.2 Godišnji srednji nivoi finih suspendovanih čestica (npr. PM2.5 i PM10) u gradovima (ponderisano stanovništvo) - Relevantni su i indikatori definisani za mjere 3.1.1 i 3.1.2	- Do 2020. godine uspostavljen je biometeorološki informacioni sistem. - Uspostavljen je monitoring uticaja promjene i varijabilnosti klime na zdravlje ljudi i upravljanje rizicima koje generišu klimatske promjene. - Do 2020. godine utvrđeni su rizici koje zgađenje generiše na zdravlje ljudi i uspostavljen sistem upravljanja rizicima, posebno od svih eko-hazarda. - Na godišnjem nivou bilježi se stopa pada obolijevanja usljed rizika generisanih eko-hazardima. - Do 2020. godin uticaj zagađenja i prirodnih i antropogenih hazarda na zdravlje stanovništva integralni su dio informacionog sistema za praćenje stanja životne sredine.
3.3.2 Smanjiti ranjivost stanovništva na klimatske promjene SDG 1 (1.5), SDG 13 (13.2, 13.3)	3.3.2.1 Donijeti sveobuhvatnu strategiju adaptacije na uticaje promjena i varijabilnosti klime u sektoru javnog zdravlja koja, između ostalog, treba da omogući: procjenu uticaja promjene i vrijabilnosti klime (efekte porasta temperature na ljudsko zdravlje, zagađenje vazduha, vjerovatnoću budućih rizika od poplava, infekcija, bolesti, itd.), procjenu i upravljanje rizicima koji dovode do bolesti izazvanih klimatskim promjenama, smanjivanje rizika od ekstremnih vremenskih događaja, podrži medicinska istraživanja i pojača monitoring bolesti izazvanih klimatskim promjenama, kao i nadgledanje zdravstvenog stanja pri ekstremnim događajima (npr. pri toplotnim talasima, ekstremnim temperaturama, poplavama, prolasku ciklona), itd. SDG 13 (13.2). 3.3.2.2 Uspostaviti biometeorološki informacioni sistem s bazom podataka o uticaju promjena i varijabiliteta klime i ekstremnih događaja na zdravlje ljudi. 3.3.2.3 Sprovesti edukativne programe za medicinske radnike o uticaju klimatskih promjena i ekstremnih događaja na zdravlje ljudi, SDG 1 (1.5), 13 (13.3).	- SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - SDG 13.3.1 Broj zemalja koje su integrisale ublažavanje, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozoravanje na klimatske promjene u nastavne planove i programe za osnovno, srednješkolsko i univerzitetsko obrazovanje - SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije na klimatske promjene, ublažavanje uticaja klimatskih promjena i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti	

TEMATSKO PODRUČJE	**3. PRIRODNI RESURSI-OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA**
STRATEŠKI CILJ	**3.4 RIJEŠITI PROBLEME NEODRŽIVOG KAPACITIRANJA PROSTORA GENERISANE NEREALNIM ZAHTJEVIMA U POGLEDU KVANTITETA I NISKIM KVALITETOM IZGRAĐENE SREDINE**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekti:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo finansija, lokalne samouprave, Uprava za inspekcijske poslove, Javno preduzeće (buduća Agencija) za upravljanje morskim dobrom

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.4.1 Izmjenama Zakona o uređenju prostora i izgradnji objekata, s njim povezanih zakona i pratećih podzakonskih akata unaprijediti sistem planiranja, uređenja prostora i izgradnje objekata tako da se planiranjem povećava vrijednost prostora i onemogućava nekontrolisano i neracionalno trošenje prostora SDG 11 (11.3, 11.a, 11.b), SDG 14 (14.2)	3.4.1.1 Definisati građevinska područja kao bitan element u kreiranju politike prostornog razvoja; uspostaviti tipologiju građevinskih područja (u naselju, van naselja, izdvojena i sl.), SDG 11 (11.3, 11.a). 3.4.1.2 Utvrditi tipologiju i sadržaj planske dokumentacije kojom se definišu građevinska područja (prostorno urbanistički planovi i/ili prostorni planovi posebne namjene), SDG 11 (11.3, 11.a). 3.4.1.3 Uvrditi korigovana pravila za promjene gabarita građevinskih područja, kao i izuzetke od tako definisanih pravila, SDG 11 (11.3). 3.4.1.4 Uspostaviti efikasne mehanizme za praćenja primjene normi koje se odnose na gabarite građevinskih područja; identifikovati regionalne posebnosti Crne Gore kada su u pitanju građevinska područja, njihova distribucija i karakter, a tu činjenicu treba imati u vidu prilikom definisanja kriterijuma za promjene obuhvata građevinskih područja, SDG 11 (11.3). 3.4.1.5 Analizirati potrebu uspostavljanja zaštićenog obalnog područja koje bi saželo sve specifičnosti i izazove upravljana prostorom obalnog područja u cilju efikasnijeg integralnog upravljanja i s tim u vezi definisati posebne kriterijume za planiranje građevinskih područja, SDG 11 (11.3, 11.a, 11.b), SDG 14 (14.2). 3.4.1.6 Izmjenama Pravilnika o bližem sadržaju i formi planskih dokumenata, kriterijumima namjene površina, elementima urbanističke regulacije i jedinstvenim grafičkim simbolima definisati posebne oznake za izgrađeni i neizgrađeni dio svih definisanih namjena prostora, kao i obavezu izrade posebne karte na kojoj bi bila pregledno i jasno identifikovana građevinska područja, SDG 11 (11.3). 3.4.1.7 Uspostaviti mehanizme zaštite namjena i funkcija prostora značajnih za očuvanje i sprečavanje ugrožavanja javnog interesa u procesu planiranja prostora, SDG 11 (11.3). 3.4.1.8 Uspostaviti mehanizme čijom primjenom će se omogućiti izrada planskih dokumenata u zakonski propisanim rokovima i poštovanje hijerarhije izrade i usvajanja planskih dokumenta - od planova višeg ka planovima nižeg reda, te omogućava participacija građana u svim fazama planiranja i uređenja prostora, SDG 11 (11.3, 11.a).	- SDG 11.3.1 Odnos stope eksploatacije zemljišta u odnosu na stopu rasta populacije - SDG 11.3.2 Procenat gradova koji imaju strukturu za urbano planiranje i upravljanje i kojem civilno društvo direktno učestvuje i koje funkcioniše na redovan i demokratski način - SDG 11.a.1 Udio stanovništva koji živi u gradovima koji sprovode regionalne planove razvoja, integrišu projekcije stanovništva i resursne potrebe po veličini grada. - SDG 11.7.1 Prosječni udio izgrađenog područja gradova koji je otvoren prostor za javnu upotrebu za sve, po polu, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom - NIP45 MORT, Indikator izgrađenosti (%) - NIP 46 MORT, Indikator planirane izgrađenosti (%) - NIP 47 MORT Indikator iskorišćenosti GP unutar GUR-a (%) - NIP 48 MORT Indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%) - NIP 49 MORT, Udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih površina - NIP 50 MORT, Udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije - SDG 14.2.1 Udio nacionalnih isključivih ekonomskih zona kojima se upravlja upotrebom pristupa zasnovanih na ekosistemu. - SDG 7.b.1 Ulaganja u energetsku efikasnost kao procenat BDP-a i iznos stranih direktnih investicija u finansijski transfer za infrastrukturu i tehnologiju u službi održivog razvoja - SDG 11.1.1 Udio urbane populacije koji živi u sirotinjskim četvrtima, neformalnim naseljima ili neadekvatnom smještaju - SDG 11.2.1 Udio populacije koji ima odgovarajući pristup javnom prevozu, po starosnoj dobi, polu i osobama sa invaliditetom - SDG 9.c.1 Udio populacije obuhvaćene mobilnom mrežom, po tehnologiji	- Uspostavljen je informacioni sistem o prostoru s GIS bazom podataka i sistemom pokazatelja o stanju u prostoru koji se redovno ažuriraju - Nema nelegalne i neplanske gradnje izvan građevinskih područja. - Bitno je unaprijeđen kvalitet izvještavanja o stanju u prostoru primjenom navedenih prostornih pokazatelja. - Udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština je 10% . - Udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije je 30%. - Uspješno se sprovodi stručna ocjena kvaliteta planskih dokumenata pri čemu se koriste objektivni kriterijumi i pokazatelji, kao i GIS analize i podaci iz informacionog sistema o prostoru. - Sistem planskih dokumenata je stabilizovan i uspješno zadovoljava potrebe efikasnog uređenja prostora. - Strateške procjene uticaja na životnu sredinu doprinose kvalitetu planskih dokumenata, posebno u smislu svođenja uticaja na životnu sredinu na najmanju moguću mjeru. - Unaprijeđen je kvalitet regulacionih (urbanističkih) planova čime je stvoren osnov za povećanje kvaliteta izgrađene sredine. - Kroz regulacione urbanističke planove koriguju se konfliktne namjene u postojećim plnovima i podstiče veća iskorišćenost grđevinskih područja. - Pri donošenju novih prostorno planskih dokumenta na loklnom nivou (sljedeća generacija planova) ili pri izmjeni postojećih značjno su redokovana sada planirana građevinska područja. - Znatno je unaprijeđen postojeći stambeni fond posebno u segmentu energetske efikasnosti i, generelno, kvaliteta objekata. - Stručni kadara u svim sektorima građevinarstva je dobro obrazovan i poseduje znanja o savremnim tehnologijama, tehnikama gradnje i materijalima. - Bezbjednost na radu i zaštita zdravlja su na nivou standarada zemalja Eropske Unije. - Occupational health and safety
3.4.2 Uvesti kontinuirano praćenje promjene izgrađenosti prostora u centralizovanom informacionom sistemu SDG 11 (11.3, 11.a)	3.4.2.1 Uspostaviti kvalitetnu dokumentacionu osnovu – tematskih i baznih studija i permanento ih ažurirati radi obezbjeđivanja kvaliteta prostorno planske dokumentacije, SDG 11 (11.3). 3.4.2.2 Voditi ažurnu dokumentacionu osnovu i omogućiti obradu indikatora potrošnje prostora za svaku opštinu, SDG 11 (11.3, 11.a): - broj stanovnika, - gustina naseljenosti za zone naselja (GUR), - izgrađena područja unutar naselja i gradova (GUR), - izgrađena područja van naselja i gradova (GUR),		

	- planirana građevinska područja unutar naselja i gradova (GUR), - planirana građevinska područja van naselja i gradova (GUR), - indikator iskorišćenosti građevinskog područja unutar GUR-a, - indikator iskorišćenosti građevinskog područja van GUR-a. 3.4.2.3 U redovnim izvještajima o stanju uređenja prostora primjenom indikatora izgrađenosti prostora sprovoditi analizu stanja uporednim prikazom u odnosu na stanje u prethodnom izvještajnom periodu, SDG 11 (11.3, 11.a).		- Do 2030 godine omogućiti svima bezbjedan pristup odgovarajućem povoljnom stanovanju - Crnogorski gradovi su ugodna mjesta za život zasnovana na principima održivog razvoja. - Lokalne samoprave efikasno vode lokalne politike socijalnog stanovanja finanirsanih iz lokalnih fondova i kojima se transparentno upravlja. - Kvalitet života u neformalnim naseljima znatno unaprijeđen i omogućava kvalitet života dostojnog čovjeka.
3.4.3 Podsticati optimizaciju prostora i kvalitet izgrađene sredine SDG 11 (11.3, 11.7, 11.a), SDG 14 (14.2), SDG 16 (16.6)	3.4.3.1 Prilikom izrade prostorno-planskih dokumenata podsticati primjenu instrumenata (npr. primjenu indeksa zauzetosti građevinskog područja) kojim se korektivno može uticati na utvrđene trendove neodrživog kapacitiranja prostora i povećanje iskorišćenosti već izgrađenog prostora, SDG 11 (11.3, 11.a). 3.4.3.2 Podsticati realizaciju zahvata na način da se povećaju vrijednosti i kvalitet izgradnje prostora, a gdje god je moguće podstakne optimizacija namjene prostora izbjegavanjem relizacije zahvata u utvrđenim antropogenim namjenama na prostorima visoke ranjivosti životne sredine, SDG 11 (11.3, 11.7, 11.a). 3.4.3.3 U slučajevima kada se redovnim praćenjem stanja prostora ocijeni opravdanim vršiti izmjene donesene planske dokumentacije kako bi se korektivno djelovalo na utvrđene trendove neodrživog kapacitiranja prostora i povećao kvalitet izgrađene sredine, SDG 11(11.3,11.a). 3.4.3.4 Koristiti instrumente poreske politike u funkciji ostvarivanja planskih ciljeva, SDG 11 (11.3, 11.a). 3.4.3.5 Uspostavljati efikasne mehanizme za sprječavanja nelegalne gradnje, SDG 11 (11.3, 11.a): - jačati inspekcijske službe, - obezbijediti tehnička sredstava i šire korišćenje informacionih tehnologija za praćenje stanja u prostoru, - pojačati kaznene mjere u slučajevima bespravne gradnje i riješiti problem bespravno izgrađenih objekata. 3.4.3.6 Razviti programe stručnog usavršavanja i jačati kompetencije prostornih planera i arhitekata, SDG 11 (11.3). 3.4.3.7 Jačati kapacitete lokalne uprave u pripremi, izradi i sprovođenju planskih dokumenata, SDG 11 (11.a), SDG 16 (16.6). 3.4.3.8 Realizovati sve mjere i podmjere iz NSIUOP koje se odnose na sistem održivog prostornog planiranja, SDG 11(11.3, 11.a), SDG 14 (14.2).		
3.4.4 Omogućiti gradnju novih objekata isključivo u skladu sa standardima održive arhitekture i građevinarstva i unaprijediti postojeći građevinski fond SDG 7 (7.2) (7.3)	3.4.4.1 Podsticati upotrebu ekoloških i energetski efikasnih materijala; Poslije 2020. godine na svim novoizgrađenim objektima u potpunosti primjeniti principe energetski efikasne gradnje (veza s 4.2.1.2 i 4.2.5.3), SDG 7 (7.2, 7.3). 3.4.4.2 Transformisati postojeće građevinske objekte u savremene, održive, ekološki i energetski efikasne objekte (veza s 4.2.1.2 i 4.2.5.3), SDG 7 (7.2) (7.3). 3.4.4.3 Unaprediti sistem upravljanja i održavanja postojećeg stambenog fonda; Podsticati formiranje fondova za rekonstrukciju, adaptaciju i popravku postojećeg građevinskog fonda, posebno stambenog fonda, SDG 7 (7.2, 7.3). 3.4.4.4 Unaprijediti katastar nepokretnosti modernizacijom geodetsko-katastarskog informacionog sistema i omogućiti njegovo povezivanje s informacionim sistemom o prostoru. 3.4.4.5 Omogućiti kontinuiranu edukaciju stručnjaka kako bi odgovorili visokim zahtjevima savremene gradnje. 3.4.4.6 Unaprijediti bezbjednosti i zaštitu zdravlja pri radu u građevinarstvu.		

3.4.5	**Unaprijediti kvalitet života u gradovima SDG 11 (11.2, (11.3, 11.7, 11.a, 11.6), SDG 12 (12.8)**	3.4.5.1	Unaprediti kvalitet javnih prostora, posebno otvorenih kao što su trgovi, pjacete, rekreativne površine, igrališta, sportski tereni i sl. u svrhu stvaranja boljeg ambijenta za boravak, rad, rekreaciju i igru, SDG 11 (11.7).		
		3.4.5.2	Unaprijediti stanje životne sredine u gradovima kroz smanjenje zagađenja vazduha, buke, pretjeranog saobraćaja, kriminala i slično; Unaprijediti kvalitet života građana u primorskim gradovima koji je djelimično degradiran pritiskom turizma i nedovoljnim brojem sadražaja van turističke sezone; Uspostaviti programe,posebno kulturnih sadržaja, koji će doprinijeti oživljavanju gradova sjevernog regiona, SDG 11 (11.6).		
		3.4.5.3	Unaprijediti povezanost gradskih jezgara i predgrađa radi unapređenja kvaliteta života ljudi van gradskih centara; Podsticati mobilnost u gradovima kroz različite mjere unapređenja javnog prevoza i uslova za pješačenje; Kreirati „pametne" sisteme integracije informacionih tehnologija, infrastrukture i energetskog sektora, SDG 11 (11.a, 11.2).		
		3.4.5.4	Unaprijediti upravljanje građevinskim zemljištem gradova; Rješiti problem disbalansa ponude i potražnje stambenog prostora, posebno izraženog kroz izgradnju stanova za izdavanje na primorju;Planirarati, uređivati i upravljati gradskim sredinama uvažavajući potrebe grupa s posebnim potrebama: žena, starih, mladih, romske populacije, izbjeglih i raseljenih lica, osoba s invaliditetom i sl., SDG 11 (11.1, 11.3).		
		3.4.5.5	Unaprijediti obrazovanje i informisanost o održivim gradovima, SDG 12 (12.8).		
3.4.6	**Unaprijediti stanje u oblasti stanovanja SDG 11 (11.1, 11.3)**	3.4.6.1	Osnažiti učešće lokalnih samouprava u oblasti unapređenja stanovanja, prije svega u pogledu sprovođenja Zakona o stanovanju (održavanje stambenih zgrada, formiranje skupštine stanara, izbor upravnika zgrada, kontrola plaćanja naknade za održavanje zgrada, itd), te dostupnosti fondova za izgradnju stanova za socijalno stanovanje i održavanje stambenih zgrada, SDG 11 (11.1, 11.3).		
		3.4.6.2	Razviti rentalni sektor, kako javni tako i privatni uz stvaranje uslova za potpunu pravnu sigurnost za sve aktere u ovom procesu, SDG 11 (11.1)		
		3.4.6.3	Rješiti stambene probleme mladih porodica, porodica sa više djece, osoba s invaliditetom i drugih grupa sa posebnim potrebama u okviru socijalnog stanovanja, SDG 11 (11.1).		
		3.4.6.4	Unaprijediti kvalitet stanovanja u neformalnim naseljima, SDG 11 (11.1).		
3.4.7	**Svesti na najmanju mjeru uticaje na životnu sredinu i poboljšati ekonomske učinke eksploatacije mineralnih resursa SDG 6 (6.6), SDG 8 (8.4), SDG 12 (12.1, 12.2), SDG 15 (15.3)**	3.4.7.1	Razviti i primijeniti adekvatne instrumente kojima će se na duži rok podstaći resursna efikasnost upotrebe domaćih sirovina kod postojećih i budućih aktivnosti u sektoru industrije, kao što je primjena sredstava cirkularne ekonomije: ponovno korišćenje proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, kaskadiranje materijala i njihovih komponenti (npr. tekstil koji se koristi za odjeću može postati tekstil za namještaj a zatim za izolaciju), recikliranje materijala (na početku, u toku i na kraju roka trajanja), SDG 8 (8.4), 12 (12.2).	- SDG 8.4.1 Materijalni otisak (MF) i MF po glavi stanovnika, po BDP-u - SDG 8.4.2 Domaća materijalna potrošnja (DMC) i DMC po glavi stanovnika, po BDP-u - SDG 15.3.1 Udio zemljišta koje je degradirano u odnosu na ukupnu površinu zemljišta	- Resursna produktivnost u građevinarstvu u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 201.1% - Povećana je resursna produktivnost minerala i metala. - U funkciji su modeli ponovne upotrebe proizvoda cirkularne ekonomije - ponovna upotreba proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, itd. - Procjena uticaja na životnu sredinu primjenjuje se pri davanju koncesija za korišćenje prirodnih resursa-sirovina. - Restaurirane površine koriste se za sportske aktivnosti, javne sadržaje, prediono oblikovanje terena, i sl.
		3.4.7.2	Smanjiti domaću potrošnju materijala i povećati produktivnost resursa u sektorima u kojim dominira potrošnja metala i nemetala - građevinarstvu i prerađivačkoj industriji, SDG 12 (12.2).		
		3.4.7.3	Podsticati smanjenje uticaja proizvoda tokom cijelog životnog ciklusa, prevenciju stvaranja otpada, reciklažu i ponovnu upotrebu, istraživanje i inovacije, kao i primjenu tržišno zasnovanih instrumenata i sl, SDG (12.1, 12.2).		
		3.4.7.4	Primjenom procjene uticaja na životnu sredinu omogućiti da uslovi za davanje koncesija za korišćenje prirodnih resursa (sirovina) reflektuju njihovu pravu vrijednost, uključujući i troškove degradacije.		
		3.4.7.5	Pratiti EU trendove modifikacije nacionalnih računa za uključivanje doprinosa prirodnih resursa stvaranju dodate vrijednosti u nacionalnoj ekonomiji.		
		3.4.7.6	Izvršiti sanaciju područja degradiranih usljed eksploatacije metalnih i nemetalnih sirovina, SDG 6 (6.6), 15 (15.3).		

TEMATSKO PODRUČJE	**3. PRIRODNI RESURSI-OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA**
STRATEŠKI CILJ	**3.5 OMOGUĆITI RESURSNO EFIKASNU UPOTREBU METALIČNIH I NEMETALIČNIH SIROVINA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekti:** Ministarstvo ekonomije **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.5.1 **Svesti na najmanju mjeru uticaje na životnu sredinu i poboljšati ekonomske učinke eksploatacije mineralnih resursaSDG 6 (6.6), SDG 8 (8.4), SDG 12 (12.1, 12.2), SDG 15 (15.3)**	3.5.1.1 Razviti i primijeniti adekvatne instrumente kojima će se na duži rok podstaći resursna efikasnost upotrebe domaćih sirovina kod postojećih i budućih aktivnosti u sektoru industrije, kao što je primjena sredstava cirkularne ekonomije: ponovno korišćenje proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, kaskadiranje materijala i njihovih komponenti (npr. tekstil koji se koristi za odjeću može postati tekstil za namještaj a zatim za izolaciju), recikliranje materijala (na početku, u toku i na kraju roka trajanja), SDG 8 (8.4), 12 (12.2). 3.5.1.2 Smanjiti domaću potrošnju materijala i povećati produktivnost resursa u sektorima u kojim dominira potrošnja metala i nemetala - građevinarstvu i prerađivačkoj industriji, SDG 12 (12.2). 3.5.1.3 Podsticati smanjenje uticaja proizvoda tokom cijelog životnog ciklusa, prevenciju stvaranja otpada, reciklažu i ponovnu upotrebu, istraživanje i inovacije, kao i primjenu tržišno zasnovanih instrumenata i sl, SDG (12.1, 12.2). 3.5.1.4 Primjenom procjene uticaja na životnu sredinu omogućiti da uslovi za davanje koncesija za korišćenje prirodnih resursa (sirovina) reflektuju njihovu pravu vrijednost, uključujući i troškove degradacije. 3.5.1.5 Pratiti EU trendove modifikacije nacionalnih računa za uključivanje doprinosa prirodnih resursa stvaranju dodate vrijednosti u nacionalnoj ekonomiji. 3.5.1.6 Izvršiti sanaciju područja degradiranih usljed eksploatacije metalnih i nemetalnih sirovina, SDG 6 (6.6), 15 (15.3).	- SDG 8.4.1 Materijalni otisak (MF) i MF po glavi stanovnika, po BDP-u - SDG 8.4.2 Domaća materijalna potrošnja (DMC) i DMC po glavi stanovnika, po BDP-u - SDG 15.3.1 Udio zemljišta koje je degradirano u odnosu na ukupnu površinu zemljišta	- Resursna produktivnost u građevinarstvu u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 201.1% - Povećana je resursna produktivnost minerala i metala. - U funkciji su modeli ponovne upotrebe proizvoda cirkularne ekonomije - ponovna upotreba proizvoda za istu ili neku drugu namjenu, obnavljanje proizvoda ili ponovna proizvodnja nekih od elemenata proizvoda, itd. - Procjena uticaja na životnu sredinu primjenjuje se pri davanju koncesija za korišćenje prirodnih resursa-sirovina. - Restaurirane površine koriste se za sportske aktivnosti, javne sadržaje, prediono oblikovanje terena, i sl.

TEMATSKO PODRUČJE	**3. PRIRODNI RESURSI-OČUVANJE PRIRODNOG KAPITALA**
STRATEŠKI CILJ	**3.6 UBLAŽITI UTICAJE PRIRODNIH I ANTROPOGENIH HAZARDA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekti:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma (Direktorat za klimatske promjene), Ministarstvo unutrašnjih poslova (Direktorat za vanredne situacije) **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo finansija, Zavod za hidrometeorologiju i seizmologiju, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave, CETI d.o.o., Uprava za inspekcijske poslove

MJERE		PODMJERE		INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
3.6.1	**Unaprijediti razumijevanje rizika od hazarda SDG 11 (11.b), SDG 13 (13.1, 13.3), SDG 16 (16.6)**	3.6.1.1	Unaprijediti naučna istraživanja rizika i svih njihovih dimenzija, počev od ranjivosti, kapaciteta, izloženosti stanovništva i dobara riziku SDG 11 (11.b).	- NIP52 UNDAF, Broj donijetih i operativnih nacionalnih akcionih planova za različite vrste vanrednih situacija. - SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - SDG 13.3.1 Broj zemalja koje su integrisale ublažavanje, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozoravanje na klimatske promjene u nastavne planove i programe za osnovno, srednješkolsko i univerzitetsko obrazovanje - SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije na klimatske promjene, ublažavanje uticaja klimatskih promjena i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti - SDG 1.5.3 (i SDG 11.b.2) Broj zemalja sa nacionalnim i lokalnim strategijama za smanjenje rizika od katastrofa - SDG 11.b.1 Udio lokalnih samouprava koje usvajaju i sprovode lokalne strategije za smanjenje rizika od katastrofa u skladu sa Okvirom za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija (2015-2030) - SDG 11.5.2 Direktni ekonomski gubitak zbog katastrofe u odnosu na globalni BDP, uključujući štetu koju je katastrofa nanijela kritičnim infrastrukturnim objektima i prekid pružanja osnovnih usluga - SDG 1.5.1 Broj umrlih, nestalih i osoba pogođenih katastrofom na 100.000 ljudi - SDG 11.5.1 i SDG 13.1.2 Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i lica pogođenih katastrofama na 100.000 ljudi	- Evidentiran je trend rasta izdvajanja iz budžeta na državnom nivou za istraživanja uticaja hazarda i upravljanja rizicima od hazarda. - Broj donijetih i operativnih nacionalnih akcionih planova za različite vrste vanrednih situacija je 4 do 2021. godine - Razvijeni su parametri i pokazatelji za praćenje uticaja hazarda i upravljanje rizicima od hazarda. - Priprimljeni su i po potrebi primjenjuju se planovi za upravljanje rizicima od hazarda, za vanredne situacije i adaptaciju na klimatske promjne. - Uspostavljeni su sitemi za koordinisano djelovanje nadležnih subjekata u vanrednim situacijama i za primjenu planova za upravljanje rizicima i adaptaciju na klimatske promjene. - Uspostavljeni su sistemi za ranu najavu.
		3.6.1.2	Vršiti konstantan monitoring brojnih parametara i pokazatelja SDG 11 (11.b).		
		3.6.1.3	Sprovoditi edukaciju stanovništva, podizanje javne svijesti i uvesti edukaciju o hazardima u sistem obrazovanja, SDG 13 (13.1, 13.3).		
		3.6.1.4	Jačati kapaciteta nadležnih institucija i dr., SDG 16 (16.6)		
3.6.2	**Jačati institucionalni okvir za upravljanje rizicima od hazarda SDG 3 (3.d), SDG 13 (13.2, 13.3);**	3.6.2.1	Izraditi Nacionalni Plan za adaptaciju na klimatske promjene, SDG 13 (13.2).		
		3.6.2.2	Izraditi lokalne akcione planove za adaptaciju na klimatske promjene, SDG 13 (13.2).		
		3.6.2.3	Izraditi nacionalne planove zaštite i spašavanja za sve vrste prirodnih i antropogenih hazarda i s njima povezanih vanrednih situacija, kao i lokalne planove zaštite i spašavanja za sve vrste prirodnih i antropogenih hazarda, SDG 13 (13.1, 13.2).		
		3.6.2.4	Jačati lokalne kapacitete za odgovor na hazarde, SDG 3 (3.d).		
		3.6.2.5	Jačati sve komponente sistema za upravljanje rizicima od hazarda, s posebnim akcentom na sisteme za ranu najavu, SDG 13 (13.3).		
3.6.3	**Investirati u smanjenje rizika i jačanje otpornosti prirodnih i društvenih sistema SDG 1 (1.5), SDG 11 (11.5)**	3.6.3.1	Obezbijediti stabilno izdvajanje sredstava iz budžeta na državnom i lokalnom nivou, ulaganja iz privatnog sektora, naročito velikih industrijskih postrojenja, mobilisanje sektora osiguranja i unaprijediti dostupnost sredstava iz međunarodnih izvora za: ublažavanje posljedica hazarda, omogućavanje efikasne rekonstrukcije i oporavka od katastrofa, jačanje otpornost ljudi, društvenih i prirodnih sistema, naučna istraživanja i inovacije.		
3.6.4	**Unaprijediti spremnost za odgovor na katastrofe i obnovu kroz oporavak, rehabilitaciju i rekonstrukciju SDG 3 (3.d), SDG 11 (11.5, 11.b), SDG 13 (13.3)**	3.6.4.1	Obezbijediti sisteme rane najave, SDG 3 (3.d), 13 (13.3).		
		3.6.4.2	Obezbijediti mobilnost u slučaju katastrofa, alternativne načine za snabdijevanje vodom, hranom, energijom i uspostavljanje telekomunikacija, pružanje medicinske pomoći i dr. u skladu sa Okvirom za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija 2015-2030, SDG 11 (11.5, 11.b).		
		3.6.4.3	Unaprijediti spremnost za preventivno djelovanje kroz: osmišljenu koordinaciju, donošenje i sprovođenje integrisanih politika i planova za uključivanje, otpornost na katastrofe, efikasnost resursa, ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promjenama, holističko upravljanje rizicima od katastrofa u skladu sa Okvirom za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija 2015-2030 (uključujući i podozanje javne svijesti, uspostavljanje centara za informisanje stanovništva, organizacija vježbi evakuacije na svim nivoima i obuka za ispravno djelovanje u slučaju katastrofa, itd), SDG 11 (11.b).		

3.6.5	**Jačati kapacitete za adaptaciju na klimatske promjene SDG 1 (1.5), 2 (2.4), SDG 11 (11.b), SDG 13 (13.1, 13.2, 13.3, 13.a, 13.b)**	3.6.5.1 Smanjiti ranjivost čovjeka, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promjene i povećati njihovu otpornost na one aspekte klimatskih promjena koji se ne mogu izbjeći, SDG 1 (1.5), 2 (2.4), 11 (11.b), 13 (13.1, 13.2, 13.3, 13.a, 13.b): u oblasti zdravlja (vidjeti –veza s zdravljem) u sektoru poljoprivrede: SDG 2 (2.4) - razvojne ili investicione odluke praviti ne zanemarujući stvarne ili potencijalne uticaje klime ili klimatskih promjena, - uskladiti datum sjetve, gajiti otpornije sorte pogodne na lokalne okolnosti, sa visokom tolerancijom na klimatske uslove i manjom ranjivošću na štetočine, odabrati odgovarajuću zamjenu usjeva, koristiti vrste koje smanjuju eroziju i koje su tolerantne na poplave, podsticati vidove poljoprivrede koje štite zemlju i štede vodu, - sprovesti prostornu i vremensku adaptaciju đubrenja, adaptaciju irigacije i režima drenaže, - širiti informacije uključujući pri tome prognozu vremena i klime. U sektoru šumarstva: - obnoviti šume radi povećanja njihove raznovrsnosti i uvođenja pogodnih vrsta, - optimizirati praksu gazdovanja šumama, - poboljšati prevenciju od šumski požara, - smanjiti dodatne faktore stresa (npr. smanjivanjem unosa supstanci, očuvanjem plodnosti zemljišta i izbjegavanjem narušavanja osjetljivih šumskih ekosistema). Za vodne resurse: - efikasnije koristiti vodne resurse, - uzeti u obzir promjenu intenziteta i frekvencije ekstremnih događaja u planiranju vodoprivredne infrastrukture i upravljanju resursima, - međusektorski koordinirati sprovođenje mjera adaptacije, - omogućiti održivo upravljanje korišćenjem zemljišta radi poboljšanja bilansa voda, - adaptirati infrastrukturu planiranja radi objezbjeđivanja dovoljnog skladištenja vode u rezervoarima i akviferima ili objezbjediti vodu za piće preko vodovodne mreže, - sprovesti mjere štednje vode u poslovima, poljoprivredi i šumarstvu i privatnim domaćinstvima, - poboljšati kvalitet vode i ekološki status površinskih voda radi smanjivanja ranjivosti vodnog ekosistema i osnovu za pouzdano snabdijevanje pijaćom vodom, - poboljšati sistema osmatranja i prognoze poplava i suša. U pogledu očuvanje prirode i biodiverziteta : - zaštititi prirodni potencijal za adaptaciju, - poboljšati mogućnosti migracije (npr. povezujući biotope), - uspostaviti zaštićena područja kako bi se zaštitili procesi koji se prirodno dešavaju u ekosistemu. U obalnom području: - jačati postojeće objekte zaštite, - usostaviti oblasti zadržavnja (retencije), - primjeniti metode gradnje otporne na poplave i gradnje otporne obalne infrastrukture, - razviti pravni i institutcionalni okvir za integralno upravljanje u skaldu sa odredbama Barselonske konvencije, - pripremiti planove za zaštitu i rehabilitaciju močvarnih područja, - primjeniti nove monitoring tehnike i alatke za projekcije trendova u uslovima klimatskih promjena, - jačati svijest javnosti o riziku od poplava, jačati svijest o značaju močvarnih područja u kontekstu prilagođavanja na kllimatske promjene.		- Koristi se dobra praksa u izboru i primjeni mjera u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja na ekosisteme i društveno- ekonomske sisteme - Zaustavljeni su ili promijenjeni postojeći maladaptivni procesi kojima se povećava ranjivost stanovništva, prirodnih i društvenih sistema na klimatske promijene. - Uspostavljen je monitoring,procijena i revizija sprovođenja mjera adaptacije.

EKONOMSKI RESURSI

TEMATSKO PODRUČJE — **4. EKONOMSKI RESURSI - UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**

STRATEŠKI CILJ — **4.1 SMANJITI NIVO EMISIJA GASOVA S EFEKTOM STAKLENE DO 2030. GODINE ZA 30% U ODNOSU NA 1990. GODINU**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekt: Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Subjekti uključeni u implementaciju: Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Uprava za šume, lokalne uprave, privredni subjekti (operateri postrojenja, aviooperateri i poljoprivredni proizvođači), stručne i naučne institucije i nevladin sektor, PKCG.

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.1.1 Izgraditi kapacitete, unaprijediti obrazovanje i podizati javnu svijest o klimatskim promjenama i mjerama za njihovo ublažavanje SDG 2 (2.4), SDG 7 (7.a), SDG 9 (9.2), SDG 12 (12.5), SDG 13 (13.2, 13.3), SDG 15 (15.b) i SDG 17 (17.3, 17.7, 17.9)	4.1.1.1 Unaprijediti kapacitete javne administracije za izradu i donošenje politika, niskokarbonskih strategija i zakonske regulative u skladu sa regulativom EU iz oblasti ublažavanja klimatskih promjena i zahtjevima UNFCCC Konvencije i njihovo sprovođenje kroz razmjenu informacija, transfer znanja i najbolje dostupne prakse kroz saradnju sa zemljama EU, SDG 13(13.2, 13.3). 4.1.1.2 Unaprijediti kapacitete javne administracije za prikupljanje podataka, izvještavanje o mjerama i efektima smanjenja emisija GHG i mehanizmima UNFCCC Konvencije, SDG 13(13.2, 13.3). 4.1.1.3 Integrisati ciljeve, mjere, principe i instrumente za ublažavanje klimatskih promjena u sektorske politike, strategije i planove energetike, industrije, poljoprivrede, šumarstva i upravljanja otpadom, SDG 2 (2.4), 9 (9.2), 13 (13.2), 15 (15.2) 12 (12.5). 4.1.1.4 Uspostaviti funkcionalnu međusektorsku saradnju, SDG 13 (13.2, 13.3). 4.1.1.5 Unaprijediti kapacitete javne administracije za primjenu novih tehnologija i korišćenje finansijskih mehanizama UNFCCC Konvencije, te obezbijediti potrebnu budžetsku i/ili donatorsku podršku za projekte u oblasti kllimatskih promjena , SDG 7 (7.a), 13(13.2, 13.3), 15 (15.b) i 17 (17.3, 17.7, 17.9). 4.1.1.6 Podsticati saradnju sa naučnim institucijama, uvesti izučavanje klimatskih promjena u školama i na univerzitetima i obezbijediti potrebna sredstva za programe istraživanja, SDG 13 (13.3). 4.1.1.7 Razviti komunikacione kampanje za promociju niskokarbonskog razvoja na nacionalnom i lokalnom nivou, SDG 13 (13.3). 4.1.1.8 Jačati informisanost i edukaciju javnosti o ublažavanju klimatskih promjena, uz podršku civilnog sektora i uključivanje svih zainteresovanih strana, a naročito lokalnih zajednica i privatnog sektora, radi promjene navika ponašanja kroz osviješćenost o postojećim problemima, SDG 13 (13.3).	- SDG 13.2.1 Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo) - SDG 13.3.1 Broj zemalja koje su integrisale ublažavanje, prilagođavanje, smanjenje uticaja i rano upozoravanje u nastavne planove i programe za osnovno, srednješkolsko i univerzitetsko obrazovanje - SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije, ublažavanje i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti - SDG 17.7.1 Ukupni iznos odobrenih sredstava za zemlje u razvoju namijenjen za promovisanje razvoja, prenosa, distribucije i širenja ekološki zdravih tehnologija	- Izgrađeni su kapaciteti javne administracije - Nacionalno zakonodavstvo je usklađeno sa EU zakonskom regulativom i zahtjevima UNFCCC Konvencije - Podignut je nivo koordinisanog djelovanja između sektora i poboljšana saradnja sa obrazovnim i naučnim institucijama - Obezbijeđena su sredstva za sve predviđene aktivnosti - Organizovani su programi za podizanje svijesti javnosti
4.1.2 Uvoditi niskokarbonske tehnologije u postrojenjima u skladu sa najboljim praksama SDG 2 (2.4), SDG 9 (9.2), SDG 12 (12.5), SDG 13 (13.2), SDG 15 (15.2)	4.1.2.1 Podsticati uvođenje čistih niskougljeničnih tehnologija u energetici, industriji, poljoprivredi, šumarstvu i upravljanju otpadom, u skladu sa najboljim dostupnim tehnikama (BAT), SDG 2 (2.4), 9 (9.2), 13 (13.2), 15 (15.2) i 12 (12.5). 4.1.2.2 Izraditi dinamičke planove prilagođavanja postojećih industrijskih postrojenja u cilju dobijanja integrisane dozvole u planiranom roku, SDG 13 (13.2). 4.1.2.3 Promovisati ugradnju nove opreme i dalje parcijalne intervencije (poboljšanja/nadogradnje) na opremi u postojećim industrijskim postrojenjima, SDG 13 (13.2). 4.1.2.4 Usvajati BAT smjernice u skladu sa EU IPPC BREF dokumentima, SDG 13 (13.2). 4.1.2.5 Promovisati i usvajati standarde ISO 14000 i EMAS u industrijskim postrojenjima, SDG 13 (13.2).		- Zastupljene niskokarbonske tehnologije - Dobijene integrisane dozvole - Usvojene BAT smjernice, kao i standardi upravljanja energijom i životnom sredinom

4.1.3	**Povećati učešće obnovljivih izvora energije i promovisati racionalno korišćenje energijeSDG 7 (7.1, 7.2, 7.3 , 7.a, 7.b), SDG 9 (9.1, 9.5), SDG 10 (10.b) SDG 13 (13.2), SDG 17 (17.2, 17.9, 17.14, 17.17)**	4.1.3.1 Poboljšati efikasnost korišćenja postojećih obnovljivih izvora energije, SDG 7 (7.2). 4.1.3.2 Povećati korišćenje novih obnovljivih izvora energije za proizvodnju električne i toplotne energije (hidroenergija, sunčeva energija, energija vjetra, biomasa), uz poštovanje ograničenja s aspekta zaštite životne sredine (uključujući dosljednu primjenu projektne i procjene uticaja na životnu sredinu) prije svega kod korišćenja hidropotencijala za proizvodnju električne enrgije, SDG 7 (7.2). 4.1.3.3 Poboljšati energetsku efikasnost u sektoru industrije kroz promociju i uvođenje visokoefikasne kogeneracije, zamjenu goriva (npr. ugalj i naftni derivati prirodnim gasom) i uvođenje obnovljivih izvora (sunčeva energija, biomasa), SDG 7 (7.3), 9 (9.5). 4.1.3.4 Poboljšati energetsku efikasnost u sektoru saobraćaja kroz: promociju i uvođenje električnih, hibridnih i vozila na prirodni gas, većeg udjela biogoriva, alternativnih vidova mobilnosti (biciklistički prevoz), javnog gradskog i međugradskog saobraćaja, standarda za efikasnost vozila, eko-vožnje, preusmjeravanje kamionskog teretnog na željeznički saobraćaj, poboljšanje organizacije i efikasnosti drumskog saobraćaja u gradovima i primjenu integrisanih koncepta (“pametni” gradovi), SDG 7 (7.3). 4.1.3.5 Poboljšati energetsku efikasnost u sektoru rezidencijalne, javne i komercijalne potrošnje kroz promociju i uvođenje: grijanja prostora i vode iz sistema daljinskog grijanja, grijanja na biomasu, toplotne pumpe i prirodnog gasa, kuvanja na prirodni i tečni gas, visokoefikasnih aparata u domaćinstvu, rasvjete i klima-uređaja, standarda i sertifikata za energetske performanse objekata, uređaja, opreme i rasvjete, SDG 7 (7.3), 4.1.3.6 Uvoditi regulatorne i finansijsko-tržišne mehanizme za promociju obnovljivih izvora energije i štednje energije, odnosno mehanizme podrške kroz cijene/tarife za električnu i toplotnu energiju, ciljane subvencije, smanjenje poreza, ESCO preduzeća (Energy Saving Companies – preduzeća za pružanje usluga u oblasti uštede energije), SDG 13 (13.2). 4.1.3.7 Privlačiti investiciona ulaganja u održivu energiju (proširiti infrastrukturu i nadograditi tehnologije za pružanje modernih i održivih energetskih usluga za sve) iz niza izvora finansiranja, od međunarodnih fondova sa donacijama do zajmova sa relativno niskim kamatnim stopama od međunarodnih finansijskih institucija i državnih i privatnih banaka, dosledno poštujući ograničenja s aspekta zaštite životne sredine, SDG 7 (7.1, 7.a, 7,b), 9, (9.1), 17 (17.9, 17.14, 17.17). 4.1.3.8 Jačati regionalnu saradnju, jačati podršku korišćenju dostupnih sredstava međunarodnih fondova za ublažavanje klimatskih promjena (GEF, GCF i sl.) i primjenu mehanizama UNFCCC Konvencije (NAMA), SDG 7 (7.a), 10 (10.b), 17 (17.2, 17.9).	- NIP 43 KP04, EPA Trend emisije gasova s efektom staklene bašte, MDG 7.1.5 Antropogene emisije GHG gasova preračunate u [t CO2 eq/stanovniku - NIP 51, UNDAF, Udio smanjenja emisija GHG na godišnjem nivou u ukupnim emisijama GHG (%) - SDG 9.4.1 Emisija CO2 po jedinici dodatne vrijednosti - SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja - SDG 7.1.2 Udio stanovništva koji se prevashodno oslanja na čista goriva i tehnologiju - SDG 7.2.1 Udio obnovljive energije u ukupnoj konačnoj potrošnji energije - SDG 7.3.1 Energetski intenzitet mjeren u smislu primarne energije i bruto domaćeg proizvoda (BDP) - NIE15 E04, EPA, MDG7.6a, Energetski intenzitet - NIE17, MDG 7.1.7 Udio OIE u bruto finalnoj energetskoj potrošnji - SDG 7.b.1 Ulaganja u energetsku efikasnost kao procenat BDP-a i iznos stranih direktnih investicija u finansijski transfer za infrastrukturu i tehnologiju u službi održivog razvoja - NIE11 ME, Indikativni cilj uštede energije, % u odnosu na ukupnu potrošnju (energetska efikasnost) - SDG 15.1.1 Površina šuma kao udio u ukupnoj površini zemljišta - NIPO7 - MDG 7.3 Udio zemljišta pokrivenog šumama (%) - SDG 12.a.1 Iznos podrške zemljama u razvoju za istraživanje i razvoj za održivu potrošnju i proizvodnju i ekološki zdrave tehnologije - NIE19 S01, EPA, Putnički saobraćaj - NIE20 S02, EPA, Teretni saobraćaj - NIE21 S03, EPA, Prosječna starost voznog parka - NIE22 S04, EPA, Broj motornih vozila	- Nivo emisija GHG do 2030. godine je smanjen za 30% u odnosu na 1990. godinu. - Antropogene emisije GHG iznose 5,7 t CO2 eq/ stanovniku u 2030. godini. - Minimumalno smanjenje emisija GHG na godišnjem nivou u ukupnim emisijama GHG je 10 % (4,715 kilotons) do 2021. g. - Energetski intenzitet (GIC/ GDP) je 262,2 u 2020. godini - Udio energije proizvedene u OIE u ukupnoj potrošnji energije je 27,7 u 2020. godini - Postignut nacionalni cilj udjela obnovljivih izvora energije u bruto finalnoj energetskoj potrošnji od 33 % u 2020. godini i postavljen ambiciozniji cilj za 2030. godinu - Postignut indikativni cilj energetske efikasnosti (9% do 2018. godine) i postavljen ambiciozniji cilj za 2030. godinu - Povećane fiskalne i regulatorne subvencije/ povlastice za promociju obnovljivih izvora energije i štednje energije - Povećane investicije u sektor energetike i sprovedeni mehanizmi UNFCCC konvencije (NAMA)
4.1.4	**Poboljšati status šuma i dodatno pošumljavati SDG 12 (12.2), SDG13 (13.1, 13.2) i SDG 15 (15.b)**	4.1.4.1 Promovisati povećanje ponora emisija CO2 u šumarstvu, poboljšanjem održivosti gazdovanja i uzgojem šuma, kao i kvalitetnim autohtonim sjemenima i sadnicama šumskog drveća, SDG 13 (13.2), 15 (15.b). 4.1.4.2 Podsticati pošumljavanje, dodatnu sadnju, popunjavanje i njegu izdanačkih šuma i šikara na planski određenim lokalitetima, gdje je šuma neophodna zbog njenih opštekorisnih funkcija, SDG 13 (13.2), 15 (15.b). 4.1.4.3 Povećati otpornost šuma na uticaje klimatskih promjena, požare i druge prijetnje, SDG 13 (13.1), 15 (15.b). 4.1.4.4 Povećati stepen finalizacije drvnih proizvoda i smanjiti izvoz i potrošnju drveta u obliku trupaca, rezane građe i ostalih proizvoda od drveta niskog stepena finalizacije, SDG 12 (12.2).		- Povećana drvna zaliha u šumama - Uspostavljen preventivni sistem za borbu protiv šumskih požara - Poboljšana proizvodnja drvnih i ne-drvnih proizvoda i pružanja usluga u šumskim eko-sistemima

TEMATSKO PODRUČJE	**4. EKONOMSKI RESURSI - UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**
STRATEŠKI CILJ	**4.2 POBOLJŠATI RESURSNU EFIKASNOST U KLJUČNIM EKONOMSKIM SEKTORIMA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekti:** Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo finansija, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, Zavod za statistiku - MONSTAT, Institut za standardizaciju, Akreditaciono tijelo Crne Gore, Zavod za metrologiju, lokalne uprave, privredni subjekti, naučne i stručne institucije i nevladin sektor, PKCG

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.2.1 Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem tržišno orjentisanih mjera odnosno ekonomskih instrumenata u ključne ekonomske sektore SDG 6 (6.3), SDG 7 (7.1, 7.2, 7.3) , SDG 9 (9.1, 9.4), SDG 11 (11.6), SDG 12 (12.b, 12.c), SDG 15 (15.5)	4.2.1.1 Preispitati dodjeljivanje subvencija odnosno finansijsku pomoć zagađivačima i potrošačima prirodnih resursa koja se dodjeljuje u vidu bespovratnih pomoći, kredita, poreskih olakšica, oslobađanja od poreza, ubrzanja amortizacije za zaštitu životne sredine i sl. uključujući SDG 12 (12.c): - identifikaciju štetnih subvencija i plan njihove postepne eliminacije, - definisanje mjera podrške za poslovne subjekte i djelove stanovništva koji mogu biti ugroženi eliminacijom subvencija (u skladu sa EU propisima i praksom), - ispitivanje izvodljivosti sprovođenja zelene poreske reforme (predlog redizajniranja postojećih poreza i naknada za zagađivanje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa; priprema plana poreskih olakšica za stimulisanje resursne efikasnosti i njihova postepena primjena; puna primjena inoviranih ,instrumenata sa ciljem da se do ostvarivanja punopravnog članstva u EU, Crna Gora približi prosječnom udjelu ovih prihoda kao u budžetima EU država članica. 4.2.1.2 Sprovesti ekološku fiskalnu reformu sa posebnim fokusom na sektor energetike, građevinarstva i stanovanja, poljoprivrede, saobraćaja, industrije i turizma, SDG 7 (7.1, 7.2), 9 (9.1, 9.4), 12 (12.c): - ekonomski instrumenti u sektoru energetike: razmotriti uvođenje određenih fiskalnih mjera (npr. ekološki porez u cilju podsticanja tehnoloških inovacija i potrošnje nematerijalnih obnovljivih izvora energije), uklanjanje subvencija za štetne aktivnosti; uvođenje zelenih finansija i zelenih subvencija; uvođenje mjera podrške velikim potrošačima energije da kreiraju detaljne planove resursne efikasnosti i vrše transfer iskustava u implementaciji resursne efikasnosti; - sektor građevinarstva: stimulisati resursno efikasnije upotrebe građevinskog materijala i proizvodnju samih materijala; stimulisati upotrebu ekoloških materijala u građevinarstvu; stimulisati obezbjeđivanje odgovarajućeg održavanja objekata; stimulisati adekvatnije planiranje infrastrukture; - sektor poljoprivrede: ozeleniti subvencije kao snažan instrument za pospješivanje resursne efikasnosti, posebno subvencije organskoj proizvodnji, subvencije za promjene u načinima prehrane stoke, za efikasniji intenzivni način uzgoja; razmotriti uvođenje poreskog opterećenja na ekološki štetne aktivnosti u poljoprivredi; - sektor turizma: podsticati ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa kroz podršku zelenim investicijama u hotelske i ugostiteljske kapacitete, kao i kapacitete za vodosnabdijevanje i upravljanje otpadom prilkom njihove gradnje; smanjiti količinu otpada iz turističkih aktivnosti i poboljšati upravljanje sa postojećim otpadom; zaštititi osjetljive ekosiseme od uticaja razvooja turizma; stimulisati uvođenje novih zelenih tehnologija u turizmu, podsticati očuvanje atraktivnosti destinacije na dugi rok, uključujući i ne-tehološke inovacije kroz ekološki menadžment, marketing, novi biznis ili organizacione forme; unaprijediti regulativu na tržištima gdje su cjenovni signali neefikasni (stvaranje boljih cjenovnih signala i tržišnih instrumenata koji će moći da smanje troškove nastale usljed negativnih ekoloških eksternalija); uvođenje zelenih javnih nabavki za podsticanje razvoja zelenih inovacija (veza sa ciljem 4.5), SDG 6 (6.3), 7 (7.3), 11 (11.6), 12 (12.b), 15 (15.5)	- 8.4.1 Materijalni otisak (MF) i MF po glavi stanovnika, po BDP-u - SDG 8.4.2 Domaća materijalna potrošnja (DMC) i DMC po glavi stanovnika, po BDP-u - NIE68 Produktivnost resurusa - SDG 7.1.2 Udio stanovništva koji se prevashodno oslanja na čista goriva i tehnologiju - SDG 7.2.1 Udio obnovljive energije u ukupnoj konačnoj potrošnji energije - SDG 7.3.1 Energetski intenzitet mjeren u smislu primarne energije i bruto domaćeg proizvoda (BDP) - SDG 9.2.2 Zaposlenost u proizvodnoj industriji kao udio ukupne zaposlenosti - SDG 9.3.1 Udio malih industrijskih preduzeća u ukupnoj industrijskoj vrijednosti dodatoj finansijskim uslugama, uključujući povoljne kredite, i njihovu integraciju u lance vrijednosti i tržišta - SDG 9.3.2 Udio malih industrijskih preduzeća sa kreditom ili kreditnom linijom - SDG 8.9.1 Direktni BDP od turizma kao udio ukupnog BDP-a i u stopi rasta - SDG 8.9.2 Broj radnih mjesta u turističkim granama kao udio ukupnih radnih mjesta i stope rasta radnih mjesta, po polu - SDG 12.b.1 Broj održivih strategija i politika u oblasti turizma i sprovedenih akcionih planova, sa dogovorenim instrumentima za praćenje i procjenu - SDG 12.c.1 Iznos subvencija za fosilna goriva po jedinici BDP-a (proizvodnja i potrošnja) i kao udio u ukupnom nacionalnom rashodu za fosilna goriva - SDG 17.7.1 Ukupni iznos odobrenih sredstava za zemlje u razvoju namijenjen za promovisanje razvoja, prenosa, distribucije i širenja ekološki zdravih tehnologija - SDG 12.3.1 Indeks globalnog gubitka hrane	- Smanjen DMC za 20% do 2020.g. u odnosu na prosjek 2005.-2012.g. - Resursna produktivnost u 2020. godini u odnosu na 2013. godinu povećana za 60%, odnosno u 2030.g. za 103,8% - Resursna produktivnost u uslužnom sektoru u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 164,6% - Resursna produktivnost u sektoru poljoprivrede i ribarstva u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 93,6% - Resursna produktivnost u sektoru energetike u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 158,4% - Resursna produktivnost u sektoru prerađivačke industrije u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 9,7% - Resursna produktivnost u uslužnom sektoru u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 164,6% - Resursna produktivnost u građevinarstvu u 2020. godinu u odnosu na 2013. godinu povećana za 201,1 % - Eliminisane subvencije štetne po životnu sredinu - Definisano metodološko praćenje nivoa budžetskih rashoda za mjere za životnu sredinu i resursnu efikasnost (subvenicije) koji pokazuju postepeni rast - Sprovedena ekološka fiskalna reforma sa posebnim fokusom na sektor energetike, građevinarstva i stanovanja, poljoprivrede, seaobraćaja, industrije i turizma - Efikasno obračunavanje i namjenska upotreba budžetskih i lokalnih prihoda od ekološke fiskalne reforme - Udio poreza vezanih za životnu sredinu u ukupnim porezima povećan - Povećan agrobudžet za zelene subvencije - Integrisana sredstva za podršku zelenom preduzetništvu iz domaćih i međunarodnih izvora

		- sektor turizma: podsticati ozelenjavanje turizma i poboljšanje efikasnosti resursa kroz podršku zelenim investicijama u hotelske i ugostiteljske kapacitete, kao i kapacitete za vodosnabdijevanje i upravljanje otpadom prilkom njihove gradnje; smanjiti količinu otpada iz turističkih aktivnosti i poboljšati upravljanje sa postojećim otpadom; zaštititi osjetljive ekositeme od uticaja razvooja turizma; stimulisati uvođenje novih zelenih tehnologija u turizmu, podsticati očuvanje atraktivnosti destinacije na dugi rok, uključujući i ne-tehološke inovacije kroz ekološki menadžment, marketing, novi biznis ili organizacione forme; unaprijediti regulativu na tržištima gdje su cjenovni signali neefikasni (stvaranje boljih cjenovnih signala i tržišnih instrumenata koji će moći da smanje troškove nastale usljed negativnih ekoloških eksternalija); uvođenje zelenih javnih nabavki za podsticanje razvoja zelenih inovacija (veza sa ciljem 4.5), SDG 6 (6.3), 7 (7.3), 11 (11.6), 12 (12.b), 15 (15.5) ; - industrija i sektor MSP: podsticajne mjere za osavremenjavanje proizvodnje kroz uvođenje čistih tehnologija i povećanje EE, povećanje stepena finalizacije proizvodnje na održivim osnovama, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanja proizvodnog asortimana,stimulativne mjere za razvoj zelenog preduzetništva.		
4.2.2	**Poboljšati resursnu efikasnost uvođenjem regulatornih instrume-nata SDG 11 (11.1, 11.3), SDG 12 (12.1, 12.2, 12.7)**	4.2.2.1 Uspostaviti emisione instrumente za smanjenje DMC indikatora po sektorima, SDG 11 (11.1, 11.3), 12 (12.1, 12.2, 12.7): energetika: postaviti emisione, tehnološke i druge standarde uz njihovo veće poštovanje, građevinarstvo: smanjiti količinu otpada iz građevinarstva; reciklirati građevinski materijal koji se odlaže na deponije; reciklirati asfalt, beton i druge materijale koji su pogodni za reciklažu; primjeniti preporuke o izgradnji zgrada sa minimalnim emisijama; postaviti kriterijume kod ugovora o nabavci (radi većeg korišćenja materijala za gradnju sa manjim uticajima na životnu sredinu); postaviti minimalne standarde koje zgrade moraju da posjeduju (u skladu sa EU propisima o energetskim karakteristikama zgrada, a koje se fokusiranju na energetsku efikasnost), poljoprivreda: utvrditi standarde kojima se obezbjeđuje veća resursna efikasnost; utvrditi standarde za smanjenje potrošnje mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu krmnog bilja; poštovati kodeks dobre poljoprivredne prakse, turizam: utvrditi standarde za investiranje u energetski efikasnije elemente u hotelskim i ugostiteljskim objektima; uvesti tehnološke inovacije za uštedu vode; smanjiti nivo otpada iz turističkih aktivnosti; poboljšati upravljanje sa postojećim otpadom; unaprijediti reciklažu otpada u ovom sektoru. 4.2.2.2 Uvoditi ostale regulatorne instrumente u koje spadaju ambijentalni standardi (kojima se utvrđuje kvalitet vazduha, vode i zemljišta koji mora biti omogućen), tehnološki standardi (kojima se specificira koja tehnologija se mora koristiti ili se ne smije koristiti), menadžement i standardi procesa (kojima se specificira određeno ponašanje i na koji način može da se obavlja određena ekonomska djelatnost), standardi prozvoda i usluga (kojima se specificiraju odgovarajuće karakteristike tih proizvoda i usluga koje moraju biti zadovoljene), kao i obaveze i odgovornosti za zaštitu životne sredine, ekološku kontrolu i praćenje sprovođenja uvedenih standarda, SDG 12 (12.1). 4.2.2.3 Osnažiti korišćenje akreditovanih tijela za ocjenu usaglašenosti (laboratorije za ispitivanje, kontrolna tijela, sertifikaciona tijela) u cilju poboljšanja resursne efikasnosti u ključnim ekonomskim sektorima, SDG 12 (12.1).		- Uvedeni emisioni standardi kojima se kvantitativno specificira nivo dozvoljene emisije gasova - Uvedeni ambijentalni stadardi - Uvedeni tehnološki standardi - Uvedeni menadžment i standardi procesa - Uvedeni stadardi proizvoda i usluga

4.2.3	**Podsticati istraživanje i razvoj u oblasti resursne efikasnosti i razvoj ljudskih resursa SDG 2 (2.a),SDG 8 (8.3),SDG 12 (12.1,12.a, 12.c), SDG 17 (17.3, 17.6, 17.16, 17.17)**	4.2.3.1 Povećati ulaganja u istraživanje i razvoj, posebno u sektoru energetike, ali i u poljoprivredi i prehrambenoj industriji; podržati primjenu inovativnih rješenja koja smanjuju potrošnju resursa u proizvodnji i uslugama, SDG 2(2.a), 8 (8.3), 12 (12.a): - Uvesti ekonomske instrumente za podsticanje istraživačko-razvojnih djelatnosti i jačati kapacitete naučno-istraživačkih institucija (jačati veze između istraživačkih centara i ekonomskih subjekata), SDG 12 (12.a, 12.c), - Povećati ulaganja u istraživanja, udruživanjem sredstava iz državnog budžeta, grantova, kredita i sredstava privatnog sektora za podsticanje istraživanja i razvoja, posebno u oblasti resursne efikasnosti i razvoja ljudskih resursa, SDG 12 (12.1), 17 (17.6, 17.16, 17.17): - osnivati centre izvrsnosti; - finansirati krupne kolaborativne istraživačke grantove, usmjerene na jačanje uspješnih istraživačkih timova, internacionalizaciju i povezivanje istraživanja i privrede, - osnovati i razvijati naučno-tehnoloških parkove i inovaciono-preduzetničke centre (veza 1.3.3.4 i 2.4.1.4); 4.2.3.2 Poboljšati dostupnost i korišćenje nacionalnih i EU fondova za istraživanje i inovacije, uz postepeni rast ovih izdataka u privatnom sektoru, SDG 17 (17.3).	- SDG 9.5.1 Potrošnja na istraživanje i razvoj kao udio BDP-a - SDG 9.5.2 Istraživači (sa punim radnim vremenom) na milion stanovnika - SDG 12.a.1 Iznos podrške zemljama u razvoju za istraživanje i razvoj za održivu potrošnju i proizvodnju i ekološki zdrave tehnologije - SDG 17.6.1 Broj sporazuma i programa između zemalja o saradnji u oblasti nauke i/ili tehnologije, po vrsti saradnje - SDG 9.b.1 Udio dodatne vrijednosti srednje i visoko tehnološke industrije u ukupnoj dodatnoj vrijednosti	- Udio sredstava za nauku i istraživanje u BDP-u postepeno raste, i u odnosu na EU prosjek - Povećan budžet za podršku istraživačko razvojnim projektima u oblasti resursne efikasnosti - Učešće Crne Gore u programima Unije za istraživanje i razvoj koji uglavnom promovišu resursnu efikasnosti o održivo upravljanje ŽS - Uspostavljen prvi Naučno-tehnološki park (NTP) u prostoru kampusa UCG, uz učešće svih crnogorskih univerziteta i visokoobrazovanih institucija (uz rast broja članova NTP, kao sa visookoobrazovnih insittucija, tako i iz privrednih društava; Rast broja izvršilaca u NTP; - Inovaciono-preduzetnički centar „Tehnopolis"; - Broj centara izvrsnosti u CG i broj aplikacija u međunarodnim programima saradnje u oblasti istraživanja i razvoja - Uspostavljene nacionalne referentne laboratorije za oblast životne sredine i zdravlja ljudi i uključene u sistem institucija NIR-a
4.2.4	**Poboljšati dostupnost informacija o vrijednosti prirodnih resursa, upotrebi resursa, resursnoj efikasnosti i postepeno ih integrisati u sisteme za obračun uspješnosti ekonomije SDG 12 (12.8, 12.a), SDG 17 (17.14)**	4.2.4.1 Uvesti u redovno statističko praćenje pokazatelje domaće materijalne potrošnje i produktivnosti resursa najkasnije do 2017. godine (jačanje kapaciteta nadležnih institucija i objavljivanje utvrđenih pokazatelja resursne efikasnosti), SDG 12 (12.8, 12.a) 17 (17.14). 4.2.4.2 Unaprijediti metodologiju za vrednovanje resursa (integracija informacija o vrijednosti resursa u procese donošenja odluka, npr. o javnoj potrošnji ili odobravanju razvojnih projekata, i sl.), SDG 17 (17.14., 4.2.4.3 Utvrđivanje koncesija za korišćenje prirodnih resursa tako da reflektuju njihovu pravu vrijednost, uključujući troškove degradacije, SDG 17 (17.14). 4.2.4.4 Promovisati i kreirati ambijent za razvoj zelenih inovacija u svim sektorima ekonomije, posebno u energetici, saobraćaju, građevinarstvu, industriji, poljoprivredi i uslugama (turizam), SDG 17 (17.14).	- SDG 8.9.1 Direktni BDP od turizma kao udio ukupnog BDP-a i u stopi rasta - SDG 17.18.1 Udio indikatora održivog razvoja kreiranih na nacionalnom nivou sa punim razvrstavanjem kada je to relevantno za cilj, u skladu sa Osnovnim načelima zvanične statistike	- Nacionalna lista indikatora dopunjena - DMC I RE indikatori uključeni u program rada Zavoda za statistiku MONSTAT (godišnji plan statističkh istraživanja) - Nivo koncesija za korišćenje prirodnih resursa integriše troškove degradacije - Poboljšana dostupnost podataka svim krajnjim korisnicima, uključujući olakšan pristup i razumljivost
4.2.5	**Promovisati resursnu efikasnost i vrednovanje ograničenih resursa SDG 2 (2.3,2.4), SDG 12 (12.2, 12.a, 12.b), SDG 13 (13.3),SDG 17 (17.14)**	4.2.5.1 Promovisati značaj resursne efikasnosti i vrednovanje ograničenih resursa kroz edukativne kampanje i inovacije nastavnih programa na svim nivoima obrazovanja, SDG 13 (13.3), 17 (17.14). 4.2.5.2 Promovisati programe za kreiranje detaljnih planova resursne efikasnosti kako bi se podstakao integrisani pristup proizvodnji i potrošnji energije, vode, prirodnih materijala i otpada (transfer dobre prakse sektora energetike kompanijama u vezi sa sprovođenjem programa usmjerenih na resursnu efikasnost, posebno kod raznih tehničkih procjena, identifikacije mogućnosti za resursnu efikasnost, programa izgradnje kapaciteta i, podizanje svijesti o energetskoj efikasnosti, itd.), SDG 12 (12.2). 4.2.5.3 Promovisati i primjenjivati instrumente za energetski efikasno projektovanje i izgradnju i resursno efikasniju upotrebu građevinskog materijala, SDG 12 (12.2). 4.2.5.4 Promovisati standarde kojima se obezbjeđuje veća resursna efikasnost u poljoprivredi, uključujući smanjenje potrošnje mineralnih đubriva i sredstava za zaštitu krmnog bilja, i promovisati intenzivniji način ispaše stoke, SDG 12 (12.2, 12.a), 2 (2.3, 2,4). 4.2.5.5 Promovisati i razvijati vidove turizma zasnovane na prirodi i zainteresovanost kompanija da prepoznaju interes u ozelenjavanju turizma, SGD 12 (12.b, 12.2).	-SDG 12.b.1 Broj održivih strategija ili politika u oblasti turizma i sprovedenih akcionih planova, sa dogovorenim instrumentima za praćenje i procjenu	- Organizovani su programi za podizanje svijesti javnosti Razvijeni i promovisani programi resursne efikasnosti velikih potrošača energije - Obezbijeđena su sredstva za sve predviđene aktivnosti

TEMATSKO PODRUČJE	**4. EKONOMSKI RESURSI - UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**
STRATEŠKI CILJ	**4.3 UNAPRIJEDITI UPRAVLJANJE OTPADOM PRIMJENOM PRISTUPA U OKVIRU CIRKULARNE EKONOMIJE**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma **Subjekti uključeni u implementaciju:** Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Zavod za statistiku - MONSTAT, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije i nevladin sektor

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.3.1 Podsticati aktivnosti na smanjenju količine otpada koja se generiše na teritoriji Crne Gore SDG 11 (11.6), 12 (12.5), SDG 17 (17. 3, 17.4, 17.14).	4.3.1.1 U potpunosti sprovesti ključne strateške dokumente u oblasti održivog upravljanja otpadom, uključujući i obaveze definisane u Zakonu o upravljanju otpadom, Akcionom planu za sprovođenje Strategije za upravljanje otpadom Crne Gore do 2030. godine, Državnog plana upravljanja otpadom u Crnoj Gori za period 2015-2020. godina; (veza s 3.2.6.5), SDG 12 (12.5), 17 (17. 3, 17.4, 17.14). 4.3.1.2 Izvršiti detaljnu procjenu količina otpada koje će nastajati u narednom periodu, SDG 12 (12.5). 4.3.1.3 Realizovati investicioni plan u oblasti upravljanja otpadom u skladu s optimalnim scenarijom koji je prepoznat u Državnom planu upravljanja otpadom za period 2015-2020. godine i Strategijom upravljanja otpadom do 2025. godine, uključujući potpuno iskorišćenje kapaciteta dvije do sada izgrađene uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru i mogućnost izgradnje centra za termički tretman otpada (veza s mjerom 3.2.6.5), SDG 12 (12.5). 4.3.1.4 Unaprijediti organizovani sistem sakupljanja otpada na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore posebno dajući značaj mjerama za smanjenje količine otpada koje se odlažu u skladu s Državnim planom upravljanja otpadom, npr.: izgradnja sortirnica za razvrstavanje i presovanje razvrstanog otpada, nakon izvršene primarne selekecije; izgradnja transfer stanica za prijem, sabijanje, presovanje neselektovanog komunalnog otpada, uz kontrolu sadržaja dopremljenog otpada; podsticanje kućnog kompostiranja, postepeno uvođenje sistema naplate naknada za odloženi otpad na osnovu odloženih količina, SDG 12 (12.5). 4.3.1.5 Uvesti sistem obaveznog evidentiranja vrsta i količina sakupljenog otpada (primarno i sekundarno selektovanog otpada, otpada dopremljenog na deponije, a u budućnosti i do postrojenja ze termičku obradu otpada), SDG 12 (12.5). 4.3.1.6 U odnosu na postojeći sistem naplate nakanda za upravljanje otpadom (Uredba o bližim kriterijumima, visini i načinu plaćanja posebne naknade za upravljanje otpadom („Službeni list Crne Gore“, broj 39/12), u okviru Ekofonda uspostaviti sistem novih, racionalnijih i objektivnijih ekonomskih instrumenata (naknada i kazni), tako da se npr: promijeni način obračuna usluga odnošenja smeća (naknada za odnošenje smeća po m2), prilagođavajući pozitivnu međunarodnu praksu nacionalnim okolnostima tako da metodologija utvrđivanja tarifa odgovora kvalitetu usluge, ali i da ima punu ekonomsku opravdanost u pogledu investicionih ulaganja, troškova amortizacije opreme, radne snage, zbrinjavanja otpada itd; uspostave inovativni pristupi primjene pojedinih vrsta naknada (npr. služba “po pozivu”, odnosno iznajmljivanje kontejnera od strane komunalnog preduzeća, uz primjerenu ekonomsku naknadu za sakupljanje građevinskog šuta ili otpada od čišćenja i uređenja zelenih površina), SDG 12 (12.5). 4.3.1.7 Uspostaviti GIS aplikacije sa ciljem praćenja stanja u oblasti upravljanja otpadom i unapređenja baze podataka o komunalnom i drugim vrstama otpada u Crnoj Gori, SDG 12 (12.5). 4.3.1.8 Ojačati kapacitete komunalnih preduzeća koja obavljaju komunalne poslove na području svih opština, u skladu sa reformom unapređenja kvaliteta komunalnih usluga u cilju povećanja kvaliteta komunalnih usluga, ali i povećanja konkurentnosti, u oblasti vodosnabijevanja i upravljanja otpadom, SDG 6 (6.b), 12 (12.5), 11 (11.6), 17 (17.14). 4.3.1.9 Razmotriti mogućnosti modela udruženog djelovanja više JLS u oblast i upravljanja otpadom, SDG 12 (12.5).	- SDG 11.6.1 Procenat urbanog čvrstog otpada koji se redovno prikuplja i koji se adekvatno konačno odlaže u odnosu na ukupni otpad koji nastaje u gradu - SDG 12.4.2 Opasni otpad proizveden po glavi stanovnika, udio prerađenog opasnog otpada i po vrsti prerade - SDG 12.4.1 Broj strana potpisnica međunarodnih multilateralnih sporazuma o opasnom otpadu i drugim hemikalijama, koje ispunjavaju obaveze koje su na sebe preuzele i obaveze dostavljanja informacija koje se traže na osnovu svakog od relevatnih sporazuma - NIE36 MORT, Godišnja stopa rasta generisanog otpada (u JLS u kojima se procjenjuje porast stanovnika) - NIE32 – MORT,Količina proizvedenog industrijskog otpada - NIE33 – MORT, Sakupljeni otpad u odnosu na ukupni generisani otpad (količina tretiranog i odloženog komunalnog otpada u odnosu na količinu proizvedenog komunalnog otpada) - NIE32 – MORT, Procenat prerađenog industrijskog otpada - NIE35 – MORT, Procenat prikupljenog otpadnog materijala (staklo, papir, metal i plastika) pripremljen za ponovu upotrebu i reciklažu - NIE36 MORT, Procenatneopasnog građevinskog otpada koji je pripremljen za ponovnu upotrebu - NIE37 MORT, Količina sekundarno izdvojenih komponenti otpada - NIE38– MORT, Broj reciklažnih centara i reciklažnih dvorišta - NIE39 MORT, Količina biološki razgradivog komunalnog otpada koja se odlaže na deponiju u odnosu na ukupnu masu biološki razgradivog otpada - SDG 12.5.1 Nacionalna stopa recikliranja, tone recikliranog materijala	- Značajno smanjenje količina otpada koje se konačno odlažu (smanjenje prosječne godišnje stope rasta generisanog otpada na 1,5% do 2030. godine u JLS u kojima se procjenjuje porast stanovnika; u opštinama u kojima dolazi do smanjenja broja stanovnika nema porasta generisane količine otpada). - Ukupna količina stvorenog komunalnog otpada smanjena - Smanjena ukupna količina stvorenog građevinskog otpada - Omogućeno sakupljanje cjelokupne količine generisanog otpada (95% do 100%) - Obezbijeđena su i realizovana sredstva za investicione aktivnosti u skladu s Državnim planom; U potpunosti je zgrađena infrastriktura za upravljanje otpadom do 2025. godine.

4.3.2	**Uspostaviti efikasnu selekciju i reciklažu otpada SDG 12 (12.2, 12.5)**	4.3.2.1 Izgraditi infrastrukturu za primarno i sekundarno sakupljanje otpada u skladu sa planom aktivnosti koji je definisan Državnim planom upravljanja otpadom što je preduslov za uspostavljanje ponovne upotrebe i reciklaže odbačenih materijala, SDG 12 (12.5). 4.3.2.2 U okviru primarne selekcije otpada uspostaviti princip dvije kante – suva i mokra (prelazak sa modela sakupljanja primarno selektovanog otpada u više različitih kontejnera, određenih samo za određenu vrstu komponente otpada (posebno staklo, PET, metal, papir), na princip „dvije kante" za separatno sakupljanje suve i mokre frakcije; organizovati i sakupljanja tzv. "suve" komponente otpada (ambalažni otpad) u seoskim naseljima (aktivnosti po pitanju primarne separacije u seoskim naseljima odvijaju se paralelno sa uključivanjem seoskih naselja u organizovani sistem sakupljanja otpada), SDG 12 (12.5). 4.3.2.3 Izgraditi infrastrukturu za reciklažu prikupljenog otpada radi dobijanja sirovine i sekundarnih proizvpda u skladu sa planom aktivnosti koji je definisan Državnim planom upravljanja otpadom (reciklžni centri s MRF postrojenjima, reciklažna dvorišta sa sortirnom linijom), SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.2.4 Uspostaviti mobilan i u mjeri mogućeg emisiono odgovoran (u odnosu na emisije zagađivača vazduha) sistem sakupljanja otpada, SDG 12 (12.5). 4.3.2.5 Omogućiti efiaksno sakupljanje otpada u seoskim naseljima, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.2.6 Opremiti velike proizvođače ambalaže (tržni centri, megamarketi, robne kuće, hoteli i drugi ugostiteljski objekti, administrativni objekti, škole, groblja i dr.) opremom za sakupljanje većeg kapaciteta (kontejneri od 7 m3, pres kontejneri i sl.), SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.2.7 U skladu s preporukama EK i mjerama sadržanim u Državnom planu upravljanja otpadom uspostaviti produženu odgovornost proizvođača i uvoznika otpada, uz uvođenje stimulativnih nižih naknada za proizvođače, vlasnke i uvoznike otpada koji budu uključeni u organizovani sistem sakupljanja, preuzimanja i obrade posebnih vrsta otpada, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.2.8 Uvoditi stimulativne mjere za jačanje tržišta sekundarnih materijala i potražnje za recikliranim materijalima, uključujući i uvođenje šema za sakupljanje reciklabilnih materijala, SDG 12 (12.2, 12.5).		- Primarno izdvojeno do 20% ukupno sakupljenog stakla, 40% ukupno sakupljene plastike, 40% PET ambalaže, 30% papira i kartona, po 35% teških i obojenih metala, do 55% ukupno sakupljenog građevinskog materijala iz komunalnog otpada, 55% zelenog otpada, 9% guma, 14% kompozitne ambalaže i 22% ostalog otpada. - Povećana količina sekundarno izdvojenih komponenti otpada na 25% - Dostignut nivo pripreme za ponovnu upotrebu i reciklažu od najmanje 50% ukupne količine sakupljenih komponenata. - Povećana količina recikliranog i iskorišćenog otpada (dostizanje visokih stopa reciklaže) uključujući i reciklirani industrijski otpad. - Do 2025. godine zaokružena izgradnja infrastrukture za reciklažu u skladu s Državnim planoma upravljanja otpadom i Strategijom upravljanja otpadom.
4.3.3	**Razviti sistem za upravljanje posebnim vrstama otpada 12.4, 12.5)**	4.3.3.1 U skladu s Državnim planom upravljanja otpadom uspostaviti upravljanje posebnim vrstama otpada (npr. otpadne baterije i akumulatori, otpadne gume, otpadna vozila, otpad od električnih i elektronskih proizvoda i ambalažni otpad, građevinski otpad), kao i upravljanje veterinarskim i otpadom životinjskog porijekla, medicinskim i farmaceutskim otpadom, SDG 12 (12.2, 12.4, 12.5). 4.3.3.2 U skladu s Državnim planom upravljanja otpadom uspostaviti sistem upravljanja opasnim otpadom, uključujući označavanje lokacija na kojima je uskladišten opasan otpad i izgradnju skladišta za privremeno skladištenje opasnog otpada, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.3.3 Organizovati zamjenu azbestnih materijala gdje god je to moguće i uspostaviti sistem organiziovanog sakupljanja otpada od azbestnih materija, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.3.4 Uvesti najbolje dostupne pristupe za tretman organskog otpada (npr. anaerobna digestija, mehaničko-biološka obrada otpada i sl.). 4.3.3.5 Stvoriti mogućnosti i podsticati korišćenje otpada kao alternativnog energenta u budućnosti, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.3.6 Promovisati maksimalno moguće korišćenje građevinskog otpada i otpada od rušenja građevinskih objekata, SDG 12 (12.2, 12.5).		- Razvijen sistem upravljanja svim posebnim vrstama otpada i opasnim otpadom, uključujući i infrastrukturu za obradu posebnih tokova otpada i opasnog otpada u skladu s Državnim planoma upravljanja otpadom i strategijom upravljanja otpadom
4.3.4	**U upravljanju otpadom postepeno uvoditi pristupe u okviru cirkularne ekonomije (prelazak sa „sistema deponija" na cirkularni model upravljanja otpadom)SDG 12 (12.2, 12.5), SDG 17 (17.13, 17.14, 17.18, 17.19)**	4.3.4.1 Realizacijom mjera kojima se podstiče resursno efikasna upotreba sirovina u proizvodnji omogućavajući smanjenje količina otpada koji se generiše, posebno opasnog, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.4.2 Primjenom pristupa zasnovanih na prepoznavanju ekonomskog i ekološkog značaja otpada - otpad tretirati kao važan materijalni input: iskoristiti, reciklirati i obnoviti otpadni materijal tako da se kroz recikliranje ili korišćenje energije iz otpada smanji njegov negativni ekološki uticaj; smanjivati GHG emisije iz otpada zamjenom biotičkih materijala recikliranim otpadom, kao i korišćenjem otpada umjesto fosilnih goriva za proizvodnju energije, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.4.3 Korišćenjem otpada kao alternativnog energenta u budućnosti, polazeći od mjera utvrđenih Državnim planom upravljanja otpadom, SDG 12 (12.2, 12.5).		

		4.3.4.4 Realizacijom mjera kojima se podstiče resursno efikasna upotreba sirovina za proizvodnju omogućavajući smanjenje količina generisanog otpada posebno opasnog: promovisati i podsticati dizajn proizvoda koji je trajniji i pogodniji za rasklapanje i adaptaciju (da preduzeća primjenjuju principe eko-dizajna svojih proizvoda, kao npr. minimalno korišćenje neobnovljivih resursa, eliminisanje toksičnih elemenata i štetnih materijala što je više moguće, korišćenje obnovljivih resursa, na nivou ili ispod stope njihove regeneracije; povećanje roka trajanja proizvoda i potencijala za njihovo ponovno korišćenje i na kraju olakašavanje sortiranja i oporavka proizvoda u njihovoj finalnoj fazi upotrebe); podsticati modernu cirkularnu i regenerativnu formu potrošnje; podsticati unakrsni sektorski pristup i saradnju između različitih aktera tokom čitavog lanca snabdijevanja u cilju otpimizacije životnog cilusa proizvoda, SDG 12 (12.2, 12.5). 4.3.4.5 Uspostaviti makro analizu i sektorsku analizu materijalnog toka – MFA radi praćenja toka fizičkih jedinica (izraženih uglavnom u tonama) odnosno analize cjelokupnog lanca procesuiranja prirodnih materijala, njihove ekstrakcije, transformacije, prerade, potrošnje, recikliranje i odlaganja na deponiju uz uvođenje tri grupe indikatora cirkularne ekonomije: input indikatore - direktni materijalni input (DMI), domaća ekstrakcija (DEU), ukupna tražnja za materijalima (TMR); autput indikatore - domaći obrađeni autput (DPO); trgovinski indikatori - fizički trgovinski bilans (PTB), neto dodavanje zalihama (NAS), uključujući izradu input-autput tabela neophodnih za pouzdanu dijagnozu materijalnog toka Crne Gore (za sada je kroz proračun DMC-a izvedena uz niz ograničenja), SDG 17 (17.13, 17.14, 17.18, 17.19).		- Izvršena tranzicija sa liearnog modela na cirkularni model upravljanja otpadom. - Uvedena analiza materijalnog toka i s njom povezani indikatori cirkularne ekonomije.
4.3.5	**Unaprijediti primjenu kaznenih mjera u upravljanju otpadom I jačati javnu svijest o značaju i prednostima održivog upravljanja otpadom SDG 6 (6.b), SDG 12 (12.6, 12.8), SDG 17 (17.14, 17.19)**	4.3.5.1 Unaprijediti primjenu kaznenih odredbi propisa u oblasti upravljanja otpadom. 4.3.5.2 Unaprijediti odnos javnih komunalnih preduzeća i stanovništva intenziviranjem aktivnosti ovih preduzeća u podsticanju aktivnijeg učešća stanovništva, SDG 12 (12.8). 4.3.5.3 Obezbijediti društveno-korisno poslovanje javnih komunalnih preduzeća, SDG 12 (12.6). 4.3.5.4 Unaprijediti izvještavanje zvaničnih institucija o količinama otpada koje se proizvode, SDG 12 (12.8), 17 (17.19). 4.3.5.5 Podizati svijest javnosti o značaju pravilnog postupanja s otpadom i uključivati javnost u proces donošenja odluka, SDG 6 (6.b), 12 (12.8), 17 (17.14). 4.3.5.6 Promovisati usvajanje adekvatnih obrazaca ponašanja pojedinca u kontekstu smanjenja nastajanja otpada, shvatanja značaja ponovne upotrebe otpada i kupovine proizvoda napravljenih od reciklabilnih materijala i značaja razdvajanja otpada za reciklažu,kao i jačanja svijesti o potrebni adekvatnog i savjesnog odlaganja otpada, itd., SDG 12 (12.8), 17 (17.14). 4.3.5.7 Edukovati proizvođače otpada o njihovim obavezama koje proističu iz Zakona o upravljanju otpadom, SDG 12 (12.8). 4.3.5.8 U kontinuitetu intenzivirati aktivnosti u domenu jačanja javne svijesti o modelima održivog upravljanja otpadom kroz organizovanje kampanja i tribina, informisanje građana putem medija, organizovanja akcija sakupljanja pojedinih vrsta otpada, eko kampova, različitih atraktivnih kampanja, uključujući i prekogranične projekte saradnje u ovoj oblasti, SDG 12 (12.8).		- Organizovani su programi za podizanje svijesti javnosti - Uspostavljena posebno prekogranična saradnja upravljanja otpadom - Veće korišćenje EU fondova za edukativne i informativne kampanje

TEMATSKO PODRUČJE	**4. EKONOMSKI RESURSI - UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**
STRATEŠKI CILJ	**4.4 OMOGUĆITI ODRŽIVO UPRAVLJANJE RESURSIMA OBALNOG PODRUČJA I PODSTICATI PLAVU EKONOMIJU**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekti:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma; Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja; **Subjekti uključeni u implementaciju:** Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, lokalne uprave primorskih opština, privredni subjekti, stručne i naučne institucije i nevladin sektor, PKCG

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.4.1 Očuvati atraktivnost obalnog područja za razvoj održivog turizma SDG 12 (12.2, 12.b), 14 (14.2), 17 (17.4)	4.4.1.1 Kroz unapređivanje strateških dokumenata i propisa kojim se regulišu ekonomske djelatnosti, izradu prostornih planova i primjenu efikasnijih mjera poreske i zemljište politike, te koordiniranim aktivnostima u sektoru turizma i prostornog planiranja, SDG 14 (14.2), 17 (17.4): - ograničiti dalju urbanizaciju užeg obalnog pojasa na kapacitete koji su u funkciji poboljšanja strukture i kvaliteta turističke ponude, odnosno izgradnju kapaciteta u turizmu staviti u funkciju generisanja pozitivnih efekata na turitičku ponudu - podržati razvoj turističkih kapaciteta koji omogućavaju produženje sezone i podizanje kvaliteta održive turističke ponude (primarnih smještajnih objekata – hotela, mješovitih destinacija (mixed use resorts) s pratećim sadržajima i sl.) - destimulisati dalji razvoj sekundarnih smještajnih kapaciteta (apartmana i sl.) - unaprijediti turističke aktivnosti na samoj obali (organizacija kupališ¬ta, obalna infrastruktura, sportsko-rekreativne aktivnosti i sl). 4.4.1.2 Kroz proces uređenja prostora valorizovati lokalne vrijednosti (arhitek¬tonske, urbanističke, predione i dr.) za potrebe oblikovanja turističkih prostora. Podsticati kvalitetno opremanje i izgradnju turističkih kapaciteta u skladu s prirodnim i predionim vrijednostima (primjena tradicionalnih formi primorske arhitekture). Takođe, treba omogućiti da se mali broj prirodnih plaža s njihovim specifičnostima očuva kao trajna vrijednost i resursna osnova obalnog područja, SDG 12 (12.b). 4.4.1.3 Podsticati integraciju ruralnog zaleđa u turističku ponudu (ponudu turističkih centara) obalnog područja kroz, SDG 12 (12.2): - uključivanje elemenata „tradicionalnog" ruralnog načina života (tradicionalni zanati i gastronomija, poljoprivredni proizvodi) u višegodišnje i izletničke turističke programe - obogaćivanje turističke ponude programima posjete kulturnim dobrima i područjima vrijednih predjela koji su do sada bili manje dostupni posjetiocima, odnosno skriveni u zaleđu obalnog područja - renoviranje postojećih objekata u zaleđu obalnog područja za pružanje usluga smještaja. 4.4.1.4 Uspostaviti i unapređivati diferencijaciju turističkog prozvoda koja je zasnovana na lokalnim resursima, kroz razvoj održivih turističkih formi, prije svega, avanturističkog (pustolovnog), edukativnog, kulturnog, gastro, etno, vjerskog, na prirodi zasnovanog turizma, i dr., SDG 12 (12.2).	- SDG 8.9.1 Direktni BDP od turizma kao udio ukupnog BDP-a i u stopi rasta - SDG 12.b.1 Broj održivih strategija ili politika u oblasti turizma i sprovedenih akcionih planova, sa dogovorenim instrumentima za praćenje i procjenu - SDG 8.9.2 Broj radnih mjesta u turističkim granama kao udio ukupnih radnih mjesta i stope rasta radnih mjesta, po polu - NIE28– MORT, Udio primarnih turističkih kapaciteta u ukupnim kapacitetima - NIE39– MORT, Prosječna godišnja popunjenost primarnih kapaciteta (u %) - NIE40– MORT, Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava uključenih u turističku ponudu - NIE41– MORT, Udio poljoprivrednih gazdinstava uključenih u turističku ponudu čiji su nosioci mlađi od 40 go¬dina (mladi farmeri) - SDG 11.3.1 Odnos stope eksploatacije zemljišta u odnosu na stopu rasta populacije - SDG 11.3.2 Procenat gradova koji imaju strukturu za urbano planiranje i upravljanje i kojem civilno društvo direktno učestvuje i koje funkcioniše na redovan i demokratski način - SDG 11.a.1 Udio stanovništva koji živi u gradovima koji sprovode regionalne planove razvoja, integrišu projekcije stanovništva i resursne potrebe po veličini grada. - SDG 11.7.1 Prosječni udio izgrađenog područja gradova koji je otvoren prostor za javnu upotrebu za sve, po polu, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom - NIP45 MORT, Indikator izgrađenosti (%) - NIP 46 MORT, Indikator planirane izgrađenosti (%) - NIP 47 MORT, Indikator iskorišćenosti GP unutar GUR-a (%) - NIP 48 MORT, Indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%) - NIP 49 MORT, Udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih površina - NIP 50 MORT, Udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije - NIE23 T01, EPA, Dolasci turista - NIE24 T02, EPA, Noćenja turista - NIE25 T03, EPA, Intenzitet turizma: Broj ležaja i stepen iskorišćenosti kapaciteta	- Povećan direktan doprinos sektora putovanja i turizma bruto domaćem proizvodu - Povećana profitabilnost turizma - Lokalne vrijednosti, predione i prirodne vrijednosti, održivi prostorni razvoj i ruralni razvoj zaleđa u funkciji su oblikovanja prepoznatljivosti i specifičnosti turističkog proizvoda crnogorskog primorja

4.4.2	**Obnoviti i očuvati vrijedne ruralne prostore SDG 8 (8.2), 10 (10,2, 10.7), 12 (12.2), 14 (14.5)**	4.4.2.1 Doprinijeti resursnoj efikasnosti u sektoru poljoprivrede pružanjem podrške tržišno zanimljivim i profitabilnim poljoprivrednim proizvodima , između ostalog, SDG 8 (8.2), 12 (12.2), 14 (14.5): - usklađivanjem zakonske regulative s propisima i standardima EU, u skladu sa Strategijom razvoja poljoprivrede i ruralnih područja i pratećim akcionim planom - eliminisanjem pravnih prepreka za nesmetano obavljanje turističke djelat¬nosti kao dopunske poljoprivredi u ruralnim područjima - uzimajući u obzir kvote koje će za pojedine poljoprivredne proizvode i djelatnosti biti utvrđeni otvaranjem pregovora s EU u sektoru poljoprivrede - destimulisanjem prenamjene poljoprivrednog zemljišta odnosno usk¬lađivanjem urbanizacije s prirodnim uslovima i potencijalom za razvoj poljoprivrede kroz prostorno-planska rješenja, sprovođenjem mjera zeml¬jišne i poreske politike i podsticajnih mjera - očuvanjem uređenih maslinjaka i terasiranih površina koje čine jedan od osnovnih elemenata prepoznatljivosti i specifičnosti posebnih pod¬ručja poljoprivrede značajnih za očuvanje kulturne baštine (uključujući prepoznatljivu ruralnu arhitekturu) i karaktera predjela, budući da je primjena tradicionalnih postupaka u obradi preduslov očuvanja tog tipa poljoprivrednih površina (maslinjaci u Valdanosu i na Luštici; tradicionalne poljoprivredne površine na brojnim područjima) - uspostavljanjem jedinstvene prostorne baze podataka o bonitetu poljoprivrednog zemljišta, - kontinuiranim poboljšanjem karakteristika poljoprivrednih površina (me¬lioracija, isušivanje i drenaža močvara gdje to nije u konfliktu sa ciljevima očuvanja biovideriziteta, hemijska melioracija zaslanjenih djelova polja, navodnjavanje, ukrupnjivanje površina u područjima gdje fragmentacija parcela onemogućava efikasnu proizvodnju i sl.) - uvođenjem direktnih zelenih plaćanja poljoprivrednicima u skladu s principima Zajedničke poljoprivredne politike EU radi obnavljanja, očuvanja i poboljšanja obalnih ekosistema vezanih za poljoprivredu - sprovođenjem agro-ekoloških mjera (organaska poljoprivrea, gajenje autohtonih sorti poljoprivrednih kultura i rasa stoke, korišćenje planinskih pašnjaka i sl.) usmjerenih na prilagođavanje poljoprivrede na klimatske promjene - podrškom unapređivanju: seoske infrastrukture - pored osnovne (putevi, snabdijevanje vodom i električnom energijom) obuhvatiti i objekte za rekreaciju i odmor, dostupnosti internet mreže, radio i TV signala, infras¬trukture za upravljanje otpadom u ruralnom području i dr. - pružanjem podsticaja uspostavljanju klastera i/ili zajedničkih modela organizovanja proizvođača, - podsticanjem inovativnih proizvodnih i prodajnih lanaca, uključujući una¬pređivanje plasmana lokalnih prehrambenih i neprehrambenih proizvo¬da. 4.4.2.2 Povećati ulaganja u razvoj sela i jačanje porodičnih gazdinstava i podržati realizaciju inovativnih pristupa kojima se povećava zaposlenost, a time zadržava stanovništvo na selu, posebno mlada populacija, kroz podsticaj SDG 8 (8.2), 12 (12.2), 10 (10,2, 10.7): - ekonomskim aktivnostima sela izvan poljoprivrednog sektora, primarno obogaćivanjem turističke ponude programima održivog turizma u zaleđu koji su zasnovani na održivoj valorizaciji izuzetnih predionih vrijednosti, zaštićenih područja, vrijednih šuma - poljoprivrednim aktivnostima u područjima s manjim potencijalom za raz¬voj poljoprivrede ili izvjesnim prirodnim ograničenjima koja su smještena uglavnom na rubnim područjima polja, terasama i zaravnima na flišnom i kraškom terenu - prostori između Bara i Ulcinja (Velje selo i okolna polja, Mala Gorana i Velika Gorana, Pečurice), kao i područja Grblja (Zagora, Krimovica, Kovači, Bigova) i Luštice (Klinci i okolina, Gošići, Radovanići, Merdari), koja su ujedno specifična i po tradicionalnoj organizaciji pros¬tora, životnog i poljoprivrednog, a koja pružaju mogućnosti i za gajenje sitnih preživara.	- SDG 8.9.1 Direktni BDP od turizma kao udio ukupnog BDP-a i u stopi rasta - SDG 2.4.1 Udio poljoprivrednih površina koje se koriste za produktivnu i održivu poljoprivredu - SDG 2.3.1 Obim proizvodnje po radnoj jedinici po klasama veličine poljoprivrednih/stočarskih/ šumarskih preduzeća - NIE43– MPRR, Iznos sredstava podrške za realizaciju projekata ruralnog razvoja	- Ruralni razvoj po¬država očuvanje vrijednog poljop¬rivrednog zemljišta, prirode i predjela, povezivanje intere¬sa lokalnih zajedni¬ca, stvaranje novih radnih mjesta, čuvanje i afirmisan¬je autohtonih kul¬turnih i istorijskih vrijednosti - Povećane su vri¬jednosti outputa u poljoprivredi za 30–40% i zapos¬lenost u ruralnim područjima za oko 10%

4.4.3	**Podržati održivu valorizaciju i očuvanje resursa mora SDG 12 (12.2), 14 (14.1,14.2, 14.4, 14.5, 14.6, 14.c), 17 (17.14)**	4.4.3.1	Utvrditi potencijale otvorenog mora kako bi oni doprinijeli jačanju aktivnosti u sektoru plave ekonomije (diverzifikacija aktivnosti u sektoru marikulture, ispitivanje morskih mikroorganizama, npr. primjena za potrebe farmaceutske industrije), SDG 14 (14.2, 14.5).	- SDG 14.b.1 Napredak po zemljama u pogledu stepena primjene zakonskog/regulatornog, programskog/političkog/ institucionalnog okvira koji prepoznaje i štiti prava pristupa ribolova malih razmjera - SDG 14.4.1 Udio ribljeg fonda u okviru biološki održivih nivoa - SDG 14.6.1 Napredak zemalja u pogledu stepena sprovođenja međunarodnih instrumenata koji su usmjereni na borbu protiv nelegalnog, neprijavljenog i neregulisanog ribolova - NI56 – MONSTAT, Broj zaposlenih u sektoru ribarstva - NIE57 - MPRR Učešće programa podrške ribarstvu u Agrobudžetu - SDG 14.7.1 Održivo ribarstvo kao % BDP-a u malim ostvrskim zemljama u razvoju, najmaje razvijeniim zemljama i svim zemljama	- Diverzifikovane su aktivnosti u sektoru ribarstva i marikul¬ture - Ribarstvo i marikul¬tura imaju zadovol¬javajuće ekološke performanse - Modernizovana ribolovna flota i uzgajališta, razvijeni prerađivački kapaciteti.
		4.4.3.2	Poboljšati produktivnost i ekološke performanse sektora ribarstva i marikulture kroz: - sprovođenje aktivnosti kojima se omogućava integracija ribarstva i turističke ponude (npr. ribolov organizovan kao dio turističke ponude, posebno primjenom tradicionalnih oblika ribarenja, itd.) utvrđivanje održivih i ekološki prihvatljivih lokacija za ribarstvo i marikul¬turu, - integraciju razvoja marikulture s ostalim djelatnostima (npr. zaštitom morskih staništa i pružanjem ekosistemskih usluga) u okviru diverzifikacije održive turističke ponude, - primjenu efikasnog nadzora i sprovođenje međunarodnih instrumenata za sprečavanje nelegalnog, neprijavljenog i neregulisanog ribolova, kao i eliminisanjem izlova nedozvoljenim sredstvima, - razvoj zajedničkih mjera i instrumenata za upravljanje zaštićenim područ¬jima u moru (što uključuje mjere zaštite osjetljivih morskih habitata i zaš¬tite pojedinih ugroženih vrsta) i za obnavljanje resursa u sektoru ribarstva i marikulture, SDG 14 (14.1, 14.4).		
		4.4.3.3	Sprovoditi aktivnosti predviđene Strategijom razvoja ribarstva (2015) koje se odnose na: upravljanje flotom i resursima, uređenje tržišta (zajedničko uređenje tržišta proizvodima ribarstva), strukturne mjere, prikupljanje podataka, sprovođenje planova upravljanja zasnovanih na naučnim saznanjima, državnu pomoć, inspekcijiski nadzor i kontrolu, kao i primjenu međunarodnih sporazuma, SDG 14 (14.4, 14.6), 12 (12.2), 17 (17.14).		
		4.4.3.4	Održivim planiranjem namjene mora s primjenom instrumenata zaštite životne sredine (procjena uticaja na životnu sredinu, strateška procjena uticaja na životnu sredinu, ocjena prihvatljivosti, ekosistemski pristup), najbolje dostupne prakse i relevantnih medjunarodnih standarda, svesti na najmanju mjeru, a gdje se ocijeni potrebnim eliminisati, negativne uticaje istraživanja nafte i gasa na očuvanje morskog biodiverziteta i dostizanje dobrog ekološkog statusa mora u skladu s zahtjevima EU Okvirne direktive o morskoj strategiji, produktivnost i ekološke performanse sektora ribarstva i marikulture, te atraktivnost mora i kopnenog dijela obalnog područja za razvoj turizma, SDG 14 (14.c).		

TEMATSKO PODRUČJE	**4. UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**
STRATEŠKI CILJ	**4.5 PODRŽATI OZELENJAVANJE EKONOMIJE KROZ RAZVOJ I PRIMJENU OPERATIVNIH INSTRUMENATA ODRŽIVE POTROŠNJE I PROIZVODNJE**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt:** Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo održivog razvoja i turizma **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo finansija, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, Institut za standardizaciju, Akreditaciono tijelo Crne Gore, Zavod za metrologiju, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.5.1 Razvijati i promovisati prakse i rešenja održive potrošnje i proizvodnje kojima se podržava efikasna upotreba prirodnih resursa i smanjuju pritisci na životnu sredinu SDG 8 (8.4), 11 (11.b), 12 (12.2, 12.3), 17 (17.14),	4.5.1.1 U sektoru turizma vodeći računa o prostornim, ekološkim, socijanim i kulturnim komponentama destinacije: promovisanjem eko oznaka oznaka i sertifikacionih šema, kroz primjenu zahtjevnih ekoloških kriterijuma i kriterijuma održivosti (međunarodno verifikabilnih), izgradnjom kapaciteta privatnog sektora-turističkih poslenika u pogledu prihvatanja održive proizvodnje i potrošnje, podrškom marketinškim aktivnostima kojim se promovišu ekološke vrijednosti Crne Gore kao turističke destinacije, SDG 12 (12.2), 17 (17.14), 8 (8.4). 4.5.1.2 U građevinarstvu primjenom najbolje dostupnih tehnika (BATs) i ekološke prakse (BEPs) za jačanje resursne efikasnosti u procesu projektovanja i izgradnje objekata, kao i tokom životnog ciklusa objekata, SDG 12 (12.2), 17 (17.14), 11 (11.b), 8 (8.4). 4.5.1.3 U poljoprivredi, ribarstvu i marikulturi primjenom najbolje dostupnih tehnika (BATs) i ekološke prakse (BEPs) u svim fazama proizvodnje (npr. od usjeva do potrošnje poljoprivrednih proizvoda) kroz efiksan menadžment resursima, svođenje na najmanju mjeru uticaja sektora proizvodnje hrane, poljoprivrede i ribarstva na životnu sredinu tokom životnog ciklusa proizvoda; Ove aktivnosti uključuju i: tehnološka unapređenja i povećanje efikasnosti u primarnoj proizvodnji i prehrambenoj industriji; kontrolu primjene vještačkih đubriva i pesticida; podsticaje za rast površine pod organskom proizvodnjom; širenje znanja i informacija o načinima za očuvanje plodnosti zemljišta; kompostiranje i korišćenje biootpada u poljoprivredi; intenziviranje mjera u podsticaja za razvoj ruralnih područja, smanjenje gubitaka hrane u lancima proizvodnje i snabdijevanja, SDG 12 (12.2, 12.3), SDG 8 (8.4). 4.5.1.4 U prerađivačkoj industriji i rudarstvu primjenom najbolje dostupnih tehnika (BATs) i ekološke prakse (BEPs) u cijelom proizvodnom lancu uključujući ukupni tok materijala i otpada, i poklanjajući naročitu pažnju cjeloživotnom ciklusu proizvoda; nadalje, unapređenjem tehnologije i upravljačkih procesa u industriji (osavremenjavanje proizvodnje, povećanje stepena finalizacije, uvođenje novih tehnologija, sistema kvaliteta i upravljanja životnom sredinom, uz izmjene i poboljšanja proizvodnog asortimana); kao i uvođenjem stimulativnih mjera za resursnu efikasnost i inovacije, i uz integraciju šteta od zagađenja i degradacije okruženja u troškove poslovanja preduzeća, SDG 12 (12.2), 8 (8.4). 4.5.1.5 U saobraćaju primjenom novih tehnologija (vozila sa nižim emisijama, niža potrošnja goriva, alterativna goriva), uz promovisanje vidova saobraćaja koji su povoljniji po životnu sredinu; definisati i sprovoditi podsticajne mjere uključujući i poreske olakšice; primjenjivati mjere za svođenje na najmanju mjeru negativnih uticaja saobraćaja na životnu sredinu; recikliranje vozila po isteku njihovog životnog vijeka, SDG 12 (12.2), 8 (8.4).	- SDG 2.3.1 Obim proizvodnje po radnoj jedinici po klasama veličine poljoprivrednih/stočarskih/šumarskih preduzeća - SDG 12.3.1 Indeks globalnog gubitka hrane (GFLI-FAO) - SDG 14.6.1 Napredak zemalja u pogledu stepena sprovođenja međunarodnih instrumenata koji su usmjereni na borbu protiv nelegalnog, neprijavljenog i neregulisanog ribolova - SDG 14.a.1 Udio ukupnog istraživačkog budžeta raspoređenog za istraživanje u oblasti pomorske tehnologije - SDG 14.b.1 Napredak po zemljama u pogledu stepena primjene zakonskog/regulatornog/programsko-političkog/institucionalnog okvira koji prepoznaje i štiti prava pristupa ribolova malih razmjera - SDG 14.c.1 Broj zemalja koje napreduju u pogledu ratifikacije, prihvatanja i sprovođenja, kroz pravne, političko-programske i institucionalne okvire, instrumenata povezanih sa okeanom kojima se sprovodi međunarodno pravo, u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravu mora (UNCLOS), za očuvanje i održivo korišćenje okeana i njihovih resursa - SDG 14.5.1 Obuhvat zaštićenih područja u odnosu na morska područja - NIE45 MPRR, MORT Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja su kroz programe ruralnog razvoja modern¬izovala proizvodnju - NIE51 MPRR, Broj proizvođača sa statusom organskog proiz¬vođača - NIE49 MPRR, Broj sertifikovanih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (sertifikovani sistem kvaliteta; bezbjednosti hrane; oznake porijekla; geografske oznake; oznake garantovano tradicionalnih specijaliteta) - NIE50. PKCG, Broj poljoprivrednih proizvoda koji koriste žig „Dobro iz Crne Gore“	- Uvođenje standarda održive potrošnje i proizvodnje po ključnim sektorima djelatnosti (emisioni, ambijentalni, tehnološki, organizacioni, standardi kvalitet proizvoda i usluga, i sl.) - Povećani prihodi od turizma promovisanjem prakse i rješenja održive potrošnje i porizvodnje - Smanjena potrošnja energije za grijanje i hlađenje prostora - Potrošnja sredstava za zaštitu bilja se kontroliše u skladu sa standardima potrošnje u ovoj obalasti - Značajno povećane površine pod organskom proizvodnjom - Bolji kvalitet otpadnih voda, kao i kvalitet vazduha iz industrije - Povećan broj novih i zelenih radnih mjesta - Poboljšana struktura vozila po starosti i emisionim karakteristikama - Povećana energetska efikasnost u saobraćaju - Poboljšan pristup izvorima finansiranja i razvoj kapaciteta MSP za primjenu resursno efikasnog pristupa
4.5.2 Razvijati regulatorni okvir za podršku održivoj potrošnji i proizvodnji SDG 2(2.a, 2.b, 2.c), SDG 12 (12.2, 12.7), 15 (15.6)	4.5.2.1 U turizmu, SDG 12 (12.2): - u propise uključiti odredbe kojim se podržava integracija principa održive proizvodnje i potrošnje; kreirati eko takse, eko nakande kao efektivne instrumente za internalizaciju troškova s ciljem obezbjeđivanja sredstava za unapređivanje kvaliteta destinacije i zelene poslove - promovisati primjenu procjene turističkog nosećeg kapaciteta sredine kao obaveznog u razvoju turističkih planova i projekata odnosno kao preduslova za odobravanje novih investicija u turizmu - razvijati prakse kojim se pritisak turističkih aktivnosti na prostor	- SDG 2.a.1 Indeks usmjerenosti na poljoprivredu za budžetske rashode - SDG 2.a.2 Ukupni zvanični tokovi (zvanična razvojna pomoć plus drugi zvanični tokovi) za sektor poljoprivrede - SDG 2.b.1 Procjena podrške za proizvođače - SDG 2.b.2 Subvencije za poljoprivredni izvoz - SDG 2.5.2 Udio lokalnih sorti/pasmina, klasifikovanih kao pod rizikom, nije pod rizikom ili nepoznat	- Zakonodavstvo usklađeno sa EU standardima u ovoj oblasti - Sprovedena ekološka poreska reforma - Redefinisan sistem subvencija - Ojačani administrativni kapaciteti insitucija koje su uključenje u uvođenje, sprovođenje

		4.5.2.2 U građevinarstvu, SDG 12 (12.2): - primjenjivati instrumente održivog prostornog planiranja i zelene gradnje, posebno vodeći računa o efiaksnoj upotrebi prirodnih resursa i potrošnji energije - primjenjivati održive prakse u građevinarstvu upotrebom domaćih materijala, primjenom tradicionalnih znanja i vještina gradnje, ekološki prijateljskih tehnologija i materijala, održivim upravljanjem otpadom - primjenjivati odgovarajuće tehnike i unaprijediti znanja o održivim obrascima za održavanje zgrada i objekata za stanovanje - promovisati prakse održivih javnih nabavki u građevinarstvu - uvesti kodove i standarde održive i zelene gradnje. 4.5.2.3 U sektoru poljoprivrede, ribarstva i marikulture, SDG 2 (2.b), SDG 12 (12.2): - promovisati ugradnju nove opreme i dalje parcijalne intervencije (poboljšanja / nadogradnje) na opremu u postojećim industrijskim postrojenjima - u politiku ruralnog razvoja integrisati obrasce održive proizvodnje koji imaju visok tržišni potencijal, generišu prihode i povećavaju zaposlenost i suzbijaju migracije iz ruralnih područja - uvoditi zelene subvencije za proizvodnju hrane i ribarstvo, olakšavati dobijanje kredita, uvoditi fiskalne instrumente kojima se favorizuju održive prakse u poljoprivredi i ribarstvu (npr. one kojim se eliminišu štetne subvencije za potrošnju energije i vode) i omogućavati podsticaje za primjenu dobre ekološke prakse i organsku proizvodnju - uspostavljanjem kontrole kvaliteta proizvoda, harmonizacijom standarda i sertifikata za proizvode dobijene održivom proizvodnjom hrane i u sektoru ribarstva s priznatim međunarodnim standardima - usvojiti mjere za adekvatno funkcionisanje tržišta prehrambenih proizvoda i prerađevina i omogućiti pravovremeni pristup informacijama na tržištu, uključujući informacije o rezervama hrane, kako bi se pomoglo u ograničavanju ekstremne promjenjivosti cijena hrane SDG 2 (2.c) - očuvanje lokalnih sorti i pasmina domaćih životinja - uspostaviti institucionalni i strateški okvir, promovisati pravednu raspodjelu koristi koje proizilaze iz korišćenja genetskih resursa i promovisati odgovarajući pristup tim resursima u skladu sa releavantnim međunarodnim sporazumima kojim je pristupila Crna Gora, SDG 15 (15.6), - povećati ulaganja, između ostalog i kroz poboljšanu međunarodnu saradnju, u ruralnu infrastrukturu, poljoprivredna istraživanja i proširenje usluga, razvoj tehnologije i banke gena biljaka i stoke kako bi se unaprijedili poljoprivredni proizvodni kapaciteti, SDG 2 (2.a). 4.5.2.4 U prerađivačkoj industriji, SDG 12 (12.2): - podsticati ponovnu upotrebu, popravku, reciklažu proizvoda u okviru životnog ciklusa tehnologije i u skladu s produženom odgovornošću proizvođača. Ovo se posebno odnosi na kreiranje zelenih radnih mjesta u okviru upravljanja otpadom. - promovisati i uvoditi obračun ukupnih troškova i tržišno zasnovanih instrumenata za proizvode i usluge tako da se podstiče upotreba energije iz obnovljivih izvora, eko inovacije, zeleno preduzetništvo i zeleni poslovi. - promovisati i uvoditi održive javne nabavke (zelene javne nabavke); - pružati podršku preduzećima u uvođenju EMAS-a i eko označavanja, zamjeni opasnih hemikalija pogodnijim proizvodima, dobijanju potrebnih akreditacija od strane Akreditacionog tijela Crne Gore , kao i sertifikata, itd.; 4.5.2.5 Razraditi koncept zelenih javnih nabavki i podržati njihovu integraciju u tenderske procese, uz definisanje kriterijuma na osnovu kojih se javna nabavka može okarakterisati kao zelena (koncept zelenih javnih nabavki kao horizontalna tema, ali uz uvažavanje specifičnih kriterijuma po sektorima), SDG 12 (12.7).	- SDG 6.a.1 Obim zvanične razvojne pomoći povezane sa vodom i primjenom sanitarnih mjera koja je dio vladinog koordinisanog plana potrošnje - SDG 12.7.1 Broj zemalja koje sprovode održive politike javne nabavke i akcione planove - SDG 14.a.1 Udio ukupnog istraživačkog budžeta raspoređenog za istraživanje u oblasti pomorske tehnologije - SDG 12.1.1 Broj zemalja sa nacionalnim akcionim planovima za održivu proizvodnju i potrošnju ili koje su održivu proizvodnju i potrošnju integrisale u nacionalne politike kao prioritet i cilj - SDG 15.a.1 Zvanična razvojna pomoć i javni rashodi za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema - SDG 15.b.1 Zvanična razvojna pomoć i javni rashodi za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema - SDG 17.2.1 Neto zvanična razvojna pomoć, ukupno i za najmanje razvijene zemlje, kao udio u bruto nacionalnom dohotku donatora Komiteta za razvojnu pomoć OECD-a - SDG 15.6.1 Broj zemalja koje su usvojile zakonodavne, administrativne i programsko-političke okvire kojima se osigurava pravična podjela koristi - SDG 12.a.1 Iznos podrške zemljama u razvoju za istraživanje i razvoj za održivu potrošnju i proizvodnju i ekološki zdrave tehnologije - SDG 2.a.1 Indeks usmjerenosti na poljoprivredu u budžetskim rashodima (FAO) - SDG 2.c.1 Indikator anomalija cijene hrane - NIE42 MPRR, MORT Udio poljoprivrednih površina u programima posebne po¬drške poljoprivredi i ruralnom razvoju (zelena plaćanja, organska polj., zaštićena područja, pod¬ručja s prirodnim ograničenjima za poljoprivredu, područja posebne prirodne vrijednosti i sl.) - NIE46 MPRR, MORT Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja ostvaruju pravo na direktna zelena plaćanja - NIE544 MPRR, MORT Broj razvojnih projekata u ruralnim područjima koje su pokrenule lokalne zajednice - SDG 12.7.1 Broj zemalja koje sprovode održive politike javne nabavke i akcione planove - NIE64 DJN Broj postupaka javnih nabavki u kojia su uključena zelena mjerila u dokumentaciju za postupak JN - NIE65 DJN Broj integrisanih osnovnih mjerila za zelene javne nabavke u postupku javnih nabavki u jednoj godini - SDG 17.17.1 Iznos američkih dolara opredijeljenih za javno-privatna partnerstva i partnerstva civilnog društva	i praćenje primjene operativnih instrumenata održive potrošnje i proizvodje - Ozelenjavanje jedne trećine ukupnih javnih nabavki - Procenat vrijednosti i broj ugovora o javnim nabavkama koji sadrže kriterijume zelenih javnih nabavki značajno povećan - Ugrađeni i kriterijum energetske efikasnosti kod javnih nabavki
4.5.3 Podizati svijest i unapređivati znanja o održivoj proizvodnji i potrošnji SDG 12 (12.2, 12.8, 12.a, 12.b), 17 (17.17)		4.5.3.1 Promovisati eko označavanje, SDG 12 (12.2). 4.5.3.2 Razviti i sprovesti programe jačanja kapaciteta za turističke poslenike radi unapređivanja kapacieta i svijesti o značaju usvajanja obrazaca održive potrošnje i proizvodnje, SDG 12 (12.2, 12.b). 4.5.3.3 Jačati privatno-javna partnerstva za uvođenje BATs i BEPs, SDG 17 (17.17). 4.5.3.4 Pripremiti komunikacione pakete za ciljne grupe korisnika usluga, donosioce odluka o obrascima održive potrošnje i proizvodnje, SDG 12 (12.2, 12.8).		- Broj preduzeća, po sektorima i veličini, koja koriste savjete o poboljšanju učinaka na životnu sredinu i rast resursne efikasnosti značajno povećan

	4.5.3.5 Povećati senzibilitet javnosti za koncepte i instrumente održive proizvodnje i potrošnje u funkciji ekonomije koja je zelena, resursno efikasna, cirkularna, SDG 12 (12.2, 12.8). 4.5.3.6 Unaprijediti znanje, naučne i tehnološke kapacitete u cilju primjene obrazaca održive potrošnje i proizvodnje usluga i proizvoda, SDG 12 (12.2, 12.8, 12.a).		

TEMATSKO PODRUČJE	**4. EKONOMSKI RESURSI - UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**
STRATEŠKI CILJ	**4.6 PRIMJENITI DRUŠTVENU ODGOVORNOST U PRAKSI SVIH SEKTORA U SKLADU S POZITIVNIM EVROPSKIM I MEĐUNARODNIM ISKUSTVIMA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo finansija, Agencija za zaštitu životne sredine, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, lokalne uprave, privredni, naučne i stručne institucije i nevladin sektor

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.6.1 Promovisati koncept društvene odgovornosti (DO) i podizati svijest o vrijednostima i važnosti DO odnosno benefitima organizacija s aspekta implementacije DO SDG 12 (12.2, 12.6), 17 (17.9, 17.14) **(Veza cilj 2.4)**	4.6.1.1 Dalje jačati institucionalni okvir za društvenu odgovornost, SDG 12 (12.6), 17 (17.9, 17.14). 4.6.1.2 Uvoditi nastavne programe za DO u sistem obrazovanja (uključivanja društvene odgovornosti u obrazovni sistem, izborni predmeti, nastavna jedinica u postojećim predmetima i sl.), SDG 17 (17.14). 4.6.1.3 Promovisati koncept društvene odgovornosti i podizati svijest o vrijednostima i važnosti društvene odgovornosti (putem kampanja, istraživanja, obuke na svim nivoima), SDG 17 (17.14). 4.6.1.4 Kreirati i baze podataka o primjeni koncepta DO, SDG 12 (12.2, 12.6). 4.6.1.5 Identifikovati i publikovati primjere DO aktivnosti na nacionalnom nivou, SDG 12 (12.2, 12.6). 4.6.1.6 Obezbijediti podršku organizacijama koje praktikuju društveno odgovorno poslovanje kroz društvena priznanja, nagrade i povlastice/olakšice/subvencije, SDG 12 (12.6). 4.6.1.7 Promovisati međunarodne standarde društveno odgovornog poslovanja, poput UN Global Compact, OECD standardi DOP i ISO 26000 standardi, SDG 12 (12.6).	- SDG 12.6.1 Broj privrednih društava koja objavljuju izvještaje o održivosti	- Ojačana Mreža za DO (javni i civilni sektor) - Inovirani nastavni programi na različitim nivoima obrazovanja - Uspostavljena baza podataka o primjeni koncepta DO i širenje informacija (civilni sektor); - Povećan broj preduzeća koja su pristupila inicijativi UN Global Compact-a
4.6.2 Osnažiti primjenu DO SDG 12 (12.6, 12.7), 17 (17.14) **(Veza cilj 2.4)**	4.6.2.1 Normativno i u praksi osnažiti priimjenu - Podsticaja za uvođenje čistih tehnologija, održive potrošnje i proizvodnje i društvenog preduzetništva - Ekoloških i socijalnih oznaka za proizvode i usluge - Odredbi o uključivanju socijalnih i zahtjeva vezanih za zaštitu životne sredine u procedure javnih nabavki, SDG 12 (12.6, 12.7), 17 (17.14).		- Obezbeđena finansijska podrška iz državnog budžeta za DO aktivnosti na nacionalnom nivou;
4.6.3 Povećati broj preduzeća koja sistematično primjenjuju načela DO u svom poslovanju i redovno izvještavaju s tim u vezi SDG 12 (12.6) **(Veza cilj 2.4)**	4.6.3.1 Uspostaviti sistem izvještavanja o DO, SDG 12 (12.6). 4.6.3.2 Uvesti obavezu godišnjeg izvještavanja o društveno odgovornim aktivnostima svih preduzeća (kroz uključivanje u dio o ne-finansijkom izvještavanju), SDG 12 (12.6). 4.6.3.3 Uspostaviti jedinstveni sistem izvještavanja o DO, SDG 12 (12.6). 4.6.3.4 Regulisati sistem nezavisne verifikacije ispravnosti i korisnosti godišnjih izvještaja kompanija SDG 12 (12.6).		- Značajno povećan broj preduzeća koji imaju web prezentacije i objavljuju izvještaje o društveno odgovornom poslovanju i dobrim praksama (ne-finansijsko izvještavanje)

TEMATSKO PODRUČJE	**4. EKONOMSKI RESURSI - UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE**
STRATEŠKI CILJ	**4.7 POVEĆATI NIVO KONKURENTNOSTI CRNOGORSKE EKONOMIJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ I ZELENA RADNA MJESTA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt:** Ministarstvo ekonomije **Subjekti uključeni u implementaciju:,** Ministarstvo finansija, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Agencija za zaštitu životne sredine, Investiciono razvojni fond, lokalne uprave, privredni subjekti, PKCG, stručne i naučne institucije i nevladin sektor

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
4.7.1 Podsticati konkurentnost crnogorskih preduzeća kroz mjere za stimulisanje resursne efikasnosti i investicija SDG 8 (8.1, 8.2, 8.3, 8.5), 9 (9.2, 9.3), 17 (17.1, 17.3, 17.14)	4.7.1.1 Dalje jačati finansijsku podršku i uvoditi nove finansijske instrumente (npr. na osnovu aranžmana IRF-a sa EIB, i uz mogućnosti koje pružaju programi EU kao npr. COSME, te IPA regionalni i nacionalni programi), uz uvažavanje kriterijuma resursne efikasnosti investicija, odnosno promovisati razvojno orjentisane politike koje podržavaju produktivne aktivnosti, otvaranje dostojanstvenih radnih mjesta, preduzetništvo, kreativnosti i inovativnost, podsticu razvoj MSP, između ostalog i kroz pristup finansijskim uslugama, SDG 8 (8.1, 8.2, 8.3), 9 (9.3), 17 (17.14). 4.7.1.2 Promovisati jačanje konkurentnosti MSP kroz pružanje usluga za podršku biznisu i ozelenjavanju ekonomije, poslovno savjetovanje, mentoring (neposredni rad u cilju rješavanja problema i planiranja budućeg poslovanja, a uz uvažavanje principa resursne efikasnosti), podršku unapređenju preduzetničkog učenja, unapređenju izvoza i ženskog preduzetništva, SDG 8 (8.3, 8.5). 4.7.1.3 Jačati komunikaciju uključenih resora i agencija sa privatim sektorom pružanjem informacija za osnivanje i poslovanje MSP, obukama, treninzima i ostalim vidovima podrške početnicima u biznisu, SDG 8 (8.3), 4.7.1.4 Jačati administrativne kapacitete za inoviranje i implementaciju MSP politike, kao i za efikasno korišćenje sredstava EU podrške, SDG 17 (17.9, 17.14). 4.7.1.5 U okviru direktnih podsticaja investicijama, promovisati investicije koje unapređuju resursnu efikasnost i promovišu zelena radna mjesta, SDG 9 (9.2), 17 (17.1, 17.3, 17.14).	- SDG 17.13.1 Makroekonomska kontrolna tabla (dashboard) - SDG 7.b.1 Ulaganja u energetsku efikasnost kao procenat BDP-a i iznos stranih direktnih investicija u finansijski transfer za infrastrukturu i tehnologiju u službi održivog razvoja - NIE59 IRF, Broj realizovanih kreditnih linija za podsticaj razvoja MSP preko IRF-a koje spadaju u podršku zelenom preduzetništvu NIE74. Broj projekata EU programa u kojima učestvuje crnogorska preduzeća, udruženja ili visokobrazovne institucije (Horizont 2020, Cosme) - NI05 MF, Neto SDI u BDP-u	- Značajno smanjene administrativne barijere za razvoj MSP i preduzetništva u Crnoj Gori - Rast konkurentnosti crnogorske ekonomije značajno poboljšan i predstavljen indikatorima kao što su GCI, DB, HF i sl. - Sredstva za podsticanje investicija značajno povećala zelena radna mjesta
4.7.2 Jačati lokalnu preduzetničku infrastrukturu i poslovni ambijent za razvoj preduzetništva i MSP SDG 8 (8.3, 8.4, 8.10)	4.7.2.1 Jačati kapacitete za pružanje tehničke pomoći preduzetnicima i MSP (posebno ženskom preduzetništvu i porodičnom biznisu) radi podsticanja inovativnih, zelenih i ruralnih razvojnih projekata, kroz, SDG 8(8.3): procjenu kapaciteta postojećih službi za pružanje tehničke podrške specijalizaciju savjetnika i jačanje kapaciteta zanatske komore obuku za pripremu (npr. kroz programe podške EU) i praćenje spro-vođenja razvojnih projekata. 4.7.2.2 Pružati direktnu podršku preduzetnicima i drugim nosiocima „zelenog"razvoja kro,z SDG 8 (8.3): - pružanje potrebnih informacija o uslovima i mogućnostima za razvoj poslovnih ideja, postojećim i potencijalnim mogućnostima podrške fi¬nansiranju, kao i uslovima za dobijanje pomoći u razradi i sprovođenju projekata , - razvoj znanja i vještina nosioca projekata za osmišljavanje, pripremu i vođenje projekata izradom vodiča, organizacijom treninga, radionica i drugih programa obuke za primjenu inovativnih pristupa, primjenu novih znanja i vještina, - osmišljavanje i sprovođenje programa razmjene znanja i iskustava na regionalnom i međunarodnom nivou - pružanje direktne tehničke pomoći u sprovođenju projekata. 4.7.2.3 Podržati poljoprivredne proizvođače u praktičnoj primjeni novih trendova i ekološki odgovornih tehnologija (npr. zelena i energetski efikasna gradn¬ja, održivo upravljanje otpadom, primjena IT tehnologija), SDG 8 (8.4).	- 8.2.1 Godišnja stopa rasta realnog BDP-a po zaposlenoj osobi - SDG 8.9.1 Direktni BDP od turizma kao udio ukupnog BDP-a i u stopi rasta - NIE58 ME, Broj formiranih klastera u Crnoj Gori i godišnja stopa rasta (broj novih klastera) - NIE30 MORT, Broj nacionalnih, lokalnih i turističkih biznis zona - NIE50 PKCG, Broj poljoprivrednih proizvoda koji koriste žig „Dobro iz Crne Gore" - NIE51 MPRR, Broj proizvođača sa statusom organskog proiz¬vođača - NIE52 P03, EPA, Područja pod organskom poljoprivredom - SDG 8.3.1 Udio neformalne zaposlenosti u zaposlenosti van sektora poljoprivrede, po polu	- Ruralni i zeleni preduzetnički pro¬jekti realizovani su i preduzetnici us¬pješno posluju - Rast broja zaposlenosti, posebno mladih Smanjen udio neformalne zaposlenosti - Značajan broj nacionalnih, lokalnih i turističkih biznis zona stavljen u funkciju - Kroz zelene investicije u strateške sektore za podršku MSP osnovano više desetina novih preduzeća, koja kreiraju značajan broj zelenih radnih mjesta, uz rast ulaganja u MPS u inovacije od 10%, značajan rast izvoza - Rast broja MSP kojima su dominantna aktivnost usluge informaconog društva, u okviru biznis zona, afirmišući značaj koji ICT sektor ima na rast BDP-a - Porast investicija u turizam podstaknutih mjerama fiskalizacije - Hoteli visoke kategorije i novi oblici ponude unaprjedili su kvalitet ukupne turističke ponude, ostvarili neto efekat na javne finansije i kreirali značajan rast zaposlenosti

	4.7.2.4 Razvoj biznis zona – nacionalnih, lokalnih i turističkih, njihovo proglašavanje, infrastrukturno opremanje i stavljanje u funkciju (kroz finansijsku podršku za infrastrukturno opremanje, unaprjeđenje programa promocije, poreskim i administrativnim olakšicama na državnom i lokalnom nivou; uvesti i dodatne olakšice za investitore koji investiraju u turizam u sjevernom i središnjem regionu Crne Gore, a kroz model turističkih razvojnih zona (zelene investicije u turizmu); definisati model uspostavljanja, upravljanja i funkcionisanja zona od nacionalnog interesa i definisati olakšice za potencijalne investitore izmjenom regulative; posebnim propisom urediti turiističke zone, SDG 8 (8.3). 4.7.2.5 Jačati podsticaje i poreske olakšice u turizmu, za izgradnju hotela visoke kategorije i jačanje novih oblika ponude, a u skladu sa principima održivog razvoja i strateškim planskim dokumentima (smanjenje povrata investicija u hotele visoke kategorije sa 20 na 12 godina, i značajan neto pozitivan uticaj na javne finansije, kao i na rast zaposlenosti), SDG 8 (8.3).		
4.7.3 Pokrenuti i realizovati stimulativne programe finansiranja radi omogućavanja bolje raspoloživosti, dostupnosti i pristupa finansijama za preduzetnike i MSP, posebno za inovativna i izvozno orjentisana preduzeća SDG 8 (8.3, 8.10), 17 (17.9, 17.14)	4.7.3.1 Stvarati preduslove za razvoj zelenog bankarstva, prije svega, kroz, SDG 8 (8.10): - rad s bankarskim službama u promovisanju tržišnih potencijala zelenog preduzetništva - partnerstvo i podjelu rizika javne preduzetničke infrastrukture i banaka - obezbjeđivanje sredstava za predfinansiranje projekata za koje postoji mogućnost podrške iz pretpristupnih fondova EU - javnu afirmaciju društveno odgovornog ponašanja zelenih banaka. 4.7.3.2 Za naročito inovativne i rizične projekte treba obezbijediti posebne pro¬grame bespovratnih sredstava i maksimalno se fokusirati na apsorpciju sredstava dostupnih iz fondova EU, SDG 8 (8.3, 8.10,), 17 (17.9, 17.14). 4.7.3.3 Nastaviti politiku podsticaja za nove direktne investicije u prioritetne sektore, u skladu sa principima održivog razvoja, sa posebnim fokusom na investicije u sjeverni region, SDG 8 (8.3).	- SDG 13.3.2 Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije, ublažavanje i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti - SDG 17.3.1 SDI, zvanična razvojna pomoć (ODA) i saradnja jug-jug kao udio u ukupnom domaćem budžetu - SDG 8.10.1 Broj filijala poslovnih banaka i bankomata na 100.000 odraslih osoba	- Uspostavljene su podsticajne mjere u obliku finansijske i tehničke pomoći za sprovođenje zele¬nih projekata - Povećan broj investicionih projekata koji su podržani programom podsticaja direktnih investicija, povećan priliv direktnih investicija i zaposlenosti po tom osnovu
4.7.4 Poboljšati kvalitet proizvoda i usluga u kontekstu uspostavljanja prostora za kreiranje zelenih radnih mjesta SDG 2 (2.3, 2.4, 2.5), 12 (12.2), 17 (17.1, 17.14)	4.7.4.1 Uvoditi programe unaprjeđenja kvaliteta poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (kroz uvođenje sistema kvaliteta i bezbjednosti hrane, oznaka porijekla, geografskih oznaka porijekla, oznaka garantovano tradicionalnih specijaliteta i organskih proizvoda), SDG 12 (12.2). 4.7.4.2 Promovisati uspješne projekte i predstavljati crnogorske proizvode na međunarodnim sajmovima (nacionalni štand i prezentacija na međunarodnom tržištu, posjeta specijalizovanim sajmovima, studijski boravci), SDG 2 (2.4). 4.7.4.3 Podsticati kreativno brendiranje i marketing domaćih proizvoda (naročito specifičnih, tradicionalnih, autohtonih proizvoda visokog kvaliteta, kao npr. vina od domaćih sorti vranca, kratošije i krstača; maslinovog ulje od autohtone sorte žutica; maginje; rogač; pečurke; raštan; divlji plodovi, ljekovito bilje, voće i povrće našeg podneblja, proizvodnja meda, i dr.) radi uspješnog plasmana na regionalnom i inostranom tržištu; proizvode pakovati na način prihvatljiv savremenom potrošaču i koji doprinosi prepoznatljivosti crnogorskog područja, SDG 2 (2.3), 17 (17.14). 4.7.4.4 Dalji razvijati klastere u Crnoj Gori - jačanje postojećih, obuke, savjetodavna podrška, uspostavljanje novih (klasteri: namještaj, drvna sirovina, građevinski materijal, kamen, metalne konstrukcije, med, mliječni proizvodi, pilići/jaja, mesne prerađevine, vino, flaširana voda, pečurke, pastrmka, morska riba i školjke, maline, heljda, agrumi, turističke usluge, i sl.). Jačati podršku finansijskog karaktera kroz refundaciju definisanih opravdanih troškova ulaganja u materijalnu i nematrijalnu imovinu, kao i opravdanih operativnih troškova. Konitinuirano razvijati program podsticaja razvoja klastera u Crnoj Gori, (SDG 2.4, 2.5), 4.7.4.5 Sprovoditi programe finansijske podrške u vidu grantova za usaglašavanje sa zahtjevima međunarodnih stadarda za proizvode, uključujući i standarde bezbjednosti, SDG 17 (17.1).	- NIE49 MPRR, Broj sertifikovanih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (sertifikovani sistem kvaliteta; bezbjednosti hrane; oznake porijekla; geografske oznake; oznake garantovano tradicionalnih specijaliteta) - NIE58 ME, Broj formiranih klastera u Crnoj Gori i godišnja stopa rasta (broj novih klastera) - MIWEF33 Indeks globalne konkurentnosti - MIWEF34 Lakoća poslovanja (Doing business, Svjetski ekonomski forum) - NIE03– MF, Bilans tekućeg računa u BDP (deficit) - NIE04– MF, Stepen pokrivenosti uvoza izvozom	- Ostvarena je prepoznatlji vost tradi¬cionalnih lokalnih poljoprivrednih proizvoda, kroz uspostavljene sisteme sertifikacije i promocije njihove prepoznatljivosti i kvaliteta - Zelena plaćanja u agrobudžetu dostižu 30% u strukturi - Značajno povećan broj klastera, kao i preduzeća uključenih u klastere, i obezbjeđena razvojna podrška za njih - Poboljšana konkurentnost crnogorske ekonomije na WEF listi (GCI) i povećan izvoz proizvoda - Povećani inovacioni potencijali MSP i ulaganja u stadarde i inovacije - Povećan broj sertifikovanih preduzeća - Povećan robni izvoz kao posljedića većeg broja sertifikovanih preduzeća, ali i uključenih domaćih akreditovnaih laboratorija;

UPRAVLJANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

TEMATSKO PODRUČJE	**5. UNAPREĐENJE SISTEMA UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ**
STRATEŠKI CILJ	**5.1 JAČATI SISTEM UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave, Uprava za kadrove, Ministarstvo finansija, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.1.1 Uspostaviti mjerljivost rezultata rada javne uprave SDG 16 (16.6, 16.7, 16.10, 16.b), 17 (17.9, 17.18, 17.19)	5.1.1.1 Uspostaviti sistem kontinuiranog, jednostavnog, kvantitativnog, objektivnog i transparentnog mjeranja ostvarenih rezultata, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.10), 17 (17.18). 5.1.1.2 Uspostaviti internalizaciju odgovornosti uvođenjem sistema sankcionisanja neefikasnosti, predvidivošću u postupanju, poštovanjem regulative, nagrađivanjem natprosječnih rezultata rada kroz program kompetitivnih plata i napredovanja utemeljenog na rezultatima i učincima, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b). 5.1.1.3 Ojačati personalnu odgovornost za postizanje postavljenih ciljeva u odnosu na planove rada i obavezu preciznog utvrđivanja radnih zadataka, obaveza i očekivanih učinaka, SDG 16 (16.6, 16.7). 5.1.1.4 Uvesti sistem ocjenjivanja koji je zasnovan na primjeni opravdanih, jasnih i nedvosmislenih kriterijuma i povezati sistem ocjenjivanja sa sistemom nagrađivanja natprosječnih rezultata rada i sankcionisanja nerada, SDG 16 (16.6, 16.7). 5.1.1.5 Željene ishode utvrđivati na osnovu objektivne ocjene stanja i na njoj zasnovanog utvrđivanja utvrđivanja potreba. 5.1.1.6 Omogućiti programsko namjensko budžetiranje koje je zasnovano na mjerenju postignutih rezultata SDG 17 (17.9, 17.19).	- SDG 16.6.2 Udio stanovnitva koji je zadovoljan sa zadnjim kontaktom koji su imali s javnim službama - MIWB23 Indeks efektivnosti upravljanja (Government effectiveness index, Svjetska banka)	- Ostvaren je progres u sistemu praćenja, izvještavanja i vrednovanja učinaka subjekata javne uprave; - Internalizacija odgovorosti je uspostavljena i ojačana personalna odgovornost. - Uspješnost ostvarivanja rezultata opredjeljuje okvir za namjensko budžetiranje potreba održivog razvoja; - Institucije javne uprave na svim nivoima su djelotvorne, odgovorne i transparentne;
5.1.2 Ojačati učešće zaiteresovane i stručne javnosti u donošenju i sprovođenju odluka značajnih za održivi razvoj SDG 16 (16.6, 16.7)	5.1.2.1 Podsticati učešće svih zainteresovanih strana i stručne javnosti na svim nivoima, u javnim debatama i planskim procesima od značaja za održivi razvoj društva, zadovoljavajući u najvećoj mogućoj mjeri najširi društveni interes, SDG 16 (16.6, 16.7). 5.1.2.2 Unaprijediti transparentnost upravljanja uz korišćenje informaciono - komunikacionih tehnologija, kao i mogućnosti elektronske uprave i korišćenje portala e-Uprava za elektronsko pružanje informacija i elektronsku participaciju, radi pravovremenog pružanja informacija zainteresovanoj javnosti i unapređivanja mogućnosti javnosti da iznošenjem mišljenja i primjedbi utiče na rad javne uprave u ranoj fazi procesa donošenja i sprovođenja propisa, javnih politika, programa i projekata, SDG 16 (16.6, 16.7). 5.1.2.3 Realizovati programe podizanja svijesti koji su zasnovani na prethodno utvrđenim potrebama s aspekta očuvanja i unapređenja nacionalnih resursa, SDG 16 (16.6, 16.7).	- SDG 16.7.2 Udio populacije koja vjeruje da je odlučivanje inkluzivno i responzivno, po polu, starosnoj dobi, invaliditetu i populacionoj grupi - SDG 16.10.2 Broj zemalja koje usvajaju i sprovode ustavne, zakonske i/ili programsko-političke garancije za pravo na pristup javnosti informacijama - SDG 17.17.1 Iznos opredijeljenih sredstava za javno-privatna partnerstva i partnerstva civilnog društva izražen u američkim dolarima - NIU01 Zadovoljstvo javnosti učešćem u procesima donošenja i sprovođenja strateških dokumenata i propisa - NIU02 Broj primjedbi na dostupnost analiza i podataka o održivomrazvoju - NIU04 Broj primjedbi primljenih od zainteresovane javnosti koje su prihvaćene odnosno koje su uticale na usklađivanje/ promjenu strateških dokumenata i propisa održivog razvoja	- Informisano građanstvo; - Građani i institucije učestvuju u odlučivanju; - Institucije javne uprave transparentno donose odluke o održivom razvoju uzimajući u obzir mišljenja i prijedloge javnosti; - Institucije javne uprave transparentno sprovode odluke uz omogućeno učešće zainteresovanim stranama;

TEMATSKO PODRUČJE	**5. UNAPREĐENJE SISTEMA UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ**
STRATEŠKI CILJ	**5.2 JAČATI UPRAVLJANJE ŽIVOTNOM SREDINOM UNAPREĐENJEM PRIMJENE INSTRUMENATA ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE**

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekti: Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo finansija, Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije, Uprava za kadrove, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava za inspekcijske poslove, nadležni sudovi, lokalne samouprave

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.2.1 Unaprijediti primjenu sistemskih instrumenata upravljanja životnom sredinom SDG 16 (16.6, 16.10, 16.10), 17 (17.14, 17.18, 17.19) **Paragrafi** **47-48, 72-90**	5.2.1.1 Uspostaviti informacioni sistem za životnu sredinu u skladu sa INSPIRE Direktivom, uvezujući ga s postojećim informacionim podsistemima i uzimajući u obzir stepen dosadašnje realizacije tih podsistema, SDG 16 (16.6, 16.10, 16.b), SDG 17 (17.14, 17.18, 17.19), tako da: - sadrži prostorne podatke o: transportnoj mreži (putevi, pruge, aerodromi, plovne linije i infrastruktura); vodnim tijelima; zaštićenim područjima; geološkim karakteristikama i karakteristikama tla, namjeni prostora odnosno upotrebi zemljišta sa ucrtanim lokacijama objekata; geografskoj distribuciiu dominantnih oboljenja i njihovoj direktnoj ili indirektnoj povezanosti sa životnom sredinom; komunalnim i drugim javnim uslugama (kanalizacija, odlaganje otpada, snabdijevanje vodom i električnom energijom, škole, bolnice, javna uprava); infrastrukturi za monitoring životne sredine; industrijskim objektima; distribuciji stanovništva; zonama rizika od prirodnih hazarda; zonama pod posebnim režimom upravljanja (izvorišta, odlagališta otpada, pojačana zaštita od buke, zone koncesija I sl.); kvalitetu vazduha; meteorološkim podacima; staništima, biotopima i rasprostranjenosti vrsta; izvorima energije i mineralnim resursima - se uspostavi informacioni sistem u skladu s INSPIRE Direktivom kroz: i) nadogradnju do sada realizovanih aktivnosti u okviru uspostavljanja informacionog sistema u oblasti životne sredine u Agenciji za zaštitu životne sredine, ii) uvezivanje s centralnom bazom za obradu indikatora odživog razvoja i platformom za izvještavanje o sprovođenju NSOR u periodu do 2030. godine u Ministarstvu održivog razvoja i turizma - se informacioni sistem za životnu sredinu zasniva na principima uspostavljanja informacionih sistema u životnoj sredini (SEIS) i relevantnim nacionalnim propisima (Zakonom o elektronskoj upravi . 5.2.1.2 U Agenciji za zaštitu životne sredine uspostaviti PRTR registar - registar emisije zagađujućih materija i prenosa zagađenja u životnoj sredini tako da SDG 16 (16.6, 16.10,16.b), SDG 17 (17.14, 17.18, 17.19): - sadrži podatke o izvorima, vrsti, količini, načinu i mjestu ispuštanja, prenosa i odlaganja zagađujućih materija i otpada u životnu sredinu - je uspostavljen kao javno dostupna centralizovana baza podataka u okviru informacionog sistem u životnoj sredini (prethodna pomjera) - obezbjeđuje podatake značajne za odluke i ocjene o smanjenju i prevenciji zagađenja, zdravlju stanovništva, modeliranju uticaja zagađenja na zdravlje stanovništva i kvalitet života, ekološkim performansama industrijskih postrojenja i uvođenju čistijih tehnologija, u okviru izvještavanja o stanju životne sredine i utvrđivanja mjera zaštite životne sredine. 5.2.1.3 Unaprijediti postupke i metode procjena uticaja na životnu sredinu (strateške i projektne), SDG 16 (16.6, 16.10) : - objektivizirati pojedine korake u postupku procjene kroz korišćenje kvantitativnih, a ne isključivo kvalitativnih metoda, posebno kod strateške procjene uticaja na životnu sredinu - procjene i analize vezati za konkretne prostorne cjeline i zone specifičnih uticaja unutar obuhvata planskog dokumenta - unaprijediti obavezu paralelnog i na saradnji zasnovanog planskog procesa i procjene uticaja.	- SDG 16.10.2 Broj zemalja koje usvajaju i sprovode ustavne, zakonske i/ili programsko-političke garancije za pravo na pristup javnosti informacijama - SDG 17.7.1 Ukupni iznos odobrenih sredstava za zemlje u razvoju namijenjen za promovisanje razvoja, prenosa, distribucije i širenja ekološki zdravih tehnologija - NIU01 Zadovoljstvo javnosti učešćem u procesima donošenja i sprovođenja strateških dokumenata i propisa - NIU02 Broj primjedbi na dostupnost analiza i podataka o održivompodručja - NIU04 Broj primjedbi primljenih od zainteresovane javnosti koje su prihvaćene odnosno koje su uticale na usklađivanje/promjenu strateških dokumenata i propisa - NIU05 Broj strateških dokumenata i propisa za koje su, u fazi izrade, bile organizovane javne konsultacije - NIU06 Broj programa i projekata koji su realizovani korišćenjem i nadogradnjom postojećih (baza) podataka	- U 2020. godini se koristi informacioni sistem koji podržava sveobuhvatni sistem prikupljanja i obrade podataka i izvještavanja o stanju životne sredine prema EEA i ostalim relevantnim međunarodnim tijelima - Informacioni sistem za životnu sredinu pruža podršku izvještavanju o sprovođenju NSOR do 2030. godine. - Informacioni sistem za životnu sredinu povezan je sa sistemom obrade podataka za proračun indikatora održivog razvoja. - Do 2020. godine PRTR baza podataka uspostavljena je i integrisana u informacioni sistem za životnu sredinu. - Svi podaci o stanju životne sredine čije je prikupljanje i obrada finansirana javnim sredstvima su pod utvrđenim uslovima javno dostupni i besplatno se stavljaju na raspolaganje nadležnim subjektima i zainteresovanim stranama. - Bitno je unaprijeđen kvalitet izvještavanja o stanju životne sredine. - Strateške procjene uticaja na životnu sredinu doprinose kvalitetu planskih i razvojnih dokumenata, dok nalazi procjene uticaja na životnu sredinu nijesu formalni već odlučujući faktor kod realizacije zahvata u prostoru. - Uspostavljen je monitoring sprovođenja mjera propisanih studijama i elaboratima o strateškoj i procjeni uticaja na životnu sredinu. - Zaokružen razvoj elektronske uprave - sve usluge administracije dostupne elektronski do 2020. godine - Povećan broj korisnika elektronskih usluga - Značajno eliminisane administrativne barijere i smanjena diskreciona prava

		5.2.1.4	Unaprijediti sprovođenje, SDG 16 (16.6, 16.10), SDG 17 (17.14, 17.18, 17.19): - strateške procjene uticaja prostornih i razvojnih planova na životnu sredinu zaštićenih prirodnih dobara, ekološki vrijednih staništa i ekosistema - procjene uticaja na životnu sredinu za zahvate u zaštićenim prirodnim dobrima i potencijalnim područjima nacionalne Ekološke mreže (EMERALD, IBA, IPA), naročito onim koja uključuju prirodna staništa i ekosisteme.		
		5.2.1.5	Jačati jedinstveni informacioni sistem za elektronsku razmjenu podataka između državnih organa i organa državne uprave (razmjena podataka i informacija iz registara i informacionih sistema koji se vode preko jedinstvenog infromacionog sistema kojim upravlja Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije), SDG 16 (16.6, 16.10), SDG 17 (17.14, 17.18, 17.19).		
		5.2.1.6	Dalje razvijati portal elektronske uprave kao centralni šalter na internetu za pristup uslugama administracije na državnom i lokalnom nivou, SDG 16 (16.6, 16.10), SDG 17 (17.14, 17.18, 17.19).		
5.2.2	**Izvršiti analizu usklađenosti sektorskih politika sa zahtjevima životne sredine i izvršiti integraciju zahtjeva zaštite životne sredine u sektorske politike i planove SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8, 16.10, 16.b), 17 (17.9, 17.13, 17.14, 17.19)** **Paragrafi: 5, 18, 21, 54-59 i 60-91.**	5.2.2.1 5.2.2.2 5.2.2.3	Ocijeniti nedostatke donesenih strategija i planova u odnosu na utvrđene kriterijume SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15) Definisati konkretne prijedloge za izmjenu strategija i planova pojedinačno po sektorima, uključujući integraciju ciljeva i podciljeva održivog razvoja značajnih za održivost upravljanja prirodnim resursima i zaštitu životne sredine, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15, 17.19). Definisati prijedloge potrebnih izmjena i dopuna relevantnih zakonskih propisa koje su neophodne radi obezbjeđivanja normativne osnove za usklađivanje sektorskih strategija i planova shodno prethodno navedenom SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8, 16.10, 16.b), SDG (17.14, 17, 15).	- SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja - SDG 17.16.1 Broj zemalja koje izvještavaju o napretku u okvirima za praćenje efikasnosti razvoja u kojima učestvuje više strana a koji podržavaju postIzanje održivih razvojnih ciljeva - SDG 17.18.1 Udio indikatora kreiranih na nacionalnom nivou sa punim razvrstavanjem kada je to relevantno za cilj, u skladu s osnovnim načelima zvanične statistike - NIU03. Broj sektorskih strategija i relevantih akcionih planova koji su usklađeni sa NSOR	- Utvrđeni su elementi neusklađenosti nacionalnih strategija i planova s ciljevim i mjerama održivog razvoja, uključujući one koji se odnose na održivost upravljanja prirodnim resursima i zaštitu životne sredine. - Izvršene su izmjene nacionlnlh staretgija i planova i uzajamno usklađivanje. - Koordinaciono tijelo za održivi razvoj i Nacionalni savjet omogućavaju sektorsku koordinaciju i usklađivanje.
5.2.3	**Jačati kapacitete za nadzor nad sprovođenjem propisa u oblasti životne sredine SDG 6 (6.a, 6.b), SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.13 i 17.14,17.15)**	5.2.3.1 5.2.3.2 5.2.3.3	Jačati ekološku inspekciju i uvesti jasno i transparentno planiranje i izvještavanje o inspekcijskom nadzoru, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.13,17.14,17.15). Jačati kapacitete sudova za procesuiranje prekršaja i krivičnih djela iz oblasti zaštite životne sredine, 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.13 i 17.14,17.15). Jačati kapacitete za zaštitu životne sredine u kotekstu razvoja kapaciteta za sprovođenje politike održivog razvoja na lokalnom nivou - obezbijediti funkcionalniji sistem lokalne samouprave kroz novi model funkcionisanja lakalne samouprave kako bi svaka lokalna samouprava, bez obzira na njene ekonomske, kadrovske i druge razlike, bila sposobna da obezbijedi efikasno, ekonomično i kvalitetno obavljanje zakonom utvrđenih nadležnosti (uključujući i jačanje različitih oblika dobrovoljne i zakonski obavezne međuopštinske saradnje). Ukoliko lokalna samouprava u periodu do tri godine nije u mogućnosti da uspostavi efikasan institucionalni sistem, primijeniti modele za centralizaciju upravljanja nadležnostima za koje se ustanovi da ne postoje kapaciteti na lokalnom nivou, SDG 6 (6.a, 6b), SDG 16 (16.6, 16.7), SDG 17 (17.13 i 17.14,17.15) .	- MIWB23 Indeks efektivnosti upravljanja (Government effectiveness index, Svjetska banka)	- Povećan je broj izvšilaca i unaprijeđena učinkovitost ekološke inspekcije. - Unaprijeđeni su stručni kapaciteti, efikasnost i učinkovitost komunalne inspekcije. - Povećan je broj pravosnažnih presuda za prekršajna i krivična djela iz oblasti zaštite životne sredine.

TEMATSKO PODRUČJE	5. UNAPREĐENJE SISTEMA UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ
STRATEŠKI CILJ	5.3 SPROVESTI REFORMU INSTITUCIONALNE ORGANIZACIJE SISTEMA UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ

ODGOVORNI SUBJEKTI

Vodeći subjekti: Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Subjekti uključeni u implementaciju: Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo finansija, Program Ujedinjenih nacija za razvoj i Centar za održivi razvoj, Uprava za kadrove, Uprava za inspekcijske poslove, lokalne samouprave, poslovni i finansijski sektor, organizacije civilnog društva

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.3.1 Osnažiti političku podršku politici održivog razvoja SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8, 16.b), SDG 17 (17.1, 17.3, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17, 17.19) **Paragrafi: 5, 18, 21, 39-91.**	5.3.1.1 Osigurati kontinuirano finansiranje rada stručnih tijela Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP, SDG 17 (17.3, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19). 5.3.1.2 Obezbijediti efikasno sprovođenje preporuka Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP od strane Vlade Crne Gore i lokalnih samouprava, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.3, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19). 5.3.1.3 Unaprijediti vizibilnost Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP u međunarodnom kontekstu, SDG 16 (16.6, 16.8), SDG 17 (17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19). 5.3.1.4 Iskoristiti uticaj Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP za snaženje svijesti o značaju i mogućnostima održivog razvoja, prije svega na lokalnom nivou, SDG 16 (16.6, 16.17), SDG 17 (17.14, 17.15, 17.16, 17.17). 5.3.1.5 Omogućiti svrsishodno angažovanje svih relevantnih društvenih subjekata, u prvom redu privatnog i poslovnog sektora i civilnog društva, u sprovođenju politike održivog razvoja, naročito u okviru funkcionisanja Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP, SDG 16 (16.6, 16.7), SDG 17 (17.16, 17.17). 5.3.1.6 Obezbijediti kontinuirani rast izdvajanja budžetskih sredstava za funkcionisanje Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP, SDG 17 (17.1, 17.3, 17.9, 17.19). 5.3.1.7 Polazeći od zahtjeva iznesenih u javnoj raspravi o Nacrtu NSOR do 2030. godine ocijeniti opravdanost transformacije Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP u državni savjet i informisanja Skupštine Crne Gore od strane Vlade Crne Gore o napretku u sprovođenju politike održivog razvoja. Ukoliko se ovi predlozi ocijene opravdanim pristupiti sprovođenju potrebne institucionalne transformacije. 5.3.1.8 Osnažiti učešće nevladinog i civilnog sektora, poslovog sektora i nauke u Nacionalnom savjetu za OR, KP i IUOP. 5.3.1.9 Ojačati sprovođenje politike održivog razvoja uspostavljanjem i funkcionisanjem lokalnih savjeta za održivi razvoj u cilju usklađivanja njihovh razvojnih planova s NSOR, uz podršku Nacionalnog savjeta za OR, KP i IUOP i Ministarstva održivog razvoja i turizma (jedinice za sprovođenje politike održivog razvoja).	- SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja - SDG 17.16.1 Broj zemalja koje izvještavaju o napretku u okvirima za praćenje efikasnosti razvoja u kojima učestvuje više strana, a koje podržavaju postizanje ciljeva održivog razvoja - SDG 17.6.1 Broj sporazuma i programa između zemalja o saradnji u oblasti nauke i/ili tehnologije, po vrsti saradnje - NIU07 Broj sistematizovanih radnih mjesta i broj stvarno zaposlenih na stručno administrativnim poslovima politike održivog razvoja	- Odluke Nacionlnog savjeta se sprovode efikasno i dosledno na nacionalnom i lokalnom nivou. - Unaprijeđena je koordinacija pri donošenju i sprovođenju odluka i strateških dokumenata od značaja za sprovođenje NSOR do 2030. godine. - Obezbijeđeno je stabilno finansiranje potreba Nacionalnog savjeta, uključujući podršku njegovim stručnim tijelima. - Unaprijeđena je vizibilnost Nacionalnog savjeta u UN kontektu i drugim relevantnim međunarodnim okvirima.
5.3.2 Osnažiti stručno-administrativni nivo sprovođenja politike održivog razvoja SDG (16.6, 16.7, 16.8,), SDG 17 (17.3, 17.6, 17.7, 17.8, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19). **Paragrafi: 3, 5, 21, 39-41, 45-48,54-59, 60-91**	5.3.2.1 Ojačati jedinicu za koordinaciju sprovođenja politike održivog razvoja prema odabranom scenariju, kako povećanjem broja izvršilaca, tako i uvođenjem profesionalizma i izgradnjom specifičnih znanja i vještina od značaja za održivi razvoj, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.8), SDG 17 (17.1, 17.3, 17.4, 17.6, 17.7, 17.8, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19). 5.3.2.2 Uspostaviti odgovornost svih organa uprave na nacionalnom i lokalnom nivou, u slučaju neispunjavnja utvrđenih obaveza u sprovođenju politike održivog razvoja SDG (16.6, 16.7, 16.8), SDG 17 (17.3, 17.6, 17.7, 17.8, 17.9, 17.13, 17.14, 17.15, 17.16, 17.19). 5.3.2.3 Povećati broj izvršilaca (tako da se omogući da se barem po jedan službenik bavi poslovima održivog razvoja), kao i stručna znanja i profesionalizam službenka zaduženih za održivi razvoj, u organima uprave na nacionalnom nivou i sekretarijatima lokalnih samouprava za sprovođenje politike održivog razvoja na lokalnom nivou, uključujući: - sprovođenje i izvještavanje o implementaciji NSOR i ciljeva održivog razvoja; - praćenje usklađenosti nacionalnih propisa i institucionalnog okvira s NSOR; - pokretanje i sprovođenje programskih i projektnih aktivnosti; - stručnu evaluacija materijala koji se upućuju Nacionalnom savjetu za ORKP I IUOP. 5.3.2.4 Omogućiti aktivno učešće penzionisanih eksperata u programima izgradnje kapaciteta javne administracije za sprovođenje politike održivog razvoja. 5.3.2.5 Podstaći i jačati učešće poslovnog i finansijskog sektora u realizaciji projektnih i programskih aktivnosti NSOR, SDG 17 (17.14, 17.15, 17.17, 17.19) 5.3.2.6 Osnažiti aktivno učešće organizacija civilnog društva u sprovođenju NSOR-a SDG 16 (16.6, 16.7), SDG 17 (17.17).		- Stručni i tehnički kapaciteti na lokalnom i nacionalnom nivou omogućavaju efikasno i učinkovito sprovođenje ciljeva i mjera održivog razvoja utvrđenih NSOR do 2030. - Odabrani scenario reforme sistema javne uprave za sprovođenje politike održivog razvoja omogućava efikasno sprovođenje NSOR do 2030 i izvještavanje o sprovođenju ciljeva održivog razvoja prema UN-u. - Poslovni i finansijski sektori i organizacije civilnog društva su aktivni sudionici u sprovođenju politike održivog razvoja.

	5.3.2.7	Omogućiti održivo finansiranje stručno-administrativnog nivoa sprovođenja politike održivog razvoja SDG 17 (17.3, 17.16, 17.19).		
	5.3.2.8	Kontinuirano sprovoditi programe jačanja kapaciteta javne uprave za upravljanje za održivi razvoj uključujući, SDG 17 (17.6, 17.7, 17.8, 17.16, 17.18, 17.19):		
	-	uspostavljanje programa stručnih usavršavanja u prioritetnim oblastima na osnovu prethodno utvrđenih potreba, pritome prioritetno vodeći računa o značaju kvalitetne primjene rezultata sprovedenih obuka i njihovom doprinosu u povećanju kvaliteta obavljanja svakodnevnih aktivnosti		
	-	razmjenu znanja i izgradnju potrebnih vještina kroz učešće u relevantnim međunarodnim programima.		
	5.3.2.9	Uspostaviti programski okvir Centra za održivi razvoj, do kraja 2016. godine i u prvoj polovini 2017. godine, realizacijom sljedećih aktivnosti, SDG 17 (17.6, 17.7, 17.8, 17.9):		
	-	podnijeti zahtjev za izdavanje licence za vršenje naučno-istraživačke djelatnosti Centra		
	-	izraditi protokole o: zajedničkom modelu upravljanja Centrom od strane UNDP-a i Vlade Crne Gore, izvještavanju, komunikaciji i javnom predstavljanju rada Centra, partnerstvima i okviru za finansiranje (iz sredstava koja će biti dostupna UNDPu, kao i u okviru budžetskih sredstva Crne Gore)		
	-	na osnovu tako utvrđenih protokola pripremiti Strategiju za djelovanje Centra u srednjoročnom periodu do 2021. godine s vizijom njegovog dugoročnog integrisanja u nacionalni institucionalni sistem upravljanja za održivi razvoj, uključujući i Studiju izgradnje potrebnih kapaciteta		
	-	na osnovu tako pripremljenih i usaglašenih dokumenata izvršiti dopune Memoranduma o razumijevanju između Vlade Crne Gore i UNDP-a o osnivanju Centra za održivi razvoj iz decembra 2013. godine.		
	5.3.2.10	U periodu od 2017-2021. godine realizovati programski okvir Centra za održivi razvoj ostvarivanjem njegovih sljedećih ključnih funkcija: povezivanje nauke i politike održivog razvoja radi jačanja sistema upravljanja za održivi razvoj; implementacija projekata u okviru prioritetnih tema NSOR do 2030. godine s fokusom na aktivnosti koje su prioritetne u periodu do 2020. godine, jačanje svijesti i izgradnja znanja o održivom razvoju, i to primjenom instrumenata za: razvoj i implementaciju projekata, istraživanja i inovacije za informisano i na stručnim znanjima utemeljeno vođenje politike održivog razvoja.		
	5.3.2.11	U skladu s rezultatima izgradnje kapaciteta u okviru sprovođenja Strategije za djelovanje Centra za održivi razvoj u srednjoročnom periodu, izvršiti njegovu cjelovitu transformaciju u nacionalnu instituciju 2021. godine.		
	5.3.2.12	Kontinuirano jačati vizibilnost Centra u regionu jugoistočne Evrope s ciljem podsticanja kvalitetnih partnerstava i razmjene znanja za održivi razvoj.		

TEMATSKO PODRUČJE	**5. UNAPREĐENJE SISTEMA UPRAVLJANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ**
STRATEŠKI CILJ	**5.4 USPOSTAVITI SISTEM ZA PRAĆENJE ODRŽIVOSTI NACIONALNOG RAZVOJA UKLJUČUJUĆI PRAĆENJE SPROVOĐENJA CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekti:** Nacionalni savjet za održivi razvoj, klimatske promjene i integralno upravljanje obalnim područjem, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo finansija, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo nauke, Ministarstvo pravde, Ministarstvo za informaciono društvo i tehnologije i Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Zavod za statistiku - MONSTAT, lokalne samouprave, **Subjekti uključeni u implementaciju:** Zajednica opština, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Agencija za duvan, Zavod za školstvo, Kancelarija za borbu protiv trgovine ljudima, Uprava za javne nabavke, Uprava za kadrove, Univerzitet Crne Gore - Institut za biologiju mora, Agencija za zaštitu životne sredine, Uprava carina, Uprava za inspekcijske poslove, Centralna banka, Institut za javno zdravlje, Uprava carina, Poreska uprava, Komisija za hartije od vrijednosti, Fond za zdravstveno osiguranje, Fond PIO,

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
5.4.1 Omogućiti kontinuiranu realizaciju programa prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst i izgradnju nacionalnih kapaciteta za njihovo efikasno sprovođenje u predstojećem dvogodišnjem periodu SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17, 17.18, 17.19), Paragrafi: 3, 5, 21, 39-41, 45-48,54-59, 60-91	5.4.1.1 Izvršiti detaljnu i sveobuhvatnu analizu postojećeg sistema nacionalnih politika u odnosu na potrebe s aspekta prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17). 5.4.1.2 Polazeći od platforme koju će postaviti NSOR do 2030. godine, svi nadležni resori treba da do 2017. godine utvrde vezu između pojedinih ciljeva održivog razvoja i njihovih sektorskih strategija, planova i programa, odnosno mjera i akcija za koje će biti zaduženi u sprovođenju NSOR. Shodno tome treba utvrditi relevantnost zadataka i indikatora održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike i s tim u vezi utvrditi obaveze nadležnih resora i institucija u pogledu izvještavanja o sprovođenju zadataka u okviru ciljeva održivog razvoja relevantnih za Crnu Goru. Kao sljedeći korak treba definisati listu prioriteta za prevođenje i sprovođenje ciljeva održivog razvoja u nacionalne politike, programe i planove u periodu do 2020. godine, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17). 5.4.1.3 U periodu od 2016-2024. godine zvanični i administrativni proizvođači statistike treba da preuzmu indikatore održivog razvoja u svoj program statističkih praćenja i izvještavanja prema dinamici i u opsegu koji su utvrđeni u poglavlju 7 SDG 17 (17.16, 17.18, 17.19). 5.4.1.4 Radi utvrđivanja zvanične procedure valdiacije indikatora održivog razvoja od strane MONSTAT-a, izvršiti izmjene Zakona o zvaničnoj statistici i sistemu zvanična statistike, što može implicirati značajnu reformu nacionalnog statističkog sistema 5.4.1.5 Obezbijediti sredstva iz buzdžeta za finansiranje potrebnih statističkih istraživanja i s tim povezanog jačanja ljudskih resursa i tehničkih kapaciteta zvaničnih i administrativnih proizvođača podataka radi praćenja indikatora održivog razvoja, SDG 17 (17.16, 17.18, 17.19). 5.4.1.6 Obezbijediti sredstva iz budžeta za finansiranje uspostavljanja sistema izvještavanja o sprovođenju NSOR do 2030. godine odnosno ciljeva održivog razvoja prema UN-u i s tim povezanog jačanja ljudskih resursa i tehničkih kapaciteta Ministarstva održivog razvoja i turizma (i/ili buduće jedinice za sprovođenje NSOR), SDG 17 (17.16, 17.18, 17.19). 5.4.1.7 Kontinuirano unapređivati sistem izvještavnja o sprovođenju NSOR kroz širenje početno postavljene platforme za praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja, prema dinamici i opsegu koja je utvrđena u poglavlju 7, SDG 17 (17.16, 17.18, 17.19). 5.4.1.8 Realizacijom programskog okvira Centra za održivi razvoj i saradnjom sa drugim relevantnim subjektima, naročito u okviru sistema Ujedinjenih nacija, pružiti podršku Ministarstvu održivog razvoja i turizma (i/ili budućoj jedinici za sprovođenje NSOR), zvaničnim i administrativnim proizvođačima statistike i ostalim nadležnim resorima i instutucijama za: razvoj i sprovođenje programa za uvođenje ciljeva održivog razvoja, uspostavljanje informacionog sistema za prikupljanje i obradu podataka i sistema izvještavanja o sprovođenju politike održivog razvoja primjenom ciljeva i indikatora održivog razvoja, SDG 17 (17.6, 17.7, 17.8, 17.9).	- SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja - SDG 17.16.1 Broj zemalja koje izvještavaju o napretku u okvirima za praćenje efikasnosti razvoja u kojima učestvuje više strana, a koje podržavaju postizanje ciljeva održivog razvoja - SDG 16.10.2 Broj zemalja koje usvajaju i sprovode ustavne, zakonske i/ili programsko- - političke garancije za pravo na pristup javnosti informacijama - SDG 17.18.1 Udio indikatora održivog razvoja kreiranih na nacionalnom nivou sa punim razvrstavanjem kada je to relevantno za cilj, u skladu sa osnovnim načelima zvanične statistika - SDG 17.18.2 Broj zemalja koje imaju domaće zakonodavstvo o statistici koje je usklađeno s osnovnim načelima zvanične statistike - SDG 17.18.3 Broj zemalja sa nacionalnim statističkim planom koji je u potpunosti finansiran i sprovodi se, prema izvoru finansiranja - SDG 17.19.1 Vrijednost svih resursa koji su stavljeni na raspolaganje u cilju jačanja statističkih kapaciteta u zemljama u razvoju - NIU01 Zadovoljstvo javnosti učešćem u procesima donošenja i sprovođenja strateških dokumenata i propisa - NIU02 Broj primjedbi na dostupnost analiza i podataka o održivompodručja - NIU04 Broj primjedbi primljenih od zainteresovane javnosti koje su prihvaćene odnosno koje su uticale na usklađivanje/promjenu strateških dokumenata i propisa - NIU05 Broj strateških dokumenata i propisa za koje su, u fazi izrade, bile organizovane javne konsultacije - NIU06 Broj programa i projekata koji su realizovani korišćenjem i nadogradnjom postojećih (baza) podataka	- Do 2017. godine utvrđena je relevantnost zadataka utvrđenih u okviru ciljeva održivog razvoja u kontekstu njihove integracije u sektorske politike, programe i planove i s tim u vezi utvrđena odgovornost nadležnih resora i institucija. - Do 2017. godine utvrđeni su nedostaci u horizontalnoj i vertikalnoj ravni uprave u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. - Do 2018. godine izvršeno je usklađivanje nacionalnih politika i planova. - Do 2019. godine uspostavljen je informacioni sistem za obradu indikatora održivog razvoja. - U 2019. godini pripremljen je prvi pilot izvještaj o sprovođenju NSOR do 2030. godine, koji u mjeri dostupnosti integriše i indikatore održivog razvoja do tada uvedene u sistem statističkog praćenja. - U 2018. godine izvještava se obradom najmanje 56,8% od ukupnog broja indikatora sa UN liste, u 2020. sa 70,1%, u 2022. sa 80,1%, i u 2024. sa 91,2% - Kontinuirano se obezbjeđuju sredstva za finansiranje aktivnosti na uspostavljanju sistema izvještavanja, i kasnije za realizaciju izvještavnja o sprovođenju NSOR i ciljeva održivog razvoja.

5.4.2	**Uspostaviti informacioni sistem za praćenje sprovođenja NSOR koji je utemeljen na ciljevima i indikatorima održivog razvoja , SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19),** **Paragrafi 3, 5, 47-48, 54-59, 72-91**	5.4.2.1	Do 2017. godine utvrditi nedostatke postojećih baza podata u pogledu prevođenja ciljeva i indikatora održivog razvoja u nacionalni kontekst. Do 2018. godine izvršiti usklađivanje nacionalnih politika i planova u odnosu na utvrđenu relevantnost ciljeva i zadataka održivog razvoja, SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19).		
		5.4.2.2	U sljedećoj fazi, radi prevazilaženja utvrđenih nedostataka, do 2019. godine u Ministarstvu održivog razvoja i turizma (i/ili budućoj jedinici za sprovođenje NSOR) uspostaviti informacioni sistem u okviru koga će, kako zvanični proizvođači statističkih podataka, tako i administrativni, vršiti obradu podataka potrebnih za proračunavanje indikatora održivog razvoja, prema modelu koji je dat u poglavlju 7 ove strategije. Uspostaviti kontrolu i potvrđivanje podataka administrativnih proizvođača podataka, u skladu s pristupom koji je dat u poglavlju 7 ove strategije, SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19).		
		5.4.2.3	Pri uspostavljanju informacionog sistema u Ministarstvu održivog razvoja i turizma (i/ili budućoj jedinici za sprovođenje NSOR) za podršku sprovođenju NSOR i praćenju indikatora održivog razvoja omogućiti uvezanost svih zvaničnih i administrativnih proizvođača statistike (npr. po modelu funkcionisanja IRIS-a u okviru UNEP live, kako je predstavljeno u pogavlju 7 ove strategije), u okviru jedinstvenog informacionog sistema kojim upravlja Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije. Sadržaj i način vođenja sveobuhvatnog informacionog sistema urediti u skladu s Uredbom o sadržaju i načinu vođenja podataka u jedinstvenom informacionom sistemu za elektronsku razmjenu podataka (GSB), utvrđivanjem, SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19):		
		-	obaveznog sadržaja programa prikupljanja i pohranjivanja podataka		
		-	nadležnosti zvaničnih i administrativnih proizvođača statističkih podataka potrebnih za proračun indikatora održivog razvoja, uključujući i izmjene važećih programa rada ovih institucija i izmjene relevantnih nacionalnih popisa u odnosu na potrebe praćenja sprovođenja indikatora održivog razvoja koje su utvrđene u poglavlju 7 ove strategije,		
		-	jedinstvenog formata i drugih tehničkih uslova obrade podataka,		
		-	pravila razmjene podataka između nadležnih institucija, odnosno zvaničnih i administrativnih proizvođača statistike,		
		-	pravila za uspostavljanje zajedničke metabaze održivog razvoja s informacijama o dostupnosti raspoloživih podataka,		
		-	pravila vođenja informacionog sistema.		
		5.4.2.4	U Ministarstvu održivog razvoja i turizma uspostaviti i upravljati platformom za praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR primjenom indikatora održivog razvoja (npr. po modelu funkcionisanja IRIS-a u okviru UNEP live). Platforma treba da bude povezana s centralnom bazom podataka/informacionim sistemom za praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR u skladu s modelom koji je predstavljen u poglavlju 7 ove strategije, SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19).		
		5.4.2.5	Obezbijediti finansijska sredstva za prikupljanje podataka, ažuriranje i održavanje baza podataka, SDG 17 (17.16, 17.19).		
		5.4.2.6	U skladu s Uredbom o sadržaju i načinu vođenja podataka u jedinstvenom informacionom sistemu za elektronsku razmjenu podataka (GSB) preko jedinstevnog sistema za razmjenu obezbijediti dostupnost podacima sadržanim u bazama podataka unapređivanjem primjene procedura za, SDG 17 (17.18):		
		-	podnošenje i odobravanje zahtjeva za obezbjeđivanje dostupnosti podataka		
		-	upotrebu podataka za obavljanje stručnih poslova (izrada javnih politika, studija, analiza, razvojnih i prostornih planova, itd.) i sprovođenje naučnih istraživanja		
		-	upotrebu podataka za informisanje javnosti.		
		5.4.2.7	Podsticati i sprovoditi programe usavršavanja tehničkih i stručnih znanja potrebnih za modernizaciju procesa prikupljanja i obrade podataka i upravljanja informacionim sistemom u skladu s unaprijeđenim propisima i potrebama SDG 17 (17.16).		

FINANSIRANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ

TEMATSKO PODRUČJE	**6. FINANSIRANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ**
STRATEŠKI CILJ	**6.1 USPOSTAVITI SISTEM ODRŽIVOG FINANSIRANJA ŽIVOTNE SREDINE I OČUVANJA PRIRODNOG KAPITALA KAO KOMPONENTE FINANSIRANJA ZA ODRŽIVI RAZVOJ**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt:** Ministarstvo finansija **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, Agencija za zaštitu životne sredine, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije, i nevladin sektor; međunarodni razvojni partneri (EU, UN, WB i dr.);

MJERE	PODMJERE	INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
6.1.1 Uvesti sistem programskog, namjenskog planiranja godišnjeg budžeta za sve korisnike budžeta (potrošačke jedinice), u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja SDG 12 (12.2), 17 (17.3, 17.9, 17.14, 17.18, 17.19)	6.1.1.1 Unaprijediti sistem budžetske klasifikacije i posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja, SDG 17 (17.3, 17.9, 17.14, 17.18, 17.19). 6.1.1.2 Uskladiti sektorsko planiranje budžeta potrošačkih jedinica sa ciljem poboljšanja koherentnosti politika za održivi razvoj, kako sa aspekta izvora sredstava, tako i sa aspekta njihove namjene, uz uvažavanje principa finansiranja za OR (integralni pristup, princip saradnje, princip ispunjavanja međunarodno preuzetih obaveza, princip transparentnosti i odgovornosti, dosljednost i sledljivost politika za održivi razvoj, princip efikasnosti i koordinacije, princip mobilizacije i efektivne upotrebe izvora finansiranja, princip kofinansiranja sa privatnim izvorima, zatim finansijski aspekti principa prevencije i predostrožnosti, te princip supsidijarne odgovornosti), SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2). 6.1.1.3 Uskladiti izdvajanja sredstava iz budžeta jedinica lokalnih samouprava s planiranjem budžetskih sredstava na nacionalnom nivou, SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2).	- SDG 17.1.1 Ukupni budžetski prihod kao udio BDP-a, po izvoru - SDG 17.1.2 Udio domaćeg budžeta koji se finansira domaćim porezima - SDG 17.3.1 Strane direktne investicije (SDI), zvanična razvojna pomoć i Saradnja jug-jug kao udio u ukupnom domaćem budžetu - SDG 17.13.1 Makroekonomska kontrolna tabla (dashboard) - SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja - MIWB23 Indeks kvaliteta upravljanja (Government effectiveness index, Svjetska banka)	- Administrativni troškovi upravljanja NSOR i dijela programskih aktivnosti održivog razvoja su na nivou od 1 do 1,5% Budžeta Crne Gore u 2020. godini, a na nivou od 1,5 do 2% u 2030. godini. - Sektorski budžeti usklađeni za planiranim aktivnostima NSOR - Podignut je nivo koordinisanog djelovanja između sektora i potrošačkih jedinica - Uveden srednjoročni budžetski okvir – programski budžet; - Kreiran efikasan sistem mjerenja učinka budžetskih programa u cilju povećanja efikasnosti i transparentnosti javne potrošnje, mjeren sljedećim ciljnim indikatorima: - - udio novih srednjoročnih sektorskih strategija koje uključuju procjenu troškova za njihovu implementaciju, uključujući i potencijalna donatorska sredstva, u strukturi ukupnih sektorskih strategija dostiže 100% do 2020.g. - -prosječno odstupanje između limita budžetskih izdataka utvrđenih srednjoročnim budžetskim okvirom i stvarnih budžetskih rashoda planiranih godišnjim zakonom o budžetu smanjeno na 5% do 2020.g.
6.1.2 Uspostaviti Eko-fond i promovisati mobilizaciju sredstava za finansiranje ŽS, uz uključivanje novih ekonomskih instrumenata (zelena fiskalna reforma) SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2)	6.1.2.1 Proširiti odnosno integrisati sve namjenske prihode za zaštitu životne sredine u jedinstveni fond za zaštitu životne sredine (uvažavajući principe zagađivač plaća, korisnik plaća, partnerstvo za privatnim sektorom i globalno partnerstvo); posebno uključiti, (SDG SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2): - naknade za ispuštanje zagađujućih materija u vode (Zakon o vodama i Zakon o finansiranju upravljanja vodama) - dozvole za promet izvora jonizujućeg zračenja i promet radioaktivnog materijala - naknada za kontrolu radioaktivnosti roba pri uvozu, izvozu i tranzitu; - naknade za upotrebu prirodnih resursa koje uključuju vrednovanje prirodnog kapitala i usluge ekosistema po principu korisnik plaća (za korišćenje voda, mineralnih sirovina, šuma); po potrebi nalaziti održive mehanizme za mobilizaciju ovih sredstava i na nacionalnom i na lokalnom nivou - uključiti i prihode od korišćenje zaštićenih prirodnih dobara (Nacionalni parkovi), ali uz uvažavanje usluga ekosistema - uključiti i dio prihoda od akciza na fosilna goriva koji bi se koristili za saniranje negativnih efekata koji po ŽS nastaju sagorijevanje fosilnih goriva.	- SDG12.c.1 Iznos subvencija za fosilna goriva po jedinici BDP-a (proizvodnja i potrošnja) i kao udio u ukupnom nacionalnom rashodu za fosilna goriva - MIWB22. Indeks kvaliteta upravljanja (Government effectiveness index, Svjetska banka)	- Uspostavljen Eko-fond - Sprovedna zelena fiskalna reforma, uključujući i prihodnu stranu (porezi, naknade) i rashodnu stranu (subvencije, investicije) - Proširena poreska osnova i povećana predvidljivost poreskog sistema - Povećan kapacitet prihodnih institucija - Odgovorna javna potrošnja, uz uvažavanje principa održivog razvoja - Predvidive javne finansije i kredibilno srednjoročno planiranje, uz mjerenje efekata potrošnje, unapređuju kreditini rejting zemlje, uz podsticanje razvoja zelene ekonomije

accordance with European practice, including the

	6.1.2.2	Uključiti dodatne poreske prihode (npr. poreze na upotrebu pesticida, naknadu za korišćenje nemetaličnih mineralnih sirovina, naknadu za zaštitu drveća, kaucija za ambalažu za pića, oporezivanja plastičnih kesa, naknadu za zagađenje voda i oporezivanja prirodnih resursa, i sl.) za adkvatno vrednovanje prirodnih resursa u skladu sa evropskom praksom, uz sljedeće prioritetne aktivnosti, SDG 17 (17.14), SDG 12 (12.2): - integrisati naknade iz sektora industrije, od koncesija i drugih oblika korišćenje prirodnih resursa u izvore finansiranja eko-fonda - uvesti nove fiskaLne mehanizme zaštite životne sredine (uvođenjem novih fiskalnih mehanizama zaštite životne sredine (npr. takse na uvoz proizvoda koji ugrožavaju životnu sredinu).		
	6.1.2.3	Omogućiti doslednu i efikasnu naplatu poreza i naknada za zagađivanje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa, SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2).		
	6.1.2.4	Dalje ciljano razvijati oblike namjenske upotrebe sredstava za zaštitu životne sredine iz javnog sektora i kroz partnerstvo sa domaćim i međunarodnim privatim i javnim izvorima, SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2).		
	6.1.2.5	Obezbijediti kompatibilnost ubiranja poreza i naknada za životnu sredinu u okviru Eko-fonda sa onim u okviru finansiranja održivog razvoja, kao i subvencija koje će biti podržane iz oba izvora finansiranja. Osigurati usmjeravanje dijela sredstava za zaštitu životne sredine lokalnim samoupravama u skladu s programskim opredjeljenima Eko fonda, SDG 17 (17.3, 17.14), SDG 12 (12.2).		
6.1.3 Ukinuti subvencije koje štete životnoj sredini uključujući i racionalizaciju neefikasnih subvencija SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14)	6.1.3.1	Eliminisati subvencije štetne po životnu sredinu i omogućiti plaćanja pravih cijena upotrebe prirodnih resursa, SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14).	- SDG 12.c.1 Iznos subvencija za fosilna goriva po jedinici BDP-a (proizvodnja i potrošnja) i kao udio u ukupnom nacionalnom rashodu za fosilna goriva NIE63 MF, Državna pomoć u BDP-u i učešće regionalne pomoći u ukupnoj državnoj pomoći	- Ukinute subvencije koje štete životnoj sredini - Uveden novi set subvencija u skladu sa EU standardima
	6.1.3.2	U potpunosti ukladiti propise i politiku državne pomoći sa EU standardima u ovoj oblasti, SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14).		
	6.1.3.3	Preispitati obim ovih izdvajanja striktno poštujući principa postepenog smanjivanja odobrenih subvencija u funkcij vremena, SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14).		
	6.1.3.4	Proširiti subvencije kojim se podstiče održivost životne sredine i održiva upotreba prirodnih resursa u prvom redu kroz: podršku sanaciji zagađenja, održivim na prirodni zasnovanim oblicima turizma, održivim gradovima, uvođenju zelene infrastrukture, zelene mobilnosti i pilot projektima uspostavljanja integrisanog sistema održivog saobraćaja, istraživanjima i inovacijama usmjerenim na razvoj zelenih i čistih tehnologija, itd., SDG 12 (12.c), 17 (17.3, 17.14).		
6.1.4 Mobilisati sredstva za unapređenje kvaliteta infrastrukture u oblasti životne sredine kombinacijom ekonomskih instrumenata, podsticajem stranih ulaganja, kreditima i mehanizmima razvojnog partnerstva sa domaćim i međunarodnim partnerima (javni i privatni sektor) SDG 12 (12.2, 12.c), SDG 17 (17.3, 17.14);	6.1.4.1	Povećati namjenska izdvajanja javnog sektora za životnu sredinu (u državnom budžetu i budžetima lokalnih samouprava, SDG 17 (17.3, 17.14).	- MIWB23 Indeks kvaliteta upravljanja (Government effectiveness index, Svjetska banka)	- Administrativni troškovi upravljanja NSOR i dijela programskih aktivnosti održivog razvoja su na nivou od 1 do 1,5% Budžeta Crne Gore u 2020. godini, a na nivou od 1,5 do 2% u 2030. godini. - Usaglašeni propisi sa EU pravnom tekovinom (nacionalni ekološki acquis) - Uvedeni novi ekonomski instrumenti za podsticanje zelene ekonomije i kreiranje zelenih radnih mjesta
	6.1.4.2	Unaprijediti propise u kontekstu širenja poreske osnovice poreza i naknada za zagađenje životne sredine i upotrebu prirodnih resursa i poboljšati mehanizme za upravljanje prikupljenim sredstvima (unaprijediti sistem i naplatu naknada), osiguravajući njihovo namjensko trošenje kroz funkcionisanje transparentnog eko-fonda, SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14).		
	6.1.4.3	Unaprijediti propise u kontekstu utvrđivanja realnih, pravih cijena (getting the prices right) kojim će se pokriti troškovi prevencije i eliminisanja posljedica negativnih uticaja na životnu sredinu i stimulisati efikasno korišćenje prirodnih resursa kao što su vode, materijali iz vodotoka, i šume,SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14).		
	6.1.4.4	Proširiti poresku osnovicu za poreze i naknade za zagađivanje životne sredine i korišćenje prirodnih resursa u skladu sa evropskom praksom, prioritetno, SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14):		

	-	integrisanjem naknada iz sektora industrije, od koncesija i drugih oblika korišćenje prirodnih resursa u izvore finansiranja eko-fonda,		
	-	uvođenjem novih fiskalnih mehanizama zaštite životne sredine (npr. takse na uvoz proizvoda koji ugrožavaju životnu sredinu).		
	6.1.4.5	Obezbijediti finansijsku samoodrživost javnih komunalnih preduzeća cjenovnom politikom i svođenjem broja zaposlenih u realne okvire, SDG 17 (17.3, 17.14).		
	6.1.4.6	Promovisatii investicije u životnu sredinu dodatnim setom podsticajnih mjera za projekte ozelenjavanja crnogorske ekonomije, SDG 12 (12.2, 12.c), 17 (17.3, 17.14).		

TEMATSKO PODRUČJE	**6. FINANSIRANJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ**
STRATEŠKI CILJ	**6.2 OMOGUĆITI UVOĐENJE ZELENE EKONOMIJE MOBILIZACIJOM SREDSTAVA ZA FINANSIRANJE ODRŽIVOG RAZVOJA**
ODGOVORNI SUBJEKTI	**Vodeći subjekt:** Ministarstvo finansija **Subjekti uključeni u implementaciju:** Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva, Ministarstvo nauke, Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Agencija za zaštitu životne sredine, Zavod za zapošljavanje Crne Gore, lokalne uprave, privredni subjekti, stručne i naučne institucije, i nevladin sektor; međunarodni razvojni partneri (EU, UN, WB i dr.);

MJERE	PODMJERE		INDIKATORI	CILJNI ISHOD U POSTIZANJU NAPRETKA U 2030. g.
6.2.1 Pružiti finansijsku podršku razvoju mehanizama i kapaciteta za uvođenje zelene ekonomije u deset prioritetnih sektora (9.b), 10 (10.1, 10.2, 10.4, 10.b), 12 (12.a, 12.c), 13 (13.3), 15 (15.a, 15.b), 17(17.1, 17.3, 17.14, 17.16)	6.2.1.1	Otvarati nova zelena radna mjesta, prvenstveno s ciljem ubrzanog razvoja sjevernog regiona, smanjenja siromaštva i nejednakosti, u sljedećim prioritetnim sektorima, SDG 12 (12.c), 10 (10.1, 10.2, 10.4):	- NIE59 IRF, Broj realizovanih kreditnih linija za podsticaj razvoja MSP preko IRF-a koje spadaju u podršku zelenom preduzetništvu - NID65 IRF, Ukupna vrijednost projekata odobrenih od strane IRF za sjeverni region - NIE46 MPRR, MORT, Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja ostvaruju pravo na direktna zelena plaćanja - NIE42 MPRR, MORT Udio polj. površina u programima posebne po¬drške poljoprivredi i ruralnom razvoju (zelena plaćanja, organska polj., zaštićena područja, pod¬ručja s prirodnim ograničenjima za poljoprivredu, područja posebne prirodne vrijednosti i sl.)	- Obezbjeđeni domaći javni izvori koji generišu privredni rast na održivim osnovama - Obezbijeđeni domaći i međunarodni privatni izvori za finansiranje održivog razvoja i kreiranje zelenih radnih mjesta - Poboljšana koherentnost politika za održivi razvoj, uključujući koordinaciju
	-	Održiva poljoprivreda i ruralni razvoj (uključujući: promociju područja sa ograničenim mogućnostima za poljoprivrednu proizvodnju; očuvanje i održivo korišćenje genetskih resursa; organsku proizvodnju; i održivo korišćenje planinskih pašnjaka), SDG 15 (15.a, 15.b)		
	-	Jačanje veza turizma i poljoprivrede		
	-	Održivo šumarstvo SDG 15 (15.b)		
	-	Razvoj zelenih vidova turizma - diverzifikacija turističke ponude;		
	-	Razvoj održivih OIE i smanjenje emisija i pritisaka na životnu sredinu;		
	-	Energetska efikasnost (domaćinstva, javni sektor, komercijalni sektor, saobraćaj, prerađivačka industrija); posebno ozeleniti prostorno planiranje i građevinarstvo (dalja integracija zahtjeva energetske efiaksnosti u prostorne planove, ali i kod upotrebe materijala u građevinarstvu, omogućiti očuvanje predionih i prirodnih vrijednosti u prostornim planovima; omogućiti planiranje prostora koje uzima u obzir uticaj klimatskih promjena)		
	-	Održiva proizvodnja i potrošnja za efikasno korišćenje resursa i jačanje konkurentosti (prerađivačka industrija, usluge, mala i srednja preduzeća).		
	-	Prirodni kapital (zaštićena područja, očuvanje stabilnosti ekosistema, posebno osjetljivih, očuvanje predionih i prostornih vrijednosti; vodni resursi, obalno područje i zemljište)		
	-	Infrastruktura koja doprinosi očuvanju životne sredine (otpad, otpadne vode, saobraćaj, zgrade), kao i zelena i na klimatske promjene otporna infrastruktura		
	-	Nauka i istraživanje, obrazovanje (inovacije i tehnološki razvoj, sufinansiranje projekata).		
	6.2.1.2	Razvijati kapacitete za zelenu ekonomiju i inovacije, uz značajnu ulogu nauke, istraživanja, obrazovnog sistema i međunarodne saradnje, SDG 12 (12.a), 13 (13.3), 10 (10.b), 9 (9.b), 17 (17.14, 17.16).		
	6.2.1.3	Stvoriti uslove za razvoj zelene ekonomije, posebno u prioritetnim sektorima: poljoprivredi (uključujući ruralni razvoj i šumarstvo), energetici (EE i OIE) i turizmu jačanjem kapaciteta i omogućavanjem investicija za ozelenjavanje ekonomije i kreiranje novih radnih mjesta, pri čemu javni sektor djeluje kao katalizator, a uloga privatnog sektora jača, SDG 17 (17.3, 17.14).		

	6.2.1.4	Sprovoditi mjere fiskalne konsolidacije, borbu protiv sive ekonomije, jačati međunarodnu saradnju u oblati poreske politike, uz adekvatnu cjenovnu i poresku politiku prozvoda koji ugrožavaju ljudsko zdravlje, kako bi se kreirala dodatna sredstva iz javnih izvora za finansiranje održivog razvoja, SDG 10 (10.4, 10.2), 17 (17.1, 17.3, 17.14).		
6.2.2 Uspostaviti povoljan regulatorni okvir za investicije u zelenu ekonomiju SDG 8 (8.2, 8.3), 10 (10.2, 10.3, 10.b), 12 (12.2, 12.c), 13 (13.2, 13.a), 15 (15.2), 16 (16.6), 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5, 17.6, 17.7, 17.14, 17.17, 17.18, 17.19)	6.2.2.1	Dosljedno primjeniti politiku i propise održivog razvoja i zelene ekonomije, kao i relevante strategije i planove; integrisati mjere za stvaranje povoljnog okvira i ambijenta za zelenu ekonomiju u sektorske politike i mjere, SDG 13 (13.2), 17 (17.14).	- SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja - MIWEF34 Lakoća poslovanja (Doing business, Svjetski ekonomski forum) - MIWEF33 Indeks globalne konkurentnosti (GCI) - MIWB29 Technical cooperation grants (BoP, current US$) - NIE05 MF, Neto SDI u BDP-u - NIE59 IRF, Broj realizovanih kreditnih linija za podsticaj razvoja MSP preko IRF-a koje spadaju u podršku zelenom preduzetništvu	- Poboljšana koherentnost politika za održivi razvoj - Unaprijeđen institucionalni ovir i ukupni poslovni ambijent za privlačenje investicija u zelenu ekonomiju - Povećan broj odobrenih projekata iz regionalnih pretpristupnih fondova za podršku infrastrukturi i društvenom razvoju - Povećan broj međunarondih razvojnih partnera koji podržavaju razvoj zelene ekonomije u Crnoj Gori - Razvijeno zeleno bankarstvo, povećan broj kreditnih linija pod povoljnim uslovima kompanijama koje su aktivne u sektoru energetske efikasnosti, upravljanju otpadom i sl., kompanijama koje proizvode ekološki dizajnirane proizvode, fizičkim licima koja kupuju hibridne automobile, farmerima koji proizvode organske proizvode - Razvijeni indikatori za mjerenje napretka u prelasku na zelenu ekonomiju (zeleni BDP)
	6.2.2.2	Izgraditi transparentan, stabilan i predvidljiv investicioni ambijent, pa punom primjenom ugovora i poštovanjem vlasničkih prava, integrisanih u jasne makroekonomske politike i odgovarajuće institucije; u navedenom kontekstu razviti i primjeniti politike i instrumente zelene ekonomije, uključujući fiskalne i tržišno zasnovane instrumente, standarde i propise. Kroz funkcionisanje Eko-fonda podržati njihovu efikasnu primjenu. Primijenti i instrumente zasnovane na dobrovoljnosti, SDG 10 (10.b), 17 (17.3).		
	6.2.2.3	Graditi povoljnu klimu za inkluzivne i održive investicije privatnog sektora, sa transparentnim i stabilnim pravilima i standardima, uz uslove fer konkurencije, a u cilju podsticanja ostvarivanja ciljeva održivog razvoja zemlje, SDG 17 (17.14).		
	6.2.2.4	Podsticati pripremu projekata koji promovišu rast zaposlenosti, održive oblike potrošnje i proizvodnje, strukturnu transformaciju i održivu industrijalizaciju, proizvodnu diverzifikaciju i razvoj poljoprivrede; posebno:		
	-	Ozeleniti tržište radne snage (veza između obrazovnog sistema i tržišta radne snage, omogućavanje obuka za ozelenjavanje određenih zanimanja i razvoj novih znanja i sposobnosti);		
	-	Omogućiti pravičnu raspodjelu korisiti od ekonomskog razvoja i smanjenje nejednakosti, uključujući mjere kroz namjensko planiranje budžeta, SDG 10 (10.2, 10.3), 17 (17.3, 17.4).		
	6.2.2.5	Obezbjediti tehničku podršku, investicije i obuke za razvoj kapaciteta za jačanje ekonomske saradnje zemlje domaćina i stranih investitora, kao i obezbjeđenje osiguranja i neophodnih garancija za investicije (WB, UN, EU); uključiti i multilateralne razvojne banke; jačati administrativne kapacitete i obuke za korišćenje sredstava iz pretpristupne podrške EU (kasnije strukturnih fondova EU), kao i učešće u programima Unije, SDG 10 (10.b), 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5, 17.6).		
	6.2.2.6	Redovno ažurirati Nacionalni investicioni plan sa kompletnom bazom prioritetnih investicionih projekata u oblasti energetike, životne sredine, saobraćaja i društvenih djelatnosti za WBIF-IPA i evropske banke (EIB,EBRD), SDG 10 (10.b), 17 (17.1, 17.2, 17.3, 17.4, 17.5).		
	6.2.2.7	Stimulisati zeleno preduzetništvo olakšavanjem pristupa kreditima kod komercijalnih banaka za početak biznisa i za novo zapošljavanje (zeleno bankarstvo), SDG 8 (8.2, 8.3), 17 (17.3).		
	6.2.2.8	Jačati javno-privatna partnerstva,SDG 17 (17.3, 17.7, 17.17).		
	6.2.2.9	Ukloniti direktne ili skrivene subvencije za neodržive aktivnosti (prekomjerno zagađenje, neefikasno trošenje energije i ostalih resursa, prekomjerna eksploatacija prirodnih resursa, ugrožavanje vrijednog biodiverziteta), SDG 12 (12.2, 12.c), 15 (15.a), 17 (17.14).		
	6.2.2.10	Omogućiti integraciju vrijednosti ekosistema u razvojne politike i nacionalne račune, SDG 15 (15.2), 17 (17.14).		
	6.2.2.11	Razvijati indikatore za mjerenje napretka u prelasku na zelenu ekonomiju, SDG 12 (12.8), 17 (17.18, 17.19).		
	6.2.2.12	Omogućiti sticanje novih znanja i sposobnosti za zelenu ekonomiju, podizanje svijesti i promjenu ponašanja; jačati proces mobilizacije resursa i kroz Zeleni klimatski fond (Green Climate Fund), Strateški plan za biodiverzitet, Globalni ekološki fond (Global Environmet Facility, GEF), inicijative WHO, itd., SDG 13 (13.3, 13.a), 10 (10.b), 17 (17.14).		
	6.2.2.13	Definisati institucionalne i administrativne strukture koje treba da omoguće razvoj ljudskih resursa i naučno-istraživačke infrastrukture u funkciji većeg doprinisa zelenom razvoju; realizovati i omogućiti primjenu rezultata tih naučno-istraživačkih projekata, SDG 13 (13.3, 13.a), 10 (10.b), 16 (16.6), 17 (17.14).		
	6.2.2.14	Podsticati dalji razvoj privatnog sektora koji uvažava međunarodne standarde i dobru praksu tržišta rada odnosno prava zaštite na radu, ekološke i zdravstene standarde, uz uvažavanje ukupnog korpusa zaštite ljudskih prava, u skladu sa međunarodnim konvencijama, SDG 8 8.5).		

6.2.3 Institucionalno i organizaciono jačati koherentnost politika za finansiranje održivog razvoja SDG 10 (10.6), 17 (17.3, 17.10, 17.11, 17.12 17.13, 17.14, 17.18, 17.19)	6.2.3.1	Organizaciono i kadrovski unaprijediti proces planiranja i realizacije Budžeta Crne Gore u Ministarstvu finansija, uključujući i sistematizovano radno mjesto za finansijsko planiranje, praćenje i agregiranje tekućih, ali i kapitalnih izdataka potrošačkih jedinica, koje se odnose na finansiranje održivog razvoja, uključujući izdatke i investicije za održivi razvoj ljudskog, društvenog i ekonomskog kapitala Crne Gore, SDG 17 (17.13, 17.14, 17.18, 17.19).	- MIWB23 Indeks kvaliteta upravljanja (Government effectiveness index, Svjetska banka) - SDG 17.14.1 Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja	- Poboljšana koherentnost politika za održivi razvoj, uključujući koordinaciju i flaeksibilne mehanizme finansiranja održivog razvoja
	6.2.3.2	Ojačati administrativne kapacitete jedinica lokalne samouprave za omogućavanje finansiranje održivog razvoja na lokalnom nivou, SDG 17 (17.3, 17.14).		
	6.2.3.3	Uspostaviti kontrolni mehanizam u okviru Komisije za ekonomsku politiku i finansijski sistem čijom primjenom bi se onemogućilo donošenje dokumenata i propisa koji nijesu u skladu s prioritetima održivog razvoja Crne Gore do 2030. godine, SDG 17 (17.14).		
6.2.4 Podsticati transprentnu, inkluzivnu i nediskriminativnu međunarodnu trgovinu SDG 8 (8.a), SDG 10 (10.6, 10.a), 17 (17.10, 17.11, 17.12)	6.2.4.1	Sprovesti Sporazum o trgovinskim olakšicama Svjetske trgovinske organizacije (WTO TFA) i poštovati sve WTO inicijative, posebno inicijative prema najmanjerazvijenim zemljama; sprovesti sličan sporazum u okviru CEFTA zone slobodne trgovine, participirati u svim inicijativama UNCTAD-a za olakšanje trgovine i rast izvoza, kako bi se kreirali fer uslovi trgovine za sve i unaprijedio pristup tržištu za manje razvijene i manje konkurentne zemlje (posebno tržištu poljoprivrednih proizvoda, i tržištu prehrambenih proizvoda), SDG 8 (8.a), SDG 10 (10.6), SDG 17 (17.10, 17.11, 17.12).	- NIE03 MF, Bilans tekućeg računa u BDP (deficit) - NIE04 MF, Stepen pokrivenosti uvoza izvozom - NIE06 UC, Prosječno vrijeme carinjenja robe pri uvozu i izvozu	- U potpunosti primjenjen sporazum o trgovinskim olakšicama WTO (i CEFTA) - Povećan izvoz poljoprivredni prozvoda i prehrambene industrije, smanjenjem netarifnih mjera u regionu i trgovinskim olakšicama - Ojačana regionalna ekonomska saradnja
	6.2.4.2	Jačati pristup finansijskim izvorima za rast ekonomskih aktivnosti i međunarodnu trgovinu i definisati tržišno orjentisane podsticaje kako bi se proširilo finansiranje međunarodne trgovine u skladu sa pravilima STO, SDG 10 (10.a), SDG 17 (17.10, 17.11, 17.12).		
	6.2.4.3	Posebno podsticati regionalnu trgovinu i interkonektivnost, čime se promoviše inkluzivni rast i održivi razvoj; smanjenjem barijera trgovini, ukidanjem nepotrebnih netarifnih mjera i trgovinskim olakšicama jačati bilateralnu i regionalnu ekonomsku saradnju, SDG 17 (17.10, 17.11, 17.12).		
6.2.5 Upravljati javnim dugom na principima međugeneracijske ravnoteže i održivog razvoja SDG 10 (10.5), SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19)	6.2.5.1	Sprovoditi Strategiju upravljanja javnim dugom kao dio fiskalne strategije zemlje, uključujući analizu postojeće duga, projekciju kretanja u narednom srednjem roku, analizu troškova i rizika koji prate potencijalna zaduživanja, kao i smjernice za dalju politiku zaduživanja i upravljanja dugom, SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19).	- SDG 17.4.1 Servisiranje duga kao udio izvoza roba i usluga - SDG 10.5.1 Pokazatelji finansijske ispravnosti (CPIA indikator) - SDG 10.c.1 Troškovi slanja doznaka kao udio doznačenog iznosa - NIE07.MF, Državni dug u BDP-u - NIE08 MF, Javni dug u BDP-u - NIE09 MF, Troškovi servisiranja duga kao % BDP-a - MIWB26 Ukupno servisiranje duga (Total Debt Service, Svjetska banka)	- Održivo upravljanje javnim dugom na principima međugeneracijske ravnoteže
	6.2.5.2	Upravljati daljim zaduživanjem uvažavajući princip međugeneracijske ravnoteže, posebno kod reprogramiranja duga, odnosno reprogramiranja sredstava potrebnih za javnu potrošnju od vremena nastanka određenog projekta do vremena plaćanja dospelih obaveza po servisiranju zaduženja, SDG 17 (17.4, 17.13, 17.14, 17.18, 17.19).		
	6.2.5.3	Unaprijediti regulatorni okvir i praćenje globalnih finansijskih tržišta i institucija, te ojačati budžetsko i finansijsko upravljanje u zemlji, SDG 10 (10.5),		
	6.2.5.4	Do 2030. godine, smanjiti na manje od 3 odsto transakcijske troškove doznaka migranata i eliminisati koridore za plaćanje doznaka sa troškovima većim od 5 odsto, SDG 10 (10.c).		

7
57064
Kunde:
Arbejdsplads:
Beskrivelse af arbejdet:
Adresse:
Leveringssted:

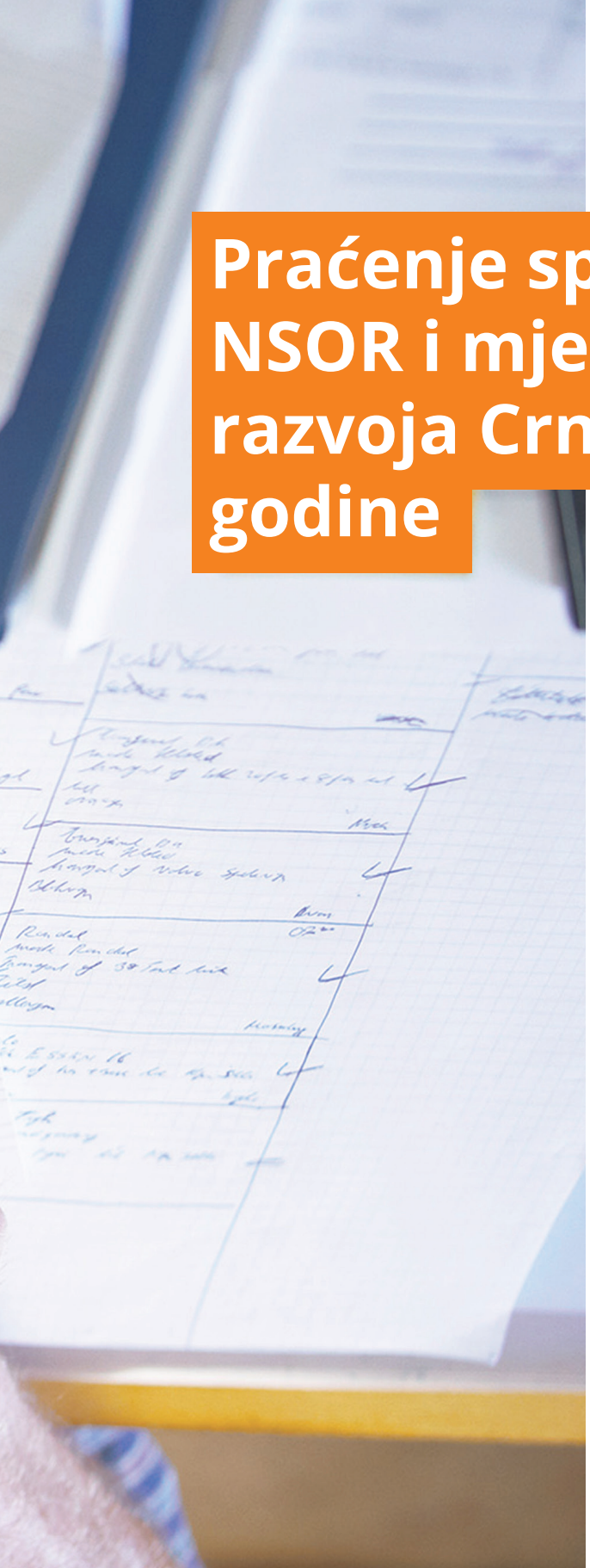

Praćenje sprovođenja NSOR i mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine

Bez preciznih mjerenja uspješnosti sprovođenja i ocjene djelotvornosti mjera održivog razvoja nije moguće pratiti ishode sprovođenja NSOR. Na taj način, pored praćenja planiranih i očekivanih promjena, moguće je praćenje i neplaniranih promjena koje potencijalno mogu prouzrokovati poteškoće u implementaciji politike održivog razvoja. U strateškom cilju NSOR **„Uspostavljanje sistema za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja“** dat je kritički osvrt na praćenje sprovođenja i izvještavanje o sprovođenju NSOR iz 2007. godine, identifikovane su slabosti i ponuđeni odgovori kako da se nedostaci prevaziđu u periodu do 2030. godine. Naime, osnovne slabosti postojećeg sistema mogu se grupisati u dvije cjeline: 1) nedostatak sveobuhvatne liste nacionalnih indikatora održivog razvoja koja bi obuhvatila i kvalitativne i precizno mjerljive kvantitativne pokazatelje stanja, procesa i ishoda održivog razvoja Crne Gore; i 2) neuspostavljen funkcionalan informacioni sistem obrade podataka za proračun indikatora održi-

vog razvoja, uz omogućenu kompatibilnost postojećih baza podataka i zadovoljavajuću komunikaciju brojnih subjekata s nadležnostima za sprovođenje mjera NSOR u kontekstu usklađivanja obrade podataka i njihove razmjene. Navedene slabosti su rezultirale nemogućnošću kvantifikovanja trendova u sprovođenju mjera NSOR, te usmjeravanjem sistema izvještavanja na isključivo praćenje ishoda, bez mogućnosti uvida u trendove procesa vezanih za sprovođenje mjera održivog razvoja. Na taj način je onemogućeno izvođenje ocjena o tome kako su procesi doveli do ispunjenja planiranih ishoda ili ako nijesu, zašto nije bilo moguće ostvariti planirane ishode.

S ciljem da se stvore uslovi za mjerenje održivosti nacionalnog razvoja u vremenskoj perspektivi do 2030. godine neophodno je napraviti iskorak, prevazići slabosti iz prethodne faze sprovođenja NSOR i uspostaviti funkcionalan sistem koji omogućava preciznu mjerljivost procesa i ishoda kako planiranih – očekivanih, tako i neplaniranih. Neophodno je da tako uspostavljen sistem omogući ocjenu napretka u sprovođenju ciljeva i mjera NSOR, ali i informisanu osnovu za usklađivanje početnih ciljeva i mjera s rezultatima implementacije NSOR, ukoliko se za tim pojavi potreba. Takođe, ovakav sistem treba da omogući poređenje stanja i kretanja, kako u nacionalnom tako i međunarodnom kontekstu, prije svega zarad nacionalnog izvještavanja prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC) i Statističkoj komisiji UN-a o progresu u sprovođenju ciljeva i indikatora održivog razvoja. Istovremeno, potrebno je da sistem podrži ispunjavanje kompatibilnih obaveza u okviru sprovođenja određenog broja multilateralnih sporazuma Ujedinjenih nacija, te izvještavanja prema Evropskoj agenciji za životnu sredinu (EEA) i EUROSTAT-u.

Zato je za realizaciju strateškog cilja „Uspostaviti sistem za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uključujući praćenje sprovođenja ciljeva održivog razvoja“ prioritetno sprovođenje sljedećih mjera:

- Omogućiti kontinuiranu realizaciju programa prevođenja ciljeva održivog razvoja u nacionalni kontekst i izgradnju nacionalnih kapaciteta za njihovo efikasno sprovođenje u predstojećem dvogodišnjem periodu, SDG 16 (16.6, 16.7, 16.b), SDG 17 (17.9, 17.14, 17.15, 17.16, 17.17, 17.18, 17.19),
- Uspostaviti informacioni sistem za praćenje sprovođenja NSOR koji je utemeljen na ciljevima i indikatorima održivog razvoja, SDG 17 (17.9, 17.16, 17.18, 17.19).

Ove mjere koje prate odgovarajuće podmjere omogućiće funkcionalan sistem praćenja sprovođenja politike održivog razvoja do 2030. godine doprinoseći dobrobiti društva i kvalitetu života građana. Tako postavljena metodologija pored horizontalne dimenzije prikupljanja i obrade podataka radi praćenja strateških ciljeva NSOR, ima i vertikalnu dimenziju - uvezivanja Crne Gore sa sistemom izvještavanja o sprovođenju ciljeva održivog razvoja UN-a. Sistem praćenja sprovođenja NSOR i mjerenja održivosti razvoja Crne Gore postavljen na ovaj način trebalo bi da omogući informisano donošenje odluka utemeljenih na razrađenim i objektivnim pokazateljima stanja, procesa i ishoda, sistematično prikupljenih i obrađenih u uporedivim vremenskim serijama. Ovim se uspostavlja osnov za ispunjavanje dobrovoljnih nacionalnih obaveza u okviru sistematskog praćenja i procjenjivana sprovođenja UN Agende za održivi razvoj do 2030. godine u narednih 15 godina. Naime, Agendom je utvrđeno „da će jasan, dobrovoljni, djelotvoran, partici-

pativan, transparentan i integrisani okvir za praćenje i procjenu predstavljati ključni doprinos sprovođenju i pružati pomoći zemljama da ostvare maksimum i prate napredak u sprovođenju ove agende kako bi se obezbijedilo da niko ne bude zaboravljen; kako je nacionalno vlasništvo ključ za postizanje održivog razvoja, ishodi procesa na nacionalnom nivou treba da budu temelj za procjene na regionalnom i globalnom nivou, s obzirom da će se globalna procjena prvenstveno temeljiti na nacionalnim službenim izvorima podataka; pritome je praćenje i mjerenje u nacionalnom kontekstu definisano kao dobrovoljni instrument koji će voditi zemlje uzimajući u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i nivo razvoja i poštujući prostor za djelovanje i prioritete".

7.1. Mjerenje održivosti razvoja Crne Gore do 2030. godine

Za mjerenje napretka u sprovođenju ciljeva, mjera i podmjera NSOR neophodna je primjena sistema **indikatora održivog razvoja** koji omogućava preciznu mjerljivost procesa i ishoda sprovođenja mjera održivog razvoja, odnosno praćenje stanja i kretanja, kako u nacionalnom tako i u međunarodnom kontekstu.

Imajući u vidu da NSOR do 2030. godine u sebi integriše UN ciljeve i zadatke održivog razvoja, **indikatori održivog razvoja koje je utvrdila Statistička komisija Ujedinjenih nacija** predstavljaju prioritetni set pokazatelja za praćenje održivosti nacionalnog razvoja do 2030. godine. Iz tog razloga, fokus je stavljen na uvođenje globalnih indikatora održivog razvoja u nacionalni sistem mjerenja održivosti razvoja Crne Gore tako što je utvrđena njihova primjenljivost u datim nacionalnim okolnostima i što su prepoznati odgovorni subjekti za njihovo uvođenje i primjenu. Takođe, izvršeno je njihovo povezivanje s mjerama u Akcionom planu NSOR.

Međutim, NSOR do 2030. godine postavlja strateški okvir za održivi razvoj društva koji je zasnovan na kontekstu širem od povezivanja s Agendom za održivi razvoj do 2030. godine. Imajući u vidu specifičnosti nacionalnog razvoja, probleme i potrebe koji su se iskristalisali u periodu od 2007. godine do sada, NSOR uvodi i set relevantnih **nacionalnih pokazatelja** za praćenje održivosti nacionalnog razvoja, pri čemu se daje veza između nacionalnih pokazatelja i indikatora održivog razvoja s UN liste.

Takođe, indikatori održivog razvoja s UN liste su analizirani i u odnosu na listu **relevantnih pokazatelja međunarodnih organizacija** koji bi mogli, iako se ne prate u Crnoj Gori, doprinijeti u određenom opsegu potpunijem nacionalnom izvještavanju u odnosu na zahtjeve UN indikatora, ali tako da ne predstavljaju alternative po sadržaju UN indikatorima.. To treba da omogući sagledavanje šireg međunarodnog konteksta o progresu u sprovođenju politike održivog razvoja.

Pored prethodno navedenih indikatora, ovom strategijom uvode se i kompleksni pokazatelji održivog razvoja koji omogućavaju kumulativni prikaz održivosti nacionalnog razvoja i stanja nacionalnih resursa.

S aspekta uključivanja indikatora za praćenje napretka u realizaciji mjera NSOR, primijenjen je pristup prema kome svakoj mjeri odnosno podmjeri nije pripisan odgovarajući indikator ili grupa indikatora, već su pojedini indikatori ili grupa indikatora definisani kao relevantni za praćenje više mjera odnosno podmjera u okviru pojedinih prioritetnih tema. Na prethodno opisani način Crna Gora uvodi instrumente za praćenje sprovođenja Agende za održivi razvoj do 2030. godine s obzirom na preuzetu obavezu u skladu s kojom će se: „Ciljevi i konkretni zadaci pratiti i procjenjivati pomoću skupa globalnih indikatora, koji će biti dopunjeni indikatorima na regionalnom i nacionalnom nivou koje će definisati države članice, pored rezultata rada na definisanju polaznih osnova za te konkretne ciljeve tamo gdje nacionalni i globalni podaci za polaznu osnovu još ne postoje“.

7.1.1. Uvođenje indikatora održivog razvoja s UN liste u nacionalni sistem mjerenja održivosti razvoja Crne Gore

Radi uspostavljanja sistema za praćenje sprovođenja i izvještavanja o sprovođenju NSOR do 2030. godine izvršena je analiza 241 indikatora održivog razvoja koje je utvrdila Statistička komisija Ujedinjenih nacija na 47. zasijedanju održanom u periodu 8-11. marta 2016. godine. S obzirom na potrebu uključivanja zvaničnih proizvođača statistike u buduće izvještavanje prema Statističkoj komisiji UN-a, utvrđen je pregled trenutnih mogućnosti i obaveza zvaničnih proizvođača statistike u Crnoj Gori. Članom 7 Zakona o zvaničnoj statistici i sistemu zvanične statistike [1] kao proizvođači zvanične statistike utvrđeni su: 1) organ uprave nadležan za poslove statistike (MONSTAT), 2) Centralna banka Crne Gore, 3) organ državne uprave nadležan za poslove finansija (Ministarstvo finansija) i 4) drugi proizvođači zvanične statistike određeni Programom zvanične statistike. U Programu zvanične statistike 2014-2018. godine[2] utvrđeni su drugi proizvođači zvanične statistike: 1) Institut za javno zdravlje Crne Gore, 2) Uprava carina, 3) Poreska uprava, 4) Komisija za hartije od vrijednosti, 5) Fond za zdravstveno osiguranje, 6) Fond penzijskog i invalidskog osiguranja i 7) Ministarstvo nauke. Shodno članu 4 Zakona o zvaničnoj statistici i sistemu zvanične statistike kojim se, između ostalog, definiše značenje prikupljanja statističkih podataka i administrativni izvori podataka, sve druge

1 Zakon o zvaničnoj statistici i sistemu zvanične statistike, “Službeni list Crne Gore”, br. 18/12

2 Program zvanične statistike od 2014-2018. godine, “Službeni list Crne Gore”, br. 13/14, od 14.03.2014

institucije, koje pored zvaničnih proizvođača statistike predstavljaju administrativne izvore za određeni broj podataka relevantnih za proračun indikatora održivog razvoja, mogu se smatrati administrativnim proizvođačima statistike za potrebe proračuna indikatora održivog razvoja u okviru praćenja sprovođenja NSOR odnosno Agende za održivi razvoj do 2030. godine.

S tim u vezi postoji razlika u odgovornostima zvaničnih i administrativnih proizvođača statistike za potrebe izvještavanja primjenom indikatora s UN liste u okviru sprovođenja NSOR do 2030:

- Zvanični proizvođači statistike treba samostalno da analiziraju obrađene podatke i proračunate indikatore i da pripreme analitički izvještaj. U skladu sa članom 4 Zakona o zvaničnoj statistici i sistemu zvanične statistike "proizvođači zvanične statistike odgovorni su za prikupljanje, izradu i objavljivanje statističkih podataka, u skladu sa programom zvanične statistike"(st. 1, t. 2), dok je prikupljanje podataka aktivnost prozvođača zvanične statistike koja se, između ostalog, odnosi i na "preuzimanje podataka iz administrativnih izvora podataka" (st.1, t. 6); dok se u čl. 9 navodi da Zavod za statistiku, između ostalog, "vrši poslove praćenja i sprovođenja kontrole kvaliteta statističkih podataka i informacija", a da su, shodno čl. 7, st. 3 "proizvođači zvanične statistike dužni da, prilikom prikupljanja, proizvodnje, obrade i diseminacije statističkih podataka, primjenjuju principe zvanične statistike, kao i metodologije i standarde za proizvodnju statistike iz svoje nadležnosti, po prethodno pribavljenoj saglasnosti nadležnog organa, radi proizvodnje transparentnih i međunarodno uporedivih podataka".

- Administrativni proizvođači statistike, koje uvodi NSOR za potrebe proračuna indikatora održivog razvoja u okviru praćenje sprovođenja NSOR odnosno Agende za održivi razvoj do 2030. godine, treba da prođu proces kontrole i potvrđivanja podataka i indikatora od strane Zavoda za statistiku. U tom kontekstu u periodu do 2018. godine treba razmotriti mogućnost izmjena i dopuna Zakona o zvaničnoj statististici i sistemu zvanične statistike u cilju proširenja nadležnosti Zavoda za statistiku tako da pored zvanične statistike verifikuje i koordinira stastistikom administrativnih priozvođača za potrebe izvještavanja u okviru međunarodne statističke saradnje.

- Prema dokumentu „Procedura pristupanja proizvođača statistike u sistem zvanične statistike" (Zavod za statistiku, februar 2015. godine), na str. 3, tačka V „Pristupanje zvaničnom statističkom sistemu Crne Gore", a u vezi sa uslovima koje treba da ispuni podnosilac zahtjeva za prijem u zvanični statistički sistem, isti mora dostaviti informacije o vremenskoj seriji (najmanje 3 godine) za statističko/a istraživanje/a koje/a ga kandituje/u za potencijalnog, drugog proizvođača zvanične statistike. To znači da u taj proces treba, po usvajanju NSOR do 2030. godine, da uđu predloženi proizvođači zvanične statistike – Ministarstvo održivog razvoja i turizma i Agencija za zaštitu životne sredine. Postupak kontrole i potvđivanja podataka koje proizvode administrativni proizvođači statistike za potrebe izvještavanja primjenom indikatora s UN liste od strane MONSTAT-a treba prethodno urediti kroz izmjene i dopune

Zakonona o zvaničnoj statistici i sistemu zvanične statistike. S tim u vezi treba podsjetiti da je već u Programu zvanične statistike 2014-2018 kao jedan od opštih ciljeva naveden i cilj jačanja koordinacione uloge Zavoda za statistiku u koordinacionom sistemu, kao i veće korišćenje administrativnih izvora podataka, te da je neophodno uvoditi tehnologije koje će pojednostaviti razmjenu administrativnih izvora između ograna državne uprave i definisati protokole o razmjeni administrativnih podataka. Preporuke o tome šta je optimalna opcija za svakog pojedinačnog administrativnog proizvođača statistike data je u tabeli 7 -1. Važno je napomenuti da su ove preporuke NSOR do 2030. godine donesene u konsultaciji sa svim pojedinačnim proizvođačima statistike tokom konsultativnog procesa za pripremu NSOR do 2030. godine.

U konsultacijama s predstavnicima zvaničnih i administrativnih proizvođača statistike analiziran je 241 indikator održivog razvoja s UN liste. U Tabeli 7-2 dat je prikaz njihove spremnosti da ih preuzmu i primijene u skladu sa čim se može zaključiti da:

- U sistemu zvanične statistike u Crnoj Gori trenutno se nalazi 49 indikatora koji su prepoznati po nazivu i sadržaju, tj. 20,3% od ukupnog broja;
- Prepoznata su 34 indikatora (14,1%) koji se proizvode po sadržaju (u potpunosti ili djelimično) i koji mogu poslužiti kao alternativa navedenim indikatorima s UN liste. U prvoj fazi uvođenja indikatora održivog razvoja do 2018. godine, treba ispitati u kom opsegu indikatori koji se proizvode po sadržaju (u potpunosti ili djelimično) zaista mogu odgovoriti zahtjevima indikatora s UN liste odnosno poslužiti kao njihova alternativa. Shodno tome treba izvršiti dopunu liste indikatora koje treba uvesti u sistem praćenja NSOR do 2030. godine.
- U periodu do 2018. godine biće uvedena još 54 indikatora (22,4%);
- Kada se uzmu u obzir svi indikatori koji će se pratiti u Crnoj Gori do 2018. godine (u potpunosti i djelimično), moguće je pratiti ukupno 137 indikatora (56,8%);
- Identifikovana su 104 indikatora (43,2%) koji po nazivu i sadržaju sada nijesu prepoznati na nacionalnom nivou, te se njihovo uvođenje ne planira do 2018. godine (od čega 9 indikatora nije relevantno za Crnu Goru, a za 12 indikatora treba naknadno izvršiti analizu potrebe njihovog uvođenja poslije 2024. godine). Zato je izvršena analiza mogućnosti njihovog uvođenja u nacionalni statistički sistem do 2024. godine. U Tabeli 7-3 utvrđena je dinamika uvođenja ove grupe indikatora u periodu 2018-2024. godine. S tim u vezi u sistem nacionalnog praćenja u periodu 2018-2020. godine biće uvedena 32 indikatora, zatim u periodu 2020-2022. godine 24 indikatora i u periodu 2022-2024. godine 27 indikatora. Na taj način do 2024. godine omogućiće se uvođenje ukupno 220 indikatora (91,3% od ukupno 241 indikatora)odnosno visok stepen usaglašenost s UN listom indikatora održivog razvoja. Važno je navesti da Statistička komisija UN-a, na 47. zasijedanju, nije definisala metodologiju za izračunavanje svih indikatora. Za 75 indikatora (31,1% od ukupno 241 indikatora) još uvijek ne postoji definisana metodologija. Statistička komisija UN-a preuzela je obavezu da utvrdi nedostajuće metodologije u periodu koji slijedi.

***Tabela 7 – 1**: Pregled proizvođača statistike u odnosu na status, broj indikatora za koje su institucije nadležne i preporuke*

Naziv odgovorne institucije	Da li je u pitanju zvanični proizvođač statistike ?	Prijedlog	Broj indikatora s UN liste za koje je institucija odgovorna
MONSTAT	DA	-	55
Centralna banka Crne Gore	DA	-	7
Fond za zdravstveno osiguranje	DA		1
Institut za javno zdravlje	DA	-	20
Ministarstvo finansija	DA	-	30
Ministarstvo nauke	DA	-	4
Uprava carina	DA	-	2
Poreska uprava Crne Gore	DA	-	2
Ministarstvo održivog razvoja i turizma	NE	**Aplicirati za status zvaničnog proizvođača statistike**	27
Agencija za zaštitu životne sredine	NE	**Aplicirati za status zvaničnog proizvođača statistike**	11
Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	2
Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	14
Ministarstvo pravde	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	2
Ministarstvo prosvjete	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	7
Ministarstvo rada i socijalnog staranja	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	2
Ministarstvo saobraćaja i pomorstva	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	4
Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	8
Ministarstvo ekonomije	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	5
Ministarstvo zdravlja	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	4
Institut za biologiju mora Kotor	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	3
Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	7
Ministarstvo unutrašnjih poslova	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	19
Zaštitnik ljudskih prava i sloboda	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	1
Biotehnički fakultet	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	2
Direkcija za javne nabavke	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	1
Uprava za nekretnine	NE	Kontrola i potvrđivanje podataka od strana MONSTAT-a	1

***Tabela* 7 – 2:** *Pregled osposobljenosti nacionalnih instutucija za primjenu indikatora sa UN liste*

	Broj	Udio
Broj indikatora koji se prate prema nazivu i sadržaju	49	20,3%
Broj indikatora za koje postoji alternativa prema sadržaju	34	14,1%
Broj indikatora čije se uvođenje planira do 2018. godine	54	22,4%
Ukupan broj indikatora koji će se pratiti u Crnoj Gori do 2018. godine	137	56,8%
Broj indikatora koji nijesu prepoznatipo nazivu i sadržaju i čije uvođenje se ne planira do 2018. godine	104	43,2%
Ukupan broj indikatora na UN listi	**241**	**100%**

***Tabela* 7 – 3:** *Pregled dinamike praćenja indikatora s UN liste u Crnoj Gori; Takodje, nedostaje dio kolone 3 (procenti)*

Godina	Ukupan broj indikatora koji će se pratiti u Crnoj Gori	Broj indikatora koje je potrebno uvesti		Udio
2016	49 (u potpunosti, prema nazivu i sadržaju +34 (postoji alternativa prema sadržaju)	-	20,3% +14,1%	34,4%
2018	137	54	+22,41%	56,8%
2020	169	32	+13,28%	70,1%
2022	193	24	+9,96%	80,1%
2024	220	27	+11,20%	91,2%

Radi grupisanja prema prioritetnim temama NSOR, indikatori održivog razvoja s UN liste su podijeljeni u šest tematskih cjelina koje korespondiraju s prioritetnim temama NSOR do 2030. godine: ljudski resursi, društveni resursi, prirodni resursi, ekonomski resursi, upravljanje za održivi razvoj i finansiranje za održivi razvoj. Ova podjela urađena je isključivo iz statističkih i administrativnih razloga, tako da utvrđena pripadnost indikatora datoj temi zapravo predstavlja oblast na koju se indikator primarno odnosi, dok su neki indikatori relevantni i za praćenje mjera u drugim tematskim oblastima. To je i očekivano imajući u vidu nedjeljivost, horizontalnu povezanost i multidimenzionalnu prirodu ciljeva, zadataka i indikatora održivog razvoja.

U Prilogu PIV dat je detaljan pregled UN indikatora održivog razvoja grupisanih u šest prioritetnih tema NSOR. Pregled sadrži i informacije o tome da li se indikator prati u Crnoj Gori i na koji način, da li se proračunava i prati za Crnu Goru od strane relevantnih međunarodnih organizacija, da li i kada se planira njegovo uvođenje u nacionalni sistem praćenja, kao i koja je institucija odgovorna po tom osnovu.

U tabelama 7-4 do 7-11 dat je pregled raspodjele indikatora s UN liste u odnosu na obaveze zvaničnih proizvođača statistike, a u tabelama 7-12 do 7-29 u odnosu na obaveze administrativnih proizvođača statistike u kontekstu praćenja sprovođenja NSOR, odnosno Agende za održivi razvoj do 2030. godine. Pored osam postojećih zvaničnih proizvođača statistike smatra se da je potrebno i da Ministarstvo održivog razvoja i turizma i Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore dobiju status zvaničnih proizvođača statistike radi unapređenja okvira za praćenje i izvještavanje o NSOR. Indikatorima je pripisana nomenklatura koja je utvrđena UN listom indikatora održivog razvoja.

7.1.1.1. Pregled raspodjele indikatora s UN liste po zvaničnim proizvođačima statistike u Crnoj Gori

Odgovorna institucija: Zavod za statistiku - MONSTAT

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Zavoda za statistiku - MONSTAT-a da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 16 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 13 indikatora (za koje bi trebalo stvoriti uslove da se u potpunosti uvedu u sistem praćenja do 2018. godine);
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati još 17 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 9 indikatora, prema sledećoj dinamici: 4 indikatora (2018-2020), 2 indikatora (2020-2022) i 3 indikatora (2022-2024).

Važno je napomenuti da Zavod za statistiku - MONSTAT proizvodi određeni broj indikatora čije uvođenje nije obuhvaćeno Programom zvanične statistike za period 2014-2018. godine i koji nijesu planirani godišnjim Planom istraživanja. Ti indikatori su, najčešće, dostupni u godini za koju je izvršeno projektno istraživanje, ali nijesu predmet kontuniranog statističkog praćenja. Uz uspostavljanje saradnje sa odgovarajućim međunarodnim institucijama i obezbjeđivanje dodatnih sredstava te indikatore bi bilo moguće proizvesti. U pitanju su indikatori (SDG 2.1.1, SDG 2.1.2, SDG 2.2.1, SDG 2.2.2, SDG 3.7.1, SDG 3.7.2, SDG 4.2.1, SDG 5.3.1, SDG 8.7.1) koji se dobijaju kroz MICS (Multiple Indicator Cluster Survey) u saradnji sa UNICEF-om, kroz Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka (SDG 8.3.1), uključujući materijalni otisak (SDG 8.4.1, SDG 8.4.2, SDG 12.2.1) i domaću potrošnju materijala (SDG 12.2.2) u saradnji sa Programom Ujedinjenih nacija za razvoj.

Zavod za statistiku - MONSTAT neće biti u mogućnosti da ispunjava prethodno utvrđene složene obaveze u okviru praćenja sprovođenja NSOR do 2030. godine odnosno Agende za održivi razvoj do 2030. godine ukoliko se ne omogući zadovoljavajući nivo

opremljenosti resursima (prostornim, tehnološkim, i finansijskim), kao i odgovarajući nivo razvijenosti ljudskih resursa. U pitanju je izuzetan izazov koji je neophodno podržati značajnim povećanjem izdvajanja iz Budžeta Crne Gore za obezbjeđivanje dodatnih neophodnih resursa, kao i za neophodna dodatna statistička istraživanja.

***Tabela 7 – 4**: Pregled obaveza Zavoda za statistiku - MONSTATA*

Odgovorna institucija: MONSTAT	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	16	SDG3.2.1, SDG3.2.2, SDG4.4.1, SDG7.1.1, SDG8.1.1, SDG8.5.2, SDG8.6.1, SDG9.2.1, SDG9.2.2, SDG9.5.1, SDG12.5.1, SDG17.8.1 SDG 17.18.2, SDG 17.9.2, SDG 17.18.3, SDG 17.19.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	13	SDG2.3.1, SDG4.3.1, SDG4.5.1, SDG5. a.1 (a), SDG5.b.1, SDG7.2.1, SDG8.2.1, SDG9.1.2, SDG9.3.1, SDG9.a.1, SDG9.b.1, SDG10.4.1, SDG12.4.2
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	18	SDG1.1.1, SDG 2.1.1, SDG2.1.2, SDG2.2.1, SDG2.2.2, SDG 2.3.1, SDG2.4.1, SDG3.7.1, SDG3.7.2, SDG4.2.1, SDG5.3.1, SDG8.4.1, SDG8.4.2, SDG8.5.1, SDG8.7.1, SDG10.2.1, SDG12.2.1, SDG12.2.2
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	9	SDG1.2.1, SDG1.2.2, SDG1.3.1, SDG1.4.1, SDG2.3.2, SDG2.c.1, SDG8.3.1, SDG11.1.1, SDG17.11.1

Kada je u pitanju indikator koji se odnosi na obračunavanje zvanične razvojne pomoći (Official Development Assistance) (SDG9.a.1), ocjenjuje se značajnim uspostavljanje saradnje Zavoda za statistiku - MONSTATA i Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija, kao i obezbjeđivanje međusektorske saradnje svih aktera koji učestvuju u pružanju i praćenju, odnosno prikupljanju i obradi podataka u oblasti razvojne pomoći.

Odgovorna institucija: Centralna banka Crne Gore

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Centralne banke Crne Gore da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 1 indikator;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 1 indikator;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 5 indikatora, prema sledećoj dinamici: 2 indikatora (2018-2020), 1 indikatora (2020-2022) i 2 indikatora (2022-2024).

***Tabela 7 – 5:** Pregled obaveza Centralne banke Crne Gore*

Odgovorna institucija: Centralna banka Crne Gore	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	1	SDG8.10.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	1	SDG17.3.2

Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	5	SDG8.10.2 SDG10.b.1 SDG10.c.1 SDG17.3.1 SDG17.4.1

Kada je u pitanju indikator koji se odnosi na obračunavanje zvanične razvojne pomoći (Official Development Assistance) (SDG10.b.1), ocjenjuje se značajnim uspostavljanje saradnje Centralne banke Crne Gore i Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija, kao i obezbjeđivanje međusektorske saradnje svih aktera koji učestvuju u pružanju i praćenju, odnosno prikupljanju i obradi podataka u oblasti razvojne pomoći.

Odgovorna institucija: Ministarstvo finansija

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva finansija da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 8 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 6 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 7 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 9 indikatora, prema sledećoj dinamici: 4 indikatora (2018-2020), 2 indikatora (2020-2022) i 3 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 6: *Pregled obaveza Ministarstva finansija*

Odgovorna institucija: Ministarstvo finansija	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	8	SDG2.a.1 SDG 11.4.1 SDG 14.a.1 SDG16.6.1 SDG17.1.1 SDG17.1.2 SDG 17.9.1 SDG 17.17.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	6	SDG 1.a.1 SDG 1.a.2 SDG2.b.1 SDG2.b.2 SDG8.b.1 SDG 17.3.2
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	7	SDG 3.b.2 SDG 4.b.1 SDG 6.a.1 SDG 8.9.1 SDG 15.a.1 SDG 15.b.1 SDG 17.13.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	9	SDG1.5.2 SDG1.b.1 SDG2.a.2 SDG 10.5.1 SDG12.6.1 SDG17.7.1 SDG 17.10.1 SDG 17.12.1 SDG 17.16.1

Kada su u pitanju indikatori koji se odnose na obračunavanje zvanične razvojne pomoći (Official Development Assistance) (SDG2.a.2, SDG3.b.2, SDG4.b.1, SDG6.a.1, SDG15.a.1 i SDG15.b.1), ocjenjuje se značajnim uspostavljanje saradnje Ministarstva finansija i Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija, kao i obezbjeđivanje međusek-

torske saradnje svih aktera koji učestvuju u pružanju i praćenju, odnosno prikupljanju i obradi podataka u oblasti razvojne pomoći.

Dodatno, kada je u pitanju indikator SDG10.6.1 (Udio članova i prava glasa zemalja u razvoju u međunarodnim organizacijama), ocjenjuje se značajnim uspostavljanje saradnje Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija i Ministarstva finansija.

Odgovorna institucija: Institut za javno zdravlje Crne Gore

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Instituta za javno zdravlje Crne Gore da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 5 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 3 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 8 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 4 indikatora, prema sledećoj dinamici: 2 indikator (2018-2020), 1 indikatora (2020-2022) i 1 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 7: *Pregled obaveza Instituta za javno zdravlje Crne Gore*

Odgovorna institucija: Institut za javno zdravlje Crne Gore	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	5	SDG3.1.2, SDG3.3.2, SDG3.3.3, SDG3.3.4, SDG3.c.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	3	SDG3.3.1, SDG3.3.5, SDG3.a.1
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	8	SDG3.1.1, SDG3.4.1, SDG3.4.2, SDG3.5.1, SDG3.5.2, SDG3.6.1, SDG3.9.1, SDG3.9.3
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	4	SDG3.8.1, SDG3.9.1, SDG3.b.1, SDG3.d.1

Odgovorna institucija: Uprava carina

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Uprave carine da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 2 indikatora, prema sledećoj dinamici: 1 indikator (2018-2020), 0 indikatora (2020-2022) i 1 indikator (2022-2024).

Tabela 7 – 8: *Pregled obaveza Uprave carina*

Odgovorna institucija: Uprava carina	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	2	SDG15.7.1 SDG 15.c.1

Odgovorna institucija: Poreska uprava

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Poreske uprave da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 2 indikatora, prema sledećoj dinamici: 1 indikator (2018-2020), 0 indikatora (2020-2022) i 1 indikator (2022-2024).

Tabela 7 – 9: *Pregled obaveza Poreske uprave*

Odgovorna institucija: Poreska uprava	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	2	SDG 17.10.1 SDG17.12.1

Odgovorna institucija: Fond za zdravstveno osiguranje

Analizom indikatora sa UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Fonda za zdravstveno osiguranje da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 1 indikator;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 0 indikatora.

Tabela 7 – 10: *Pregled obaveza Fonda za zdravstveno osiguranje*

Odgovorna institucija: Fond za zdravstveno osiguranje	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	1	SDG3.8.2
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	0	

Odgovorna institucija: Ministarstvo nauke

Analizom indikatora sa UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva nauke da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 3 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 1 indikator;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 0 indikatora.

Tabela 7 – 11: *Pregled obaveza Ministarstva nauke*

Odgovorna institucija: Ministarstvo nauke	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	3	SDG9.5.2 SDG 14.a.1 SDG 17.6.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	1	SDG 12.a.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	0	

7.1.1.2. Pregled raspodjele indikatora s UN liste po administrativnim proizvođačima statistike u Crnoj Gori

Odgovorna institucija: Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatoar;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 1 indikator;
- U periodu 2022 - 2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 12: *Pregled obaveza Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost*

Odgovorna institucija: Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	1	SDG 17.6.2
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG 9.c.1

Odgovorna institucija: Agencija za zaštitu životne sredine

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Agencije za zaštitu životne sredine da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 3 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 1 indikator;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 7 indikatora, prema sledećoj dinamici: 3 indikatora (2018-2020), 2 indikatora (2020-2022) i 2 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 13: *Pregled obaveza Agencija za zaštitu žvitotne sredine*

Odgovorna institucija: Agencija za zaštitu životne sredine	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	3	SDG6.2.1 SDG11.6.2 SDG15.1.2
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	1	SDG15.4.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	7	SDG9.4.1 SDG14.1.1SDG14.3.1 SDG14.5.1 SDG15.5.1 SDG 15.7.1 SDG 15.c.1

Odgovorna institucija: Biotehnički fakultet

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Biotehničkog fakulteta da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu od 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 2 indikatora, prema sledećoj dinamici: 1 indikator (2018-2020) i 1 indikator (2022-2024).

Tabela 7 – 14: *Pregled obaveza Biotehničkog fakulteta*

Odgovorna institucija: Biotehnički fakultet	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	2	SDG2.5.1 SDG2.5.2

Odgovorna institucija: Direkcija za javne nabavke

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Direkcije za javne nabavke da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2022-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 15: *Pregled obaveza Direkcija za javne nabavke*

Odgovorna institucija: Direkcija za javne nabavke	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG12.7.1

Odgovorna institucija: Institut za biologiju mora Kotor

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Instituta za biologiju mora Kotor da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 1 indikator;
- Parcijalno se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 1 indikatora;
- U periodu 2022-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 16: *Pregled obaveza Instituta za biologiju mora Kotor*

Odgovorna institucija: Institut za biologiju mora Kotor	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	1	SDG 14.b.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	1	SDG 14.4.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG14.7.1

Tabela 7 – 17: *Pregled obaveza Ministarstva ekonomije*

Odgovorna institucija: Ministarstvo ekonomije	Broj indikatora	Oznaka
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	3	SDG7.3.1 SDG7.b.1 SDG12.c.1
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	2	SDG9.3.2, SDG7.1.2

Odgovorna institucija: Ministarstvo ekonomije

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva ekonomije da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 3 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 2 indikatora, prema sledećoj dinamici: 1 indikator (2018-2020) i 1 indikator (2022-2024).

Odgovorna institucija: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 2 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 1 indikator;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 4 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 7 indikatora, prema sledećoj dinamici: 3 indikatora (2018-2020), 2 indikatora (2020-2022) i 2 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 18: *Pregled obaveza Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja*

Odgovorna institucija: Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	2	SDG 14.6.1 SDG 14.b.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	1	SDG15.1.1
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	4	SDG6.4.1 SDG6.4.2 SDG6.5.2 SDG15.2.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	7	SDG6.3.2 SDG6.5.1 SDG 6.6.1 SDG 6.b.1 SDG 15.3.1 SDG15.4.2 SDG 15.6.1

Odgovorna institucija: Ministarstvo pravde

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva pravde da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 1 indikator;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2022-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 19: *Pregled obaveza Ministarstva pravde*

Odgovorna institucija: Ministarstvo pravde	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	1	SDG 16.a.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG16.3.2

Odgovorna institucija: Ministarstvo prosvjete

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva prosvjete da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 2 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 3 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 2 indikatora, prema sledećoj dinamici: 1 indikator (2018-2020) i 1 indikator (2022-2024).

Tabela 7 – 20: *Pregled obaveza Ministarstva prosvete*

Odgovorna institucija: Ministarstvo prosvjete	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	2	SDG4.1.1 SDG4.c.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	3	SDG4.2.2SDG4.7.1 SDG4.a.1
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	2	SDG4.6.1SDG12.8.1

Tabela 7 – 21: *Pregled obaveza Ministarstva rada i socijalnog staranja*

Odgovorna institucija: Ministarstvo rada i socijalnog staranja	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	2	SDG5.4.1 SDG8.8.2

Odgovorna institucija: Ministarstvo rada i socijalnog staranja

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva rada i socijalnog staranja da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 2 indikatora, prema sledećoj dinamici: 1 indikator (2018-2020) i 1 indikator (2022-2024).

Odgovorna institucija: Ministarstvo saobraćaja i pomorstva

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva saobraćaja i pomorstva da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prate (prema nazivu i sadržaju) 3 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu od 2022-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 22: *Pregled obaveza Ministarstva saobraćaja i pomorstva*

Odgovorna institucija: Ministarstvo saobraćaja i pomorstva	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	3	SDG14.2.1 SDG14.a.1 SDG14.c.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG11.2.1

Odgovorna institucija: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva za ljudska i manjinska prava da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 1 indikator;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 8 indikatora, prema sledećoj dinamici: 3 indikatora (2018-2020), 2 indikatora (2020-2022) i 3 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 23: *Pregled obaveza Ministarstva za ljudska i manjinska prava*

Odgovorna institucija: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	1	SDG5.5.2
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	8	SDG5.1.1 SDG5.2.1 SDG 5.2.2 SDG5.5.1 SDG 5.a.2 SDG5.c.1 SDG10.3.1 SDG 11.7.2

Odgovorna institucija: Ministarstvo zdravlja

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva zdravlja da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;

- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 4 indikatora, prema sledećoj dinamici: 2 indikatora (2018-2020), 1 indikator (2020-2022) i 1 indikator (2022-2024).

Tabela 7 – 24: *Pregled obaveza Ministarstva zdravlja*

Odgovorna institucija: Ministarstvo zdravlja	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	4	SDG5.6.1 SDG5.6.2 SDG 6.b.1 SDG8.8.1

Odgovorna institucija: Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva vanjskih poslova da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 5 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 1 indikator;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora u periodu 2022-2024.

Tabela 7 – 25: *Pregled obaveza Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija*

Odgovorna institucija: Ministarsvo vanjskih poslova	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	5	SDG 10.6.1 SDG 16.4.2 SDG 16.8.1 SDG 16.a.1 SDG 17.9.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	1	SDG 17.2.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG17.16.1

Kada je u pitanju indikator SDG10.6.1 (Udio članova i prava glasa zemalja u razvoju u međunarodnim organizacijama), ocjenjuje se značajnim uspostavljanje saradnje Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija i Ministarstva finansija.

Kada su u pitanju indikatori koji se odnose na obračunavanje zvanične razvojne pomoći (Official Development Assistance), ocjenjuje se značajnim uspostavljanje saradnje Ministarstva finansija (SDG2.a.2, SDG3.b.2, SDG4.b.1, SDG6.a.1, SDG15.a.1 i SDG15.b.1), Zavoda za statistiku - MONSTATA (SDG9.a.1), Centralne banke Crne Gore (SDG10.b.1) i Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija, kao i obezbjeđivanje međusektorske saradnje svih aktera koji učestvuju u pružanju i praćenju, odnosno prikupljanju i obradi podataka u oblasti razvojne pomoći.

Odgovorna institucija: Ministarstvo održivog razvoja i turizma

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva održivog razvoja i turizma da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 6 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 9 indikatora;
- U periodu od 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 12 indikatora, prema sledećoj dinamici: 5 indikatora (2018-2020), 3 indikatora (2020-2022) i 4 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 26: *Pregled obaveza Ministarstva održivog razvoja i turizma*

Odgovorna institucija: Ministarstvo održivog razvoja i turizma	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	6	SDG 11.4.1 SDG11.6.1 SDG 12.4.1 SDG 12.b.1 SDG 17.14.1 SDG 17.19.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	9	SDG 8.9.1 SDG 8.9.2 SDG11.7.1 SDG11.a.1 SDG 12.1.1 SDG 12.a.1 SDG13.2.1 SDG13.3.2 SDG17.18.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	12	SDG6.1.1 SDG6.3.1 SDG 6.6.1 SDG 6.b.1 SDG9.1.1 SDG11.3.1 SDG11.3.2 SDG13.3.1 SDG 15.3.1 SDG15.8.1 SDG15.9.1 SDG 17.16.1

Odgovorna institucija: Ministarstvo unutrašnjih poslova

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Ministarstva unutrašnjih poslova da

preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prate (prema nazivu i sadržaju) 4 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 1 indikator;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 5 indikatora;
- U periodu 2018-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 9 indikatora, prema sledećoj dinamici: 4 indikator (2018-2020), 2 indikatora (2020-2022) i 3 indikatora (2022-2024).

Tabela 7 – 27: *Pregled obaveza Ministarstva unutrašnjih poslova*

Odgovorna institucija: Ministarstvo unutrašnjih poslova	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	4	SDG 16.4.2 SDG 16.9.1 SDG 16.10.2 SDG 17.9.2 SDG 17.17.1
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	1	SDG13.1.2
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	5	SDG1.5.3 SDG 10.7.2 SDG11.b.1 SDG 11.b.2 SDG13.1.1
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	9	SDG 1.5.1 SDG16.1.1 SDG 16.1.3 SDG 16.2.2 SDG 16.2.3 SDG 16.3.1 SDG 11.5.1 SDG 11.5.2 SDG 16.10.1

Odgovorna institucija: Zaštitnik ljudskih prava i sloboda

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Zaštitnika da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikator;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2022-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 28: *Pregled obaveza Zaštitnika ljudskih prava i sloboda*

Odgovorna institucija: Zaštitnik ljudskih prava i sloboda	Broj indikatora	Oznaka indikatora
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	

Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG16.b.1

Odgovorna institucija: Uprava za nekretnine

Analizom indikatora s UN liste izvedene su sljedeće ocjene o osposobljenosti i obavezama Uprave za nekretnine da preuzme i primijeni indikatore u nacionalnim okolnostima:

- U potpunosti se prati (prema nazivu i sadržaju) 0 indikatora;
- Djelimično se prati (postoji alternativa prema sadržaju) 0 indikatora;
- Do 2018. godine planirano je da počne da se prati 0 indikatora;
- U periodu 2022-2024. godine potrebno je planirati uvođenje 1 indikatora.

Tabela 7 – 29: *Pregled obaveza Uprave za nekretnine*

Odgovorna institucija: Uprava za nekretnine	Broj indikatora	Oznaka
Indikatori koji se u potpunosti prate (prema nazivu i sadržaju)	0	
Indikatori koji se djelimično prate (za koje postoji alternativa prema sadržaju)	0	
Indikatori čije se uvođenje planira do 2018. godine	0	
Indikatori koje je potrebno uvesti u periodu 2018-2024. godine	1	SDG1.4.2

7.1.2. Dostupni nacionalni indikatori održivog razvoja koji se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja

NSOR do 2030. godine sadrži listu indikatora održivog razvoja koja pored indikatora održivog razvoja s UN liste utvrđuje i indikatore koji su značajni u odnosu na specifične nacionalne potrebe. I ova grupa indikatora grupisana je prema prioritetnim temama NSOR do 2030. godine. Kod utvrđivanja nacionalnih indikatora vodilo se računa da se ovi indiktori već prate ili se mogu u relativno kratkom roku uvesti u sistem praćenja. Takođe, vodilo se računa o postizanju što je moguće većeg stepena kompatibilnosti s pokazateljima praćenja u okviru postojećih sistema izvještavanja prema relevantnim međunarodnim organizacijama. Indikatori održivog razvoja s UN liste povezani su s onim nacionalnim pokazateljima za koje je procijenjeno da u određenom opsegu mogu doprinijeti potpunijem nacionalnom izvještavanju u odnosu na zahtjeve UN indikatora , ali tako da nacionalni indikatori ne predstavljaju alternative po sadržaju UN indikatorima. Nacionalni indikatori su dopuna kod praćenja mjera NSOR u skladu s nacionalnim okolnostima i specifičnostima. Poslije 2018. godine, nakon sprovedene prve faze uvođenja indikatora s UN liste treba izvršiti analizu da li i koji nacionalni indikatori se mogu naknadno svrstati u indikatore s UN liste. Pojedini nacionalni

indikatori su predloženi kao novi indikatori koje treba uvesti u sistem praćenja na osnovu ekspertske procjene da postejeće okolnosti omogućavaju njihovo relativno lako uvođenje, te u tom smislu utvrđeni nadležni subjekti treba da planiraju mjere za njihovo uvođenje u sistem praćenja. U periodu do 2018. godine treba utvrditi subjekte koji su odgovorni za praćenje onih nacionalnih indikatora za koje isti nijesu utvrđeni u izradi NSOR. U određenoj mjeri u Akcionom planu NSOR nacionalnim indikatorima su pridružene vrijednosti očekivanih ciljnih ishoda u 2030. godini ili gdje je bilo moguće u 2020. godini ili pak vrijednosti ciljnih ishoda koje bi mogle biti dostignute u periodu od 2020-2030. godine.

Za nacionalne indikatore uvedena je sljedeća nomenklatura: prva dva slova (NI) označavaju da je riječ o nacionalnom indikatoru; naredno jedno ili dva slova označavaju na koju se tematsku cjelinu indikator primarno odnosi ("LJ" je oznaka za ljudske resurse, "D" za društvene, "P" za prirodne, "E" za ekonomske, "U" za upravljanje za održivi razvoj); brojčana vrijednost označava redosljed indikatora na listi nacionalnih indikatora u okviru date tematske cjeline; u nazivu većine nacionalnih indikatora sadržana je i oznaka subjekta nadležnog za njegovo praćenje, kao i klasifikaciona oznaka pripadnosti nekoj od postojećih listi nacionalnih indikatora (npr. EPA označava da je riječ o nacionalnoj listi indikatora Agencije za zaštitu životne sredine, MDG označava da je riječ o indikatoru s liste Milenijumskih razvojnih ciljeva). Pregled nacionalnih indikatora održivog razvoja dat je u Prilogu PV.

Nacionalni indikatori sprovođenja NSOR do 2030. godine predloženi su uprkos postojećim ograničenjima koja su uslovljena i dalje prisutnim nedostacima kod prikupljanja i obrade podataka u gotovo svim oblastima relevantnim za održivi razvoj. Ipak, očekuje se da će napredak biti postignut unapređenjem sistema za praćenje indikatora NSOR, a naročito odabranih kompleksnih indikatora. Naime, Agenda za održivi razvoj do 2030. godine obavezuje nas da indikatori: „budu rigorozni i zasnovani na dokazima, dopunjeni nacionalnim evaluacijama i podacima visokog kvaliteta, dostupnim, pravovremenim, pouzdanim i razdijeljenim po prihodima, polu, starosti, rasi, etničkoj pripadnosti, migracionom statusu, invalidnosti i geografskoj lokaciji i drugim karakteristikama relevantnim u nacionalnom kontekstu".

7.1.3. Dostupni međunarodni indikatori koji se mogu svrstati u indikatore održivog razvoja

Osim indikatora održivog razvoja s UN liste, za potrebe uspostavljanja sistema za praćenje sprovođenja NSOR do 2030. godine uzeti su u obzir i relevantni indikatori koji se ne prate u Crnoj Gori već su instrument izvještavanja međunarodnih organizacija o određenim pojavama i procesima u Crnoj Gori. Ova grupa predstavlja indikatore za koje je procijenjeno da u određenom opsegu mogu doprinijeti potpunijem nacionalnom izvještavanju u odnosu na zahtjeve UN indikatora, ali tako da ne predstavljaju alternative po sadržaju UN indikatorima. Pritome nije utvrđen način na koji međunarodne organizacije dobijaju podatke o posmatranim procesima i pojavama u Crnoj Gori odnosno kako su proračunate vrijednosti pojedinih indikatora. U tabeli 7-30 dat je prikaz 34 indikatora koja su, primjenom tog pristupa, identifikovana kao relevantna za praćenje održivosti razvoja Crne Gore. Uvedena je sljedeća nomenklatura: prva dva slova (MI) označavaju da je riječ o međunarodnom indikatoru; naredna dva ili tri slova označavaju međunarodnu organiza-

ciju koja prati indikator (npr. "WB" je oznaka za World Bank /Svjetska banka, WHO je oznaka za World Health Organisation/Svjetska zdravstvena organizacija, itd.); brojčana vrijednost označava redosljed indikatora na listi međunarodnih indikatora.

***Tabela 7 – 30**: Pregled međunarodnih indikatora*

Oznaka indikatora na UN listi	Oznaka indikatora međunarodnih organizacija	Naziv indikatora međunarodnih organizacija	Odgovorna međunarodna organizacija	Da li je indikator u određenoj mjeri konzistentan po imenu i sadržaju s indikatorima s UN liste?
SDG1.2.1	MIWB01	Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population)	World Bank	NE
SDG2.5.2	MIFAO02	Genetic diversity of terrestrial domesticated animals	Food and Agriculture Organization of the United Nations	NE
SDG2.a.2	MIWB03	Net official development assistance and official aid received (current US$)	World Bank	NE
SDG3.d.1	MIWHO04	IHR capacity score: Preparedness	World Health Organization	DA
SDG5.5.1	MIUCLG05	Women in national parliments	Inter-Parliamentary Union or United Cities and Local Governments	NE
SDG6.1.1	MIWHO06	Percentage of population with access to improved water source	WHO/UNICEF Joint Monitoring Programme for Water Supply and Sanitation	NE

SDG7.1.2	MIWB07	Access to non-solid fuel (% of population)	World Bank, Sustainable Energy for all (SE4ALL) database from WHO Global Household Energy database	NE
SDG9.4.1	MIIEA08	International Energy Agency	International Energy Agency	NE
SDG10.1.1	MIWB09	Growth rates of household expenditure or income per capita among the bottom 40 per cent of the population and the total population	World Bank, Global Database of Shared Prosperity (GDSP) circa 2007 - 2012	DA
SDG10.b.1	MIIMF10	Foreign direct investment, net inflows (% of GDP)	International Monetary Fund, Balance of Payments database	NE
SDG12.6.1	MIGRI11	Target 12.6 Live Tracker - GRI Sustainability Disclosure Database. Number of companies that have joined the UN Global Compact Initiative.	GRI Sustainability Disclosure Database	NE
SDG14.1.1	MICI12 MIIOC13	1) Ocean Health Index 2) Floating Plastic Debris	1) Conservation International, National Center for Ecological Analysis and Synthesis (NCEAS), Sea Around Us, University of British Columbia, University of California at Santa Barbara 2) Intergovernmental Oceanographic Commission of UNESCO	NE
SDG14.2.1	MICI14	Ocean Health Index	Conservation International, National Center for Ecological Analysis and Synthesis (NCEAS), Sea Around Us, University of British Columbia, University of California at Santa Barbara	NE

SDG14.3.1	MICI15	Ocean Health Index	Conservation International, National Center for Ecological Analysis and Synthesis (NCEAS), Sea Around Us, University of British Columbia, University of California at Santa Barbara	NE
SDG14.5.1	MIWDPA16 MIBI17	1) Percentage of marine and coastal areas covered by protected areas 2) Protected area coverage of Key Biodiversity Areas	1) WDPA (World Database on Protected Areas) 2) BirdLife International IUCN and AZE (Alliance for Zero Extinction)	NE
SDG14.c.1	MIOLA18	Oceans & Law of the Sea		DA
SDG15.3.1	MIFAO19	Arable land (% of land area)	Food and Agriculture Organization of the United Nations	NE
SDG15.5.1	MIIUCN20	Red List Index	International Union for Conservation of Nature	DA
SDG15.7.1	MIIUCN21	Red List Index for Species in Trade	International Union for Conservation of Nature	NE
SDG16.1.1	MIWHO22	Number of victims of premeditated murder by age, gender, modus and perpetrator	UNODC-WHO	DA
SDG16.7.2	MIWB23	Government Effectiveness	World Bank	NE
SDG17.2.1	MIWB24	Net official development assistance and official aid received (current US$)	World Bank	NE
SDG17.3.1	MIWB25	Foreign direct investment, net inflows (% of GDP)	World Bank	NE
SDG17.4.1	MIWB26	Total Debt Service (% of export of goods, services, and primary income)	World Bank	DA
SDG17.6.1	MIWB27	Technical cooperation grants (BoP, current US$)	World Bank	NE

SDG17.6.2	MIWB28	Internet users (per 100 people)	World Bank	NO
SDG17.7.1	MIWB29	Technical cooperation grants (BoP, current US$)	World Bank	NO
SDG17.9.1	MIWB30	Net official development assistance and official aid received (current US$)	World Bank	NO
SDG17.10.1	MIWB31	Tariff rate, applied, weighted mean, all products (%)	World Bank	NO
SDG17.11.1	MIWB32	Exports of goods and services (% of GDP)	World Bank	NO
SDG17.13.1	MIWEF33 MIWEF34	Global Competitiveness Index Doing Business economy rankings	World Economic Forum World Economic Forum	YES YES

7.1.4. Odabrani kompleksni indikatori za kumulativno praćenje trendova održivosti

Izrada NSOR do 2030. godine nameće potrebu da se za praćenje održivosti nacionalnog razvoja uvedu i sistemski, kumulativni pokazatelji. Dok raste konsenzus o potrebi da se na sistemski i multidisciplinaran način održivost prati globalno, , odluke i politike obično se sprovode na nacionalnom i lokalnom nivou. Stoga je neophodno naći kompromis kako da se premosti svojevrstan jaz između striktno naučne potrebe za sistemskim razmišljanjem, sa jedne strane, i pragmatične potrebe upravljačkog procesa, sa druge strane, da se određene aktivnosti prate, ocjenjuju i na osnovu toga donose informisane odluke na nacionalnom nivou.

To znači da su potrebni višestruki i različiti indikatori za mjerenje progresa u implementaciji NSOR. Za ovu svrhu mogu se koristiti kompleksni sistemski indikatori uz pomoć kojih je moguće sveobuhvatno pratiti promjene u društvu u odnosu na ukupne efekte sprovođenja NSOR i brojni pojedinačni indikatori održivog razvoja s UN liste i nacionalni indikatori koji su specifični za određene mjere ili grupe mjera. Komplementarno tome, kompleksni sistemski indikatori mogu pomoći da se, na jednostavan način, k donosiocima odluka i javnošću komunicira o napretku Crne Gore na putu ka održivosti.

Kao što je cilj da se održivi razvoj posmatra i postavi međusektorski, i u vertikalnoj i u horizontalnoj ravni, isto tako potrebno je i da indikatori za praćenje progresa u sprovođenju politike održivog razvoja budu kompleksni kako bi omogućili potpunu sliku efekata njenog sprovođenja. Stoga je napravljena analiza šire liste kompleksnih indikatora za koje je ocijenjeno da mogu biti relevantni za praćenje NSOR do 2030. godi-

***Tabela 7 – 31**: Pregled kompleksnih indikatora*

	Ljudski resursi	Društveni resursi	Prirodni resursi	Ekonomski resursi	Upravljanje za održivi razvoj	Finansiranje za održivi razvoj
Predloženi kompleksni indikatori	Indeks razvoja po mjeri čovjeka	Indeks rodne nejednakosti	Ekološki otisak	Produktivnost resursa	Indeks demokratije u životnoj sredini	Ne postoji
		Indeks društvenog progresa	Domaća potrošnja materijala	Indeks istinskog razvoja	Indeks performansi životne sredine	
			Potrošnja prostora			

ne, nakon čega je napravljen izbor onih koji mogu biti uvedeni u sistem praćenja sprovođenja NSOR do 2030. godine u odnosu na postojeće okolnosti i ograničenja. Analiza je napravljena u skladu s dostupnim informacijama i relevantnom naučnom i stručnom literaturom[3], a uzimajući u obzir sljedeće kriterijume:

- da li postoji naučni kredibilitet ili kredibilitet institucije koja stoji iza određenog indikatora,
- da li je precizno i jasno istraživačko pitanje koje se tretira datim indikatorom,
- da li postoji lokalni značaj i relevantnost indikatora,
- da li je indikator relevantan za prioritetnu temu NSOR,
- da li je moguća dostupnost rezultata praćenja indikatora tokom vremena, posebno uzimajući u obzir posljednje godine,
- da li je moguće redovno objavljivanje novih podataka,
- da li je relevantno upoređivanje vrijednosti indikatora između država.

Kako bi se obezbijedila adekvatna pokrivenost šest prioritetnih tema NSOR do 2030. godine i kako bi se istovremeno izbjeglo komplikovanje mehanizma i procesa izvještavanja, identifikovani su po jedan ili dva kompleksna indikatora za svaku tematsku oblast. Ukupno za potrebe praćenja NSOR do 2030. godine odabran je **skup od deset kompleksnih indikatora** koji se smatraju ključnim za sveobuhvatni prikaz održivosti razvoja Crne Gore. Poboljašanje rezultata ovako odabranih indikatora u vremenskom horizontu primjene NSOR predstavljalo bi jasan signal da se Crna Gora nalazi na putu održivog razvoja, posmatrano u cjelini, kao i u okviru pojedinačnih tematskih cjelina. Pregled odabranih kompleksnih indikatora dat je u Tabeli 7-31, dok su detaljne informacije o svim indikatorima (“fact sheets”) date u Prilogu PVI.

3 OECD and JRC, 2008. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and user guide, OECD 2008.

Od navedenih deset indikatora, šest je već zaživjelo u okviru realizacije pilot projekata realizovanih za potrebe izrade NSOR do 2030. godine ili pak u okviru programskih aktivnosti Programa Ujedinjenih nacija za razvoj. Kako ove indikatore treba uvesti u sistem praćenja i izvještavanja o NSOR do 2030. godine, njihov detaljan opis dat je u tačkama od 7.2.4.1-7.2.4.5. ovog poglavlja. Riječ je o sljedećim indikatorima:

- **Ekološki otisak**[4] (EF) - indikator koji je važan zbog opredjeljenja Crne Gore da svoj razvoj zasniva na konceptu "ekološke države"
- **Indeks razvoja po mjeri čovjeka**[5] (HDI) - univerzalni indikator koji razvoj izmješta iz isključivo ekonomske kategorije
- **Indeks rodne nejednakosti**[6] (GII) - prati rodnu (ne)jednakost s aspekta društvenog razvoja
- **Domaća potrošnja materijala**[7] (DMC)
- **Produktivnost resursa**[8] (RP) - DMC i RP su indikatori cirkularne ekonomije važni za ocjenu efikasnosti upotrebe resursa u ekonomiji, odnosno očuvanje ograničenih prirodnih resursa kojima raspolažemo i koji su ograničeni;
- **Potrošnja prostora**[9] (LC) - indikator kojim se mjeri trend održivosti potrošnje prostora kao neobnovljivog resursa naročito izloženog rastu antropogenih pritisaka usljed urbanizacije.

Važno je napomenuti da, još uvijek, nije započet proces nacionalnog ispitivanja, kao ni kontrole ni potvrđivanja od strane MONSTAT-a preostala četiri kompleksna indikatora, pa ih je, iz tog razloga, prije uključivanja u sistem praćenja i izvještavanja o NSOR do 2030. godine, neophodno testirati kako bi se provjerila njihova primjenljivost i relevantnost u crnogorskom kontekstu. U tom cilju, potrebno je realizovati pilot projekte za uvođenje ova četiri indikatora u periodu nakon usvajanja NSOR do 2030. godine, a prije pripreme Prvog izvještaja o napretku 2019. godine. Pilot projekti treba da pomognu u ispitivanju mogućnosti uvođenja pomenutih indikatora u zvanični statistički sistem Crne Gore, što je preduslov za njihovo redovno praćenje u budućnosti, ažuriranjem u periodu od svake dvije ili tri godine. Nakon uspješnog završetka pilot faze, one indikatore koji se pokažu kao relevantni i primjenljivi u crnogorskom kontekstu trebalo bi uzeti u obzir za uključivanje u proces praćenja NSOR do 2030. godine u prvom redovnom izvještaju o NSOR do 2030. godine, kao i za eventualnu primjenu u izvještavanju u periodu nakon 2019. godine. Riječ je o sljedećim indikatorima:

- **Indeks društvenog progresa**[10] (SPI) - sveobuhvatno ocjenjuje tri osnovne dimenzije društvenog progresa (osnovne ljudske potrebe, osnove dobrobiti, prilike/šanse) tako što sadrži parametre koji su visoko usaglašeni sa nekoliko ciljeva održivog razvoja;
- **Indeks istinskog razvoja**[11] (GPI) - kao i prethodni indikator, indeks održivog ekonomskog blagostanja, mjeri neto dohodak države, uključujući i netržišne benefite, a uzima u obzir i negativne efek-

4 Ecological Footprint
5 Human Development Index
6 Gender Inequality Index
7 Domestic Material Consumption (DMC)
8 Resource Productivity
9 Land Consumption
10 Social Progress Index
11 Genuine Progress Indicator

te koje sadašnja proizvodnja i sadašnje stvaranje dohotka imaju na resurse koji su neophodni za stvaranje dohotka;

- **Indeks demokratije** u životnoj sredini[12] (EDI) - mjeri efektivnost upravljanja životnom sredinom, posebno uzimajući u obzir zakonske obaveze koje se odnose na prikupljanje i objavljivanje informacija o životnoj sredini, stepen uključivanja javnosti, kao i pristup pravdi;

- **Indeks performansi životne sredine**[13] (EPI) - mjeri performanse države u primjeni politike zaštite životne sredine u okviru dva cilja - stanje životne sredine i vitalnost ekosistema, koji su podijeljeni u devet elemenata, tako što analizira koliko je država blizu ostvarenja apsolutnih ciljeva koji su definisani kroz međunarodne obaveze (multilateralne sporazume), nacionalne standarde ili naučni konsenzus.

Važno je napomenuti da ne postoji kompleksni indikator koji bi mogao da se iskoristi za praćenje tematske oblasti finansiranje za održivi razvoj. U osnovi, finansiranje za održivi razvoj se odnosi na tri elementa:

- mobilisanje domaćih javnih resursa za održivi razvoj, odnosno koliko sredstava Vlada i lokalne samouprave opredjeljuju za održvi razvoj;

- mobilisanje domaćih i eksternih privatnih resursa za održivi razvoj, odnosno koliko se sredstava iz domaćih i javnih izvora opredjeljuje za održvi razvoj;

- mobilisanje eksternih javnih resursa za održivi razvoj, odnosno koliko se zvanične pomoći za razvoj iz stranih država i multilateralnih organizacija opredjeljuje za održivi razvoj.

Kompleksni indikator koji bi odgovarao ovoj tematskoj oblasti trebalo bi da uzme u obzir sva tri prethodna elementa, ali u ovom trenutku, ne postoji međunarodno relevantna organizacija koja globalno obrađuje i objavljuje ove podatke za pojedinačne države. Sa druge strane, za potrebe izvještavanja o finansiranju za održivi razvoj u okviru sprovođenja NSOR do 2030. godine ove podatke potrebno je pratiti nacionalno. Ministarstvo finansija treba da bude nadležno po tom osnovu.

7.1.4.1. Ekološki otisak

Ekološki otisak spada u grupu sistemskih indikatora za kumulativnu analizu trenda održivosti razvoja, jer ima cilj da pruži što je moguće sveobuhvatniju sliku **tražnje** crnogorskog društva za obnovljivim izvorima i uslugama ekosistema u odnosu na **ponudu** takvih resursa i usluga iz prirodnih ekosistema. Njegova glavna dodata vrijednost je sposobnost da ukaže na balans između konkurentnih ljudskih aktivnosti (npr. poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, urbanizacija, proizvodnja, itd)[14]. Kao što finansijski izvještaj prati prihode u odnosu na rashode, proračun ekološkog otiska mjeri tražnju stanovništva za ekološkim bogatstvima koju mogu da obezbijede ekosistemi.

12 Environmental Democracy Index

13 Environmental Performance Index

14 Opširnije: Globalna mreža za ekološki pritisak, Studija o ekološkom otisku Crne Gore, 2015. Izvještaj je pripremila Globalna mreža za ekološki otisak za Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore radi pružanja propratnih detalja o metodologi Otiska i njenoj primjeni na Crnu Goru.

Grafik 7-1: *Ekološki otisak potrošnje po glavi stanovnika (crvena linija), biokapacitet (zelena linija) i ekološki otisak proizvodnje (plava linija) Crne Gore, 2006-2015. Površina između ekološkog otiska potrošnje i biokapaciteta ukazuje na prisustvo akumulirajućeg deficita biokapaciteta. Rezultati za period 2006-2011 se zasnivaju na podacima dobijenim praćenjem, dok se rezultati za period 2012-2015 zasnivaju na projekcijama2.*

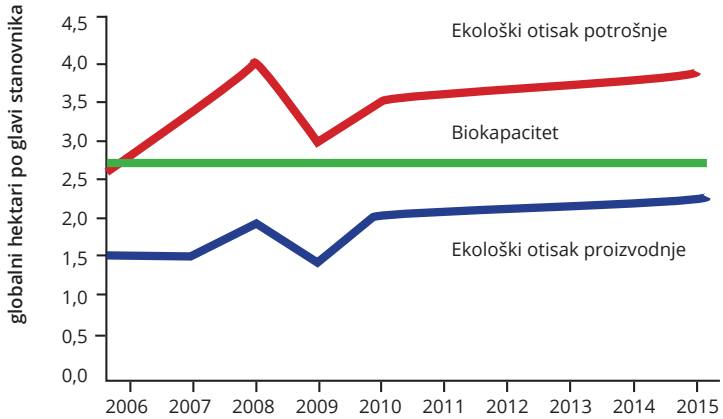

S aspekta ponude, **biokapacitet** nacije predstavlja količinu raspoloživih resursa iskazanu kroz njena ekološka bogatstva (uključujući šumsko zemljište, pašnjake, poljoprivredno zemljište, površine za lov i ribolov i izgrađeno zemljište), dok, s aspekta tražnje **ekološki otisak** mjeri ekološka bogatstva koja su potrebna datom stanovništvu za proizvodnju prirodnih resursa i usluga koje troši (npr. hrana na biljnoj bazi i vlaknasti proizvodi, stočarski i riblji proizvodi, drvo i drugi proizvodi od drveta, prostor za urbanu infrastrukturu i šuma za apsorpciju emisija ugljen-dioksida iz fosilnih goriva).

Obje komponente ekološkog otiska izražene su u globalnim hektarima (gha) – globalno uporedivim, standardizovanim hektarima sa prosječnom produktivnošću u svijetu. Ekološki otisak svake zemlje može se uporediti sa njenim biokapacitetetom - ako je ekološki otisak veći od biokapaciteta, onda ta zemlja ima deficit biokapaciteta.

Proračun ekološkog otiska Crne Gore pripremljen je za potrebe izrade NSOR do 2030. godine u saradnji Globalne mreže za ekološki otisak i Ministarstva održivog razvoja i turizma Crne Gore. Prema dobijenim rezultatima primjene proračuna ekološkog otiska na Crnu Goru za period 2006-2015. godine bilježi primjetan porast (+45%) ekološkog otiska Crne Gore (2,7-3,9 gha po osobi) u odnosu na gotovo konstantni biokapacitet (2,70-2,67 gha po osobi) (grafik 7-1).

Razdvajanje ekološkog otiska i biokapaciteta Crne Gore ukazuju na to da tražnja za energijom, fosilnim gorivima i energetski intenzivnim robama (tj. komponentom otiska ugljenika) čini oko 45% otiska Crne Gore, dok šumski ekosistemi čine više od 75% ukupnog

Grafik 7-2: *Ravnoteža biokapaciteta (ekološki otisak minus biokapacitet) Crne Gore i odabranih zemalja, u 2011. godini (prikaz je dat za 2011. godinu jer je to poslednja godina u kojoj su rezultati bili dostupni za sve zemlje u uzorku).*

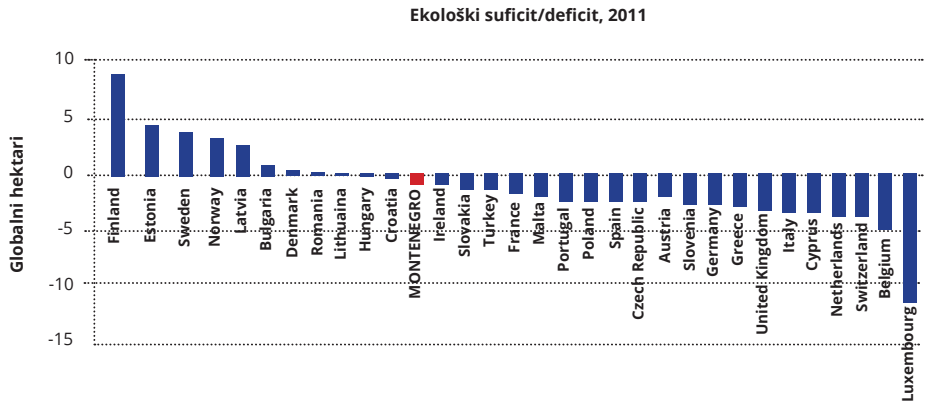

biokapaciteta zemlje. U 2015. godini proizvodnja biokapaciteta iz ekosistema predstavljala je oko 70% odsto tražnje crnogorskog stanovništva za obnovljivim izvorima energije i uslugama. Rezultati, takođe, pokazuju da je, tokom posmatranog perioda, jaz između resursa i usluga koje Crne Gora obezbjeđuje i onoga što građani Crne Gore koriste porastao, a time se povećala i zavisnost od biokapaciteta koji se uvozi iz inostranstva[15]. Ipak, ustanovljeno je da je jaz biokapaciteta Crne Gore, drugim riječima negativna ravnoteža biokapaciteta, tj. deficit biokapaciteta, niži nego u mnogim drugim evropskim zemljama (Grafik 7-2).

Dalje razdvajanje ekološkog otiska Crne Gore po pojedinim kategorijama potrošnje (Grafik 7-3), ukazalo je na to da otisak poljoprivrednog zemljišta, zbog potrošnje hrane i alkoholnih pića i otisak ugljenika, zbog saobraćaja, imaju dva glavna udjela u ekološkom otisku Crne Gore, čineći gotovo 20%, odnosno 12% ukupnog otiska zemlje.

Na kraju, procjena efikasnosti proizvodnje crnogorske ekonomije u pogledu obnovljivih izvora i usluga (izražena kroz ekonomski output odnosno BDP ostvaren po potrošenom globalnom hektaru ekološkog otiska) je pokazala da postoji **značajan prostor za poboljšanje resursne efikasnosti** privrednih aktivnosti. Poboljšanje efikasnosti proizvodnje ključnih sektora u nacionalnoj ekonomiji i promovisanje uvoza roba (kao što su hrana i gorivo) iz zemalja sa ekološki efikasnijim proizvodnim procesima (eko-efikasno snabdijevanje) može biti način da se smanji izloženost riziku, smanji zavisnost zemlje od prirodnog kapitala izvan njenih granica i krene putem održivosti.

Analiza Ekološkog otiska omogućava da se

15 Vidjeti detaljno u Studiji o ekološkom otisku Crne Gore, Globalna mreža za ekološki otisak, 2015.godine.

Grafik 7-3: *Potrošnja u Crnoj Gori iskazana u matrici potrošnje zemljišta (Country Land Use Matrix), u 2011. godini*

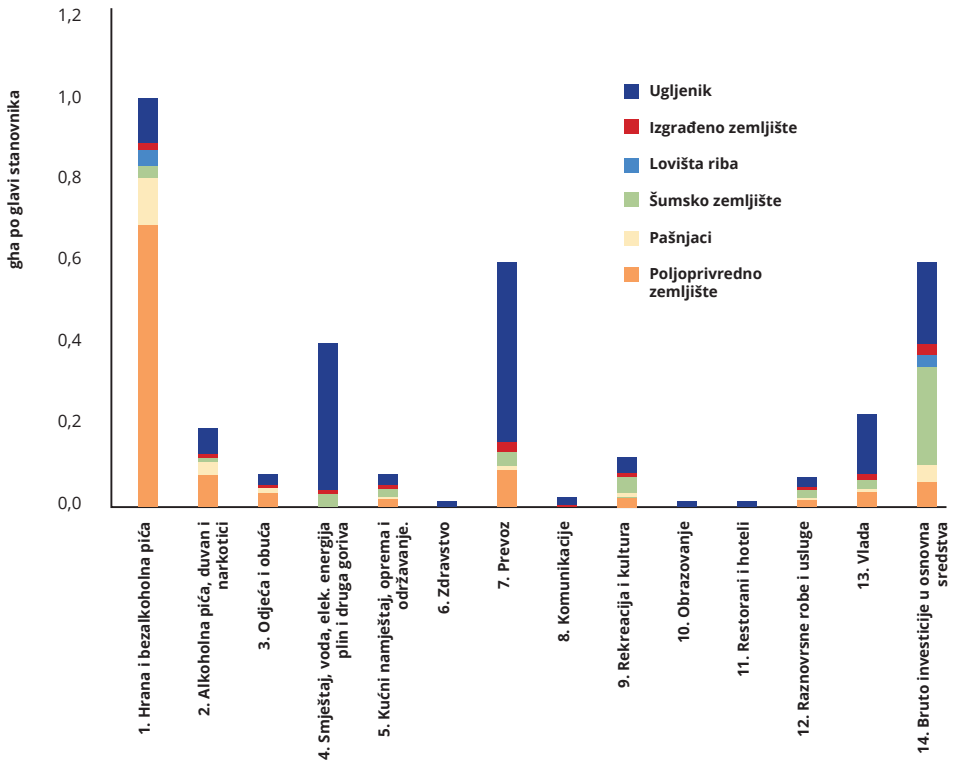

identifikuju mogućnosti za preuzimanje potencijalnih intervencija (odnosno ukazuje na to gdje su "žarišta" u razdvajanju biokapaciteta i otiska) i da se u širem kontekstu postave ciljevi održivijeg ekonomskog razvoja. Međutim, ona mora biti dopunjena indikatorima specifičnim za pojedina pitanja i ciljeve u razvoju i implementaciji politika. Kada se sprovedu politike, sistemski indikatori kao što je otisak mogu pružiti informacije o kumulativnim efektima različitih politika specifičnih za određene sektorske ciljeve. Komparativna prednost ekološkog otiska, kao indikatora integrisanog u Nacionalnu strategiju održivog razvoja do 2030. godine, sadržana je u njegovom kapacitetu da na makro nivou dokumentuje ključne komponente putanje ukupne resursne održivosti Crne Gore.

Međutim, neophodno je imati na umu to da proračun ekološkog otiska prati samo ključni skup prirodnih resursa i usluga, tj. obnovljive izvore i kapacitet izdvajanja/sekvestriranja ugljenika, a ne prati ljudske, društvene i ekonomske resurse. Zajednička upotreba ekološkog otiska i indeksa ljudskog razvoja (HDI) može pružiti bolju sli-

Grafik 7-4: *Putanja ekološkog otiska Crne Gore i HDI u periodu 2006-2013 označena je crvenom tačkom, dok plave tačkice predstavljaju druge mediteranske zemlje u 2011. godini. Samo dvije zemlje u regionu Mediterana ispunjavaju minimum neophodan za dostizanje održivog razvoja (to je prikazano na osjenčenoj plavoj površini u donjem desnom uglu slike), odnosno dva uslova i to: da je otisak po glavi stanovnika manji od svjetskog biokapaciteta od 1,8 gha i da se dostiže HDI od najmanje 0,71.*

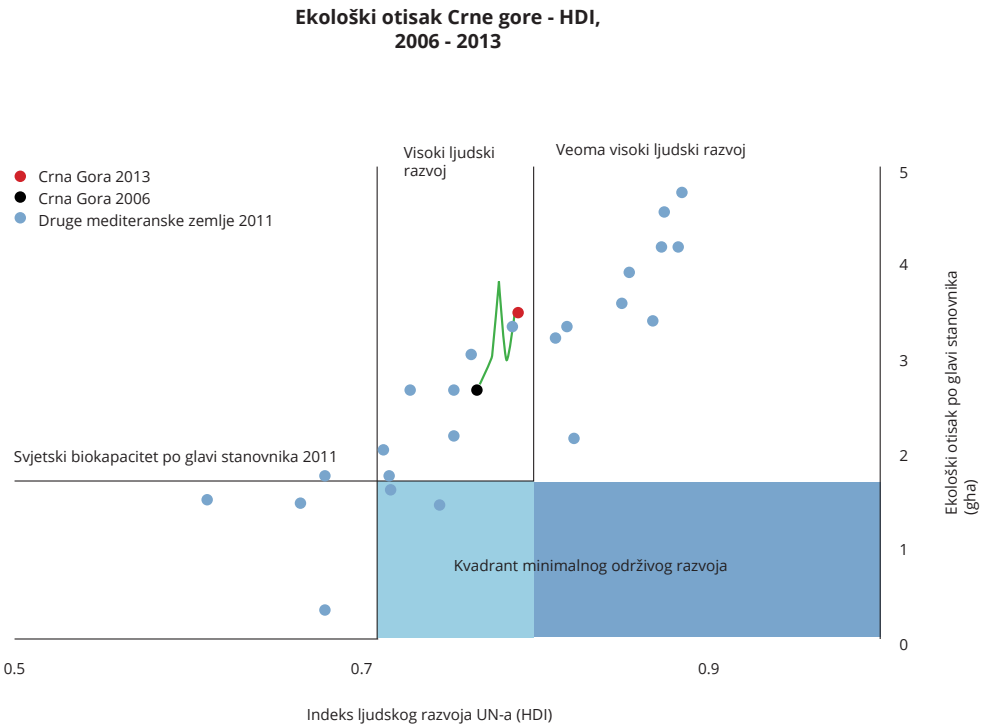

ku puta Crne Gore ka dobrobiti i održivosti, čineći ih međusobno podržavajućim (Grafik 7-4); zajednička upotreba ekološkog otiska i domaće materijalne potrošnje (DMC) može osigurati praćenje šireg spektra prirodnih resursa (Grafik 7-7).

Za proračun ekološkog otiska korišćeni su podaci dostupni u okviru UN-a, primarno u okviu UNFAO. Za sada nije izvršena kontrola i potvrđivanje proračuna ekološkog otiska od strane MONSTAT-a, a takođe nije dobijena ocjena mogućnosti uvođenja ovog pokazatelja u zvanični statistički sistem. Uvođenje ovog pokazatelja u sistem zvanične statistike potrebno je radi omogućavanja njegovog kontinuiranog praćenja i ažuriranja svakih 2-3 godine. S tim u vezi, u predstojećem periodu treba omogućiti izgradnju kapaciteta (kao što su tehničke obuke, radionice, okrugli stolovi) za institucije, stručnjake, te studente. Ukoliko se pripremi ulazno-izlazna

(input-output) tabela koja je neophodna za pouzdanu dijagnozu materijalnog toka Crne Gore (za sada je kroz proračun DMC-a izvedena uz niz ograničenja), potrebno je izvršiti detaljnu ekološki proširenu ulazno-izlaznu analizu za Crnu Goru kako bi se identifikovali konkretni ekonomski sektori koji su odgovorni za visok intenzitet ekološkog otiska crnogorske ekonomije, bilo u apsolutnom iskazu, bilo u odnosu na slične sektore u susjednim zemljama. Na taj način može se pružiti dalja podrška razvoju ciljanih sektorskih politika u kontekstu povećanja ekološke resursne efikasnosti u domaćoj proizvodnji i lancima snabdijevanja. Optimalno je navedene dalje korake realizovati u sklopu uvođenja **UN sistema ekološko-ekonomskog računovodstva** (engl. System of Environmental-Economic Accounting – SEEA),[16] koji pruža sveobuhvatan okvir za nacionalne proračune i statistike u ovoj oblasti.

7.1.4.2. Indeks ljudskog razvoja (HDI)[17]

U osnovi prava budućih generacija da uživaju u istom obimu dobara kojima danas raspolažemo odnosno prava na dugoročni i siguran pristup ekološkim vrijednostima sadržana je neophodnost održavanja dostupnosti prirodnih resursa i osnovih usluga ekosistema barem na nivou sadašnje raspoloživosti.

Dok se ekološki realni uslov za održivost odnosno život u okviru onoga što priroda pruža može procijeniti kompleksnim sistemskim indikatorima, kao što je ekološki otisak, materijalno blagostanje ljudi može se približno odrediti pomoću kompozitnog indeksa ljudskog razvoja (HDI). Prema UNDP-u, HDI od 0,71 ili više smatra se "visokim ljudskim razvojem". U periodu 2006-2013. godine Crna Gora je zabilježila porast HDI-a sa 0,77 na 0,79 odnosno za + 3%. Postavljaju se pitanja kako je ostvaren taj porast, da li je održiv na duži rok i da li obezbjeđuje održavanje prirodnih resursa i osnovnih usluga ekosistema za buduće generacije.

Kombinovanje indeksa ljudskog razvoja i ekološkog otiska obezbjeđuje komparativnu procjenu na makro-nivou napretka zemalja ka dostizanju udobnog života u okvirima savremenih ograničenja (Grafik 7-4). Mali porast HDI-a (+ 3%) Crne Gore ostvaren je na račun primjetnog porasta ekološkog otiska (+ 30%), od 2,7 gha po osobi (u 2006.) na 3,5 gha po osobi (u 2013.). Malo povećanje HDI-a koje dovodi do daleko većeg povećanja ekološkog otiska, signalizira da je ekonomski razvoj Crne Gore ušao u resursno neefikasnu putanju. Prema analizi prikazanoj na Slici 7-4 postoji potencijal za promjenu te neodržive putanje i ostvarivanje dugoročno održivog razvoja Crne Gore.

7.1.4.3. Indeks rodne nejednakosti (GII)[18]

Indeks rodne nejednakosti (GII) odražava nejednakost u tri dimenzije: reproduktivno zdravlje, pozicija u sistemu i ekonomska aktivnost. Od 2010. godine, GII je dio Globalnog Izvještaja o ljudskom razvoju. Međutim, ovaj indikator je za Crnu Goru prvi put obračunat tek 2014. godine i tada je njegova vrijednost iznosila 0,172. Taj rezultat pozicionira Crnu Goru na 37. mjesto, u odnosu na 155 država koje su uključene u ovaj izvještaj. To dalje znači da ne postoji drastična nejednakost

16 Opširnije na: http://unstats.un.org/unsd/envaccounting/seearev/ .

17 Indeks ljudskog razvoja - Human Development Index (HDI)

18 Indeks rodne nejednakosti (Gender Inequaliy Index, GII)

među rodovima u Crnoj Gori. Na primjer, 17% mjesta u parlamentu zauzimaju žene, 84% odrasle ženske populacije je završilo barem srednju školu (u odnosu na 95% muškaraca), a žensko učešće na tržištu rada je 43% (u odnosu na 57% kada su u pitanju muškarci). Detaljniji podaci o GII indeksu za Crnu Goru dati su u prilogu PVI.

7.1.4.4. Domaća materijalna potrošnja (DMC) i produktivnost resursa (RP)

Slično ekološkom otisku, DMC je složeni sistemski indikator za kumulativno praćenje trendova održivosti. Postupak utvrđivanja produktivnosti prirodnih resursa u okvirima nacionalne ekonomije ogleda se u procjeni agregatnog pokazatelja domaće potrošnje materijala (Domestic Material Consumption, DMC), u apsolutnom i relativnom iznosu. Kada se bruto društveni bruto proizvod (GDP) podijeli apsolutnim iznosom DMC-a, dobija se indikator produktivnsti resursa (Resource Productivity, RP). Zato je veoma važno da se u okviru redovnih statističkih izvještaja prati nivo i dinamika DMC-a i RP-a u okvirima nacionalne ekonomije i komparativno.

Ekonomična i efikasna upotreba prirodnih resursa ključna je komponenta strategije održivog razvoja. Razmatranje održivog razvoja crnogorskog društva mora uzeti u obzir sve aspekte efikasnog upravljanja prirodnim resursima na kome počiva koncept cirkularne ekonomije. Efikasna upotreba resursa i usvajanje principa cirkularne ekonomije predstavljaju preduslove za pametan razvoj i podizanje konkurentnosti crnogorske ekonomije uz smanjenje uticaja na životnu sredinu, odnosno sredstva kojima se može bitno doprinijeti ostvarivanju aspiracija o ekološkoj državi i postizanju ciljeva u procesu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji.

Efikasna upotreba resursa podrazumijeva ekonomičnu upotrebu resursa, uz poštovanje prirodnog i društvenog okruženja. To dalje znači da putanje upotrebe resursa, ekonomske aktivnosti i društvenog blagostanja treba da počnu međusobno da divergiraju, a posebno da sve tri budu inverzne u odnosu na zagađenje životne sredine. Ove vrste divergencija poznate su kao **proces razdvajanja uticaja (decoupling)**. Uopšteno posmatrano, postoje dva načina da se ostvare procesi razdvajanja uticaja: 1) da se ekonomska aktivnost usmjeri na što manje korišćenje prirodnih resursa, uz istovremeno smanjenje negativnih uticaja na prirodno okruženje; i 2) da se konceptu bruto društvenog proizvoda (BDP-a) uvedu konkurentni koncepti, koji ekonomsku aktivnost kvantifikuju ne samo putem monetarnih, već i alternativinim mjerilima.

Materijali koji čine inpute za izračun domaće potrošnje materijala (DMC) podijeljeni su u četiri kategorije: biomasa, fosilni energenti, metali i nemetalični minerali, uvoz i izvoz materijala. Prema EUROSTAT-u, indikator domaće potrošnje materijala (Domestic Material Consumption, DMC) izražava se u tonama po glavi stanovnika (t/per capita). Definiše se kao ukupan iznos materijala koji se direktno koristi u ekonomiji i jednak je direktnim materijalnim inputima (DMI) minus izvoz (E). DMI mjeri direktne inpute materijala u nacionalnoj ekonomiji, a jednak je domaćoj ekstrakciji (DE) plus uvoz (I). Za per capita izračun uzima se prosječna populacija (aritmetička sredina populacija na dan 1. januar za dvije konsekutivne godine). Teorija nacionalnih računa materijalnih tokova uključuje kompilaciju svih materijalnih inputa u nacionalnu ekonomiju, promjene zaliha materijala u ekonomiji i materijalne autpute ka drugim ekonomijama ili ka prirodnom okruženju. Važno je napomenuti da termin “potrošnja” u kontekstu DMC-a

Grafik 7-5: *Poređenje RP, DMC i BDP za period 2006-2013*

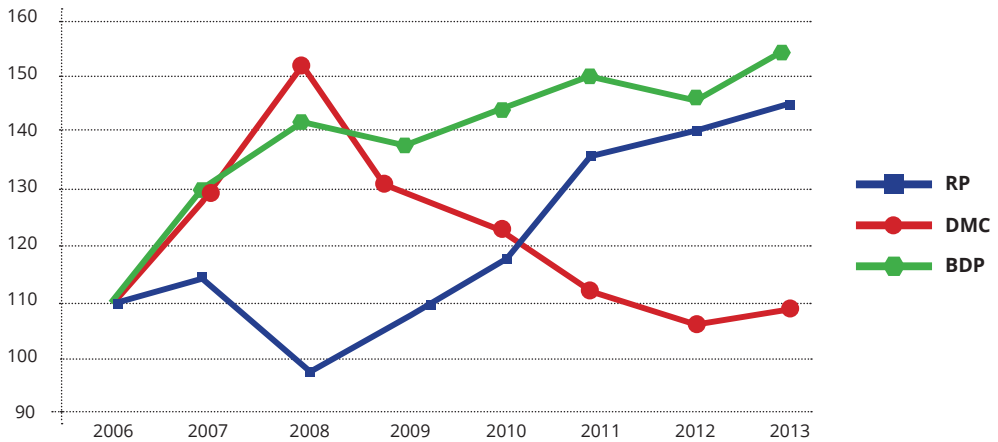

označava potrošnju u doslovnom smislu, a ne finalnu potrošnju. Indikator produktivnosti resursa (Resource Productivity, RP) odabran je za vodeći indikator u skupu indikatora kojima se mjeri efikasnost upotrebe resursa. Njime se ocjenjuje progres u ostvarivanju ciljeva i targeta iz EU mape puta ka resursnoj efikasnosti.

Analize sprovedene u okviru **Nacionalnog izvještaja o razvoju po mjeri čovjeka u Crnoj Gori** (UNDP, 2014. godine) ukazuju na to da je u domaćoj potrošnji materijala (DMC) Crne Gore potrošnja metala u 2012. godini iznosila nešto iznad 1%, što ukazuje na to da najveći dio domaće esktrakcije metala i ruda metala ne ostaje nacionalnoj ekonomiji, već, u vidu izvoza, čini odliv materijala. Potrošnja nemetaličnih minerala (industrijskih i građevinskih) u periodu 2005-2012 opala je za 1,5 puta, a domaća potrošnja biomase u periodu 2005-2012 porasla je za skoro 9 puta. Produktivnost resursa (RE) je u 2012. godini iznosila 1.151 EUR/t, što predstavalja porast od 50% u odnosu na 2005. godinu, kada je ovaj pokazatelj iznosio 767 EUR/t. Ipak ovaj impresivan porast produktivnosti resursa posljedica je značajno sporijeg rasta (od 15%) domaće potrošnje materijala (DMC) u odnosu na porast BDP-a (od 73,5%). Kretanje ovih pokzatelja prikazano je na Grafiku 7-5.

Produktivnost resursa po zemljama za 2011. godinu prikazana je na Grafiku 7-6. Ovaj indikator varira od zemlje do zemlje, a razlike su uzrokovane brojnim faktorima, kao što su, između ostalog, struktura ekonomije, obim i način potrošnje, glavni izvori energije, nivo građevinske aktivnosti i slično.

Analizom pet mogućih scenarija kretanja produktivnosti resursa (od pretpostavljenog nastavka dosadašnje prakse tj. "business as usual" scenarija do smanjenja upotrebe resursa za 50% do 2050. godine) zaključeno je da **apsolutno smanjenje upotrebe resursa za 20% do 2020. godine** u odnosu na prosjek u periodu od 2005 2012. godine (scenario 4)

Grafik 7-6: *Produktivnost resursa po zemljama za 2011. godinu, Izvor: EUROSTAT*

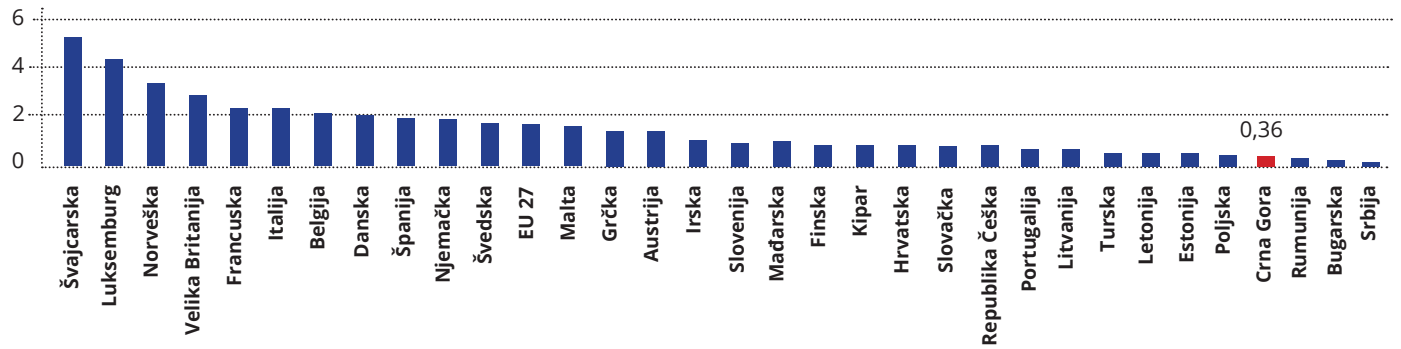

trenutno predstavlja najbolji okvir za donošenje i kreiranje politika da bi se unaprijedila produktivnost a samim tim i upravljanje resursima. Smanjenje potrošnje prirodnih materijala[19] za 20% do 2020. godine preporučeno Nacionalnim izvještajem o razvoju po mjeri čovjeka u Crnoj Gori (UNDP, 2014. g) ocijenjeno je prihvatljivim od strane Vlade Crne Gore uz obavezu njegove dodatne validacije i prevođenja na sektorske politike prije uključivanja u razvoj nacionalne politike održivog razvoja do 2030. godine. Da bi se ovaj cilj mogao prevesti u sektorske politike i mjere bilo je neophodno utvrditi glavne pokazatelje resursne efikasnosti na sektorskom nivou. Osnovu za ove kalkulacije činili su podaci MONSTAT-a o potrošnji četiri osnovne kategorije materijala (biomasa, fosilna goriva, metali i minerali) za period 2006-2013. godine.[20] Prema ovim podacima, u strukturi domaće potrošnje materijala najveće učešće imaju nemetali (60%) i fosilna goriva (24%). Takođe, tokom posmatranog perioda došlo je do poboljšanja produktivnosti resursa (za 0,1 procentnih poena) i smanjenja materijalnog intenziteta (za 1,1 procentnih poena).[21]

Domaća potrošnja materijala i produktivnost resursa, kao indikatori koji se odnose na cjelokupnu nacionalnu ekonomiju, obračunati su i za ključne ekonomske sektore na bazi njihove procijenjene potrošnje pojedinih kategorija domaćih materijala. Proračun je izvršio Institut za strateške studije i projekcije uz podršku UNDP-a, a za potrebe izrade NSOR do 2030. godine. Kao što je navedeno u ocjeni stanja ekonomskih resursa procijenjeno je da sektor građevinarstva ima

19 Materijalna potrošnja definiše se kao količina materijala koja se direktno troši od strane domaćih ili izvoznih sektora i finalnih potrošača, u okviru koje u skladu s usvojenom metodologijom spadaju: biomasa, fosilna goriva, metali i minerali, osim vazduha i vode.

20 Zavod za statistiku, MONSTA, Indikatori materijalnih tokova u Crnoj Gori 2006-2013, Podgorica 2014.

21 Produktivnost resursa u sektoru izračunava se kao odnos bruto dodate vrijednosti i domaće potrošnje materijala tog sektora. Materijalni intenzitet je recipročan produktivnosti resursa i računa se kao odnos materijalnih inputa i ekonomskih autputa.

najveće učešće u ukupnoj potrošnji materijala koje iznosi 55%. Slijedi ga sektor energetike (22%) i sektor prerađivačke industrije (10%). Prema ovim procjenama sektori poljoprivrede i uslužnog sektora imaju neznatno učešće u ukupnom DMC-u. Analiza je pokazala da je materijalno najinteziviniji sektor građevinarstva, koji troši 71 tonu domaćeg materijala za proizvodnju 1 EUR bruto dodate vrijednosti. Takođe, ovo je jedini sektor uz saobraćaj kod kojeg je došlo do rasta materijalnog inteziteta u periodu 2006-2013. godine za 43%. Velike stope materijalnog intenziteta bilježe i sektori prerađivačke industrije i energetike, međutim to su sektori kod kojih je došlo do značajnog pada ovog indikatora za posmatrani period. Najveća produktivnost resursa je u poljoprivredi i ribarstvu (1.89 EUR/ t), a prati je transport. Produktivnost resursa se poboljšala kod poljoprivrednog, uslužnog i energetskog sektora, dok je kod građevinarstva i saobraćaja produktivnost opala.

Ovako obračunati pokazatelji omogućili su **procjenu odvajanja ekonomskog rasta od negativnog uticaja na životnu sredinu (decoupling) po pojedinim sektorima.** U izvještajnom periodu (2006-2013) bruto dodata vrijednost za uslužni sektor (trgovina na veliko i malo i hoteli i restorani) bilježi pozitivnu stopu rasta od 17,6%, s nešto sporijim rastom domaće potrošnje materijala (uglavnom biomase) za 3,2%. U sektoru prerađivačke industrije takođe je došlo do relativnog razdvajanja, ali u suprotnom smjeru u odnosu na sektor usluga - stope rasta bruto dodate vrijednosti i DMC su bile negativne. Bruto dodata vrijednost prerađivačke industrije opala je za 17,7%, dok je DMC smanjena za 61,3%. Bruto dodata vrijednost za sektor saobraćaja je padala brže nego domaća potrošnje materijala - DMC je opala za 16,2%, dok je bruto dodata vrijednost opala za 56,5%. U sektoru građevinarstva, nije bilo razdvajanja, s obzirom da je stopa rasta bruto dodate vrijednosti bila približno jednaka stopi rasta DMC za ovaj sektor. Stopa rasta oba pokazatelja iznosila je oko 29%.

Indeksna dekompoziciona analiza je sprovedena kako bi se determinisali uzroci i efekti promjena u DMC lancu. U periodu 2001-2013. godine crnogorski BDP je rastao po prosečnoj stopi od 2,5% što je uticalo na povećanje "ekološke" potrošnje svih sektora. Strukturne promjene ili promjene privredne strukture imale su neutralizujući efekat - značajno smanjenje učešća primarnih i sekundarnih sektora u ukupnoj proizvodnji i rast uslužnog sektora. S druge strane, promjene tehnologije i proizvodnih procesa nijesu bile dovoljno snažne i zastupljene da potpuno neutrališu negativan uticaj na ekonomske aktivnosti što je dovelo do neto povećanja ukupne emisije, kao i materijalne i energetske intenzivnosti kod većine sektora.
Raspoređivanje smanjenja ukupne domaće potrošnje materijala za 20% na sektorski nivo bazirano je na procentualnom učešću sektora u ukupnoj potrošnji prirodnih materijala, učešću sektora u ukupnom BDP-u i doprinosu poboljšanju resursne produktivnosti pojedinog sektora. Na bazi ovih podataka, kao i projekcija kretanja DMC-a po sektorima do 2020. godine date su preporuke čiji je cilj smanjenje DMC-a i povećanje RP, odnosno povećanje resursne efikasnoti u ključnim sektorima do 2020. godine. Preporuke, shodno kojima sektori građevinarstva, energetike i poljoprivrede mogu dati najveći doprinos poboljšanju efikasnosti upotrebe domaćih materijala u Crnoj Gori, su date u Poglavlju 4 ove Strategije u dijelu koji se odnosi na ekonomske resurse. S obzirom na to da se u ovim sektorima u narednom periodu planiraju veliki investicioni projekti to posebno naglašava značaj pažljivog kre-

iranja i implementacije sektorskih politika i mjera. Pritome, vrlo je bitno uzeti u obzir sve raspoložive instrumente za ostvarivanje postavljenih ciljeva, koji uključuju ekonomske, emisione, promotivne i instrumente zasnovane na istraživanju i razvoju kao i saradnji sa velikim kompanijama.

Odnos ekološkog otiska i DMC-a Crne Gore prikazan je u Grafiku 7-7. Proračunom domaće materijalne potrošnje (DMC) kroz agregiranje velikog skupa proizvoda (biomase, metala i ruda, nemetala i fosilnih goriva) omogućava se makro-pogled na obrasce potrošnje i na način njihove povezanosti sa održivošću životne sredine. Razlike između DMC-a i ekološkog otiska odnose se prije svega na pokrivenost resursa jer ekološki otisak uključuje širi spektar proizvoda i usluga, uključujući i neobnovljive izvore. Razlike postoje i u odnosu na sadržaj samih analiza - dok ekološki otisak utvrđuje pritisak na ekosisteme zbog korišćenja obnovljivih izvora i usluga ekosistema, u fokusu analize DMC-a su ukupne količine potrošenih resursa koje grupiše po težini. Razlike se ogledaju i u pokrivenosti lanca snabdijevanja nasuprot ekološkom otisku, DMC računa samo proizvode koji se troše u određenoj zemlji i ne uzima u obzir "upstream" - indirektne uticaje uvoznih proizvoda tj. sredstva koja su potrebna duž čitavog lanca snabdijevanja da bi se proizveo dati proizvod.[22]

Rezultati DMC analize i proračuna ekološkog otiska za Crnu Goru, dijele neke zajedničke karakteristike, ali se razlikuju i u ključnim aspektima. Obje analize pokazuju brz rast vrijednosti između 2006. i 2008. godine, a zatim ih karakteriše period praćen opadanjem, vjerovatno i pod uticajem globalne ekonomske krize. Nakon 2008. godine, DMC po glavi stanovnika opada do 2012. godine i doživljava neznatan ponovni skok u 2013. godini, završavajući daleko ispod maksimalne vrijednosti dostignute 2008. godine. Ukupno posmatrano DMC po glavi stanovnika pokazuje samo mali porast (+7%) između 2006. i 2013. Nasuprot tome, ekološki otisak Crne Gore po glavi stanovnika opao je između 2008. i 2009. godine prije ponovnog naglog skoka i zadržavanja na nivou tek nešto ispod maksimuma iz 2008. godine sve do 2013. godine. U ukupnom iskazu ekološki otisak po glavi stanovnika pokazuje značajan porast (+32%) između 2006. i 2013. godine.

Različiti trendovi DMC-a[23] i ekološkog otiska u periodu nakon 2008. godine vjerovatno su rezultat, između ostalog: a) različitog skupa proizvoda koje prate ova dva indikatora (pad DMC-a je uglavnom posljedica smanjenja upotrebe nemetalnih minerala, koji se ne prate u analizi ekološkog otiska), i b) drugačije pokrivenosti različitih koraka lanaca snabdijevanja resursima koje prate ova dva indikatora. S obzirom da je Crna Gora povećala svoju zavisnost od uvoza resursa iz drugih zemalja, ekološki pritisak zbog korišćenja tih resursa se sve više izmješta na druge zemlje (taj fenomen prati samo ekološki otisak). Kombinovana upotreba DMC-a i ekološkog otiska omogućava razumijevanje

22 Mreža za globalni otisak, Studija ekološkog otiska Crne Gore, 2015, Izvještaj je pripremila Mreža za ekološki otisak za Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore; za dodatne detalje o poređenju između domaće materijalne potrošnje i Ekološkog otiska. vidi takođe http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/24/consume-conserve-economic-growth-sustainability za dodatnu raspravu o nemogućnosti domaće materijalne potrošnje da prati potpuno materijalno korišćenje.

23 Zavod za statistiku, MONSTAT, Indikatori materijalnih tokova u Crnoj Gori 2006 – 2013. Podgorica, 2014.

Grafik 7-7: *Trendovi DMC Crne Gore vs. ekološki otisak, 2006-2013.*

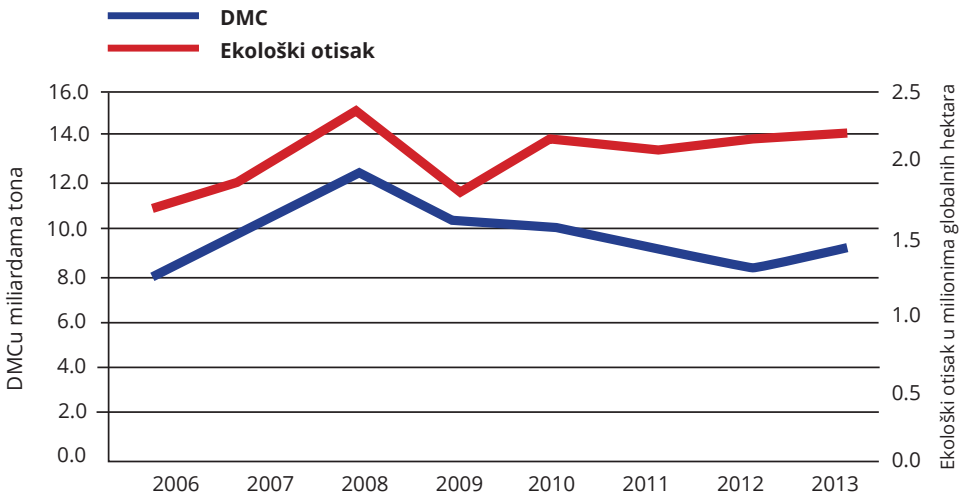

šireg metabolizma resursa Crne Gore, kome u značajnoj mjeri doprinose neobnovljivi resursi, kao što su metali i rude, kao i nemetalni minerali. To ukazuje da je ukupni ekološki deficit zemlje vjerovatno veći od onog koji se dobija samo proračunom ekološkog otiska i da su ekološki pritisci veći od onih koji se prate ekološkim otiskom, te da su prouzrokovani aktivnostima proizvodnje i potrošnje u Crnoj Gori.

7.1.4.5. Potrošnja prostora - indikatori urbanog širenja i izgrađenosti prostora

Pri ocjenjivanju rezultata ostvarenih sprovođenjem planskih dokumenata nije jednostavno odvojiti neposredni rezultat primjene plana i planskih rješenja od rezultata paralelne primjene drugih sistemskih mjera u sistemu uređenja prostora. Zato je, u cilju pojednostavljivanja procesa praćenja i ocjenjivanja sprovođenja planskih dokumenta, neophodna primjena pokazatelja ili indikatora. Riječ je o instrumentima kojim se doprinosi efikasnosti sprovođenja planskog dokumenta s obzirom na to da pomažu u: 1) jasnom, mjerljivom i uporedivom opisivanju stanja, i 2) praćenju sprovođenja i ostvarivanja rezultata plana kroz mjerenje napretka u dostizanju utvrđenih ciljeva.

Pokazatelji se koriste u svim fazama planskog procesa. U analitičkoj fazi značajni su jer omogućavaju objektivizaciju slike o stanju prostora. Dalje se koriste u definisanju ciljeva strateških planskih dokumenata. Pojedini pokazatelji nezamjenjivo su sredstvo za praćenje i ocjenjivanje napretka u sprovođenju planova i drugih javnih politika. I praćenje stanja u prostoru koje podrazumijeva pripremu i vođenje dokumentacione osnove o prostoru, izradu izvještaja o uređenju prostora, izradu i donošenje progra-

ma uređenja prostora i formiranje i vođenje informacionog sistema, je nezamislivo bez korišćenja sistema pokazatelja.[24]

Ipak, pokazatelji se još uvijek ne primjenjuju u dovoljnoj mjeri kako za praćenje stanja i promjena u prostoru, tako i u pogledu praćenja primjene planskih i relevantnih zakonskih odredi.

Održivost prostornog razvoja može biti praćena i analizirana kroz uspostavljanje indikatora kojima treba ilustrovati kvantitet i kvalitet promjena u prostoru. Brojni su indikatori koji mogu poslužiti za "mjerenje" urbanog rasta i, što je možda još važnije, kvaliteta urbanog rasta. Za potrebe Analize izgrađenosti prostora u Crnoj Gori koja je pripremljena u okviru izrade NSOR do 2030. godine obrađeni su indikatori za dvadeset crnogorskih opština i Glavni grad. **Indikatorima su obuhvaćeni sljedeći podaci: 1) površina svake prostorne cjeline - opštine, Glavnog grada (ha), 2) broj stanovnika, 3) gustina naseljenosti i 4) na osnovu ortofoto snimka iz 2011. godine prepoznati su prostori koji su izgrađeni a njihove površine su identifikovane za sve prostorne cjeline kao tzv. izgrađena područja (ha).** Na osnovu važeće planske dokumentacije, grafičkih priloga i Pravilnika o bližem sadržaju i formi planskih dokumenata, kriterijumima namjene površina, elementima urbanističke regulacije i jedinstvenim grafičkim simbolima, definisane su namjene koje podrazumijevaju građenje i na taj način se došlo do parametra **planirane izgrađenosti (ha)**. Na taj način karta izgrađenosti podrazumijeva svojevrsni derivat karte namjene površina iz važeće planske dokumentacije. Kombinujući prethodno uspostavljene parametre došlo se do **indikatora postojeće izgrađenosti, indikatora planirane izgrađenosti, indikatora iskorišćenosti građevinskog područja, indikatora gustine naseljenosti građevinskog područja, potrošnje građevinskog područja po stanovniku, kao i prostornih rezervi unutar građevinskog područja.**

Prethodno navedeni podaci obrađeni su za nivo GUR-a (Generalne urbanističke razrade unutar PUP-a) tj. za nivo GUP-a (Generalnog urbanističkog plana), kao i za zone koje nisu obuhvaćene GUR-om/GUP-om i predstavljaju područja van urbanih centara (Slika 7-1). Ovako slojevito prikazani parametri omogućavaju kvalitetan uvid u stanje na terenu i relativno precizno ukazuju na veća ili manja odstupanja od poželjnih modela održivog prostornog razvoja. Takođe, komparacija indikatora izgrađenosti za zone GUR-a (urbana središta) i van GUR-a (ruralni predjeli) ukazuje na potrebu dopune zaključaka dobijenih numeričkim pokazateljima, adekvatnim kvalitativnim analizama oblika i tipologije građevinskih područja, naročito kada su u pitanju ruralni predjeli.

Analiza izgradjenosti prostora čini integralni dio NSOR do 2030. godine, a u odnosu na njene nalaze u Poglavlju 2 je data ocjena stanja prostora kao neobnovljivog resursa Crne Gore, u Poglavlju 3 utvrđeni problemi koji karakterišu tako utvrđeno stanje, dok su odgovori NSOR do 2030. godine na te probleme dati kroz definisanje strateških ciljeva u Poglavlju 4, odnosno mjera i podmjera u Akcionom planu ove Strategije. U ovom Poglavlju daje se prikaz tri pokazatelja potrošnje prostora koji daju kumulativni iskaz stanja prostora dobijen proračunom navedene grupe indikatora i pokazatelja (Tabela 7-32).

24 Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem, NS IUOP, Vlada Crne Gore, jun 2015. godine.

Slika 7-1 : *Dijagram građevinskih područja*

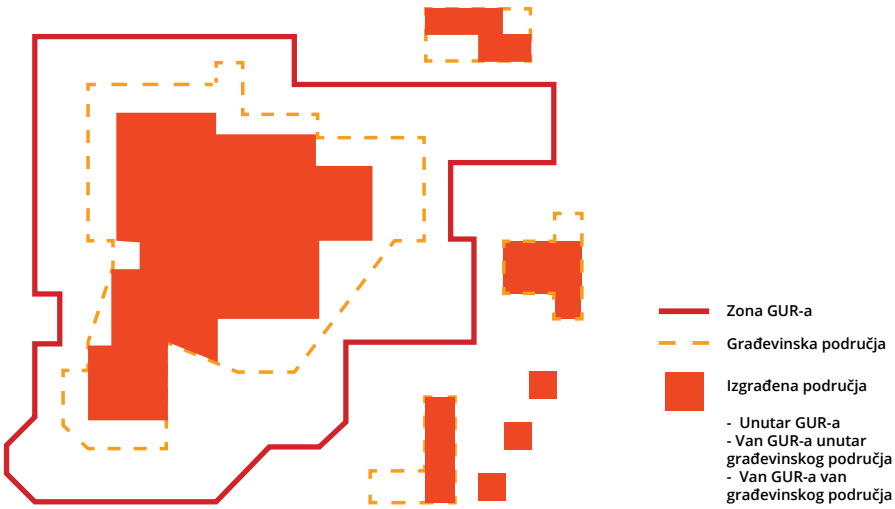

Pored toga, prostor obalnog područja, kao prostor naročito izložen pritisku intenzivne urbanizacije, detaljno je sagledan i ocijenjen prostornom analizom koja je sprovedena u okviru realizacije Programa integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore (CAMP CG) za potrebe izrade Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem i novog Prostornog plana posebne namjene obalnog područja Crne Gore. U Tabeli 7-33 dat je prikaz 8 pokazatelja koji su relevantni za ocjenu stanja obalnog područja. Navedeni pokazatelji preuzeti su iz Nacionalne strategije integralnog upravljanja obalnim područjem koja čini integralni dio politike održivog razvoja odnosno NSOR do 2030. godine. Jedan broj pokazatelja proizilazi iz definisanja namjene površina u PPPNOP CG, te će njihov konačni iskaz biti potvrđen nakon donošenja PPPNOP CG. Ta grupa pokazatelja je grupisana po ključnim planskim ciljevima prostornog razvoja obalnog područja, uključujući prikaz vrijednosti za polazno stanje i okvirne vrijednosti za polazno plansko stanje (PPPNOP CG) i ciljno stanje prema PPPNOP CG 2030. g.:

- Pokazatelji 1, 2, 3 kvantitativni su pokazatelji u trostrukoj ulozi – analitički (u funkciji analitičkih pokazatelja polaznog stanja), planski polazni (opisuju plansko rješenje odnosno stepen izvršene korekcije u odnosu na polazno stanje) i planski ciljni (opisuju plansko ciljno stanje 2030. g.).
- Pokazatelji 4 i 6 kombinacija su kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja s obzirom na to da status novog građevinskog područja izdvojenog od postojećih građevinskih područja nije moguće utvrditi isključivo GIS analizama. Pritome se podrazumijeva da će usaglašenost građevinskih područja i eliminisane konfliktne namjene u polaznom planskom stanju ostati na nivou Prednacrta PPPNOP CG iz avgusta 2014. g. Za razliku od pokazatelja 1, 2 i 3, koji mjere ukupnu površinu, ovom grupom pokazatelja prate se promjene broja građevinskih

***Tabela 7-32**: Indikatori potrošnje prostora u Crnoj Gori*

OPŠTINA	INDIKATOR POTROŠNJE PROSTORA					
	Indikator izgrađenosti (%)	Indikator planirane izgrađenosti (%)	Indikator iskorišćenosti GP unutar GUR-a (%)	Indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%)	Ciljna vrijednost u 2020.g.	
Cetinje	1,1	3,3	61,1	17,4	Tbd	
Andrijevica	1,4	8,6	44,1	11,0	Tbd	
Berane	2,1	5,9	51,4	25,9	Tbd	
Bijelo Polje	2,7	2,9	62,1	25,6	Tbd	
Danilovgrad	3,7	7,8	58,6	20,6	Tbd	
Žabljak	1,7	2,0	35,2	78,7	Tbd	
Kolašin	1,6	1,9	49,8	69,4	Tbd	
Mojkovac	2,3	3,4	41,2	67,2	Tbd	
Nikšić	2,0	5,2	52,7	13,2	Tbd	
Plav	1,6	3,5	35,7	45,4	Tbd	
Plužine	0,6	2,8	43,3	13,2	Tbd	
Pljevlja	1,7	1,7	38,3	70,1	Tbd	
Rožaje	1,9	9,2	33	12,5	Tbd	
Šavnik	0.4	3,3	66.7	11,20	Tbd	
Obalne opštine			**Iskaz površina GP u opštinama obalnog područja u okviru izrade PPPNOP CG**			
			Postojeće stanje (2013.g.)	**Planirano stanje (PPPNOP, maj 2015.g.)**		
			Površina GP/ površina opštine (%)	**Površina GP/ površina opštine (%)**	**Indikator planirane izgrađenosti odnosno iskorišćenosti GP – udio (%) površine izgrađenih područja u površini građevinskih područja**	**Ciljna vrij. 2020. g.**
Bar	3,1	8,6	8,6	8,9	36,5	tbd
Budva	4,8	21,5	21,5	21,9	22,4	tbd
Herceg Novi	3,7	30	30	9,9	12,2	tbd
Kotor	1,9	7,9	7,9	7,1	23,4	tbd
Tivat	11,3	28,2	28,2	23,2	40	tbd
Ulcinj	2,7	20,7	20,7	10,0	13	tbd
Ukupno na regionalnom nivou	n/a	n/a	**15,5**	**10,3**	**30,0**	**50%**

područja. Po definiciji, otvaranje novih građevinskih područja manje je prostorno održivo i predstavlja veći pritisak na segmente životne sredine od proširenja postojećih građevinskih područja za istu površinu. Pokazateljem 6 posebno se mjeri broj novih građevinskih područja u područjima visoke ranjivosti.

- Pokazateljem 5 mjeri se stepen u kojem je kroz PPPNOP CG optimizirana namjena površina u smislu smanjenja konfliktnosti građevinskih područja s područjima visoke ranjivosti.
- Pokazateljem 7 mjeri se polazno stanje izgrađenosti obalne linije, odnosno mjeriće se stanje izgrađenosti obalne linije u toku sprovođenja PPPNOP CG. Ovaj pokazatelj ne sadrži plansku ciljnu vrijednost.
- Pokazateljem 8 mjeri se udio obale za koji se primjenjuje odmak bez adaptacije u smislu člana 8 Protokola o IUOP. Ovaj pokazatelj ne sadrži plansku ciljnu vrijednost.
- Pokazateljem 9 mjeri se poštovanje zone proširenog odmaka u toku sprovođenja PPPNOP CG.

Kao što se vidi iz kolone polaznog stanja u Tabeli 7-33 predloženi pokazatelji računaju se iz nekoliko ulaznih podataka što ih čini relativno ekonomičnim, naročito s obzirom na njihovu višestruku ulogu (analitički, planski polazni i planski ciljni pokazatelji). Osnovna dva sloja prostornih podatka koji služe kao ulazni podaci su granice građevinskih područja (sloj se ažurira prenošenjem podataka iz planskih dokumenata kojim se utvrđuju građevinska područja) i izgrađenost prostora (sloj se ažurira vektorizacijom ortofoto snimka). Takođe, svi predloženi pokazatelji mogu se iskazati i na nivou pojedinačne opštine.

Tabela 7 – 33: *Pokazatelji po grupama ključnih planskih ciljeva prostornog razvoja obalnog područja s vrijednostima za polazno stanje i okvirnim vrijednostima za polazno plansko stanje (PPPNOP CG) i ciljno stanje PPPNOP CG 2030. g.*

INDIKATORI ZA OBALNO PODRUČJE				
PLANSKI CILJ PPPNOP	KLJUČNI POKAZATELJI	POLAZNO STANJE	PPPNOP 2015. g.	PPPNOP 2030. g.
Regulisanje prekomjerne potrošnje prostora	1. udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština	15,5% (sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.)	9%	10%
	2. udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije	46,3% (sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.)	35%	35%
	3. izgrađenost odnosno iskorišćenost građevinskih područja	18,5% (sintezna karta građevinskih područja, izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)	30%	50%
	4. broj novih građevinskih područja izdvojenih od postojećih utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje	sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.	prema planu namjene površina	prema budućim izmjenama PPPNOP-a i PUP-ova
Optimizacija namjene površina kroz minimiziranje konflikata korišćenja i ranjivosti prostora	5. površine konfliktnih područja koja čine neizgrađena građevinska područja u zonama visoke ranjivosti	ukupno 6247 ha u 36 zona površine veće od 50 ha (preklapanje karte neizgrađenih građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g. i karte ranjivosti)		
	6. broj novih građevinskih područja (izdvojenih od postojećih, utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje) u zonama visoke ranjivosti	(sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g. i karta ranjivosti)	prema planu namjene površina	prema budućim izmjenama PPPNOP-a i PUP-ova

Regulisanje gradnje u užem obalnom pojasu – obalni odmak	7. izgrađenost obalne linije	31,9% (izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)	isto	-
	8. udio obale na koji se primjenjuje obalni odmak bez mogućnosti adaptacije utvrđen kroz PPPNOP	-	26%	-
	9. izgrađenost zona proširenja odmaka	(izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)	isto	

7.2. Integrisani sistem za praćenje NSOR trendova održivosti

Sveobuhvatna analiza indikatora održivog razvoja s UN liste, nacionalnih indikatora, međunarodnih indikatora i kompleksnih indikatora rezultirala je uspostavljanjem integrisanog sistema za praćenje trendova održivosti razvoja Crne Gore koji je prikazan u Tabeli 7-34. Ovaj sistem omogućava da se:

- Indikatori održivog razvoja adekvatno prevedu u nacionalni kontekst, što dalje omogućava da se ciljevi i zadaci održivog razvoja iz UN Agende za održivi razvoj do 2030. godine adekvatno prevedu u nacionalne razvojne planove, strategije i politike.
- Pitanja koja su prioritetna za Crnu Goru, a nijesu pokrivena UN indikatorima, prate u okviru sprovođenja NSOR primjenom relevantnih nacionalnih i međunarodnih indikatora.
- Prati opšti progres koji Crna Gora ostvaruje u okviru tematskih pitanja NSOR primjenom kompleksnih indikatora čime se povezuju, sa jedne strane, naučne potrebe za sistematičnim i međusektorskim pristupom ocjeni održivosti, a sa druge strane, omogućava praktični monitoring koji je neophodan za praćenje implementacije konkretnih politika i aktivnosti.

Tabela 7 – 34: *Integrisani sistem za praćenje NSOR trendova održivosti*

	Ljudski resursi	Društveni resursi	Prirodni resursi	Ekonomski resursi	Upravljanje za održivi razvoj	Finansiranje za održivi razvoj
Indikatori održivog razvoja sa UN liste	43 indikatora koja se odnose na ovu tematsku oblast 11 indikatora (25,6%) je sada prepoznato po nazivu i sadržaju 7 indikatora (16,3%) je prepoznato po sadržaju (potpuno ili djelimično) i mogu poslužiti kao alternativa 14 indikatora (32,6%) čije se uvođenje planira do 2018. godine 10 indikatora (23,2%) čije se uvođenje planira do 2024. godine 1 indikator (2,3 %) čije se uvođenje planira poslije 2024. godine Ukupno do 2018. godine = 73,8% Ukupno do 2024. godine = 97,6%	60 indikatora koji se odnose na ovu tematsku oblast 8 indikatora (13,3%) je sada prepoznato po nazivu i sadržaju 7 indikatora (11,7%) je prepoznato po sadržaju (potpuno ili djelimično) i mogu poslužiti kao alternativa 9 indikatora (15%) čije se uvođenje planira do 2018. godine 25 indikatora (41,6%) čije se uvođenje planira do 2024. godine 10 indikatora (16,7%) čije se uvođenje planira poslije 2024. godine 1 indikator (1,7%) nije relevantan za Crnu Goru Ukupno do 2018. godine = 40% Ukupno do 2024. godine = 81,6%	29 indikatora koji se odnose na ovu tematsku oblast 0 indikatora (0%) je sada prepoznato po nazivu i sadržaju 4 indikatora (13,8%) je prepoznato po sadržaju (potpuno ili djelimično) i mogu poslužiti kao alternativa 7 indikatora (24,1%) čije se uvođenje planira do 2018. godine 17 indikatora (58,6%) čije se uvođenje planira do 2024. godine 1 indikator (3,5%) čije se uvođenje planira poslije 2024. godine Ukupno do 2018. godine = 38% Ukupno do 2024. godine = 96,5%	35 indikatora koji se odnose na ovu tematsku oblast 9 indikatora (25,7%) je sada prepoznato po nazivu i sadržaju 9 indikatora (25,7%) je prepoznato po sadržaju (potpuno ili djelimično) i mogu poslužiti kao alternativa 6 indikatora (17,1%) čije se uvođenje planira do 2018. godine 10 indikatora (28,6%) čije se uvođenje planira do 2024. godine 1 indikator (2,9%) nije relevantan za Crnu Goru Ukupno do 2018. godine = 68,6% Ukupno do 2024. godine= 97%	43 indikatora koji se odnose na ovu tematsku oblast 15 indikatora (34,9%) je sada prepoznato po nazivu i sadržaju 0 indikatora (0%) je prepoznat po sadržaju (potpuno ili djelimično) i mogu poslužiti kao alternativa 12 indikatora (27,9%) čije se uvođenje planira do 2018. godine 14 indikatora (32,5%) čije se uvođenje planira do 2024. godine 2 indikatora (4,7%) nisu relevantna za Crnu Goru Ukupno do 2018. godine = 62,8% Ukupno do 2024. godine= 95,3%	31 indikator koji se odnosi na ovu tematsku oblast 6 indikatora (19,3%) je sada prepoznato po nazivu i sadržaju 7 indikatora (22,6%) je prepoznato po sadržaju (potpuno ili djelimično) i mogu poslužiti kao alternativa 6 indikatora (19,4%) čije se uvođenje planira do 2018. godine 7 indikatora (22,6%) čije se uvođenje planira do 2024. godine 5 indikatora (16,1%) nisu relevantna za Crnu Goru Ukupno do 2018. godine = 60% Ukupno do 2024. godine = 83,3%
Nacionalni indikatori	58 indikatora	65 indikatora	52 indikatora	68 indikatora	9 indikatora	Ne postoji
Međunarodni indikatori	2 indikatora	7 indikatora	8 indikatora	3 indikatora	7 indikatora	4 indikatora
Kompleksni indikatori	Indeks razvoja po mjeri čovjeka	Indeks rodne nejednakosti Indeks društvenog progresa	Ekološki otisak Domaća potrošnja materijala Potrošnja prostora	Produktivnost resursa Indeks istinskog razvoja	Indeks demokratije u životnoj sredini Indeks performansi životne sredine	Ne postoji

7.3. Informacioni sistem, praćenje i izvještavanje o sprovođenju NSOR

Ključna faza za uspješnost implementacije NSOR do 2030. godine, a samim tim i postizanje održivog razvoja Crne Gore, jeste praćenje i izvještavanje o rezultatima njenog sprovođenja. Upravo se za ovu fazu vezuju glavni nedostaci implementacije prethodne NSOR iz 2007. godine. Isti problem karakteriše i procese izvještavanja o sprovođenju ostalih nacionalnih strateških dokumenata tako da se može ocijeniti da je riječ o sistemskom problemu. Međutim, taj problem mora da se prevaziđe kada je u pitanju izvještavanje o implementaciji NSOR do 2030. godine, a bez uspostavljanja adekvatnog informacionog sistema to neće biti moguće. Informacioni sistem će predstavljati i čvorište za obradu podataka u kontekstu izvještavanja o sprovođenju Agende za održivi razvoj do 2030. godine prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja (ECOSOC).

Proces sprovođenja i evaluacije ima nekoliko faza, a svaka je veoma značajna kako bi ukupni proces predstavljao funkcionalnu cjelinu. Neophodno je da ovaj proces bude postavljen tako da su precizno definisane obaveze i odgovornosti svih subjekata uključenih u sprovođenje NSOR, s precizno definisanim procedurama i formom obrade i razmjene podataka radi pripreme izvještaja o sprovođenju NSOR odnosno Agende održivog razvoja do 2030. godine. Takođe, neophodno je da se izbjegnu dosadašnja loša iskustva kada je dolazilo do nerazumijevanja obaveza i zaduženja subjekata odgovornih za sprovođenje NSOR. Prilikom izrade Prvog pilot izvještaja o sprovođenju NSOR do 2030. godine u 2019. godini ustanoviće se u kojoj mjeri će biti ostvaren napredak u uvođenju integrisanog sistema za praćenje trendova održivosti razvoja Crne Gore s obzirom na to da bi do 2018. godine trebalo da bude uvedeno 56,8% indikatora održivog razvoja u sistem statističkog praćenja.

Faze u procesu praćenja i sprovođenja NSOR su: 1) prikupljanje podataka, 2) izvještavanje, 3) analiza dobijenih podataka, 4) izrada preporuka za unapređenje dokumenta i 5) periodična revizija NSOR do 2030. godine. Prve tri faze biće podržane funkcionalnim informacionim sistem čiji opis slijedi.

Polazeći od dinamike evaluacije procesa sprovođenja NSOR do 2030. godine koja je prikazana u Tabeli 7-35, u početnoj fazi sprovođenja neophodno je pripremiti detaljni program aktivnosti i obrasce za izradu izvještaja o napretku kako bi se metodološkom usklađenošću pojedinih faza olakšao i učinio efikasnijim cjelokupni proces praćenja i izvještavanja do 2030. godine. Za svaku fazu program aktivnosti treba da definiše precizne smjernice o: metodologiji koja se primjenjuje, formi i sadržaju izvještaja, zaduženjima odgovornih subjekata, itd. Time se olakšava analiza pojedinačno prikupljenih inputa i omogućava uporedivost dobijenih podataka, unapređuje efikasnost radnog procesa i proizvode kvalitetni podaci koji omogućavaju informisano i argumentovano donošenje odluka značajnih za unapređenje politike održivog razvoja. Svi prikupljeni podaci u svim fazama treba da budu dostupni javnosti.

Uspostavljanje **funkcionalnog informacionog sistema i baza podataka** predstavlja osnov za uspješno mjerenje napretka u sprovođenju NSOR do 2030. godine. Prilikom dizajniranja i konstrukcije treba omogućiti da ovaj sistem bude u službi korisnika i da

Tabela 7-35: *Dinamika evaluacije procesa sprovođenja NSOR do 2030. godine*

Faze	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030
Prikupljanje i obrada podataka	X	X	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	X	x
Uvođenje indikatora sprovođenja NSOR	x	X	x	x	x	x	x	x	x	x					
Uvedeno indikatora za sprovođenje NSOR			x 56,8%		x 70,1%		x 80,1%		x 91,32%						
(zvanični i administrativni proizvođači statistike)			x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	X	
Priprema izvještaja o napretku				x		x		x		x		x		X	
Objavljivanje izvještaja o napretku				x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	X	x
Analiza prikupljenih podataka i izvještaja o napretku					x		x		x		x		x	X	x
Izrada preporuka za unaprijeđenje sprovođenja NSOR					x					x					x
Revizija AP NSOR															x
Revizija NSOR															

olakšava unos, pregled i analizu podataka, a nikako da postane opterećenje i usko grlo sistema praćenja sprovođenja NSOR do 2030. godine. Uspostavljeni sistem treba da bude jednostavan, efikasan i lak za upotrebu prijateljski orijentisan prema korisnicima jer je njegova primarna svrha da olakšava praćenje implementacije kako bi se kvalitetno sprovodila NSOR, a ne da predstavlja preglomazan i neefikasan sistem koji u praksi neće funkcionisati. Tako organizovan funkcionalan informacioni sistem treba da omogući ne samo simultano prikupljanje podataka od strane subjekata odgovornih za praćenje pojedinih indikatora održivog razvoja odnosno mjera NSOR do 2030. godine, već i njihovo arhiviranje i dalju obradu u cilju efikasnog nacionalnog ili međunarodnog izvještavanja.

Postoji više načina kako je moguće organizovati i razviti takav informacioni sistem. Jedna od mogućnosti je da se za tu namjenu iskoristi postojeći onlajn sistem za izvještavanje pod nazivom IRIS (Indicator Reporting Information System). Ovaj sistem je razvijen kroz saradnju UNEP-a i AGEDI (Abu Dhabi Global Environmental Data Initiative) i u principu omogućava razmjenu podataka između različitih subjekata kojima su dodijeljena ovlašćenja. U konkretnom slučaju, ti subjekti bi mogli biti crnogorske institucije, zvanični i administrativni proizvođači statistike, koje bi kroz ovaj sistem mogle simultano prikupljati, analizirati i objavljivati informacije visokog kvaliteta. Nakon nacionalnog uspostavljanja, IRIS bi mogao da se poveže i sa nedavno razvijenom UNEP Live platformom, koja podržava dinamičnu, interaktivnu procjenu i izvještavanje od strane država članica UN-a o procesima na međunarodnom nivou kroz niz analitičkih, vizuelnih i alatki za mapiranje. Mogućnost povezivanja i spremnost UNEP-a da besplatno ustupi IRIS na korišćenje Crnoj Gori, su značajne prednosti koje preporučuju ovaj onlajn sistem za praćenje sprovođenja NSOR do 2030. godine.

Nakon instalacije, IRIS bi bio u potpunosti u vlasništvu i pod kontrolom Crne Gore. Njime treba da upravlja Ministarstvo održivog razvoja i turizma, odnosno jedinica koja će biti zadužena za sprovođenje NSOR do 2030. godine, a u okviru jedinstvenog informacionog sistema kojim upravlja Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije. Svi subjekti odgovorni za sprovođenje NSOR do 2030. godine imaće pristup tako uspostavljenom onlajn sistemu. Funkcionisanje IRIS-a opisano je u nastavku, a njegov prikaz dat na Grafiku 7-8.

Kroz uspostavljanje IRIS-a praćenje sprovođenja NSOR-a do 2030. godine funkcionisaće kroz sljedeće korake:

- U saradnji s nadležnim resorom, UNEP treba da prilagodi IRIS potrebama integrisanog monitoringa NSOR do 2030. godine.
- Pristup i ovlašćenja za pristup treba da budu dodijeljena svim subjektima odgovornim za izvještavanje o sprovođenju NSOR do 2030. godine, administrativnim i zvaničnim proizvođačima statistike.
- Svi odgovorni subjekti unosiće relevantne podatke u onlajn sistem shodno svom zaduženju u okviru sprovođenja NSOR do 2030. godine kroz jednostavan aplikacioni programski interfejs (Application Programming Interface - API). Zvanični i nezvanični proizvođači statistike unosiće podatke na različite načine u skladu sa podjelom njihovih odgovornosti kako je definisano u tački 7.1.1.
- Bez obzira na status odgovornih subjekata koji unose podatke (zvanični i

Grafik 7-8: *Shematski prikaz funkcionisanja IRIS-a*

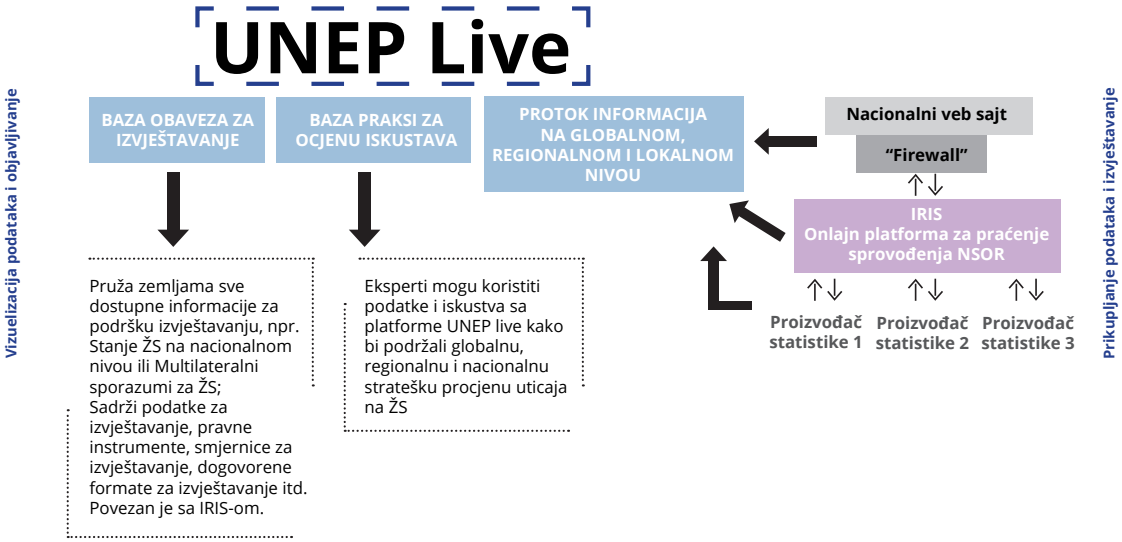

administrativni proizvođači statistike, ostali odgovorni subjekti), sistem zahtijeva da se pored samih podataka unesu i: i) meta podaci, ii) formule primijenjene za obradu indikatora, te iii) podaci o njihovoj povezanosti s mjerama NSOR odnosno ciljevima i zadacima održivog razvoja.

- Nakon unosa podataka i indikatora, relevantni predstavnici odgovornih institucija treba da pripreme odgovarajući analitički izvještaj koji će služiti kao input za izvještavanje o sprovođenju NSOR do 2030. godine od strane Ministarstva održivog razvoja i turizma.

- Nakon realizacije svih prethodno navedenih koraka podaci bi bili spremni za objavljivanje. Objavljeni podaci se mogu obraditi u vidu grafika i mapa kako bi se olakšalo nacionalno i međunarodno izvještavanje.

- Objavljeni podaci bi mogli biti korišćeni za izvještavanje prema različitim institucijama, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Ministarstvo održivog razvoja i turizma biće nadležno za objedinjeno izvještavanje o sprovođenju NSOR u nacionalnom kontekstu, odnosno sprovođenju Agende za održivi razvoj prema Savjetu UN-a za ekonomska i socijalna pitanja. U slučaju da Statistička komisija UN-a uspostavi i zaseban tok izvještavanja samo o indikatorima održivog razvoja za nadležne zvanične proizvođače statistike, to zaduženje će se odnositi na osam zvaničnih proizvođača statistike, uz koordinacionu ulogu Zavoda za statistiku kao ključne institucije za međunarodnu statističku saradnju (čl. 62 Zakona o zvaničnoj statistici i sistemu zvanična statistike). Ova baza podaka može da služi za izvještavanje i prema drugim brojnim UN tijelima i međuna-

rodnim organizacijama, a zaduženje po tom osnovu imaće nadležni zvanično imenovani organi.

- Neophodno je da prije, kako nacionalnog, tako i međunarodnog izvještavanja, o sprovođenju NSOR odnosno Agende za održivo razvoj, nacrti izvještaja budu predmet konsultacija sa zainteresovanom javnošću.

U slučaju uvođenja IRIS-a, neophodno je da se sprovede njegovo pilot testiranje u saradnji s UNEP-om. Tokom ovog testiranja, IRIS softver bi bio lociran na UNEP-ovim serverima, uz omogućen pristup sa teritorije Crne Gore. Nakon uspješno završenog testiranja, UNEP tim bi, u saradnji s Ministarstvom održivog razvoja i turizma i Ministarstvom za informaciono društvo, obezbijedio dalji transfer tehnologije (čija dinamika bi zavisila od tehničkih kapaciteta ministarstava) i instaliranje softvera u Crnoj Gori. Nakon toga treba potpisati memorandum o saradnji između UNEP-a i Vlade Crne Gore, kako bi softver bio trajno smješten na nacionalne servere, u funkciji nacionalnog izvještavanja o sprovođenju zadataka i indikatora održivog razvoja. Od tog trenutka, UNEP neće imati kontrolu nad korišćenjem IRIS softvera koji će biti korišćen u Crnoj Gori.

Iako je IRIS trenutno identifikovan kao najadekvatnija opcija, jer je u pitanju platforma koja je već spremna za upotrebu, moguće je da se, u budućnosti, pojavi prilika za dodatno unapređenje informacionog sistema za praćenje sprovođenja NSOR do 2030. godine.

Analiza i izrada preporuka za unapređenje sprovođenja NSOR do 2030. godine na temelju pripremljenih izvještaja o napretku je naredni, veoma važan, korak u sprovođenju NSOR do 2030. godine. Naime, upravo u ovoj fazi donose se zaključci o procesu i rezultatima koji se postižu sprovođenjem ove Strategije. Zato je veoma bitno da se analiza ne svodi samo na neophodno upoređivanje vrijednosti indikatora. Kako bi se pravovremeno i adekvatno korektivno reagovalo na sam proces sprovođenja NSOR do 2030. godine, analiza mora biti kvalitetno pripremljena tako da ukaže na to kako dobri rezultati mogu dodatno da se unaprijede i da se, istovremeno, prepoznaju ključni razlozi slabije implementacije onih drugih. Pored stepena ispunjenja zacrtanih ciljeva, neophodno je posmatrati i efekte uključivanja subjekata s obavezama u sprovođenju NSOR do 2030. godine, ali i reakcije svih zainteresovanih strana i najšire javnosti. Sve te sugestije i zapažanja je potrebno evidentirati i koristiti kao smjernice za dalje unapređenje dokumenta i cjelokupnog procesa njegovog sprovođenja do 2030. godine. Uspostavljeni onlajn sistem treba da ojača primjenu mehanizma odgovornosti i omogući nesmetano učešće građana i svih zainteresovanih strana u praćenju sprovođenja NSOR do 2030. godine, ali i u oblikovanju samog procesa.

8

Prilozi

8.1. Prilog I - Pregled problema i uzroka

Tabela P I-1: *Sažeti pregled problema i uzroka u oblasti ekonomske održivosti*

Problemi	Neposredni uzroci
- Ekonomske aktivnosti još uvijek nijesu prilagođene zahtijevima, odnosno principima održivog razvoja (poljoprivreda, turizam, prostorno planiranje, građevinarstvo, šumarsto, lovstvo, energetika, eksploatacija mineralnih sirovina, pomorska privreda i saobraćaj još uvijek). - Realativno visok nivo domaće potrošnje (DMC) i nizak nivo produktivnosti resursa (PR)	- Nedostaje efikasna podrška za diverzifikaciju privrede, posebno kroz razvoj ruralnih područja i primjenu čistih i efikasnih tehnologija za proizvodnju, od značaja za razvoj zelenih i plavih ekonomskih aktivnosti. - Zelena ekonomija je zastupljena u definisanju strateških pravaca i vizije razvoja, ali nedostaje njihova puna integracija i mjere kojima bi se omogućilo da ovaj i slični koncepti zaista zažive u praksi. - Nepostojanje kvalitetnog stručnog kadra koji se bave uskladjivanjem propisa koji regulisu ovu oblast.
- Važeći propisi kojima se regulišu ekonomske aktivnosti u navedenim sektorima su nedostatni sa aspekta utvrđivanja mjera zaštite životne sredine, uključujući smanjenje zagađenja i smanjenje šteta od prirodnih i antropogenih hazarda. - Uglavnom se zadržavaju na prepoznavanju osjetljivosti životne sredine na nivou principa i načela bez razrade instrumenata za ocjenu osjetljivosti ekosistema, kao i bez propisivanja instrumenata za sprječavanje i/ ili eliminisanje zagađenja.	- Neusklađenost postojećih propisa u ovoj oblasti sa EU direktivama i međunarodnim sporazumima u ovoj oblasti. - Neadekvatno korišćenje analiza i izvještaja međunarodnih institucija kojima se daju smjernice i preporuke za regulisanje otvorenih pitanja. - Neprepoznavanje potrebe za jasnim normiranjem pitanja plaćanja naknade štete u životnoj sredini od strane zagađivača. - Nerazvijeni kapaciteti za vođenje politike održivog razvoja u pojedinim sektorima.
- Veliki spoljnotrgovinski deficit i i velika zavisnosti od uvoza	- Rast ekonomije se oslanja na rast tražnje, niska produktivnost i izvoz koji je skoncentrisan na nekoliko proizvoda metalne industrije male dodate vrijednosti i male tehnološke sofisticiranosti. Niska izvozna baza, slaba diferenciranost proizvoda i visoka zavisnost od uvoza

- Nekonkurentnost poljoprivrede, niska produktivnost i neefikana upotreba prirodnih resursa	- Ograničen obim domaće proizvodnje i usitnjenost - male neekonomične parcele - Zastarjelost mehanizacije i nedovoljna opremljenost - Samostalan nastup i slaba zainteresovanost poljoprivrednika za udruživanje - Teškoće u isporuci konzistentnog kvaliteta i količine od strane manjih proizvođača - Ograničena primjena programa kvaliteta i bezbjednosti hrane u proizvodnji i distribuciji - Veoma je izražena prenamjena poljoprivrednog u gradsko - građevinsko zemljište, zbog mogućnosti brže zarade kroz sektor turizma ili nekretnina, dok za to ne postoje nikakve kazne odredbe, i dovodi do degradacije vrijednog poljoprivrednog zemljišta. - Na selu su veoma nepovoljni uslovi života, nerazvijena infrastruktura, ograničene zdravstvene i obazovne usluge, što dovodi do toga da se mladi ljudi odseljavaju pa je starosna struktura veoma nepovoljna.
- Nepovoljna diversifikacija turističkog proizvoda - Neprimjenjivanje zelenih (ne-ekoloških) inovacija i tehnologija u sekoru turizma	- Turizam u Crnoj Gori se dominantno veže za obalno područje, i pri tom ima sezonski karakter. - Neadekvatan je infrastrukturni prihvatni kapacitet, tj. veoma je malo hotela sa 4 i 5 zviezdica, dok je veliki udio neregistrovanog smještaja. - Takođe, veoma su loša veze između turizma i poljopirivrede (nepostojanje klastera i kooperativa), zatim saobaćaja i vodoprivrede. - Nepostojanje raznovrsne ponude (drugi vidovi turizma sem kupalisnog, npr. turizam zasnovan na očuvanju prirode i predjela, turizam zasnovan na očuvanju kulturnog nasljeđa i tradicije, ekoturizam i sl.). - Najveći uzroci nezastupljenosti zelenih inovacija i tehnologija u sekoru turizma ugledaju se u slabim cjenovnim signalima i odsustvu ekonomskih i tržišnih instrumenata, koji bi mogli da smanje troškove nastale usljed negativnih ekoloških eksternialija

- Nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora energije - Niska energetska efikasnost	- Iako postoji program koji podstiče korišćenje obnovljivih izvora energije (feed-in tarife), a komercijalne banke nude povoljne kredite za mjere uvođenja energetske efikasnosti, veoma je dugotrajan i komplikovan sam proces dobijanja dozvola za izgradnju postrojenja. - Stanovništvo je nedovoljno informisano o prednostima korišćenja obnovljivih izvora energije, dok je radna snaga u ovoj oblasti neadekvatno obučena. - Nepostojanje mjera u cilju resursne efikasnosti poput: ukidanje subvencija za korišćenje fosilnih goriva i/ili uvođenje ekoloških taksi doprinoseci smanjenju potrošnje fosilnih goriva te većem korišćenju mjera energetske efikasnosti, zatim odgovarajuća carinska politika (carinske olakšice ili niže carinske stope) mogla bi pospješiti uvoz čistih tehnologija i postrojenja i opreme koji koriste obnovljive izvore energije.
- Dominatne visokozagađujuće industrije	- Oslanjanje na KAP koji je opstajao zahvaljujući izuzetnom obimu subvencija i drugih oblika državne pomoći, a uprkos zastarjeloj tehnologiji, izuzetnoj neefikasnosti i energetskoj intenzivnosti, značajan udio u emisijama gasova staklene bašte - Nepostojanje podsticajnih mjera za razvoj prehrambene i drvne industrije zasnovanih na principima zelene ekonomije. Mali broj firmi koje se bave ovom djelatnošću, koje pri tom koriste tehnologije koje nijesu u skladu sa standardima životne sredine.
- Niska resursna i energetska efikasnost u sektoru gradjevinarstva - Narušen kvalitet izgrađene sredine, što se ogleda u raspršenoj i usitnjenoj izgradnji	- Nepostojanje sakcija/stimulacija za (ne)korišćenje obnovljivih izvora energije i mjera energetske efikasnosti - U Crnoj Gori prostorno planska dokumentacija je zastarjela ili se ne poštuje, što uzrokuje neplansku gradnju koja ne omogućava kvalitetno opremanje i razvoj naselja. - Pored toga, ne postoji regulatorni okvir za održivu gradnju, već se urbanizuju područja visokih bioloških ili predionih vrijednosti i dolazi do gubitka poljoprivrednog i šumskog zemljišta

- Odlaganje komunalnog, građevinskog i industrijskog otpada na divljim ili neregulisanim deponijama - Recikliranje i ponovna upotreba otpada na niskom nivou	- Nedostatak infrastrukture i sredstava za realizaciju investicija - Značajne količine otpada se odlažu na nelegalnim deponijama što ne podliježe kaznenoj politici. - Postojeći sistem ne podrazumijeva organizovano selektivno sakupljanje i posebne tretmane različitih vrsta otpada. Pored toga, ne postoje pouzdani podaci o količinama i vrstama potpada koji nastaje u tehnološkim procesima
- Opasnost od šumskih požara je velika	- Postojeća otvorenost šumskih područja šumskim putevima je na niskom nivou - Struktura - izdanačke šume koje su zbog niske pokrivenosti i velikih količina suve biljne i drvne biomase na tlu, veoma podložne vatri
- Niska konkurentnost pomorksih luka i povećano zagadjenje životne sredine	- U sektoru pomorstva je relativno zastarjela pomorska flota, čija oprema nije u skladu sa procedurama zaštite životne sredine. - Takođe, tretman otpada i otpadnih voda u lukama, marinama, i drugoj infrastrukturi pomorske privrede nije adekvatno tretiran. - Luka Bar, koja je najznačajniji tranzitni centar u Crnoj Gori, nije adekvatno povezana sa zaleđem, što umanjuje njenu konkurentnost.
- Evidentan je nelegalan i neregistrovan ribolov kao i nedozvoljeni ulasci stranih brodova za ribarenje, što dovodi do nezakonitog izvlovljavanja ribljeg fonda. Skroman ulov ribe.	- Slab inspekcijski nadzor uslovljen nedostatkom kapaciteta inspekcijske službe - Takođe u sektoru ribarstva i marikulture je relativno mala i zastarjela flota, nema organozovanog otkupa i prerade ribe, nepostoje ribarske luke, kao ni mjesta iskrcaja i prve prodaje. - Uzgoj školjki koji nije u skladu sa standardima zaštite životne sredine.
- Prilikom nastanka štete u životnoj sredini odgovornost zagađivača se zasnivala na utvrđivanju prekršajne ili krivične odgovornosti, dok je preduzimanje konkretnih mjera sa ciljem da se oštećena životna sredina vrati u prvobitno stanje, odnosno da se nadomjesti oštećeni prirodni resurs, uglavnom izostajalo. U 2015. godini stupio je na snagu novi Zakon o odgovornosti za štete pričinjene životnoj sredini čija primjena treba da obezbijedi efikasnu sanaciju i vraćanje u prvobitno stanje zagađenih lokaliteta.	- Nepostojanje ekološkog fonda. - Ograničenja u pogledu implementacije propisa koja se ogledaju u nedostatku stručnog kadra i broja zaposlenih, posebno kod inspekcijskih službi.

- Nedovoljno poštovanje i neadekvatna primjena propisa i prostorno-planskih dokumenata.	
- Karakter prostornog planiranja je u određenoj mjeri na deklarativnom nivou, jer se opredjeljenja i utvrđeni ciljevi ne razrađuju u normativno i grafički jasne i mjerljive, odnosno kvantifikovane odredbe za sprovođenje planskih rješenja - Degradacija prostora zbog nelegalne gradnja je izražena, a ne spovode se mjere za ublažavanje negativnih uticaja bespravno sagrađenih objekata. - Izražena potreba za regulisanje prekomjerne potrošnje prostora, optimizaciju namjene površina, regulaciju gradnje u užem obalnom pojasu, očuvanje i razvoj zaštićenih područja prirode i otvorenih ruralnih prostora i područja vrijedne prirode.	- Sistem uređenja prostora izložen je pritiscima stalnih prenamjena zemljišta, iza kojih stoje izraženi ekonomski interesi. - Zavisnost od stranih investicija zbog posljedica recesije. - Nekontrolisano i raspršeno širenja građevinskih područja na lokalnom nivou za koje nije moguće finansirati troškove komunalnog opremanja, u situaciji nepostojanja drugih ekonomskih mogućnosti. - Nepostojanje propisa kojima se reguliše ova oblast (od 2011. Predlog zakona o legalizaciji je u Skupštinskoj proceduri). - Nedovoljno poštovanje i neadekvatna primjena propisa i planskih dokumenata - Nedostatak ekološki odgovornog pristupa u definisanju zakonskih rješenja, konkretno u Zakonu o uređenju prostora i izgradnji objekata, kojim bi se omogućila efikasna zaštita ekosistema, očuvanje predjela i kulturne baštine, odgovorna potrošnja resursa i prevencija i smanjivanje šteta kod hazarda
- Nepostojanje mehanizama za podsticanje eko inovacija i eko proizvoda..	- Nedostatak strateškog pristupa od strane Vlade u podsticanju eko inovacija i eko proizvodnje (nedovoljna podrška u dijelu početnog finansiranja konkretnih projekata iz domena društvene odgovornosti putem participacija i sl; ozelenjavanje javnih nabavki, uvođenje standarada za kvalitet proizvoda i zaštitu životne sredine, uvođenje ekoloških i socijalnih oznaka za proizvode i usluge).
- Nedovoljna razvijenost tržišta u pogledu stimulisanja kupaca za izbor roba i usluga kojim se podržava društveno odgovorno poslovanje i preduzeća koja primjenjuju načela društvene odgovornosti.	- Nedovoljna informisanost građana o prednostima društvene odgovornosti, nepostojanje stimulativnih mjera za proizvođače.

- Nedovoljna podrška razvoju malih i srednjih preduzeća, kako u pogledu razvoja potencijala za otvaranje novih radnih mjesta tako i u pogledu inovacija (posebno žensko preduzetništvo).	- Nedostatak stimulativnih mjera kako od strane države tako i od strane investicionih institucija.
- Mala stopa efikasnosti korišćenja resursa u svim segmentima razvoja.	- Nedostatak precizne mape puta za povećanje resursne efikasnosti (kroz sprovođenje koncepta održive potrošnje i proizvodnje, čistije proizvodnje i sl.)-
- U određenoj mjeri prisutno je i nedovoljno kvalitetno usklađivanje javnog i privatnog interesa (bilo da nedostaju instrumenti ili da se nedovoljno efikasno primjenjuju).	- Nepostojanje zakonskog okvira za definisanje javno privatnog partnerstva; nedovoljna primjena prakse zemalja sa kvalitetnim iskustvom u ovoj oblasti-
- Visok nivo nezaposlenosti praćen strukturnim problemima na tržištu rada kao što su: dugoročna nezaposlenost, veliki broj nezaposlenih lica koji se smatraju teže zapošljivim, visoka nezaposlenost mladih, rast broja nezaposlenih visokoškolaca, sezonski karakter zapošljavanja i velika zastupljenost strane radne snage	- Nedostatak sredstava za sprovođenje Akcionog plana za unapređenje zapošljavanja mladih; neefikasnost aktivacionih politika – sa posebnim naglaskom na integrisanje dugoročno nezaposlenih i mladih nezaposlenih lica u okviru tržišta rada i, u tom kontekstu, poboljšanja kvaliteta obrazovanja uključujući jačanje veza između obrazovanja i tržišta rada cjeloživotne karijerne orijentacije.

Tabela P I-2: *Sažeti pregled problema i uzroka u oblasti životne sredine, prirodnih resursa, kulturnog nasljeđa i hazarda*

Problemi	Neposredni uzroci
- Važeći propisi kojim se regulišu aktivnosti od značaja za održivi razvoj zadržavaju se na nivou prepoznavanja osjetljivosti životne sredine i to sa aspekta preventivnog djelovanja, bez razrađenih instrumenata ocjene i sprječavanja, odnosno eliminisanja zagađenja iste.	- Nijesu izgrađeni zadovoljavajući administrativni i tehnički kapaciteti za primjenu propisa u životnoj sredini.
- Nezadovoljavajući stepen primjene novog Zakona o zaštiti prirode u dijelu sprovođenja postupka ocjene prihvatljivosti, nijesu utvrđene granice zaštićenih prirodnih dobara, nije izvršena i prethodno uspostavljena rekategorizacija zaštićenih prirodnih dobara; ne prepoznaju se u dovoljnoj mjeri mehanizmi proglašenja i upravljanja zaštićenim prirodnim dobrima.	- Neprepoznavanje specifičnih uticaja pojedinih zahvata koji imaju ili mogu imati značajan uticaj na životnu sredinu, prilikom izrade strateške procjene uticaja na životnu sredinu (npr. koncesije, eksploatacija svih vrsta arhitektonsko-građevinskog kamena, tehničko-građevinskog kamena, morske soli, šljunka i pijeska, morska uzgajališta ribe i uzgajališta marikulture, pojedine aktivnosti u sektoru turizma sa značajnim uticaje na životnu sredinu).
- Ograničenja u pripremi strateške procjene uticaja na životnu sredinu.	- Metodologija izrade strateške procjene je često vrlo formalna, bez izdvajanja prostornih podcjelina u odnosu na osjetljivost na planirane zahvate i bez primjene kvantitativnih pokazatelja u ocjeni uticaja na životnu sredinu.
- Gubitak staništa i vrijednog biodiverziteta na kopnu i u moru, - Gubitak svojstava zbog kojih su područja prvobitno proglašena zaštićenim ili planirana za zaštitu, - Usvojeni su planovi za razvoj velikih kapaciteta (turističkih i drugih) na većem broju lokacija sa vrijednim biodiverzitetom i specifičnim staništima (Velika plaža, Buljarica, Luštica), - Ciljevi postavljeni strateškim i prostorno planskim dokumentima o stavljanju pod zaštitu određenih područja (kopnenih i morskih) još uvijek nijesu ostvareni (Tivatska solila jedino novo proglašenje od 2007. godine i nedavno proglašenje regionalnog parka prirode Piva –april 2015.g).	- Prenamjena zemljišta i planiranje građevinskih područja koje omogućava raspršenu gradnju, - Urbanizacija; gradnja turističkih, ugostiteljskih i rekreativnih kapaciteta (uključujući privremene objekte); visoka tražnja za nekretninama, - Pritisak na atraktivne lokacije zbog komercijalizacije i težnje za ostvarivanjem brzog profita; neprilagođena gradnja, - Nedovoljna kontrola (kroz UTU i građevinske dozvole) ambicija i preferenci investitora, - Eksploatacija mineralnih sirovina; nepropisno odlaganje otpada - Neadekvatna kontrola zagađenja od pomorskih i kopnenih aktivnosti.

- Postojeća mreža zaštićenih područja prirode nije reprezentativna (nijesu obuhvaćeni svi vrijedni ekosistemi, posebno morski).	- Ne postoji osnov (jasno propisane procedure, informacije o statusu, granice, imenovani upravljači, razvijeni planovi upravljanja) za adekvatno upravljanje zaštićenim područjima.
- Mjere zaštite ekosistema van zaštićenih područja se rijetko planiraju i izuzetno rijetko sprovode. - Evidentno je narušavanje kvaliteta prirodnog i kulturnog predjela koje vodi smanjenju atraktivnosti turističke destinacije; širenje naselja na račun zelenih površina.	- Nedovoljne informacije o vrijednostima usluga koje pružaju ekosistemi i neintegrisanje ovih vrijednosti u razvojne planove. - Promovisanje politika i investicionih planova nekompatibilnih sa održivom upotrebom prirodnih resursa; neusklađenost sektorskih politika i konflikti u namjenama površina - Neintegrisanost principa, ciljeva i mjera zaštite biodiverziteta, kulturnih dobara i predjela u sektorske politike, nacionalne i lokalne planove razvoja
- Nekontrolisanom gradnjom je presječen značajan broj bujičnih tokova što rezultira plavljenjem određenih područja i prestankom prihranjivanja nekih plaža. - Smanjenje raspoloživih plažnih površina	- Ne primjenjuje se ekosistemski pristup u planiranju i upravljanju, - Nedovoljna podrška razvoju zelene i plave ekonomije, - Neizdvajanje dovoljnih budžetskih sredstava za zaštitu prirodnog i kulturnog nasljeđa, - Ograničeni tehnički i administrativni kapaciteti, - Prenamjene prostora, određivanje građevinskih područja u zonama visokog seizmičkog rizika.
- Značajne površine šuma su ugrožene šumskim požarima.	- Neadekvatan sistem zaštite od požara, nesprovođenje preventivnih mjera.
- Smanjena prirodna sposobnost odbrane od poplava usljed narušavanja ekosistema kao što su šume i močvarna područja .	- Nedovoljne informacije o mogućim uticajima klimatskih promjena, - Neadekvatna integracija dostupnih podataka o ranjivosti na uticaje klimatskih promjena u prostorne i razvojne planove, - Nedovoljna izdvajanja za programe istraživanja i monitoringa prirodnih hazarda, - Zaštita poljoprivrednog zemljišta od erozije nije normirana.
- Usvojeni su ili se razmatraju razvojni planovi za lokacije za koje preliminarne procjene ukazuju na visok rizik od plavljenja usljed podizanja nivoa mora.	- Nepotpune i nedostajuće zakonske norme, - Nezadovoljavajući tehnički i administrativni kapaciteti.

Tabela P I-3: *Sažeti pregled problema i uzroka u okviru društvenog stuba*

Problemi	Neposredni uzroci
- Trend starenja i sporijeg rasta crnogorskog stanovništva koji su u kombinaciji sa internim i eksternim migracijama značajno uticali na promjenu demografske slike	- Biološki aspekti koji utiču na smanjenje nataliteta prvenstveno su negativni zdravstveni aspekti života žena (ishrana, prevencija bolesti i sl.). Takođe, evidentano je smanjenje broja djece u urbanim sredinama, zbog visokog praga društvene razvijenosti, kontrole rađanja i dr. - Ovom je dodatno doprinijelo i novo radno zakonodavstvo koje se može negativno odraziti na zapošljavanje radne snage zbog mogućih porodiljskih odsustava. - Ne postoje nikakave stimulacije rađanja, kao što su npr. poreske olaksice ili neki vid subvencija. - Iako Crna Gora ima pozitivne i relativno stabilne stavove o značaju porodice, činjenica je da je značajno narušen osjećaj životne sigurnosti, koji može da utiče na spremnost da se preuzme briga o potomstvu - Materijalna nesigurnost i bolji uslovi života (veće šanse) u gradovima središnjeg i primorskog regiona uticale su značajno na interne migracije, odnosno raseljavanje sjeverne regije i rast broja stanovnika u ekonomski najrazvijenim gradovima središnje i primorske regije
- Ograničeno sprovođenje Zakona o ograničavanju duvanskih proizvoda, u dijelu u kome se upotreba duvanskih proizvoda zabranjuje.	- Nezakonita primjena odredbe Zakonu o akciznim taksama, kojom se dozvoljava pušenje u slučaju da vlasnik objekta plaća mjesečno taksu od 1€ po m2 poreskoj upravi. Još od stupanja na snagu Zakona o akciznim taksama (jun 2012), inspekcijski nadzor je obustavljen i potrebno je nastaviti sa istim, kako bi se obezbjedila implementacija oba zakona
- Velika stopa smrtnosti od nezaraznih bolesti. - Nedostatak preventivnih mjera u suzbijanju nezaraznih bolesti.	- Nedostatak evidencije; nedostatak uzročno-posljedične veze između stila života i oboljevanja; nedostatak nacionalnog programa prevencije i kontrole kardiovaskularnih bolesti nije donesen, ograničeni kapaciteti i resursi u oblasti zdravstva.
- Nedostatak u regulisanju liste zaraznih bolesti podzakonskim aktima, kako bi se obezbijedila puna implementacija Zakona o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti	- Nepostojanje stručnih kadrova za implementaciju propisa, posebno u dijelu sprovođenja nacionalnih planova, smjernica i protokola, koji treba da budu razvijeni u oblastima: spremnost i planiranje pravovremenog odgovora; istraživanje samog mjesta izbijanja bolesti, procjena rizika, upravljanje rizikom, vanredna komunikacija, itd.

- Sistem zdravstva ne zadovoljava u potpunosti potrebe razvoja ljudskog kapitala, odnosno slaba je korelacija između opredijeljenih sredstava i zdravstvenog stanja nacije	- Nedostatak osmišljenih mehanizama raspodjele resursa usmejrenih ka smanjenju troškovi i uštedama, kao i snaženju povezanosti između bolnica i primarnog nivoa zaštite u smislu kontinuiteta njege, upućivanja, standarda liječenja i razmjene informacija - Nepostojanje medicinskih protokola kao u zemljama EU koji jasno razdvajaju odgovornosti primarnog i sekundarnog/tercijarnog nivoa za liječenje, pružanje usluga i ljekove
- Zastarjelost zakonskih propisa iz oblasti kvaliteta hrane kao i nepokrivenost nekih oblasti zakonskim propisima (suplementi); dodatno ograničenje je obaveza da vlasnik uzorka plaća analizu samo u slučaju kada je uzorak neispravan, a takođe nije definisana dinamika kontrole hrane u objektima za proizvodnju i promet hrane.	- Nejasno definisan način plaćanja analiza uzoraka iz prometa laboratorijama za ispitivanje bezbjednosti hrane, tako da se ne može ispitati veći broj uzoraka, a troškovi analize uzoraka iz objekata za promet hrane uglavnom su nenaplaćeni.
- Nesprovođenje postupka ispitivanja uzoraka voda u odgovarajućem obimu. Na primjer, ispitivanje vode za piće u obrazovnim ustanovama se sprovodi u veoma malom obimu, jer ove ustanove izbjegavaju zakonom propisan način kontrole.	- Nedostatak finansijskih sredstava za sprovođenje laboaratorijskih analiza
- Nizak stepen sprovođenja naučne politike u oblasti održivog razvoja zbog nepostojanje odgovarajuće analitičke podrške u toj oblasti.	- Nepostojanje studija o nedostajućim oblastima znanja u sektoru održivog razvoja
- U crnogorskom društvu je evidentna izrazito tradicionalna podjela uloga između muškaraca i žena. - Nedovoljan broj žena na odgovornim pozicijama (pozicijama donosioca odluka u javnom i poslovnom sektoru, Vladi, Parlamentu i sl.) - Razlika u zaradama između muškaraca i žena je još uvijek izražena - Nedovoljna primjena Zakona o rodnoj ravnopravnosti u praksi	- Ne postoji krajnja politička odlučnost da se osnaže žene i postigne rodna ravnopravnost, a resursi koji se izdvajaju su simbolični. - Još uvijek je nedovoljna lična senzibilisanost i postoji reprodukcija stereotipnih rodnih režima - Nepostojanje odredbi obavezujućeg karaktera i nedovoljno visoke kaznene odredbe
- Nedovoljna svijest o vrijednosti kulturne raznolikosti	- Nedovoljna edukacija u oblasti poznavanje kulture manjinskih zajednica, i nedovoljna dostupnost kulture manjinskih zajednica široj javnosti

- Nizak stepen zaštite spomenika kulture, što je dovelo do oštećenja i degradacije značajnog broja spomenika	- Nepostojanje adekvatne baze podataka o svim segementima kulturne baštine; nepostojanje arheološke karte i baze podataka o arheološkim iskopavanjima; neevidentirani podvodni arheološki lokaliteti i neadekvatna prezentacija kulturnog nasljeđa i umjetničkog stvaralaštva.
- Nije obezbjeđena socijalna zaštita i uključenost osjetljivih grupa (Romi, lica raseljena iz bivših jugoslovenskih republika, izbjeglice koje u CG dolaze van regiona, lica u riziku od apatridije, žene u ruralnim krajevima, osobe sa invaliditetom i sl.)	- Iako su određeni pomaci učinjeni kroz uvođenje socijalnog kartona još uvijek nije u potpunosti uspostavljen fleksibilan i sveobuhvatan sistem socijalne zaštite; nedovoljno su razvijene usluge socijalne i dječje zaštite; potrebno je unaprijediti metode rada sa isključenim grupama u skladu sa međunarodnom najboljom praksom; nijesu uvedene rigidnije sankcije za zloupotrebe sistema socijalne zaštite, za korisnike i pružaoce usluga socijalne zaštite; nijesu identifikovane odgovarajuće mjere za isključene grupe (kao i one koje još uvijek nijesu prepoznaje kao isključene), siromašne zaposlene osobe, tehnološki viškovi, žene iz etničkih zajednica koje žive u ruralnim oblastima, velike porodice, nezaposleni roditelji i samohrani roditelji, i osobe smještene u institucije socijalne zaštite. - Kada je pitanju RAE populacija, pristup uslugama zdravstvene zaštite i obrazovanja je ograničen i neujednačen.
- Nedovoljan broj zaštićenih patenata na nivou godine, kao i mali broj naučno-istraživačkih institucija i organizacija koje podržavaju/finansiraju naučno-istraživački rad, posebno u oblastima od značaja za sprovođenje održivog razvoja u praksi (energetska efikasnost, čiste tehnologije i sl)	- Nedostatak finansijskih sredstava u Budžetu; unapređenje ekonomskih instrumenata (naknade i subvencije novim projektima, usavršavanju tehnologija, patentima) kojim bi se podstakli istraživanje i razvoj.
- Neusklađenost obrazovnog sistema sa potrebama tržišta na svim nivoima,sa posebnim naglaskom na visokoškolske ustanove; nedostatak kadrova za oblasti održivog razvoja	- Neusklađenost programa sa potrebama tržišta i trendovima razvoja u Evropi i svijetu; neujednačeni materijalno-tehnički uslovi i rad sa velikim grupama; smanjena je vaspitna uloga škola i oslabljena etička dimenzija na nivou visokog obrazovanja, neadekvatna upisna politika; ograničen nivo sprovođenja propisa i programa iz oblasti obrazovanja; nedostatak stručnog nastavnog kadra.
- Nedostatak informacija o uticaju zagađenja životne sredine na zdravlje čovjeka.	- Nema monitoringa stanja životne sredine u kontekstu uticaja na zdravlje čovjeka (npr. izloženost stanovništva kancerogenim materijama kao što su azbest, pm čestice, i sl).

Table P I- 4: *Rezime problema i uzroka u implementaciji zakonodavnog okvira od značaja za održivi razvoj*

Problemi	Neposredni i dublji uzroci
ZAKONODAVNI OKVIR	
- Nedovoljan stepen usaglašenosti nacionalnih propisa sa međunarodnim aktima (Konvencije, Protokoli i sporazumi) i EU direktivama;	- Nepotpune i nedostajuće zakonske norme
- Nedovoljna efikasnost u sprovođenju propisa;	- Nijesu izgrađeni stručni kapaciteti za primjenu propisa;
- Nezadovoljavajući nivo institucionalnog djelovanja u sprovođenju propisa i ograničeni administrativni kapaciteti za realizaciju programskih aktivnosti;	- Nijesu jasno definisane nadležnosti između ministarstava (preklapanje nadležnosti u politikama kojima se uređuju određene oblastiu odnosu na kontrolu i zaštiti od zagađenja, kao npr - vode, more, vazduh, itd.); - Nedovoljan broj službenika raspoređenih na poslovima održivog razvoja; nedovoljan broj stručnog kadra;
- Mehanizmi saradnje državnih i lokalnih organa nijesu dovoljno razvijeni;	- Nezadovoljavajući nivo razmjene informacija i koordinacije; - Upitnost namjenskog trošenja prihoda po osnovu koncesionih naknada od strane lokalnih samouprava nije regulisano
- Reorganizacija inspekcijskih službi integrisanjem u jedan organ, čime su ministarstva izgubila direktan i efakasan instrument za praćenje implementacije politika;	- Neefikasan inspekcijski nadzor - Nedovoljan broj inspektora - Neprecizno i nejasno definisane nadležnosti obavljanja inspekcijskih poslova na nacionalnom i lokalnom nivou; - Nedostatak stručnih kadrova za poslove inspekcijskog nadzora
- Nepostojanje cjelovite baze podataka za praćenje stanja životne sredine	- Nedovoljna izdvajanja za finansiranje programa istraživanja i monitoringa i nezadovoljavajući postojeći tehnički kapaciteti.

Tabela P I - 5: *Rezime problema i uzroka u funkcionisanju institucionalnog okvira od značaja za održivi razvoj*

Problemi	Neposredni i dublji uzroci
INSTITUCIONALNI OKVIR	
-- Nezadovoljavajući nivo institucionalnog djelovanja zbog preklapanja nadležnosti i čestih reorganizacija resora i sektora (primjer: oblast upravljanja vodama, njihovu zaštite i korišćenje kroz normativno uređenje u nadležnosti je MPRR, dok je MSP nadležno za utvrđivanje indikatora, prevenciju i primjenu mjera u slučaju zagađenja mora od strane pomorskih objekata; takođe, u nadležnosti MRT je održivo korišćenje ovog resursa kroz integrisano upravljanje obalnim područjem, zaštitu mora od zagađenja, upravljanje otpadom i otpadnim vodama, sistem komunalnih djelatnosti, kao i monitoring stanja životne sredine e realizuje kroz aktivnost Agencije za zaštitu životne sredine; pritom je evidentna neusklađenost propisa kojim se reguliše monitoring stanja voda - Zakonom o životnoj sredini utvrđeno je da je Agencija za zaštitu životne sredine nadležna za sprovođenje monitoring stanja svih segmenata životne sredine, dok je istovremeno Zakonom o vodama utvrđeno da monitoring voda vrši ZHMS prema Programu monitoriga koji donosi Vlada na predlog MPRR. U oblasti šumarske politike evidentan je problem spajanja oblasti šumarstva i lovstva, integrisanjem u jedan Direktorat, što se može negativno reflektovati na održivo gazdovanje šumama, ali i sistem zaštite rijetkih životinjskih vrsta.	- Donošenje političkih odluka bez većeg stepena učešća stručne javnosti, za funkcionalno vođenje i implementaciju politike u ovoj oblasti. - Dugogodišnje odlaganje rješavanja pitanja sukoba nadležnosti institucija koje vode politiku u oblasti zaštite voda od zagađenja. - Neprepoznavanje značaja jasnih preporuka datih kroz Godišnji izvještaj EK o napretku CG u EU, kao i drugih relevantnih međunarodnih organizacija.
- Nezadovoljavajući kapaciteti u državnim organima za vođenje/sprovođenje politike održivog razvoja (većina organa – oko 90% nema službenika nadležnog za poslove održivog razvoja).	- Česte organizacione promjene i značajan stepen mobilnosti prije svega stručnih kadrova, izazvane ovim promjenama. - Nedostatak stučnih kadrova i programa usavršavanja u ovoj oblasti. - Nepoznavanje koncepta održivog razvoja od strane službenika i neprepoznavanje obaveza sprovođenja politike održivog razvoja. - Ograničen Državni budžet za zapošljavanje novih/ stručnih kadrova.

- Nedovoljno aktivna uloga lokalnih organa u oblasti održivog razvoja (u samo jednoj opštini postoji Lokalni savjet za održivi razvoj pa je samim tim, sekretar Savjeta i nadležna kontakt osoba).	- Nedovoljno izgrađena svijest o značaju politike održivog razvoja na lokalnom nivou; nepostojanje stručnog kadra koji se bavi poslovima održivog razvoja; nedovoljna edukacija o značaju politike održivog razvoja za lokalnu samoupravu.
- Kapacitete Odjeljenja za podršku Nacionalnom savjetu za održivi razvoj neophodno je unaprijediti, u stručnom pogledu, kao i broju zaposlenih. - Neophodno je ojačati tehnički i prostorno, finansijski i kadrovski kapacitete Zavoda za statistiku	- Od osnivanja Kancelarije za održivi razvoj, do danas, nije prepoznata potreba angažovanja službenika koji se bave analizom realizacije mjera i ciljeva održivog razvoja unutar sektorskih jedinica, kao i realizacije zaključaka i preporuka Nacionalnog savjeta, već se kroz redovne aktivnosti pokušavaju sprovoditi poslovi od značaja za održivi razvoj.
- Nepostojanje sistema planiranja godišnjeg budžeta u kojem će se posebno planirati sredstva za realizaciju programskih aktivnosti održivog razvoja.	- Kontinirana nemogućnost praćenja podataka koji mogu poslužiti kao indikatori za praćenje ispunjavanja obaveza definisanih Nacionalnom startegijom održivog razvoja.

8.2. Prilog II - Analiza pokretača, pritisaka, stanja i uticaja (DPSI)

***Tabela P II-6**: Ključni nalazi analize pokretača, pritisaka, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja ljudskim resursima*

TEMATSKO PODRUČJE	UZROCI/ POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Demografski resursi	- Opadajuća stopa prirodnog priraštaja (sa 20‰ sredinom XX vijeka na 2,2‰ 2011. godine); - Pad nataliteta i rast mortaliteta; - Starenje stanovništva na nivou države i rast broja stanovnika od samo 1,3% između posljednja 2 popisa; - Negativni migracioni saldo u periodu od 2003. do 2011. godine; - Neravnomjerne interne migracije.	- Raspad bivše SFRJ i ratovi u okruženju, sankcije međunarodne zajednice, duboka ekonomska kriza; - Niske reproduktivne norme koje su prihvaćene od većine stanovništva Crne Gore; - Ekonomska iscrpljenost crnogorskih građana negativno utiče na natalitet; - Materijalna nesigurnost i bolji uslovi života (u gradovima središnjeg i primorskog regiona) značajno utiču na interne migracije.	- Prirodni priraštaj 2,2‰ u 2011. godini – najmanji do sada zabilježen; - U periodu između dva posljednja popisa (2003—2011), ukupan broj stanovnika je uvećan za 1,3%; - U istom tom periodu ostvaren negativan migracioni saldo od 10.434 stanovnika; - Samo šest (od 21) opština u Crnoj Gori zabilježilo je rast broja stanovnika (u svim ostalim opštinama broj stanovnika je smanjen); - Ukupno 47,3% stanovništva Crne Gore je 1948. godine živjelo u sjevernom regionu, da bi u 2011. godini ta brojka iznosila 28,7%.	- Smanjenje kupovne moći i agregatne tražnje i usporavanje tehnološkog razvoja; - Starenje stanovništva suočava Crnu Goru sa rastućim troškovima zdravstva, sporijim rastom humanog kapitala i povećanjem odnosa neproduktivnog i produktivnog stanovništva; - Prema MONTSTAT-ovim projekcijama, stanovništvo Crne Gore bi u 2031. godini moglo da se kreće u intervalu od 642 hiljade (varijanta visokog fertiliteta i rast od 3,5%) do 578 hiljada (konstantna varijanta i smanjenje stanovništva za 6,8%); - Prema projekcijama Ujedinjenih nacija, negativni demografski trendovi do 2050. godine usloviće smanjene broja stanovnika u Crnoj Gori od oko 8,2%.

Zdravlje	- Hronične nezarazne bolesti su vodeći uzrok obolijevanja, invalidnosti i prijevremenog umiranja, kao i za veliki broj potencijalno izgubljenih godina života; - Svakodnevne potrebe za nadzorom, prevencijom, brzim otkrivanjem, liječenjem, kontrolom i suzbijanjem uobičajenih oboljenja zarazne etiologije; - Nejednakosti u zdravlju, posebno osjetljivih i ugroženih grupa stanovništva; - Kurativno usmjeren zdravstveni sistem, dok su nedovoljno zastupljene mjere promocije zdravlja i prevencije oboljenja; - Upotreba duvana i duvanskih proizvoda, štetna upotreba alkohola, nezdrava/nepravilna ishrana i fizička neaktivnost su zajednički faktori rizika za većinu preventabilnih nezaraznih bolesti; - Udio zdravstvene potrošnje u BDP značajno zaostaje za prosjekom EU (32% manje), a prilično i za prosjekom SEEHN (12% manje); - Udio zdravstvene potrošnje u budžetu značajno zaostaje za prosjekom EU (35% manje), a prilično i za prosjekom SEEHN (20% manje); - Udio privatnih plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima značajno prevazilazi prosjek SEEHN (42% više); - Nedovoljan nivo izdvajanja za zdravstvo - 461 dolar po stanovniku (926 dolara po stanovniku, ako se uzme u obzir PPP), što je dva puta manje od Hrvatske (ili 40% manje, ako se uzme u obzir PPP), a četiri i po puta manje od Slovenije (ili 2,8 puta manje, ako se uzme u obzir PPP).	- Nedovoljno učešće broja preventivnih pregleda za nezarazne bolesti u ukupnom broju pregleda; - Novootkriveni patogeni i oboljenja koja oni izazivaju, kao i bolesti koje ponovo postaju aktuelne usljed promjena u čovjekovoj sredini, povećan broj putnika u međunarodnom saobraćaju, te povećani rizik od importacije bolesti i izbijanja eventualnih epidemija; - Neadekvatna upotreba antimikrobnih ljekova; - Osjetljivost pojedinih populacionih grupa; - Ograničeni kapaciteti i resursi u oblasti zdravstva. - Nedovoljna sredstva za širok spektar usluga koje se zahtijevaju unutar sistema - Učešće privatnih sredstava	- Hronične nezarazne bolesti učestvuju u ukupnim uzrocima smrti sa čak 80%; - Prevalencija pušenja među odraslima je u 2012. godini iznosila 31%; - Prema indeksu tjelesne mase, 55,1% odraslih je imalo prekomjernu tjelesnu masu (2008. god.); - Alkohol je konzumiralo 32% odraslog stanovništva svakodnevno ili povremeno u 2012. godini; - Samo 11,5% odraslih upražnjavalo je fizičku aktivnost više od tri puta nedjeljno (2008. god.); - Očekivano trajanje života na rođenju i za muškarce i za žene niže od prosjeka EU (74,1 i 79,0 u odnosu na 77,8 i 83,3); - Stopa mortaliteta odojčadi među najnižima u regionu, ali i dalje veća nego u razvijenim zemljama EU; - Broj ljekara na 100.000 stanovnika za 28,5% niži u odnosu na prosjek EU (217 u odnosu na 334).	- Sa ulaganjima u zdravstvo koja opadaju i visokim OPP, uz hroničan problem neefikasnog raspolaganja resursima i potrebama populacije koje rastu, neminovno se otvara pitanje održivosti zdravstvenog sistema; - Nedovoljno razvijena zdravstvena prosvijećenost i nedakvatno orijentisana zdravstvena zaštita uslovljavaju neophodnost većih izdataka na kliničku medicinu; - Neefikasna upotreba postojećih sredstava usljed nedovoljnog fokusa na prevenciju bolesti i promociju zdravlja; - Hronične nezarazne bolesti dovode do invalidnosti, prijevremene smrtnosti i lošeg kvaliteta života radno aktivnog stanovništva, što negativno utiče na tržište rada i ekonomski potencijal zemlje; - Izražena nejednakost u zdravlju među populaciionim grupama.

Obrazovanje i vještine	- Niska ulaganja u predškolsko obrazovanje (0,38% BDP u odnosu na 0,50%, koliko je OECD prosjek); - Velike regionalne razlike u zastupljenosti i efikasnosti predškolskog obrazovanja; - Povećan stepen nasilja među djecom i mladima; - Povećana stopa percepcije plagijarizma u visokom obrazovanju; - Oslabljena je veza između škole i tržišta rada, odnosno šire društvene zajednice.	- Nedovoljni kapaciteti za predškolsko obrazovanje, posebno u primorskoj i središnjoj regiji, kao i nerazvijena svijest o značaju istog i nedovoljna ulaganja; - Neefektivna ulaganja u sektor obrazovanja (povećana za 50% u periodu 2006-2010); - Nizak kvalitet nastavnog kadra (loša selekcija i neatraktivnost posla), neujednačeni materijalno-tehnički uslovi i smanjena vaspitna uloga škola; - Još uvijek nezavršene reforme u sektoru obrazovanja.	- Obuhvat djece u predškolskom obrazovanju je 15% u jaslicama (0-3 godine) odnosno 52% među djecom od 3-6 godina. Obuhvat kod RAE populacije je 19%; - Loši rezultati na PISA testiranjima – Crna Gora, u zavisnosti od oblasti, zauzima od 53. do 56. pozicije na listi, od ukupno 65 država; - Nijedan univerzitet u Crnoj Gori do sada nije uspio da se plasira ni na jednu od tri najuglednije rang liste najboljih univerziteta na svijetu; - Na Webometrics listi na kojoj se kotiraju univerziteti, Univerzitet Crne Gore je od univerziteta u regionu bolji samo od Univerziteta Tirana.	- Nedovoljno razvijeno predškolsko obrazovanje neadekvatno utiče na razvoj djece, što može da ima negativne socio-ekonomske efekte na društvo u cjelini; - PISA testiranje tretira kompetencije koje su neophodne za dalje uspješno školovanje, buduću profesiju, privatni i društveni život – loši rezultati pokazuju da obrazovni sistem ne priprema mlade u Crnoj Gori na adekvatan način; - Kvalitet visokog obrazovanja koji nije na zadovoljavajućem nivou i, za sada, neriješeno cjeloživotno učenje, u velikoj mjeri smanjuju mogućnost razvoja ljudskog kapitala i ekonomskog potencijala države;

***Tabela* P II-7:** *Ključni nalazi analize pokretača, pritisaka, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja društvenim resursima*

DRUŠTVENI RESURSI	UZROCI/POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Odnos ključnih aktera prema održivosti razvoja	- Sukob između naslijeđenog tradicionalnog i patrijarhalnog vrijednosnog modela i savremenih izazova modernog društva; - Dominacija patrijarhalnih vrijednosti koje ne priznaju redefinisanje tradicionalnih uloga; - Duboka identitetska podijeljenost društva; - Neautohtonost civilnog društva i zavisnost od stranih donatora; - Formalne transformacije institucija (posebno obrazovnih) u skladu sa zacrtanim ciljevima, ali bez utemeljenosti na realnim kapacitetima; - Iako formalno jeste, crnogorsko društvo još uvijek nije zasnovano na vrijednostima pluralizma; - Nerazumijevanje koncepta društveno odgovornog poslovanja i njegove korisnosti kako za društvo tako i za biznis.	- Ubrzana društvena transformacija i usvajanje medjunarodnih pravila I standarda u kratkom periodu, bez dovoljnog razumijevanja obaveza koje iz njih proizilaze I infrastrukture koja moze obezbijediti njihovu primjenu pravila.Ubrzana modernizacija društva; - Spoljno politički faktori.	- Dominira tradicionalni tip porodičnih odnosa koji u takvom obliku ne može izdržati izazove savremenih društvenih odnosa u kome su rodne i porodične uloge redefinisane; - Postoje razni oblici diskriminacije po osnovu roda, nacionalne i vjerske pripadnosti, seksualne orijentacije, postojanja invaliditeta ili pak godišta; - Iako formalan prostor za artikulaciju interesa građana postoji odozdo ka gore,taj pravac još uvijek nije dio političke kulture u Crnoj Gori; - Obrazovne institucije na svim nivoima ne mogu odgovoriti zadatku socijalizacije građanina člana održive zajednice; - Društveno odgovorno poslovanje je još uvijek na nivou pojedinačnih primjera.	- Neskladni porodični odnosi koji vode do odsustva sreće i zadovoljstva i devijantnih ponašanja; - Razni oblici diskriminacije, po osnovu roda, nacionalne, vjerske pripadnosti, seksualne orijentacije, indvaliditeta ili godišta; - Društveno nepovjerenje; - Formalna transformacija društva koja vodi produženoj tranziciji i onemogućava istinsku konsolidaciju demokratije i pluralizma; - Rasipanje resursa i individualna podrška pojedinim inicijativama od strane biznis zajednice.

Vrijednosti	- Društvo čvrsto povezano rodbinskim vezama, tzv. „statusno društvo“ a ne „kontraktno društvo“; - Duboka identitetska podijeljenost društva; - Ubrzana političko-ekonomska transformacija; - Ubrzano raslojavanje na gubitnike i dobitnike tranzicije.	- Ubrzana transformacija političkog sistema i normativnog okvira koja ne dozvoljava vrijeme za unutrašnje prihvatanje pravila.	- Odsustvo solidarnosti i zainteresovanosti za pitanja zajednice; - Atomizacija društva i relativnost vrijednosnih normi i obrazaca; - Nestajanje starog tradicionalnog sistema vrijednosti koji nije nadomjestio novi oko koga bi bio formiran društveni konsenzus; - Iako je stepen multietničke tolerancije relativno visok, opstaju snažne identitetske podjele koje ugrožavaju uspostavljanje građanskog društva.	- Nedostatak bazičnog vrijednosnog društvenog konsenzusa.
Vladavina prava i povjerenje u institucije	- Nedosljedna implementacija pravnih propisa; - Nedovoljno razvijeni administrativni kapaciteti za implementaciju propisa; - Nedovoljni rezultati u borbi protiv korupcije.	- Ubrzano usaglašavanje pravnog okvira sa pravnim sistemom EU.	- Ustavni principi građanske demokratije, socijalne pravde, ekološke države i vladavine prava još uvijek nisu u potpunosti zaživjeli kao bazični element pravnog poretka; - Iako je povjerenje u institucije na relativno visokom nivou, značajno zavisi od identitetskog opredjeljenja; - Koruptivno ponašanje opstaje kao ozbiljan izazov na koji država ne pronalazi efikasan odgovor. - Postoji nesaglasje između liberalno-demokratske strukture i neodgovarajuće nedovoljno participativne političke kulture.	- Slabe institucije; - „Pravni nihilizam“, nepovjerenje u pravni poredak.

Organizaciona kultura	- Visoka distanca moći uslovljava centralizovan model odlučivanja i prepuštanje odgovornosti; - Ljudi nisu skloni da preuzimaju rizik i traže što manje neizvjesnosti; - Postojanje kolektivizma koji podrazumijeva čvrstu strukturu, kao i zaštitu od vrhovnog autoriteta.	- Istorija oblikovanja kognitivnih struktura u Crnoj Gori dodatno pojačava elemente kao što su kolektivizam, „ženske vrijednosti“ i postojanje vrhovnog autoriteta; - Sistem kognitivnih matrica koji je ojačan kroz komunistički sistem je bio osnovni razlog spore demokratizacije i posebno spore, neefikasne i skupe transformacije privrede; - Nekompatibilnost vrijednosti sa novim, kapitalističkim sistemom.	- Deficit kvalitetnih menadžera i profesionalizma uopšte; - Postojeća organizaciona struktura i kultura su u disproporciji sa načinom poslovanja koji se očekuje od moderne kompanije; - Kultura korporativnog upravljanja je još uvijek u fazi razvoja.	- Nedostatak preduzetničke inicijative usporava rast sektora malih i srednjih preduzeća, a samim tim i broja novih radnih mjesta i ukupnog ekonomskog potencijala; - Smanjen inovativni kapacitet, što posebno pogađa sektor malih i srednjih preduzeća; - Deficit kvalitetnih menadžera i nedostatak kulture korporativnog upravljanja se nepovoljno odražava na efikasnost privrednih i drugih subjekata; - Averzija ka riziku dovodi do povećanja birokratizacije društva.
Zapošljivost, socijalna inkluzija i regionalni razvoj	- Investiciono zavisna ekonomija; - Nedovoljna podrška fleksibilnosti u prilagođavanju zahtjevima tržišta; - Nedovoljna fleksibilnost sistema obrazovanja u odnosu na savremena kretanja i potrebe tržišta rada; - Nedostatak saradnje između univerziteta, naučno istraživačkih institucija i privrednih subjekata.	- Ekonomska situacija na globalnom nivou i ekonomska zavisnost od širih kretanja; - Smanjena tražnja za radnicima usljed loše ekonomske situacije; - Kultura nefleksibilnosti u traženju i ostvarivanju zaposlenja; - Nedovoljna ravnoteža između fleksibilnosti i sigurnosti koja destimuliše poslodavce da zapošljavaju radnike za stalno; - Ograničeni resursi za aktivne mjere tržišta rada.	- Usporen privredni rast i prostor za zapošljavanje; - Obrazovni sistem nije u stanju da odgovori potrebama za radnom snagom; - Povećavanje socijalnog raslojavanja i jaza između bogatih i siromašnih; - Sve veći broj ljudi koji se iz raznih razloga nalazi u situaciji socijalne isključenosti; - Nizak procenat zaposlenih među mladom populacijom; - Nepovoljna rodna struktura zaposlenih; - Nepostojanje adekvatnih mehanizama za integraciju lica sa invaliditetom u tržište rada.	- Niska zapošljivost kadrova; - Nepovoljna starosna i rodna struktura zaposlenosti; - Neujednačen regionalni razvoj.

Ravnomjerni regionalni razvoj	- Loša saobraćajna i druga infrastrukturu u sjevernom regionu.	- Povećanje frekvencije saobraćaja; - Povećanja turističkih kapaciteta i aktivnosti; - Neplanska gradnja.	- Loša saobraćajna povezanost; - Nizak nivo infrastrukturne opremljenosti objekata; - Loše ispunjenje ekoloških standarda; - Smanjen nivo vrijednosti objekata i generalno prostora; - Smanjena privredna aktivnost.	- Lošija turistička i svaka druga ponuda posebno sjevernog regiona; - Smanjena privredna aktivnost; - Iseljavanje.
	- Loš socioekonomski i društveni ambijent.	-- Loše materijalno stanje jedinica lokalne samouprave, posebno na sjeveru; - Sve lošija materijalna situacija građana van Podgorice i primorja.	- Smanjenje broja i nedovoljno novih radnih mjesta; - Negativni demografski trendovi na sjeveru; - Prevelika centralizacija države prije svega u Podgorici.	- Iseljavanje sjevernog regiona, posebno mladih; - Negativni ekonomski i svaki drugi trendovi; - Povećanje stope siromaštva.
	- Neodrživo korišćenje prirodnih resursa.	- Devastacija prirodnih resursa; - Neplanska i neadekvatna gradnja.	- Nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora energije; - Prevelika i nekontrolisana sječa šumskog fonda u sjevernom regionu.	- Devastacija prostora; - Neiskorištenost resursa.
	- Nedovoljno ulaganje u ljudske resurse posebno u sjevernom regionu.	- Stalni negativni demografski trendovi; - Iseljavanje mladih sa sjevera.	- Nedovoljan broj visokostručnih kadrova.	- Smanjenje potencijala za razvoj regiona.
Kultura	- Nedovoljno izdvajanja finansijskih sredstava za potrebe kulture, posebno na lokalnom nivou i za neformalne kuturne aktivnosti; - Loši kapaciteti za prikupljanje van budžetskih sredstava; - Zanemarivanje potreba mladih i starih i njihovih kulturnih potreba, kao i potreba drugih marginalizovanih grupa; - Neprofitabilnost kulturnih djelatnosti.	- Teška finansijski situacija; - Politizacija sektora kulture.	- Smanjena kulturna aktivnost društva; - Prevelika centralizacija fondova; - Loši prostorni uslovi institucija kulture; - Loše upravljanje u sektoru kulture; - Nepostojanje javnih, ažurnih baza podataka o formalnim i neformalnim kulturnim akterima.	- Degradacija vrijednosti u crnogorskom društvu; - Smanjenje kvaliteta života; - Smanjenje kulturne raznolikosti; - Smanjenje ponude sadržaja važnih za duhovni razvoj društva i njegovih vrijednosti.

Kulturna baština	- Nedovoljno stručnih kapaciteta u nadležnim institucijama; - Nedovoljna integrisanost principa zaštite u prostorno planskim dokumentima; - Nepostojanje ažurne baze podataka spomeničkog nasljeđa; - Nedovršeno sistematsko mapiranje i nedovoljna dostupnost stručnih podloga o stanju i uslovima zaštite kulturnih dobara; - Neefikasan sistem upravljanja i zaštite kulturnih dobara; - Nedovoljni fondovi i kapaciteti za zaštitu kulturnih dobara; - Nestajanje nematerijalne kulture, tradicionalnih običaja, manifestacija, načina života i sl; - Degradacija ukupne vrijednosti crnogorskog duhovnog materijanog prostora, istorijskih artefekata i istorijske i svake druge memorije društva, njegovih vrijednosti i identiteta; - Narušavanje autentičnosti, integriteta i stepena očuvanosti kulturnih dobara; - Gubitak osnovnih funkcija kulturnih dobara, što vodi i ka gubitku dohotka i zaposlenosti koju može da generiše pravilno i stručno korišćenje ovih dobara.	- Pretjerana urbanizacija; - Nastavak propadanja i davastacije spomeničkog nasljeđa; - Nelegalna trgovina pokretnom baštinom.	- Neadekvatan odnos vlasnika/držaoca pokretne i nepokretne kulturne baštine; - Degradacija i nestajanje pokretne i nepokretne kulturne baštine; - Nestajanje starih zanata; - Nestajanje tradicionalnih običaja i manifestacija.	- Degradacija ukupne vrijednosti crnogorskog prostora, istorijskih artefakta i istorijske i svake druge memorije društva i prostora; - Ugroženost kulturnih vrijednosti kulturne baštine; - Smanjenje kvaliteta turističke ponude; - Narušavanje autentičnosti, integriteta i stepena očuvanosti kulturnih dobara; - Gubitak osnovnih funkcija kulturnih dobara; - Gubitak dobiti koju može da generiše pravilno i stručno korišćenje.

Tabela P II-8: *Ključni nalazi analize pokretača, pritisaka, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja prirodnim resursima*

PRIRODNI RESURSI	UZROCI/POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Biodiverzitet, šume, usluge ekosistema, predione vrijednosti	- Nedostatak stručnih podloga o rasprostranjenju i stanju staništa i vrsta; - Nedostatak preciznih i sistematskih podataka o stanju ekosistema; - Ograničeni kapaciteti (naročito upravljački) u sistemu zaštite prirode; - Neefikasna kontrola i nadzor nad aktivnostima koje ugrožavaju vrijednosti ekosistema i zaštićenih prirodnih dobara u obalnom području; - Nedostatak svijesti o važnosti prirodnih i predionih vrijednosti i značaja njihovoga očuvanja; - Varijabilnost i promjena klime; - Komercijalna eksploatacija šuma koja nije bazirana na principima održivosti; - Napuštanje poljoprivrede i homogenizacija predjela; - Visoka tražnja i profitabilnost poslova s nekretninama; - Neefikasna kontrola procesa gradnje i preferenci investitora; - Neodrživi prostorni i turistički razvoj; - Depopulacija ruralnih područja; - Nedostatak instrumenata (zakonskih, integracije i sl.) i kapaciteta za zaštitu predjela; - Nedostatak svijesti o važnosti predionih vrijednosti i potrebe njihovog očuvanja.	- Procesi urbanizacije; - Promjena namjene zemljišta; - Gradnja turističkih, ugostiteljskih i rekreativnih kapaciteta na vrijednim područjima; - Eksploatacija šuma, neefikasno upravljanje šumama u postojećim i potencijalno zaštićenim područjima, nelegalna sječa na pojedinim lokalitetima, neravnoteža između prirasta i sječe; - Zagađenje otpadnim vodama; - Neodržive turističke aktivnosti i nedovoljna kontrola uticaja koje turističke aktivnosti impliciraju na zašićena područja; - Prekomjeran i nelegalan lov (ptica, divljači) i ribolov; - Samnjenje brojnosti pojedinih značajnih vrsta; - Povećani rizici od suša, požara i biotskih štetočina; - Ekspanzija gradnje, širenje urbanih cjelina; - Izgradnja infrastrukturnih koridora; - Nedovoljna podrška tradicionalnim oblicima poljoprivrede.	- Nacionalna mreža zaštićenih područja trenutno pokriva oko 12.8% teritorije; - Samo je 8,6% zaštićenih područja prirode na kopnu u odnosu na površinu obalnog područja, odnosno 0% zaštićenih područja u moru; - Prekomjerna zagađenost na pojedinim lokacijama; - Fragmentiranost i konverzija staništa; - Smanjena produktivnost pojedinih ugroženih ekosistema (šumska vegetacija na pojedinim lokalitetima, obalni ekosistemi, vodeni ekosistemi); - Nedostaje ocjena stanja i trendova kod diverziteta vrsta; - Izgubljena svojstva pojedinih zaštićenih dobara i područja prirode planiranih za zaštitu; - Smanjena lovna populacija divljači; - Smanjena riblja populacija; - Zanemarena vrijednost biodiverziteta i koristi od i usluga ekosistema u razvojnim i prostornim planovima; - Kod planiranja ekonomskih aktvnosti ne primjenjuje se ekosistemski pristup; - Koncesije ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom šumskih resursa; - Visok udio dispergovanih urbanizovnih površina; - Zašumljavanje kulturnih predjela.	- Smanjenje biodiverziteta; - Gubitak vrijednih, rijetkih i endemičnih staništa i vrsta na kopnu i u moru; - Povećan broj ugroženih vrsta; - Smanjena funkcionalnost i stabilnost ekosistema, naročito vodenih ekosistema; - Gubitak funkcija i usluga šumskih ekosistema; - Povećana osjetljivost i neotpornost ekosistema na varijabilnost i promjenu klime; - Pomjeranje vegetacionih zona, smanjenje prirasta, sušenje šuma i učestaliji šumski požari; - Gubitak agrobiodiverziteta (domaće sorte i pasmine); - Gubitak ekoloških i kulturnih vrijednosti predjela; - Gubitak prepoznatljivosti predjela, homogenizacija prirodnih, kulturnih i poljoprivrednih predjela; - Narušen vizuelni kvalitet i tradicionalni identitet predjela.

Vode	- Urbanizacija neusklađena s osjetljivošću površinskih i podzemnih voda koja nije praćena adekvatnom komunalnom infrastrukturom; - Zastarjele tehnologije u industriji; - Izostaje primjena adekvatnih mjera prevencije, smanjenja i/ili kontrole zagađenja, nedosljedna primjena strateške i projektne procjene uticaja kod planiranja eksploatacije (npr. valorizacija hidropotencijala), a izostaje i primjena najboljih dostupnih tehnika (BAT); - Neadekvatan sistem kontrole i sprječavanja zagađenja; - Izražena sezonalnost obalnog turizuma; - Neracionalno i ne-efikasno korišćenje voda; - Neodrživa eksploatacija šljunka i pijeska iz korita rječnih tokova; - Nepotpun sistem za efikasnu prevenciju i kontrolu rizika od bujica i erozije.	- Zagađenje otpadnim vodama, komunalnim, industrijskim i opasnim otpadom; - Zagađenje od pomorskih aktivnosti (iz luka i s plovila); - Industrijske aktivnosti; - Neadekvatno održavana/ neobnovljena komunalna infrastruktura; - Velika potrošnja vode, posebno u obalnom području tokom ljetnje sezone; - Veliki gubici u sistemima vodosnabdijevanja, nenamjensko trošenje vode, odsustvo recikliranja, odnosno ponovne upotrebe vode u značajnom obimu; - Neadekvatno lociranje marikulture (Bokokotorski zaliv); - Akcidenti na moru.	- Prekomjerno zagađenje površinskih i podzemnih voda i mora na pojedinim lokacijama; - Eutrofikacija mora; - Nezaokružen pravni okvir (usklađenost s direktivama EU i međunarodnim konvencijama); fragmentirane, a ponekada i preklapajuće nadležnosti u pogledu upravljanja i zaštite voda. - Povremeno odstupanje kvaliteta voda Bojane i Sutorine od propisanih normi; - Ugrožen kvalitet pojedinih vodoizvorišta-neutvrđene ili narušene zone sanitarne zaštite, nalazišta peloida i izvora termo-mineralnih voda; - Smanjenje količine i zaslanjivanje podzemnih voda; - Neadekvatno ekonomsko vrednovanje vodnih resursa primjenom principa “zagađivač plaća “ i “korisnik plaća; ne primjenjuju se instrumenti za upravljanje vodama i stimulansi za efikasno korišćenje voda; - Koncesije ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom vodnih resursa;	- Narušavanje ekološkog stanja i promjena hidroloških karakteristika riječnih vodnih tokova; - Umanjivanje sanitarne ispravnosti vode za piće; - Gubitak peloida i kvaliteta termomineralnih voda; - Promjena hemijskih i fizičkih svojstava podzemnih voda; - Narušavanje stanja morskog eskosistema i gubitak vrijednog biodiverziteta; - Umanjivanje sanitarne ispravnosti voda za kupanje.

Vazduh i zemljište	Urbanizacija i razvoj infrastrukture, posebno saobraćajne; - Neefikasan sistem kontrole, sprječavanja i sanacije zagađenja od čvrstog komunalnog, industrijskog i opasnog otpada; - Zastarjele tehnologije u industriji i akumulirano istorijsko zagađenje; - Izostaje primjena adekvatnih mjera prevencije, smanjenja i/ili kontrole zagađenja, kao i primjena najboljih dostupnih tehnika (BAT); - Neadekvatan sistem kontrole i sprječavanja zagađenja; - Nedovoljna investiciona i institucionalno-tehnička podrška poljoprivredi; - Nepovoljna starosna i kvalifikaciona struktura ruralnog stanovništva; - Nedostatak efikasne podrške održivim poljoprivrednim praksama.	- Namjena prostora koja nije usklađena s ranjivošću i bonitetom zemljišta; - Nepropisno odlaganje komunalnog otpada; - Neizvršena sanacija i remedijacija „hot spot" lokacija zagađenja: odlagalište pepela i šljake „Maljevac" i flotacijsko jalovište olova i cinka Gradac u Pljevljima, baseni crvenog mulja i odlagalište industrijskog otpada u KAP-u, deponija otpada „Željezare", odlagalište industrijskog otpada – grita u Jadranskom brodogradilištu Bijela i odlagalište opasnog otpada u kompleksu „Porto Montenegro", i flotacijsko jalovište "Gradir Montenegro" u Šulima, kao i kanala Port Milena koji je devastiran visokim nivoom zagađenja organskog porijekla; - Različiti oblici erozije, uključujući i bujične tokove.	- Zagađenje vazduha, površinskih i podzemnih voda; - Prekomjerno zagađenje zemljišta na pojedinim lokacijama; - Nekonzistentni podaci o kvalitetu zemljišta i poljoprivrednim površinama; - Zapušteno poljoprivredno zemljište (pretvaranje u šumsko); - Konverzija poljoprivrednog zemljišta; - Usitnjenost poljoprivrednih gazdinstava.	- Pogoršanje kvaliteta vazduha; - Narušavanje sanitarne ispravnosti podzemnih voda; - Pogoršanje kvaliteta morske vode, gubitak morskih vrsta i staništa u priobalnom moru; - Gubitak vrijednog poljoprivrednog zemljišta i ekosistema povezanih s poljoprivrednim i šumskim zemljištem; - Pogoršanje karakteristika poljoprivrednog zemljišta.

Prostor	- Manjak ekonomske aktivnosti i nezaposlenost; - Nespremnost i nedostatak podsticaja za diversifikaciju ekonomije; - Atraktivnost obalnog područja za sekundarno stanovanje ili tzv. „rezidencijalni turizam“; - Profitabilnost poslovanja s nekretninama; - Nepostojanje instrumenata poreske politike koji bi destimulisali preplaniranje prostora; - Neefikasni instrumenti za uređenje građevinskog zemljišta; - Nesprovođenje planskih dokumenata, a posebno deklarisanih planskih ciljeva; - Nedostatak kvalitetnih sektorskih ulaznih podataka za prostorne planove; - Nezadovoljavajući nivo koordinacije unutar državnih organa; - Neefikasno djelovanje javne uprave; - Manjak ponude raznovsnih sadržaja koji unaprijeđuju kvalitet života u gradovima; - Nedovoljna pješačka, biciklistička, rekreativna i „zelena“ infrastruktura u gradovima.	- Rast tražnje, visoke cijene i profitabilnost poslovanja s nekretninama; - Pritisci za stalna širenja građevinskih područja; - Planiranje i lociranje neprihvatljivih sadržaja na područjima visoke ranjivosti prostora; - Neefikasna kontrola i neefikasno sankcionisanje nelegalne i neplanske gradnje.	- Predimenzionirana građevinska područja (GP); - Znatne površine devastirane nelegalnom i neplanskom gradnjom niskog kvaliteta; - Neskladna naselja, loša arhitektura; - Nepostojanje blokovske gradnje sa pratećim namjenama; - Nedovoljna praktična primjena sistemskih rješenja za stanovanje socijalno ugorženih i grupa s posebnim potrebama.	- Narušavanje i degradiranje izvornih predionih i prirodnih vrijednosti; - Povećani troškovi komunalnog opremanja zbog raspršene gradnje; - Linearna urbanizacija duž obale; - Pojačano zagađenje zbog komunalne neopremljenosti; - Prosječno nizak kvalitet izgrađene sredine; - Gubitak turističkih potencijala i atraktivnosti za razvoj kvalitetnog turizma; - Gubitak potencijala za poljoprivredu i ruralni razvoj; - Nezadovoljavajući kvalitet života u gradovima.

Metali i nemetali	- Potreba za ostvarivanjem veće profitabilnosti proizvodnje i smanjivanje troškova proizvodnje; - Neodvojenost ekonomskog rasta od potrošnje materijala; - Resursno nefikasna potrošnja metala i nemetala (građevinarstvo i industrija); resursno intenzivna industrija metala.	- Korišćenje i prerada mineralnih sirovina povezana je sa značajnim negativnim uticajima na životnu sredinu, devastirani prostori se rijetko ili nikako ne saniraju; - Koncesije za korišćenje pojedinih sirovina uglavnom ne odražavaju stvarne troškove povezane sa upotrebom ovih resursa; - Eksploatacija lignita, boksita-proizvodnja aluminijuma značajno se (direktno ili indirektno) subvencionira, uključujući i subvencije štetne po životnu sredinu.	Neodrživa potrošnja metala i nemetala; - Najveći doprinos rastu DMC-a (u periodu od 2006. do 2013. godine povećana je za 7%) imala je potrošnja nemetaličnih minerala-udio u ukupnom DMC-u 60%, što je povećanje za 21%; - Potrošnja ruda metala zabilježila je negativnu stopu rasta u posmatranom period (-83%), a ujedno bilježi i veliki pad učešća u ukupnom DMC-u, sa 8,4% na 1,3%; - Narušavanje kvaliteta životne sredine (devastacija prostora, rast troškova zaštite/sanacije životne sredine).	- Gubitak staništa i vrsta; - Zagađenje zemljišta; - Zagađenje vazduha; - Rast negativnih uticaja zagađenja vazduha i zemljišta na zdravlje čovjeka; - Rast negativnih uticaja zagađenja vazduha i zemljišta na zdravlje čovjeka; - Narušavanje kvaliteta predjela.
Hazardi	Varijabilnost/promjene klime; - Nedostatak propisa kojim se uređuju pitanja upravljanja rizicima od hazarda; - Nedostatak tehničkih kapaciteta za procjenu, praćenje, upravljanje i sanaciju i/ili adaptaciju na uticaje hazarda; - Nedovoljna primjena standarda gradnje; - Izgradnja ili planiranje građevinskih područja u zonama visokog seizmičkog rizika; - Nedovoljna međuresorna saradnja na usklađivanju ciljeva zaštite životne sredine s drugim sektorskim ciljevima.	- Olujni vjetrovi, jake kiše, suša; - Požari; - Seizmički hazard; - Podizanje nivoa mora.	- Poplave i bujice; - Smanjena plažna područja zbog erozije; - Neodržavani bujični tokovi; - Neizgrađeni adaptivni kapaciteti u sektorima ekonomije; - Smanjena otpornost ekosistema.	- Ugrožavanje života i zdravlja ljudi; - Ugrožavanje materijalnih dobara; - Visoki troškovi sanacije; - Gubitak resursne osnove za turizam i poljoprivredu

Tabela P II-9: *Ključni nalazi analize pokretača, pritisaka, stanja i uticaja korišćenja i upravljanja ekonomskim resursima*

EKONOMSKI RESURSI	UZROCI/ POKRETAČI	PRITISCI	STANJE	UTICAJI
Makroekonomski trendovi i održivo upravljanje razvojem Stopa privrednog rasta Zaposlenost Platnobilansna ravnoteža sa fokusom na nivo zaduženosti, priliv SDI i nivo trgovinskog deficita	- Smanjenje ekonomske aktivnosti u uslovima krize, prvenstveno uzrokovano promjenama na strani eksterne tražnje; - Izostanak konsenzusa o razvojnoj politici i prioritetima u Skupštini Crne Gore; - Model privrednog razvoja baziran na privlačenju SDI, a ne na konkurentnom izvozu; - Strukturna neravnoteža na tržištu rada; - Dinamična promjena privredne strukture (industrije u zaostajanju, rast nezaposlenosti, teško zapošljive kategorije stanovništva); - Siva ekonomija; - Visoka uvozna zavisnost, niska konkurentnost izvoza; - Nedostatak sredstava za investicije („odloženi razvoj“)	- Ograničena budžetska sredstva za podsticanje rasta i zapošljavanja; - Nedovoljan priliv SDI; - Otežana realizacija velikih razvojnih projekata, posebno u oblasti energetike i turizma; - Nedovoljna mikro i makrokonkurentnost crnogorske ekonomije; - Nedovoljna sredstva aktivne politike zapošljavanja; - Rast neformalnih oblika zaposlenosti; - Regionalne nejednakosti i migracije radne snage (sa Sjevera prema Podgorici i primorju); - Demografsko pražnjenje područja; - Rast zaduženosti, visoke obaveze servisiranja duga; - Deficit fonda PIO; - Primarni budžetski deficit; - Pritisak na fiskalnu održivost i stabilnost finansijskog odnosno bankarskog sistema.	- BDP: 3.595 mil € (2015*); - BDP/pc 5.561 € ili 41 u odnosu na prosjek EU (EU=100, BDP/pc u paritetu kupovne moći, 2014); - Realna stopa rasta BDP za 2014. je 1,8% i procjena za 2015. godinu – 3,2%; - Neto SDI u BDP – 11,3% (2015); - 172.517 registrovanih zaposlenih (2015), stopa zaposlenosti od svega 52,5%; - 40.000 registrovanih nezaposlenih (18,8%), po ARS 17,5% (2015); - Javni dug 66% BDP-a do kraja 2015. godine; - Budžetski deficit 6% do kraja 2015. godine; - Prag zaduživanja Vlade u 2016. godini – 433 mil € za servisiranje prispjelih obaveza (dug) i 255 mil € zaduženje za autoput; - Pokrivenost robnog uvoza izvozom – 21% (2013) I 18,7% (2014).	- Odlaganje realizacije velikih razvojnih projekata koji utiču na dinamiziranje stope privrednog rasta i zapošljavanje; - Neiskorišćeni razvojni resursi u svim segmentima (ljudski, društveni, prirodni i ekonomski kapital); - Rast nezaposlenosti; - Rast korisnika socijalne pomoći; - Odliv kadrova, posebno mladih; - Mali broj novih, zelenih radnih mjesta; - Visok nivo osjetljivosti na kretanja u međunarodnoj ekonomiji; - Zavisnost od međunarodnih tržišta i priliva SDI, u nedostatku domaćih izvora; - Otežano održivo upravljanje javnim finansijama.

Ublažavanje klimatskih promjena (energetika, industrija, saobraćaj)	- Nedovoljno unaprijeđena energetska efikasnost; - Energetska neefikasnost u proizvodnji i distribuciji energije, kao i u potrošnji finalne energije; - Trend gradnje zgrada sa neadekvatnim energetskim karakteristikama; - Nedovoljna razvijenost institucionalnog okvira za EE.	- Visok energetski intenzitet; - Energetska neefikasnost u potrošnji finalne energije, što povećava inače visok energetski intenzitet; - Utvrđen indikativni cilj energetske efikasnosti (ušteda energije od 9% do 2018. godine, cilj izražen u ekvivalentnoj primarnoj energiji (finalna potrošnja primarne energije); - Indikativni cilj energetske efikasnosti ne uključuje potrošnju energije u industriji (KAP-u).	- Veliki potencijal za poboljšanje energetske efikasnosti; - Donešena 2 nacionalna akciona plana energetske efikasnosti za period do kraja 2015. godine, očekuje se donošenje trećeg koji će važiti za period do kraja 2018. godine; - Donešen nacionalni akcioni plan korišćenja energije iz obnovljivih izvora do 2020. godine - nacionalni cilj za rast udjela energije iz obnovljivih izvora u ukupnoj bruto finalnoj potrošnji energije je da se isti poveća na 33% učešća do 2020. godine.	- Ne zahtijeva krupne investicije; - Smanjenje potrošnje električne i toplotne energije; - Izrazitiji uticaj obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti; - Relativno niže energetske intenzivnosti u svim sektorima potrošnje.
	- Zastarjela i neefikasna tehnologija u postojećem bloku termoelektrane Pljevlja.	- Sagorijevanje velikih količina lignita; - Planirana izgradnja novog bloka; - Otpad iz termoelektrane; - Druga zagađenja vazduha, voda i zemljišta.	- niska efikasnost sagorijevanja; - deponija šljake i pepela se ne smije dalje koristiti, a novo rješenje još uvijek nije nađeno; - prekomjerna emisija drugih zagađivača vazduha.	- najveći doprinos emisijama CO2 i ukupnim emisijama GHG u državi; - najveći doprinos ukupnim emisijama zagađivača vazduha; - kvalitet životne sredine i zdravlje stanovništva u okolini postrojenja.
	- Zastarjela i neefikasna tehnologija u industrijskom postrojenju KAP-a.	- Emisija PFC-a u procesu elektrolize; - Sagorijevanje fosilnih goriva, prvenstveno lož ulja; - Druga zagađenja vazduha, voda i zemljišta.	- Veliki broj anodnih efekata i dužine trajanja istih; - Neefikasno sagorijevanje fosilnih goriva i izuzetno velika potrošnja električne energije; - Prekomjerna emisija drugih zagađivača vazduha.	- Najveći doprinos ukupnim emisijama sintetičkih gasova u državi; - Veliki doprinos ukupnim emisijama gasova u državi; - Kvalitet životne sredine i zdravlje stanovništva u okolini postrojenja.
	- Nedovoljno korišćenje obnovljivih izvora energije (OIE).	- Definisan obavezujući nacionalni cilj udjela OIE u bruto finalnoj energetskoj potrošnji od 33 % do 2020. godine.	- Veliki potencijal za korišćenje obnovljivih izvora energije; - Donešen nacionalni akcioni plan korišćenja energije iz obnovljivih izvora do 2020. godine.	- Zahtijeva krupne investicije; - Povećanje cijena električne i toplotne energije.

	- Nedovoljna njega i upravljanje šumama; - Neiskorišćene mogućnosti i neefikasno korišćenje biomase	- Šumski požari; - Bespravna (neregistrovana) sječa šuma; - Obim proizvodnje i stepen finalizacije u sektoru drvoprerade je vrlo nizak; - Nekontrolisana upotreba biomase: nekontrolisana sječa šuma, neefikasno korišćenje biomase za pripremu sanitarne tople vode i zagrijavanje prostorija, neiskorišćene mogućnosti upotrebe biomase za proizvodnju drvnog goriva, ili biomase za daljinsko grijanje.	Nefunkcionisanje borbe protiv šumskih požara; - Velika količina tehničkog drveta se koristi za ogrijev, a veći dio izvoza se plasira kao sirovina ili rezana građa; - Nedovoljno razvijeno tržište drveta.	- Nema investicija; - Nerazvijena drvna industrija; - Nedostatak i niska motivacija kadrova u šumarstvu i drvnoj industriji; - Neadekvatna edukacija.
Put ka resursnoj efikasnosti i održiva proizvodnja i potrošnja				

Energetika **Održiva proizvodnja i potrošnja energije**	- Nepovoljna stuktura finalne potrošnje: dominacija električne energije u enegetskom bilansu; - Nema infrastrukture/ tržišta za korišćenje prirodnog gasa, niti pristupa međunarodnim koridorima prirodnog gasa; - Veliki potencijali, tj. neiskorišćeni obnovljivi izvori energije (OIE); - Nedovoljna istraženost određenih resursa: nafte i gasa, kao i pojednih OIE; - Visoka amortizovanost postojeće energetske infrastrukture i potreba njene ubrzane revitalizacije i tehnološke modernizacije; - Neiskorišćen potencijal otpada u energetske svrhe.	- Neiskorišćen glavni energetski resurs – hirdropotencijal Crne Gore; - Kašnjenje programa i projekata u realizaciji Strategije razvoja energetike (prethodne strategije); - Zbog veličine tržišta ograničeni su efekti otvaranja nacionalnog tržišta električne energije, bez razvoja integrisanog regionalnog tržišta u Jugoistočnoj Evropi (JIE); - Visoka uvozna zavisnost (cjelokupne potrebe tečnih i gasovitih goriva i oko 1/3 električne energije); - Veoma ograničene mogućnosti za supstituciju energenata.	- Proizvodnja električne energije u 2013. g. od 3.785 GWh, uz neto izvoz od 442 GWh; - U strukturi finalne potrošnje energije domaćinstva učestvuju sa 40%, industrija 28%, saobraćaj 27%, usluge 4% i poljoprivreda 1%.	- Obezbjeđivanje sigurnosti snabdijevanja energijom; - Razvoj konkurentnog tržišta energije; - Održivi energetski razvoj (ozelenjavanje sektora energetike), uz intenziviranje korišćenja OIE i rast EE; - Do 2020. godine izgradnja IAP gasovoda; - Struktura finalne potrošnje se mijenja u korist kvalitetnijih energenata: prirodnog gasa, toplote iz daljinskog grijanja, električne energije, te motornih goriva, a na štetu uglja i ogrijevnog drva

Razvojni konsenzus o energetskoj politici	- Nepostojanje šireg nacionalnog konsenzusa oko važnosti investiranja u energetiku sa ciljem podržavanja ukupnog razvoja zemlje i neodlučnost u vezi aktiviranja velikog hidroenergetskog potencijala; - Neiskorišćen glavni energetski resurs – hirdropotencijal Crne Gore; - Nedovoljna povezanost naučnoistraživačkih ustanova i preduzeća u oblasti energetike koja utiče na slabije učešće u nacionalnim i međunarodnim programima za istraživanja i inovacije.	- Neregulisani odnosi sa susjednim državama oko optimalnog korišćenja zajedničkih vodotoka; - Nedovoljna uključenost domaćih naučnih i stručnih institucija u rješavanje problema energetskog sektora; - Nepostojanje domaće industrije koja bi aktivno podržavala razvoj energetike i stvarala nova radna mjesta; - Nedostatak rezultata relevantnih naučnih istraživanja za održivu valorizaciju nafte i gasa, kao i pojednih OIE.	- Nevalorizovani hidropotencijal u Crnoj Gori - iskorišćeno manje od 20% ukupnog hidropotencijala; - Odložena realizacija velikog broja projekata iz oblasti energetike; - Raspisivanjem javnog poziva za dodjelu ugovora o koncesijama za istraživanje i koncesijma za proizvodnju ugljovodonika u podmorju Crne Gore (2013. g.) započete su aktivnosti na istraživanju nafte i gasa.	- Indikativni investicioni troškovi Strategije razvoja energetike do 2030. godine prelaze 4,1 mlrd €, od čega se 1,16 mlrd € odnosi na proizvodnju elektro energetskih postrojenja (velike HE i TE), a 728 mil € na OIE (male HE, vjetro elektrane, fotonaponske elektrane, elektrane na bio masu, kogeneracija na biomasu, spalionice mješovitog, čvrstog, komunalnog otpada) ; - Rast proizvodnje električne energije iz domaćih izvora povećava zaposlenost za 0,3% i budžetske prihode za 4,9% (direktni efekti, ISSP, 2007).

Industrija	- Smanjenje industrijske proizvodnje u periodu tranzicione recesije i kasnije, ekonomske krize (za 25 godina tranzicije, sa 35% na 13% u strukturi BDV); - Tehnološko zaostajanje.	- Niska produktivnost; - Nizak nivo konkurentnosti; - Izostanak investicija i inovacija; - Negativan uticaj na stanje životne sredine; - Izostanak investicija i inovacija.	- Prerađivačka industrija kreira 10,8% BDP-a Crne Gore i 7,5% zaposlenosti (12.800); - Reindustrijalizacija (na principima održivog razvoja) uključena u pravce razvoja kao razvojni potencijal.	- Kvalitet životne sredine i zdravlje stanovništva u okolini postrojenja; - Diverzifikacija različitih djelatnosti koje treba da doprinosu ozelenjavanju ekonomije i radnih mjesta.
Preduzetništvo i MSP	- Poslovni ambijent za razvoj preduzetništva i MSP u Crnoj Gori i dalje ima veliki broj biznis barijera (legislativne, administrativne, pristup finansijama, start-up, promocija, edukacija, nova znanja i vještine, inovacije, standardi kvaliteta); - Nedovoljno uvažavanje stadarda zaštite životne sredine i eko-menadžmenta.	- Giljotina propisa -poboljšanje poslovnog okruženja; - Jačanje finansijske podrške; - Jačanje konkurentnosti MSP i promocija preduzetništva; - Podršku početnicima u biznisu - start up; - Posebna podrška ženskom preduzetništvu, socijalnom preduzetništvu i porodičnom biznisu.	- 23.895. MSP u 2014. godini koja čine 99% ukupnog broja preduzeća u Crnoj Gori; - 148.000 zaposlenih; - Važan faktor regionalnog i ruralnog razvoja zemlje; - 14 NVO registrovanih za obavljanje privredne djelatnosti, jedna zaštitna radionica i jedno d.o.o. imaju karakteristike socijalnih preduzeća.	- Zeleno preduzetništvo; - Jačanje ženskog preduzetništva i porodičnog biznisa; - Jačanje klastera; - Promocija tradicionalnih zanata u funkciji razvoja turizma; - Rast konkurentnosti.
Poljoprivreda	- Nizak nivo tehnologije i specijalizacije poljoprivredne proizvodnje, zastarjelost opreme, nizak stepen primjene mehanizacije i nedostatak znanja; - Usitnjenost primarne poljoprivrede; - Neorganizovanost i nepostojanje čvrstih oblika horizontalnog i vertikalnog povezivanja u poljoprivredi; - Nezadovoljavajući stepen standarda kvaliteta (higijenskih i ekoloških); - Neefikasnost i nekonkurentnost prerađivačke industrije u poljoprivredi; - Nepovoljni uslovi u ruralnim predjelima (starosna struktura stanovništva, infrastruktura); - Nedovoljna budžetska podrška poljoprivredi.	- Rast konkurencije kreira potrebu pronalaženja novih oblika plasmana i udruživanja; - Rast tradicionalnih sertifikovanih proizvoda; - Akreditacija laboratorija; - Brži tehnološki razvoj, jačanje sposobnosti i institucija koje podržavaju razvoj poljoprivrede; - Rast tražnje za tradicionalnim poljoprivrednim proizvodima; - Rast podrške za poljoprivredu i ruralni razvoj (agrobudžet, krediti, IPARD), posebno za poboljšanje konkurentnosti i održivo upravljanje resursima.	- Na 49.000 gazdinstava radi oko 98.000 lica (dok je registrovana zaposlenost svega 2.771 – 2013. g.); - Poljoprivreda kreira oko 8% BDP-a; - Poljoprivredno zemljište, sa ukupnom površinom od 516.070 ha, čini 37,4% crnogorske teritorije. Najveći udio u poljoprivrednom zemljištu imaju pašnjaci (62%) i livade (25%) dok je udio obradivog zemljišta nizak (9-10%); - Visok uvoz poljoprivrednih prozvoda, nedovoljan i nedovoljno konkurentan izvoz.	- Rast organske proizvodnje; - Još uvijek dovoljno poljoprivredne radne snage koja traži dodatne mogućnosti zapošljavanja; - Unapređenje infrastrukture za ruralni razvoj i razvoj poljoprivrede; - Gazdovanje poljoprivrednim zemljištem na optimalan i održiv način; - Poljoprivreda je osnov za razvoj prehrambene industrije; -

Turizam	- Djelovi turističke infrastrukture, smještajnih kapaciteta i usluga ne odgovaraju zahtjevima visoko-kvalitetne turističke destinacije; - Neadekvatna povezanost sa emitivnim turističkim tržištima; - Koncentracija turističkih djelatnosti i infrastrukture u primorskom dijelu zemlje; - Narušavanje prirodnih vrijednosti i gubitak prirodnog kapitala razvojem turističke infrastrukture i koncentracijom posjeta na osjetljivim lokacijama; - Turizam se razvija na način koji ne donosi značajne korisiti za lokalne zajednice.	- Pritisak na prostor i stepen izgrađenosti, posebno u priobalnom području; - Izražen sezonski karakter turizma i dominantna vezanost za obalno područje uvećavaju pritiske na životnu sredinu; - U velikoj mjeri turizam se zasniva na korišćenju prirodnih resursa (prostora, vode, goriva, električne energije i hrane), a istovremeno doprinosi i stvaranju značajnih količina otpada i zagađenja; - Pritisak na postojeću infrastrukturu.	- U 2014. godini Crnu Goru je posjetilo 1,5 miliona turista; - Direktan doprinos sektora putovanja i turizma BDP-u u 2013. godini iznosio je 9,8% BDP, uz očekivani rast na nivo od 12,6% u 2014. godini, te godišnji rast od 8,6% u periodu od 2014-2024. godine, kada se očekuje da dostigne nivo učešća u BDP od 17,7%.	- Diverzifikacija turističke ponude posebno u odnosu na oblike turizma zasnovanog na prirodi; - Ozelenjavanje turizma kroz destinacijsko planiranje, diverzifikaciju ponude i razvoj eko-turizma; - Ozelenjavanje radnih mjesta; - Razvoj atraktivne turisitičke destinacije sa kvalitetnom, cjelogodišnjom ponudom; - Stvaranje kvalitetnog hotelskog sektora; - Doprinos turizma održivom razvoju kroz karbon-neutralne usluge i rast resursne efikasnosti.
Građevinarstvo i stanovanje	- Upotreba građevinskih materijala i proizvoda koji ne zadovoljavaju kriterijume održivosti; - Nedovoljno recikliranje građevinskog otpada; - Visoka potrošnja energije u sektoru zgrada i stanovanja (za grijanje i hlađenje).	- Čak 70% objekata za stanovanje zahtijeva adaptaciju za povećanje EE; - Neadekvatno planiranje infrastrukture i gradova; - Održavanje i rekonstrukcija objekata i upravljanje energijom u objektima (energetski menadžment).	- Učešće u Bruto dodatoj vrijednosti u 2013. godini je oko 5%, koliko je i u ukupnoj registrovanoj zaposlenosti (8.463, 2013).	- Poboljšano projektovanje objekata; - Uvođenje stadarda energetski efikasne gradnje (zelene gradnje); - "Ozelenjavanje" postojećih radnih mjesta (projektantski, građevinski poslovi).

Upravljanje resursima obalnog područja	- Nedostatak primjene IUOP instrumenata u dužem vremenskom periodu; - Neodrživa eksploatacija neobnovljivih prirodnih resursa obalnog područja (prostor i predione vrijednosti); - Narušavanje prirodnih karakteristika obalnog područja; - Disperzno širenje naselja; - Neadekvatna valorizacija lokalnih prirodnih, arhitektonskih i predionih vrijednosti; - Nedovoljna kontrola izlova ribe ; - Neadekvatan tretman otpada i otpadnih voda u lukama i marinama; - Subjekti u oblasti pomorskog saobraćaja i brodogradnje generišu pritiske na more i obalno područje.	- Ugrožavanje staništa, biodiverziteta i prirodne ravnoteže uopšte; - Mali sektor ribarstva, bez industrijskog ribolova; - Nedovoljno razvijena kopnena infrastrukura za razvoj ribarstva; - Nelegalni, neprijavljeni i neregulisani ribolov); - Razvoj ruralnih područja u zaleđu (povećanje proizvodnje hrane, posebno voća-citrusa i maslina i maslinovog ulja); - Zbog neadekvatne povezanosti sa zaleđem, Luka Bar gubi trku sa konkurentskim lukama u regionu (Ploče i Drač).	- Započinje primjena instrumenata za očuvanje i održivo upravljanje resursima obalnog područja; - U toku je izrada Prostornog plana posebne namjene obalnog područja; - Započinje uvođenje prostornog planiranja namjene mora ; - Učešće ribarstva u BDP je svega 0,5%; U 2013. godini u morskom ribarstvu bilo je zaposleno 269 osoba, pri čemu većina povremeno (179); u djelatnosti akvakulture je zaposleno oko 170 lica; - U funkciji su Luka BarLuke Kotor i Zelenika; - Brodogradilište Bljela radi sa smanjenim kapacitetom u očekivanju transformacije u servis za mega jahte; - Pristanište za mega jahte Porto Montenegro (simbol razvoja visokog turizma u Crnoj Gori).	- Usvojena je NSIUOP; - Unaprijeđene mogućnosti za razvojne programe turizma, pomorske privrede, ribarstva i marikulture, te iskorišćavanje ostalih prirodnih resursa; - Povezivanje ulova i uzgoja ribe sa turizmom; - Održivi razvoj ulova male plave ribe, i razvoj uzgojnih kapaciteta; - Diverzifikacija obalne ekonomije; - Podsticaj ruralnom razvoju;
Upravljanje otpadom primjenom pristupa u okviru cirkularne ekonomije	- Linearni model ekonomskog rasta (uzmi, proizvedi, potroši i baci); - Pretpostavka o neiscrpnosti materijala koji se ekstrahuju iz prirode; - Nedovršen sistem za uređeno odlaganje komunlanog i industrijskog otpada; - Ne primjenjuju se savremena tehnološka rešenja i prakse u cilju smanjenja količine generisanog otpada i njegove obrade; - Nije uspostavljen sistem reciklaže i ponovne upotrebe materijala;	- 243.941 t je količina otpada stvorenog u 2013. godini (Izvještaj MORT); - 155 neuređenih odlagališta; - Od ukupne količine nastalog otpada na godišnjem nivou oko 30% završava na neregulisanim, a oko 30% na divljim odlagalištima; - U periodu 1990-2011. godine emisije gasova iz otpada smanjene su za svega 20%.	- Donesen je Državni plan upravljanja otpadom s AP 2015-2020 koji utvrđuje 3 moguća modela upravljanja otpadom;. - Infrastruktura za tretman otpada nije na nivou koji omogućava značajnu redukciju antropogenih pritisaka na zdravlje stanovništva, prirodne resurse i optimalan razvoj Crne Gore kao turističke destinacije (nedovoljni kapaciteti dvije uređene deponije čvrstog otpada u Podgorici i Baru) - Zagađenje zemljišta, podzemnih i površinskih voda - Vođenje evidencije o količinama otpada koji se na teritoriji Crne Gore generiše, sakuplja i primarno selektuje je na nezadovoljavajućem nivou.	- Tranzicija ka cirkularnoj ekonomiji; - Uvođenje obrazaca održive potrošnje i proizvodnje; - Smanjenje uticaja proizvoda tokom cijelog životnog ciklusa, prevencija stvaranja otpada, reciklaža i ponovna upotreba (dostizanje ciljeva utvrđenih nacionalnim propisima i strateškim dokumentima); - Mjere za podsticanje istraživanja i inovacija, primjenu tržišno zasnovanih instrumenata i sl.

8.3. Prilog III - Prikaz prepoznatosti UN zadataka u odnosu na prioritetne teme NSOR

Cilj 1: Svuda okončati siromaštvo u svim njegovim oblicima								
Zadaci	Ljudski resursi	Društveni resursi	Prirodni resursi	Ekonomski resursi	Upravljanje za održivi razvoj	Finansiranje za održivi razvoj	Neintegrisani zadaci	Pokrivenost
1.1		x					0	1
1.2		x					0	1
1.3		x					0	1
1.4		x					0	1
1.5		x	x				0	2
1.a		x					0	1
1.b		x					0	1
Cilj 2: Okončati glad, postići bezbjednost hrane, unaprijediti ishranu i promovisati održivu poljoprivedu								
2.1		x					0	1
2.2		x					0	1
2.3				x			0	1
2.4			x	x			0	2
2.5				x			0	1
2.a				x			0	1
2.b				x			0	1
2.c				x			0	1
Cilj 3: Obezbijediti zdrave živote i promovisati dobrobit za sve ljude u svim uzrastima								
3.1	x	x					0	2
3.2	x	x					0	2
3.3		x					0	1
3.4	x						0	1
3.5	x						0	1
3.6	x						0	1
3.7	x	x					0	2
3.8	x	x					0	2

3.9			x				0	1
3.a	x						0	1
3.b	x						0	1
3.c	x						0	1
3.d			x				0	1
Cilj 4: Obezbijediti inkluzivno i pravedno obrazovanje i promovisati mogućnosti cjeloživotnog učenja za sve								
4.1	x						0	1
4.2	x						0	1
4.3	x						0	1
4.4	x	x					0	2
4.5	x						0	1
4.6	x						0	1
4.7	x	x					0	2
4.a	x						0	1
4.b	x						0	1
4.c	x						0	1
Cilj 5: Postići ravnopravnost rodova i osnažiti sve žene i djevojčice								
5.1		x					0	1
5.2		x					0	1
5.3		x					0	1
5.4		x					0	1
5.5		x					0	1
5.6		x					0	1
5.a		x					0	1
5.b		x					0	1
5.c		x					0	1
Cilj 6: Obezbijediti pristup i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve								
6.1			x				0	1
6.2			x				0	1
6.3			x	x			0	2
6.4			x				0	1
6.5			x				0	1
6.6			x				0	1
6.a			x		x		0	2
6.b			x	x	x		0	3
Cilj 7: Obezbijediti pristup povojnoj, pouzdanoj, održivoj i modernoj energiji za sve								
7.1				x			0	1
7.2			x	x			0	2

7.3			x	x			0	2
7.a			x	x			0	2
7.b				x			0	1
Cilj 8: Promovisati kontinuiran, inkluzivan i održiv privredni rast, puno i produktivno zaposlenje i dostojanstven rad za sve								
8.1		x		x			0	2
8.2		x		x		x	0	3
8.3	x	x	x	x		x	0	5
8.4			x	x			0	2
8.5		x		x			0	2
8.6		x					0	1
8.7		x					0	1
8.8		x					0	1
8.9		x					0	1
8.a				x		x	0	2
8.b		x					0	1
Cilj 9: Izgraditi otpornu infrastrukturu, promovisati inkuzivnu i održivu industrijalizaciju i podsticati inovacije								
9.1		x		x			0	2
9.2				x			0	1
9.3				x			0	1
9.4			x	x			0	2
9.5			x	x			0	2
9.a							1	0
9.b						x	0	1
9.c							1	0
Cilj 10: Smanjiti nejednakost unutar i između zemalja								
10.1		x				x	0	2
10.2		x		x		x	0	3
10.3		x				x	0	2
10.4		x				x	0	2
10.5						x	0	1
10.6						x	0	1
10.7	x			x			0	2
10.a						x	0	1
10.b				x		x	0	2
10.c		x					0	1
Cilj 11: Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, bezbjednim, otpornim i održivim								
11.1		x	x				0	2
11.2		x	x				0	2
11.3			x				0	1
11.4		x	x				0	2
11.5			x				0	1

11.6			x	x			0	2
11.7			x				0	1
11.a			x				0	1
11.b			x	x			0	2
11.c			x				0	1
Cilj 12: Obezbijediti održive obrasce potrošnje i proizvodnje								
12.1			x	x			0	2
12.2			x	x		x	0	3
12.3				x			0	1
12.4			x	x			0	2
12.5				x			0	1
12.6				x			0	1
12.7				x			0	1
12.8			x	x			0	2
12.a				x		x	0	2
12.b				x		x	0	2
12.c				x			0	1
Cilj 13: Preduzeti hitne radnje u borbi protiv klimatskih promjena i njihovog uticaja								
13.1			x	x			0	2
13.2			x	x		x	0	3
13.3			x	x		x	0	3
13.a			x			x	0	2
13.b			x				0	1
Cilj 14: Sačuvati i održivo koristiti okeane, mora i morske resurse za održivi razvoj								
14.1			x	x			0	2
14.2			x	x			0	2
14.3			x				0	1
14.4				x			0	1
14.5			x	x			0	2
14.6				x			0	1
14.7			x				0	1
14.a			x				0	1
14.b			x				0	1
14.c			x	x			0	2
Cilj 15: Zaštiti, obnoviti i promovisati održivo korišćenje kopnenih ekosistema, održivo upravljati šumama, suzbiti pojavu i širenje pustinja, zaustaviti i preokrenuti proces degradacije zemljišta i zaustaviti gubitak biološke raznovrsnosti								
15.1			x				0	1
15.2			x	x		x	0	3
15.3			x				0	1
15.4			x				0	1
15.5			x	x			0	2

15.6				x			0	1
15.7			x				0	1
15.8			x				0	1
15.9			x				0	1
15.a			x			x	0	2
15.b			x	x		x	0	3
15.c			x				0	1
Cilj 16: Promovisati miroljubiva i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbijediti svima pristup pravdi i izgraditi djelotvorne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima								
16.1		x					0	1
16.2		x					0	1
16.3		x					0	1
16.4		x					0	1
16.5		x					0	1
16.6		x	x		x	x	0	4
16.7		x			x		0	2
16.8					x		0	1
16.9		x					0	1
16.10		x			x		0	2
16.a		x			x		0	2
16.b		x			x		0	2
Cilj 17: Unaprijediti sredstva za sprovođenje i obnoviti Globalno partnerstvo za održivi razvoj								
17.1				x	x	x	0	3
17.2				x		x	0	2
17.3				x	x	x	0	3
17.4	x		x	x		x	0	4
17.5						x	0	1
17.6				x	x	x	0	3
17.7				x	x	x	0	4
17.8					x		0	1
17.9				x	x	x	0	3
17.10						x	0	1
17.11						x	0	1
17.12						x	0	1
17.13				x	x	x	0	3
17.14				x	x	x	0	3
17.15			x		x		0	2
17.16				x	x	x	0	3
17.17			x	x	x	x	0	4
17.18				x	x	x	0	3
17.19				x	x	x	0	3

8.4. Prilog IV - Pregled indikatora održivog razvoja s UN liste grupisanih u šest prioritetnih tema **NSOR**

Tabela P IV- 1*: Pregled indikatora održivog razvoja s UN liste, Tematska cjelina: Ljudski resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	Da li se indikator prati prema nazivu i sadržaju?	Da li za indikator postoji alternativa prema sadržaju?	Da li se planira uvođenje indikatora do 2018. godine?	Da li se planira uvođenje indikatora u periodu 2018-2024. godine?	Odgovorna institucija	Da li postoji razvijena UN metodologija za indikator?
SDG1.5.1	Broj umrlih, nestalih i osoba pogođenih katastrofom na 100.000 ljudi				DA	MUP	DA
SDG2.1.1	Prevalencija neuhranjenosti			DA		Monstat	DA
SDG2.1.2	Prevalencija umjerene ili teške nesigurnosti u snabdijevanju hranom u populaciji, na osnovu Skale doživljavanja neigurnosti u snabdijevanju hranom			DA		Monstat	DA
SDG2.2.1	Prevalencija zaostajanja u rastu (visina za uzrast <-2 standardnog odstupanja od srednje vrijednosti Standarda za rast djeteta Svjetske zdravstvene organizacije (SZO)) kod djece mlađe od 5 godina			DA		Monstat	DA

SDG2.2.2	Prevalencija pothranjenosti (težina za visinu >+2 ili <-2 standardnog odstupanja od srednje vrijednosti Standarda SZO za rast djeteta) kod djece mlađe od 5 godina, po vrsti (zaostajanje u rastu i nedovoljna težina djece)			DA		Monstat	NE
SDG3.1.1	Stopa smrtnosti majki			DA		Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.1.2	Procenat porođaja kojima je prisustvovalo obučeno zdravstveno osoblje	DA				Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.2.1	Stopa smrtnosti djece ispod pet godina	DA				Monstat	DA
SDG3.2.2	Stopa smrtnosti novorođenčadi	DA				Monstat	DA
SDG3.3.1	Broj HIV infekcija u odnosu na 1.000 neinficiranih, po polu, starosnoj dobi i ključnim grupama populacije		DA			Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.3.2	Incidencija tuberkuloze na 1.000 stanovnika	DA				Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.3.3	Incidencija malarije na 1.000 stanovnika	DA				Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.3.4	Incidencija hepatitisa B na 1.000 stanovnika	DA				Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.3.5	Broj osoba kojima su trebale intervencije protiv zanemarenih tropskih bolesti		DA			Institut za javno zdravlje	NE

SDG3.4.1	Stopa smrtnosti zbog kardiovaskularnih bolesti, raka, dijabetesa i hroničnih respiratornih bolesti			DA		Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.4.2	Stopa smrtnosti samoubistvom			DA		Institut za javno zdravlje	NE
SDG3.5.1	Obuhvat tretmanskih intervencija (farmakološke, psihosocijalne i rehabilitacione i postintervencione usluge) za poremećaje upotrebe supstanci			DA		Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.5.2	Štetno korišćenje alkohola, određeno prema nacionalnom kontekstu kao konzumiranje alkohola po glavi stanovnika (u starosnoj dobi od 15 godina i stariji) u roku od jedne kalendarske godine u litrima čistog alkohola			DA		Institut za javno zdravlje	NE
SDG3.6.1	Stopa smrtnosti zbog povreda u drumskom saobraćaju			DA		Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.8.1	Obuhvat osnovnim zdravstvenim uslugama (definisan kao prosječni obuhvat osnovnim uslugama na osnovu intervencija određenih za praćenje koje uključuju reproduktivno, zdravlje majke, novorođenčeta i zdravlje djece, zarazne bolesti, nezarazne bolesti i kapacitete za pružanje usluga i pristup, među opštom i najugroženijom populacijom)				DA	Institut za javno zdravlje	DA

SDG3.8.2	Broj osoba obuhvaćenih zdravstvenim osiguranjem ili javnim zdravstvenim sistemom na 1.000 stanovnika	DA				Fond za zdravstveno osiguranje	NE
SDG3.9.1	a) Stopa smrtnosti zbog zagađenja vazduha u domaćinstvu i zagađenja vazduha u okruženju			DA		Institut za javno zdravlje	NE
	b)Stopa smrtnosti zbog nebezbjedne vode, nebezbjedne primjene sanitarnih mjera i nedostatka higijene (izlaganje nebezbjednim uslugama vodosnabdijevanja, i nebezbjednim sanitarnim i higijenskim uslugama)					Institut za javno zdravlje	NE
SDG3.9.3	Stopa smrtnosti zbog nenamjernog trovanja			DA		Institut za javno zdravlje	NE
SDG3.a.1	Dobno standardizovana prevalencija trenutne upotrebe duvana kod osoba u starosnoj dobi od 15 godina i starijih	DA				Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.b.1	Udio stanovništva sa pristupom pristupačnim ljekovima i vakcinama na održivoj osnovi				DA	Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.c.1	Gustina i distribucija zdravstvenih radnika	DA				Institut za javno zdravlje	DA
SDG3.d.1	Kapacitet i pripravnost za vanredne zdravstvene situacije prema Međunarodnom zdravstvenom pravilniku (IHR)				DA	Institut za javno zdravlje	DA

SDG4.1.1	Udio djece i mladih: (a) u razredima 2/3; (b na kraju osnovne škole; i (c) na kraju niže srednje škole koja postižu najmanje minimalni nivo poznavanja iz (i) čitanja i (ii) matematike, po polu		DA			Ministarstvo prosvjete	DA
SDG4.2.1	Udio djece ispod 5 godina starosti koja su razvojno na dobrom putu u pogledu zdravlja, učenja i psihosocijalnog blagostanja, po polu			DA		Monstat	DA
SDG4.2.2	Stopa učestvovanja u organizovanom učenju (godinu dana prije zvaničnog uzrasta za upis u osnovnu školu), po polu		DA			Ministarstvo prosvjete	NE
SDG4.3.1	Stopa učestvovanja mladih i odraslih u formalnom i neformalnom obrazovanju i osposobljavanju u prethodnih 12 mjeseci, po polu		DA			Monstat	DA
SDG4.4.1	Udio mladih i odraslih osoba koje imaju informaciono-komunikacione vještine (ICT), prema vrsti vještine	DA				Monstat	DA

SDG4.6.1	Procenat stanovništva u određenoj starosnoj grupi koji je postigao makar utvrđeni nivo poznavanja funkcionalne (a) pismenosti i (b) numeričkih vještina, po polu				DA	Ministarstvo prosvjete	DA
SDG6.1.1	Udio stanovništva koje koristi usluge snabdijevanja pijaćom vodom kojima se upravlja na bezbjedan način				DA	MORT	DA
SDG6.2.1	Udio stanovništva koji koristi sanitarne usluge kojima se upravlja na bezbjedan način, uključujući i mogućnost pranja ruku vodom i sapunom		DA			Agencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG11.5.1	Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i lica pogođenih katastrofama na 100.000 ljudi				DA	MUP	DA
SDG11.7.2	Udio osoba žrtava fizičkog ili seksualnog uznemiravanja, po polu, starosnoj dobi, statusu invalidnosti i mjestu dešavanja, u prethodnih 12 mjeseci				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA
SDG12.8.1	Mjera u kojoj su (i) globalno obrazovanje za građanstvo i (ii) obrazovanje za održivi razvoj (uključujući i obrazovanje o klimatskim promjenama) integrisani u (a) nacionalne obrazovne politike (b) nastavne planove i programe (c) obrazovanje nastavnika i (d) procjenjivanje postignuća učenika				DA	Ministarstvo prosvjete	NE

SDG13.1.2	Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i lica pogođenih katastrofama na 100.000 ljudi		DA			MUP	DA
SDG16.1.1	Broj žrtava umišljajnog ubistva na 100.000 stanovnika, po polu i starosnoj dobi				DA	MUP	DA
SDG16.1.2	Broj smrtnih slučajeva povezanih sa sukobom na 100.000 stanovnika, po polu, starosnoj dobi i uzroku				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	DA
SDG16.9.1	Udio djece ispod 5 godina starosti čije je rođenje registrovano kod organa nadležnog za građanske registre, po godinama	DA				MUP	DA

Tabela P IV – 2 : *Pregled indikatora održivog razvoja s UN liste, Tematska oblast: Društveni resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	Da li se indikator prati prema nazivu i sadržaju?	Da li za indikator postoji alternativa prema sadržaju?	Da li se planira uvođenje indikatora do 2018. godine?	Da li se planira uvođenje indikatora u periodu 2018-2024. godine?	Odgovorna institucija	Da li postoji razvijena UN metodologija za indikator?
SDG1.1.1	Udio stanovništva ispod međunarodne linije siromaštva, po polu, starosti, radnom statusu i geografskoj lokaciji (urbana / ruralna)			DA		Monstat	DA
SDG1.2.1	Udio stanovništva koje živi ispod nacionalne linije siromaštva, po polu i starosti				DA	Monstat	DA
SDG1.2.2	Udio muškaraca, žena i djece svih uzrasta koji žive u siromaštvu u svim svojim dimenzijama prema nacionalnim definicijama				DA	Monstat	NE

SDG1.3.1	Udio stanovništva koji je obuhvaćen sistemima/ nivoima socijalne zaštite, po polu, i uz razlikovanje djece, nezaposlenih, starijih osoba, osoba sa invaliditetom, trudnica, novorođenčadi, žrtava povreda na radu, i siromašnih i ranjivih				DA	Monstat	NE
SDG1.4.1	Udio stanovništva koje živi u domaćinstvima koja imaju pristup osnovnim uslugama				DA	Monstat	NE
SDG1.4.2	Udio ukupne odrasle populacije sa sigurnim pravima vlasništva nad zemljištem, sa zakonski priznatom dokumentacijom i koji smatraju da su njihova prava na zemlju sigurna, po polu i po vrsti vlasništva				DA	Uprava za nekretnine	DA
SDG3.7.1	Udio žena reproduktivne dobi (starosti 15-49 godina) čija je potreba za planiranjem porodice zadovoljena modernim metodama			DA		Monstat	DA
SDG3.7.2	Stopa nataliteta kod adolescenata (uzrast 10-14 godina; uzrast 15-19 godina) na 1.000 žena u toj starosnoj grupi			DA		Monstat	DA
SDG4.5.1	Indeksi pariteta (žensko/ muško, ruralno/urbano, donja/gornja petina bogatstva i drugi, poput statusa invalidnosti, autohtonih naroda i pogođenosti konfliktima kako podaci postanu dostupni)		DA			Monstat	DA

SDG4.7.1	Mjera u kojoj su (i) globalno obrazovanje za građanstvo i (ii) obrazovanje za održivi razvoj, uključujući i rodnu ravnopravnost i ljudska prava integrisani na svim nivoima u (a) nacionalne obrazovne politike, (b) nastavne planove i programe, (c) obrazovanje nastavnika i (d) procjenjivanje postignuća učenika (student assessment)		DA			Ministarstvo prosvjete	NE
SDG4.a.1	Udio škola sa pristupom: (a) električnoj energiji; (b) internetu za pedagoške svrhe; (c) kompjuterima za pedagoške svrhe; (d) prilagođenoj infrastrukturi i materijalima za učenike sa invaliditetom; (e) osnovnoj vodi za piće; (f) osnovnim sadržajima toaleta za jedan pol; i (g) osnovnim uređajima za pranje ruku (u skladu sa definicijama indikatora "voda, sanitacija i higijena za sve" (WASH))		DA			Ministarstvo prosvjete	DA
SDG4.c.1	Udio nastavnika u: (a) predškolskom; (b) osnovnom; (c) nižem srednjem; i (d) višem srednjem obrazovanju koji su pohađali barem minimalnu organizovanu obuku nastavnika (npr. pedagošku obuku) prije zaposlenja ili na radnom mjestu potrebnu za izvođenje nastave na odgovarajućem nivou u datoj zemlji	DA				Ministarstvo prosvjete	DA
SDG5.2.1	Udio žena i djevojčica u dobi od 15 godina i starijih koje su u partnerskom odnosu bile izložene fizičkom, seksualnom ili psihičkom nasilju od strane sadašnjeg ili bivšeg intimnog partnera, u prethodnih 12 mjeseci, prema obliku nasilja i prema starosnoj dobi				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	NE

SDG5.2.2	Udio žena i djevojčica u dobi od 15 godina i starijih koje su bile izložene seksualnom nasilju od strane osoba mimo intimnog partnera, u prethodnih 12 mjeseci, po starosnoj dobi i mjestu dešavanja				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA
SDG5.3.1	Udio žena starosne dobi od 20-24 godina koje su bile u braku ili u zajednici prije 15. godine i prije 18. godine			DA		Monstat	DA
SDG5.3.2	Udio djevojaka i žena u dobi od 15-49 godina koje su prošle genitalno sakaćenje/rezanje, po starosnoj dobi					Nije relevantan za Crnu Goru	DA
SDG5.4.1	Udio vremena provedenog na neplaćeni rad u domaćinstvu i brigu o drugima, po polu, starosnoj dobi i lokaciji				DA	Ministarstvo rada i socijalnog staranja	DA
SDG5.5.1	Udio mjesta koje žene imaju u nacionalnim parlamentima i lokalnim samoupravama				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA
SDG5.5.2	Udio žena na rukovodećim mjestima		DA			Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA
SDG5.6.1	Udio žena starosne dobi od 15-49 godina, koje donose svoje informisane odluke u vezi sa seksualnim odnosima, upotrebom kontracepcije i reproduktivnim zdravljem				DA	Ministarstvo zdravlja	DA

SDG5.a.1	(a) Udio ukupnog poljoprivrednog stanovništva sa vlasničkim ili sigurnim pravima nad poljoprivrednim zemljištem, po polu; i (b) udio žena među vlasnicima ili nosiocima prava nad poljoprivrednim zemljištem, prema vrsti svojine		DA			Monstat	DA
SDG5.b.1	Udio pojedinaca koji posjeduju mobilni telefon, po polu		DA			Monstat	DA
SDG7.1.1	Udio stanovništva koji ima pristup električnoj energiji	DA				Monstat	DA
SDG8.3.1	Udio neformalne zaposlenosti u zaposlenosti van sektora poljoprivrede, po polu				DA	Monstat	DA
SDG8.5.1	Prosječna satnica zaposlenih žena i muškaraca, po profesiji, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom			DA		Monstat	DA
SDG8.5.2	Stopa nezaposlenosti, po polu, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom	DA				Monstat	DA
SDG8.6.1	Udio mladih (starosne dobi 15-24) koji nijesu obuhvaćeni obrazovanjem, zapošljavanjem ili obukom	DA				Monstat	DA
SDG8.7.1	Udio i broj djece starosne dobi 5-17 godina koja su uključena u dječiji rad, po polu i godinama			DA		Monstat	DA

SDG8.8.1	Stope učestalosti fatalnih i ne-fatalnih povreda na radu, po polu i statusu migranata radnika, a posebno žena migranata, i osoba sa nesigurnim zaposlenjem				DA	Ministarstvo zdravlja	DA
SDG8.10.1	Broj filijala poslovnih banaka i bankomata na 100.000 odraslih osoba	DA				Centralna banka Crne Gore	DA
SDG8.10.2	Udio odraslih osoba (15 godina i stariji) koje imaju račun u banci ili drugoj finansijskoj instituciji ili kod mobilnog pružaoca platnih usluga				DA	Centralna banka Crne Gore	DA
SDG9.1.1	Udio ruralne populacije koja živi u rasponu od 2 km od puta koji se koristi tokom cijele godine				DA	MORT	NE
SDG9.c.1	Udio populacije obuhvaćene mobilnom mrežom, po tehnologiji				DA	Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost	DA
SDG10.1.1	Stope rasta izdataka domaćinstva ili prihoda po glavi stanovnika među donjih 40 procenata stanovništva i ukupnog stanovništva				NE	Monstat	DA
SDG10.2.1	Udio stanovništva koje živi ispod 50 procenata srednjeg prihoda, po starosnoj dobi, polu i osobama sa invaliditetom			DA		Monstat	DA
SDG10.3.1	Udio stanovništva koji je prijavio da se lično osjećao diskriminisano ili šikanirano u proteklih 12 mjeseci na osnovu diskriminišućeg razloga koji je zabranjen međunarodnim humanitarnim pravom				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA

SDG10.4.1	Radni udio BDP-a koji obuhvata plate i davanja socijalne zaštite		DA			Monstat	DA
SDG10.7.1	Trošak za zapošljavanje koji snosi zaposleni kao udio godišnjeg dohotka ostvarenog u zemlji odredišta				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	DA
SDG11.1.1	Udio urbane populacije koji živi u sirotinjskim četvrtima, neformalnim naseljima ili neadekvatnom smještaju				DA	Monstat	DA
SDG11.2.1	Udio populacije koji ima odgovarajući pristup javnom prevozu, po starosnoj dobi, polu i osobama sa invaliditetom				DA	Ministarstvo saobraćaja	DA
SDG11.7.1	Prosječni udio izgrađenog područja gradova koji je otvoren prostor za javnu upotrebu za sve, po polu, starosnoj dobi i osobama sa invaliditetom			DA		MORT	DA
SDG16.1.3	Udio stanovništva koji je bio izložen fizičkom, psihičkom ili seksualnom nasilju u prethodnih 12 mjeseci				DA	MUP	NE
SDG16.1.4	Udio stanovništva koji se osjeća bezbjedno kada šeta sam u kraju u kom živi				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	NE
SDG16.2.1	Udio djece u dobi od 1 do 17 godina koja su doživjela bilo koju vrstu fizičkog kažnjavanja i/ili psihičke agresije od strane njihovih staratelja u prošlih mjesec dana				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	NE
SDG16.2.2	Broj žrtava trgovine ljudima na 100.000 stanovnika, po polu, starosnoj dobi i obliku eksploatacije				DA	MUP	DA
SDG16.2.3	Udio mladih žena i muškaraca u starosnoj dobi od 18 do 29 godina koji su doživjeli seksualno nasilje do 18 godine života				DA	MUP	DA

SDG16.3.1	Udio žrtava nasilja u prethodnih 12 mjeseci koje su prijavile da su bile žrtve nadležnim organima ili drugim zvanično priznatim mehanizmima za rješavanje konflikata				DA	MUP	DA
SDG16.3.2	Neosuđeni pritvorenici kao udio ukupne zatvorske populacije				DA	Ministarstvo pravde	DA
SDG16.4.1	Ukupna vrijednost dolazećih i odlazećih nezakonitih finansijskih tokova (u sadašnjoj vrijednosti američkih dolara)				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	DA
SDG16.4.2	Udio oduzetog lakog i malokalibarskog naoružanja koje je evidentirano i praćeno, u skladu sa međunarodnim standardima i zakonskim instrumentima	DA				Ministarstvo unutrašnjih poslova Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija	NE
SDG16.5.1	Udio osoba koje su imale makar jedan kontakt sa javnim funkcionerom i koje su platile mito javnom funkcioneru, ili kojima su ti javni funkcioneri tražili mito, tokom proteklih 12 mjeseci				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	DA
SDG16.5.2	Udio privrednih društava koja su imala makar jedan kontakt sa javnim funkcionerom i koja su platila mito javnom funkcioneru, ili kojima su ti javni funkcioneri tražili mito, tokom proteklih 12 mjeseci				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	NE
SDG16.6.1	Udio primarnih budžetskih rashoda u prvobitno usvojenom budžetu, po sektoru (ili po kodovima budžetske klasifikacije ili slično)	DA				Ministarstvo finansija	DA

SDG16.6.2	Udio stanovništva koji je zadovoljan sa zadnjim kontaktom koji su imali sa javnim službama				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	DA
SDG16.7.1	Udio radnih mjesta (po polu, starosnoj dobi, osobama sa invaliditetom i populacionim grupama) u javnim institucijama (nacionalna i lokalna zakonodavna tijela, javna služba, i pravosuđe) u poređenju sa raspodjelom na nivou države				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	DA
SDG16.7.2	Udio populacije koja vjeruje da je odlučivanje inkluzivno i responzivno, po polu, starosnoj dobi, invaliditetu i populacionoj grupi				NE	U procesu implementacije utvrditi nadležnost	NE
SDG16.10.1	Broj potvrđenih slučajeva ubistva, otmice, prinudnog nestanka, proizvoljnog pritvora i torture novinara, povezanog medijskog osoblja, predstavnika sindikata i boraca za ljudska prava u prethodnih 12 mjeseci				DA	MUP	DA
SDG16.b.1	Udio stanovništva koji je prijavio da se lično osjećao diskriminisano ili šikanirano u proteklih 12 mjeseci na osnovu diskriminišućeg razloga koji je zabranjen međunarodnim humanitarnim pravom				DA	Ombudsman	DA
SDG17.6.2	Pretplata na fiksni širokopojasni internet na 100 stanovnika, po brzini			DA		Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost	DA
SDG17.8.1	Udio osoba koje koriste internet	DA				Monstat	DA

Tabela P IV-3*: Pregled indikatora održivog razvoja s UN liste, Tematska oblast: Prirodni resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	Da li se indikator prati prema nazivu i sadržaju?	Da li za indikator postoji alternativa prema sadržaju?	Da li se planira uvođenje indikatora do 2018. godine?	Da li se planira uvođenje indikatora u periodu 2018-2024. godine?	Odgovorna institucija	Da li postoji razvijena UN metodologija za indikator?
SDG2.4.1	Udio poljoprivrednih površina koje se koriste za produktivnu i održivu poljoprivredu			DA		Monstat	DA
SDG2.5.1	Broj biljnih i životinjskih genetskih resursa za hranu i poljoprivredu osiguran u objektima za očuvanje na srednji ili na dugi rok				DA	Biotehnički institut	NE
SDG2.5.2	Udio lokalnih sorti/ pasmina, klasifikovanih kao pod rizikom, nije pod rizikom ili nepoznat nivo rizika od istrebljenja				DA	Biotehnički institut	DA
SDG6.3.1	Udio otpadnih voda koje su tretirane na bezbjedan način				DA	MORT	DA
SDG6.3.2	Udio vodnih tijela sa dobrim kvalitetom vode				DA	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG6.4.2	Nivo nedostatka vode: zahvatanje slatke vode kao udio raspoloživih slatkovodnih resursa			DA		Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA

SDG6.5.1	Stepen sprovođenja integrisanog upravljanja vodnim resursima (0-100)				DA	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG6.6.1	Promjena u obimu ekosistema vezanih za vodu tokom vremena				DA	MORT, Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG9.4.1	Emisija CO2 po jedinici dodatne vrijednosti				DA	Agencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG11.3.1	Odnos stope eksploatacije zemljišta u odnosu na stopu rasta populacije				DA	MORT	NE
SDG11.6.2	Godišnji srednji nivoi finih suspendovanih čestica (npr. PM2.5 i PM10) u gradovima (ponderisano stanovništvo)		DA			Agencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG12.2.1	Materijalni otisak (MF) i MF po glavi stanovnika, po BDP-u			DA		Monstat	DA
SDG12.2.2	Domaća materijalna potrošnja (DMC) i DMC po glavi stanovnika, po BDP-u			DA		Monstat	DA
SDG12.3.1	Indeks globalnog gubitka hrane				NE	Ministrastvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG12.4.2	Opasni otpad proizveden po glavi stanovnika, udio prerađenog opasnog otpada i po vrsti prerade		DA			Monstat	NE

SDG14.1.1	Indeks priobalne eutrofikacije (ICEP) i gustina plutajućih plastičnih otpadaka				DA	Agencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG14.3.1	Prosječna kisjelost morske vode (pH) mjerena na dogovorenom kompletu reprezentativnih stanica za uzorkovanje				DA	Agencija za zaštitu životne sredine	NE
SDG14.4.1	Udio ribljeg fonda u okviru biološki održivih nivoa			DA		Institut za biologiju mora Kotor	DA
SDG14.5.1	Obuhvat zaštićenih područja u odnosu na morska područja				DA	Agencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG15.1.1	Površina šuma kao udio u ukupnoj površini zemljišta		DA			Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG15.1.2	Udio važnih lokacija za kopneni i slatkovodni biodiverzitet koje su obuhvaćene zaštićenim područjima, po vrsti ekosistema		DA			Agencija za zaštitu životne sredine	NE
SDG15.2.1	Napredak u pogledu održivog gazdovanja šumama			DA		Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG15.3.1	Udio zemljišta koje je degradirano u odnosu na ukupnu površinu zemljišta				DA	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog rayvoja, kao i MORT - direktorat za životnu sredinu.	NE
SDG15.4.1	Obuhvat lokacija bitnih za planinski biodiverzitet sa zaštićenim područjima			DA		Agencija za zaštitu životne sredine	NE

SDG15.4.2	Indeks obraslosti planina zelenim pokrivačem				DA	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG15.5.1	Indeks Crvene liste ugroženih vrsta IUCN-a				DA	Agencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG15.7.1	Udio divljači kojom se trgovalo, a koja je prethodno bila predmet krivolova ili nezakonite trgovine				DA	Uprava carinaiAgencija za zaštitu životne sredine	DA
SDG15.9.1	Napredak ka ostvarenju nacionalnih ciljeva utvrđenih u skladu sa Aiči zadacima biodiverziteta 2 Strateškog plana za biodiverzitet (2011-2020)				DA	MORT	NE
SDG15.c.1	Udio divljači kojom se trgovalo a koja je prethodno bila predmet krivolova ili nezakonite trgovine				DA	Uprava carina i Agencija za zaštitu životne sredine	DA

Tabela P IV – *: Pregled indikatora održivog razvoja sa UN liste, Tematska oblast: Ekonomski resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	Da li se indikator prati prema nazivu i sadržaju?	Da li za indikator postoji alternativa prema sadržaju?	Da li se planira uvođenje indikatora do 2018. godine?	Da li se planira uvođenje indikatora u periodu 2018-2024. godine?	Odgovorna institucija	Da li postoji razvijena UN metodologija za indikator?
SDG1.5.2	Direktni ekonomski gubitak nastao zbog katastrofe u odnosu na globalni BDP				DA	Ministarstvo finansija	DA
SDG2.3.1	Obim proizvodnje po radnoj jedinici po klasama veličine poljoprivrednih/ stočarskih/šumarskih preduzeća		DA			Monstat	DA
SDG2.3.2	Prosječni prihod malih proizvođača hrane, po polu i autohtonom statusu				DA	Monstat	NE
SDG2.b.1	Procjena podrške za proizvođače		DA			Ministarstvo finansija	DA
SDG2.b.2	Subvencije za poljoprivredni izvoz		DA			Ministarstvo finansija	NE
SDG2.c.1	Indikator anomalija cijene hrane				DA	Monstat	DA
SDG6.4.1	Promjena u efikasnosti upotrebe vode tokom vremena			DA		Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG7.1.2	Udio stanovništva koji se prevashodno oslanja na čista goriva i tehnologiju				DA	Ministarstvo ekonomije	DA
SDG7.2.1	Udio obnovljive energije u ukupnoj konačnoj potrošnji energije		DA			Monstat	DA
SDG7.3.1	Energetski intenzitet mjeren u smislu primarne energije i bruto domaćeg proizvoda (BDP)		DA			Ministarstvo ekonomije	DA

SDG8.1.1	Godišnja stopa rasta realnog BDP-a po glavi stanovnika	DA				Monstat	NE
SDG8.2.1	Godišnja stopa rasta realnog BDP-a po zaposlenoj osobi		DA			Monstat	DA
SDG8.4.1	Materijalni otisak (MF) i MF po glavi stanovnika, po BDP-u			DA		Monstat	DA
SDG8.4.2	Domaća materijalna potrošnja (DMC) i DMC po glavi stanovnika, po BDP-u			DA		Monstat	DA
SDG8.9.1	Direktni BDP od turizma kao udio ukupnog BDP-a i u stopi rasta			DA		MORT, Ministrastvo finansija	DA
SDG8.9.2	Broj radnih mjesta u turističkim granama kao udio ukupnih radnih mjesta i stope rasta radnih mjesta, po polu			DA		MORT	DA
SDG9.1.2	Obim putničkog i teretnog saobraćaja, po vidu prevoza		DA			Monstat	DA
SDG9.2.1	Proizvodna vrijednost dodata kao udio BDP-a i po glavi stanovnika	DA				Monstat	DA
SDG9.2.2	Zaposlenost u proizvodnoj industriji kao udio ukupne zaposlenosti	DA				Monstat	DA
SDG9.3.1	Udio malih industrijskih preduzeća u ukupnoj industrijskoj vrijednosti dodatoj finansijskim uslugama, uključujući povoljne kredite, i njihovu integraciju u lance vrijednosti i tržišta		DA			Monstat	DA

SDG9.3.2	Udio malih industrijskih preduzeća sa kreditom ili kreditnom linijom				DA	Ministarstvo ekonomije	DA
SDG9.5.1	Potrošnja na istraživanje i razvoj kao udio BDP-a	DA				Monstat	DA
SDG9.5.2	Broj istraživača (sa punim radnim vremenom) na milion stanovnika	DA				Ministarstvo nauke	NE
SDG9.b.1	Udio dodatne vrijednosti srednje i visoko tehnološke industrije u ukupnoj dodatnoj vrijednosti		DA			Monstat	DA
SDG10.a.1	Udio carinskih pozicija primijenjenih na uvoze iz najmanje razvijenih zemalja i zemalja u razvoju koje imaju nultu carinsku tarifu					Nije relevantan za Crnu Goru	NE
SDG11.5.2	Direktni ekonomski gubitak zbog katastrofe u odnosu na globalni BDP, uključujući štetu koju je katastrofa nanijela kritičnim infrastrukturnim objektima i prekid pružanja osnovnih usluga				DA	MUP (Vladina komisija za procjenu šteta od elementranih nepogoda)	DA
SDG11.6.1	Procenat urbanog čvrstog otpada koji se redovno prikuplja i koji se adekvatno konačno odlaže u odnosu na ukupni otpad koji nastaje u gradu	DA				MORT	DA
SDG12.5.1	Nacionalna stopa recikliranja, tone recikliranog materijala	DA				Monstat	NE

SDG14.7.1	Održivo ribarstvo kao procenat BDP-a u malim ostrvskim zemljama u razvoju, najmanje razvijenim zemljama i svim zemljama				DA	Institut za biologiju mora Kotor	NE
SDG17.1.1	Ukupni budžetski prihod kao udio BDP-a, po izvoru	DA				Ministarstvo finansija	DA
SDG17.1.2	Udio domaćeg budžeta koji se finansira domaćim porezima	DA				Ministarstvo finansija	DA
SDG17.10.1	Globalno ponderisana prosječna carinska stopa				DA	Ministarstvo finansija, Poreska uprava	DA
SDG17.11.1	Udio zemalja u razvoju i najmanje razvijenih zemalja u globalnom izvozu				DA	Monstat	DA
SDG17.12.1	Prosječne carinske stope sa kojima se suočavaju zemlje u razvoju, najmanje razvijene zemlje i male ostrvske zemlje u razvoju				DA	Ministarstvo finansija, Poreska uprava	DA
SDG17.13.1	Makroekonomska kontrolna tabla (dashboard)			DA		Ministarstvo finansija	NE

Tabela P IV – 5: *Pregled indikatora održivog razvoja s UN liste, Tematska oblast: Upravljanje za održivi razvoj*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	Da li se indikator prati prema nazivu i sadržaju?	Da li za indikator postoji alternativa prema sadržaju?	Da li se planira uvođenje indikatora do 2018. godine?	Da li se planira uvođenje indikatora u periodu 2018-2024. godine?	Odgovorna institucija	Da li postoji razvijena UN metodologija za indikator?
SDG1.5.3	Broj zemalja sa nacionalnim i lokalnim strategijama za smanjenje rizika od katastrofa			DA		MUP	NE
SDG5.1.1	Da li su uspostavljeni pravni okviri za unapređenje, sprovođenje i praćenje ravnopravnosti i nediskriminacije na osnovu pola				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA
SDG5.6.2	Broj zemalja sa zakonima i propisima koji garantuju ženama starosne dobi od 15-49 godina pristup seksualnoj i reproduktivnoj zdravstvenoj zaštiti, informacijama i obrazovanju				DA	Ministarstvo zdravlja	DA
SDG5.a.2	Udio zemalja u kojima pravni okvir (uključujući i običajno pravo) garantuje ženama jednaka prava na vlasništvo nad zemljištem i/ili kontrolu zemljišta				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	DA
SDG5.c.1	Udio zemalja sa sistemima za praćenje i javna izdvajanja za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena				DA	Ministarstvo za ljudska i manjinska prava	NE

SDG6.5.2	Udio prekograničnog slivnog područja sa operativnim aranžmanom za saradnju u oblasti voda			DA		Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG6.b.1	Udio lokalnih administrativnih jedinica sa utvrđenim i operativnim politikama i procedurama za učešće lokalnih zajednica u upravljanju vodom i primjenom sanitarnih mjera				DA	Ministarstvo poljoprivede i ruralnog razvoja, MORT, Ministarstvo zdravlja, loknalne samouprave i ostale nadležne organizacije.	DA
SDG8.8.2	Povećanje nacionalnog poštovanja radnih prava (sloboda udruživanja i kolektivno pregovaranje) zasnovanih na tekstualnim izvorima Međunarodne organizacije rada (MOR) i domaćem zakonodavstvu, po polu i migrantskom statusu				DA	Ministarstvo rada i socijalnog staranja	DA
SDG10.5.1	Pokazatelji finansijske ispravnosti				DA	Ministarstvo finansija	NE
SDG10.6.1	Udio članova i prava glasa zemalja u razvoju u međunarodnim organizacijama	DA				Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija	DA
SDG10.7.2	Broj zemalja koje su sprovele migracione politike kojima se dobro upravlja			DA		MUP	DA
SDG11.3.2	Procenat gradova koji imaju strukturu za urbano planiranje i upravljanje u kojoj civilno društvo direktno učestvuje i koja funkcioniše na redovan i demokratski način				DA	MORT	NE

SDG11.a.1	Udio stanovništva koje živi u gradovima koji sprovode urbane i regionalne planove razvoja, integrišu projekcije stanovništva i resursne potrebe, po veličini grada			DA		MORT	DA
SDG11.b.1	Udio lokalnih samouprava koje usvajaju i sprovode lokalne strategije za smanjenje rizika od katastrofa u skladu sa Okvirom za smanjenje rizika od katastrofa iz Sendaija (2015-2030)			DA		MUP	DA
SDG11.b.2	Broj zemalja sa nacionalnim i lokalnim strategijama za smanjenje rizika od katastrofa			DA		MUP	NE
SDG12.1.1	Broj zemalja sa nacionalnim akcionim planovima za održivu potrošnju i proizvodnju ili koje su održivu potrošnju i proizvodnju integrisale u nacionalne politike kao prioritet ili cilj			DA		MORT	NE
SDG12.4.1	Broj strana potpisnica međunarodnih multilateralnih sporazuma o opasnom otpadu i drugim hemikalijama koje ispunjavaju obaveze koje su na sebe preuzele i obaveze dostavljanja informacija koje se traže na osnovu svakog od relevatnih sporazuma	DA				MORT	NE
SDG12.6.1	Broj privrednih društava koja objavljuju izvještaje o održivosti				DA	Ministarstvo finansija	NE

SDG12.7.1	Broj zemalja koje sprovode održive politike javne nabavke i akcione planove				DA	Direkcija za javne nabavke	NE
SDG12.a.1	Iznos podrške zemljama u razvoju za istraživanje i razvoj za održivu potrošnju i proizvodnju i ekološki zdrave tehnologije			DA		Ministarstvo nauke, MORT	NE
SDG12.b.1	Broj održivih strategija ili politika u oblasti turizma i sprovedenih akcionih planova, sa dogovorenim instrumentima za praćenje i procjenu	DA				MORT	DA
SDG13.1.1	Broj zemalja sa nacionalnim i lokalnim strategijama za smanjenje rizika od katastrofa			DA		MUP	DA
SDG13.2.1	Broj zemalja koje su saopštile da su uspostavile ili operacionalizovale integrisanu politiku/ strategiju/plan koji povećava njihovu sposobnost da se prilagode negativnim uticajima klimatskih promjena, i razviju klimatsku otpornost i niske emisije gasova staklene bašte na način koji ne ugrožava proizvodnju hrane (uključujući i nacionalni plan adaptacije, nacionalno određen doprinos, nacionalne komunikacije, dvogodišnji ažurirani izvještaj ili drugo)			DA		MORT	NE

SDG13.3.2	Broj zemalja koje su saopštile da su ojačale izgradnju institucionalnih, sistemskih i individualnih kapaciteta za sprovođenje adaptacije, ublažavanje i transfer tehnologije, i razvojne aktivnosti			DA		MORT	NE
SDG14.2.1	Udio nacionalnih isključivih ekonomskih zona kojima se upravlja upotrebom pristupa zasnovanih na ekosistemu	DA				Ministarstvo saobraćaja i pomorstva	DA
SDG14.6.1	Napredak zemalja u pogledu stepena sprovođenja međunarodnih instrumenata koji su usmjereni na borbu protiv nelegalnog, neprijavljenog i neregulisanog ribolova	DA				Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG14.b.1	Napredak po zemljama u pogledu stepena primjene zakonskog/ regulatornog/ programsko-političkog/ institucionalnog okvira koji prepoznaje i štiti prava pristupa ribolova malih razmjera	DA				Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Institut za biologiju mora Kotor	DA

SDG14.c.1	Broj zemalja koje napreduju u pogledu ratifikacije, prihvatanja i sprovođenja, kroz pravne, političko-programske i institucionalne okvire, instrumenata povezanih sa okeanom kojima se sprovodi međunarodno pravo, u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravu mora (UNCLOS), za očuvanje i održivo korišćenje okeana i njihovih resursa	DA				Ministarstvo pomorstva i saobraćaja	DA
SDG15.6.1	Broj zemalja koje su usvojile zakonodavne, administrativne i programsko-političke okvire kojima se osigurava pravična podjela koristi				DA	Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja	DA
SDG15.8.1	Udio zemalja koje su usvojile relevantno domaće zakonodavstvo i opredijelile adekvatne resurse za prevenciju ili kontrolu invazivnih stranih vrsta				DA	MORT	DA
SDG16.8.1	Udio članova i prava glasa zemalja u razvoju u međunarodnim organizacijama	DA				Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija	DA
SDG16.10.2	Broj zemalja koje usvajaju i sprovode ustavne, zakonske i/ili programsko-političke garancije za pravo na pristup javnosti informacijama	DA				Ministarstvo unutrasnjih poslova	DA

SDG16.a.1	Postojanje nezavisnih nacionalnih institucija za zaštitu ljudskih prava u skladu sa Pariškim načelima	DA				Ministarst-vo pravde, Ministarstvo vanjskih poslo-va i evropskih integracija	DA
SDG17.5.1	Broj zemalja koje usvajaju i sprovode planove za podsticanje ulaganja za najmanje razvijene zemlje					Nije relevantan za Crnu Goru	NE
SDG17.6.1	Broj sporazuma i programa između zemalja o saradnji u oblasti nauke i/ili tehnologije, po vrsti saradnje	DA				Ministarstvo nauke	NE
SDG17.14.1	Broj zemalja koje su uspostavile mehanizme za poboljšanje koherentnosti javne politike održivog razvoja	DA				Ministarstvo održivog razvoja i turizma	NE
SDG17.15.1	Opseg u okviru kog pružaoci razvojne saradnje koriste okvire za rezultate i instrumente za planiranje koji su u vlasništvu zemlje					Za sada nije relevantan za Crnu Goru	NE
SDG17.16.1	Broj zemalja koje izvještavaju o napretku u okvirima za praćenje efikasnosti razvoja u kojima učestvuje više strana a koji podržavaju postizanje održivih razvojnih ciljeva				DA	Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija, Ministarstvo finansija, MORT	DA

SDG17.18.1	Udio indikatora održivog razvoja kreiranih na nacionalnom nivou sa punim razvrstavanjem kada je to relevantno za cilj, u skladu sa Osnovnim načelima zvanične statistike			DA		MORT, Monstat	DA
SDG17.18.2	Broj zemalja koje imaju domaće zakonodavstvo o statistici koje je usklađeno sa Osnovnim načelima zvanične statistike	DA				MONSTAT	NE
SDG17.18.3	Broj zemalja sa nacionalnim statističkim planom koji je u potpunosti finansiran i sprovodi se, prema izvoru finansiranja	DA				MONSTAT	NE
SDG17.19.2	Udio zemalja koje su a) obavile makar jedan popis stanovništva i domaćinstava u prošlih deset godina, i b) ostvarile 100-procentni upis u matične knjige rođenih i 80-procentni upis u matične knjige umrlih	DA				MONSTAT, MUP	NE

Tabela P IV – 6: *Pregled indikatora održivog razvoja s UN liste, Tematska oblast: Finansiranje za održivi razvoj*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	Da li se indikator prati prema nazivu i sadržaju?	Da li za indikator postoji alternativa prema sadržaju?	Da li se planira uvođenje indikatora do 2018. godine?	Da li se planira uvođenje indikatora u periodu 2018-2024. godine?	Odgovorna institucija	Da li postoji razvijena UN metodologija za indikator?
SDG1.a.1	Udio sredstava dodijeljenih direktno od strane vlade programima za smanjenje siromaštva		DA			Ministarstvo finansija	NE
SDG1.a.2	Udio ukupne budžetske potrošnje na neophodne usluge (obrazovanje, zdravstvo i socijalna zaštita)		DA			Ministarstvo finansija	NE
SDG1.b.1	Udio tekuće i kapitalne potrošnje države na sektore koji nesrazmjerno idu u korist žena, siromašnih i ranjivih grupa				DA	Ministarstvo finansija	NE
SDG2.a.1	Indeks usmjerenosti na poljoprivredu za budžetske rashode	DA				Ministarstvo finansija	DA
SDG2.a.2	Ukupni zvanični tokovi (zvanična razvojna pomoć plus drugi zvanični tokovi) za sektor poljoprivrede				DA	Ministarstvo finansija	NE
SDG3.b.2	Ukupna neto zvanična razvojna pomoć za medicinska istraživanja i osnovne zdravstvene sektore			DA		Ministarstvo finansija	DA

SDG4.b.1	Obim tokova zvanične razvojne pomoći za stipendije po sektoru i vrsti studija			DA		Ministarstvo finansija	DA
SDG6.a.1	Obim zvanične razvojne pomoći povezane sa vodom i primjenom sanitarnih mjera koja je dio vladinog koordinisanog plana potrošnje			DA		Ministarstvo finansija	DA
SDG7.a.1	Prikupljeni iznos u američkim dolarima na godišnjem nivou počevši od 2020.godine za preuzetu obavezu u iznosu od 100 milijardi američkih dolara					Za sada nije relevantan za Crnu Goru	NE
SDG7.b.1	Ulaganja u energetsku efikasnost kao procenat BDP-a i iznos stranih direktnih investicija u finansijski transfer za infrastrukturu i tehnologiju u službi održivog razvoja		DA			Ministarstvo ekonomije	NE
SDG8.a.1	Preuzete obaveze i isplate za Pomoć za trgovinu					Za sada nije relevantan za Crnu Goru	DA
SDG8.b.1	Ukupna državna potrošnja na programe socijalne zaštite i zapošljavanja kao udio nacionalnih budžeta i BDP-a		DA			Ministarstvo finansija	DA
SDG9.a.1	Ukupna zvanična međunarodna podrška (zvanična razvojna pomoć plus drugi zvanični tokovi) za infrastrukturu		DA			Monstat	DA
SDG10.b.1	Ukupni tok resursa za razvoj, po primaocu i zemljama donatorima i vrsti toka (npr. zvanična razvojna pomoć, strane direktne investicije i drugi tokovi)				DA	Centralna Banka Crne Gore	NE

SDG10.c.1	Troškovi slanja doznaka kao udio doznačenog iznosa				DA	Centralna banka Crne Gore	DA
SDG11.4.1	Ukupni izdaci (javni i privatni) po glavi stanovnika potrošeni na zaštitu i očuvanje cjelokupne kulturne i prirodne baštine, po vrsti baštine (kulturna, prirodna, mješovita, sa oznakom Centra za svjetsku baštinu), nivou vlasti (nacionalne, regionalne i lokalne/opštinske), vrsti troškova (operativni rashodi/ investicije) i vrsti privatnog finansiranja (donacije u naturi, privatni neprofitni sektor, sponzorstvo)	DA				Ministarstvo finansija, Ministarstvo kulture, MORT,	DA
SDG11.c.1	Udio finansijske podrške najmanje razvijenim zemljama koja se izdvaja za izgradnju i preuređivanje održivih, otpornih i resursno-efikasnih zgrada upotrebom lokalnih materijala					Nije relevantan za Crnu Goru	DA
SDG12.c.1	Iznos subvencija za fosilna goriva po jedinici BDP-a (proizvodnja i potrošnja) i kao udio u ukupnom nacionalnom rashodu za fosilna goriva		DA			Ministarstvo ekonomije	NE
SDG13.a.1	Prikupljeni iznos u američkim dolarima na godišnjem nivou počevši od 2020.godine za preuzetu obavezu u iznosu od 100 milijardi američkih dolara					Nije relevantan za Crnu Goru	NE

SDG13.b.1	Broj najmanje razvijenih zemalja i malih ostrvskih zemalja u razvoju koje dobijaju specijalizovanu podršku, i iznos podrške, uključujući finansije, tehnologiju i izgradnju kapaciteta, za mehanizme za jačanje kapaciteta za djelotvorno planiranje i upravljanje povezano sa klimatskim promjenama, uz naglasak na žene, mlade i lokalne i marginalizovane zajednice					Nije relevantan za Crnu Goru	DA
SDG14.a.1	Udio ukupnog istraživačkog budžeta raspoređenog za istraživanje u oblasti pomorske tehnologije	DA				Ministarstvo finansija, Ministarstvo nauke, Ministarstvo saobraćaja i pomorstva	NE
SDG15.a.1	Zvanična razvojna pomoć i javni rashodi za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema			DA		Ministarstvo finansija	NE
SDG15.b.1	Zvanična razvojna pomoć i javni rashodi za očuvanje i održivo korišćenje biodiverziteta i ekosistema			DA		Ministarstvo finansija	DA
SDG17.2.1	Neto zvanična razvojna pomoć, ukupno i za najmanje razvijene zemlje, kao udio u bruto nacionalnom dohotku donatora Komiteta za razvojnu pomoć OECD-a			DA		Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija	DA
SDG17.3.1	Strane direktne investicije (SDI), zvanična razvojna pomoć i Saradnja jug-jug kao udio u ukupnom domaćem budžetu				DA	Centralna banka Crne Gore	NE

SDG17.3.2	Iznos doznaka (u američkim dolarima) kao udio ukupnog BDP-a		DA			Centralna banka Crne Gore, Ministarstvo finansija	NE
SDG17.4.1	Servisiranje duga kao udio izvoza roba i usluga				DA	Centralna banka Crne Gore	NE
SDG17.7.1	Ukupni iznos odobrenih sredstava za zemlje u razvoju namijenjen za promovisanje razvoja, prenosa, distribucije i širenja ekološki zdravih tehnologija				DA	Ministarstvo finansija	NE
SDG17.9.1	Dolarska vrijednost finansijske i tehničke pomoći (uključujući kroz Saradnju sjever-jug, jug-jug i trostranu saradnju) opredijeljene zemljama u razvoju	DA				Ministarstvo finansija, Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija	DA
SDG17.17.1	Iznos američkih dolara opredijeljenih za javno-privatna partnerstva i partnerstva civilnog društva	DA				Ministarstvo finansija, Ministarstvo unutrasnjih poslova	NE
SDG17.19.1	Dolarska vrijednost svih resursa koji su stavljeni na raspolaganje u cilju jačanja statističkih kapaciteta u zemljama u razvoju	DA				Monstat, MORT	NE

8.5. Prilog V - Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja

Tabela P V -1: *Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja, Prioritetna tema: Ljudski resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	SDG indikator za koji se procjenjuje da se u određenom opsegu može povezati sa nacionalnim indikatorom
NILJ01	MONSTAT, Broj živorođenih	
NILJ02	MONSTAT, Broj umrlih	
NILJ03	MONSTAT, Stopa nataliteta	
NILJ04	MONSTAT, Stopa mortaliteta	
NILJ05	MONSTAT, Stopa prirodnog priraštaja	
NILJ06	MONSTAT, Broj sklopljenih brakova	
NILJ07	MONSTAT, Broj razvedenih brakova	
NILJ08	MONSTAT, Stopa nupcijaliteta	
NILJ09	MONSTAT, Stopa divorcijaliteta	
NILJ10	MONSTAT, Kretanje stanovništva Crne Gore po opštinama	
NILJ11	MONSTAT, Broj crnogorskih državljana koji su se doselili u Crnu Goru	
NILJ12	MONSTAT, Broj crnogorskih državljana koji su se odselili iz Crne Gore	
NILJ13	MONSTAT, Broj stranih državljana koji se doselio u Crnu Goru	
NILJ14	MONSTAT, Očekivano trajanje života	
NILJ15	MDG2.1, Stopa upisa u ustanove predškolskog obrazovanja i vaspitanja (po polu)	SDG4.2.2
NILJ16	Izdvajanja iz budžeta za predškolsko obrazovanje (% BDP)	
NILJ17	MDG2.1.1, Stopa upisa u osnovne škole (po polu)	
NILJ18	MDG2.2.2, Stopa završetka osnovnih škola (po polu)	
NILJ19	Izdaci iz budžeta za obrazovanje (% BDP)	
NILJ20	Stopa nepismenosti kod djece mlađe od 10 godina	SDG4.6.1
NILJ21	MDG2.3.1, Stopa nepismenih	SDG4.6.1
NILJ22	Izdaci za istraživanje i razvoj (% BDP)	
NILJ23	MDG4.1.1, MONSTAT, Stopa mortaliteta odojčadi (na 1.000 živorođene djece)	SDG3.2.2
NILJ24	MDG4.1.2, Stopa mortaliteta djece do pet godina starosti (na 1.000 živorođene djece)	SDG3.2.1
NILJ25	MONSTAT, Stopa maskuliniteta živorođenih	
NILJ26	MONSTAT, Stopa maskuliniteta umrlih	
NILJ27	MONSTAT, Stopa maskuliniteta umrle odojčadi	
NILJ28	MDG4.2.1, Udio jednogodišnjaka vakcinisanih protiv boginja (%)	

NILJ29	MDG4.2.2., Udio djece vakcinisane sa BCG, DTP, OPV i vakcinom protiv Hepatitisa B (%)	
NILJ30	MDG4.2.2.a, BCG	SDG3.3.2
NILJ31	MDG4..2.2.b, DTP	
NILJ32	MDG4.2.2.c, OPV	
NILJ33	MDG4.2.2.d, Hepatitis B	SDG3.3.4
NILJ34	MDG4.3.1, Broj nesrećnih slučajeva djece 0-4 godine sa smrtnim ishodom na ukupnu populaciju	
NILJ35	MDG5.1.1, Stopa smrtnosti majki na 100.000 živorođene djece	SDG3.1.1
NILJ36	MDG5.1.2, Procenat porođaja kojima je prisustvovalo kvalifikovano medicinsko osoblje	SDG3.1.2
NILJ37	MDG6.1.1, Stopa novoregistrovanih slučajeva (u godini) HIV na 100.000 stanovnika	SDG3.3.1
NILJ38	MDG6.1.2, Stopa novoregistrovanih slučajeva (u godini) HIV/AIDS na 100.000 stanovnika	SDG3.3.1
NILJ39	MDG6.1.3, Stopa dobrovoljno testiranih na HIV na 1.000 stanovnika	SDG3.3.1
NILJ40	MDG6.2.1, Stopa novoregistrovanih slučajeva od tuberkuloze na 100.000	SDG3.3.2
NILJ41	MDG6.2.2, Procenat oboljelih od multirezistentne tuberkuloze u odnosu na ukupan broj oboljelih od tuberkuloze	SDG3.3.2
NILJ42	MDG6.2.3, Stopa smrtnosti od TBC-a na 100.000 stanovnika	SDG3.3.2
NILJ43	MDG6.3.1, Stopa smrtnosti od bolesti sistema krvotoka (na 100.000 stanovnika)	SDG3.4.1
NILJ44	MDG6.3.2, Stopa smrtnosti od malignih tumora (na 100.000 stanovnika)	SDG3.4.1
NILJ45	MONSTAT, Broj ljekara na 100.000 stanovnika	
NILJ46	MONSTAT, Iskorišćenost posteljnog fonda bolničkih ustanova	
NILJ47	MF, MZ, izdvajanja iz budžeta za zdravstvo, per capita (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	
NILJ48	WHO, Udio zdravstvene potrošnje u BDP (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	
NILJ49	WHO,Udio zdravstvene potrošnje u budžetu (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	
NILJ50	WHO, Udio privatnih plaćanja domaćinstava u ukupnim zdravstvenim troškovima (proračunato od strane Svjetske zdravstvene organizacije)	
NILJ51	MZ, Stopa incidence dijabetesa	
NILJ52	MZ, Stopa prevalence dijabetesa	
NILJ53	MZ, Stopa incidence tumora	
NILJ54	MZ, Stopa prevalence tumora	
NILJ55	MZ, Stopa incidence AKS	
NILJ56	MZ, Stopa prevalence AKS	
NILJ57	MZ, Stopa incidence CVB	
NILJ58	MZ, Stopa prevalence CVB	

Tabela P V -2: *Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja, Prioritetna tema: Društveni resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	SDG indikator za koji se procjenjuje da se u određenom opsegu može povezati sa nacionalnim indikatorom
NID01	MRSS, Broj djece smještene u hraniteljske porodice	
NID02	MRSS, Procenat procesuiranih slučajeva u odnosu na broj prijavljenih slučajeva prisilnih brakova, razvrstan prema instituciji (prosvjeta, centri za socijalni rad, policija, tužilaštvo, sudstvo) mjestu/opštini, na godišnjem nivou.	SDG5.3.1
NID03	MRSS, Broj žrtava nasilja u porodici kojima je pružena usluga opšte podrške na godišnjem nivou po 1) vrsti usluge, 2) pružaocu, 3) opštini	SDG5.2.1
NID04	MRSS, Geografska raspoređenost specijalizovanih, lako dostupnih i bezbjednih usluga podrške za žrtve nasilja razvrstan prema: a) tipu usluge podrške, b) opštini, c) pružaocu usluge i d) i izvoru finansiranja	
NID05	MRSS, Broj žrtava nasilja u sigurnim kućama, u odnosu na identifikovanu potrebu za smještajem u sigurnim kućama na godišnjem nivou, razvrstano u odnosu na: a) sve oblike nasilja, b) broju odraslih i broju djece, c) starosti i polu djece i d) opštini;	SDG5.2.1
NID06	MRSS, Procenat izdvajanja iz godišnjeg i lokalnih budžeta namijenjen nesmetanom funkcionisanju sigurnih kuća i smještaju za žrtve, u odnosu na ukupni budžet za usluge u ovoj oblasti, na godišnjem nivou	
NID07	MRSS, Broj (24/7) SOS telefonskih linija na nivou države koje pružaju povjerljivo i anonimno savjetovanje za žrtve nasilja i broj korisnika/ca ove usluge, na godišnjem nivou, razvrstan prema a) broju odraslih i broju djece, b) starosti i polu djece, c) oblicima nasilja, d) srodstvu između učinioca i žrtve i e) opštini	
NID08	MRSS, Procenat izdvajanja iz državnog i lokalnih budžeta namijenjen funkcionisanju (24/7) SOS telefonskih linija koje pružaju besplatne savjete žrtvama u vezi sa svim oblicima nasilja, u odnosu na ukupni budžet za usluge u ovoj oblasti, na godišnjem nivou	
NID09	MRSS, Broj i regionalna rasprostranjenost centara u kojima se pruža specijalizovana podrška žrtvama silovanja ili seksualnog nasilja (broj centara u odnosu na broj stanovnika)	
NID10	MRSS, Broj žrtava silovanja ili seksualnog nasilja kojima je pružena specijalizovana podrška, u odnosu na ukupan broj prijavljenih slučajeva tog nasilja, na godišnjem nivou.	SDG5.3.1, SDG5.2.2
NID11	MRSS, Broj slučajeva u kojima su nadležni organi izrekli mjere zaštite i mjere bezbjednosti učiniocima nasilja u porodici	

NID12	MRSS, Broj slučajeva u kojima su nadležni organi ustanovili kršenje zaštitnih mjera i mjera bezbjednosti	
NID13	MRSS, Broj sprovedenih postupaka za kršenje zaštitnih mjera	
NID14	MRSS, Broj kancelarija/organizacija koje pružaju besplatnu pravnu pomoć žrtvama nasilja u porodici	
NID15	MRSS, Broj osoba kojima je pružena besplatna pravna pomoć	
NID16	MRSS, Broj djece žrtava nasilja u porodici koja su koristila usluge podrške (uključujući psihološko savjetovanje) u odnosu na ukupan broj identifikovane djece žrtava na godišnjem nivou	
NID17	MRSS, Broj sudskih postupaka (krivičnih, prekršajnih i mjera zaštite) u kojima je učinilac proglašen krivim ili su mu izrečene mjere zaštite i u odnosu na djecu žrtve nasilja, u odnosu na ukupan broj sudskih postupaka u kojima su učinilac i/ili žrtva imali djecu, na godišnjem nivou	
NID18	MRSS, Broj i vrsta institucija (policija, tužilastvo, sudovi) u kojima postoji posebno opremljen prostor za obavljanje razgovora sa žrtavama porodičnog nasilja, prilogođen potrebama djece i čekaonicama za žrtve svjedoke odvojene od okrivljenog	
NID19	MONSTAT, MDG1.4.1, Stopa nezaposlenosti (ukupno i po polu)	SDG8.5.2
NID20	MONSTAT, MDG1.4.2, Stopa dugoročne nezaposlenosti	SDG8.5.2
NID21	MONSTAT, MDG1.1.1, Stopa siromaštva	SDG1.1.1, SDG1.2.1, SDG1.2.2
NID22	MONSTAT, MDG1.1.2, Jaz siromaštva	SDG1.1.1, SDG1.2.1, SDG1.2.2
NID23	MONSTAT, MDG1.1.3, Oštrina siromaštva	SDG1.1.1, SDG1.2.1, SDG1.2.2
NID24	MONSTAT, MDG1.2.1, Gini koeficijent	SDG4.5.1
NID25	MONSTAT, MDG1.2.2, Odnos kvintilnih udjela (odnos prosječne potrošnje 20% najbogatijih i 20% najsiromašnijih građana)	SDG4.5.1
NID26	MRSS, Broj maloljetnih korisnika socijalne zaštite po polu	SDG1.3.1
NID27	MRSS, Broj punoljetnih korisnika socijalne zaštite po polu	SDG1.3.1
NID28	MONSTAT, MDG1.3.1, Stopa siromaštva na sjeveru	SDG1.1.1
NID29	MONSTAT, MDG1.3.2, Stopa siromaštva u ruralnim oblastima	SDG1.1.1
NID30	MVPEI, Ukupna vrijednost projekata koji su povučeni iz EU fondova za lokalni i ruralni razvoj	
NID31	MONSTAT, MDG3.1.1, Stopa zaposlenosti žena	SDG8.5.2
NID32	MONSTAT, MDG3.1.2,Stopa nezaposlenosti žena	SDG8.5.2
NID33	MLJMP, MDG3.2.1, Procenat mjesta koje zauzimaju žene u Skupštini Crne Gore	SDG5.5.1
NID34	MLJMP, MDG3.2.2, Udio žena među ministrima u Vladi	SDG5.5.2
NID35	MLJMP, MDG3.2.3, Udio žena među gradonačelnicima	SDG5.5.2

NID36	MLJMP, MDG3.2.4, Udio žena među odbornicima u lokalnim skupštinama	SDG5.5.1
NID37	MLJMP, Broj upisane romske i egipćanske djece u osnovnom obrazovanju u Crnoj Gori	
NID38	MLJMP, Nivo etničke distance u Crnoj Gori	
NID39	MLJMP, Procenat romske i egipćanske djece koja su napustila (drop out) osnovno obrazovanje u Crnoj Gori	
NID40	MK, Procenat doprinosa privatnih i formalnih kulturnih aktivnosti bruto domaćem proizvodu	
NID41	MK, Procenat osoba koje se bave zanimanjima vezanim za kuturu u okviru ukupnog broja zaposlenih	
NID42	MK, Procenat konačnih troškova po domaćinstvu utrošenih na kulturne aktivnosti, dobra ili usluge u odnosu na ukupne troškove domaćinstva	
NID43	MK, Procenat nastavnih sati posvećen promociji višejezičnosti u odnosu na ukupan broj nastavnih sati posvećen jezicima (razredi 7-8)	
NID44	MK, Procenat nastavnih sati posvećen obrazovanju u oblasti umjetnosti u odnosu na ukupan broj nastavnih sati (razredi 7-8)	
NID45	MK, Indeks koherentnost i pokrivenost tehničkog i stručnog obrazovanja i osposobljavanja i visokog obrazovanja u oblasti kulture	
NID46	MK, Indeks razvijenosti okvira za postavljanje standarda za zaštitu i promovisanje kulture, kulturnih prava i kulturne raznovrsnosti	
NID47	MK, Indeks razvijenosti političkog i institucionalnog okvira za zaštitu i promovisanje kulture, kulturnih prava i kulturne raznovrsnosti	
NID48	MK, Distribucija odabrane infrastrukture za kulturu u odnosu na distribuciju stanovništva zemlje u administrativnim odsjecima odmah ispod državnog nivoa	
NID49	MK, Indeks promovisanja učešća kulturnih poslenika i manjina u izradi i implementaciji kulturnih politika, mjera i programa koji se na njih odnose	
NID50	MK, Procenat stanovništva koje je učestvovalo u bar jednom kulturnom događaju u posljednjih 12 mjeseci	
NID51	MK, Stepen tolerancije u društvu prema ljudima drugačijeg kulturološkog porijekla	
NID52	MK, Stepen međuljudskog povjerenja	
NID53	MK, Indeks slobode štampanih, elektronskih i internet medija	
NID54	MK, Procenat izdvajanja iz državnog budžeta namijenjenog zaštiti kulturnih dobara uključujući UNESCO lokalitete	SDG11.4.1
NID55	MK, Broj ukupno zaštićenih kulturnih dobara	
NID56	MK, Broj zaštićenih kulturnih dobara iz perioda XX vijeka	
NID57	MK, Broj zaštićenih kulturnih dobara koji su primjeri ruralne ahitekture	
NID58	MK, Broj zaštićenih industrijskih objekata kao kulturnih dobara	
NID59	MK, Broj zaštićenih kulturnih predjela	
NID60	MK, Broj zaštićene nematerijalne baštine	
NID61	MK, Broj zaposlenih u institucijama nadležnim za zaštitu kulturne baštine i predjela	
NID62	MK, Indeks razvijenosti multidimenzionalnog okvira za održivost baštine	
NID63	ME, Indeks razvijenosti JLS	
NID64	ME, Indeks konkurentnosti JLS	
NID65	IRF, Ukupna vrijednost projekata odobrenih od strane IRF za Sjeverni region	

Tabela P V – 3: *Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja, Prioritetna tema: Prirodni resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	SDG indikator za koji se procjenjuje da se u određenom opsegu može povezati sa nacionalnim indikatorom
NIP01	B01, EPA, Biodiverzitet vrsta	SDG15.a.1, SDG15.b.1
NIP02	B02, EPA, Zastupljenost i stanje odabranih vrsta	SDG15.a.1, SDG15.b.1
NIP03	EPA, Crvene liste i knjige vrsta, nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja biodiverziteta 2020. godine	SDG15.5.1, SDG15.a.1, SDG15.b.1
NIP04	Indikatori u okviru Aichi 3, 5, 9, 11, 12 zadataka nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja	SDG15.9.1
NIP05	MDG 7.1.1, Udio površina zaštićenih radi očuvanja biološkog diverziteta (%)	SDG15.a.1, SDG15.b.1, SDG15.1.2, SDG15.4.1
NIP06	MDG 7.1.2, Udio morskih ekosistema u ukupno zaštićenoj površini radi očuvanja biološkog diverziteta (%)	SDG15.a.1, SDG15.b.1, SDG14.5.1
NIP07	MDG 7.1.3 Udio zemljišta pokrivenog šumama (šume i šumsko zemljište) (%)	SDG15.a.1, SDG15.b.1
NIP08	B03, EPA, Suva stabla u šumama	
NIP09	B04, EPA, Brojnost i dinamika populacija divljači	SDG15.7.1, SDG15.c.1
NIP10	B05, EPA, Alohtone i invazivne vrste	SDG15.8.1
NIP11	B06, EPA, Šumski požari	
NIP12	B07, EPA, Zaštićena područja	SDG15.a.1, SDG15.b.1, SDG15.1.2, SDG15.4.1, SDG14.5.1, SDG 15.3.1, SDG 15.4.2, SDG 15.9.1
NIP13	V01, EPA, Nutrijenti u površinskim vodama	
NIP14	V02, EPA, Biohemijska potrošnja kiseonika	
NIP15	V03, EPA, Indeks kvaliteta površinskih voda	SDG 6.3.1, 6.3.2, SDG15.1.2, SDG 6.5.1, SDG 6.5.2
NIP16	MDG7.1.8, Stepen antropogenog uticaja na kvalitet površinskih voda (%)	
NIP17	V04, EPA, Kvalitet vode za piće	SDG6.1.1
NIP18	V05, EPA, Upotreba slatkovodnih resursa	SDG6.4.1, SDG6.4.2
NIP19	V06, EPA, Gubici vode	SDG 6.4.2, SDG 6.4.1, SDG 6.4.2
NIP20	MDG7.2.1, Gubici na vodovodnoj mreži u urbanim naseljima (%)	
NIP21	MDG7.2.2, Procenat priključenosti na kanalizacionu mrežu u urbanim naseljima	SDG6.2.1, SDG 6.b.1

NIP22	MDG7.2.3, Udio prečišćenih otpadnih voda u odnosu na ukupne količine otpadnih voda u skladu sa nacionalnim popisima (%)	SDG6.3.1, SDG 6.b.1
NIP23	V07, EPA, Pristup javnoj kanalizaciji	SDG6.2.1, SDG6.3.1, SDG 6.b.1
NIP24	V08, EPA, Pristup postrojenjima za prečišćavanje	SDG6.3.1, SDG 6.b.1
NIP25	M01, EPA, Kvalitet morske vode za kupanje	
NIP26	M02, EPA, Hlorofil u prelaznim, priobalnim i morskim vodama	SDG14.1.1
NIP27	M03, EPA, Nutrijenti u prelaznim, priobalnim i morskim vodama	
NIP28	M04, EPA, Trofični indeks	
NIP29	M05, EPA, Stepen zasićenosti kiseonikom prelaznih, priobalnih morskih voda	
NIP30	M06, EPA Koncentracija teških metala u marinskim indikatorskim vrstama	
NIP31	MORT, EcAp indikatori nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja do 2018. g	SDG14.4.1, SDG 14.3.1, SDG 14.7.1
NIP32	MORT, MSFD indikatori nakon uvođenja u sistem nacionalnog praćenja do 2019. g	SDG14.4.1, SDG 14.3.1, SDG 14.7.1
NIP33	Z01, EPA, Erozija zemljišta	SDG15.3.1
NIP34	Z02, EPA, Promjena načina korišćenja zemljišta	SDG15.3.1
NIP35	VA01, EPA, Kvalitet vazduha u urbanim područjima	SDG11.6.2, SDG3.9.1
NIP36	MDG 7.1.4, Broj prekoračenja izmjerenih koncentracija PM10 u odnosu na granične vrijednosti i granice tolerancije za zaštitu zdravlja ljudi u Podgorici, Pljevljima, Nikšiću, (opština primorje)	
NIP37	VA02, EPA, Emisije zakiseljavajućih gasova	
NIP38	VA03, EPA, Emisije prekursora ozona	
NIP39	VA04, EPA, Emisije primarnih suspendovanih čestica i prekursora sekundarnih suspendovanih čestica	
NIP40	KP01, EPA, Godišnja temperature vazduha	
NIP41	KP02, EPA, Godišnja količina padavina	
NIP42	KP03, EPA, Potrošnja supstanci koje oštećuju ozonski omotač	
NIP43	KP04, EPA, Trend emisije gasova s efektom staklene bašte MDG 7.1.5, Antropogene emisije GHG gasova preračunate u t CO2 eq/stanovniku	SDG9.4.1, SDG13.2.1
NIP44	KP05, EPA, Projekcije emisije gasova s efektom staklene bašte	
NIP45	MORT, Indikator izgrađenosti (%)	SDG11.7.1
NIP46	MORT, Indikator planirane izgrađenosti (%)	SDG11.7.1

NIP47	MORT, Indikator iskorišćenosti GP unutar GUR-a (%)	SDG11.7.1
NIP48	MORT, Indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%)	SDG11.7.1
NIP49	MORT, Udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština	
NIP50	MORT, Udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije	
NIP51	UNDAF, Udio smanjenja emisija GHG na godišnjem nivou u ukupnim emisijama GHG (%)	SDG9.4.1, SDG13.2.1
NIP52	UNDAF, Broj donijetih i operativnih nacionalnih akcionih planova za različite vrste vanrednih situacija	SDG 1.5.3, SDG 11.b.2, SDG 11.b.1, SDG 11.b.1, SDG 11.5.1, SDG 13.1.2

***Tabela P V-4**: Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja, Prioritetna tema: Ekonomski resursi*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	SDG indikator za koji se procjenjuje da se u određenom opsegu može povezati sa nacionalnim indikatorom
NIE01	MONSTAT, Stopa zaposlenosti (ARS)	SDG8.2.1, SDG 8.3.1, SDG8.9.2, SDG9.2.2
NIE02	MRSS, Udio neformalnog rada (istraživanje)	
NIE03	MF, Bilans tekućeg računa u BDP (deficit)	SDG17.13.1
NIE04	MF, Stepen pokrivenosti uvoza izvozom	SDG17.4.1, SDG17.13.1
NIE05	MF, Neto strane direktne investicije (SDI) u BDP-u	SDG10.B.1, SDG17.13.1
NIE06	UC, Prosječno vrijeme carinjenja robe pri uvozu i izvozu	
NIE07	MF, Državni dug u BDP-u	SDG17.13.1
NIE08	MF, Javni dug u BDP-u	SDG17.13.1
NIE09	MF, Troškovi servisiranja duga kao % BDP-a	SDG17.13.1
NIE10	MF, BDP/pc u paritetu kupovne moći (EU=100)	SDG8.1.1
NIE11	ME, Indikativni cilj uštede energije, % u odnosu na ukupnu potrošnju (energetska efikasnost)	SDG7.3.1, SDG7.B.1
NIE12	E01, EPA, Potrošnja primarne energije po energentima	SDG7.2.1
NIE13	E02, EPA, Potrošnja finalne energije po sektorima	SDG7.2.1
NIE14	E03, EPA, Zavisnost od uvoza energije	SDG7.2.1
NIE15	E04, EPA, MDG7.1.6, Energetski intenzitet	SDG7.2.1, SDG7.3.1
NIE16	E05, EPA, Potrošnja primarne energije iz OIE	SDG7.1.2, SDG7.2.1, SDG7.b.1
NIE17	MDG 7.1.7, Udio OIE u bruto finalnoj energetskoj potrošnji	SDG7.2.1, SDG7.b.1
NIE18	E06, EPA, Potrošnja električne energije iz OIE	SDG7.1.2, SDG7.2.1, SDG7.b.1
NIE19	S01, EPA, Putnički saobraćaj	SDG9.1.2
NIE20	S02, EPA, Teretni saobraćaj	SDG9.1.2
NIE21	S03, EPA, Prosječna starost voznog parka	SDG9.1.2
NIE22	S04, EPA, Broj motornih vozila	SDG9.1.2
NIE23	T01, EPA, Dolasci turista	SDG8.9.1
NIE24	T02, EPA, Noćenja turista	SDG8.9.1
NIE25	T03, EPA, Intenzitet turizma: Broj ležaja i stepen iskorišćenosti kapaciteta	SDG8.9.1
NIE26	T04, EPA, Broj turista na kružnim putovanjima	SDG8.9.1
NIE27	T05, EPA, Broj posjetilaca u nacionalnim parkovima	SDG8.9.1
NIE28	MORT, Udio primarnih turističkih kapaciteta u ukupnim kapacitetima	SDG8.9.1
NIE29	MORT,Prosječna godišnja popunjenost primarnih kapaciteta (u %)	SDG8.9.1

NIE30	MORT,Broj nacionalnih, lokalnih i turističkih biznis zona	
NIE31	MORT, Godišnja stopa rasta generisanog otpada (u JLS u kojima se procjenjuje porast stanovnika)	SDG11.6.1
NIE32	MORT, Količina proizvedenog industrijskog otpada	
NIE33	MORT, Sakupljeni otpad u odnosu na ukupni generisani otpad (količina tretiranog i odloženog komunalnog otpada u odnosu na količinu proizvedenog komunalnog otpada)	SDG11.6.1
NIE34	MORT, Procenat prerađenog industrijskog otpada	
NIE35	MORT, Procenat prikupljenog otpadnog materijala (staklo, papir, metal i plastika) pripremljen za ponovu upotrebu i reciklažu	SDG12.5.1, SDG11.6.1
NIE36	MORT, Procenat neopasnog građevinskog otpada koji je pripremljen za ponovnu upotrebu	
NIE37	MORT, Količina sekundarno izdvojenih komponenti otpada	SDG12.5.1
NIE38	MORT, Broj reciklažnih centara i reciklažnih dvorišta	SDG12.5.1
NIE39	MORT, Količina biološki razgradivog komunalnog otpada koja se odlaže na deponiju u odnosu na ukupnu masu biološki razgradivog otpada	SDG11.6.1
NIE40	MPRR, MORT, Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava uključenih u turističku ponudu	SDG2.b.1
NIE41	MPRR, MORT, Udio poljoprivrednih gazdinstava uključenih u turističku ponudu čiji su nosioci mlađi od 40 go¬dina (mladi farmeri)	SDG2.b.1
NIE42	MPRR, MORT, Udio polj. površina u programima posebne po¬drške poljoprivredi i ruralnom razvoju (zelena plaćanja, organska polj., zaštićena područja, pod¬ručja s prirodnim ograničenjima za poljoprivredu, područja posebne prirodne vrijednosti i sl.)	SDG2.b.1
NIE43	MF, Iznos sredstava podrške za realizaciju projekata ruralnog razvoja	SDG2.b.1
NIE44	MPRR, MORT, Broj razvojnih projekata u ruralnim područjima koje su pokrenule lokalne zajednice	
NIE45	MPRR, MORT, Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja su kroz programe ruralnog razvoja modernizovala proizvodnju	SDG2.b.1, SDG2.3.2
NIE46	MPRR, MORT, Broj porodičnih poljoprivrednih gazdinstava koja ostvaruju pravo na direktna zelena plaćanja	SDG2.b.1, SDG2.3.2
NIE47	P01, EPA, Potrošnja mineralnih đubriva	
NIE48	P02, EPA,Potrošnja sredstava za zaštitu bilja	
NIE49	MPRR, Broj sertifikovanih poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (sertifikovani sistem kvaliteta; bezbjednosti hrane; oznake porijekla; geografske oznake; oznake garantovano tradicionalnih specijaliteta)	SDG2.b.1
NIE50	PKCG, Broj poljoprivrednih proizvoda koji koriste žig „Dobro iz Crne Gore“	
NIE51	MPRR, Broj proizvođača sa statusom organskog proiz¬vođača	SDG2.b.1
NIE52	P03, EPA, Područja pod organskom poljoprivredom	
NIE53	R01, EPA, Procjena biomase ribljeg fonda i dozvoljene kvote za izlov	SDG14.7.1
NIE54	R02, EPA, Proizvodnja u marikulturi	SDG14.7.1
NIE55	R03, EPA, Kapacitet ribarske flote	SDG14.7.1
NIE56	MPRR, Broj zaposlenih u sektoru ribarstva	SDG14.7.1

NIE57	MPRR, Učešće programa podrške ribarstvu u Agrobudžetu	SDG14.7.1
NIE58	ME, Broj formiranih klastera u Crnoj Gori i godišnja stopa rasta (broj novih klastera)	
NIE59	IRF, Broj realizovanih kreditnih linija za podsticaj razvoja MSP preko IRF-a koje spadaju u podršku zelenom preduzetništvu	
NIE60	MN, MF,Ulaganja u istraživanje i razvoj (% BDP-a), cilj 3% do 2025.	SDG9.5.1
NIE61	MN,Broj inovaciono-preduzetničkih centara	SDG9.5.2
NIE62	MN, Broj izvršilaca u Naučno tehnološkom parku u prostoru UCG	SDG9.5.2
NIE63	MF, Državna pomoć u BDP-u i učešće regionalne pomoći u ukupnoj državnoj pomoći	
NIE64	DJN, Broj postupaka javnih nabavki u koje su uključena zelena mjerila u dokumentaciju za postupak JN	SDG12.7.1
NIE65	DJN, Broj integrisanih osnovnih mjerila za zelene javne nabavke u postupku javnih nabavki u jednoj godini	SDG12.7.1
NIE66	MN, Broj centara izvrsnosti u CG i broj aplikacija u međunarodnim programima saradnje u oblasti istraživanja i razvoja	
NIE67	MP, MN, Broj pokrenutih programa cjeloživotnog učenja za povećanje inovativnih potencijala i obrazovanje menadžera	
NIE68	MONSTAT, Produktivnost resurusa	SDG 8.4.1, SDG 8.4.2

Tabela P V-5: *Pregled dostupnih nacionalnih indikatora održivog razvoja, Prioritetna tema: Upravljanje za održivi razvoj*

Oznaka indikatora	Naziv indikatora	SDG indikator za koji se procjenjuje da se u određenom opsegu može povezati sa nacionalnim indikatorom
NIU01	Zadovoljstvo javnosti učešćem u procesima donošenja i sprovođenja strateških dokumenata i propisa	SDG 16.7.2, SDG 16.10.2
NIU02	Broj primjedbi na dostupnost analiza i podataka o održivom razvoju	SDG 16.7.2, SDG 16.10.2
NIU03	Broj sektorskih strategija i relevantih akcionih planova koji su usklađeni s NSOR	SDG 17.14.1, SDG 17.16.1
NIU04	Broj primjedbi primljenih od zainteresovane javnosti koje su prihvaćene odnosno koje su uticale na usklađivanje/promjenu strateških dokumenata i propisa održivog razvoja	SDG 16.7.2, SDG 16.10.2
NIU05	Broj strateških dokumenata i propisa za koje su, u fazi izrade, bile organizovane javne konsultacije	SDG 16.7.2, SDG 16.10.2
NIU06	Broj programa i projekata koji su realizovani korišćenjem i nadogradnjom postojećih (baza) podataka	SDG 17.14.1, SDG 17.16.1
NIU07	Broj sistematizovanih radnih mjesta i broj stvarno zaposlenih na stručno administrativnim poslovima politike održivog razvoja	SDG17.14.1, SDG 17.16.1
NIU08	Udio propisa u oblasti životne sredine i klimatskih promjena koji su usklađeni s pravnom tekovinom EU	SDG 16.10.2 SDG 17.7.1
NIU09	MORT, Broj priloga nevladinih organizacija tokom javnih rasprava o nacrtima propisa i strategija na godišnjem nivou.	

8.6. Prilog VI - Pregled odabranih kompleksnih indikatora za kumulativno praćenje trendova održivosti

8.6.1. Indeks ljudskog razvoja (HDI)

<table>
<tr><td>Ime indikatora</td><td>Indeks ljudskog razvoja (Human Development Index, HDI)</td></tr>
<tr><td>Tematska oblast</td><td>Ljudski resursi</td></tr>
<tr><td>Kratak opis</td><td>Indeks ljudskog razvoja predstavlja mjeru postignuća u tri ključne oblasti ljudskog razvoja: dugovječan i zdrav život, obrazovanje (pristup znanju) i pristojan životni standard. HDI predstavlja geometrijsku sredinu normalizovanih indeksa za sve tri navedene dimenzije. Izvori podataka i metodologija su predstavljeni u tekstu koji slijedi.

Izvori podataka:
• “Life expectancy at birth” (očekivano trajanje života, u godinama): UNDESA (2015);
• “Mean years of schooling” (očekivani broj godina školovanja): Barro i Lee (2014), UNESCO Institute for Statistics (2015) i Human Development Report (2015);
• “Expected years of schooling” (prosječan broj godina školovanja): UNESCO (2015);
• “GNI per capita” (Bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika, u 2011. PPP $): World Bank (2015), IMF (2015) i UNSD (2015).

Metodologija obračuna u dva koraka
<table><tr><th>Dimenzija</th><th>Indikator</th><th>Minimum</th><th>Maksimum</th></tr><tr><td>Zdravlje</td><td>očekivano trajanje života (u godinama)</td><td>20</td><td>85</td></tr><tr><td rowspan="2">Obrazovanje</td><td>očekivani broj godina školovanja</td><td>0</td><td>18</td></tr><tr><td>prosječan broj godina školovanja</td><td>0</td><td>15</td></tr><tr><td>Životni standard</td><td>Bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika (u 2011. PPP $)</td><td>100</td><td>75.000</td></tr></table>Indeks dimenzije = (stvarna vrijednost – minimalna vrijednost) / (maksimalna vrijednost – minimalna vrijednost)

Drugi korak - Obračun kompleksnog indikatora HDI
HDI = (INDEKSzdravlje * INDEKSobrazovanje * INDEKSdohodak) ^(1/3)</td></tr>
<tr><td></td><td>Podaci se objavljuju za 188 država.</td></tr>
</table>

Jedinica mjere / rezultat	Vrijednost indeksa se kreće od 0 do 1, gdje 0 označava najniži stepen ljudskog razvoja, dok 1 predstavlja najviši stepen. Veoma visokim ljudskim razvojem se smatra rezultat veći od 0,800, dok se rezultat od 0,700 do 0,799 označava kao visoki ljudski razvoj. Rezultat između 0,550 do 0,699 se smatra srednjim ljudskim razvojem, dok se za nizak nivo ljudskog razvoja smatraju vrijednosti ispod 0,550.
Učestalost ažuriranja	HDI rezultati su obračunati 1990. i 2000. godine, a od 2010. godine se obračunavaju godišnje. Rezultati za Crnu Goru su prvi put objavljeni 2005. godine.
Rezultati za Crnu Goru	HDI za Crnu Goru iznosi 0,802 (U 2014. godini, Crna Gora je zauzela 49. mjesto na listi od 188 država). U periodu od 2005-2014. godine Crna Gora je zabilježila porast HDI-a sa 0,750 na 0,802, odnosno za +7%, što predstavlja prosječni godišnji rast od oko 0,75%. Ovaj rezultat, po prvi put, rangira Crnu Goru u države sa veoma visokim ljudskim razvojem. Ipak, treba napomenuti da je rezultat od 0,802 ispod prosjeka država sa veoma visokim ljudskim razvojem.
Posljedice rezultata	U periodu od 1980-2014. godine, očekivano trajanje života u Crnoj Gori je poraslo za 3,1 godinu, prosječan broj godina školovanja je porastao za 0,7 godina, a očekivani broj godina školovanja je porastao za 2,1 godinu. Bruto nacionalni dohodak Crne Gore se povećao za 41,5% u periodu 2000-2014. Crna Gora, kao zemlja sa veoma visokim ljudskim razvojem ima i visok Ekološki otisak po glavi stanovnika, što je konzistentno sa globalnim trendovima.
Odgovorna institucija	Program ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) Instituciju je moguće kontaktirati preko kontakt forme koja je dostupna na adresi: http://hdr.undp.org/en/contact
Veb sajt	http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	3.1, 3.2, 3.6, 3.9, 4.1, 4.3, 8.1, 8.9, 10.1
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	Ne.

8.6.2. Indeks društvenog progresa (SPI)

Ime indikatora	**Indeks društvenog progresa (Social Progress Index, SPI)**
Tematska oblast	Društveni resursi
Kratak opis	Indeks društvenog progresa mjeri sveobuhvatan društveni progres koji je podijeljen u tri dimenzije, od kojih je svaka od dimenzija dodatno podijeljena u četiri komponente - 1) osnovne ljudske potrebe (ishrana i osnovna zdravstvena zaštita, voda i sanitetske mjere, skloništе (zaklon, utočište) i lična bezbjednost), 2) osnove dobrobiti (pristup osnovnim uslugama obrazovanja, pristup informacijama i sredstvima komunikacije, zdravstvo i dobrobit, održivost ekosistema) i 3) prilike/šanse (lična prava, lična sloboda i izbor, tolerancija i inkluzija i pristup naprednim uslugama obrazovanja).
Jedinica mjere / rezultat	SPI se ocjenjuje na tri nivoa (ukupnom, nivou dimenzije i nivou komponente) na skali od 0 do 100, gdje 0 predstavlja najniži nivo progresa, a 100 najviši. Skala se dobija identifikovanjem najboljeg i najlošijeg apsolutnog rezultata za svaki pojedinačni indikator na globalnom nivou koji je bilo koja država zabilježila u periodu od 2004. godine, kako bi se utvrdila najviša vrijednost (100) i najniža vrijednost (0) na skali.
Učestalost ažuriranja	SPI je prvi put zvanično objavljen 2014. godine, nakon što je probna verzija objavljena 2013. godine. SPI za 2015. godinu sadrži ocjene za 135 država. Idealno bi bilo kada bi u narednom periodu period ažuriranja bio jedna godina.
Rezultati za Crnu Goru	Kada su u pitanju dimenzija Osnovnih ljudskih potreba, Crna Gora je najbolje ocijenjena u dijelu komponente Ishrana i osnovna zdravstvena zaštita, dok najviše prostora za unapređenje postoji kod komponente Sklonište (zaklon, utočište). U okviru dimenzije Osnove dobrobiti, Crna Gora je ostvarila najbolji rezultat kada je u pitanju komponenta Pristup osnovnim uslugama obrazovanja, ali zaostaje u komponenti Zdravstvo i dobrobit. Kada se u obzir uzme dimenzija Prilike/šanse, Crna Gora je najbolje ocijenjena u oblasti Ličnih prava, a najviše prostora za unapređenje postoji kod Lične slobode i izbora. Social Progress Imperative, agencija koja je odgovorna za ovaj indikator, pokušava da u 2016. godini izgradi Mrežu društvenog progresa (Social Progress Network) u Crnoj Gori. Ukoliko pokušaj bude uspješan, potrebno je razmotriti mogućnosti upotrebe podataka koji će se dobijati kroz EU-SILC (The European Union Statistics on Income and Living Conditions) u svrhu pilotiranja SPI u Crnoj Gori. Više informacija o rezultatima Crne Gore je dostupno na adresi: http://www.socialprogressimperative.org/en/data/spi/countries/MNE

Posljedice rezultata	Kada je u pitanju dimenzija Osnovne ljudske potrebe, Crna Gora je ostvarila rezultat iznad prosjeka za komponente Ishrana i osnovna zdravstvena zaštita, kao i Voda i sanitetske mjere, ali je zabilježila ispodprosječan rezultat za komponente Lična bezbjednost (posebno u oblastima nasilni kriminal i percepcija kriminaliteta) i Sklonište (posebno za oblasti kvalitet snabdijevanja električnom energijom i raspoloživost dostupnih objekata za stanovanje). U okviru dimenzije Osnove dobrobiti, Crna Gora je zabilježila iznadprosječan rezultat za komponente Pristup osnovnim uslugama obrazovanja i Pristup informacijama i sredstvima komunikacije, ali je imala rezultat ispod prosjeka za komponente Održivost ekosistema, kao i Zdravstvo i dobrobit. Konkretno, postoji mjesta za napredak u oblastima održivosti ekosistema, biodiverziteta i staništa, i emisijama gasova koji izazivaju efekat staklene bašte. Dodatno, rezultati su značajno ispod prosjeka kada su u pitanju broj smrtnih slučajeva koji nastaju kao posljedica zagađenja vazduha, nezarazne bolesti i stopa samoubistava. Kada se u obzir uzme dimenzija Prilike/šanse, upravo je to oblast u kojoj postoji najviše prostora za napredak Crne Gore. Lična prava, prvenstveno sloboda govora i prava privatne svojine, su na niskom nivou. Ostali indikatori kod kojih postoji mogućnost za značajan napredak su broj univerziteta rangiranih na globalnim listama, tolerancija i inkluzija, diskriminacija i nasilje nad manjinama, vjerska tolerancija, prava LGBT osoba, kao i ostale slobodne ličnog izražavanja.
Odgovorna institucija	Social Progress Imperative. Instituciju je moguće kontaktirati preko kontakt forme koja je dostupna na adresi: http://www.socialprogressimperative.org/contact
Veb sajt	http://www.socialprogressimperative.org/
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	1.4, 2.1, 3.1, 3.2, 3.3, 3.6, 3.9, 4.1, 4.3, 4.5, 4.6, 5.3, 5.b, 6.1, 6.2, 6.3, 10.2, 11.1, 12, 15.5, 16.1,16.5, 16.10, 16.a
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	Ne.

8.6.3. Indeks rodne nejednakosti (GII)

Ime indikatora	**Indeks rodne nejednakosti (Gender Inequality Index, GII)**
Tematska oblast	Društveni resursi
Kratak opis	GII pokazuje gubitak u ljudskom razvoju koji je nastao kao posljedica nejednakosti između postignuća žena i muškaraca u tri značajna aspekta (dimenzije) ljudskog razvoja - 1) reproduktivno zdravlje (mjeri se kroz maternalni mortalitet i stopu porođaja adolescentkinja), 2) politička pozicija (mjeri se pomoću udjela mjesta u parlamentu koje zauzimaju žene, kao i odnosa žena i muškaraca starijih od 25 godina koji imaju makar neki stepen srednjeg/višeg/visokog obrazovanja) i 3) ekonomski status (mjeri se pomoću stope participacije na tržištu rada žena i muškaraca starijih od 15 godina). Izvori podataka: • Maternalni mortalitet: UN Maternal Mortality Estimation Group (2014). • Stopa porođaja adolescentkinja: UNDESA (2013). • Udio mjesta u parlamentu koje zauzimaju žene: IPU (2015). • Odnos žena i muškaraca starijih od 25 godina koji imaju makar neki stepen srednjeg/višeg/visokog obrazovanja: UNESCO Institute for Statistics (2015), Barro and Lee (2014). • Stopa participacije na tržištu rada: ILO (2015).
Jedinica mjere / rezultat	Vrijednost indeksa se kreće od 0 do 1, gdje 0 označava da žene i muškarci imaju ista postignuća, dok 1 označava da jedan rod ima najgora moguća postignuća u sve tri dimenzije.
Učestalost ažuriranja	Dostupni su podaci za 155 država. GII rezultati su objavljivani u 2000, 2005. i 2010. godini, kao i svake godine nakon 2013. godine. Godina 2014. je prva u kojoj je istraživanje urađeno za Crnu Goru.
Rezultati za Crnu Goru	0.171 (zauzima 37. mjesto među 155 država, za 2014. godinu) U Crnoj Gori, žene imaju 17,3% mjesta u parlamentu, dok 84,2% odraslih žena ima neki stepen srednjeg/višeg/visokog obrazovanja, u poređenju sa 94,7% muškaraca. Na svakih 100.000 živih porođaja, 7 žena umre zbog uzroka koji su posljedica porođaja. Stopa porođaja adolescentkinja je 15,2 porođaja na 1.000 žena uzrasta 15-19 godina. Stopa participacije žena na tržištu rada je 43,0%, u poređenju sa 57,3% za muškarce.
Posljedice rezultata	GII pokazuje gubitak u ljudskom razvoju koji je nastao kao posljedica nejednakosti između postignuća žena i muškaraca u jednoj državi. Analiza ovog indikatora tokom vremena može pokazati da li se nejednakost rodova povećava ili smanjuje sa razvojem države. Prema ovom indeksu, šanse za razvoj se smanjuju kada se nejednakost povećava. Analiza neformalne zaposlenosti i sive ekonomije u Crnoj Gori u 2014. godini je pokazala da su žene manje uključene u neformalne aktivnosti od muškaraca - skoro 70% žena je bilo formalno zaposleno, za razliku od 65% muškaraca.
Odgovorna institucija	Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) Instituciju je moguće kontaktirati preko kontakt forme koja je dostupna na adresi: http://hdr.undp.org/en/contact

Table E: Montenegro's Gii for 2014 relative to selected countries and groups

	Gii value	Gii RAnk	Maternal mortality ratio	Adolescent birth ratio	Share of seats in parliament (%)	Population with at least some secondary educaion (%)		Labour force participation rate	
						Female	Male	Female	Male
Montenegro	0,171	37	7	15,2	17,3	84,2	94,7	43.0	57.3
Latvia	0,167	36	13	13,5	18,0	98,9	99.0	54.0	67.6
Lithuania	0,125	23	11	10,6	23,4	89,1	94,3	55.8	67.3
Europe and Central Asia	0,300	-	26	30,6	19.0	70,8	50,6	45.6	70.0
Very high HDI	0,199	-	18	19,0	26,5	86,2	87,9	52.1	68.7

Maternal mortality ratio is expressed in number of deaths per 100,000 live births and adolescent birth rate is expressed in number of births per 1,000 women ages 15-19.

Veb sajt	http://hdr.undp.org/en/content/gender-inequality-index
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	3.1, 4.5, 5.1, 5.4, 5.5, 5.a, 5.c, 8.5
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	Ne.

8.6.4. Ekološki otisak (EF)

Ime indikatora	**Ekološki otisak (Ecological Footprint, EF)**
Tematska oblast	Prirodni resursi
Kratak opis	Ekološki otisak prati tražnju društva za resursima i uslugama prirodnih ekosistema i upoređuje ih sa ponudom takvih resursa i usluga iz prirodnih ekosistema. Tražnja se izražava kao biološki produktivna površina zemljišta koju stanovništvo koristi za proizvodnju svih resursa koje koristi, a koja apsorbuje sav njegov otpad, upotrebom aktuelne tehnologije za upravljanje resursima. Ovako iskazana tražnja se upoređuje sa ponudom ekosistema, koja se označava kao biokapacitet. Biokapacitet predstavlja regenerativni kapacitet prirodnog ekosistema i izražava se kao površina zemljišta.
Jedinica mjere / rezultat	Globalni hektar (gha): globalno uporediva, standardizovana jedinica mjere koja predstavlja ekvivalent kapacitetu hektara zemlje prosječne produktivnosti (uzimajući u obzir sve usjeve, pašnjake, šume i područja za ribolov na planeti) koji može da obezbijedi usluge prirodnog ekosistema koji potrebnih društvu.
Učestalost ažuriranja	Ekološki otisak i biokapacitet se obračunavaju godišnje za oko 160 država širom svijeta, ali se rezultati najčešće objavljaju sa "zakašnjenjem" od četiri godine. Aktuelni rezultati, koji su objavljeni u 2016. godini pokrivaju period 1961-2012. Rezultati za Crnu Goru su dostupni za period 2006-2015.
Rezultati za Crnu Goru	U periodu 2006-2015, crnogorski Ekološki otisak se povećao za 45%, sa 2,7 na 3,9 gha po osobi, dok je biokapacitet ostao praktično nepromijenjen (smanjio se sa 2,70 na 2,67 gha po osobi). Crnu Goru je, u 2015. godini, karakterisao ekološki deficit, jer je biokapacitet bio u stanju da zadovolji približno 70% ukupne tražnje za resursima i uslugama.
Posljedice rezultata	Prava vrijednost ovog indikatora je njegova sposobnost da ukaže na balans između konkurentnih ljudskih aktivnosti, tj. u činjenici što pruža mogućnost za upoređivanje tražnje društva za resursima i uslugama prirodnih ekosistema i ponude takvih resursa i usluga iz prirodnih ekosistema. Povećanje vrijednosti Ekološkog otiska neke države predstavlja povećanje tražnje za ekološkim resursima i uslugama, što kao posljedicu ima povećan pritisak na ekosistem i veći rizik za gubitak biodiverziteta. Glavni cilj Ekološkog otiska je da promoviše spoznaju postojanja ekoloških ograničenja, koji bi mogli da posluže kao zaštitne mjere za održivost ekosistema.

Odgovorna institucija	Global Footprint Network Kontakt osoba: Alessandro Galli (e-mail: alessandro.galli@footprintnetwork.org or info@ footprintnetwork.org
Veb sajt	www.footprintnetwork.org
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	12.2 i 8.4 (kada se koristi kao odnos Ekološki otisak i BDP)
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	Ne.

8.6.5. Domaća potrošnja materijala (DMC) i Produktivnost resursa (RP)

Ime indikatora	**Domaća potrošnja materijala (Domestic Material Consumption, DMC) i Produktivnost resursa (Resource Productivity, RP)**
Tematska oblast	Prirodni resursi | Ekonomski resursi
Kratak opis	DMC mjeri ukupnu težinu materijala (biomasa, minerali i fosilna goriva) koji se direktno koristi u državi. Kada se BDP podijeli apsolutnim iznosom DMC-a, dobija se indikator produktivnosti resursa (RP), koji predstavlja mjeru iznosa dodate vrijednosti povezane sa jedinicom domaće potrošnje materijala.
Jedinica mjere / rezultat	Metričke tone (za DMC) i EUR/kg (za RP)
Učestalost ažuriranja	Uobičajeno je godišnje ažuriranje podataka.
Rezultati za Crnu Goru	DMC je iznosio 8.724.634 tona u 2013. godini (14,1 tona po glavi stanovnika), a RP 0,4 EUR/kg u 2013. godini
Posljedice rezultata	Vrijednost DMC za Crnu Goru je dostigla vrhunac 2008. godine i od tada bilježi trend pada, dok se RP postepeno povećao u istom periodu. Crnogorski DMC po glavi stanovnika je veći od prosjeka EU, dok je RP niži. DMC i RP mogu da pomognu u praćenju uticaja politika na ukupnu potrošnju na nivou države, kao i na nivou manjih teritorijalnih jedinica, u slučaju da su podaci za njih dostupni. Vrijednost između 8 i 10 tona po glavi stanovnika se obično uzima kao ciljna vrijednost za održivu potrošnju. Kako bi se ostvario ovaj nivo DMC, neophodno je postojanje politika koje će analizirati ključne lance snabdijevanja u cilju smanjenja otpada i povećavanja produktivnosti u upotrebi sirovih resursa.
Odgovorna institucija	Više institucija obračunava DMC i RP, uključujući Eurostat, UNDP i OECD. Rezultate za Crnu Goru proizvodi Kancelarija Programa ujedinjenih nacija za razvoj u Crnoj Gori.
Veb sajt	Ne postoji.
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	8.4; 12.2
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	SDG8.4.2; SDG12.2.2

8.6.6. Potrošnja prostora (LC)

Ime indikatora	**Potrošnja prostora (Land Consumption, LC)**
Tematska oblast	Prirodni resursi
Kratak opis	LC mjeri trend održivosti potrošnje prostora kao neobnovljivog resursa koji je posebno izložen antropogenom pritisku. Utvrđena su četiri indikatora: 1) indikator izgrađenosti (%), 2) indikator planirane izgrađenosti (%), 3) indikator iskorišćenosti građevinskog područja (GP) unutar generalne urbanističke regulacije (GUR-a %) i 4) indikator iskorišćenosti GP van GUR-a (%). Ovi indikatori predstavljaju sredstvo za praćenje i ocjenjivanje napretka u sprovođenju lokalnih prostornih planova koje je Ministarstvo održivog razvoja i turizma razvilo uz podršku Svjetske banke. Navedeni indikatori su adaptirani za slučaj obalnih opština, na način što su dopunjeni sa pet dodatnih indikatora: 1) udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština, 2) udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije, 3) izgrađenost odnosno iskorišćenost građevinskih područja, 4) broj novih građevinskih područja izdvojenih od postojećih utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje, 5) površine konfliktnih područja koja čine neizgrađena građevinska područja u zonama visoke ranjivosti, 6) broj novih građevinskih područja (izdvojenih od postojećih, utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje) u zonama visoke ranjivosti, 7) izgrađenost obalne linije, 8) udio obale na koji se primjenjuje obalni odmak bez mogućnosti adaptacije utvrđen kroz PPPNOP, 9) izgrađenost zona proširenja odmaka. Devet indikatora su razvijeni u okviru Programa upravljanja obalnim podru;jem Crne Gore (Coastal Area Management Programme of Montenegro CAMP MN) s ciljem da se izvrši monitoring dijela mjera koje su definisane Nacionalnom strategijom integralnog upravljanja obalnim područjem, a u svrhu razvoja Prostornog plana obalnog područja Crne Gore. Daju kvalitativni i kvantitativni iskaz stanja i trendova kada je u pitanju obalno prodručje. Metodologija ove grupe indikatora je razvijena, podaci obračunati i analizirani od strane PAP/RAC (UNEP/MAP), a u saradnji sa Ministarstvom održivog razvoja i turizma Crne Gore.
Jedinica mjere / rezultat	Svaki indikator u okviru LC kumulativnog indikatora ima definisane posebne zadatke (targete) u odnosu na proporciju ukupne površine. Fokus ovih indikatora je regulacija pretjerane potrošnje prostora, optimizacija planiranja prostora eliminisanjem konfliktnih namjena prostora, te regulacija gradnje u užem obalnom području – tzv. obalni odmak.
Učestalost ažuriranja	Podaci se ažuriraju na svake 2-3 godine.

<table>
<tr><td>Rezultati za Crnu Goru</td><td>
<table>
<tr><th>KLJUČNI POKAZATELJI</th><th>POLAZNO STANJE</th><th>PPPNOP 2015. g.</th><th>PPPNOP 2030. g.</th></tr>
<tr><td>1. udio građevinskih područja u ukupnoj površini obalnih opština</td><td>15,5% (sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.)</td><td>9%</td><td>10%</td></tr>
<tr><td>2. udio građevinskih područja u pojasu širine 1 km od obalne linije</td><td>46,3% (sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.)</td><td>35%</td><td>35%</td></tr>
<tr><td>3. izgrađenost odnosno iskorišćenost građevinskih područja</td><td>18,5% (sintezna karta građevinskih područja, izgrađenost prema ortofoto snimku iz 2011. g.)</td><td>30%</td><td>50%</td></tr>
<tr><td>4. broj novih građevinskih područja izdvojenih od postojećih utvrđenih kroz PPPNOP i kroz njegovo sprovođenje</td><td>sintezna karta građevinskih područja prema stanju važećih planskih dokumenata iz 2013. g.</td><td>prema planu namjene površina</td><td>prema budućim izmjenama PPPNOP-a i PUP-ova</td></tr>
</table>
</td></tr>
<tr><td>Posljedice rezultata</td><td>Studija “Measuring Sprawl 2014”, koju je izradila Smart Growth America, govori o četiri faktora. Prvi je, uopšteno govoreći - gustina. Do parametara gustine dolazi se sagledavanjem šest osnovnih faktora: ukupna gustina naseljenosti, procenat populacije koja nastanjuje stambene zone male gustine u predgrađima, procenat populacije koja nastanjuje zone srednje do visoke gustine stanovanja, gustina naseljenosti unutar izgrađenih zona i gustina zaposlenosti na određenom području. Drugi parametar odnosi se na kvantifikaciju uspostavljanja više namjena ili funkcija na istom prostoru – “land use mix”. Ovim parametrom mjeri se kombinacija više faktora kao npr. balans zaposlenosti u odnosu na ukupnu populaciju, kombinacija više tipova poslova unutar nekog prostornog obuhvata, pješačka distanca do posla i sl. Treći parametar, centralizacija aktivnosti, tretira proporciju stanovnika i poslovnih aktivnosti na određenom prostoru. Četvrtim parametrom obuhvaćena je tzv. dostupnost ulične mreže - saobraćajnica. Dostupnost se mjeri prosječnom dužinom uličnih blokova, prosječnom veličinom bloka, procentom blokova koji se mogu tretirati urbanim po dimenzijama, gustina uličnih ukrštanja, procenat raskrsnica sa dva ili više ukrštanja i sl.</td></tr>
<tr><td>Odgovorna institucija</td><td>PAP/RAC (Priority Actions Programme Regional Activity Center of the UNEP/MAP)</td></tr>
<tr><td>Veb sajt</td><td>http://www.pap-thecoastcentre.org/</td></tr>
<tr><td>Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030</td><td>11, 14</td></tr>
<tr><td>Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja</td><td>Ne.</td></tr>
</table>

8.6.7. Indeks istinskog razvoja (GPI)

Ime indikatora	**Indeks istinskog razvoja (Genuine Progress Indicator, GPI)**
Tematska oblast	Ekonomski resursi
Kratak opis	GPI mjeri ekonomski i društveni progres. Razvijen je 1995. godine kao alternativa za BDP, a zasniva se na svom prethodniku, Indeksu održivog ekonomskog blagostanja (ISEW). GPI predstavlja jednu od prvih alternativa BDP-u koju ju potvrdila naučna zajednica i koji redovno koriste vlade i nevladine organizacije širom svijeta. Upotreba GPI može pomoći državama da preusmjere svoju ekonomsku politiku ka održivosti. GPI se zasniva na istim podacima o ličnoj potrošnji koje koristi i BDP, ali uzima u obzir i dodatne dimenzije kao što su distribucija dohotka, vrijednost rada u domaćinstvu i vrijednost volonterskog rada, blagodeti slobodnog vremena, vijek trajanja trajnih dobara i javne infrastrukture, zavisnost od inostranih sredstava, negativni aspekti kriminala, zagađivanje, degradacija i iscrpljivanje resursa, kao i negativne efekte koje sadašnja proizvodnja i sadašnje stvaranje dohotka imaju na resurse koji omogućavaju stvaranje dohotka.
Jedinica mjere / rezultat	Kao i BDP, i GPI se izražava u monetarnoj vrijednosti (novcu), pa se zbog toga mogu upoređivati na istoj skali. GPI kao osnovu za računanje uzima BDP države, kojem dodaje i od koga oduzima pozitivne i negativne efekte koji su ranije navedeni.
Učestalost ažuriranja	Zavisi od raspoloživosti podataka, ali bi bilo idealno kada bi se obračunavao na godišnjem nivou. Trenutno ne postoji jedinstvena nezavisna organizacija koja računa GPI za države širom svjeta, ali su rezultati dostupni za desetak zemalja, među kojima su SAD, Kanada, Finska, Italija i Čile.
Rezultati za Crnu Goru	GPI nikada do sada nije izračunat za Crnu Goru. ISEW takođe nikada ranije nije izračunat, a mogao bi da posluži kao alternativa za GPI u slučaju da su ulazni podaci za obračun ograničeni, imajući u vidu da je jednostavniji, tj. da sadrži manje parametara. Predlaže se realizacija pilot projekta kako bi se utvrdila prva ocjena Crne Gore i njene posljedice.
Posljedice rezultata	GPI je najbolje objasniti i razumjeti upoređivanjem sa BDP. Ukoliko BDP raste, a to ne dovodi do povećanja GPI (ili u izuzetnim slučajevima dovodi do smanjenja), imamo situaciju u kojoj ekonomski rast države ne dovodi do povećanja opšte dobrobiti za njene građane. Različiti elementi koje GPI uzima u obzir mogu poslužiti kao vodilje za uvođenje politika koje mogu dovesti do povećavanja dobrobiti za građane.
Odgovorna institucija	Ne postoji jedinstvena nezavisna organizacija koja računa GPI za države širom svjeta. GPI za pojedinačne države najčešće obračunavaju naučnici, statistički zavodi ili nezavisni konsultanti. Nijedna UN agencija, do sada, nije koristila ovaj indikator.
Veb sajt	Ne postoji. Više informacija o ovom indikatoru se može naći u radovima sledećih autora - Robert Costanza i Ida Kubiszewski.
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	1b; 3.7; 3.8; 3.9; 4.3; 7.2; 8.1; 9.1; 10.1; 10.4; 12.2; 12.4; 13.2; 14.1; 15.1; 15.2; 15.3; 15.5; 16.1; 16.4;
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	Ne.

8.6.8. Indeks demokratije u životnoje sredinie (EDI)

Ime indikatora	**Indeks demokratije u životnoj sredini (Environmental Democracy Index, EDI)**
Tematska oblast	Upravljanje | Društveni resursi
Kratak opis	EDI mjeri tri ključna elementa demokratije životne sredine: transparentnost, participaciju i pravdu. EDI pruža sveobuhvatnu sliku o mogućnostima građana da pristupaju informacijama koje se tiču uticaja na životnu sredinu, da učestvuju u procesu donošenja odluka, da zahtijevaju dosljednu primjenu zakona koji se odnose na zaštitu životne sredine, kao i da zahtijevaju odštetu za pričinjenu štetu. Analiza koju koristi EDI je ograničena na zakone i regulativu na nacionalnom nivou, što znači da ne uzima u obzir regulativu na subnacionalom nivou (regionalnom, opštinskom, lokalnom...). Indikator je naučno potvrđen i sadrži 75 pravnih indikatora koji su razvijeni na osnovu 23 UNEP Bali smjernice koje se tiču Principa 10, a odnose se na razvoj i primjenu ustava, zakona, regulativa i drugih pravno-obavezujućih normi na nacionalnom nivou. Ovih 75 indikatora se agregiraju u jedinstvenu vrijednost (rezultat), a način bodovanja ovih parametara je usaglašen u konsultacijama sa pravnim stručnjacima i civilnim društvom. Pravni indikatori (i njihov ukupan rezultat) se dopunjavaju sa 24 indikatora praksi, koji predstavljaju dopunski sistem bodovanja, a koji imaju za cilj da pokažu u kojem stepenu se demokratija životne sredine primjenjuje u praksi.
Jedinica mjere / rezultat	EDI rezultat se izražava na skali od 0 do 3. Rezultat 0 označava da zakon ograničava makar neke aspeke proceduralnih prava, dok rezultat od 3 pokazuje da su prihvaćeni svi primjeri dobre prakse. Prosječna EDI vrijednost na globalnom nivou je 1,42 (37 država ima rezultat koji je iznad prosjeka, dok 33 zemlje imaju ispodprosječan rezultat). Indikatori praksi se ocjenjuju kvalitativno, upotrebom sledeće skale: "Da" (praksa se u potpunosti primjenjuje), "Ograničeno" (praksa se primjenjuje parcijalno) i "Ne" (praksa se ne primjenjuje). Važno je napomenuti da rezultati indikatora praksi ne utiču na rezultate pravnih indikatora.
Učestalost ažuriranja	EDI je do sada obračunat samo jednom, i to za 70 država, a rezultati će ubuduće biti objavljivani svake druge godine, kako bi bilo moguće pratiti napredak država tokom vremena. Takođe, planirane su i promjene u metodologiji, kako bi se u obzir uzele i dodatne procjene implementacije demokratije životne sredine.
Rezultati za Crnu Goru	Istraživanje do sada nije rađeno za Crnu Goru.
Posljedice rezultata	Predlaže se realizacija pilot projekta kako bi se utvrdila prva ocjena Crne Gore i njene posljedice.
Odgovorna institucija	The Access Initiative (TAI) i World Resources Institute (WRI) Kontakt osobe: Jesse Worker (email: jworker@wri.org) i Lalanath de Silva (email: ldesilva@wri.org). UNEP Bali smjernice koje se tiču Principa 10, predstavljaju međunarodni standard sa kojim se, u okviru EDI, upoređuju nacionalna zakonodavstva. Nijedna UN agencija, do sada, nije koristila ovaj indikator.
Veb sajt	http://www.environmentaldemocracyindex.org/
Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030	16.3; 16.10; 16.6; 16.7
Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja	Ne.

8.6.9. Indeks performansi životne sredine (EPI)

<table>
<tr><td>Ime indikatora</td><td>Indeks performansi životne sredine
(Environment Performance Index, EPI)</td></tr>
<tr><td>Tematska oblast</td><td>Upravljanje za održivi razvoj</td></tr>
<tr><td>Kratak opis</td><td>Mjeri performanse države u dvije oblasti koje su prioritetne za životnu sredinu - zaštita ljudskog zdravlja od negativnih uticaja iz životne sredine (označava se kao „Stanje životne sredine“) i zaštita ekosistema i upravljanje resursima (označava se kao „Vitalnost ekosistema“). Ova dva cilja su podijeljena u devet potkategorija:
<table>
<tr><td>Stanje životne sredine</td><td>Vitalnost ekosistema</td></tr>
<tr><td>Uticaji na zdravlje</td><td>Vodeni resursi</td></tr>
<tr><td>Kvalitet vazduha</td><td>Poljoprivreda</td></tr>
<tr><td>Voda i sanitarne usluge</td><td>Šumarstvo</td></tr>
<tr><td></td><td>Ribarstvo</td></tr>
<tr><td></td><td>Biodiverzitet i stanište</td></tr>
<tr><td></td><td>Klima i energetika</td></tr>
</table>
EPI omogućava državama da prate svoje performanse tokom vremena, a pruža i mogućnost upoređivanja sa drugim državama. Takođe, omogućava donosiocima odluka uvid u efektivnost politika za dostizanje odgovarajućih performansi životne sredine.</td></tr>
<tr><td>Jedinica mjere / rezultat</td><td>Vrijednost indeksa se kreće od 0 do 100, gdje 100 označava najviše performanse životne sredine, dok 0 označava najlošiji rezultat.</td></tr>
<tr><td>Učestalost ažuriranja</td><td>Podaci se ažuriraju godišnje.</td></tr>
<tr><td>Rezultati za Crnu Goru</td><td>Crna Gora je, u 2016. godini, ostvarila EPI rezultat od 78,89, što je smješta na 47. mjesto na svijetu, u odnosu na 180 država. Rezultat je značajno popravljen u posljednjih 10 godina, jer je porastao sa 54,23 u 2006. godini, na 55,52 u 2012. godini, da bi u 2016. godini dostigao aktuelnu vrijednost od 78,89.</td></tr>
<tr><td>Posljedice rezultata</td><td>Zahvaljujući rezultatu koji je ostvarila, Crna Gora se nalazi u gornjoj trećini država kada su u pitanju performanse životne sredine. Uprkos tome, Crna Gora ima najniži EPi rezultat od svih evropskih država.
Crna Gora je ostvarila najbolji rezultat kada su u pitanju šumarstvo, uticaji na zdravlje, voda i sanitarne usluge, dok je najslabije ocijenjena u oblastima biodiverziteta i staništva, ribarstva, klime i energetike. Važno je istaći da u oblastima u kojima su ostvareni slabiji rezultati nije ostvaren napredak u posljednjih 10 godina, što ukazuje na činjenicu da odgovarajuće politike ili nisu adekvatne ili imaju ograničenu efektivnost.</td></tr>
<tr><td>Odgovorna institucija</td><td>Univerzitet Jejl
Instituciju je moguće kontaktirati preko kontakt forme koja je dostupna na adresi: http://epi.yale.edu/contact-us</td></tr>
<tr><td>Veb sajt</td><td>www.epi.yale.edu</td></tr>
<tr><td>Indikator je povezan sa ciljem i zadatkom UN Agende 2030</td><td>3.9; 6; 7; 11; 12.4; 13; 14.1; 15</td></tr>
<tr><td>Indikator se nalazi na UN listi indikatora održivog razvoja</td><td>Ne.</td></tr>
</table>

Literatura:

Agencija za zaštitu životne sredine Crne Gore, Izvještaji o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, Podgorica, 2013. godine i 2014.

Agencija za zaštitu životne sredine, Informacija o stanju životne sredine u 2014. godini, Podgorica, 2015.

Agencija za zaštitu životne sredine, Izvještaj o stanju životne sredine na bazi indikatora, 2015.

Agencija za zaštitu životne sredine, Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, 2013.

Becker, Gary S., "The Age of Human Capital", in E. P. Lazear: Education in the Twenty-First Century, Palo Alto: Hoover Institution Press, 2002.

Centar za građansko obrazovanje, Istraživanje javnog mnjenja o korupciji u obrazovanju, Podgorica, 2015.

Centre for Educational Research and Innovation, The Well-being of Nations - The Role of Human and Social Capital", OECD, 2001

Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, „Vrijednosti" u Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti, Podgorica, 2010.

Ecorys, The number of Jobs dependent on the Environment and Resource Efficiency Improvements, report prepared for DG Environment, 2012.

Ecorys, The role of market-based instruments in achieving a resource efficient economy, report prepared for DG Environment, 2011.

Emerton, L., Montenegro: the economic value of biodiversity and ecosystem services, Technical report prepared under the GEF/ UNDP project National Biodiversity Planning to Support the Implementation of the CBD 2011-2020 Strategic Plan in Montenegro, 2013

Eradmaekers Koen at. all, The number of Jobs dependent on the Environment and Resource Efficiency Improvements, report prepared for DG Environment, Ecorys, Rotterdam, 2012.

European Environmental Agency, Material resources and waste - 2012 update, The European Environment, State and Outlook, Brussels, 2012.

Evropska komisija, COM, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Rio+20: towards the green economy and better governance, Brisel, 2011.

Evropska komisija, Green Paper: A 2030 framework for climate and energy policies, Brussels, COM, 2013.

Evropska komisija, Indikativni strateški dokument za Crnu Goru 2014-2020 (Indicative Strategy Paper for Montenegro 2014-2020), Brisel, 2014.

Evropska komisija, Izvještaj o napretku za Crnu Goru, Brisel, 2015.

Evropska komisija, Izvještaj o napretku, Brisel, 2014.

Evropska komisija, Mapa puta do resursno efikasne Evrope – EU mapa puta, Roadmap to a Resource Efficient Europe, Brisel, COM, 2011.

Evropska komisija, Zelena infrastruktura – jačanje evropskog prirodnog kapitala {SWD(2013) 155 final}, 2013, Brisel.

Fedrigo-Fazio, D., Withana, S., Hirschnitz-Garbers, M., and Gradmann, A., Steps towards greening in the EU, Monitoring Member States achievements in selected environmental policy areas - EU summary report, prepared for DG Environment, Brussels, 2013

Globalna mreža za ekološki pritisak, Sudija o ekološkom otisku Crne Gore, Podgorica, 2015.

Government of Hungary, National Framework Strategy on Sustainable Development 2012-2024: National concept on the transition towards sustainability, Budapest, 2013.

Gregović, Branislav d.i.a., Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, Podgorica, 2015.

Grootaert & Bastelaer, Understanding and measuring social capital: a synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative, World Bank, Washington, 2001

Heckman, J. J. "Policies to foster human capital" in Research in Economics, 54(1), 2000

Institut za strateške studije i prognoze, Prevođenje preporuka scenarija 4 razvijenog u NHDR-u za 2014.g na sektorske politike za potrebe izrade NSOR, Podgorica, 2015.

Institut za strateške studije i prognoze, Studija Ekonomska vrijednost zaštićenih područja u Crnoj Gori (The Economic Value of Protected Areas in Montenegro) Podgorica, 2011.

Institute for Environmental studies, Scoping study to identify potential circular economy actions, priority sectors, material flows and value chains, Amsterdam, 2014.

Ivanović, Predrag, Nevenka Glišević, Vladimir Vulić i Srđan Vukčević. "Strukturne promjene u privrednom razvoju Crne Gore", naučno-istraživački projekat za

Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, 2010.

Joseph Stiglitz, Amartya Sen and Jean-Paul Fitoussi, Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, 2008 (accessed via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr)

Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2014 - Put ka resursno efikasnoj ekonomiji, Podgorica, 2014.

Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Ekonomski uticaj klimatskih promjena u Crnoj Gori – na prvi pogled, Podgorica, 2010.

Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka 2016 - Neformalni rad: od izazova do rješenja, Podgorica, 2016.

Komar, Olivera, Gegaj, Pavle, Crna Gora kakvu želim - Izvještaj o nacionalnim konsultacijama u Crnoj Gori o postmilenijumskim razvojnim ciljevima, Podgorica, 2013.

Ministarstvo ekonomije, Industrijska politika Crne Gore do 2020. godine, Podgorica, 2015.

Ministarstvo ekonomije, Izvještaj o realizaciji strategije regionalnog razvoja Crne Gore 2010-2014. za 2013. godinu, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

Ministarstvo ekonomije, Strategija razvoja energetike Crne Gore do 2030. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

Ministarstvo ekonomije, Strategija regionalnog razvoja 2014-2020. godine, Vlada Crne Gore, jun 2014.

Ministarstvo ekonomije, Strategija regionalnog razvoja Crne Gore, 2010-2014. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2011.

Ministarstvo ekonomije, Strategija regionalnog razvoja Crne Gore, 2014-2020. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

Ministarstvo ekonomije, Strategije razvoja prerađivačke industrije 2014-2018, Podgorica, 2014.

Ministarstvo finansija, Pravci razvoja Crne Gore 2013-2016..godine, Vlada Crne Gore,, Podgorica, 2013.

Ministarstvo finansija, Projekcije markoekonomskih i fiskalnih pokazatelja 2015-2018, Podgorica, 2015.

Ministarstvo finansija, Razvojne smjernice Crne Gore 2015-2018, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

Ministarstvo finansija, Strategija upravljanja javnim dugom Crne Gore za period 2015-2018, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

Ministarstvo kulture Crne Gore, Elaborat o opravdanosti transformacije republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture, Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i centra za arheološka istrativanja Crne Gore u upravu za zaštitu kulturnih dobara i javnu ustanovu Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Cetinje, 2011.

Ministarstvo kulture Crne Gore, Izveštaj o radu i stanju u upravnim oblastima iz nadležnosti Ministarstva kulture za 2014. godinu, Cetinje, 2014.

Ministarstvo kulture Crne Gore, Nacionalni program razvoja kulture 2011-2015, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2011.

Ministarstvo kulture, Program razvoja kulture 2016.-2020, Cetinje, mart 2016.

Ministarstvo kulture, Quadrennial Periodic Reports on Measures to Protect and promote the Diversity of Cultural Expressions (Montenegro), Podgorica, 2012.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma i UNDP, Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, bazna analiza NSOR, Kancelarija UNDP u Crnoj Gori, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Agencija za zaštitu životne sredine, Glavni grad Podgorica, Plan kvaliteta vazduha za Glavni grad Podgorica, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Analitički dokument, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije- Platforma za učešće na Samitu Rio+20, Vlada Crne Gore, Podgorica 2012.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Analiza institucionalnog i zakonodavnog okvira – prilog za reviziju NSOR, Podgorica, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Analiza održivosti prostornog razvoja na bazi indikatora izgrađenosti za područje Crne Gore, bazna analiza NSOR, Podgorica, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Četvrti godišnji izvještaj o implementaciji milenijumskih razvojnih ciljeva, Podgorica, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Drugi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema okvirnoj Konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Vlada Crne Gore, 2014.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Godišnji izvještaj o stanju u oblasti vodosnabdijevanja, upravljanja otpadom i otpadnim vodama, realizaciji prioritetnih aktivnosti u komunalnoj djelatnosti, sa predlogom prioritetnih projekata za izgradnju komunalne infrastrukture i predlogom mjera za 2015 i 2016. godinu, Vlada Crne Gore, Podgorica, mart 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, IV Godišnji izvještaj o sprovođenju Milenijumskih razvojnih ciljeva u Crnoj Gori: 01. januar-31. decembar 2014. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, septembar 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Izvještaj o sprovođenju Državnog plana upravljanja otpadom u 2013. godini, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Izvještaj o transferu novih tehnologija, TNA, Podgorica, 2012.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna stambena strategija Crne Gore za period od 2011. do 2020. godine sa okvirnim akcionim planom za period od 2011. do 2015. godine, Podgorica, 2011

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna staretegija u oblasti klimatskih promjena do 2030. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija biodiverziteta 2010 – 2015, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2010.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija integralnog upravljanja obalnim područjem Crne Gore, Vlada Crne Gore, 2015.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalna strategija upravljanja kvalitetom vazduha sa Akcionim planom za period 2013-2016. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2013.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Nacionalne stambene strategije Crne Gore za period 2011 - 2020, Podgorica, 2011.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Ozelenjavanje crnogorske ekonomije, Analitički dokument o izazovima i mogućnostima za ozelenjavanje ekonomije, podloga za izradu nacionalne Plaforme za Rio+20, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2012.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Politika za društvenu odgovornost, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2013.

Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Strategija razvoja građevinarstva u Crnoj Gori do 2020. godine, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2010.

Ministarstvo održivog razvoja i turzima, Nacrt nacionalne strategije aproksimacije u oblasti životne sredine, Podgorica, 2016.

Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Prva nacionalna inventura šuma Crne Gore - Završni izvještaj, Podgorica, 2013.

Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja, Strategija razvoja poljoprivrede 2015-2020, Vlada Crne Gore, 2015.

Ministarstvo prosvjete, Strategija obrazovanja odraslih za period 2015 - 2025, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

Ministarstvo prosvjete, Strategija razvoja opšteg srednjeg obrazovanja u Crnoj Gori (2015-2020), Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

Ministarstvo prosvjete, Strategija razvoja stručnog obrazovanja u Crnoj Gori (2015-2020), Vlada Crne Gore, Podgorica, 2014.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2012.

Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Program reforme politike zapošljavanja u Crnoj Gori 2015–2020, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2015.

Ministarstvo unutrašnjih poslova, Nacionalna strategija za vanredne situacije, Vlada Crne Gore, Podgorica, 2006.

Ministarstvo uređenja prostora i zaštite životne sredine, Prvi nacionalni izvještaj Crne Gore o klimatskim promjenama prema okvirnoj Konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (UNFCCC), Vlada Crne Gore, Podgorica, 2010.

Nacionalni savjet za održivi razvoj, Analiza o ostvarenjima i izazovima ekološke države (20. godina ekološke države), Vlada Crne Gore, 2011.

Nicole Grunewald, Laurel Hanscom, Martin Halle, Katsunori Iha, Michel Gressot and Alessandro Galli, Montenegro Ecological Footrpint Study, Podgorica, 2015.

OECD and JRC (Organization for Economic Co-operation and Development and Joint Research Centre of the European Commission), 2008. Handbook on Constructing Composite Indicators: Methodology and user guide, OECD 2008, Paris.

OECD, Mitigation potential of removing fossil fuel subsidies - A general equilibrium assessment, 2011, Paris.

OECD, PISA in Focus: Does participation in pre-primary education translate into better learning outcomes at school?, Paris, OECD Publishing, 2011.

Prica, Ivana, Čolić, Lazar i Baronijan, Hana, Studija o ulaganju u rano obrazovanje djece u Crnoj Gori, Podgorica, UNICEF, 2014.

Schneider-Jacoby M., Stumberger B., Schwarz U., „Zonation concept for Lake Skadar-Shkoder and the Bojana-Buna Delta", In: Denac D., Schneider-Jacoby M., Stumberger B. (eds.) Adriatic Flyway – Closing the gap in bird conservation; Euronatur, Radolfzell, 2010.

The European Centre for the Development of Vocational Training (Cedefop) - European guidelines for validating non-formal and informal learning. (accessed via http://www.cedefop.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/3073)

Tmušić Ljuban, Analiza organizacije sistema zaštite i spašavanja u Crnoj Gori sa preporukama za unapređenje, Zbornik radova sa prve Konferencije Nacionalne platforme za smanjenje rizika od katastrofa Crne Gore, decembar 2014. godine

Ujedinjene nacije, Ured za koordinaciju humanitarnih poslova, Sekcija za podršku koordinaciji na terenu (Sekretarijat INSARAG-a), Smjernice i metodologija INSARAG-a, 2006. godine

UN General Assembly, Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, A/Res/70/1, 2015

UN World Conference, The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030, Sendai, Japan, March 18, 2015

UN, Adis Abeba agendaakcija, 2015.

UN, Sintezni pregled nacionalnih izveštaja o sprovođenju politike održivog razvoja pripremljenih u okviru učešća na Rio+20 samitu, 2012.

UN, The road to dignity by 2030: ending poverty, transforming all lives and protecting the planet, Synthesis report of the Secretary-General on the post-2015 sustainable development agenda, 2014.

UNDP Montenegro and ISSP, Ekonomska vrijednost zaštićenih područja u Crnoj Gori, Podgorica, 2011.

UNDP Montenegro and ISSP, The Economic Value of Protected Areas in Montenegro, Podgorica, 2011.

UNDP Regionalni centar u Istanbulu, Preporuke za sprovođenje ciljeva održivog razvoja u Crnoj Gori, 2015

UNDP, Gender Equality Strategy 2014-2017, New York, 2014.

UNDP, Human Development Report, 2013, New York, 2013.

UNECE (UN Economic Commission for Europe), Treći izvještaj o pregleda stanja životne sredine Crne Gore (Third Environmnetal Performance Review), New York and Geneva, 2015.

UNEP, 10-Year Framework of Programmes on Sustainable Consumption and Production Patterns (10-YFP), Nairobi, 2012.

UNEP, Millenium Ecosystem Assesment, 2005, Island Press, Washington;

UNEP/UNDP Crna Gora, Assessing the impact of green economy investments in Montenegro: a sectoral study focused on energy (transport and buildings) and tourism, Podgorica, 2012.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO culture for development indicators - Implementation Toolkit, UNESCO, Paris, 2014.

United Nations, Department of Economic and Social Affairs - Population Division, World Population Prospects - The 2015 Revision. Key Findings and Advance Tables, New York, 2015

Versporten, A. et al, on behalf of the WHO/Europe-ESAC Project Group, Antibiotic use in eastern Europe: a cross-national database study in coordination with the WHO Regional Office for Europe, The Lancet Infectious Diseases. Volume 14, No. 5, p381–387, 2014

Vlada Crne Gore, Agenda konkurentnosti 2020, Kolašin, 2016.

WHO/OECD, Studija procjene troškova zagađenja vazduha-uticaj saobraćaja na zdravlje, 2015.

World Bank, Montenegro After the Crisis: Towards a Smaller and More Efficient Government, World Bank Report No.65909-ME, 2012.

World Bank, The International Bank for Reconstruction and Development, The Changing Wealth of Nations - Measuring Sustainable Development in the New Millennium, WB, Washington DC, 2011

World Economic Forum, Human Capital Report 2015, (accessed via http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/)

World Health Organization, Global Health Observatory, Per capita total expenditure on health at average exchange rate (US$), data for 2013. (accessed via http://www.who.int/gho/health_financing/per_capi-

ta_expenditure/en/)

World Health Organization, Montenegro: WHO statistical profile, (Last updated: January, 2015, accessed via http://www.who.int/gho/countries/mne.pdf)

World Health Organization, Regional Office for Europe, European Health for All - database (HFA-DB), (accessed via http://www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-health-for-all-database-hfa-db)

World Health Organization, Social determinants of health, (accessed via http://www.who.int/social_determinants/en/)

World Travel & Tourism Council, Travel & Tourism: Economic Impact 2016 Montenegro, 2016, London

World Travel and Tourism Council, WTTC report for Montenegro, Economic Impact 2015

World Wide Fund for Nature, WWF, Financing for sustainable development, Position paper, January 2015.

Zavod za statistiku MONSTAT, Analiza siromaštva za Crnu Goru za 2013. godinu, 2014.

Zavod za statistiku MONSTAT, Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine, Podgorica, 2008. godine

Zavod za statistiku Monstat, Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. godine

Zavod za statistiku MONSTAT, Projekcije stanovništva Crne Gore do 2060. godine sa strukturnom analizom stanovništva Crne Gore, Podgorica, mart 2014.

Zavod za statistiku MONSTAT, Statistički godišnjak, Podgorica, 2012.

Zavod za statistiku, MONSTAT, Indikatori materijalnih tokova u Crnoj Gori 2006 – 2013, Podgorica, 2014.

Zavod za statistiku, MONSTAT, Indikatori materijalnih tokova u Crnoj Gori 2006-2013, Podgorica 2014. godine

Zavod za statistiku, MONSTAT, Statistički godišnjak, Podgorica, 2014.

CRNA GORA

MINISTARSTVO ODRŽIVOG RAZVOJA
I TURIZMA

LEKTURA:
Sanja Mijušković
Sanja Marjanović

DIZAJN:
Helena Tošić

ILUSTRACIJA:
Iva Ivanović

FOTOGRAFIJA:
Arhiva MORT

DTP:
DAA Montenegro

ŠTAMPA:
Monargo d.o.o. Podgorica

TIRAŽ:
100 kom.

**DIZAJN I ŠTAMPU
PODRŽALI:**

MAVA
FONDATION POUR LA NATURE

Global
Footprint
Network